

श्रीगणेशाय नमः ।

भाट्टदीपिका ।

पूर्वषट्कम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।



प्रेरणाविध्यपरपर्यायः, निषेधवाक्ये च निवर्त्तनानिवारणाभिषेधप्रतिषे-
धापरपर्यायः । इयं च दिविधाऽपि ग्राब्दी भावना । तस्याश्च भाव्य-
यथायोगं प्रवृत्तिनिवृत्तौ । ग्राब्दभावनाज्ञान करणम् । करण-
त्वञ्चाच भावनाभाव्यनिष्पादकत्वम् । इतिकर्त्तव्यता च यथायोग-
मृतिनिन्दे । मृतिनिन्दाज्ञानस्य हि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकसम्-
कारित्वं ह्यह्यह्युत्पादनद्वारा लोकमिदम् । मृतिनिन्दापदवाच्ये
प्राग्ज्ञाप्रामाण्यपरपर्याये वस्तवदनिष्ठाननुबन्धितानुबन्धितयोग्यत्व-
रूपे । ते च यथायोगं विधिनिषेधापेक्षितत्वात्तत्त्वमभिव्याहृतार्थ-
वादेर्लक्षणा प्रतिपाद्येते ।

तत्र वायुर्वै क्षेपिष्ठेद्यादौ खणक्वचेपिप्रत्वादिगुणैरेव लज्जता ।
पृष्ठमादः-प्रत्तर इत्यादौ तु गौणैरगम्यस्वकार्यकलंत्वादिगुणैरिति *
वक्ष्यते । अतः सिद्धं भावनाऽन्वितमृतिनिन्दाविषयकप्रमाजनक-
त्वेनार्थवादानां धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमिति । प्रयोजनं पूर्वंपक्षे
अर्थवादानुपस्थितप्राग्म्यज्ञानादपि प्रवृत्तौ फलमिद्धिः । सिद्धान्ते
तु मन्त्रवदार्थावादानांसेव प्ररोचकत्वनियमात्तदुपस्थितप्राग्म्यज्ञा-
नादेव प्रवृत्तौ चेति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

विधिर्वा ॥ औदुम्बरोदूषो भवत्यूर्वा लदुम्बर ऊर्क्षेप्राव ऊर्ज-
वाग्ना ऊर्जं पशूनाप्रोदूजोऽवहथे इत्याद्यर्थवादेषु न मृतिलक्षणा
प्रतीव परद्रूपफलमन्त्रविधायकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः । पशुनिति
द्वितीयथा ऊर्जाऽवहथ्या इति अतर्था वा पशूनां वाधत्वेऽवगते

तेन तेन हीतमिति व्याप्तिवचनं कल्पयति । ततश्च शूर्पादन्व-
 श्यापि दर्विपिठरदिर्होमसाधनत्वप्रतीतिर्विधौ शूर्पपदमुपलक्षण-
 मवद्युत्यानुवादो वा । यद्वा तच्छब्देन शूर्पस्यैव परामर्शात्तद्गतमे-
 वाश्रयकरणत्वं हेतुः । तेन विशिष्यैव व्याप्तिकल्पनादश्रयकरणा-
 भमर्यशूर्पव्याहृतावपि न विधिस्थं शूर्पपदं अन्यथा नेयमिति पूर्वः
 पक्षः । मिद्वान्तस्तु क्रियत इति खडन्तनिर्देशादसंमानाश्रय-
 रणत्वञ्च हेतुत्वं वाच्यम् । न च होमकाले अश्रयकरणत्वं सम्भवति ।
 अगो सटा भूतभविष्यत्कालान्तरसत्त्वणा विधौ तवाप्यावश्यकौ* ।
 यद्यपि चेत्तं प्रागश्रयणस्योपयोगिगुणघटकतया समाप्यावश्यकौ,
 तथापि अनुवादम्यत्वात् प्रागश्रयणोपकात्वाच्च† सा‡ न दोषः ।
 वर्त्तमाननिर्देशं विना तदप्रतीतिः । किञ्चापेक्षितप्रागश्रयपरत्वे
 सम्भवति मानपेक्षितहेतुपरत्वाङ्गीकारोयुक्तः । अतः सिद्धं सर्व-
 पामर्षवादानां स्थावकत्वेन प्रमाण्याम् ॥ ६ ॥

तदर्पशास्त्रात् ॥ मन्त्राणां धर्माधर्मयोः प्रमाण्यामस्ति न वेति४
 चिन्ताया, न तावद्विधित्वेन प्रमाण्याम् । तस्य द्वितीये निराकरि-
 ष्यमाणत्वात् । अपि भावकत्वेनार्पणादवत् । तेषां हि सन्निहिते-
 न विधिना पदैकवाक्यानादयुक्तं स्वसमर्पितप्रागश्रयान्वितभावनाविष-
 यकशाब्दप्रमाजनकत्वम् । मन्त्राणां तु दूरस्थत्वेन पदैकवाक्याना-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तवावश्यकौ,— इति पाठः प्रतिभाति ।

† बोधकत्वाच्च,— इति ख० पुष्पके पाठः ।

‡ सा,— इति भास्ति ग० ग० पुस्तकयोः ।

४ प्रामाण्या न वेति,— ग० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

साधनापेक्षतादौ दुस्मरत्वं साधनं सन्निधानात् । ऊर्जेति तृतीया-
श्रवणाच्च । भवतीत्याख्यातेन च लक्षणया शब्देन वा भावना-
ऽभिधानादभूधातोश्च यूपोत्पादकश्चेदेनाद्यनुवादकत्वादप्राप्तार्थत्वेन
च लेट्त्वनिश्चयात्* उभयविशिष्टभावनाविधायकत्वोपपत्तिरित्याद्येमे
प्राप्ते । यूपकर्मकभवनाऽऽदिष्टायां भावनायां यूपस्यैव भाव्यत्वौचि-
त्यात् सन्निधानाच्च यूपोद्देशेनैवौ दुस्मरत्वविधिर्न तु फलोद्देशेन
कामग्राह्याभावेन कालत्वस्य तथाऽनुपपत्तिः । किञ्च भवन्मते
गुणफलसम्बन्धोऽयम् । न चासौ सम्भवति, आश्रयात्मभावात् ।
सोमापौष्णं चैतमात्मभेदं पशुकाम इति प्रकृतस्य धामन्याश्रयत्वे
हि यूपग्रहणानुपपत्तिः । यूपस्य तु अप्रकृततादेवाश्रयतानुप-
पत्तिः । अतिदेशेन तस्योपपत्तिरिति जुष्णादिपाषाणान्तररूपेति
तेषामप्याश्रयत्वे तथैव यूपग्रहणानर्थक्यम् । वाक्येनाश्रयदाने च
वाक्यभेदः । तस्मादूर्गं वा उदुस्मर इत्यादिरर्थवाद एवौ दुस्मरत्वमिति
मिहम् । प्रयोजनं, धागफलान् कलान्तरकामनायामौ दुस्मरो-
यूप इतरथा आदिरः पूर्वपक्षे, मिद्वान्ते तु औदुस्मर एवेति ॥ ९ ॥

चेतुर्वा ॥ आतुमांश्वेषु शूर्पेण जुहोतीति शूर्पकरणक शोमं
विधाय श्रुतेन तेन दद्यात् क्रियते इत्यर्थवादिन मन्त्रुतिमत्तया, अपि
तु शोमसाधनत्वे माघे अश्वकरणचेतुर्त्वं विधीयते । न ह्यत्र
पूर्वच भाष्येन ह्य किञ्चित् कल्पनीयमस्ति । हि उद्भूयते
चेतुर्माभिधानात् । चेतुश्च व्याप्तिमकारेणानुपपद्योपदृश्यत्वरूपेण

* निदर्शनात्.- इति म. २. ०. एतच्च यो वाट ।

पाठवैयर्थ्यम् । तद्वलेन मन्त्रैरेव स्मार्त्तव्यमिति नियमकल्पनात् । तस्य
चादृष्टफलकत्वेऽपि न दोषः । न चैव सामर्थ्यदिव तत्र तत्र मन्त्राणां
विनियोगमिद्वौ पुनस्तेषां क्वचिद्विनियोगकरणं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
गुणपरिमह्याद्यर्थत्वेन स्मार्त्तक्यात् । तथाहि । अर्थप्राप्ते अभ्यादाने
विकल्पेन चतुर्णां मन्त्राणां* लिङ्गेन प्राप्स्यमानानां प्रापकप्रमाणान्
पूर्वमेव प्रवृत्तेन, तां चतुर्भिर्वादत्ते इति वचनेन मन्त्रबद्धोभय-
विशिष्टादानभावनायां विहिततायां एतद्वचनाभावेऽपि मन्त्राणां-
मादानस्य च प्राप्तिस्त्ववे एतद्वचनप्रवृत्तिफलजिज्ञासायां समुच्चय-
फलकचतुर्बद्धारूपगुणप्राप्तिरिति निश्चीयते । तथा लिङ्गादेवा-
द्विचयनाङ्गभूताश्चरणाऽऽदाने प्राप्स्यमानस्य मन्त्रस्य तत् पूर्वप्रवृ-
त्तेन, इमामष्टभ्यचरणां नृत्तछेद्यथाभिधानीमोदत्त इत्यनेन वचनेन
मन्त्रविशिष्टादाने अष्टचरणाङ्गत्वेन विहिते पूर्ववत् फलजिज्ञासायां
गर्दभरणानिर्वृत्तिरूपश्रेयिपरिसङ्ख्या फलम् ।

न च फलतः परिसङ्ख्यायां स्मार्त्तघटानि परार्थकल्पनां प्राप्तबाध-
इति चेदोक्तम् । अथाभिधानीमन्त्ररूपस्मार्त्तस्यैव विधेयत्वात् ।
अन्यनिर्वृत्तिरूपपरार्थस्मार्त्तसिद्धत्वेनाकल्पनौच्यत्वात् । प्रापकप्रमाण-
स्याप्रवृत्ततया प्राप्तबाधाभावाच्च । अतएव यत्र प्रापकप्रमाणप्रवृत्त्यु-
त्तरमेव परिसङ्ख्याशास्त्रस्य प्रवृत्तिः, यथा पञ्च पञ्चनमो भक्ष्या-
दित्यादौ रागप्राप्तपञ्चनमवधौ पञ्चानिरिक्तपरिसङ्ख्याकरणे, तत्रैव

* मन्त्राणां नियमे, - इति क० पुस्तक पाठः ।

† वचनेन - इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

‡ गर्दभरणानिर्वृत्तिरूप - इति क० पुस्तके पाठः ।

न्युपपत्तेर्न तद्विधया प्रामाण्यसम्भवात् । नापि प्राशस्त्यं स्वातन्त्र्येण
वाक्यार्थः । पदार्थविधयोपस्थितत्वात् । नापि अर्थस्मारकत्वेन प्रामाण्यं
अनधिगतार्थबोधकत्वाभावेन तदसम्भवात्^(१) । साममन्त्राणामर्थाभा-
वेन वाच्यार्थस्याप्यनुपपत्तेश्च^(२) । न च प्रामाण्याभावेऽपि स्मारकत्वा-
दिना प्रयोजनवत्त्वमावाङ्गीकारः । ध्यानाद्युपायान्तरेणपि स्मृति-
भित्तेर्निधत्तमन्त्राध्यानवैयर्थ्यात् । प्रयोगासमवेतार्थस्मारकेषु स्मृति-
वैयर्थ्याच्च । अतोऽधिकाराख्यप्रकरणादिनाऽवगततत्तत्कृतज्ञभावानां
मन्त्राणामुद्धारणमात्रमदृष्टार्थं विधीयते । स्वाध्यायविधियुद्धारणो-
पयोगिप्रयोगप्राशस्त्यभावफलकतयैवाध्ययनं विधीयते इति न कश्चिदोषः
इति प्राप्तेऽभिधीयते[†] ।

- दृष्टे- सम्भवत्यदृष्टकल्पनाऽनुपपत्तेः प्रयोगसमवेतार्थस्मृतिरेव
सम्भवात् । मन्त्राणां प्रयोजनम् । असम्भवात्तान् कामं भवत्वदृष्टं
प्रयोजनम् । प्रक्यते तु तत्रापि मन्त्रा अर्थप्रकाशनार्थाः, प्रकाशनं
परमदृष्टार्थमिति वक्तुम् । साध्यान्तु अक्षराभिव्यक्तिरेव दृष्टं प्रयो-
जनमर्थाभावेऽप्यव्याहृतम् । अनृक्साध्यान्तु अदृष्टार्थत्वमेवेत्यन्यत्र
विकारः । न त्वेतावता सर्वत्रैवादृष्टार्थत्वम् । न च मन्त्राणां नियमेन

* विधीयते,— इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† अभिधीयते,— इति वाचि ख० ग० पुस्तकयोः ।

(१) अनधिगततावाचितार्थविषयकं ज्ञानं प्रमा, तज्जपकत्वं प्रामाण्यम्,—

इति ख०

पा ।

(२) वाचाधिता

त्वं वाच्यार्थम्,— इति ख० ग० पुस्त-

कयोः टी

मखादृष्टार्थत्वात् । अतएव नियमपरिसङ्ख्याऽतिरिक्तकलकविधिन-
मपूर्वविधिलमिति तल्लक्षणमपि सुप्रसम् । एतेषांशोपाधीनां कश्चि-
दुदाहरणे साङ्ख्येऽपि न दोष इति न विधिरमायनोक्तलक्षणदूष-
णवकाशः । विस्तरेण चैतदस्मत्कृते मौमांसाकौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।
तदेवं भक्ताणामर्थकारकत्वेऽपि न विनियोगवैयर्थ्यम् । न चैवमपि
प्रामाण्यायोगः । साधारणलक्षणस्य तस्याविषयत्वात् । सामादिसर्व-
मन्त्रमाधारणेन तु पदार्थविधया । यथा हि शाब्दबोधं प्रति-
कारणीभूतज्ञानविषयत्वाच्चब्दः प्रमाणमिति सर्वदर्शनसम्मतं, तथा
पदार्थज्ञानस्यापि कारणत्वात् पदार्थेऽपि तथेति शक्यते वक्तुम् ।
अतश्च भक्तविनियोगविधौ भक्ताणामपि पदार्थत्वादयुक्तं प्रामाण्य-
मिति । * अस्तु वा प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनवत्त्वमात्रम् । ताव-
त्तैवाधयनविधेरुपपत्तेः । प्रयोजनमर्थवादवदेव स्पष्टम् ॥ ४ ॥

इति भाहदीपिकायां खण्डदेवहृतौ प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

* प्रामाण्याभावेऽपि प्रयोजनवत्त्वमात्रमात्रेण स्वाध्यायविध्युपपत्तेर्वा न
कश्चिदोच्यते, इति क० पुस्तके पाठः ।

तत् । यथापि च श्रौती परिषद्भा, यथा नामृत वदेदित्यादौ,
तथापि न तत् । अतएव शब्दत फलतो वा यस्य शास्त्रस्यान्यनि-
वृत्तिर्विषय स परिषद्भाविधि । अत्र चैतद्विध्यभावे प्रायश-
श्रौतगिकौ तत्र चान्यत्र च शास्त्रिर्न तु साऽपि लक्षणघटितेति
ध्येयम् । अतएवैकस्मिन् कार्येऽमृतस्य सत्येन* सद्य पात्निकप्राप्तावपि
नानृत वदेदिति परिषद्भावेयम् । न तु नियमविधि* । अतएव
यस्य शब्दत फलतो वा पात्निकायोग्यावृत्तिरूपो नियम* शास्त्रस्य
विषय स नियमविधि । यथा सत्यमेव वदेत् श्रौहीनवचन्ती-
त्यादौ । अत्र नियमस्यैवायोग्यावृत्त्यर्थमेव एवकारेण विधेयत्वात् ।
आचेपत पूर्वाग्रहत्तस्यावधानविधेर्नियमफलकत्वाच्च । नियमे पात्नि-
कायोग्यस्य तन्मात्रविध्यप्रवृत्तिनिमित्तकोविध्यन्तराग्रहत्तिवहितै-
द्विध्यप्रवृत्तिनिमित्तकस्येत्यादिप्रकारेण बोध्य । श्रौहीनवचन्ति
उत्तरेहन्दिराचस्य गृह्यत इत्यादावाद्य । एतद्विध्यभावे आचेपे-
णातिदेयेन चावधानस्य षोडशग्रहणस्य च पक्षप्राप्तत्वात् ।
श्रौहिभिर्यजेतेत्यादौ द्वितीय । यवविध्यभावसहितेतद्विध्यभावे
श्रौहीणामाद्येण पक्षप्राप्तत्वात् । एव विधभेदसत्वेऽपि चायोग्या-
वृत्तिमात्रस्येव । लक्षणे प्रवेशान्न कोऽपि दोष ।

यन्तु दृष्टार्थतः नियमविधिलक्षणं कैयिदुक्तम् । तदुत्तरेहन्दि-
राचस्य गृह्यत इत्यादावव्याप्तत्वादुपेक्षितम् । षोडशग्रहयागाभा-

* सत्येन,- इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

पाठः ।

क० पुस्तके पाठः ।

स्वान्तरोपसंहारेणार्थवादोपोहारेण न्यायसिद्धान्तकथनेन च सति-
प्रकथनसार्थक्यात् । अतो मुक्तश्रुतुपस्थापकतयेव धर्माधर्मप्रमाप्रयो-
जकत्वं सतीनामिति सिद्धम् ॥ १ ॥ ५ ॥

विरोधे ॥ श्रुतिविरुद्धानामपि औदुम्बरौ सर्वां वेदितव्येत्यादि
सतीनां श्रुतिमूलकत्वाविशेषात् प्रामाण्यम् । न चौदुम्बरौ
स्पृष्टोद्भायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्नदनुपपत्तिः । परस्परविरु-
द्धार्यकानामपि ग्रहणघट्टणादिश्रुतीनां वक्तृप्रोद्गर्भेन विरोधे
सत्यपि तत्कल्पने नाधकाभावात् । तद्वदेव विकल्पेन विरोधश्च
परिहर्तुं शक्यत्वाच्च । न ह्यत्र प्रत्यक्षश्रुत्या सतिर्मूलाकाङ्क्षा निव-
र्तते, येन कल्पनामूलोच्छेदादिरुद्धप्रत्यक्षश्रुत्या सिद्ध्यति सतिर्बाधः
स्यात् । न वा ग्रीत्यौष्ण्ययोरिवात्र विषययोरत्यन्तविरोधः, येन
श्रीष्यप्रत्यक्षेणैव ग्रीत्यानुमानस्य प्रकृते प्रमेयापचारलक्षणेबाधः
स्यात् । न तेतद्वत्ति, विकल्पेन द्वयोः सम्भवादिति प्राप्ते ।

भाष्यकारेणैव सिद्धान्तितम् । सर्व्वानुमानेऽनुमेयजिज्ञासायाः
कारणत्वात् प्रत्यक्षश्रुत्या च सार्वाविधानेनावेदितत्वरूपेणौदुम्बराः
परिच्छिन्नजिज्ञासाश्रभावेन औदुम्बरौवेष्टनविषयकश्रुत्यनुमान-
सम्भवः । तत्रा, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि यत्र लोभादिदर्शनं, यथा
वैभर्जन* होमीय वाभो ऽध्वर्युं परिगृह्णातीत्यादौ†, तथापि न
श्रुतिवाक्यस्य कृत्रहेतोरेव मूलतोपपत्तेरिति ।

* वैतर्जनीय, - इति ख० ग० पुस्तकयोः यत् ।

† प्रतिगृह्णायादौ, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

धर्मस्य ॥ श्रिष्टचैवर्णिकपरिग्रहीतानां भन्वादिप्रणीतसूतनीनां धर्माधर्मयोः प्रामाण्यं न वेति सन्देहे, तन्मूलकत्वनिर्वायकाभावाद्दप्रामाण्यम् । न च * प्रत्यक्षादि मूलं, तेषां धर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः । वेदस्य च† प्रत्यक्षपठितस्यानुपलभ्यात् । उपलब्धे वा स्मृतिप्रणयन-वैयर्थ्यात् । प्रत्यक्षः पठितस्येदानीमुच्चेदस्य च वैदिकैवंधापरिगणनं शाखानां भाषामात्रपरित्यागेन‡ पाठ्यमानतया § कल्पयितुमशक्तेः । न च नित्यानुमेयो वेदो मूलम् । स्मृतेर्मूलसामान्यस्यापि वेद-व्याप्तत्वाभावेनानुमानानुपपत्तेः ॥ । मनोरम्यनुमेयलक्षणने चन्धपर-म्परापत्तेश्च । अतश्च तन्मूलत्वायम्भवाद्भाष्यादिमूलत्वेनाप्रामाण्य-मिति प्राप्ते ।

श्रिष्टानामधर्मावद्विगीतपरम्परया ज्योतिष्टोमादिभिषाष्टका-कलत्रभक्षणादिविधि धर्मलेनाधर्मलेन च परिग्रहादिव्यादीनां चैव-र्णिकत्वेन वेददर्शनसम्भवाच्च तन्मूलत्वमेव युक्तम् । न तु आप्यादि-मूलत्वम् । तत्कारणस्याध्यावत्तदज्ञानस्य च कल्पने भौरवाच्च । अतश्च प्रत्यक्षपठितैव तन्मूलम् ¶ । न च स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यं ** शा-

* न त्वत्र, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† वेदस्य, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ धर्माधर्म, - इति क० पुस्तके पाठः ।

§ पाठ्यमानतया, - इति क० पुस्तके पाठः ।

॥ व्याप्तत्वाभावेनानुपपत्तेः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

¶ मूलम्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

** भाष्येयत्वं ख० ग० पुस्तकयोः ।

तीनामप्रामाण्यम् । ॥ हि पुते आचमोदिति विधितस्य स्मार्त्त-
स्याचमनस्य वेदवेदिकरूपमध्येऽनुष्ठाने वेदं छत्वा वेदिं करोतीति
श्रुतिबोधितः क्रमोऽनुष्ठानं प्रक्यते । स्मार्त्तपदार्थानाञ्च षष्ठ्यात्
पूर्वाद्यादिः कालः प्रयोगविध्यवगतश्च परिमाणं न प्रक्यतेऽनुष्ठानौ-
त्तम् । न च श्रौतत्वेऽपि क्रमादेः पदार्थधर्मत्वात् पदार्थभूतेभ्यः
आचमनादिभ्यो दौर्बल्यं, प्रमाणपूर्वकत्वात् प्रमेयावगमस्य प्रथमा-
वगतप्रमाणवलापेचया प्रमेयवज्जानन्नस्य दौर्बल्यादिति प्राप्ते ।

पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात् क्रमादेरुत्तरकालिकस्य यावत्प्रमाणगन्ध-
पदार्थाविरोधेनैव कल्पनीयत्वाच्च तावत्पदार्थविरोधित्वम् । परि-
माणन्तु न कस्यचिच्छास्त्रस्यार्थ इति न तस्य श्रौतत्वम् । विरोधे-
ऽपि आचमनादीनां पदार्थत्वात् प्राबल्यमेव । प्रमाणाणां हि न
स्वरूपतो विरोधोऽपि तु प्रमेयविरोधनिवन्धनः । तदुपदैव
प्रमेयविरोध आलोच्यते तदैव तद्वृत्तेन वस्तुवलेन निर्णीते प्राप्ताये
न प्रमाण * वस्तुवलेन नियामकत्वमिति प्रमाणमेव तत्कृतिः† ।

यदा यच्छास्त्रादियन्त्रेषु वेदाविद्वद् दानादिवचनं तस्य
भवतु प्रमाणतेत्याशङ्क्य, स्माध्यायीऽध्येतव्यः, वेदोऽखिलो धर्ममूलः,
तद्विदाश्च स्मृतिशीले ।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राहुर्निश्चिताः ।

वेदाः स्नानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

* प्रामाण्य, — इति क० ग० पुस्तकको पाठः ।

† कृति, — ख० ग० पुस्तकको पाठः ।

वार्त्तिककारस्तु न जिज्ञासाया अनुमित्यङ्गत्वं अन्याद्यजिज्ञा-
सायामपि तदुद्धात् । सत्यपि वा तस्याः कारणत्वे अनुमिति-
विषययुतेर्जिज्ञासितत्वाच्च । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावे वा * सोभादि-
मूलकत्वाङ्गीकारे† अष्टकादिस्मृतेरपि तदापत्तेः । अतस्तु प्रत्यक्ष-
श्रुतिविरोधेऽपि स्मृतेः श्रिष्टैवर्षिकपरिग्रहाविशेषेण श्रुतिमूलक-
कल्पनोपपत्तेर्युक्तमेव प्रामाण्यम् । परन्तु पावच्छ्रुतिनिश्चयं वेष्टुं
नानुष्ठेयम् । अर्थवादाद्युच्यतेविधिमूलकत्वस्यापि स्मृतिषु दर्शनेन
प्रकृतेऽपि तन्मूलकत्वस्य सम्भावितत्वात्तस्य चोद्भवमस्य प्रत्यक्षश्रुति-
विरोधे आभावत्वसम्भवात् । अतस्तु पावच्छ्रुतिनिश्चयं अननुष्ठान-
क्षक्षमप्रामाण्यमित्यभिप्रायं सूचयामि माह ।

यथा शास्त्रादीनामपि चर्चितप्रसिद्धैर्वेददर्शनमन्त्रवेन तत्प्रणी-
तपुस्तोनामपि वेदमूलतम् । तन्मूलो वेदवेदाङ्गीर् प्रणीत इति
प्राप्ते । श्रिष्टैवर्षिकानां धर्मत्वेन परिग्रहस्य पूर्वाधिकरणमुत्प्रेक्षितो-
रभावात् प्रत्युत अप्रमाणत्वेनेव तेषां कारणदेदामासाद्यवादिभि-
रेव च तन्मामाद्यङ्गीकाराद्देदमूलत्वं कल्पनानुपपत्तेरप्रामाण्य-
मिति ‡ सूचार्थः ॥ ९ ॥ १ ॥

श्रिष्टाकोपे ॥ शास्त्रादीनामप्यनादीनां श्रुतेः कस्यकात्परि-
माणादिभिर्विरोधे श्रुतत्वात्तन्मादीनामेव प्रामाण्यात् तद्विषयस्य-

* भवेदपि, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† कादे च, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ गुण, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

१) श्रुतामाद्यङ्गीकारे, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

यथाकथञ्चिदपि सिद्धेः । अतस्तत्रासिद्ध्या वृत्तिविशेषएव शक्तिः ।
गजप्रतीतिस्तु सञ्जयया शक्तिश्चमादा । यत्र तु निवामकाभावस्त-
थागत्याऽसादिशब्देषु लभयत्रापि शक्तिः । आर्याणांनेवोभयत्र प्रयो-
गात् । तथापि क्वचिदावयवेष्वपि^{*} नियामकता । यथा यत्रान्या-
श्लेषधरो च्चायन्ते अथैते मोदमानाएवोत्तिष्ठन्तीत्यनेन यवशब्दस्य
दौर्घ्यशक्यएव शक्तिः । प्रियद्रुपु तु सञ्जयदिनेति ॥ ५ ॥ ८ ॥

एवं वा ॥ यत्र नातुल्यन्यापरिव्यादौ स्मृत्याचारयोर्विरो-
धस्तत्रोभयोरपि श्रुतिकल्पकलात्पुन्यवस्त्यमिति प्राप्ते । स्मृतीनां
सम्प्रत्ययप्रणीतत्वात् स्मृतिषु कर्तव्यतावाचिविविधप्रत्ययश्रवणाच्च
यत्कीयस्तम् । आचारेषु तु आचरित्वणां जनानां मन्वाद्यपेक्षया
तथा प्रत्यायिष्यतरत्वाभावादितस्तत्रोविप्रकीर्णपरप्रकरणादिगतश्रुत्यव-
गमस्याप्रकृतत्वात् परकीयाचारमात्रदर्शनेन कर्तव्यतावाचिविविधि-
प्रत्ययस्यावश्यकत्वनीयत्वाच्च दौर्बल्यम् । अतएवेदानीन्तनाचारदर्श-
नेन श्रुतिद्रष्टुः स्मृतिकारण्य स्मृतिं तदुपदेशं वा कल्पयित्वा श्रुति-
कल्पनं स्मृतीनान्तु माद्यादेवेति विधेयः । अतः स्मृतिविरोधे
आचारस्य यावच्छ्रुतिदर्शनं स्मृतिदर्शनं वा अमनुष्ठानम् ॥ ६ ॥ १० ॥

एवं वा ॥ चितृधर्षणवासादिशब्देषु यत्र लोकवाक्यश्रेययो-
रयंविप्रतिपत्तिस्तत्र यदपदार्थमन्त्ये लोकात् वेदव्याधिष्वे[†] प्रमा-
णाभावात्पुन्य[‡] यस्त्यमिति प्राप्ते । विषयैक्याभावे विधिस्तुत्योरेक-

* कदापिदावयवेष्वप्यस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† लोकवदेष्टव्यमित्ये, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तेषु तुल्ये, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

इत्यादिवचनैर्निर्णयतप्रमाणप्रतिपाद्यानामेव धर्मत्वप्रमितेरन्यतः
प्रमितस्य फलसाधनत्वाभावात् तेषामप्रामाण्यमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ -

अपि वा कारणग्रहणे ॥ अनिवद्धानां वसन्तोत्सवाद्याचाराणां
प्रामाण्यं न वेति धन्देहे, एतेषां वेदमूलके अष्टकादिवन्तत्वादिभि-
र्निबन्धनापत्तेः, सामान्यतत्त्वादिद्वारा स्मृतिशैले इत्यादिना निब-
न्धनेऽपि च विशेषतोऽनिबन्धनेन तेषां स्मृतिदर्शनाभावनिश्चयाद्-
प्रामाण्यमिति प्राप्ते । धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुष्ठीयमानत्वात् स्मृतिवदेव
वैदिकत्वम् । विशेषतोऽनियन्धनं तु गौरवमिया न दोषः । व्यति-
क्रमसाधसदृशं तु धर्मबुद्ध्याऽननुष्ठीयमानत्वात् न वैदिकम् । न
चैतावता सर्वस्याप्यवैदिकत्वम् । अत आचाराणामपि धर्माधर्मयोः
प्रामाण्यम् ॥ ८ ॥ ८ ॥

तेष्वदर्शनात् ॥ अथ शब्दप्रयोगरूपसाधारण्यं यथार्थवेच्छयोः
परस्परमर्थविप्रतिपत्तिः, यथा वीलुशब्दस्य वृद्धविशेषे आर्याणां
वृत्तित्वान्तेषां, तच्च तयोस्तत्त्वमूलकम् । अवहारे आर्याणामिव स्नेहा-
नामप्यभिप्रेतत्वाविशेषात् * । अवन्ध्यस्मरकस्योभयत्रापि समानत्वा-
च्चेति प्राप्ते ।

शक्यतावच्छेदकभेदेनामेकशक्तिकल्पनप्रसङ्गात् एकैव शक्ति-
र्नोभयव । न च विनिगमनाविरहः । आर्यप्रसिद्धेरेव नियाम-
कत्वात् । आर्या हि शब्दैकममधिगम्यधर्माधर्मयोरविप्रतिलिप्तया
शब्दार्थतत्त्वं विविध्य । परिपास्तयन्ति न स्नेहाः । दृष्टार्थव्यवहारस्य

* अभिप्रेतत्वाविशेषो शक्यत्वाविशेषात्, - इति क० पुस्तके पाठ ।

† विविध्य, - इति शान्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

वा शाक्यादियन्यानां वा वेदस्य वेदतुल्यत्वं वा भवतु । श्रुत्यादि-
मूलकत्वे गौरवात् । नित्यब्रह्मयज्ञविधिविषयत्वानुपपत्तेश्च । षड-
ज्ञानां तु, षडङ्गमेके—इति सस्तेरपि वेदसम् । बुद्धबोधापनमय-
कादिभिस्तु यमाख्या कठादिवत्प्रवचननिमित्तत्वेनाद्युपपत्तेति प्राप्ते ।
दृढकर्तृस्मरणात्कठादिवत्प्रवचननिमित्तत्वानुपपत्तेर्नैषां * वेदस्य वेद-
तुल्यत्वं वा । प्रतिमन्त्रान्तरसर्वविधानां धन्यानां सत्तास्त्रित्यब्रह्मयज्ञ-
विधिविषयत्वोपपत्तिः । षडङ्गमेके इति तु परमतोपन्यासः ।
एकपदश्रवणात् । तन्मादिषां स्मृत्यधिकरणन्यायेन वेदमूलकत्वमेव ।
शाक्यादियन्यानां तु तदवशभात् स्वाभाव्यत्वमेव ।

प्रयोजनं, कथादीनां वेदस्य तत्तुल्यत्वे वा यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरोध-
स्तत्र विकल्पः । यत्र वा प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि न्यायाभासो-
पन्यासपूर्वकं वचनं, तथापि वचनत्वादेव तदनुष्ठानं, न्यायोपन्यासस्तु
हेत्वधिकरणन्यायेनार्थवादः । सिद्धान्ते तु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे
सत्यायविरोधे च यावन्मूलश्रुतिदर्शनमननुष्ठानस्तत्त्वमप्रामाण्यम् ।
श्रुतिदर्शनोत्तरान्तु विकल्पः । यत्र तु न्यायोपन्यासरहितं मौ-
मासान्यासविच्छेदस्य सत्तेर्वचनं न तत्र श्रुतिमूलत्वसम्भवेन वचनविरोधे
न्यायस्यैव भावत्वान्नदर्श एवादुष्टेय इति । अथ सर्वबोधाद्वरण्यानि
मूलोक्तोदाहरणदूषणानि चाऽऽसक्तानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ॥ ८॥१३॥

* नै तेषां, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† यावन्मूलश्रुतिदर्शनमप्रामाण्यम्, — ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ विकल्पादि, — ख० पुस्तके पाठः ।

§ स्मृतिवचनं, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

वाक्यताऽमुपपत्तेर्विधिर्वाक्यशेषस्यैव शक्तिग्राहकत्वमनुमन्यते । अतश्च
कौत्तिकप्रमाणावगतेऽयं शक्ति^{*}कल्पनाभिधायः ॥ शक्तिरपि तु कृत्तृणा-
दिनेन बोधः । अतएव यत्र वाक्यशेषो नास्ति तथापि चिददादिप-
दार्थवेदिक एव गृहीतव्य इति वक्ष्यते । अतश्च चिदृच्छब्दस्य
स्तोत्रगतसङ्ख्यवक्तुं शक्यं न तु तत्रैगुच्छम् । चक्षुशब्दशब्दोदनो न तु
क्षाली । अथवास्तुशब्दस्य काशाः आश्रयेणाः । वाक्यशेषाद्य कौत्तिके
द्रष्टव्याः ॥ ७ ॥ ११ ॥

चोदितम् ॥ यत्र पिकनेमसततामरसादिशब्दानां नाद्यांतां
अर्थविशेषप्रसिद्धिः, शेषेषु तु पिकः कौत्तिकः, नेमः चर्द्धं, सतं
चक्षुषं दाहमयं अतश्चिदं परिमच्छत्, तामरमङ्गमसं, इत्येवं
प्रसिद्धिः । तत्र तन्मसिद्धार्थस्यैव चक्षुषं न तु निगमः[†] निरुक्ता-
दिना तत्कल्पनम् । न च शेषेषु शब्दार्थयोर्विभूतिदर्शनेन तत्-
प्रसिद्धेरविश्वम्भोयता । पिकादिशब्दानां वेदेष्वपि दृष्ट्यमानत्वेना-
विभूतत्वात् । अतश्च तेषां वाच्याकाङ्क्षया तन्मसिद्धेरपि कृत्तृतया
पात्रकत्वम् । अतएव निगमादिप्रसिद्धेरपि तन्मसिद्धित्वेन प्रादुर्भू-
तस्यैव कल्पनेन दौर्बल्यम् । शेषप्रसिद्धेयः शेषप्रसिद्धित्वेन दौर्ब-
ल्येऽपि कृत्तृत्वेन प्रादुर्भूतम् । प्रमाणवत्तावत्तापेक्षया प्रमेयवत्तावत्ता-
वत्तौयस्त्वस्य स्थापितत्वात् । अतएव नात्र विशेषतः पूर्वपक्षः
कथितः ॥ ८ ॥ ११ ॥

प्रयोगशान्तरम् ॥ सर्वस्यतीर्णा कल्पसूचार्णा वा यदुद्गमनामेव

* अनेकशक्तिः, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† निगमः, — इति नारिक क० पुस्तके ।

कलाभावे गवादिषु गौक्षलस्याप्यसम्भवात् । अतो वाचकत्वाविशेषात्
व्याकरणेन नियमः सम्भवति इति प्राप्ते ।

प्रयोगप्रत्यययोः साधुशब्दापभ्रंशजानां गाव्यादिशब्दानां भट्ट-
शब्दोपस्थापनदारोपपक्षेर्न वाचकत्वकल्पना । अनेकशक्तिरूपमापत्तेः ।
इदानीन्तनामाश्च शक्तिभ्रमात्तौ । न च घटकसंज्ञादिपदवह्नि-
गमनाविरह* । पाणिन्यादिप्रणीतव्याकरणस्यैव नियामकत्वात् ।
न च निर्मूलत्वम् । प्रयोगनियमे साधून्नेव प्रयुञ्जीतेत्येवंविधाया-
एकस्या एव युतेर्मूलत्वात् । साधुवञ्चानादिवाचकत्वं, अनपभ्रष्टत्वं
वा, व्याकरणाभ्यामनित्यस्कारण्यद्वा जातिर्वा, प्रमितदृष्ट्याऽर्चप्रति-
पादकत्वं चेति कौस्तुभ एव युक्तम् । तदभावाद्यासाधुत्वम् । प्रत्ययैव
च युतिर्न श्लेषितवै श्लेषो च वा एष यदपग्रम् इति मूलम् ।
अथ च निषेधः प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमात्रम् । यज्ञमात्रेऽपि च निषेधो-
पाप्ते कर्मणि नियमोऽन्यथानियम इति महाभाष्यानुसारात्* ।
साधुप्रयोगनियमात् परं फलोदय इत्यपि, एकः शब्दः अन्यम् ज्ञातः
सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुम्यवतीति वचनात् ।

अथ हि प्रयोगाश्रितः साधुनियमः फलोद्देशेन विधीयते ।
रागप्राप्त्यापि च साधुप्रयोगश्च, तच्चादेया व्याकृता वागुच्यत इति
वचनादाशयमसिद्धिरिति स्पष्टं कौस्तुभे । गवादय एव साधवो न
गाव्यादय इति साधुस्वरूपनियमश्च तु अनादिप्रयोगपरत्वरैव मूलम् ।

* महाभाष्यानुसारात्, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† गवादय, यद, यत्वादय इति, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

अनुमान ॥ अथ यच्च स्मृतिषु पाठव्यवस्था यथा गौतमीया
हृन्दोगैरेव, तथाऽऽचारेषु कर्तव्यवस्था यथा शौलाकादि प्राच्याद्य-
भिमानिभिरेव । तच्च तदनुमेयश्रुतिरपि अनुमापकस्य नियत-
विषयत्वाच्चिद्यताधिकारिकैवेति भान्यैकदशुष्ठेयमिति प्राप्ते । यद्यपि
अनुमापकं नियतविषयं, तथापि नानुमेयश्रुतौ विशेषणं प्राच्यत्वादि
दातुं शक्यम् । न हि प्राच्यत्वं नाम सर्वाचरितश्रुतं जातिव्यक्ति-
गुणसंस्थानादिभिर्निर्वर्तुं शक्यम् । तत्तद्देशगतानामप्यनाचरणात् ।
विरविनिर्गतपुत्रपौत्राणामप्याचरणाच्च । अतो विशेषणाभावात्
सर्वविषयत्वम् । गौतमीयादिस्मृतिषु तु न हृन्दोगाधिकारिकत्व-
स्मरणं, चेन्न श्रुतावपि तत्सम्भाव्यते । पाठमाचन्तु तेषां, स्मृतिकर्तुः
तज्ज्ञास्वीयत्वादप्युपपन्नम् । कर्ता हि हृन्दोगः स्वग्रिथ्यान् हृन्दो-
गान् स्रपन्थमध्यापयामास* तेऽप्यन्वान् इत्येवं पाठस्तस्माच्च व्यपक्षित-
इति तत्रापि सर्वविषयत्वमेव ॥ १० ॥ १४ ॥

प्रयोग ॥ स्मृत्याधिकरणत्वात्मेन सिद्धमपि व्याकरणप्रामाण्य-
माधिप्यते । नियमद्वयार्थं हि तत् । साधुमेव प्रयुञ्जीत नान्यथाधून्
इत्येको गवादय एव साधवो न गान्धादय इत्यपरः । न च
नियमद्वयस्य मूलं सम्भवति । प्रतिगवादिशब्दमनेकश्रुतिविरक्तपाठा-
सम्भवात् । साधुत्वञ्च पूर्ववन्निर्वचनासम्भवेनास्तुगतैकश्रुतिकल्पनाऽनुप-
पत्तेयः । न हि साधुत्वं नामार्थप्रत्याचकत्वम्, अनादित्य सति वा-
चकत्वं वा । गान्धादिश्वपशब्देभ्यपि मत्वात् । अपशब्दाणां कचिदप-

मरोरस इति क्रमात् । अद्यावच्छेषेति न्यूनातिरिक्तात् । सूक्ष्मश्रुतौ-
 त्यत्र कर्मधारयवञ्जनीहोः स्मरात् अन्तोदात्तत्वाद्युदात्तत्वरूपात् * ।
 पचते दक्षिणं देहि, भोजनार्थं पचते, इत्यत्र व्यधिकरणपद-
 मधिधिरूपादाक्यात् । यात पुनरायाति, यातो देवदत्तयज्ञदत्तौ,
 इत्यत्र समानाधिकरणपदमधिधिरूपयुत्या । अय इति अगम-
 इत्यर्थे—व्याकरणसत्याद्या तदभिज्ञस्य पदभेदानुभवात् । यत्र तु
 नार्थभेदप्रतीतिस्तत्र सत्यपि धर्मभेदे दृढतरपत्यभिज्ञाबलेनैकत्वाव-
 धारणाय पदान्यत्र लोकवेद्योरिति युक्ता आद्या विन्ता ।

तथावघातादिक्रियायां लिङ्गकारकवङ्गादीनां च जातावयोग्य-
 मात् गौ. शुक्ल इत्यादिष्वमानाधिकरणनिर्देशाच्च व्यक्तिवाचित्व-
 मेव । न चैवं जातिबोधनापत्तिः । लक्षणया † तद्वोभोपपत्तेः ।
 व्यक्तिप्रतिपक्षस्यैव ‡ कार्यतावच्छेदक जातिविशिष्टाभ्युपोधनम् ।
 घटो न द्रवः । न च विनिगमनाविरहः । साधवस्यैव नियामक-
 तात् । तथा हि, न व्यक्तिग्रहणं स्वातन्त्र्येण कारणत्वं, अपि तु
 साधवश्चैवलादिसम्बन्धेन घटपदवत्ताज्ञानस्यैव । ततश्चास्त्यन्ते
 घटत्वं धर्मितावच्छेदकौलस्य प्रकृतत्वसम्बन्धेन घटपदवत्ताज्ञानस्य
 घटो घटपदवानित्याकारकस्य विशेष्यतासम्बन्धेन विशिष्टाभ्यु-
 पोधतावच्छिन्नं प्रति कारणत्वम् । भवत्यनेन तु घटत्वव धर्मिता-
 वच्छेदकौलस्य तदाशयम् । अतएव घटत्वस्य घटेतरावृत्तित्वादि-

* अन्तोदात्तत्वाद्युदात्तत्वादिरूपात्, — इति ख० ग० प्रसक्तयो पाठः ।

† लक्षणयादिना, — इति क० प्रसक्ते पाठः ।

‡ व्यक्तिप्रतिपक्षस्यैव वा, — इति भवितुमुचितम् ।

अतः प्रमाणं व्याकरणम् । यन्तु न्यायमूलकं खोटादि तपोयते,
श्रुतिविद्वद्भ्यः, तज्यायश्रुतिविरोधे* कामं भवत्यप्रमाणम् ॥११॥१५॥

प्रयोगचोदना ॥ वाचकशब्दप्रसङ्गादायं किं घटत्वादिजातिः
उत शक्तिरिति चिन्ता । तदर्थं च लोकवेदयोः शब्दानामन्यत्वमुत
नेति चिन्तनीयम् । अन्यत्वे हि उपायाभावेन वैदिकशब्दशक्ति-
प्रख्यासम्भवाच्चाया चिन्ताऽऽरम्भायैवा । एकत्वे तु लोके † दृष्टशब्द-
हारात्सारेण गृहीता शक्तिर्वेदे पक्षित्यतीति युक्ता चिन्ता ।
तत्र वर्णाभेदेऽपि स्वरश्चाब्दवर्णागमसोपविकाराण्यथापादिधर्म-
भेदात्सरोरथ इत्यादिपदयोरिव लोकवेदयोः पदानामन्यत्वमिति
प्राप्ते । यत्रार्थभेदमतिपथ्यमुक्तो धर्मभेदस्यैव पदभेदः ॥^(१) यथा

* व्यापारिविरोधे, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† लोके, - इति नास्ति ख० ग० पुस्तकयोः ।

(१) मरावधारणोपायान् बह्विचिन्ति स्वरम् । क्रममनुवर्तिरित्यस्य स्वर-
वाचकश्रुतिस्मृतोरिति वार्तिककारिणामनुक्तं पदभेदावधारणोपा-
यान् क्रमेणोदाहरति, यथेति । क्रमोपलक्षकानुपूर्वोक्त्यः । श्रूणा-
द्यमतीयत्र क्रमैधारायसमाप्ते गौरेव श्रूणात्वं विन्दुमात्रं लभ्यते । शब्द-
श्रूणा सैव विलुप्तमतीत्यवगते । बह्वीचौ तु श्रूणावित्युपलक्षणं लभ्यते ।
शब्दं श्रूणमतीत्यनङ्गाहोमात्मनेतेत्यत्र बह्वीचिस्वरपाठार्थपरिचयः ।
पचते दक्षिण्य देशीत्यत्र देशीति योजात् पचते इति पठ्यन्तं परं,
भोजनार्थं पचते इत्यत्र भोजनार्थमिदुपादानात् पचते इति तिष्ठन्तं
पदम् । यातः पुनरावातीत्यत्र यात इति प्रथमान्तं पदम् । भातो-

च पच इति श्रि-

य घोटकवाचशाद-
रितार्थः ।

विशिष्ट्यभिधानाद्वैतव्यवस्थायामेव कार्यतावच्छेदकत्वस्वीकाराद्वैतपक्षेः । वस्तु-
तस्तु जातिगुणशब्दत्वमेव साधनेन कार्यतावच्छेदकम् । अत्रिष्ट
द्वितीयान्तस्थले " यगुना यजेत अक्षया कोणाति इत्यादौ नैव
पदाद्भासते । जातिगुणयोरेव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणत्वोपपत्तेः ।
क्षिप्रसंज्ञयोरपि पात्राधिकारणन्यायेन सामानाधिकरण्येन पार्ष्टिकौ-
जातिगुणसम्बन्धः^(१) । अतः सम्बन्धविधयेषु तत्र द्रव्यबोधः । द्विती-
यादिस्थले तु जातिगुणयोः कर्मत्वाद्यन्वयाद्यन्वयानुक्तिसंशयश्च
बोधः । तथा एव कर्मत्वाद्यन्वयः । क्षिप्रसंज्ञाद्यन्वयश्च साधनत्वान्नैव,
सामानाधिकरण्यस्य व्यक्तिदारकमिति सर्वं सुखम् । प्रयोजनं, पूर्व-
पक्षे रथन्तरादिशब्दानां ऋग्वाचिनाद्रथन्तरमुत्तरस्योर्गायति इत्यादौ
उत्तरापदसंचितोत्तराकार्यं योजिविधानं, सिद्धान्ते तु गीत्यति-
देशउत्तराखिति वक्ष्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टद्वैतिकायां

प्रथमसु द्वितीयः पादः ॥०॥

* हलोवादिस्थाने, — इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) क्षिप्रसंज्ञयोरपि समानवदोपात्तत्वात्पात्रायां सामानाधिकरण्यसम्-
बन्धेन करणत्वाद्यन्वयः पार्ष्टिकौ जातिगुणसम्बन्धः,— इति भाट्टद्वैतिका-
प्रमाणी ।

रूपस्थानेकपदार्थघटितस्य प्रवेशात् नव कार्यकारणभावे गौरवं, न
मम । न च श्रवणान्तादिदोषः । तस्य फलमुखत्वात् । अतश्च लाघ-
वात् व्यक्तावेव शक्तिर्जातिविशिष्टव्यक्तौ वा न तु ज्ञातावेवेति प्राप्ते ।

घटत्वं धर्मितावच्छेदकौकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटपदवत्तानि-
श्चयस्य कारणत्वं, पदत्वं धर्मितावच्छेदकौकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घट-
वत्तानिश्चयस्य वा घटपदं घटवदित्याकारस्य कारणत्वमित्यत्र
विनिगमनाविरहेणानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् । अस्मन्मते तु घट-
पदत्वं धर्मितावच्छेदकौकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववत्तानिश्चयस्यैव
घटपदं घटत्ववदित्याकारस्य कारणत्वकल्पनालाघवम् । न च
ममापि विपरितोभापादयितुं शक्यम् । तथा सति घटत्वस्य धर्मि-
त्वेन स्वरूपेण तस्य धर्मिन्वाधोगाद्धर्मितावच्छेदकत्वेन घटत्वत्वप्रवेशे
गौरवस्य लघैवोक्तत्वात् । अतो न घटत्वत्वावच्छिन्नं घटत्वं
शक्तत्वसम्बन्धेन घटपदवदित्याकारकं ज्ञानं कारणं, अपि तु घटपदं
शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववदित्याकारकमेव । ज्ञातेः स्वरूपेणैव प्रकार-
लोपपत्तौ घटत्वत्वस्याप्रवेशात् । * न च समवायेनैव ज्ञातेः स्वरूपेण
प्रकारता न संबन्धान्तरेणेत्यत्र प्रमाणमस्ति । परैरपि तथाऽन-
भ्युपगमाच्च * । अतश्च कार्यकारणभावेऽपि लाघवात् घटत्वएव
शक्तिः । श्रवणान्तादि च नास्मन्मते । अतः प्रथमोपस्थितत्वा-
ज्ज्ञातावेव शक्तिः ।

एवमरूपादिशब्देऽपि गुणएव गुणत्वे वा । न तु तदिशिश्ट्रये ।

अपि वा नामधेयम् ॥ अतः परं क गुणविधिनं क वा नाम-
धेयत्वमिति कोष्ठगोधनिकार्थमारम्भः । तदिह गुणे कर्मणि च
तुल्यवद्गुणिकानामुद्भिदादिपदानां विधेयगुणसमर्पकत्वं नामधेयत्वं
वेति चिन्तायां, भिदिर् विदारणे इति कृत्या विदारणसमर्पण-
निचादिवचनत्वप्रसिद्धेर्नामधेयत्वे वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च गुणविधित्वमेव
युक्तम् । तत्र च गुणविशिष्टं कर्मैव फलोद्देशेन विधीयतइत्येकः
पक्षः । * प्रकृतसोमयागाशुवादेन गुणमात्रविधानमित्यपरः ।

अ च विनिगमनाविरहः । इतिकर्तव्यतासंविधिविशेषेणैव कर्म-
विधिनियामकत्वात् । अ चैवं फलपदानर्थक्यं, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम-
इति वचनेन तस्य सर्वैककार्यत्वावगतेर्यजिपदस्य पशुकृतोपधायक-
धागसहस्रायां ताम्पर्य्यसाधकत्वात् । अत एव न विशिष्टोद्देशे
वाक्यभेदः । अ चोत्पत्तिश्रिष्टसोमप्रावर्त्यं, पशुकामप्रयोगविशेष-
पुरस्कारेण विहितस्य चनिचादेः सामान्यविहितसोमादिवाधक-
त्वात् । वस्तुतस्तु प्रकृतसोमयागाग्निः चनिचादिगुण एव फलो-
द्देशेन विधीयते इति द्वितीयः पक्षः । काम्दसादेव च नित्य-
सोमवाध इति प्राप्ते ब्रूमः † ।

नामं गुणविधिर्गौरवात् । तथा हि, सर्वत्रैव तादृच्छुद्धधातय-
करणकभावनाविधानादासौ विधिप्रकारः । यथाऽग्निहोत्रं गुहो-

* अथवा, — इत्यधिक पाठः क० पुस्तके ।

† नस्तथा, — इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ ब्रूम, — इति वाचि स्व० अ० दस्तकयोः ।

उक्तं ॥ इह गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा संमतानां सर्वेषा-
 नेव पक्षपदातिरिक्तसुवन्तानां उद्भिन्नोमादिपदानां प्रामाण्यमप्रा-
 माण्यं वेति संशये, प्रमाणाप्रकारासम्भवादप्रामाण्यम् । तथा हि,
 उद्भिदा यजेत पशुकामः, सोमेन यजेतेत्यादावुद्भिदादिपदेभ्यः
 स्तुतिषुद्धेरनुपपत्तेर्न तावद्व्यवादसम् । मन्त्रत्वप्रसिद्धिभावाच्च न तत् ।
 एतेषां प्रयोगकालोच्चारणे चैतन्नतिपादार्थस्य यागाङ्गताबोधक-
 प्रमाणाभावेनैतेषां प्रयोगसम्बेतार्थस्मारकत्वानुपपत्तेश्च । न च
 विद्यन्तर्भावः । कामशब्दाच्चभावेन साध्यान्निधायकत्वात् । एक-
 पदगतेन यमिनैव करणप्रतिपादने एतेषां तत्प्रतिपादकत्वायोगात् ।
 सिद्धरूपाणां सोमादीनां व्यापारमन्तरेण * भावनेतिकर्तव्यतात्वा-
 नुपपत्तेश्च । नामधेयत्वे तु अभिज्ञतादेव करणानुपादकत्वादि-
 ह्येति कर्तव्यतात्वात् अनुपपत्तिः । न च कथमपि भावनाऽन्वया-
 सत्त्वेऽपि यागएव कारणत्वेनाप्यस्यो भवत्विति वाच्यम् । कार-
 काणां परस्परान्वयसम्भवात् । अतः कथमपि क्रियाऽन्वयासम्भवाद्-
 नाख्यातत्वेन च विधिभावनयोरेव निधानात् अन्यस्य च प्रकारस्य
 निर्वक्तुमशक्यत्वादप्रामाण्यमिति शङ्के । अथयन्विध्यव्यापितस्य अ-
 प्रमाणासम्भवात्, प्रकारान्तरासत्त्वेऽपि विद्यन्तर्भावस्य स्पष्टत्वेन
 तत्रैव गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वा वक्ष्यमाणरीत्या सर्वानुपपत्ति-
 परिहारेण प्रामाण्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥ १० ॥

तत्करणत्वं प्रकारतया भावनायामप्येति, तथैव सोमकरणत्वमपि यागनिरूपितम् । उभयत्र सत्तद्विधिरूपकत्वस्य पार्ष्टिकबोधलभ्यत्वाच्च न कोऽपि विरोध इति नास्तिअपि पठे यद्यपि मन्त्रार्थलक्षणा, तथापि विशेषणविधिरुत * गुणयागोभयविशिष्टभावनाविधिगौरवमापन्न-
मान नापह्नोतु शक्यम् । यथा च प्राथमिकभावनासम्बन्धाङ्गी-
कारेऽपि द्वितीयबोधवेलायां मन्त्रार्थकल्पना तद्योक्त कौस्तुभे ।

एव द्वितीय इतीत्यथोरपि । अथन्यविधिप्रकाराङ्गीकरण-
दोषाश्च । अगत्या च इधिसोमादावेव तदङ्गीकृतम् । तेषां तत्र †
अत्यन्तदृढत्वेन नामधेयत्वाद्यभावत् । प्रकृते तु येनैव योगेन खमिने
प्रवृत्तिलेनैव योगेनोद्भिद्यते उत्पाद्यते फलमिति श्रुत्या कर्मण-
पीति नामलक्षणावेण द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणाभायवम् । न
च भिदौ विदारणएव स्रुते शक्ति । भिदित्येव धातुपाठात्
विदारण इत्यस्य शकार्यमाचोपलक्षकत्वस्य वैयाकरणसिद्धत्वात् ।
अतो विदारण इवोत्पादनेऽपि प्रयोगात् तुल्यवद्वृत्तिकता । न
॥ नामधेयानर्थक्यम् । अकल्यादौ सार्थकत्वात् । कचिन् फलोप-
बन्धस्य । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । कचिच्च
गुणोपबन्धः । यथा सखाय्य पौर्णमासीं वैष्टुधमनुनिर्वपतीति ।
प्रकृते च संज्ञया भेदसिद्धिरेव प्रयोजनम् । इतरथा हि प्रकृत एव

* विशेषणविधिकत्वनादिरुत, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† द्वितीयद्वितीयमूर्त्यप्यधोऽपि - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ शब्दे, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

तौति । अन्योद्देशेन तदिधिरपरः । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्ग-
काम इति । एतस्य चोद्देशवाचकपदान्तरस्यापेक्षत्वादौर्बल्यम् ।
धात्वर्थोद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिस्तृतीयः । यथा दध्ना जुहोतीति ।
अथ विधेयताया धात्वर्थवृत्तित्वाभावात् पदाभ्यन्तरार्थवृत्तित्वाच्च
ततोऽपि दौर्बल्यम् । धातोः साधुत्वाप्यन्वयमङ्गीकृत्य अन्योद्देशेनान्यक-
रणकभावनाविधियत्तुर्ध्वं । यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति । अथ
धात्वर्थस्योद्देशत्वेनाप्यस्यन्वात्ततोऽपि दौर्बल्यम् । गुणविशिष्टधात्वर्थ-
करणकभावनाविधानात् पञ्चमः । यथा सोमेन घमेतेति । अथ
विशेषणविधिकम्पनादेराधिसत्त्वात्ततोऽपि दौर्बल्यम् । अन्योद्देशेन
पूर्वोक्तः षष्ठः । यथा शौर्यं च निर्वपेद् प्रह्लादचंसकाम इति ।
अथन्तु सर्वदुर्वलः ।

तदेवं बहुविधविशिष्टस्य चागच्छ पक्षोद्देशेन विधाने षष्ठविधि-
प्रकाराश्च यदादितिर्गौरवम् । गुणस्य चाग्रे अन्ययान्तात्पर्यलक्षणाच्च ।
न हि भावनाया समानपदोपासनाधात्वर्थकरणकत्वावहद्वाद्या गुणस्य
करणत्व सम्भवति । अतस्तस्य चागम्यत्वावश्यकत्वे चागच्छ कारकत्वात्
कारकाङ्गी च परस्पर सम्बन्धानुपपत्तेः, सोमेन घमेतेति बहुविधता
चागेनेति समर्थत्ववर्णाऽऽवश्यकोति प्राञ्चः ।

वस्तुतस्तु दृष्टान्तोऽपि सोमस्य करणत्वेनैव भावनायामेवाभवयत्वाच्च *
वक्ष्यते । युक्तञ्च, एककरणावहद्देऽपि करणान्तरस्य भिन्ननिष्पितस्य
प्रकारतया भावनाऽन्वयोपपत्तेः । न हि चागम्यकरणस्य भावनानिष्-
पितम् । अपि तु स्वर्गनिष्पितम् । अतस्य यथैवान्यनिष्पितमपि

* तच्च तच्च, - इति क० पुस्तके पाठः ।

सोचमन्योपदेशे अदृष्टार्थं स्थापनेनेव सोचोपकारकता । उत्पत्ति
वाक्यं तु आख्यादिपदं गुणवाक्यप्राप्तत्वाद्नुवादः । सोचमावन्तु
विधीयते इति प्राप्ते ।

प्राप्तकर्मानुवादेन विषयस्वीलरूपानेकगुणविधाने वाक्यभे-
दात् । करणत्वस्यापि पशुगतस्य प्राप्तत्वेनाविधेयतथोभयविशिष्ट
कारकविध्ययोगात् अत्रोऽग्नौषोमीय इति वचनेन विहितप्राकर-
णिकपुस्त्यावरोधनं स्वीत्वस्य विध्ययोगाच्च न गुणविधिः । अतः
प्रकृतानामेव यागानां विचित्रद्रव्यकृत्वेन स्तवण्यां विचापद-
नामधेयम् । इत्यभिप्रायेण च स्तोत्रप्रत्ययः । एवमाख्यादिपदेष्वपि
अममस्तत्वेन विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वात् प्राप्तस्तोत्रानुवादेन द्रव्यसङ्ख्या-
यनेकगुणविधौ वाक्यभेदः । न चोत्पत्तिवाक्यस्य द्रव्यविशिष्टस्तोत्र-
विधिरितरत्र तु मङ्गलमात्रविधिरस्त्विति वाच्यम् । दृतादीनां
स्तोत्रे करणत्वावभावेन विशिष्टविध्ययोगात् । पञ्चदशानीत्यादि-
कृतिगतसङ्ख्यङ्गातरूपस्योभवाच्च सप्रत्ययस्य गुणविधित्वेऽनुपपत्तेर्य-
त आख्यादिपदं वाक्यद्वयेऽपि शब्देन स्तोत्रनामधेयम् । आख्यादि-
पदाभिधेयस्तोत्रानुवादेन च गुणवाक्ये सर्वत्र मङ्गलमात्रविधिः ।
आव्योत्पत्तिवाक्ये च तत्सङ्गकानि चत्वारि स्तोत्राणि समक-
सद्वृत्तवद्भवधनेन तावत्त्वादगमात् । एष प्रत्योत्पत्तिवाक्योऽपि
पठः । अनुष्ठेयानि तु नियतानि चत्वारि । आद्यार्धयोः दृष्टद्वय-
न्तरपोरण्ययोश्च नौधर्म्येतयोर्वचनेन विकल्पविधानात् । यथा
थाच तत्तदूषणानां निरासो मतान्तरदूषणानि च, तानि कौस्तुभे
द्रष्टव्यानि ॥२३१८॥

कर्मणि गुणफलमन्वन्नापत्तेर्न कर्मान्तरत्वम् । न च योगस्य * फलो-
न्नेदनकारित्वस्यातिप्रसक्तत्वादपूर्वं कर्षणं कृदिकल्पने सोमादिपदा-
नामपि तदापत्तिः । अतश्च योगकृदिस्थले प्राचीनप्रयोगश्चैव का-
रणतायाः क्लृप्तत्वेन प्रकृते तदकल्पनात् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥ १॥ १ ॥ ८॥

यस्मिन् ॥ अथ गुण एव कृदार्ता, चित्रया यजेत पशुकामः,
पञ्चदशान्याज्यानि, सप्तदशानि वृष्टानि, चिष्टदक्षिप्यवमानः, इत्यादौ
चित्राऽऽज्यवृष्टवक्षिप्यवमानशब्दानां गुणविधित्वं कर्मनामत्वं वेति
चिन्तायां, दध्यादिवद् कृदेषु कर्मनामत्वासम्भवाद् गुणविधित्वमे-
वैषाम् । तत्र चित्रापदे तावत्प्रातिपदिकेन चित्रत्वं स्त्रीप्रात्ययेन
च स्त्रीत्वं विधीयते । विधेयशोऽथ परस्परसाहित्यावगतेर्विधेय-
शामर्थ्यानुरोधेन प्रापिद्रव्यकस्यागच्छोद्देश्यत्वादगतेः प्रकृतानामपि
दधि मधु इतं पयोधाना उदकं तदुत्पत्त्यासम्भवं प्राजापत्यमित्ये-
तदात्मविहितानां यागानामुद्देश्यत्वासम्भवेऽपि सर्वप्रकृतिभूताग्नौषो-
मौषयागोद्देशेन सर्वपशुयागोद्देशेन वा विधीयते । न चानेकगुण-
विधाने वाक्यभेदः । धेनुर्वचिषेतिवदुभयविशिष्टैककारकविधानेना-
वाक्यभेदात् । एवमान्यपदेन हतं, वृष्टपदेन शरीरावयवः । स च
सङ्ख्याविशिष्टः प्रकरणादाख्यैः श्रुयते वृष्टेः श्रुयते इत्येतदात्मविहित-
स्तोचाङ्गतया यथाकर्म विधीयते । एव चिष्टशब्दवाच्यं त्रिभिर्दि १
द्रव्यं पवनक्रियाविशिष्टं तथैव तदात्म्येन विधीयते । अतश्च द्रव्याणां

* यामस्य, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† त्रिभिर्द्वौ, - इति क० पुस्तके पाठः ।

स्नाहेति सायं जुहोति सूर्योऽज्योतिर्व्योतिः सूर्यः स्नाहेति प्रात-
जुहोतीति वचनविनियुक्तमन्त्रवर्णनेव देवताप्राप्तेः । यदग्रये च
प्राशापतये ॥ सायं जुहोति यत् सूर्याय च प्रजापतये च प्रात-
रित्यत्र तु स्नाधवात् सायं प्रातःकालौ न देवतासमुच्चयविशिष्टप्रजा-
पतिमात्रविधानम् । अतएव यथैव केवलदेवत्वमन्त्रसिद्धवशेन केवल-
योर्देवतात्वं, तथा अग्निर्व्योतिर्व्योतिः सूर्यः स्नाहेति सायं जुहोति
सूर्योऽज्योतिर्व्योतिरग्निः स्नाहेति प्रातरिति सिद्धसिद्धकमन्त्रवर्णा-
न्मन्त्रयोरपि तत् । अतश्च यदग्रये चेति वाक्यस्याग्निसूर्यपद साध-
प्रातःकालौ न देवतासमुच्चयं सायंप्रातःपदं च तात्पर्यपादकम् । यम्यदो-
पस्थितमनुस्यत्यत्र च प्रजापतावन्यत्र निपातोपसर्गार्थत्वेन व्युत्पत्त्यान
विधेयानेकता । अतश्चाग्नेर्देवतात्वादिना अग्निहोचहोमे * प्राप्तत्वाद्-
अग्निहोचपदं अग्नेर्होम इत्येवं व्युत्पत्त्या नामधेयम् ।

एवमाघारेऽपि उपशुद्यात्वे सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्
ध्रुवायामान्यमित्यनेनैव द्रव्यम्† प्राप्तत्वात् प्रयाजाऽऽज्योद्देशेन
मन्त्रारविधानेऽपि‡ द्वितीयविधिप्रकारापत्तेर्साधवाद् भावव्युत्पन्न-
माधारपदं नामधेयम् । विधेयस्य धातुसङ्ख्यो होम एव । इन्द्र-
जज्ञेऽं अध्वर इत्याधारमाधारयतीति मान्यवर्णिनेऽदेवतायादायु-
र्यज्ञेति वेत्यनेन द्रव्यस्य साभात् । एव समिदादिव्यपि वक्ष्यते ।
मवं च द्वितीया करणत्वसङ्ख्यार्थेति ॥ विरोधः ॥४॥२०॥

* अग्निर्ग्राहि होमे, - इति ख० ब० पुस्तकयोः पाठः ।

† इन्द्रपदस्य, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

‡ अस्त्वारविधास्यपि, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

तत्प्रत्ययं ॥ इह रुद्धानां यौगिकानां च सम्भवत्प्राप्तिकानाम-
ग्निहोत्रं जुहोति, आचारमाचारयति, समिधो यजति, इत्यादौ
अग्निहोत्रादिपदानां गुणविधित्वं कर्मनामत्वं वेति चिन्तार्या,
प्रसिद्धेर्गुणविधित्वमेव युक्तम् । न चात्र वाक्यभेदः, विधेयानेकत्वा-
भावात् । अतोऽग्निहोत्रपदे अग्नये होत्रमस्मिन्निति व्युत्पत्त्या उप-
सर्जनार्थोऽग्निदेवता होत्रे विधीयते । न च यदग्नये च प्रजापतये
च सायं जुहोति इत्यनेन तस्याः प्राप्तत्वादविधायकम् । तत्रानेकगुणो-
पादानेन विशिष्टकर्मान्तरविधेरवश्यकतया एतदाकाङ्क्षिते कर्मणि
तत्प्राप्तेरभावात् । अतो यत्र देविहोमावादाग्नेयो मन्त्रः पठितः,
तादृशदेविहोमाशुवादेन देवतामात्रमनेन विधीयते । तत्रनेन
तत्प्राप्तिसम्भवे मन्त्रवर्णिकविधेरकल्पनीयत्वात् । विशिष्टकर्मान्तरं
वा । आचारवाक्येऽपि द्वितीयान्ताचारपदेन चरणसमर्थमाध्यादि-
द्रवद्रव्यमभिधीयते । धातुना च चरणशब्दः संस्कारशब्दद्वयेन
विधीयते । अविमियुक्तस्य च संस्काराद्योगात् प्रकरणकस्मित-
वाक्येनोपाश्रयाज्जातया द्रवद्रव्यं विधीयते । अतुर्लक्षितं वा एत-
दभूत् तस्याचारमाचार्य्येण वा प्रयाजाद्भूतचतुर्लक्षितरूपविश्ले-
षमपेक्षम् । सर्वथाऽऽचारपदं द्रव्यपरं न नामधेयमिति प्राप्ते ।

मन्त्रवर्णकस्यविधिर्नैव देवताप्राप्तिसम्भवे अथ पूर्वप्रवृत्त्या विधि-
मल्पकत्वे वैकल्यापत्तेः * अभ्युदयग्निरस्कृतस्य च सम्भवति प्रथम-
विध्यापादकधालर्थविधावन्याय्यत्वाच्च तावद्देविहोमाशुवादेन देवता-
विधिः । नापि विशिष्टकर्मान्तरविधिः । अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः

* देवर्थापत्तेः, - इति ख० ग० मुक्तकयो पाठः ।

न विरुध्यते । भावना वा वैवाकारणवदतिरिक्ता नैवाङ्गीक्रियते ।
अतद्योद्धिदादिष्वपि सर्वत्र गुणविधित्वमेव । याज्ञपेयोदाहणत्वं
मूले * गुणसूत्रानुरोधेनेति प्राप्ते ।

पञ्चमीत्यस्य पाक करोति पाकेन करोतीति विवरणाद्-
धातुर्थस्य कर्मत्वकरणत्वान्यतरकारकत्वेनैव भावनाऽन्वयः । भावना
च यथाऽतिरिक्ता तथा वक्ष्यते । अतश्चेतरकारकाणां धाम-
न्यान्धानुपपत्तेरगत्योभयविशिष्टभावनाविधाम सोमादावङ्गीकृतम् ।
प्राचीनरौत्या वा मन्त्रर्थलक्षणः । अन्यथा न्युद्यैव फलसुखयोर्गंगा-
न्यये फलान्वयार्थं द्यागच्छोपादेयत्वविधेयत्वमुखत्वानि गुणान्वये
चोद्देशत्वात्सुवादत्वमाधान्यानीति विरुद्धचिकित्सापत्तेः । उपादेय-
त्वादिमिदमादिकं च कौमुदे द्रष्टव्यम् । अतो मन्त्रवृत्तशादिभिर्वा
विशिष्टविध्यनुपपत्तेर्नामधेयत्वमेवोद्दिदादीनाम् ॥६॥९॥१॥

तदुक्तम् ॥ आग्नेयोऽष्टाकपाशोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चायुतो-
भवतीत्यादौ आग्नेयब्रह्मो गुणविधि कर्मनामधेयमिति चिन्तायाः,
अग्नेर्मन्त्रवृत्तादेव प्राप्तत्वादाग्नेयपदं नामधेयम् । इति प्राप्ते । पुरो-
डाग्रकर्मिकायां भावनायां मन्त्रापेक्षाऽभावात्सन्त्यस्य च तत्रायोग्य-
त्वाच्चोपांशुयाजश्च मन्त्रस्य देवताकल्पकत्वम् । न चापारवहाचनिको-
विनिर्दोशोमन्त्रस्य येन तत्कल्पकत्वं सम्भाव्येत । न च मन्त्रस्याष्टा-
कपाककर्मकभावनाऽङ्गत्वे प्रमाणमस्ति । प्रकरणस्य उपांशुयाजादि-
व्यविशिष्टत्वात् । चापि क्रम †, ब्राह्मणपाठक्रमोपेक्षया मन्त्रपाठ-

* मूले, - इति वाचि छ० ग० पुस्तकयोः ।

† क्रमात् - इति क० पुस्तके पाठः ।

तद्व्यपदेशश्च ॥ श्रेतेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ पूर्वोक्तवाधकाभा-
वात् प्रसिद्धेः श्रेतादिपदानां गुणविधित्वमेव । प्रकृतसोमयागाश्रितो-
गुणः फलोद्देशेन विधीयते । विशिष्टकर्मान्तरं वा । न चैवं यथा वै
श्रेतो निपत्यादत्ते एवमयं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते इत्यर्थादे स्तस्यैव
स्त्रोपमानानुपपत्तिः । उपक्रमनिर्णेतविध्यसुरोधेनोपसंहारस्यार्थवाद-
स्यान्यथा नैयत्नात् । ते तद्विज्ञाया इव तद्विज्ञाया इत्यादिवदन्व-
यासङ्करस्याभेदे अतुगुणत्वाच्चेति प्राप्ते ।

नाथमनन्वयासङ्कारक्षवात्वे सर्वेषामर्थवादपदानामुपमानान्तरा-
भावलक्षकत्वापत्तेः । तद्वरं भूयोऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् उपक्रमस्य-
एवेकस्मिन् पदे रूपकविधया जुभोपमाविधया वा मौणी वृत्ति-
सङ्गौष्ठ्य नामधेयत्वं द्वितीयविधिप्रकारापादकं युक्तमाश्रयितुम् ।
अर्थवादस्तु रूपकाद्यपेक्षितसादृश्योपपादनार्थः, स च* विनैव
लक्षणां पूर्णोपमासङ्कारविधया विधेययामस्त्ययो न विरुध्यते ।
तत्सिद्धं चतुर्भिरेव प्रकारैः सर्वत्र सामलमिति ॥१॥२॥

नामधेये ॥ पूर्वमुभयत्र विशिष्टविधिपूर्वपक्षे यानि द्रूपपाणि
मन्त्रैलक्षणादीनि दत्तानि, तानि इह आश्रियन्ते । यदि हि
यागस्य कारकत्वं स्यात्, ततः सोमादीनां कारकान्तराणां तद्वन्व-
यानुपपत्तेर्भवेन्नलवर्षलक्षणा, समयशिष्टभावनविधानं वा । न ह्येत-
दस्ति । यागस्य क्रियारूपत्वाङ्गीकारात् । अतश्च तस्मिन् सर्वकार-
काणां भावनानदेव विनैव मन्त्रैलक्षणां विनैव च वैकृत्यं समन्वो-
पपत्तिः । यागस्य च क्रियालेऽपि समन्वयसामान्येन भावनान्वयो-

* सादृश्योपपादनार्थं सन्, - इति ख० ग० प्रसक्तयो पाठः ।

कल्पनाऽनुपपत्तिः । अनुशासनवलेन तत्कल्पनात् । कर्तृत्वस्वरूपयोग्य-
त्वस्याव्यवर्त्तकत्वेन वर्षासु रथकारस्येत्यस्य वैषय्यापत्तेः । प्रोक्षणी-
शब्दे तु रुदिकल्पने प्रमाणाभावाद् यौगिकत्वमेव । प्रयोजन,
विस्तृतौ एत प्रोक्षणीमित्यादौ प्रोक्षणीरासादयेत्यविकृतं प्रयोग
संस्कारवाचित्वपक्षे, एतमासादयेति जातिवाचित्वे, प्रोक्षणीमासादयेति
यौगिकत्वे द्रष्टव्यम् ॥८॥१५॥

तथा निर्मग्न्ये ॥ निर्मग्न्येनेष्टका पक्षतीत्यत्र निर्मग्न्यशब्दस्य
पूर्ववत् संस्कारवाचित्वे निर्मग्न्यमान्य पक्ष्यान् इति सौक्तिकप्रयोगेन
निरस्तं, मयनकर्मत्वस्य पाकसाधनीभूतेऽग्रावभावेन मयनप्रयो-
गस्य च पाकनवनीतादावपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गादरणिप्रयोगाग्नि-
तावान्तरव्याप्यजातिवाचित्वे प्राप्ते । मयनप्रयोग्यत्वयोगेनैवोपपत्तौ
उक्तरुदिकल्पने प्रमाणाभावादतिप्रसङ्गश्च च पाकादौ प्राचीन-
प्रयोगाभावेनैवावोधकत्वोपपत्तेर्निराकर्तुं शक्यत्वाच्चवनीते च वा-
च्यत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वाद् यौगिक एव निर्मग्न्यशब्दः । एवञ्च
निर्मग्न्येष्टका इत्यत्राग्रे पाकसामर्थ्यादिव प्राप्तत्वान्मन्यमानविधि-
रिति तस्यापि प्रयोगमध्ये करणं विद्वान्नाप्रयोजनम् ॥१०॥१६॥

वैशदेव ॥ चातुर्मासेषु वैशदेवे प्रथमे पर्वणि आग्नेयादीनष्टौ
यागान् विधाय वैशदेवेन यजेतेति श्रुतम् । तत्र वैशदेवशब्दो-
रुपविधि कर्मनामधेय वेति चिन्ताया, नामत्वे समस्तवाक्यवैधर्म्य-
प्रसङ्गादगत्या* आग्नेयादिषु यज्ञेषु देवताविधि, आग्निवाप्यागे

* वैषय्यापत्तेरगत्या - इति ख० य० पुस्तकयोः पाठः ।

क्रमवैपरीत्यस्य पक्षसे वक्ष्यमाणत्वात् । अतस्तत्प्रत्ययान्ताभावात्
मन्त्रानुपपत्तेर्द्रव्यदेवतोभयविशिष्टभावनाविधिप्रतीतिस्तस्य च दान-
मन्त्ररेणानुपपत्तेर्भेदात्तुमा तल्लक्षणात् सकलविशेषणविशिष्टयाग-
भावनाविधानेन अर्पादिशेषणानामपि विधिकल्पनात् गुणविधि-
रेवाग्नेयशब्दः । प्रयोजनं, आग्नेय पय इत्यादौ नामानिदेशेनाग्ने-
यविध्यन्त* पूर्वपक्षे, भिद्धान्ते तु सामान्यविध्यन्तः ॥०॥१३॥

वर्हि ॥ वर्हिरान्यपुरोडाशादिशब्दानां संस्कृतेषु कृशादिषु
शाम्यक्षैः प्रयुज्यमानत्वाद्घूपादिशब्दवत्संस्कारमात्रवाचित्वे संस्कार-
विशिष्टकृशादिवाचित्वे वा प्राप्ते । आति विहाय कैरप्यप्रयुज्यमान-
त्वात्, संस्कार विनाऽपि च लोके, वर्हिरादाय गावो यताः, आर्च्यं
जय्य, पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीत्यादौ प्रयुज्यमानत्वाद्-
अभिचारात्तावदाद्य कृशत्वादिजातिवाचित्वमेव । प्रयोजनं, घूपावट-
शरणार्थवर्हिरादौ पूर्वपक्षे संस्कारकरणं, भिद्धान्ते नेति ॥८॥१४॥

प्रोक्षणीषु ॥ प्रोक्षणीशब्दस्यापि पूर्ववत्संस्कारवाचित्वे प्रोक्षणीभि-
रुदेजिताः अ इति लोके संस्कारं विहायापि आतिमात्रे प्रयोग-
दर्शनात्, कृश्या जलजजातिवाचित्वे वा प्राप्ते । कृतावयवयोमेनोप-
पत्तौ कृटिकल्पने प्रमाणाभावः । अतएवाश्वकर्षादिशब्दे योगवाधे
एव तत्कल्पनम् । न चासामौदासीन्यावस्थायां प्रकृत्योदयथाभनल-
रूपयोगाभावः, क्लृप्तोपधानासम्भवेऽपि ऊर्जणस्वरूपयोग्यतया सम्भवात् ।
न चेव रथकारपदेऽपि रथकर्तृत्वरूप*योगसम्भवेन आतिविशेषे प्रकृति-

नां फलान्वनूयान्ते, यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव *
 तेजस्वरश्चाद् दक्षिणावी पशुमान् भवतीति श्रुतम् । तत्र दादशले
 अष्टत्वादेः प्राप्तत्वादष्टाकपासादिशब्दा वैशानरवागनामधेयमि-
 त्याद्यः * एवम् । स्वरूपेण प्राप्तावपि परिच्छेदकत्वेन प्राप्त्यभावाद्-
 गुणविधय एव एते । अष्टत्वमष्टाकपासद्वयं वा पूर्वधाने विधीयते ।
 उपक्रमोपसंहारैक्येन चैकवाक्यत्वप्रतीतेर्न दादशकपासस्योत्पत्ति-
 शिष्टता । अथवा, अस्तु वाक्यनामात्वं, तथापि यद् दादशकपासो-
 भवतीत्यनेनैव तद्विधिः । वैशानरवाक्ये तत्पदमनुवाद एवेति
 द्वितीयः । ब्रह्मवर्षादिरूपकसोद्देशेन प्रवृत्तवानाश्रितगुणा एवाष्टा-
 कपासादयो विधीयन्ते इति तृतीयः ।

सिद्धान्तस्तु, सम्भवत्येकवाक्यत्वे तद्भेदस्यान्याय्यत्वात् प्रवृत्त-
 यागस्यैवेयं सर्वा† श्रुतिः । यदङ्गभूतदादशकपासस्यैवयवोऽष्टाक-
 पासादिरत्येकैककस्यैवाधानं, तत्र सर्वावयवोपेतदादशकपासस्य सर्व-
 पक्षप्रयोजकत्वे कः सन्देह इति यागश्रुतिः । अष्टाकपासपदं
 चाग्नेयाष्टाकपाले श्रुतं गौण्या वृत्त्या अष्टत्वान्नयकपालस्यपितृत्ववा-
 द्दुग्धेन दादशकपासावयवे गौणम् । तेन चावयवदाराऽवयवी दादश-
 कपासो लक्ष्यते । तेन लक्षण्या यागश्रुतिरिति । इदं चाधि-
 करणौदुम्बराधिकरणन्यायेन मतार्थमपि ‡ शिष्यशिष्यार्थमुक्तमिति
 धेयम् ॥ १२॥१८॥

* मित्येक - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सर्वापि, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पुनश्चकमपि, - इति क० पुस्तके पाठः ।

विश्वेदेवदेवतायाः प्राप्नन्तात् । देवताविशिष्टकर्मान्तरविधानं वा
 गुण्यात् । अतस्त्रिजैव वा कर्मणि आभिचावाक्येन द्रव्यमाचविधा-
 नम् । एवञ्चाष्टौ इवैषि इति खिन्नदर्शनस्याप्युपपत्तिरिति श्रौते ।
 नाम्नेयादिषु गुणविधिः । उत्पत्तिशिष्टदेवताऽवरोधात् । नापि
 कर्मान्तरविधिः । भेदबोधकप्रमाणानां नामन्तेनोपपत्तौ विधि-
 गौरवापादकभेदबोधकत्वानुपपत्तेः । अतएव नामिचावाक्येऽपि द्रव्य-
 मात्रविधानम् । आग्नेयमष्टाकपास्तं निर्वपेदित्याग्नेयादिवाक्ये *
 निर्वपेदित्यथ विशिष्टविधायकस्याभिचावाक्येऽनुपपत्तौ द्रव्यमाच-
 विधायित्वे वैकल्यापत्तेः । अत आग्नेयादीनामष्टानामपि यागानां
 नामधेयं वैश्वदेवशब्दः । उत्पत्तिशिष्टदेवताऽवरोधसङ्गततत्प्रत्य-
 न्यायात् । प्रवृत्तिनिमित्तञ्च विश्वदेवदेवताजन्यामिचायागघटित-
 समुदायाश्रयत्वरूपम् । वाक्यञ्च समुदायमिद्वयं समुदायिनामनु-
 वादकम् । तत्प्रयोजनसंज्ञाष्टानामपि यागानां वसन्ती वैश्वदेवेन धजे-
 तेति वचनादिषमन्त्रद्वारा चातुर्मास्यप्रकल्पत्वाभेन फलसमन्त्य-
 सिद्धिः । इतरथा आभिचायागस्यैव विश्वेदेवदेवताकत्वाद् वस-
 न्तादिमन्त्रद्वारा चातुर्मास्यप्रकल्पत्वाभेन फलसमन्त्यापत्तेरितरे-
 षामङ्गत्वापत्तिरिति कौस्तुभे स्पष्टम् ॥ ११ ॥ २७ ॥

पूर्ववक्त ॥ वैश्वानर द्वादशकपास्तं निर्वत् पुषे जाते इत्यनेन
 याग विधाय द्वादशकपास्तो भवति गायत्र्यैवेन ब्रह्मवर्षेण पुनाति
 इत्यादिनाऽष्टाकपास्तनवकपास्तदशकपास्तैकादशकपास्तद्वादशकपास्ता-

पश्चिनिरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु एकसम्बन्धिदर्शनेनापरसम्बन्धिस्मरण-
मिति स्मारकविधयेव तदुपपत्तिः । गौणीज्ञानकार्यतावच्छेदकश्च
निहत्कोभयविधसम्बन्धान्तरसम्बन्धेन स्वग्रन्थसमवेतधर्माप्रकारकदेव-
दन्तविशेष्यकग्राह्यत्वमिति न क्रूरत्वादीनामग्राह्यत्वप्रसङ्गः । न च
गौण्या स्मरणपातो न भेदः, स्वग्रन्थवृत्तिगुणानामेव यत्र सम्बन्धितेन
रूपेण बोधभाव सत्तया, क्रूरत्वादिना बोधे तु गौणीति तयो-
र्भेदात् । ते च गुणाः पद्धिधाः । कचित्तत्त्विद्धिः तत्कार्यकारि-
त्वम्* यथा यजमानपदे । यजमानबोधया स्तकार्यकर्ता, तथा
प्रक्षारोऽपीति । एवञ्च गौणीगर्भस्मरणपा प्रक्षारपत्तिः । एवमन्येऽपि
पञ्च गुणा अधिमसूत्रैर्दृष्टव्याः ॥१३॥१८॥

जातिः ॥ अग्निर्वै ब्राह्मण इत्यत्र पूर्ववदेवाग्निशब्दो ब्राह्मणे
गौणः, द्योरेवाग्निब्राह्मणयोरेकमुखप्रभवत्वात्, अग्निजननसमान-
जातीयजननेवाच गुणः ॥१४॥२०॥

सारूप्यम् ॥ आदित्यो यूप इत्यादौ तु सारूप्यं गौणीनि-
मित्तम् । न च सर्वत्र तदेव निमित्तं, कोऽत्र विशेषः । चतुर्पादं
तेजस्विताद्यत्र निमित्तमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तन्यत्र शक्तनिष्ठगुण-
स्यैव स्वतमानजातीयगुणवत्तासंसर्गेण प्रकारत्वाच्चिनिमित्तता । न तु
सारूप्यस्य, तस्य संसर्गत्वात् । इह तु शक्तनिष्ठगुणसंजातीयगुणवत्त-
वरूपस्य सारूप्यस्यैव समवायादिंसर्गेण प्रकारत्वात्तदेव निमित्त-
मिति विशेषः ॥१५॥२१॥

* कार्यकारित्वं, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

तत्सिद्धिः ॥ यजमानः प्रक्षर इत्यादावपि सामानाधिकरण्या-
देकमितरस्य नामधेय, रुद्धत्वेन तदसम्भवाद्वा जघन्यप्रक्षरपदसहित-
प्रक्षरकार्यसुम्धारणोद्देशेन यजमानोऽधिकरणत्वेन विधीयते इति
प्राप्ते । अतश्चविध्यवचनात् प्रक्षरमुत्तरं वर्धिवः सादयतीति विध्य-
न्तरैकवाक्यत्वाच्च तदर्पवादत्वमौदुम्बराधिकरणन्यायेन सिद्धमेव ।
यजमानपदस्य गौण्या दृष्ट्या प्रक्षरस्यावकम् ।

ननु अथारोपितायेष्टुत्तित्वे गौणत्वं सोमे प्रसिद्धम् । सिंहपक्ष
देवदत्ते आचार्यारोपात् । न च तदेदे * सम्भवति, आरोपकपुरुषा-
भावादिति चेत् । विनाऽप्यारोपं सिंहशब्दस्य सादृश्यमात्रविवक्षया-
देवदत्ते काव्यलोकयोः प्रयोगदर्शनात् स्वशक्यमुपसमानजातीयगुण-
योगनिमित्तत्वं गौणत्वम् । सिंहनिष्ठकूरत्वसमानजातीयकूरत्वयोगाच्च
सिंहपदस्य देवदत्ते प्रवृत्तेः सिंहो देवदत्त इत्यत्र स्वसद्व्यवस्थायः ।
पुण्यादौ स्वसम्बन्धित्वाधारोपेण आरोपितं स्वपुण्यशब्दार्थमङ्गीकृत्य
तद्वृत्तिगुणानामसम्भवादीनां सिद्धान्ते सत्यास न स्वपुण्यं भवन्मि-
द्धान्त इत्यादावव्याप्तिः । अतद्येतादृशगौणत्वस्य वेदेष्वप्यस्येव सम्भवः ।

यद्यपि च रूपकादिस्थले सौन्दर्यस्य तरङ्गिणीत्यादौ आरोपे-
णापि गौणी वृत्तिर्दृष्टा, तथापि सादृश्यमात्रेणापि उपमास्तद्धारस्थले
सादृश्यमुपमाना नापह्नोतुं शक्या । अतश्चोभयसाधारण्येन स्वशक्य-
समवेतवत्ता गौणी वृत्तिः । समवेतत्वस्य कश्चिदारोपितत्वसम्बन्धेन
कश्चिच्च स्वसमानजातीयगुणवत्तासम्बन्धेनेति भेदः ।

* अत्र च सिंहपदेन शक्यता निर्दोषचित्यनन्तरं स्वशक्या कूरत्वो-

प्रशंसा ॥ अपशवो वा अन्ये गो अग्निभ्यः पशवो गोऽद्या इत्य-
चाजादीनां तत्र तत्र विहितत्वात्पशुकार्यं प्रतिषेधश्च पर्युदासश्च
वाऽनुपपत्तेरर्थवादत्वम् । अपशुशब्दो घटादौ मुख्यो गवाश्चगत-
प्राप्तस्याभावरूपगुणयोगादजादौ गौणः सन् लक्षणया गवाश्चस्तुत्यर्थः ।
प्राचां सते तु मन्त्रमाप्त्यन्तर्गतपशुपदेन गवाश्चगतं प्राप्तस्य लक्ष-
यित्वा तत्रा तदभावरूपो गुण उपपन्न इति विशेषः । सर्वदा
प्रशंसा गौक्षीनिमित्तघटिकेति सिद्धम् ॥ १६ ॥ ३९ ॥

भूमा ॥ सृष्टीरूपदधातीत्याद्य विध्यन्तरैकवाक्यत्वाभावात् प्रत्यक्ष-
विधिमवशाच्च विधिवत् । तत्र वोपधानमेवेष्टकासंस्कारार्थत्वेन *
विधीयते । यद्यपि चेष्टकानां चयनादुत्पत्त्यानुपपत्त्येवोपधानं
प्राप्येत, तथापि तत् पूर्वमेव प्रत्यक्षविधिना विधीयते । तन्मूलञ्च
प्रत्येकोपाधानसिद्धिश्चयनसमानकलंकलसिद्धिश्च । अन्यथा सन्निदि-
तोपधानमपि कदाचित् प्राप्नुयात् । आर्थिकत्वाच्च चयनमिषकलं-
कलमपि । सति लम्बिषिष्टकासंस्कारद्वारा चयनादुत्पत्त्यावोधकविधौ
प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायादङ्गप्रधानयोरेककलंकलाच्च फलदयसिद्धिः ।
सृष्टिपदन्तु सिद्धप्रकरणमात्रसुखासृष्टिमन्त्रमात्रस्य गौण्याऽनुवाद-
इति भाव्यकारः ।

वार्त्तिककारस्तु, वोपधानमात्रविधिः । तथा सति प्राणप्रभृत-
उपदधातीत्याद्यनेकोपधानविधिनैयर्थ्यापत्तेः । अतो मन्त्रमात्रमुप-
धानानुवादेन, मन्त्रविशिष्ट वोपधानमिष्टकासंस्कारार्थत्वेन विधी-

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

—*—*—*—*—

योगयोगाय नमः ।

भाषार्थः ॥ एव धर्माधर्मप्रमाणेषु निरूपितेषु अधुना तत्स्वरूप
निरूप्यते । यद्यपि च तदपि एतावत्प्रमाणप्रतिपाद्यत्वेन रूपेण
बुद्धमेव, तथापि एकत्वानेकत्वादिरूपेणानुद्धत्वादिव तेन रूपेण
निरूप्यते । अथ च शब्दांतरादियदप्रमाणकभावनाभेद एवाध्या-
यार्थः । धातुर्धर्मभेदस्तु तत्त्ववैयर्थ्यं काचित्को निरूप्यते, अपूर्वभेदो-
ऽपि फलत्वेनेति न तावदध्यायार्थः ।

फलौभूतापूर्वभेदोऽपि अपूर्वमाधनभेदाधीन इति तत्माधन-
जिज्ञासायां स्वर्गादिमाधनस्यैवावान्तरव्यापाररूपापूर्व * प्रति माध-
नत्वात् स्वर्गादिफल प्रति कि धातुर्थस्य करणत्वं चतोपपदार्थस्य
सोमादेरपीति चिन्तायां प्राथमिकभावमाश्रयस्य तावत् चिह्ना-
न्तिनोऽपि सम्यक्तत्वादौत्तरकालिक फलान्वयोऽपि सर्वव्यापेति प्राप्ते ।
सर्वव्याप्य करणत्वे अनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गादेकस्यैव फलनिरूपिता
करणता, अन्वेषात्तु दृष्टविधयैव करणार्थत्वम् । तद्वच धातुर्थस्यैव
करणत्वे सोमादीनां तज्जनकत्वेनैव दृष्टार्थता । सोमादीनां
करणत्वे च धातुर्थस्याश्रयविधयैव दृष्टार्थेति नानेकादृष्टकल्पना ।

* व्यापारापूर्वं - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

सन्दिग्धेषु ॥ अक्राः प्रकर्षा उपदधातीत्यत्र अक्रा इत्यनेनावि-
शेषाद् यत्किञ्चिदन्तर्माधनद्रव्यस्य विधिना निर्णीतत्वादुपसंहार-
स्तेन तेजो वै इतमित्यर्थवादेन सहोचानुपपत्तेः नार्थवादस्य सन्दि-
ग्धार्थनिर्णये प्रामाण्यमिति प्राप्ते । विधेरविशेषप्रवृत्तत्वेनेव इतमाच-
यक्षणेनाप्युपपत्तेरितराक्षेपकत्वे प्रमाणाभावादुपक्रमस्याविरोधेनोपपत्तौ
॥ उपसंहारस्यार्थवादस्योपसक्तत्वे प्रमाणाभावादिधर्मवादधो-
रेकवाक्यत्वेनैकविषयकलस्यावश्यकत्वाच्च युक्तं वाक्यशेषस्य सन्दिग्धार्थ-
निर्णयेऽपि प्रामाण्यामिति हतेनैवाश्वनम् ॥ १८ ॥ १५ ॥

अर्पादा ॥ सुमेधावद्यति, स्रग्धितिनाऽवद्यति, हस्तेनावद्यति
इत्यादौ विधेरवदेचद्रव्यविषये सन्दिग्धस्य सामर्थ्यास्तिर्णयः । सुमेध
द्रवमेवाण्यादि । स्रग्धितिना मांसादि । हस्तेन मंहतं* सुरो-
न्मादि । अतश्च सामर्थ्यसदृकतावद्यतिपदेनैव लक्षणया द्रवाद्यव-
दानस्य उद्देश्यत्वात्तदनुवादेन सुमादिविधौ न किञ्चिद्वाधकम् ।
एवं अश्वलिना सक्तून् जुहोतीत्यादावपि न संयुटाकारोऽश्वलिः,
अपि तु व्याकोशात्मक एव । सामर्थ्यात् । तदेवं विधेर्यवादमन्त्र-
सत्याचारनामधेयवाक्यशेषसामर्थ्यरूपाण्यष्टौ प्रमाणानि धर्माधर्म-
योर्निरूपितानि । अतः परं भेदादिना तत्स्वरूपं निरूपयिष्यते ॥

१० ॥ १६ ॥ अथ सद्रो १५० ॥

इति श्रीखण्डदेवकिरचितायां भाट्टद्वैपिकायां

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादः ॥०॥

* हस्तेनार्तद्वं, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

नन्विदं धातुर्धातिरिक्तभावनामन्ते * भवेच्च तु तस्यां प्रमाण-
मस्ति, धातुनामेव विकृत्यादिफल इव† तत्प्रयोजकस्यापारमर्शे
फूत्कारादौ यद्वादौ च शक्तत्वात् । अतो यत्नादिरूपभावनाया अपि
धातुवाच्यत्वाद्वात्पर्यं एव क्रियारूपे सकलकारकान्वयो न तु धागल
पदश्रुत्या फलकरणत्वमिति चेत् ।

पचति, पाक करोति पाके यतत इति पाकात् पृथक् विमोच-
माणयद्वादि पच्यर्थत्वानुपपत्ते । न च घटन्तपाकशब्दस्य फल एव
शक्तत्वात् पृथक् विवरणोपपत्तिः । व्यापारविगमेऽपि फलद्वया
पाको विद्यते इति प्रयोगापत्तेस्तथापि व्यापारवशितत्वावयवा-
वात् । अतो भावमानो यत्नादिस्तिङ्वाच्य एव । अतएव धातु-
वाच्यमपि साध्यात् फलजनकफूत्कारादिव्यापारवृत्तिपाकत्वादिक-
मेव । तच्च जातिरखण्डोपाधिर्बैतन्यदेतत् ।

तत्फलकयद्वादिक्तु आख्यातवाच्यमेव । तच्च शक्यतावच्छेद-
कन्तु करोतिविमोचमाणतिघ्नादिकं, लाघवात् तिघ्नादिकमेव वा ।
न तु स्थानित्वं, तदुपस्थापकादेशविशेषाया पदभाननिष्ठकारण-
तावच्छेदककोटौ प्रवेशे गृहभूतकारणतावच्छेदकपटितानन्तकार्य-
कारणभावकल्पनापत्तेः । अप्रवेशे यथाकथञ्चिदुपस्थितकारादपि
भावनोपस्थित्यापत्तेः । शक्यतावच्छेदकन्तु फलोद्देशकधातुर्धाति-
रिक्तव्यापारत्वम् । फलञ्च कचिद्वात्पर्यं कचिच्च स्तुर्मादीति यथा-
विवक्षम् ।

* सन्ने एव, — इति ख० ब० पुस्तकयो पाठः ।

† विकृत्यादिपक्ष इव, — इति क० पुस्तके पाठः ।

एवं स्थिते विशेषजिज्ञासायां सोमादेरेव फलकरणत्वं * तस्य सिद्धत्वेन योग्यतारूपलिङ्गान् । द्वितीयायाः करणत्वे शक्तत्वेन कारकश्रुतेरेकपदोपात्तत्वरूपपदश्रुत्यपेक्षया बलीयस्त्वाच्च । फलान्वये पदश्रुतेरस्यभावाच्च । अतएव यागादिभावत्वः सोमाद्यर्थ एव । न च तदर्थत्वे अदृष्टकल्पना । अग्निहोचक्षोमेन दधिनिष्ठकरणतां-
सम्पादनवद्दधामेनादृष्टमन्त्रेणैव सोमनिष्ठकरणतासम्पादनेन यागस्य सोमाङ्गत्वोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

पदश्रुत्या यागस्यैव फलकरणत्वम् * । यद्यपि च फलान्वयेन सा, तथापि प्राथमिकभावनाऽन्वये यस्य यत् प्रमाणं तद्वत्त्वज्ञापनस्य तस्यामवस्थायामकिञ्चित्करत्वेऽपि पार्ष्टिकफलान्वये तस्य निर्णायक-
त्वात् । अतश्च प्राथमिकभावनाऽन्वये विद्यमाना पदश्रुतिः फलान्वये निर्णायिका । न च तस्याः कारकश्रुत्यपेक्षया दौर्बल्यम् । लाघ-
णिकत्वेऽपि यागकरणत्वस्य सोमकरणत्वान्वयात् प्राग्भावनायाम-
न्वितत्वेन तदन्वयस्य प्राप्यत्वात् । अन्यथा तिष्ठन्तपदस्य परिपूर्णत्वा-
भावेन तदुपस्थापितभावनायां सोमस्याप्यन्यथानुपपत्तेः । परिपूर्णं
पदं प्रदानारेणान्वेतीति † न्यायात् । न च प्रथमावगतस्यापि
कषणस्य औत्तरकाक्षिकेन बाधः उपजीव्यत्वादिति यागः फल-
साधनं सोमोयागार्थ इति सिद्धम् । प्रयोजनं, सोमापचारे न
प्रतिनिधुपादानं पूर्वपक्षे, तिष्ठान्ते तु तत् ॥

* करणत्वं, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† दधिकरणत्वा, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पदार्थान्तरेणान्वेतीति, — इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

पार्ष्टिकान्यवोधवेलायांभवमस्यमाना कौस्तुभ एव द्रष्टव्या ।
तस्मात् सिद्धमाख्यातवाच्या आर्यो भवन्त्या, तस्याश्च स्वर्गादि
भाव्यम्, धालर्पस्य करणम्, सोमादिकन्तु करणानुयाहकतादिनि-
कर्तव्यतेति ॥१॥

चोदना ॥ धालर्पादिवापूर्वमिति म्यितेऽपूर्वमेवास्ति न वेति
चिन्तायां, कूप्रथामध्यमद्वारेणैव क्षणिकस्यापि धामस्य स्वर्गमाधन-
लोपपन्नौ नापूर्वकल्पेन गौरवापत्तेः । न च मित्रत्वाद्भवम्,

—धर्मं धरति कौर्त्तनात् ।

प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्यपि ॥

इति कौर्त्तनप्रायश्चित्तनाश्वानुपपत्तिः । कौर्त्तनादेः फलो-
त्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाद्भौकारेण तदनाश्वकत्वात् । कौर्त्तनात्यन्ताभाव-
विशिष्टव्योतिष्टोमव्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनादा न कथिद्दोषः । अतो-
नापूर्वं किञ्चित् प्रमाणमस्ति इति प्राप्तेः ।

धरतिमश्रुत्योर्नाशवाचिन्वार्भवन्तीत्येवमवश्यमेव पूर्व-
मेव कथ्यते । गौरवस्य फलमुख्यत्वेनादोषत्वात् । अतश्च प्रधानेन
स्वर्गादिफलं जगतीये अपूर्वं तद्वान्तरस्यापार* । ॥ च फलवशा
दात्मनिष्ठः । अवान्तरस्यापारत्वादेव च न धामादेरन्यथाभिद्धिः ।

॥१॥ धर्मैकमेव प्रधानं, तच्च पूर्वोत्तरादनुमदितात् तस्मादपूर्वो-
त्पत्तेः प्रधानाव्यवहितमेकमुत्पत्त्यपूर्वं, तेन च सर्वान्त्रान्ते परमापूर्व-

* अपूर्वमव्यापारस्यापार - इति य० पुस्तकं पाठः ।

† तद्वत्, - इति ख० ग० पुस्तकं पाठः ।

एवञ्च रघो मच्छतीत्यादौ न लक्षणा, नमनानुकूलव्यापारस्यै-
वाख्यातार्थत्वात् इति पार्थसारथिः । वस्तुतस्तु यद्वलमेव शक्यता-
दच्छेदकं, साधवात् । ननुवाधे तु सर्वत्रायत्ने लक्षणा । यद्वलमेव
वाख्यातोपात्तस्य नित्यं कर्ममाकाङ्क्षन्, करोतिपर्यायत्वादेककर्मकत्वं,
फलभावनातुकृशत्वाच्च अर्थभावनात्वं द्रष्टव्यम् ।

इयञ्चाख्यातोपात्ता भावनैव मुख्यविशेष्या । तद्व्यतिरेकेणैतरपदा-
र्थान्वयापर्यवसानात् । तस्यामेव वाख्यातोपात्तायां क्लृप्तव्यथापुपा-
त्तायां वा योग्यताद्यनुसारेण निपातोपसर्गप्रातिपदिकातिरिक्तशब्द-
गम्यो यः सुवृत्तात्तल्लिङ्गवद्वाच्यतिरिक्तोऽर्थस्तस्य सर्वस्यापि प्रकारतया
अन्वयः । निपातोपसर्गयोस्तु क्रियासमभिव्याहारादौ सति तथाऽन्वयो-
ऽन्यसमभिव्याहारादावप्येवमपि । प्रातिपदिकार्थोऽपि सुवर्षं करण-
त्वादौ । तद्विषयमासादिसखण्डप्रातिपदिकावयवार्थान्तु यच्च कार-
कतासम्बन्धेन तद्विषयमासादिवृत्तिवर्धया आग्नेय इत्यादौ, तथाग्नेर्दे-
वतासाद्भावनायामेवाश्वयो न तु तद्वितोपात्ते द्रव्ये । स तु पार्थिक-
एव । यच्च तु कारकातिरिक्तसम्बन्धेन सा, तच्च परस्परान्वयोऽपि ।
यथाऽश्वाभिधानीमित्यादौ । एवं सुवृत्तात्तल्लिङ्गवद्वाच्योः समानाभि-
धानश्रुत्या सुवर्षं करणत्वादावेवाश्वयः । तद्व्यतिरिक्तपदार्थमाश्रय्य
सुवर्षकरणत्वादर्थात्त्वर्थस्य कर्तुंशदेकत्वादेव कालादेर्लङ्काद्यर्थस्य
विधादेर्लङ्काद्यर्थस्य च सर्वस्यैव सिद्धान्तव्यभिचारावाचिपदोप-
स्थाप्यायां भावनायामेवान्वयः । अतएव भावनादिपदोपस्थापितायां
तस्यां नान्वयः । आख्यातेन क्लृप्तादिना बोधयितायान्तु भवत्ये-
वान्वयः प्रकारतया । प्रकारताघटकाः सम्बन्धाश्च सर्वे यथायथं

पक्षे दक्षणादेरप्यर्थप्राप्तत्वेन तद्भाट्टतिफलको नियमः । तस्यापि
वैकल्यात् । न च तस्यादृष्टार्थत्वम् । अदृष्टस्यावश्यकत्वगौप्ये शाब्दा-
वघातादेव तत्कल्पनौचित्यात् । अतोऽदृष्टार्थमेवावघातः । तदपि
चादृष्टं न ग्रीह्मिनिष्ठम् । तत्तावच्छिर्षं मति आत्मत्वेन समवायिका-
रणत्वात् । अतः पूर्ववदेव ग्रीह्म एवावघातायां इति ग्रीह्मिनिशि-
ष्टावघात एवादृष्टार्थमारादुपकारकत्वेन विधीयते इति प्राप्ते ।

दृष्टसम्बन्धे अदृष्टस्यान्यायत्वादितुषीभाव एवावघातफलम् । न च
तस्यावघादेव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यम् । दक्षणाद्युपायान्तरव्यावृत्ति-
फलकनियमस्यैवावघाताभितस्यादृष्टार्थं विधेयत्वात् । अतएव कल्प-
कापरौ अवघाताभावेन* तस्य स्रोतः । यस्तु तस्य स्रोतस्यावघातस्यैवा-
वघातः पूर्वप्रवृत्त्या वितुषीभावार्थं विधेयत्वम् । अतस्यावघातप्रतिबन्धा-
दक्षणादिश्रावृत्तिफलको नियमः फलम् । वैतुष्यञ्च च दक्षतेनापि
साधमानत्वाद्वैयर्थ्यप्रज्ञा तु, अवघातादेव ग्रीह्मिनिष्ठादृष्टस्याप्युत्पत्ति-
कल्पनाभिराकर्तव्या । तददृष्टञ्च च अन्यतमात्र साधवान् कल्पते
न प्रयोजकत्वमपि । दृष्टरूपे वैतुष्य एव तत्कल्पनात् । अतः कल्प-
कापरौ वैतुष्याभावेऽपि तस्रोपः । आर्थिकविध्यन्तरकल्पनाच्च नानेको-
द्देशता । तत्तददृष्टञ्च च द्वितीयादिधर्मिणावकाशमात्रेण ग्रीह्मादि-
निष्ठत्वस्यैवावघातेस्तत्वेनैव समवायिकारणता नात्मत्वेन । अतस्त-
वघातस्यादृष्टवितुषीभावोभयद्वारा अपूर्वसाधनौघतवीक्षुद्देशेन विधा-
नात् सिद्धं संस्कारकर्मत्वम् । प्रयोजनं, यागार्चनौघावेवया ग्रीह्म-
नारमवघातार्थमुपादेवं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते नेति ॥३॥

* अवघाताभावे, - इति व० पुष्पके पाठ ।

मपरमिति हे अपूर्वं । एवं प्रधानभेदेऽपि प्रतिप्रधानं उत्पत्त्य-
पूर्वभेदः परमापूर्वं त्वेकमिति ज्ञेयम्* । द्रष्टृपूर्णमासद्योक्त पौर्ण-
मास्यां पौर्णमास्या यजेत अमावास्यायाममावास्याया यजेतेति
वाक्यद्वयेन यामय्यकरषत्तरां चिक्कात्तरनिरपेक्षायां साहित्याव-
गतेः साहित्यस्य चैककार्यनिरूपितत्वं विनाऽनुपपत्तेः प्रतिसमुदायं
समुदायापूर्वमपरं तेन च परमापूर्वमिति । नवापूर्वसिद्धिः । एव-
मन्यत्रापि चातुर्मासहादमाहादिषु अपूर्वकस्या ज्ञेया ।

अत्रेव तु समिपत्योपकारकाङ्गजन्यापूर्वाणां प्रधान एवोत्पत्त्य-
पूर्वजननानुक्तस्ययोग्यताजनने उपयोगः । अन्तिमप्रधानमतयोग्यतया
च नाशः । आरादुपकारकजन्यानां तु उत्पत्त्यपूर्वनिष्ठतदव्यवहित-
कार्यजननानुक्तस्ययोग्यताजनने उपयोगः । अव्यवहितस्य कार्यं समु-
दायापूर्वसत्त्वे तद्विव, तदभावे परमापूर्वं स्वर्गाच्च वेति ज्ञेयम् ।
अन्तिमयोग्यतोत्पत्तौ च नाशः । यदि तु परमापूर्वं न तथा
किञ्चित्प्रमाणमिद्व्याप्यते, ततो नाऽस्त्य तत् । अङ्गानां तु आरा-
दुपकारकाणामुत्पत्त्यपूर्वं एव समुदायापूर्वाभावे क्कालानुक्तस्ययोग्यता-
जननमेव कार्यमस्तु । सर्वथा विद्वन्मपूर्वम् ॥९॥

तानि देधम् ॥ श्रीदीनवचन्तोष्यादौ पूर्ववदेवावघातस्य फल-
भावभाकरणमविवादम् । तस्य फलं न श्रीयः । अजन्यत्वात् ।
नापि वैतथ्यम् । तेष्वनकलस्य श्लोकविद्वत्त्वेनाविधेयत्वात् । नापि

* स्थितम्, - इति ख० ग० पुस्तकयो पाठः ।

† प्रतिसमुदायं परमापूर्वमपरं तेन च परमापूर्वमपरमिति, - इति
ख० ग० पुस्तकयो पाठः ।

स्तुतशस्त्रयो ॥ शब्दोऽस्तुते, प्रउग शसतीत्यादिस्तोत्रशस्त्राणां
 धागीयदेवतादिप्रकाशकतयाऽन्यमन्त्रदेव दृष्टार्थत्वादवघातादिव-
 देव शस्त्रियत्योपकारकत्वमिति भागे । स्तोत्रे गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यका-
 मिधानस्यैव स्तुतिपदवाच्यत्वेन मसिद्धत्वात् प्रगीताप्रगीतमन्त्रवाच्य-
 गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यकाभिधानस्य च स्तोत्रशस्त्रपदवाच्यत्वात् तेषां
 गुणिप्रकाशनतात्पर्यकत्वसम्भवेन नैषां मन्त्राणां गुणिप्रकाशना-
 र्थत्वम् । अपि तु गुणप्रकाशगरूपाणां स्तोत्रशस्त्राणामात्मनिष्ठा-
 दृष्टार्थतया श्वारादुपकारमेव । न च प्रयोज्यशोभिधारणन्यायेन
 दृष्टार्थत्वात्तुरोधेन कल्पया गुणिप्रकाशनरूपत्वम् । किन्नादेव ता-
 दृक्त्वोपपत्तौ विधिवैयर्थ्यात् । एवञ्च माहेन्द्रयामशब्धिर्गौ ऐन्द्री
 स्तुतिरुपपन्ना भवति । इतरथा शब्दसमवायिनी देवता विधिगत-
 शब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति महेन्द्रो नेन्द्रशब्देन शक्यते प्रकाश-
 यितुम् । अतो यचेन्द्र एव देवता तथोक्तर्थापत्तिः । सामान्यस-
 मन्वयौधकप्रमाणभावेन वा मनोतात्प्राप्तिशब्दवत्तत्त्वया इन्द्रपदेन
 महेन्द्रस्यैव प्रकाशनापत्तिः । तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे ॥५॥

विधिमन्त्रयो ॥ गुणकर्मप्रधानकर्मविधायकाख्यातद्वये निरु-
 पिते प्रसङ्गादभिधायक द्वितीयमाख्यात निरूप्यते । मन्त्रगतानां
 ब्राह्मणगतानाञ्च यक्षश्चन्द्रादिसमभिव्याप्तानामाख्यातानामपि वि-
 धायकत्वम् । अस्यामपि च प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ अभ्यासात् कर्म-
 मेव इति भागे । देवाश्च याभिर्यजते, यस्तोभय इविरार्तिमार्घ्यै-
 दित्यादौ यक्षश्चन्द्रश्च* मन्त्रिस्तोत्रकलेन खविषये अज्ञातश्रापनरूप-

* यक्षश्चन्द्रश्च, - इति ख० ग० पुस्तकयो वाट ।

धर्मभावे । ग्रीहीन् प्रोचति, सुचः समार्होत्यादौ दृष्टोपकारक-
त्वासम्भवात् द्वितीयायाश्च साध्यत्वत्करणत्वेऽपि सकृन् जुहोति, वत्स-
जान् प्रिखण्डकान् कुर्वित्यादौ प्रयोगदर्शनात् पूर्वाधिकरणपूर्वपक्ष-
वदर्थकर्मत्वमेव । वत्सजानां हि करोतेर्द्विकर्मकत्वापत्तेर्न साध्यत्वम् ।
अतः करणत्वमपि द्वितीयाद्यर्थः । अतश्च ग्रीहिकरणक प्रोक्षणमेवा-
दृष्टार्थत्वेन विधीयते इति प्राप्ते ।

कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनाद् घटं करोतीत्यादिप्रयोगाच्च
साध्यत्वमेव द्वितीयाद्यो न करणत्वम् । अनेकप्रमितकल्पनप्रसङ्गात् ।
कर्मत्वञ्च कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रासेषितस्वरूपमेव । अपि तु
तथायुक्तज्ञानीप्सितमिति सूत्रादौप्सितानीप्सितसाधारण साध्यत्वमेव ।
यथा सैवं सति न सूत्रद्वयवैयर्थ्यं तथा कौस्तुभ एव प्रदर्शितम् ।
अतश्च ग्रीहीणां द्वितीयया साध्यत्वाभिधानात् यागाङ्गत्वावगमेन
सेषितत्वप्रतीतेस्तदुद्देशेन प्रोक्षणं विधीयते । दृष्टद्वारासम्भवेऽपि
चादृष्टमेव द्वारं ग्रीहिनिष्ठं कल्प्यते । अतएव यत्र गोपयोगः कृतः,
न वा कल्पयितुं शक्यः, यथा सकृपु, तत्र द्वितीयया करणत्वसंशया-
मङ्गीकृत्य सकृविशिष्टहोमस्यैव अदृष्टार्थं विधानम् । न चानीप्सित-
कर्मतेनाप्यव्योपपत्तेर्न करणत्वसंशयेति वाच्यम् । तथा सति अदृ-
ष्टोपकारस्यापि भावनायां कर्मतेनाव्यवश्याभावे तस्य द्विकर्मकत्वा-
पत्त्योद्देशेनैकत्वनिमित्तकत्वाकमेवापत्तेः । अतः सकृकरणकहोम-
स्यारादुपकारकत्वेऽपि प्रोक्षणादेः सक्षित्योपकारकत्वमेव । प्रयोजनं
पूर्ववत् ॥४॥

ग्रेये ॥ अक्षमामभिजमन्त्रव यजुश्चम् । सोमाचरेष्वपि तत्ता-
ज्ञातिव्याप्ति ॥ १९ ॥

निगदो वा ॥ निगदसञ्ज्ञकानां मन्त्राणां सञ्ज्ञाभेदादुपाशु
यजुषा च्छेनिगदनेति विप्रतिषिद्धधर्मभेदाच्च भेदो यजुर्भेद इति
प्राप्ते । अथ सामानि यजूपीति वेदे जपाणामेव मन्त्रभेदानां
सङ्कीर्तनात्तन्म एव खल्वथ निगदभूतो भवति । तस्माद्यजुरिति
च लिङ्गाज्जिगदाना यजुश्चमेव । सञ्ज्ञा तु प्राज्ञापपरिज्ञानकन्याये-
नाभेदेऽप्युपपन्ना ।

निगदत्वञ्च यजुद्वावाक्तरधर्मे न ॥ चितरां उपाशुकराति-
रिक्तसूत्रेण गद्यमानत्वम् । नम प्रवृत्ते इत्यादिनिगदेदु उपाशु
पद्यमानेष्वप्राप्ते । न च धर्मभेदाद्भेद । विशेषविहितेनोच्चैश्चेन
सामान्यविहितस्योपाशुलक्ष्यान्यपरत्वावभावात् । उपाशु यजुषेत्यस्य
भेदोपक्रमानुरोधेन यजुर्वेदविहितकर्ममात्रे उपाशुलविधायकत्वञ्च
वक्ष्यमाणत्वेन भवन्मतेऽपि सङ्कोचस्यावश्यकत्वात् । न चैवमुपक्रम-
श्चेन यजु पदे वेदलक्षणावज्जिगदपदेऽपि यजुर्वेदलक्षणापत्ते-
रेकस्मिन् कल्पे धर्मद्वयविकल्पापत्ति । वाचोर्ध्वजुर्वेद इत्युपक्रमश्च
यजु पद एव लक्षणात्तात्पर्यसादकत्वात् । अन्यथा वाचोर्निगदपदे
इत्यपि किञ्चावच्छेत् । अतस्योच्चैर्निगदनेति स्मृतत्वं एव निरर्थवाद-
कोऽप्युच्चैर्निगदविधिर्विशेषविहितानिरिक्तनिगदोद्देशेन । तेषु
हि परप्रत्यायनरूपकार्यवशेनोपाशुलनिवृत्तावपि मन्त्राण्येकस्मिन्
प्राप्तौ च्छेदनिवर्तनो नानुपपन्न । अतो निगदभेदे यजुर्भेद-
प्रापयितुम्, आग्निनादौ पारिश्रवणश्च वा ॥ १९ ॥

विधिप्रतिबन्धकत्वं स्पष्टम् । एवं अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादौ मन्त्रोक्त-
विभक्तेरभिमुखश्रोत्रमात्रविवक्षाया अभिमुखानभिमुखधाधारणविधि-
विरोधित्वम् । दामोत्यादेरुक्तमपुरुषस्य च परमवर्त्तनारूपविधि-
विरोधित्वम् । अतो विधायकत्वासम्भवान् मन्त्रगतानां स्मारकत्वं,
ब्राह्मणगतानां निमित्तप्रतिपादकत्वं लक्षणवेति द्रष्टव्यम् ॥६॥

तत्सौदमेषु ॥ मन्त्रप्रसङ्गादहेतुद्विधेय मन्त्रं ने गोपायेति वेद-
प्रयुक्तमन्त्रशब्दार्थनिर्णयाय तल्लक्षणमुच्यते । यथाभियुक्तानां मन्त्र-
पदवाच्यत्वप्रकारिकोपस्थितिर्विग्रेह्यतासम्बन्धेन, च मन्त्रः । वाच्याता-
वच्छेदकश्च मन्त्रत्वमखण्डोपाधिर्वैयर्थ्यदेतत् ॥७॥

श्रेष्ठे ॥ एतद्ब्राह्मणानि पच धवीपीति वेदप्रयुक्तब्राह्मणश-
ब्दार्थपरिज्ञानार्थं तल्लक्षणमपि प्रवृत्तदेव । मन्त्रातिरिक्तवेदत्वमेव
ब्राह्मणत्वम् ॥८॥

अनान्नात्तेषु ॥ ऊहप्रवरनामधेयानां सत्यपि प्रयोगकाले
अर्घ्यक्षरणार्घ्यस्तुष्टार्घ्ये मन्त्रपदैकवाच्यत्वे च स्वरूपेण वेदे ऽपठितत्वा-
दभिधुक्तप्रसिद्धविषयत्वेन तेषां मन्त्रत्वम् । अतश्च तेषां भेषे मन्त्र-
भेषनिमित्तं प्रायश्चित्तम् । अपि तु अङ्गभेषनिमित्तकमेव ॥९॥

तेषामृक् ॥ मन्त्रत्वादौ व्यापकधर्मं निरूपयितुं तत्प्रसङ्गादेव
तद्वान्तरधर्मो ऋक्त्वादिः, ऋचः सामानि धजूपीति वेदप्रयुक्त-
शब्दादिपदार्थपरिज्ञानार्थं निरूपयते । सादृश्यवशावन्मन्त्रत्व ऋक्-
त्वम् ॥१०॥

गौतमिषु ॥ मन्त्रत्वसमानाधिकरणगौतमिलं सामत्वम् ॥११॥

* ब्राह्मणपदार्थनिर्णयाय, - इति ख० ग० पुस्तकयो पाठः ।

वर्चयतीति वञ्चवचनात् कृतिभेदावगमेनार्थभेदः । अतश्चात्र यजु-
र्भेद इति पूर्वोक्तप्रत्युदाहरणमाशङ्क्य ॥ १ ५ ॥

अनुपपन्नो ॥ यत्र बहूनां श्रेयापेक्षिणामाद्यस्थानन्तरं श्रेयः समा-
न्नायते, यथा याते अग्ने अद्याशयेत्यस्थानन्तरं तन्पूर्वविधेत्यादिः
श्रेयः । अन्तरौ मन्त्रौ, याते अग्ने राजाश्रया, याते अग्ने वराश्रयेति ।
तत्रोत्तरयोः श्रेयापेक्षिणोरप्यनेव श्रेयोऽनुपपद्यते, तत्तु औक्तिकी-
ऽप्याश्रियते, अकृत्रिणात् ।

न आवायेकत्र नियद्भूतेऽन्यत्र नेतुं न शक्यः । सर्वार्थत्वेनाभा-
नात् । न आद्यस्थानन्तरमपेक्षितदेशे पठितत्वात् तदर्धमात्रानं
ग्रहणम् । आकाङ्क्षाद्योग्यतयोरविशिष्टत्वादाश्रयेरपि असम्बन्धिपद-
व्यवधानरूपायाः सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च । न हि आनन्तर्यमेव सम्बन्ध-
कारणं, तदभावेऽपि शाब्दबोधसाधर्म्यनिपदव्यवधानाभावे आनुम-
दिकत्वात् । सर्वव्यवधानस्य बहूनां याते वञ्चकतया आकाङ्क्षादि-
व्यपेक्षैव च सर्वार्थत्वशामोषपत्तेरावृत्तपाठस्य सर्वानपाठस्य चापा-
दयितुमशक्यत्वादपेक्षितदेशपाठस्य च सिद्धेनैव शातुं शक्यत्वादात्रा-
नस्य सर्वार्थत्वावगतेरनुपपन्न एव । न चैव अव्यवधानस्य कारणमे-
व पदयुक्त्या चागच्छेव करणत्वानुपपत्तिः* । तस्याकारणत्वेऽपि सन्देहे
नियामकत्वमात्राङ्गीकारात् । प्रकृते तु आकाङ्क्षादिवशेन सर्वार्थत्वस्यैव
प्रतीतेर्नियामकाकाङ्क्षाभावेनानुपपन्न एव युक्तः । अतस्तु तद्व्यपे-
ऽपि यजुर्वेदप्रामाण्यस्थितम् ॥

* करणत्वानुपपत्तिः, - इति ख० ब० पुस्तकयो पाठः ।

अर्थैकत्वात् ॥ यजुर्हं यावत्सु पदेषु वाक्यत्वं पर्याप्तं तावत्सु
पर्याप्तं * न तु वाक्ययगृहे, तस्य विनियोगानर्हत्वात् । वाक्यत्वञ्च
यचार्थैकत्वं विभज्यमानपाकाद्भवत्वं तावत्सु । अर्थैकत्वञ्च भिन्न-
प्रतीतिविषयाऽनेकमुख्यविशेष्यराहित्यम्† । अन्यस्य दुर्वचत्वात् ।
अस्ति च गामानयेत्यादौ मुख्यविशेष्यभूताया भावनाया एकत्वा-
त्तत् । दर्शपूर्णमासमग्नहोमादिवाक्येषु च भावनागामनेकासामपि
भिन्नप्रतीतिविषयत्वाभावात्, त्रीद्विषयवाक्ययोर्भगोवां विभज-
नित्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वे मुख्यविशेष्याया भाव-
नाया एकत्वादर्थैकत्वम् । अतस्तथैकवाक्यत्वात्तत्पर्यं द्वितीयं
अपीयमानयोः पदार्थयोरेकत्वञ्चे अग्निरुत्पाकाद्भवत्त्वं विशेषणम् ।
छोमं ते वदन् ब्रह्मोमि, तस्मिन् श्रीदेत्यत्रानन्वये साकाङ्क्षत्वेऽपि
भिन्नवाक्यत्वादायं विशेषणम् ॥१४॥

यमेतु ॥ यत्र ॥ भोक्तविधं विभज्यमानपाकाद्भवं, यथेति ता
छर्जे लेत्यनयोः, यथा वा आयुर्वर्ज्येन कल्पतां प्राणो यजेत कल्पता-
मित्यादौ, तत्र सत्यार्थैकत्वे भगोवामित्यादिवत्तन्मभेदः । किमुत
यदा विनियोगानुसारेणार्थभेद एव प्रमाणवान्, तदा मनैकत्वे
प्रमाणाभाव एव । अत्र हि इषे नेति प्राणां क्षिगप्ति, छर्जे लेत्यु-
न्मार्ष्टीति विनियोगभेदादिषु ना क्षिगप्तीति क्रियापदाध्यासा-
रेण भिन्नमेव मुख्यविशेष्यम् । एवमूर्जे नोन्माप्तीति । एवं कृती-

* पर्याप्तं, - इति वाग्नि स० अ० प्रसक्तयोः ।

† विशेष्यराहित्यम्, - इति श्व० अ० प्रसक्तोः पाठः ।

शब्दान्तरे ॥ भावनाभेदफलोभूतापूर्वभेदोपयोगिभावार्थाधि-
करणरूपोपोद्घातप्रसक्तानुप्रज्ञादौ समाप्तेऽधुना शब्दान्तराद्भेदोऽभि-
धीयते । ज्योतिष्टोमादिप्रकरणस्थाना, सोमेन यजेत, हिरण्यभाषे-
षाय इदानी, दाक्षिण्यं जुहोतीत्यादौर्ना विभिन्नधातवर्णानां
भावनाभेदशोधकत्वमस्ति न चेति चिन्तायां, ज्योतिष्टोमेन क्षर्ग-
कामोयजेतेत्यनेन क्षर्गकर्मकभावनामात्रे साधवाद् विहिते तदनु-
वादेन सोमादिवाक्ये सोमादिविशिष्टयामादिविधानात् सर्वेषां
सोमप्रकृतिगुणैर्न गुणव्याघाभावान्न भावनाभेदः ।

न चानेकधातवर्णानामेकजातीययत्नजन्यत्वमस्ति । साधका-
भावात् । न च प्रत्ययार्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्वात् प्रत्ययानां फल-
वाक्येनाख्यातेन धातवर्णवच्छिन्नशुद्धभावनाविधानानुपपत्ति-
रख्यातेन धातवर्णवच्छिन्नभावनाभिधानेऽपि तद्वग्रे विधिव्यापारा-
भावात् । अतएव गुणफलसम्बन्धस्थले धातवर्णानुवादेऽपि भावना-
मात्रविधानम् । अतएव च फलवाक्ये यत्नि प्रकृतसर्वधातवर्णोपलब्ध-
त्वम् । ज्योतिष्टोमपदञ्च हविर्वासेन सर्वनामधेयमिति प्राप्ते ।

कार्यमावहन्तिधर्मश्च विजातीयवागव्यादे किञ्चित् प्रति-
कार्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वेन तदवच्छिन्नं प्रति उपस्थितस्य धर्मस्यैव
वैजात्यपरिकल्पनया विजातीययत्नत्वेनैव कारणत्वम् । अतश्च प्रति-
धातयवैजात्य भावनावैजात्यसिद्धिः । विभिन्नधातवर्णकत्वमेव च
शब्दान्तरत्वम् । अतएव तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यत्र यद्वाचा सोम-
भेदे सिद्धे शब्दान्तरादेवोक्तविधाङ्गावगाभावेदः । न तु मूक्तोक्तादिति
शेषम् ।

एव यत्र निराकाङ्क्षाणामेव श्रेयिणां यद्गुणान्मते सापेक्ष श्रेयः
समाश्नातो यथा चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा
सविता पुनानित्येतेषामन्ते, अच्छिद्रेण पवित्रेणेति । तथापि
सन्निधियोर्यत्नयोरविशेषात् सर्वेषांनुपपन्न । न चोत्थाप्याकाङ्क्षाया-
एकवचनत्वेनैव चरितार्थत्वादानन्तर्येण नियामकत्वोपपत्ति । श्रेया-
काङ्क्षाया आकाङ्क्षोत्थापनेऽपि प्रधानत्वाच्छ्रेयिणां विनिगमना-
विरहेण सर्वेषामेव श्रेयसाहकत्वावगतेरावगम्यस्यानियामकत्वात् ।
अतएव अनेकवचनविश्ववित्तसन्निधिपठितोपहोमना सर्वार्थत्वमेव ।
अतश्च सुखानाभिमुख्यमदेशपावनार्थेषु एतेषु मन्त्रेषु श्रेयोऽनुबध्यते
प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् ॥ १ ६ ॥

अथाद्यात् ॥ यत्र तु असम्बन्धिपदव्यवधानं, यथा य ते वायुवर्तिन
गच्छतां च यज्वरैरङ्गानि च यज्ञपतिराग्निवेति । अत्र गच्छतामि-
त्यङ्गाग्निपेत्यत्र जानुवङ्ग । अङ्गानीत्यत्र एकवचनान्तस्त्वानन्वयेन
वज्रवचनात्तस्यैव गच्छतामित्यङ्गाध्याहारावगम्यत्वात् । वस्तुतस्तु
वज्रवचनस्यैवाध्याहारेण मभिधातोर्लुपङ्ग एवेति एकवचनस्यैवालु-
पङ्गप्रत्युदाहरणमिदम् ॥ १ ७ ॥

इति श्रीसप्तदेवज्ञातौ भाट्टदीपिकायां द्वितीय-

अध्यायस्य प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

देवताप्राप्तिवशमेनेतेषां नियमविधितोपपत्तेः । अतश्चामन्यपरपुमः-
श्रवणाभावाच्च कर्मभेद इति प्राप्ते ।

उभयाकाङ्क्षाबलसम्भयाज्यामन्त्राणामेव देवताकल्पकत्वस्य पुरः-
स्तूतिकल्पेनान्यतराकाङ्क्षाबलसम्भयानुसन्तपमन्त्रेभ्यो देवताकल्पमातु-
पपत्तेर्न समिदादिपदानां देवतागिनयानकत्वम् । अतद्योपपदार्थस्य
सम्भवत्प्राप्तिकत्वात् पदश्रुत्यादिना विधेर्धात्वर्थभावनाविषयत्वप्रती-
तेर्विहितविधानाद्योगादिधेयतावच्छेदकतया वैजात्यमिद्विः । न
चेवं तत्प्रत्यन्यायेन समिदादिपदानां नामधेयत्वात् सञ्ज्ञपैव
भेदमिद्विः । तत्प्रत्यन्यायेन गुणविधित्वमिराकरणेऽपि नामधेय-
कृत्यच्छेदेनैवैकस्मिन् कर्मणि चिह्नैरनेकेषां नामधेयानां वैषम्यप्रसङ्गेन
समिदादिपदानां गुणश्रुत्वात्कल्पेनैवोपपत्तेर्नामत्वानिर्णयात् । मिद्वे
तु श्रवणेन कर्मभेदे एकैकस्य कर्मस्य एकैकं नामधेयं सार्थक-
मिति नामत्वनिर्णयः । प्रयोजनसुत्तराधिकरणप्रयोजनम् । प्रयो-
जनान्तराणि कौमुभे स्पष्टानि ॥२॥१८॥

प्रकरणान्तु ॥ तत्रत्य एव च एवं विद्वान् पौर्णमासी यजते च
पावदुष्येभोपाप्नोति तावदुपाप्नोति च एवं विद्वाममावास्या यजते
च पावदतिराचेयेत्यादिवाक्येऽपि श्रवणात् कर्मभेदः । न सार्थ-
कत्वं, छेत्नेऽपि वा यच्छब्देन विधिप्रतिबन्धादिधिपुनःश्रुत्य-
भावः । समिधो यजतीतिवशेत्वावगतेर्यच्छब्दस्य षोडोचित इति
वदेदन्किधामात्रविधिप्रतिबन्धकत्वात् । अतएव पौर्णमास्यामावा-
स्यापदमपि नामधेयम् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्यद्वयेनेत-
दास्यविहितकर्माणोरेव कालविधानात् । न च कृपाभावः । सार्धपौ

किञ्च प्राप्तभावनाऽनुवादेन सोमयागाद्यनेकविधाने वाक्यभेदा-
पत्तेस्तत्तद्गुणधात्वर्थोभयविशिष्टभावनाविधानमेव तत्तदाक्ये अङ्गी-
कर्तव्यम् ।

तत्र च चातुर्विकन्यायेन ज्योतिष्टोमपदामिधेयस्य सोमयागस्यैव
स्वर्गवाक्येन फलसम्बन्धोऽन्वेषान्तु राट्प्लुत्वम् । न च स्वर्गवाक्य एव
यागभावनीत्यपत्तिपूर्वकं फलसम्बन्धः सोमवाक्येन च सोममाचवि-
धानमिति वाच्यम् । स्वर्गवाक्ये राजसूयन्यायेनेष्टिपशुयागानामेव
फलसम्बन्धापत्तौ यागान्तरविधये प्रमाणाभावात् । ततश्च पशु-
रुद्धे सोमविध्यनुपपत्तेः सोमवाक्ये कर्मान्तरविध्यवश्यावः । प्रयो-
जनं सोमयागमाचमाधान्यम् ॥१॥१८॥

एकस्त्रैवम् ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणस्यै, समिधो यजति, तनूनपातं
यजति, रडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति, इत्यादौ याग-
स्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनाभेदाद्य भावनाभेदः । न चाभ्यासाद्भेदः,
यागस्याभ्यासस्यैकत्वसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् । न च विधिपुनःश्रवण-
रूपस्याभ्यासस्य विधेययागादिभेदकत्वम् । दक्षा जुहोतीतिविधिर्दे-
वतारूपगुणमङ्गात्मशक्तिकत्वेन यागविषयत्वाभावात् । न च यागो-
त्पत्तिवाक्यस्यमुष्णनरोधास्योत्पन्नवाक्येन गुणविधिः । अतस्तथा प्राच-
मिकवाक्यस्यसमिपदस्य तत्प्रत्ययन्यायेन नामधेयत्वाङ्गीरात् ।

वस्तुतस्तु यदि चाव्यामन्ववर्णान् समित्प्राप्तिस्तदा सा तनून-
पादादीनामप्यविशिष्टा । अतः स्यांशुयागानुवादेन विदवाक्यवि-
हितकर्मानुवादेन वा पशुस्यपि देवताविधिः । न च सभावाप्राप्ति-
कता, चाव्यामन्ववर्णवदनुगमनमन्त्रेभ्योऽपि विकल्पेन वस्तुतादि-

द्वितगौरवापादकविद्वद्वाक्यविहितकर्माङ्गतामोधकत्वम् । अतएव च
 काशदारेण कर्मदारेण वा व्यवस्थापरमेव तदिति वक्ष्यते । अतश्च
 न तावदनेन देवताप्राप्ति । नाप्याद्येयादिवाक्येन । प्राप्तकर्मातिवादे-
 नानेकगुणविधाने वाक्यभेदात् । विधिफलस्य हि आज्ञातज्ञापन
 सौकविषयत्वमेव सर्वत्र स्मृतम् । तस्यानेकविषयत्वे बाधप्रसङ्गः । न च
 विशिष्टविधानादवाक्यभेदः, विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वात् । उक्तं ह्येतत् ।
 कारकतासम्बन्धेन यत्र तद्धितादिवृत्तिर्न तत्र परस्परान्वयोऽपि न
 यत्रान्वान्निधानौमित्यादौ तदतिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तिफलैव च इति ।
 अतश्च प्रकृते देवतास्य सम्प्रदानकारकत्वात् परस्परसम्बन्धानुप-
 पत्तेरुभयविशिष्टकर्मान्तरविधानमेवावश्यकम् । अतश्च रूपाभावकद-
 वक्ष्य एव ।

अथ वा कथञ्चिद्रूपसामक्यपि न विद्वद्वाक्ये कर्मविधिः ।
 यच्छब्देन विधिप्रतिपत्तिवन्धेन विधिपुनः श्रवणस्येवाभावात् । न च
 तस्य घटनक्रियामात्रविधिप्रतिबन्धकत्वम् । यच्छब्दादेस्तच्छब्दा-
 वधिकप्रतिबन्धकत्वस्यैव श्रुत्यन्तिसिद्धत्वात् । किञ्च अन्यपरत्वादपि
 नाभ्यासस्वरूपमिदं । तथाहि तत्तद्विद्वद्वाक्यस्यलङ्घनयजिना
 प्रकृतत्वादाग्रेयादयस्तत्र एव तत्तात्त्वाल्लघोगिनस्तत्तत्प्रामध्येवप्रादु-
 र्गन्ते । तत्प्रयोजनञ्च तन्त्रेण यजिनाऽनेकोपादानात् समुदायद्वय-
 मिति । तस्या अपि प्रयोजन फलवाक्ये यथामेव फलसम्बन्ध-
 मिति । प्रातिपदिकस्य घटस्य काशयोगेन प्रसिद्धत्वात् । दिवचनञ्च
 च स्थाक्याश्रयसमुदायघटकसमुदायि वृत्तिवन्धनेन वस्तुतत्त्व-
 धार्यमात् । लक्षणातत्पर्यंवाक्यमेव च शक्यमन्यथाघटकसमुदाय

पौर्णमास्यामनूष्येते वृधन्वतीमघावास्यायामिति वचनेन आश्वभा-
गकमात्रातानामपि अत्रां क्रमं बाधित्वा एतदाक्यविहितकर्माङ्गत्वेन
विधानात्मान्वर्णिकाग्निहोमदेवतायाः सर्वस्य वा एतद्यज्ञाय गृह्यते
यद्भुवायामाहमिति वचनेन च ब्रह्मण्य प्राप्तत्वात् ।

अथवा, आग्नेयादिवाक्योरेव पौर्णमास्यमावास्यादिपदोपस्थापि-
तैतद्वाक्यविहितकर्माङ्गत्वादेन ब्रह्मदेवताविधानाद्रूपस्याभोपपत्तिः ।
न चानेकविधानादाक्यभेदः । तद्धितेन देवताविशिष्टद्रव्यवाचिना-
परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन विशिष्टविभ्युपपत्तेः । प्रकारान्तरेण
रूपसामस्य कौस्तुभ एव द्रव्यः । सर्वथा विददाक्ये कर्मान्तर-
विधिः ।

एवं च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति कस्यवाक्येन
प्रयाजादिस्थाधारणेन सर्वेषामाग्नेयादीनां एतदाक्यविहितकर्मेणोद्य
प्रथमपक्षे फलसम्बन्धो द्वितीये तु तत्स्थाधारणेन तद्योरेव ।
दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकस्य कालयोगिषु प्रसिद्धत्वेऽपि दिवचनस्या-
प्रसिद्धत्वात् । आश्वभागादिषु तस्य प्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकस्या-
प्रसिद्धेः । अतो राजसूयन्यायेन नाम्नः बहुोचकत्वानुपपत्तेः प्रकर-
णात् सर्वेषामेव यामानां फलसम्बन्धः । पाशाधिकरणन्यायेन दिव-
चनस्याप्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकमात्रप्रसिद्ध्या कालयोगिनामेव वा
अनयोरेव वा दिवस्यापि कयसिदुपपत्तेः फलसम्बन्धः । न तु
यथामेवाग्नेयादीनामिति प्राप्तेः ।

सिद्धकृमाभ्यामाव्यभागाङ्गत्वेन वार्चमौवृधन्वतीमन्वाणां प्रा-
प्रानामपेक्षितव्यवस्थाविधायकत्वेन वार्चमौवाक्यस्योपपत्तौ नामपे-

उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयत्वेनैकवाक्यत्वप्रतीतिर्न तद्यप्रत्यया-
न्वाक्यैः कर्मविधिः । अन्तरावाक्यएव तु काष्ठोपांशुत्वविशिष्टैक-
कर्मविधिः । तदर्थवादस्यायं पूर्वोत्तरभावेन सर्वोपि । अन्यथा
वाक्यभेदापत्तेः । अतएव तद्यप्रत्ययान्तैर्देवतामात्रविधिरन्तरालवा-
क्यकर्मणीत्यपपाक्तम् । न च तत्र देवताऽस्माभः । आस्त्राभेदेन
वैष्णवप्रजापत्याग्नीधोमीययाग्याहुवाक्याद्युक्तानां^{*}मेतद्यागक्रमे समा-
न्नातानां विकल्पोऽत्र तत्तदेवताकल्पकत्वोपपत्तेः । तस्य च ताव-
द्भूतामित्यनेन काष्ठसम्बन्धात् फलसम्बन्धः ।

न चोपनिशिष्टिकांशसम्बन्धानामेवाग्नेयादीनां स्रष्टित्युपहि-
तत्वेन फलसम्बन्धापत्तेरुत्पन्नशिष्टकाष्ठसम्बन्धस्योपांशुयाजस्य फल-
सम्बन्धापत्तिः । अन्यथा पुरोडाशाक्षराक्षकाष्ठसम्बन्धान्याहुप-
पत्तेव धौर्गन्धादिकाक्षराभेनोपांशुयाजस्य फलसम्बन्धापत्तौ ताव-
द्भूतेत्याद्यापि तत्फलत्वानुपपत्तेरिति वाच्यम् । तावद्भूतामित्येत-
दन्तरमेवोपांशुयाजमन्तरा यजतीति पठितमिति वास्तविकदर्श-
नादप्यापि काष्ठस्योपनिविवाक्येनैव विधेयतया भिन्नवाक्यत्वाभावेन
तुल्यत्वत्वात्[†] फलसम्बन्धोपपत्तेः । अतो नायं समुदायादुदाह-
रति सिद्धम् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥४४११॥

आधारा ॥ तथेवाधारमाधारयतीति श्रुते अग्निहोत्रं जुषो-
तीत्यत्र च पूर्ववदाक्यभेदस्य दूषकत्वाभावादुजुमाधारयति, यत्न-

* पुरोडाशाभा, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सिद्ध, - इति छ० ग० पुस्तके पाठः ।

‡ नृपदत्वान्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

सिद्धिद्वारा विददाक्यदयम् । अन्यथा हि विददाक्याभावे आग्नेय-
दयस्यैवैकवाग्धोपादानावगतद्वितीयोऽग्निः काशदययुक्तस्य च फल-
सम्बन्धापत्तिः । यथा च यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्राग्नेयऽयसिद्धि-
स्तथा कौस्तुभ एव प्रपञ्चितम् । अतः यथा फलसम्बन्धसिद्धिरेवो-
क्तविधया विददाक्यप्रयोजनमित्यन्वपरत्वादपि न वैश्वदेवेन यज्ञे-
तैतिवदस्यासंख्यरूपसिद्धिः । न चैव पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्य-
दयवैयर्थ्यापत्तिः । तस्य समुदितयागविकप्रयोगविधिनेन सार्यक्य-
स्येकादशे दक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा ह्युत्पत्तिवाक्येषु प्रत्येककालयो-
गात् प्रत्येकमेव पूर्वोत्तराङ्गवहितैकैकप्रधानप्रयोगाभवेयुः । एव-
द्योत्पत्तिवाक्ये काशस्रवणमपि विददाक्याधिकारवाक्यस्यपिपद*
सङ्कोचार्थमेवेति समुदायसिद्ध्यर्थं समुदायिनामनुवादकावेवेतौ न
कर्मान्तरविधिः— इति सिद्धम् ॥१॥२०॥

पौर्णमासीकम् ॥ नचैव, जामि वा एतच्चस्रक क्रियते यदन्वद्यौ
पुरोडाशौ सपांशुवाजमन्तरा यजति विष्णुर्दपांशु यष्ट्योऽन्नामित्वाथ
प्रणापतिर्दपांशु यष्ट्योऽन्नामित्वायाग्रीवोमावुपांशु यष्ट्यावजामि-
त्वायेति श्रुते अग्निरावाक्ये पूर्ववदेव न कर्मान्तरविधिः । अपि तु
तस्यप्रत्ययान्तवाक्यैर्विहितानां देवतोपांशुवविशिष्टयागानां समुदाय-
सिद्ध्यर्थमनुवाद एव तत्रप्रयोजनस्यान्तरालकाशविधिः । यथाशास्त्रेतेषां
भावब्रूतामग्रीवोमावाज्यस्यैव मावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति का-
तसम्बन्धात् तात्पर्यपदद्वाराफलसम्बन्धसिद्धिर्वा । अन्यथा ह्यग्रीवो-
पदेवत्यस्यैव काशसम्बन्धात् फलसम्बन्धः स्यादिति प्राप्ते ।

* यदिपद, — इति ख० ग० प्रुक्तकथो ग्राठ ।

विज्ञातीयहोमत्वावच्छिन्नस्य विधानेऽवगते वाक्यान्तरेण रूपसामे-
ऽपि न काचित् घृतिः । प्रयोजनं दध्यादिद्रव्यसमुच्चयविकल्पाभा-
स्येष्टम् ॥५॥२५॥

द्रव्यसंयोगात् ॥ अग्नीषोमीयं पशुमासमेतेति श्रुतम् । तथा,
घोमेन घृजेतेति च । तथाचविधिप्रकारस्यासम्भवाच्च पूर्ववत् कर्म-
विधित्वम् । अपि तु समुदायानुवादत्वमेव । कर्मप्राप्तिस्तु यशौ
इदयस्यापेक्षयति अथ निष्काया इत्यादिभिः । उत्पत्तिश्रिष्टपद्-
साधो घागे इदयादीनां साधनत्वानुपपत्तेर्न तदुद्देशेनावदानाद्य-
संस्कारविधिः । अतो विहितानां इदयाद्यवदानानां पशुप्रभवद्रव्य-
वृत्त्यवदानत्वसादृश्यात् साक्षात्साधनप्रकृतिकत्वावगतेः साक्षात्-
वदेव इदयादीनां यागसाधनत्वस्य पूतीकवदनुमानाद्यावद्द्रव्यादि-
यागा एव विधीयन्ते । तांश्च लक्षणया आस्रभतिना अनूद्याग्नी-
षोमी देवता विधीयते । पशुपदञ्च इदयादीनां यागप्रकृतिकत्वस्य
मन्त्रवर्णप्राप्तत्वाल्लक्षणया इदयादिपरम् ।

अथवा, इदयादिवाक्यविहितावदानाच्चित्तत्त्वज्ञानिवास्रभतिना
प्राप्तिवानूद्य पशुपदांश्चितइदयादीनां प्रत्येकं देवतासम्बन्धे कृते
तावन्तो यागा देवतासम्बन्धकस्मितास्तेनैव विधिना विधीयन्ते ।
सर्वथा पशुपदं समुदायानुवादः ।

तथा घोमेऽपि, ऐन्द्रतायव गृह्णाति, सैवावहणं गृह्णातीत्यादि-
वाक्यैर्द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितयागविधानम् । यद्गणे देवतास्ययानुप-

• सप्तमेवात्रभतिना, - इति छ० ग० प्रत्यक्षयोः शब्दः ।

† पशुपदञ्च, - इति क० वृत्त्यर्थे पाठः ।

तमाधारयति, दध्ना जुहोति, एवञ्च जुहोतीत्यादि*वाक्यविहित-
कर्मणां धयायोगं समुदायानुवादकलोपपत्तिः । दध्नादिवाक्यानां
मित्र्यांपारे गुणभावे विध्यन्वयासम्भवेनावश्यं गुणविशिष्टकर्मविधाय-
कत्वात् । अतश्च रूपभावाद्देवकप्रमाणाभावाग्निहोचवाक्ये आधा-
रवाक्ये वा न कर्मान्तरम् । अपि तु तेषामेव समुदाय-
विद्वार्थमुदाहः । तत्रयोजनञ्च पूर्वेषामेवाग्निहोचसञ्ज्ञकत्वेन फल-
सम्पन्नसिद्धिः । इतरथा अग्निदेवत्यहोमस्यैव तदापत्तिः । आचार-
वाक्ये समुदायानुवादप्रयोजनन्तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । न च दध्नादि-
होमेयु देवतासम्भावः । समुदायानुवादवस्तेनैकप्रयोगविधिपरिपहा-
ज्यगतेः सकृदनुष्ठानेनाग्न्यादिहोमाद्भूतदेवतायाः प्रसङ्गेन दध्ना-
दिहोमोपकारकलोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

सर्वत्र गुणमात्रविधानेन द्वितीयविधिप्रकारोपपत्तौ पञ्चमविधि-
प्रकाराङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वात् दध्नादिवाक्येषु विशिष्टकर्मविधानम् ।
न च गुणे विध्यन्वयानुपपत्तिः । होमकर्मकगुणकारणकभावनाया-
मेव विध्यन्वयेऽपि प्राप्तप्राप्तविवेकेन विधिफलस्य प्राप्तप्राप्तपक्ष-
भावनायाः स्वरूपेण प्राप्ततया गुणमात्रविषयलोपपत्तेः । अतएव
सर्वत्र प्रातीतिके विशिष्टभावनाविधानेऽपि फलमादास्यैव परविधि-
प्रकारास्तीर्णां चोत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यं पूर्वमुक्तम् । अतश्च प्राप्तभावा-
देव समुदायानुवादस्यासम्भवादस्यविधिविधया कर्मविधौ एवाधा-
राग्निहोचवाक्ये । न च रूपज्ञानाभावात्कर्मविध्यनुपपत्तिः । तस्या-
नुष्ठानं प्रति कारणत्वेऽपि आन्वयोध प्रत्यकारणत्वात् । अतश्च

* दध्ना जुहोतीत्यादि, — इति ख० म० पुस्तकयोः पाठः ।

भोमेऽपि नैन्द्रायवादिवाक्यैर्वागविधिर्गौरवात् । किन्तु देवता-
विशिष्टग्रहणस्यैव तद्विगतोपात्तद्रव्योद्देशेन विधिः । मन्त्रवति च देव-
तात्वस्य निरूपकतायमन्त्रेण ग्रहणवैशिष्ट्याद्योगेऽपि ग्रहणकाष्ठीनो-
च्चारणकर्म्मभूतवृत्तित्वसम्बन्धेन ग्रहणे वैशिष्ट्यम् । अतश्च देवताया
ग्रहणाद्भूताया अपि यागापेक्षाया सोमवाक्यविहितयागस्यैव
देवतापेक्षस्योपपादकत्वनाशकान्दनाभापवम् । सोमपदन्त संस्कार-
विधान्ययानुपपत्त्या सम्भावत्प्राप्तिकत्वेऽपि यन्मुखावृत्तिफलकसोमनिय-
माद्यं न विरुध्यते । यथा चेव सति ग्रहणानां मनुष्ययो यागस्य च
प्रतिग्रहणमावृत्तिस्तथा सर्वं कौमुभ एव निरूपितम् । प्रयोजन,
पशुविकारे इत्यादिधातोद्यन्यनमप्रकृतिकत्वात्तेकादशावदानगण-
प्राप्ति पूर्वपक्षे । सिद्धान्तो तु मेति द्रष्टव्यम् । भोमे चाव्यक्तत्वविशि-
रेव ॥ ६॥११॥

इयङ्गनिवेशात् ॥ आम्नममममममम देवा इति तिस्र आ-
ङ्गतौर्जुहोति, आम्नभागौ यजतीत्यादौ एकत्वातिरिक्तसङ्ख्याया
स्वाश्रयप्रतिबोधिक-स्वाश्रयवृत्तिभेदव्याप्तयेन न तावत् साक्षाद्भावना-
भेदबोधकत्वम् । तस्या उक्तसङ्ख्याश्रयत्वाप्रतीतिः * । नापि धात्वर्थ-
भेदबोधकत्वम् । तस्य पूर्वप्रमितैकत्वसङ्ख्याऽवद्वन्नेकादश प्रयाजान्
यजति विराट्मन्त्रमग्निहोत्र जुहोतीत्यादिवसङ्ख्यान्तरसम्बन्धानुप-
पत्तेरेतत्सङ्ख्याया अभ्यासविषयत्वप्रतीतेरकर्मान्तरत्वमिति प्राप्ते ।

नात्र सङ्ख्यान्तरावरोधः । आ हि न तावन्निदुष्यन्ता । तस्या.

* सस्या उक्तसङ्ख्याश्रयत्वातिरिक्तसङ्ख्याया प्रतीतिः, - इति क०
प्रकृते पाठः ।

पत्तेः । द्रव्यं चाराण्या धारया गृह्णातीति प्रकृतं धारासमर्थं द्रव
 तद्धितोपात्तम् । सोमवाक्ये तु तत्प्रकृतित्वेन सोमलताविधिर्नै-
 द्विविधिवत् । सोमं अभिपुष्पोतीत्यादिमह्वारविध्यन्ययानुपपत्त्येव
 वा अर्थ्यं दृणीत इतिवस्तोमप्राप्तेः सोमपदं नामधेयम् । सर्वथा
 यजिः समुदायानुवादः । तत्प्रयोजनं चास्मिन् पक्षे सोमद्रव्यकयाग-
 मायानुवादादस्तुतग्रस्ताणामपि फलसम्बन्धः । ज्योतिष्टोमपदश्च वैय-
 देवद्वौषम् । समुदायानुवादाभावे हि तद्वशात् सस्तुतग्रस्ताणामेव
 यागानां फलसम्बन्धापत्तिः । तेषांसेव ज्योतीरूपस्तोमसम्बन्धात् ।
 पिह्वान्ते तु यागस्यैकत्वात् फलवाक्यस्य यजिनाऽभ्याससंबन्धापत्तेर्वि-
 जातीययागत्वावच्छिन्नस्यैव फलसम्बन्धः । ज्योतिष्टोमपदे वज्रमौह-
 र्णस्तु स्वसम्बन्धभ्यासघटितसमुदायाश्रयत्वरूपः । अतः समुदाय-
 वादावेव ताविति प्राप्ते ।

पशुपदे हृदयादिलक्षणायां प्रस्ताणाभावात् तत्रैव विशिष्टयाग-
 विधिः । हृदयादिवाक्यैश्च हृदयाद्युद्देशेन संस्कारमाचमम् । पशोश्च
 न भाषाद्विवेकेन विधानम् । किन्तु विशिष्टतावदानादिविधिरूप-
 तात्पर्यपाहकानुरोधेन हृदयादिप्रकृतित्वेनैव । करणतय * वाचा-
 दित परम्परयाऽपि तात्पर्यपाहके सत्तुपपत्तिः । अनपेक्षानिदेशप्राप्ता-
 वदानसम्बन्धोऽपि हृदयादीनां हविद्विद्विद्वर्ध्यास्तदिमरांगानां हविद्व-
 परिसङ्गार्थस्येत्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

* कारणतय, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सिद्ध्यर्थं सन्, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

अतो लाघवाद् देवतात्वान्वयान् पूर्वमेव सङ्गावध । तदा हि
वज्रत्वावच्छिन्न एवैकदेवतासम्बन्धादेकसागादिकल्पनासाधवम् ।

न च प्रवृत्तिप्राप्तेकपशुनिष्पन्नेकादशावदानगणैकत्वानुरोधेन
सङ्गाया देवतात्वान्वयोत्तरमन्वय । पशुगणैकत्वस्य श्रुतसम्प्रदर्शनेन
साधान् । अवदानगणैकत्वस्य च प्रवृत्तावार्थिकत्वेनेहानतिदेशान् ।
अतो देवतासम्बन्धभेदे प्रमाणाभावाच्च धागमेद ।

अथ वा समानाभिधानश्रुत्या वज्रत्वावधान् प्राग् देवतात्वान्व-
येन सम्बन्धभेदस्तथापि लाघवाद् धागैकत्वम् । यथैव हि मिहान्ते-
ऽनेके धाना मृददनुष्ठानेनोपपाद्यन्ते, तथा मन्त्रतोऽप्येकेन धागेनानेके
देवतासम्बन्धा इति प्राप्ते ।

समानाभिधानश्रुत्या देवतात्वस्यान्तरङ्गनात् सङ्गावधान् पूर्वा-
न्वयित्वम् । पशूनां प्रत्येक स्त्रत्वाश्रयत्वेन स्त्रत्वध्वमानुकूलशापारा-
त्मकपागकरणस्यैव निवृत्त्य प्रत्येकवृत्तितया सूक्ष्मविधोरित्यादि-
स्यानुपादेः । इतिहासश्चेदकपशुनावच्छेदेभ्यः देवतासम्बन्धोचि-
त्याद्य । अतएव वज्रत्वान्वच्छिन्नस्यैव प्रतिमसम्बन्धिनात् प्रतिमसम्बन्धि-
तावच्छेदकस्य प्रत्येकवृत्तिनेन प्रतिमसम्बन्धिभेदप्रतीतेरुद्देशेन सम्-
बन्धभेदमिद्विः । न च सम्बन्धभेदेऽपि धागैकत्वम् । सम्बन्धानां
धागैकत्वानेकत्वाभावाभावाद्युपपन्नौ लाघवापेक्षया एकेकसागादि-
चीटकस्य शास्त्रतया वक्ष्यत्वेन निर्यामकत्वान् । अतस्तदनुरोधमेव
वर्ण्य धागभेदो भावनाभेदयेति मिहम् । प्रयोजन, धागेकमे
एकपशुविपरिच्छेदपि तच्च जातमात्र पुनर्वागकरण, मिहान्ते तु
नदिति ॥७६॥ ३३

कर्तृवृत्तित्वात् । न चानवच्छिन्नस्यान्वयानुपपत्तेः प्रथमातिक्रमे च
कारणाभावाद्भूतार्थे एकत्वसद्धानुमानमिति वाच्यम् । श्रुतसद्भासत्वे
कारणाभावस्याभिद्वलेनानुमानाप्रसरात् । अतएव प्रयागेकादशत्व-
स्थले यत्र प्रकृतौ अनुमानप्रसरक्षाभासविषयत्वम् । न चेवं
विराट्मत्पत्तिवाक्यादावपि उत्पत्तिवाक्ये एकत्वानुमानानापत्तिः ।
तादृगस्थले स्तोपशील्योत्पत्तिवाक्यजन्यशब्दयोधनिर्वाहार्थे पूर्वप्रवृ-
त्तस्यनुमानस्योत्तरकालिनेन सद्भासवर्णेन याथायोगान्तस्थाभास-
विषयत्वप्रतीतेः । प्रकृते तु शब्दयोधात् पूर्वमेवेतरपदार्थवत्सद्भासा-
अपि प्रतीतेर्युक्तः शब्दयोधोत्तरकालीनानुमानप्रतिबन्ध इति
कौस्तुभे विचारः । अतएव निद्वुत्पत्तिवाक्यगतकर्मममानाधिकरण-
विधेयसद्भासाः कर्मभेदकत्वम् । भावनाभेदस्तु शब्दान्तरादेव ।
प्रयोजनं, वेदिप्रोक्षणमन्त्रवत् पूर्वपक्षे सकृद्वक्तव्यं, विद्वान्ते तु तदा-
वृत्तिरिति ।

भाष्यकारेण ॥ चतुर्दश प्राजापत्यान् चतुर्णां भेदेति वाक्ये
यागभेदाभेदविन्नाः कृता । तत्र यद्यपि देवतात्वविशिष्टद्रव्यविशेष-
वाची तद्विज्ञातः, यद्यपि च प्राजापत्यपद एवैकगोपक्षेऽपि तदुत्तर-
विभक्त्युपात्तायाः षट्प्रायाः प्रवृत्त्यर्थे विशेष्यत्वान्वयः* न ॥ विशिष्टे ।
हौ चय इत्यादौ तथैव व्युत्पत्तेरिति तावद्विवादम् । सोऽपि च
न द्वये देवतात्वान्वयोत्तरम् । तथा सति देवतात्वप्रतिमन्त्रमि-
द्वये चाश्रित्यावगमसेन प्रत्येकवृत्तिपशुनावच्छिद्य यत्र तत्कामन्त्र-
प्रतीतेरनेकत्वावगमात् समन्वयेदेगानेकयागादिकल्पनागौरवापत्तेः ।

* प्रवृत्त्यर्थविशेष्यत्वान्वयः, — इति च० युक्तमेवात्र ।

तदनुवादेन वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र न गुणमात्रविधिः । प्राप्त-
कर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । न च वाजमन्त्रमा-
त्रिचारूपं विद्यते येषामिति व्युत्पत्त्या विप्रदेवान् तद्विशिष्टयागं
षोडश वाजिनमात्रस्य विकल्पेन समुच्चयेन वा विधिरस्त्विति
वाच्यम् । वाजिग्रन्थस्य कृदन्तेन विप्रदेवानुवादानुपपत्तेः । उत्पत्ति-
विष्टद्रव्यावरोधे द्रव्यान्तरस्य निषेधानुपपत्तेः । एतेनामिवाऽनु-
नियन्त्रवाजिनसम्बन्धप्राप्त्या वाजिनपद* आमिवायागनामधेयम-
त्रौक्त्य तदुद्देशेन वाजिदेवताविधिरित्यपपादम् । उत्पत्तिविष्ट-
देवताऽवरोधे देवतान्तरस्य निषेधानुपपत्तेः । किञ्चाभिवायाः
पार्ष्टिको देवतासम्बन्धः पदश्रुत्या, वाजिनस्य तु वाक्येनेति दौर्ब-
ह्यम् । तद्विषयस्य हि देवतान्तर्विशिष्टे द्रव्यविशेषे शक्तिः आमिवा-
पदस्य तात्पर्यसादकमिति प्राप्तेः ।

आमिवाद्यौ द्रव्ये देवतात्वे च भिन्ना शक्तिर्निरूपकत्वन्तु
संघर्षः । देवतान्त एव वा शक्तिर्द्रव्ये सत्त्वता । द्रव्यविशेषे एव वा
शक्तिर्देवतात्वे सत्त्वता । द्रव्यसामान्य एव वा शक्तिरामिवापदेन
तु विशेषमिर्षयः । इत्येति पक्षाः कोस्तुभ एवोपपादिताः । सर्वथा
आमिवाद्व्यस्य देवतासम्बन्धः पदयुत्येति सिद्धम् ।

किञ्च विशेषां देवानां तद्वितेन देवतान्त शक्तौक्तम् । अनु-
प्राप्तमपत्त्याम् । वाजिगण्यु सखदान्तवाचिन्या चतुर्था साम्प्रतिक-
सत्त्वता । तद्व्यमानद्रव्योद्देश्यविशिष्टमग्निपक्षीरन्तरूपसखदान्तै-

मञ्जा च ॥ ज्योतिष्टोम प्रवृत्त्यायैव ज्योतिरथैव विश्वज्योति-
रथैव सर्वज्योतिरेतेन महम्दक्षिणेन यजेतेति श्रुतेषु ज्योतिरादि-
पदानां गुणविशेषे प्रसिद्धाभावात् ज्योतमात्मकत्वेन प्रसिद्धपपादने
कर्मण्यपि तदापत्तेरेतच्छब्देन च तद्विधाने वाक्यभेदाद्यापत्तेर्यथा
नामत्वं तावद्विधादम् । तच्च न प्रकृतस्य प्रागम्य । ज्योतिष्टोम-
मन्त्रावरोधान् । मञ्जाकार्यस्य व्यवहारस्यैकमेव सिद्धेरितरवैयर्थ्यात् ।
न च विभिन्नमकाभावादिकस्य । अथ शब्दस्य पूर्वकर्माधिकार-
विच्छेदकस्य निघमवत्तान् । अतएव वसन्तो वसन्ते ज्योतिषेतिवत्त्वा-
द्याधिकारत्वाग्रहा । तस्याविच्छिद्येऽधिकारे समाप्तानेन तद्याऽङ्गी-
कारात् । न चैवमधिकारविच्छेदाभावे उद्भिदादिमञ्जातो भेदा-
भापत्तिः, ज्योतिष्टोममञ्जाया उत्पत्तिशिष्टलभावेन दधोरपि
विकल्पो वैपरीत्य वा किं न भ्रादिति वाच्यम् । गोमयाने
क्षुप्तप्रवृत्तिनिमित्तकज्योतिष्टोममञ्जाऽत्ररुद्धे उद्भिष्वञ्जाया कथ-
मपि निवेशानुपपत्तेस्तस्या भेदकत्वात् । अतएव यच्च न किञ्चिच्चि-
द्यामकमपि तच्च मङ्गल्यार्थं मञ्जयोर्विकल्प एव । प्रकृते ॥
अथशब्देन विच्छेदाद्वेदकत्वमेव मञ्जाया । महम्दक्षिणेन यजे-
तेत्येतावत्तेव प्रकृतयागानुवादेन गुणविधुपपत्तौ एतच्छब्दात्मस्य
ज्योतिरादिवाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतो द्यागतादिद्योगन ज्योति-
रादिमञ्जा कर्मणश्च गोमयागप्रकृतिक तत्तद्वाक्येरूपस्य महम्दक्षि-
णाक, ॥ एतेन षष्टिकामो यजेरेति वाक्येन कृते विधीयते
इति मञ्जाया मर्थभेद ॥८८०५॥

गुरुत्व ॥ वैश्वदेव्याग्निष्टेयस्य द्रव्यदेवताभिनिष्ठे यागे विहिते

उत्पत्त्यन्यत्वेन प्राप्तोत्पत्त्यनुवादेन गुणविधि फलविशिष्टविनि-
योगविधियेति वैशिष्ट्याभावादाख्यभेद । अतो गुणान् कर्मभेद ।
दधिविशिष्टञ्च तत् फलोद्देशेन विधीयते । न दधिमात्रम् । भावा-
द्याधिकरणविरोधायते । सत्यपि दधिहोमत्वे दधिद्रव्यकहोमल-
सादृश्याच्च * अग्निहोचहोमातिदेशेन रूपसाम ।

विद्वान्मनु एव दयोरपि धान्यगुणयोरप्राप्ति सम्भवत्प्राप्ति
प्राप्तिरेव वा धान्यगैस्त्वैव वा अप्राप्ति यथा होमेन यजेत, उद-
प्रया उदप्रयस्तेति पुरोडाश प्रचयति, ऐन्द्रवायवायान् पशान् गृही-
याद्य कामयेत यथा पूर्वं प्रजा कन्पेरन्, अग्निहोच जुहोती-
त्यादौ, तत्र भावार्थाधिकरणन्याय । यच्च तु गुणस्त्वैवाप्राप्तत्वा-
दिधेयत्वं, तत्र तस्यैव फलसम्बन्ध । न च दध्नोऽपि नियता प्राप्तिरपि
तु विकल्पेन । अतः यत्किमानुवादत्परिहाराय तस्यैव विधेयत्वात्
फलसम्बन्धः । कारणीभूतगुणवत्त्वेन यच्चन विनाऽपि सन्नोत्पत्ति-
सम्भवाद्भववैयर्थ्यप्रसङ्गेन स्मृततिषाध्यधान्यस्य दृष्टविधया गुण-
धनम्भित आश्रयस्वापेक्षायां प्रकरणाद्गोमस्याश्रयत्वसाभ्यामुक्तौति
साधुलार्थमनुवादः । दधिकरणक भावनान्तरमेव तु फलोद्देशेन वि-
धीयते । प्राप्तभावमानुवादेनोभयकरणे वाक्यभेदात् ।

केचित्तु करणलविशिष्ट दधि, दधिकरणत्व वा इतीधोपात्त
फलकरणत्वेन विधीयते । इतीधार्थकरणत्वस्य निरूपकापेक्षैव वा-
अपेक्षेत्वाद् । तच्च यागवैद्ये प्रमाणाभावात् । सर्वथा विद्मो-

* दधित्वकहोमत्वस्यासादृश्याच्च - इति छ० य० पुस्तकयोः पाठः ।

कदेगतादेवतालस्य । तस्याः प्रतिग्रहीतृत्वाभावात् । निरुक्तधर्म-
समनियतसम्यग्दानव्यापकदेवतालरूपाश्चक्षोपाधिसौकारे* तं स-
तरां लक्षणा । अतोऽपि दुर्बलत्वम् । तस्मादाञ्जिनवाक्येऽपि गुणान्
द्रव्यदेवताविशिष्ट कर्मान्तरमेव वाजिनप्रतिपत्त्यर्थमामिषायागाङ्ग-
त्वेन विधीयते । मुख्यं च पूर्वचानिदिशमानत्वेन भेदकता । सा
च कश्चिदाक्यभेदापत्त्या कश्चित् प्रवक्तुगुणावरोधान् कश्चिदेकप्रसर-
ताभङ्गादित्यनेकप्रकारिकेति ज्ञेयम् ॥८॥१६॥

अगुणे तु ॥ यच्च तु गौतम्यौ गुणशब्दं, यथाऽग्निहोत्रं जुहो-
तीति । तच्च तदनुवादेन दध्ना जुहोति, पयसा जुहोतीत्यादिभिः
सर्वैरेव गुणविधान विकल्पेन । तच्च खलेकपोतन्यासेन सर्वेषामेव
दुग्धपत् प्रवृत्तेरेकावद्भूताभावादिति प्रत्युदाहरणमात्रम् ॥ १० ॥
॥१७॥

फलश्रुतेः ॥ अग्निहोत्रं प्रकृत्य दध्नेन्द्रितकामस्य जुञ्जयादिति
श्रुतेः, स एव होमो दधिविशिष्टः फलोद्देशेन विधीयते । न च
प्राप्तकर्मादनुवादेन गुणसम्बन्धं फलसम्बन्धेति वाक्यभेदः । प्राप्ता-
गामपि कर्मणा राजवर्तविशिष्टानां फलोद्देशेन राजसूयवाक्ये
विधानवदिहापि तदुपपत्तेरिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु नात्र राजसूयन्यायः । कर्तुं हि प्रयोगान्वयित्वात्
फलस्य च विनियोगान्वयित्वादुत्पत्त्यपि कर्मण प्रयोगविधौ
फलविशिष्टविनियोगस्य कर्तुं वैशिष्ट्योपपत्तिः । प्रवृत्ते तु दध्ना-

* देवतालरूपाश्चक्षुर्धर्मसौकारे, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

तेन रेवतीविशिष्टवारवन्तीयनिर्द्देशेऽपि दाद्यायण्यश्वन्यायेनाप्राप्ते-
 षतीमात्रस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तेः । अतोदधिन्यायेन गुणफलसम्बन्ध-
 एव युक्तः ।

सिद्धास्तसु मात्राश्रयत्तामः शक्यते वक्तुम् । यागस्य तावत्प्रक-
 तत्वेऽपि अग्निष्टोमसामेत्याद्यनुवादानुपपत्तेर्न साक्षादाश्रयत्वम् । अग्नि-
 ष्टोमसौचद्वारा तस्यैव वा साक्षादाश्रयत्वं तु अग्निष्टोमसौचमन्ति-
 देष्टव्यतः श्लोचान्तरसाधारण्येनोपस्थितत्वाद्भाष्यम् । न च वाय-
 व्यवाक्येन तथौपदेशिकौ विग्रहयोपस्थितिः । अतिदेशिकगर्वाध-
 सम्भवे औपदेशिकाद्वाधस्यान्याय्यत्वेन विग्रहयोपस्थितेराश्रयत्वासा-
 धकत्वात् । न च साधो ग्राह्यतिधातुवाच्यत्वेन क्रियारूपत्वादा-
 श्रयात्तामेऽपि न चतिः । साधोध्यन्तात्मकस्वरूपमाहाररूपत्वेन वाक्य-
 श्रेयादौ प्रसिद्धस्य सिद्धरूपतया धातुवाच्यत्वस्याप्रयोजकत्वात् ।
 अन्यथा सौभरस्यापि श्लोचाश्रयत्वानुपपत्तेः । वारवन्तीयमात्र आश्र-
 यानपेक्षे अग्निष्टोमसामेत्याद्यनुवादानुपपत्तेश्च ।

अतः सात्र आश्रयसापेक्षत्वाच्च तावत्प्रकरणेनाश्रयत्तामः । न
 च वारवन्तीयगग्निष्टोमसाम कार्यमिति प्राकरणिकेन वाक्येनैव
 गौरवमिवा अह्मत्वाविधानादाश्रयममर्षणमिति वाच्यम् । साधो-
 गुणतपक्षे तन्नामोपपत्तावधि रेवतीमात्रस्य गुणत्वे तदपयोगात् ।
 साधोगुणत्वं तु विधेरप्राप्तेरेवतीमात्रमह्मत्वादेवामश्ववि । फलपदा-
 भावे हि विधिर्यद्विषये अप्राप्ततया व्याप्तिरिति तस्यैव प्रयोजना-
 काह्वया फलपदसम्बन्धो यथा गोटीहनादेः ।

तद्वच परमुपपदाभावे वारवन्तीयस्य प्राकरणिकवाक्येनैव प्राप्त-

गुणफलसम्बन्धः । प्रयोजनं, दध्नी न प्रतिनिधिरूपेण विशेषो वा सिद्धान्ते द्रष्टव्यम् ॥११॥२८॥

समेषु ॥ विवृदग्निष्टुदग्निष्टोम इत्यनेन विहितस्याग्निष्टुष्टागण्य फलसम्बन्धे, तस्य वायव्याख्येकविंशमग्निष्टोमसाम हत्वा ब्रह्मवर्षसका-
मोद्धेतेन यजेतेत्यनेन कृते पशुदाभातम् । एतस्यैव रेवतीषु वार-
वन्तीयमग्निष्टोमसाम हत्वा पशुकामोद्धेतेन यजेतेति ।

तत्रापि पूर्ववदाद्यः पूर्वपक्षः । राजसूयन्यायेन स्तकारकविशि-
ष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनाविशिष्टाप्रत्ययार्थभूतकालकर्मदिरूपप्रयो-
गान्धियुगसन्नेन विनियोगविशिष्टप्रयोगविधिसम्भवात् । इत्यने च-
यमेव प्रकारोवाच्यवाक्ये * सिद्धान्तिनाऽपि ।

द्वितीयस्य नाम राजसूयन्यायः । प्रयोगस्य अग्निष्टोमस्तोत्रोत्त-
रकालत्वस्य च वायव्यवाक्येनैव प्राप्ततया तदनुवादेन रेवतीविधिः
फलोद्देशेन अग्निष्टुर्विनियोगविधिरिति वाक्यभेदात् । वायव्यवाक्ये
हि अतिदेशेन सम्भवत्प्राप्तिकमण्यग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरकाश्रतादि ततः
पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रयोगविशेषतया विहितम् । न त्वन । वाय-
व्यवाक्यस्यापि कृत्तनेनास्य पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्तेः । न च विनि-
गमनाविरहः । प्राचम्बन्धैव निषामकत्वात् । अतोलाघवाद्गुण-
एव रेवत्यधिकरणकवारवन्तीयाख्योरेकस्याख्य एव वा अप्राप्तत्वात्
फलोद्देशेन विधीयते । वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति प्राक-
रणिकेन वाक्येन वारवन्तीयस्यापि प्राप्तत्वात् । ॥ चान्दपक्षे
द्वतीयान्तेनैतच्छब्देन विशिष्टमङ्गान्द्रेवतीमाधनिर्द्देशानुपपत्तिः ।

* वायव्यवाक्ये, - इति क० शुक्लक पाठः ।

विकारि*त्वेनेतस्याशिशुशामविकारत्वादारवन्तीय प्राप्तमेवानुद्यते । केवल रेवतीविशिष्टस्रोत्रभावनोत्तरकास्तताविशिष्टयागान्तरभावनैव फलोद्देशेन विधीयते । यद्यनैतच्छब्द प्रकृतिविकारभावाद्युपा-
दक । ततोयान्नैतच्छब्द प्रत्योयमाणकर्मवचनो न दृश्यति । अन्त-
रकाशचक्षुगुणस्य प्रयोगान्वयित्वाद्वेष्टिवद्यद्यपि तद्भेदमेवापादयेत्,
तथापि कालस्याच समवप्राप्तिकतया वाक्यभेदपरिहारार्थं विधे-
यत्वेऽपि तात्पर्यगत्या यामे परम्परासम्बन्धेन विधेयस्य रेवत्याख्यस्य
गुणस्योत्पत्त्यन्वयित्वात्कर्मभेदबोधकत्वाविधाने ॥१२॥१८॥

सौभरे ॥ ब्रह्मसामाख्यस्रोत्रं प्रकृत्य समाधानैर्यौग्यदृष्टिकामोयो-
ऽप्राप्तकामोय स्वगकाम च सौभरेण सुवीतेत्येतैर्वाक्यैरुक्तस्रोत्रा
श्रित सौभर साम फलत्रयोद्देशेन विधीयते । उद्देशानेकत्वेन
सुवीनेत्यन्यनुषङ्गेण वाक्यभेदप्रतीते । सौभरे च प्राप्ताभेदेन
निधनाख्यान्तिमसामावयवाधारतया हीप् क कर्क इत्यादीन्यच-
राख्यान्तातानि ।

तदेव सौभर प्रकृत्य हीपिति दृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्,
क इति स्वर्गवामाय, कर्गित्यन्त्याशकामायेति श्रुतम् । तत्र दृष्टि-
कामादिशब्दानां फलपरत्वात्तदुद्देशेनैव हीपादयो गुणाविधीयन्ते ।
सौभरस्य प्रकृतत्वाद्युपादिवदाश्रय । निधनाधारतया हीपादिपा-
ठस्यैव नियामकत्वाद्भागान्तरे णोभाष्यचरान्तरवाधापत्तेः च निध-
नान्तिरिक्तभागसाययमायति । न च साधवादुद्दिष्टाधनसौभरी-

नादिधिरमात्ररेवतीमात्रविषयः सत्यत इति तथैव प्रामा-
न्वोवाच्यः । न चास्याश्रयः केनापि प्रकारेण सत्यं शक्यः । न च
प्रकारान्तरेणालाभेऽपि अनेनैव वाक्येन आश्रयविशिष्टगुणवि-
धानादाश्रयगुणोभयविशिष्टभावनाविधानादा तन्नाभोपपत्तिः, कृत्त-
प्रयोगनत्वात्ताद्येनाश्रयतासम्बन्धेनैव वैशिष्ट्याङ्गीकाराच्च न गुणान्त-
रतापत्तिरिति वाच्यम् । आश्रयस्य गुणान्वयाद्युत्पत्तेः । कर्मत्वा-
तिरिक्तस्याश्रयस्य दुर्वचनेन भावनायाः फलश्रयरूपोभयकर्मक-
साङ्गीकारे एककर्मकत्वभङ्गापत्तेय ।

न च कृत्ताग्रहोक्तायामाश्रयस्य अशिष्टोमस्तोचस्य कर्मत्वा-
त्तदुत्तरकालताविशिष्टगुणभावनाया आख्यातोपान्तायाः पक्षकर्मक-
ताद्येकस्याभावनायादिकर्मकतापत्तिरिति वाच्यम् । गुणभावनाया-
श्रवण्येदकौभूतधातुर्वापेक्षायां धागस्यावच्छेदकसाङ्गीकारे रेवतीनां
धागकरणत्वापत्त्या स्तोत्रं प्रति करणत्वाभापत्तेः । स्तोत्रस्यैवावच्छेद-
कसाङ्गीकारे तु धातुर्वापेक्षायावच्छिन्नभावनादयाभावात् कृत्ताग्रहो-
त्पत्तिः ।

न च रेवतीविशिष्टाशिष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालविशिष्टरेव-
तीकरणकथागाश्रयिकभावनैव फलोद्देशेन विधीयतामिति वाच्यम् ।
आख्यातोपान्तभावनायादिकर्मकत्वापत्तेस्तदवच्छिन्नात् । न च प्रकर-
णधागस्याश्रयतोषपत्तेर्न दिकर्मकत्वम् । तथात्वेऽपि इत्येवाकृत-
स्य धातुपरार्थभवेन धागपरामर्शिन्येवापत्तौ रेवत्यादिप-
रामर्शकत्वं एव प्रमाणाभावात् ।

अतस्तदेष्वपि संप्रभुतकर्मान्तरविधानमेव व्यासः । तदा हि

अथ तृतीयः पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

गुणस्तु ॥ ज्योतिष्टोमे, यदि रथन्तरवामा सोमः छादैर्ब्रह्मवाय-
वापान् पक्षान् गृह्णीयात्, यदि दृष्टतासा शुक्लापानिति श्रुतम् ।
तत्र यदि-ग्रन्धोपाक्षस्य निमित्तत्वस्य न तावद्ग्रन्थानरे दृष्टति
वाऽप्ययः । तस्य विमेषणत्वेन दृष्ट्यनर्हत्वात् । नान्यन्वपदार्थे, तस्य
कादाचित्कत्वाभावात् । नापि विमिष्टे ज्योतिष्टोमे, सामान्तराणा-
मपि नियतत्वेन दृष्टग्रन्थान्तरधोरन्वधोगव्याहृत्या विमेषणत्वासम्भ-
वात् । ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनधोगव्यापि यावत्तद्विस्तृतमवधत्वाच्च ।
अतः समाचार्यस्य केवलग्रन्थान्तरवामकत्वस्य प्रकृते कर्मणि घट्टाप-
तानिमित्तत्वेन निवेद्याधोगादुभयमिष्टं कर्मान्तरमेव विधीयते ।
यदि-ग्रन्धस्यविप्रचिन्तार्थ इति प्राप्ते ।

दृष्टग्रन्थान्तरधोर्यज्योतिष्टोमे पाक्षिकत्वात्स्याधोगव्याहृत्या परस्पर-
धोगव्याहृत्या वा विमेषणत्वोपपत्तिः । न च ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेन
तदभावः । स्थावान्तरकार्थं दृष्टशोभत्वावच्छेदेन तदुपपत्तेः । अन्यथा,
तत्रापि साक्षाद्यगे प्रोक्षणावघातादौ तदवगमत्वावच्छेदभावात् । अतो-
ऽग्नौ रथन्तरविमिष्टस्य क्रतोर्निमित्तता ।

वस्तुतस्तु न क्रतोर्निमित्तान्तर्भावः । प्रयोजनाभावात् । प्रकर-
णावगतकलङ्कत्ववलेनान्यपदार्थसम्बन्धस्यानुवादत्वात् । अन्यथा ज्यो-

- यन्निधने अनियमेन प्राप्तानां ह्रीपादीनां नियममाचकरणाद्वाव-
स्थार्थं गच्छन् । तथात्वे दृष्टिकामादिषदैः तत्तत्साधनौभूत-
घौभरस्वरूपापत्तेः* । तस्य च निधनविशेषणत्वे विशिष्टोद्देशापत्तेश्च ।
अतः घौभरफलात् फलान्तरार्थानि ह्रीपादीनीति प्राप्ते ।

नियमविधिसाधवातुरोधाद्दृष्टिकामादिषदैर्दृष्टिसाधनघौभर-
स्वरूपमङ्गीकृत्यापि ह्रीपादिनियमविधिरेवाश्रीयते । पञ्चप्राप्तिश्च
पाठाक्षिप्तमहान एवेति नियमस्यापि तत्स्थानकललाभः । वस्तु-
तस्तु नियमविधिसाधवातुरोधेन ह्रीपादेर्दृष्ट्याद्यर्थतैव स्मसाधनघौ-
भराधारतत्त्वमन्त्रेणाश्रीयत इति न लक्षणाऽपि । समन्वयघटकीभू-
तस्य घौभरं न घौभरत्वावच्छिन्नम् । अपि तु घौभरविशेष एव ।
शास्त्राभेदेन हि कचिद्विजातीयानि घौभराणि निधनान्तरयुक्तानि
समाजातानि । तत्र च ह्रीयः पक्षेऽप्यप्राप्तत्वाच्च तस्य घौभरस्य
समन्वयघटकत्वम् । अपि तु पञ्चातीयघौभरे ह्रीपादीन्यनियमेन
ममाज्जातानि तज्जातीयस्यैव तत् । अतश्च दृष्ट्यर्थं निदन्तत्त्वमन्त्रेण
ह्रीवेवेति नियमकरणात् समन्वयघटकीभूतघौभरे निधनान्तर-
व्यावृत्तिवद्विजातीयघौभरान्तरस्यापि दृष्ट्याद्यर्थत्वव्यावृत्तिमिद्विः ।
अतश्च तन्नित्यप्रयोगविषयमेव सम्पद्यते इति विवेकः ॥१३॥ १०॥

इति श्रीसहस्रदेवविरचितायां भाट्टद्वैपिकायां

द्वितीयस्य द्वितीयः पादः ॥०॥

* वस्तुसाधनौभूतस्वरूपापत्तेः, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

प्रत्येकप्रयोगस्य पञ्चानुसोमविषया * इति बोध्यम् । इत्याद्याद्य-
कामं याजयेदित्यनेन चोभयोरपि नित्यनैमित्तिकप्रयोगयोः फलार्थं
वह्निःकृत्यनुष्ठानमिति न ब्राह्मणादिगुणस्य भेदकत्वमिति प्राप्तिः ।

राजानमभिविष्टेदिति श्रुतौ † राजौदेयेनाभिवेकविधानादभि-
पेक्षाधिकारिकराज्ययोगात् प्रागेव राजशब्दस्य सचियवाचित-
प्रतीतेस्तस्य कर्मणोऽप्यधिकात् पत्यन्तपुरोहितादिभ्योऽप्यक् इति
सत्या पुरोहितादिगणपठिताद्राजशब्दादुच्यतादिविधानेन च रा-
ज्यशब्दस्य राजशब्दमभिहितपूर्वकत्वावगमेः द्विविधप्रयोगानुसारेण
राजशब्दः सचियवचन एव ।

अतश्चावेष्टौ ब्राह्मणादीनां प्राण्यभावाद्विधेयत्वावगतेः कर्तृह-
पादगुणाद्वेष्टिप्रयोगान्तरमेव पञ्चहविष्केवेष्टिरूपं समस्तगुणविशिष्टं
वह्निःकृत्य विधीयते । तस्य चोक्तवचनेनाश्चाद्यं पक्षम् । अतः
कृत्यप्रत्येकं पञ्च प्रयोगा एव । यद्यपि च पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः पञ्च-
हविष्केवेष्टिप्रयोगमुच्यतापि ब्राह्मणादिगुणस्य पूर्वपक्षे न भेदकत्वं
सिद्धान्ते तु तदिति विरोधः । तत्प्रयोजनञ्च, पञ्चदशोपपादनेनै-
वोक्तम् ।

न चैवं राजन्यवाक्ये तथा प्राप्तत्वाद्विधेयत्वाभावेन भेदकत्वाना-
पत्तिः । राजन्यपदस्याभिविक्तसचियमात्रवाचित्वेन राजसूये अप्राप्त-
स्यैव तथा विधेयतया भेदकत्वोपपत्तेः । राजसूये हि राजपदस्य
सचियमात्रग्राह्यपि, राजेत्येतानमभिविक्तानाचक्षत इति निश्चिन्त-

* विषया एव, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

† कृतौ, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

- तिष्ठोमहृपान्यपदार्थस्य विह्वतावभावेन शुक्राकृतादेरनापत्तेः । अतो-
त्तत्त्वणयाऽपि रचन्तरमेव निमित्तम् । नैमित्तिकस्तु अयताविशेष
प्रकृतापूर्वसाधनीभूतघटोद्देशेन विधीयते । न च पाठादेर्वैभवाप-
वापसमियमस्य प्राप्तेऽद्यदिधियैयम्यम् । ततः पूर्वमेव नैमित्तिकतया
विधानात् । तत्प्रयोजनस्य, निमित्ताभावे प्रकृतौ विह्वतौ च
सौप । यद्यपि च सर्वस्य निमित्तस्य घत्वे नैमित्तिकावगमकत्वमात्र
प्रमेय, तथापि तस्याच पाठादेव निह्वेतादभावे तदभावे एव प्रमेय
बोध्यम्* । तस्माच्च कर्मान्तरविधि ॥१॥१॥१॥

अपेष्टौ ॥ राजसूये राजकर्तृके प्रत्येकदक्षिणाद्यानादवेष्टिमशका
पक्षेष्टस्य प्रथमप्रयोगा समावाता । तदवाप्तरप्रकरणे, यदि
ब्राह्मणो यजेत शार्ङ्गस्य मध्ये निधायाऽतिमाऽति कृत्वाऽभिचार-
येन, यदि राजान्य ऐश्व, यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति श्रुतम् ।

तथापि पूर्ववद् ब्राह्मणकर्तृकत्वादि निमित्तमेव, यदि-शब्द-
श्रुते । राजसूयस्य वैवर्णिककर्तृकत्वेन ब्राह्मणादेः प्राप्तत्वाच्च । राज-
शब्दस्य प्रजापातनकर्तृरि सर्वलोकप्रसिद्धे । अविधमात्रे द्रविडा
प्रसिद्धेऽस्य श्वेच्छदेशस्य प्रसिद्धित्वेनासाधकत्वात् । आकरणप्रसिद्धे-
स्तन्मूलकत्वेनानियामकत्वाच्च । सर्वलोकप्रसिद्धे अतः यदि शब्दमूल-
कत्वाच्च ।

अतो ब्राह्मणादिकर्तृकत्वे निमित्त मध्येनिधानपूर्वकप्रत्याऽ-
त्यभिचारणविशिष्टपञ्चदशिकैरेष्टिप्रयोगोरात्रसूयान्तर्गतो विधीयते ।

* बोध, - इति क० पुस्तके पाठ ।

† दमिड, - इति क० पुस्तके पाठ । एवं परस्य ।

पुत्रवाक्ये वयोऽवस्थाविशेषज्ञवशाऽपि नापद्यते । सर्वथा आधान-
प्राप्तेर्निर्मित्तार्थानि ब्राह्मणादिश्रवणानि ॥ भेदकानि । तथा
विज्ञानाधनतया अध्ययन तत्साधनत्वेनोपनयनश्चार्थप्राप्तम् । अध्यय-
नस्य तु स्वरूपायोऽध्येतव्य इत्यनेन निश्चयोऽपि । अतः सर्वसाधा-
रण्येन * प्राप्तोपनयनोद्देशेन ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते वसन्त काशो-
विधीयत इति प्राप्ते ।

सर्वकर्तृकत्ववग्नं सर्वकालकलम्यापि आधानादौ प्राप्तिरुपपन्नेन
ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते काशविधि काले वा निमित्ते कर्तृविधिरि-
त्यत्र विनिगमनाविरहादुभयविशिष्टाधानादिविधिरेव । उपन-
यनस्य च पक्षे सम्भवत्प्राप्तिकलेन सुतरा विश्रुपपत्तिः । अतएव
विनिगमनाविरहात् कर्तृकाशादिरूपस्य प्रयोगान्वयिगुणस्य प्रयोग-
विधापादकत्वावशम्भावे एतद्विधिविहितप्रयोगात्तुवादेनैव ज्ञातपुत्रा-
दिशब्देषु वयोऽवस्थाविशिष्टकर्तृविधिः । आत्मनेपदार्थस्य चोत्प-
त्त्याद्यन्वयिनो गुणस्य अन्वाद्युत्पत्त्यादिकमण्येष्व, न तु ज्ञातपुत्रा-
दिवाक्ये वाक्यभेदावन्ते । प्राथम्यादा ब्राह्मणवाक्ये एवोत्पत्त्यादि,
इतरयोस्तु प्रयोगमात्रम् । तेन चिद्वोऽत्रापि गुणाप्रयोगभेदः ।
एतयोद्याधानोपनयनयोरग्निविद्याफलत्वेऽपि अकारणे प्रत्यवायादि-
अज्ञाभित्यलमपि । एवञ्च स्वविधिप्रयुक्ताधानोपनयनजन्याग्नि-
विद्याज्ञाने कर्तृविधयोनाग्निविधे तदुपायान्वा प्रयुञ्जत इति तद्व-
हितस्य शूद्रादेरनधिकार इति प्रयोजनं यत्र वक्ष्यते ॥ २१ ॥

अयनेषु ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दाद्याण्यज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेति

* साधारण्येन, ~ इति ख० ग० गुणादयो पाठः ।

अणतात्पर्यग्राहकास्त्रिधादभिपिक्तवचन्यमाचसैवाधिकारः । अतः
विद्वं चिष्यपि वाक्येषु कर्तृरूपस्य गुणस्य प्रयोगभेदकत्वम् । यदि-
शब्दस्याभिधारयेदिति छिडः प्रयोज्यत्वापरपर्यायहेतुमदर्थकत्वे
आख्यातद्वयैकशक्यत्वे च तात्पर्यग्राहकः । तेन मध्ये निधानपूर्वक-
प्रत्याज्ञत्यभिधारणप्रयोजकीभूतैर्ग्राह्यणादिकर्तृकैर्वागैरिष्ट भावये-
दिति वाक्यार्थो बोध्यः ॥१॥३१॥

आधाने ॥ वचन्ते ग्राह्यणोऽग्नीनादधीत यौमे राजस्यः शरदि
वैश्व इति श्रुतम् । तथा, वचन्ते ग्राह्यणस्तुपनधीत यौमे राजस्यं
शरदि वैश्वमिति च । तत्र सर्ववर्षमाधारणानां कर्तृत्वमभिपिष्टा-
साध्यत्वादप्रेक्ष्य उपायभूतआधानस्य, य एव विद्वानग्निमाधत्ते
इत्यनेनानन्याविश्रुतप्रतिकेनाग्न्युद्देशेनाधानविधायिना प्राप्तत्वादधाने
ग्राह्यणादौर्नां प्राप्तेर्निमित्तार्थं श्रवणम् । ग्राह्यणकर्तृकत्वे निमित्ते
वचन्तः काल आधानाङ्गत्वेन विधीयते । अथ वा ऽस्त्रेतिस्थाप
सम्भारान् सम्भरतीति विध्वन्तरशेषस्य वर्त्तमानापदेगता, तथापि
सम्भारेष्वग्निमादधातीत्ययमाधानप्रापकोविधिः । अथ हि न सम्भार-
विधेयाः, प्राप्ताणाम्तरप्राप्तत्वात् । नापि तदधिकरणत्व, तस्मि-
न्नाधीयतामयमिति मन्त्रवर्णादेव प्राप्तत्वात् । अत आधानमाच-
विधिरयम् ।

अथ वा, ग्राह्यणानुनादेन कालविधिरात्मनेपदार्थस्त्रागाधा-
तुराहवनीयत्वाभावरूपस्य च विधिरिति वाक्यभेदापत्तेः आतपुचः
हृण्यकेऽग्नीनादधीतेत्ययमाधानप्रापकोविधिः । उक्तवाक्ये तु अग्न्यु-
दयशिरस्कृतथा मन्त्रवर्णात् पूर्वमेवाधिकरणत्वविधिः । एवञ्च जात-

रम्भाधीताभ्यां, वायव्य श्वेतमासभेत् भृतिकाम*, सौर्यं चरुं निर्वपेद्-
 ब्रह्मवर्षकाम इत्येताभ्यां श्वेतचरुं गुणौ विधीयेते । आसन्नमाकर्तौ-
 भूता ईया श्वेता कर्त्तव्येति । निर्वपय्य चरुशब्दस्य स्यात्सां कर्त्तव्य-
 इति । सर्ववृक्षाणाञ्च वायुसम्बन्धादायव्यमित्यनुवादः । सौर्यमिति
 चाग्नेयस्यैव । तेजोदेवत्वान्नयामान्यान् । न तु देवताविधिषांगा-
 श्रवणात् । अथवापि फलपदं सार्वकान्त्ववायव्यमाश्रयत्वात् प्रयोजक-
 त्वानुवाद इति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु फलपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्
 प्राकरविकाशप्रयत्नाभेत्तु च गुणफलसम्बन्धानुपपत्तेः गुणविशिष्टं
 यावदुक्तं आसन्ननिर्वापार्थं कर्मान्तरसेव फलोद्देशेन विधीयते इति ।

षिद्धान्तस्तु । वायवं सौर्यमित्यादितद्विद्धान्तपदवैयर्थ्या-
 पत्तेर्द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितोवागएवास्तमति-निर्वपति-धातुलक्षितो-
 द्रव्यदेवताविशिष्टः फलोद्देशेन विधीयते इति । अतिदेशप्राप्तौ
 आसन्ननिर्वापौ न विधीयेते ॥५॥२॥५॥

विशेषे ॥ अथ तु न देवताश्रवणं तत्र न वागकल्पना, अपि
 तु संस्कारमात्रविधानम् । यथाऽग्निहोत्रे वत्पमालभतेत्यसाल-
 म्भात्तं वक्ष्यसंस्कारकत्वेन विधीयते । आसन्नभेदेः क्षणमात्रवाचि-
 त्वात् ॥६॥२॥५॥

समुक्तस्तु ॥ अग्नौ श्रुते चरुमुपदधाति दृश्यतेवा एतद्वत्
 पक्षीवारा इत्यत्र यजमानस्यात्र दृश्यतेः कथं स्याद् यदि न
 दृश्यतिर्देवतायां दृश्यतेर्देवतात्वावगतेऽस्मिन्तिरीययाख्यायां वा-
 र्चस्यो भवतीति तद्विदितपदयुक्तवाक्यगोपयवणाच्च द्रव्यदेवतासम्-

श्रुतम् । तथा साक प्रस्थाप्येन यजेतपशुकाम इति श्रुतम् ।
लोके अप्रमिद्धत्वादुद्भिदादिवशमधेयत्वावगते खल्वप्या आभ्यासाद्वा
कर्मन्तरं विधीयते । फलसम्बन्धस्यापि सार्वकाम्यवाक्यवशादेव
प्राप्तत्वेनान्यपरत्वाभावादिति ध्यात्ते ।

यद्यपि लोके गुणो न प्रसिद्धस्तथापि दत्तस्य धर्मागच्छेमे
दाता अन्विजन्तात्फलकमयम् प्रयोगावृत्तियोगं यज्ञयेति धृत्यपत्त्या-
ऽऽवृत्तिपरत्वावगते साकं सद् प्रस्थानं सचेति द्रुतपत्त्या च
सहस्रपरत्वावगतेनातिरिक्तशक्तिकल्पनया नामधेयपरत्वाध्यवसानम् ।
अतोऽप्राप्त आवृत्तिरूपं महत्त्वस्य गुण एव फलोद्देशेन विधी-
यते । आवृत्तिश्च कियतीत्यपेक्षाया हे पौर्णमास्यौ हे अमावास्या
यजेतेति वाक्येन विशेषविधानाददिरावृत्तिरेव । महत्त्वञ्च प्रस्थाने
केनेत्यपेक्षायां सच्च कुभीभिरभिक्रामेदिति यचनात् कुभीभ्याम् ।
अनेनैव च यचनेन महत्त्वाग्रयण अभिक्रमणस्य विदधता अशान्तर-
प्रकरणाभावेऽपि तस्यायचलमिद्धि । आवृत्तेस्तु प्रकरणाद्गुणपूर्ण-
मानावेकाग्रयण । अतोऽपि सञ्ज्ञात्वाभावाद्गुणकल्पमन्यपरत्वेन चा-
भ्यामाभावाच्च कर्मान्तरम् । वस्तुतस्तु पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामग इति
स्यत्या सञ्ज्ञात्वाभावे एतानापत्तेर्दावायकपदे सञ्ज्ञात्वावग्रभावेऽपि
अवयवार्थप्रतीत्या योग्यद्विन्वीकारादवयवार्थरूपावृत्तिरमात्रत्वात्
फलोद्देशेन विधीयत इति न विरोधः । ४।३३॥

गम्कारय ॥ इयामालभेत, चतुरोमुष्टीच्चित्रं पत्नीत्येताभ्यां विहि-
 तयोर्दाज्ञं पुण्यं मायिकयो रौपाय च चतुर्मुष्टिभिर्भयदोरनुवादेन प्रना-

* विदितधोर्दधंयुग्ममानयो - इति लु० य० युगलकरो पाठः ।

भावः । वृत्तपर्याग्निकरणस्यैव ऋषयान्तरार्थस्य विधेयत्वात् । तस्य च गृहमेधीयाव्यभागन्यायेन प्राकृतस्यैवातिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या विधेयत्वात् ऋग्यजुषकारकत्वेन च तेनैव नैराह्वाद्च्छादतिदेशकमग्नेनोत्तराङ्गानामर्थादेव निवृत्तौ चेदोयानापत्तेः । वृत्तपर्याग्निकरणस्य च पूर्वोक्तैव्यक्तैश्चमग्नेवाप्तान्कषाक्षिपन्ते । न च ऋषयस्यैव प्रमाणान्तरप्रमितत्वावगमादतिदेशप्रतिबन्धकत्वम् । शोधिताभ्यामुल्लङ्घ्यमुच्यतामभ्यामित्यादाविव प्रमाणान्तराभावेऽपि एतद्विधिविधेयस्यापि ऋषयस्योपात्तत्वेन बाधकाभावात् ॥८॥ ३७॥

अद्रव्यत्वात् ॥ अनारभ्य युतं, एष वै हविषाश्चविर्यजति यो-
दाभ्यं गृहीत्वा सोमाय वज्रते इति । तद्यः, परा वा एतस्यायुः
प्राणएति योऽंशु गृह्णातीति । अथ हविः सोमः स एव देवता स
एव द्रव्यमिति प्रथमार्थवादस्यार्थः । प्राच आयुर्मर्यादामभिवर्द्धत-
इति द्वितीयम् । तत्र न तावदथ यद्यप्येव ज्योतिष्टोमे विधीयते ।
संस्काररूपस्य यद्यप्यवधातादिवर्द्धयदाभ्यामकलानुपपत्तेः । द्वि-
तीयान्तायोक्तयोः संस्कार्यद्रव्यनामलाङ्गीकारे तु अथभिचरितक्रतु-
चमन्याभावात् द्रव्यमात्रोद्देशेन यद्यप्यविधिसम्भवं । अतो द्रव्य-
देवताविशिष्टभागान्तरविधानमेवेदम् । अत्राभ्यपदेन विंशानुर्धसो-
माप्यद्रव्यान्नांशुपदेन च निर्धामद्रव्यस्याभिधानात् । द्वितीया यो-
भयव मरुत्यायेन । देवता त्वेकश्च योमोऽन्यश्च प्रजापतये ध्वाहेति
मरुतवर्णात् प्रजापतिः । गृह्णातियाचोऽनुवादी द्वितीये चागमपक्षः ।
तयोश्च चागयोः प्राकरणिकैतत्समागतीयतीतिरीदृशस्याव्या-
प्याग्न्योतिष्टोमाद्रुत्वमिति प्राप्ते ।

- आनुमितयागविधानमेवेदम् । मस्य चैवधद्रव्यकलेनाग्नेयातिदेशतः
स्निष्टकृदादिमतिपत्तिप्राप्तौ चरुमुपदधातीत्यनेनोपधानं प्रतिपत्ति-
त्वेन विधीयत इति प्राप्ते ।

यद्यपि तैत्तिरीयशाखायान्तद्धितश्रवणं, तथापि विध्यभावाद्दि-
धन्तरैकवाक्यलभङ्गापत्तेयं नार्यं देवतातद्धितः । चरुमुपदधाती-
त्यनेन च स्निष्टस्निष्टानिप्यादकचरुसंस्कारकतयोपधानविधानात् देव-
तानाकाङ्क्षतया नार्यवादोक्तत्वापि देवताविधेः कल्पनम् । अत-
एव सर्वपेक्षितप्रकृतिद्रव्यस्यैव नौवारूपस्य विधिकल्पनम् । अतश्च
दृश्यतेर्वाङ्मण्यस्यान्नं नौवारा इत्येवं स्मृत्युपत्तेर्न दृश्यतेर्वा इत्ययं
देवताकल्पनद्वारा यागकल्पक इति सिद्धम् ॥ ७॥ १६॥

पान्नीवते ॥ तान् पान्नीवतमास्रमेतेत्यनेन द्रव्यदेवताविशिष्टं
यागं विधाय पर्यग्निकृत पान्नीवतमुत्सृज्यन्तीति श्रुतम् । तत्रो-
भयदेवत्यस्य पूर्वयागस्य आग्नेयं पतुर्धा करोतीतिवत् केवलपान्नी-
वतपदेनानुवादाधोगात्पर्यग्निकरणादिस्य विधेयस्य कृषस्यातिदेशेनैव
प्राप्तत्वादितराद्वपरिमङ्गलायाश्च वैदोभ्यापत्तेः पर्यग्निकृतपदस्यानुवाद-
त्वमङ्गौक्य कर्मान्तरविधिरेवायमिति प्राप्ते ।

प्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरम् । न चानुवादानुपपत्तिः । सत्य-
यश्रीषोमादिवत्त्वद्रूपपान्नीवतोर्वाचिष्यवृत्तिदेवतात्वे मनोतात्प्राग्निशब्द-
वक्ष्यणयाऽभिधानोपत्तेः । वस्तुतस्तु शृण्वत्तद्धितश्रवणाद्देवताद्वय-
मेवेदम् । एकवाक्योपादानाच्च समुच्चयः । अतोऽदित्यवित्ययो-
र्भाता इत्यस्य भातेनिवत्त्वज्ञात एव केवलेन पान्नीवतपदेनानुवा-
दः । अतः पूर्वकर्मानुवादेन गुण एव विधीयते । न च विधेया-

एकमनुशुक्ते इत्यादौ तुल्यक्रियायोगमावेष्ट्यनुशब्ददर्शनात्
तदतुरोधेनाग्निशब्दस्य चयनशब्दस्य च यागपरत्नकल्पना युक्ता ।
अतोविददाको चयनमेवाग्निसंस्कारार्थं विधीयते । अग्निशब्देन च
यद्यपि शक्त्वा ज्वलन एवाभिधीयते, तथापि तदर्थमे वैद्यर्थापत्ते-
र्निष्कलक्षणया साहचर्यादिपरत्नावसायान्तदुद्देशेनैव चयनं संस्का-
रकतया विधीयते । “संस्कारस्य सामर्थ्याद्यपननिष्पादितस्त्रिषु-
लक्षणरूपः । स्थापितस्याग्रेरुपयोगापेक्षायासमाप्त इति वाक्येन
तस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधानम् । तच्च हि अग्निशब्देन चयन-
निष्पादितस्त्रिषुलक्षणस्थापितोऽग्निस्यपनमेव वा लक्षणयाऽभिधीयते* ।
अग्निष्टोमशब्दस्य जातिन्यायेन संस्थावचनोऽपि अतिन्यायेन ज्योति-
ष्टोममेव प्रचुरप्रयोगादभिधत्ते । पार्थशब्द इवाङ्गुलम् । अतश्च
ज्योतिष्टोमममेव साधवादुद्देशतावच्छेदकं न तदग्निष्टोमसंस्थावच-
नमपि ।

यद्यपि च चयनस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगवन्वसितत्वादनुष्ठानसा-
देत्यादेव तदङ्गत्वमिद्विषयापि पशुकामयिष्वीतेत्यादिवाक्यैरेतेः
काम्यत्वावगमात् अतङ्गत्वप्रतिपक्षवार्थं तच्च विवक्ष्यते । अयस्याग्निः
प्रकृतौ अग्निः सोमांशं वेष्टतामित्यादिवचनादेकव्यिकः । अग्निप्रथे
चोत्तरवेद्यां अग्निश्चीयत इति वचनादुत्तरवेद्या समुच्चयः । तद-

* * यतश्चिदान्तर्वातिपाठस्ये, संस्कारस्य सामर्थ्याद्यपननिष्पादितस्त्रि-
षुलक्षणरूपोऽग्निस्यचयनमेव वा लक्षणयाऽभिधीयते, — इति ख० ग०
पुनश्च योः पाठः ।

गृह्यातौ यागलक्षणार्था प्रसादाभावादाद्यवाक्ये गुणसङ्क्रान्तश-
क्तिना विधिना यदृश्यस्यैव विधेयत्वावगमाच्चोभयत्रापि यदृश्यमेवोक्त-
सञ्ज्ञकं उक्तसञ्ज्ञकद्रव्यसंस्कारकत्वेन वा विधीयते । एवं च विनि-
योगभङ्गोऽपि द्वितीयाया न कश्चित्तोभवति । देवता तु सोमरूपा
आद्यवाक्ये यदृश्ये एवाव्येतीति देवताविशिष्टं यदृश्यमेव तत्र विधी-
यते । द्वितीये तु उपधाम गृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्या-
मीतिमन्त्रवर्णांश्च यदृश्याङ्गतया देवताप्राप्तिर्द्रष्टव्या । होमसम्पन्न-
रभाविधानोपकारकत्वमादाय ज्ञेयः । देवताविशिष्टयदृश्यद्वये च
प्राकरणीकवाक्येन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वस्य तदुपपाद्यत्वस्य च बोधोप-
पत्तेर्न कश्चिद्विरोधः । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे यागस्याङ्गत्वाद्व्यवश्याशक्ति-
न्यायविषयत्वं, सिद्धान्ते प्रधानत्वाच्चेति ॥८॥१८॥

अग्निष्टु ॥ अनादभ्यैवं श्रुतम् । अ इत्वं विद्वानग्निं चिनोतीति ।
तत्र चिनोतिना नाग्निशङ्कारार्थत्वेन चयनविधिरपि तु अग्निसङ्घ-
कस्य यागस्यैव विधिः । अघातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति, तदुक्त्ये-
न, तमतिरात्रेण, तं दिरात्रेणेत्याद्युत्तरवाक्येषु अग्निष्टोमादिपञ्चा-
नामन्यनुयजनलक्षणाङ्गानात् । न हि अन्वनुयजनत्वमग्रेरघा-
गत्वेऽवकल्पते । देवदत्तमनुयज्यति यज्ञदत्त इत्यादौ तुल्यक्रिया-
योगे एवानुग्रहदर्शनात् । अतश्चाग्निशङ्कस्य यागस्य तद्विशेष-
वाक्ये विधौ गौरवापत्तेर्विद्वदाक्य एव चिनोतिना स्वचक्षया तद्वि-
धानम् । अ चाव्यतलाञ्ज् ज्योतिष्टोमविकारः । उत्तरवाक्येयं तच्च
कालङ्गलसिद्धिः । दृष्टकाभिरग्निं चिनुते इत्यनेन चयनस्य प्राप्तत्वा-
चिनोतिनिर्वपतिवदनुवादययनस्येति प्राप्ते ।

कर्मणि ॥ प्राप्तेऽप्युपादेयत्वमिति वैषधिकरणमप्याश्रीयेत । न
 त्वेतदस्ति । न च सन्निध्याद्यभावेऽपि नाद्य एव पूर्वकर्मापस्थापकता ।
 अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन जुहोतिना हि यादृशी विजातीयहोमत्व-
 प्रसारिका होमोपस्थितिस्तादृशेव बन्धिधियोपनीता । युक्तं यस्मात्
 जुहोतीत्येतदाकाशजुहोतेरपि स्वविषयविषयत्वमापादयन्ती भवति
 तद्वत्विधेयार्थकत्वप्रतिबन्धिफा ।

अग्निहोत्रादि नाम तु अग्निदेवताकहोमत्वप्रकारकहोमविशेष-
 कबोधं जनयत् जुहोतेने पूर्वकर्मापस्थापकत्वमापादयितुं क्षमम् । न
 हि अग्निदेवताकं पूर्वं कर्मेवेत्यत्र प्रमाजमस्ति । विजातीयहोमत्वस्य
 नास्तीत्युपस्थितिः । अन्यथा यथायत्नेन अहं प्रयोगान्नापत्तेः । अति-
 प्रमहानिराकरणस्य प्राचीनप्रयोगाभावेनैवोद्भिदधिकरणे स्थापितत्वेन
 योगकृत्स्नद्वीकाराच्च । अन्यथा मत्वर्थलक्षणादिभिरपि अतिप्रमह-
 भङ्गार्थमपि कृत्स्नद्वीकारे होमादावपि तदापत्तेः । अतो न नास्ती
 तदुपस्थितिः । अतएव यत्र सामेवानुपादेयगुणयोगेन युतं न तु
 धातुः यथा सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ, तत्र नामार्थलैवोपादेय-
 त्वमामानाधिकरण्येन विधेयत्वप्रसङ्गी नामजन्योपस्थित्या तत्प्रति-
 बन्धात् कर्मान्तरम् । अस्तु वा तदाकाशस्य प्राकरणिकत्वात्कर्मान्तर-
 त्वम् । अतः प्रकृते नास्ती विधेयार्थकत्वस्य जुहोती प्रतिबन्धायोगा-
 दनुपादेयगुणयुक्तानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरात् सिद्धं कर्मान्तरत्वम् ।

अथ आनुपादेयगुणयोगस्य खल्वनुपादेयताजन्यनकारादपारि-
 श्रेयाह्वात्वर्थलक्ष्युपादेयत्वापादनं व्यापारः । अनुपस्थितेरुपादेय-
 त्वमामानाधिकरण्येन विधेयत्वाप्रतिबन्धः यः । अतएव ॥ प्राची-

भावे शोत्तरवेदिभाचम् । उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति वचनात् ।
अतश्च तमुक्थ्येनेत्यादिवाक्यानि वैकल्पिकत्वात् विवृतिविशेषे
तन्निग्रयमार्थानि, चयनाश्रितश्लेनाकारतादिफलार्थगुणानां प्राप्तर्यानि
चेति दृग्गते वक्ष्यते ॥ १० ॥ ३८ ॥

प्रकरणान्तरे ॥ कौण्डपायिनामयने उपसङ्गिचरित्वा मासमग्नि-
होत्रं जुहुति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादि श्रुतम् । तत्र जुहोतिना
अग्निहोत्रादिपदैश्च दूरस्थस्यापि कर्मण उपस्थितत्वात् तदनुवादेन
यदाहवनीये जुहोतीतिवन्मासादिरूपगुणविधिः । उपादेयमदनु-
पादेयस्यापि दूरस्थकर्मानुवादेन विधाने बाधकाभावात् । कर्तव्य-
ज्जलकांक्षादिरूपानेकगुणविशिष्टप्रयोगविधानाच्च न बाधभेदः ।
अतो न कर्मान्तरविधिः इति प्राप्ते ।

सर्वत्र प्रवर्तकस्य विधेः कृतिविषयत्वापरपर्याय उपादेयत्वं
प्रमाणत्वाच्चाज्ञातज्ञाप्यत्वात् विधेयत्वं च प्रमेयम् । तदुभयमपेक-
वृत्तिः । समानाभिधानश्रुत्यादिना न धात्वर्थभावनाश्रुतौल्यसर्गः ।
योग्योपपदसत्त्वे तु विशिष्टविधिगौरवमिषा तन्मात्रवृत्तिः । यथा-
यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयस्त्रीपादेवलविधेयलोभयाअथलाद्
योग्यत्वम् । अतएव तत्र धार्यानुवादापेक्षया दूरस्थनामपि
सर्वहोमार्ता कथञ्चिदनुवादः ।

प्रकृते तु मासस्थानुपादेयत्वादुपादेयत्वं धात्वर्थ एव वाच्यम् ।
अतस्तत्त्वामानाधिकरण्येन विधेयत्वमपि तथैवेति विहितस्य विधा-
नायोगाद्भेदः । एव श्रुत्यपि, यदि मायजुहोतीत्यादिवत् प्रत्य-
भिज्ञापक सन्निध्यादि प्रमाणं भवेत्ततोऽगत्या कालादा विधेयत्वं

सैव कर्मणः कालदेशविशिष्टप्रयोगविधिमात्रं विधिर्लाघवाद्यानु-
मन्यते ॥ तु कर्मोत्पत्तिमपि विधत्ते । यच्च तु प्रयोगोऽपि प्राप्तो-
यद्या य दृष्टोत्पादौ, तच्च प्राप्तप्रयोगानुवादेन कालादिमात्रविधिः ।
सम्भवति देशकालयोरुपादेयत्वासम्भवेऽपि यागाङ्गत्वेन विनियोग-
विधिः । निमित्तस्थले तु मिथोनिमित्तनैमित्तिकयोरङ्गाङ्गित्वा-
सम्भवात् प्राप्तस्यापि कर्मणोनिमित्तसम्बन्धानुमितपापस्यत्वर्यत्वेन
विनियोगविधिरिति वक्ष्यते । फलसंस्कार्ययोस्तु तदुद्देशेन प्राप्त-
कर्मविनियोगविधिः स्याद एव । अतो न सविधिसत्त्वेऽनुपादेय-
तुल्ययोगेऽपि कर्मान्तरम् ॥१३॥४५॥

आग्नेयस्य * ॥ कालद्वययोगेनाग्नेयं विधाय, यदाग्नेयोऽष्टाकपा-
सोऽमावास्यायां भवतीति श्रुतम् । तच्च कालाद्वयमुक्तादाग्ने-
यात् कर्मान्तरविधानमिदम् । प्रकरणान्तरादभ्यासाद्वा भेदोपपत्तेः ।
अनेनैव विहितस्योत्तरेण पौर्णमासीमात्रविधिस्तु उत्पत्तिविशिष्टका-
लावरोधाधिराकर्तव्यः । न चैकस्यैव कर्मणोऽभ्युदयत्रिरस्कृतया
विधिद्वयेन विधानं पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दाभ्यामिव द्रव्यविशेषस्येति
वाच्यम् । पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दाभ्यामुपस्थितस्याप्येकस्यैवेन विधिना
विधाने बाधकाभावात् । प्रकृते तु एकेन विहितस्य नेतृत्वेन विधि-
सम्भव इति कर्मान्तरमेव । अतएवामावास्यायामाग्नेयद्वयकरणं
पूर्वपक्षप्रयोजनमिति प्राप्ते ।

* आग्नेयस्य इति भक्तिं युक्तम् । आग्नेयस्य हेतुत्वादभ्यासेन प्रतो-
येत्य इति ईह सूत्रम् ।

- मोक्षा * अनुपादेयगुणयोग एव प्रयोजकोऽपि तु उपादेयगुण-
माप्त्याभाव एवेति ध्येयम् । अत बिह्व जालविग्रहकमान्तर-
विधानसेवेदम् । एव मरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाग्नेयोऽष्टाकपाल-
इति देशरूपानुपादेयस्य आग्नेयपटस्य साधारणत्वेन पूर्वकर्मापस्या-
पक्षताभावात् । निमित्तस्य तु मत्वायागूर्धं विद्यजिता यजेतेति ।
आगूरुण मङ्गस्य । तदुत्तर मन्त्रमकुर्वन्तोऽप्य विद्यजित्, विद्यजिता
यजेतित्यग्न्यात्कमान्तरम् । न चानेन विनियुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा
तेजोपत्तिः । विनियोगादिषामानाधिकरण्येनावगताया उत्पत्ते-
मन्निधि विना बाधे प्रमाणाभावात् ॥११॥४०॥

फलस्य ॥ फलस्याग्नेयमष्टाकपाल निर्वपेदुक्तम् इति । मस्का-
रस्य तु श्रीदम्बरी प्रोचतीति श्रीह्रिप्रोचणात् कमान्तरम् । पश्चैव
यथाऽनुपादेयानि । तथा वागपेयाधिकरणे कौमुभे प्रपद्यिगम् ॥
१०॥४१॥

मन्निधौ ॥ पश्चात्तामनुपादेयानां मन्निधौ प्रत्युदाहरणानि ।
दशंपूर्णमासमकरजे धोर्णमास्या धोर्णमास्या यजेत, मसे दशंपूर्णमा-
साभा यजेत, घातश्रीर दशंपूर्णमासाभा यजेत, दशंपूर्णमासाभा
मगंशमो यजेतेति चतुर्णाम् । स्मिष्टहन् मरुत्य इवात् स्मिष्टहन्
यजेतीति त्रिदशमवधार्यम् ।

एव सर्वेष मन्निधिना स्मिष्टपट्टलिभिरेकमप्रतिबन्धात् प्राज्ञ-

* मोक्षोक्तम्, - इति ११० पुनः ४ पाठः ।

† यथाऽनुपादेया, - इति ११० २० पुनः ४ पाठः ।

अथ चतुर्थः पादः ।



धावज्जीविकः ॥ धावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्यां यत्नेतेत्यत्र काम्ये
एव स्वर्गाद्यर्थे दर्शपूर्णमासकर्मणि जीवनपर्याप्तकालविधिः । न च
पौर्णमासादिकाकविरोधः । व्याप्यव्यापकभावेन अमास्यापराक्षा-
दिवदुभयोरप्युपपत्तेः । अतएव विनिगमनाविरहात् काण्डव्यवि-
धावपि प्रयोगद्वयविधिः । जीवनपर्याप्तकालविधिसामर्थ्यादेव च
पौर्णमासाद्यर्पाद्दर्शपूर्णमासावृत्तिः । अतश्च तावद्व्याप्यप्रयोगया-
सकस्यापकेकप्रयोगादेव स्वर्गादिकलमिति प्राप्ते ।

कालसञ्चरणपत्तेर्नायकालविधिः । अतोधातुभन्मन्धाधिकारविधि-
तण्मुस्त्ययेन जीवनस्य कर्मसम्बन्धावगतेः, स्वावच्छिन्नकालकत्वादि-
रूपसम्बन्धाश्रयणे च गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानावृत्तेर्न्यायसम्ब-
न्धाभावेन धावच्छब्दार्थस्यापि विधेयत्वापत्तेर्लोकान्निमित्तत्वमेव
सम्बन्धः प्रतीयते । तद्वा हि प्रतिनिमित्त नैमित्तिकावृत्तेर्न्यायसम्ब-
न्धाधावच्छब्दार्थानुवादः । निमित्तत्वं च स्वात्म्यव्यतिरेकानुविधा-
नवशानुष्ठानकवत्त्वम् । यथा राष्ट्रपरान्त्वव्यतिरेकानुविधापि
अवशानुष्ठान यथा ध्यानस्य तद्वत् राष्ट्रपरान्ते ।

अथ च व्यतिरेकानुविधानस्य सर्वत्र प्रापकप्रमाणभावादेव
भिद्वेरेणानुविधान एव विधेयत्वमर्थम् । अतश्च निमित्तमन्ते
नैमित्तिकस्यावशानुष्ठानबोधनादकरणे प्रत्यवायोऽनुमीयते । करणे

एतस्मैन्द्राग्नविधिगोपनाच्च स्नानान्तेन विधायकत्वम् । प्रशस्तान्ने-
यमाहित्येन चैन्द्राग्नप्रशसा । अतो न कर्मान्तरम् ॥१४०४७॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
द्वितीयस्य तृतीयपादः ॥



विद्वद्भानां नानाशाखागताङ्गानां विकल्पः । स च न तत्तत्पुरुष-
भेदेन व्यवस्थितः । तत्तदङ्गानां तत्तदध्वेष्यत्वे प्रमाणाभावेन
प्रकरणशुद्धकालर्थत्वावगतेः । अविद्वद्भिरपि तु समुच्चयः । शाखा-
न्तरौयाङ्गज्ञानं च कल्पसूत्रादिभिः सुलभम् । यस्तु वङ्गस्य वा
स्वगृह्योक्तमित्यादि वचनं, तत्सर्वाङ्गोपसंहारासम्भवेऽनुकल्पविधा-
नार्थमिति कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । तदेवं शब्दान्तराभ्याससङ्ख्यामङ्गा-
गुणप्रकरणान्तरेर्निरूपितः कर्मणां भेदः । अतः परं तेषां विभि-
-योगो निरूपयिष्यते ॥२॥४॥५॥

इति श्रीषष्ठदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

च धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिवाक्यशेषाद्वाचिष्यवन्त्याघेन पापक्षय-
एवानुपद्विकीर्णत्वेनैमिन्निकस्यैव फलम् ।

यच्च तु रथन्तरग्रामत्वादिनिमित्तसत्त्वे नैमिन्निकस्य पाठादेव
माप्तिरक्षयेनाश्वत्थानुविधानस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तिस्य च व्यतिरेकानु-
विधान एव विधेस्तात्पर्यम् । अतएव रथन्तराभावे ऐन्द्रवायवाय-
त्वस्याभावः । अतश्च पावज्जीवपदे लाघवाद्यनुरोधेन जीवनस्य
निमित्तत्वावगतेस्तदनुरोधेन पापक्षयार्थं विनियोगान्तरमेवेदमिति
चिह्नम् ॥ १॥४॥ ४॥

नामरूप ॥ शास्त्राभेदेनाप्यतिऽस्मिन्निर्वादादौ सत्स्यपि भेदकप्रमा-
णेषु न कर्मभेदः । भेदकप्रमाणैर्हि श्रवाक्यस्य कर्मात्पत्तिपरत्वावगते-
रुत्पन्नस्योत्पत्त्ययोगात् कर्मान्तरत्वमिद्वि । प्रकृते ॥ उक्तप्रमाणैः
उत्पत्तिपरत्वावगमेऽपि पुरुषभेदात्तत्तच्छास्त्राध्यायिपुरुषान् मध्येक-
स्यैव कर्मणः सर्ववोत्पत्तिसक्यत्वाच्च कर्मभेदः । न हि सर्वाः श्रद्धाः सर्व-
पुरुषैरर्थेयाः । श्लाघ्यायविधवाध्वंस्यं दृणीत इतिवत् स्त्रीयत्नैकत्वयो-
र्विवक्षितत्वेनानेकश्लाघ्याऽध्ययनात्पत्तिः । न चैवं वेदान्तरस्य*शास्त्रा-
ध्ययनस्याध्ययनापत्तिः । वेदानधीत्येत्यादिवचनान्तरानुरोधेन वेदत्रय-
गतैकैकश्लाघ्याध्ययनस्यैवादवश्यकत्वावगतेः ।

अतएव वेदभेदे पुरुषाभेदादेकैवोत्पत्तिरपरच गुणार्थं श्रवण-
मित्यत्र नियामकं वक्ष्यते । वेदैक्ये तु प्रतिश्राव्यं पुरुषभेदात्
सद्यपि सर्वपापमुत्पत्तिपरत्वे न कर्मभेदः । अतएवैकस्मिन् कर्मणि

* वेदान्तरस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

प्रयाजादे कारकत्वेन विध्यन्वयाच्च प्रयाजादावपि स । इत्यगुण-
 कालकर्तृदेशादौ च यागाद्युद्देश्य यागानुकूलकृतौ करणत्वकर्तृ-
 ताधिकरणत्वादिकारकत्वेन विधेयत्वाद्यानाङ्गत्वाविधात् । पक्षीक्षले
 च सम्बन्धसामान्याभिधानेऽपि कारकत्वं एव पर्यवधानात्साध्याग्निः ।
 निमित्तस्य च क्रियान्वयिनोऽपि कारकत्वाभावाच्चाङ्गत्वापत्तिः ।
 निमित्तस्थानुष्ठापकत्वाख्योद्देश्यत्वेऽपि ईक्षितत्वाख्योद्देश्यत्वाभावाच्च
 न यागस्य निमित्ताङ्गत्वम् । लक्षणं तादृश्या एवोद्देश्यतायाविवचि-
 तत्वात् । उद्देश्यतापदेनैव च कर्मकारकत्वाभात् कारकपदस्तदति-
 रिक्तपरमः । हव्यादेरपि यागकृतिकारकत्वादङ्गत्वप्रसक्तौ विधेय-
 त्वान्तम्* । यथा चास्य न ह्यप्यव्याप्त्यतिव्याप्ती, तथा कौस्तुभे
 विस्तरः ।

एव च यथेदं न लक्षणं, यथा यागादेर्भावन्यादि प्रति, तत्र
 भाक्तोऽङ्गत्वव्यवहारः शास्त्रे । यद्यपि च नेदुगमङ्गत्व मुत्यादिप्रमाणक,
 कारकत्वभावाभिधायित्वात् द्यौषादेः । तथापि यत्पदार्थं स्वर्गा-
 दिपदान्, तदुद्देश्यकत्वं स्वर्गादिना, कृतिराख्यातान्, कारकत्वं
 द्यौषादेः, विध्यन्वयित्वं विधिपदसमभिव्याहारात् । विधिर्हि
 विशिष्टभावना विदधन्त्र्यादिप्रेषणान्यपि विधे इति सर्वेषामु-
 द्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा विध्यन्वयः । अतएवाङ्गत्वाघटकीयुतपदार्था-
 न्तराणां प्रमाणान्तरेण प्रसिद्धावपि तद्वटककारकत्वस्य मुत्यादि-
 गम्यत्वात्तेषामङ्गत्वप्रामाण्यव्यवहारः ॥३॥२॥

* इत्यनेन पाठः खल्वन । विहितत्वान्तामिति तु भवितुमुचितम् ।

तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथम पाद ।



अथात ॥ तदेव पट्प्रमाणके कर्मभेदे निरूपिते सप्रति
शेषिनिरूपित शेषत्वापरपर्यायमङ्गल निरूप्यते । भिन्नानां हि तत्
सम्भवति नाभिन्नानामिति तत्तिरूपणस्य तच्च हेतुत्वम् । यद्यपि च
द्रव्यकर्मणोर्भिन्नोऽङ्गाङ्गिभावे न पूर्वोक्तनिरूपणस्य हेतुता । तथापि
अङ्गत्वमामानाधिकरन्नेन हेतुतामादायैव सङ्गत्युपपत्तावच्छेदकाव-
च्छेदेन तदमन्त्रेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अत्रैव हेतुत्व, अङ्गान्तरस्य
तु तत्रमङ्गाधिकरणमित्यपि बोध्यम् । अङ्गत्वमेव वाऽध्यायार्थोऽङ्गित्व
त्वात् । तदपि च श्रुत्यादिपट्प्रमाणक, अतिदेशप्रमाणकस्येहा-
विचार्यत्वात् । तच्चानेकप्रकारक विचार्यते । अङ्गत्वमवयवम्, शेषपद-
गण्यत्वावच्छेदकम्, अङ्गाङ्गितयोरवच्छेदकम्, श्रुत्यादीनि च पट्-
चङ्गले प्रमाणानि, तयोर्विरोधे वृत्तावयवम्, विरोधस्य शान्ति क
नाप्तोत्पादि ॥ ३ ॥ १ ॥

शेष ॥ इहाद्य प्रकारस्य निरूप्यते । यदेव हि अङ्गत्वमवयव
तदेव शेषपदगण्यत्वावच्छेदक मान्यत् । तथाङ्गत्व नाम पारार्थ्यम् ।
तच्च यदुद्देशप्रवृत्तितिकारकत्वेन विहित यत्तत् तदङ्गत्वम् । स्वर्गो-
द्देशप्रवृत्तपुरुषवृत्तौ चागानुष्मन्तायां कारकत्वेन विध्यन्त्याद्य पागे
अवयवमवयव । प्रधानोद्देशप्रवृत्तपुरुषवृत्तौ प्रयाजाद्यनुष्मन्ताया

स्वर्गकामादिपदमभिव्याहारादिति यागस्य स्वर्गोद्गममिद्विः । एवं
फलस्यापि भोक्तृपुरुषाद्भवम् । भोक्ता चोत्पन्नतोविधिवशात्कामना-
वशादात्मनेपदवशाच्च कर्तव्यम् । प्रमाणत्वे सन्वयः । अथाद्गत्वव्य-
हारोभक्त इति तु ध्येयम् । पुरुषः पुन कर्तृत्वादिना यागाद्यु-
द्देश्यकृतिकारकत्वाद्वाक्यादेव तदङ्ग इत्यविवादमेव ॥२॥१॥

तेषाम् ॥ तदेवमङ्गत्वे निरूपितेऽङ्गत्वे श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणा-
नीत्युक्तम् । तच्च श्रुतिर्नामाद्गत्वघटकीभृतीद्देश्यता-कृतिकारकत्व-
घोरव्यतरस्य प्राधान्येन वाचकः शब्दः । स च द्वितीयाश्चतीयादि-
विभक्तिरूपः । कृन्निष्ठाश्रयादिषाद्व्यत्यर्थं प्राधान्येनेति । तस्य कार-
कत्वविशिष्टद्रव्यवाचित्वेन प्राधान्येन कारकत्ववाचिताभावात् । अतएव
प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुमलाभ्यामवहन्ति, वारणो यज्ञावचर इत्यादौ
वाक्यौय एव विनियोगो न तु श्रौतः ।

तच्च द्वितीया षड्व्यत्यपरा षती प्रोक्षणादेरङ्गत्वे हेतुः ।
वस्तुतस्तु । ईप्सितत्वाख्याया षड्व्यत्यपरा साध्यतामात्राचिद्वितीया-
वाच्यत्वाभावात्तथापि न मुख्या श्रुतिः । अपि तु भाक्त एव श्रुति-
व्यवहारः । ईप्सितत्वाग्नि सत्तत्वाऽङ्गीकारात् । अतश्चोद्देश्यतापदमपि
नैव लक्षणे देयम् । एव यथादावपि कारकत्वशक्त्याभावात् श्रुतित-
व्यवहारोभाक्त एव । एवं यथापि विभक्ता सत्तत्वादेव कारकान्तर-
प्रतिपादनं तत्रापि वाक्यौय एव विनियोगो न श्रौतः । एवं
ममानपदश्रुत्यादिव्यपि द्रष्टव्यम् ।

तदेव श्रुतेर्विनियोजकत्वे तद्व्यवहारोपकरणेनैव सिद्धेऽधुना
गौणमुख्यमाधारणश्रुतिर्विनियोगोपयोग्याद्विगतयोरवच्छेदकविचारः

द्रव्यगुणः ॥ यद्यपि पारार्थ्यमङ्गलं तथापि न यागादेर्लक्ष्यता ।
समानपदश्रुत्या यागादेरेव भावनाभावत्वेन तस्य स्वर्गादेशेन विधि-
तत्वाभावात् । विधेः स्वरूपयोग्यत्वेनैव सिद्धयर्थतया इष्टसाधनत्वाना-
ल्लेपकत्वात् । आल्लेपकत्वेऽपि भ्रमप्रमाणाधारण्येनेष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव
कारणतयेष्टसाधनत्वसिद्धौ प्रमाणाभावाच्च । स्वर्गकामपदस्य तु
स्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादितिवत् कर्तृपरत्वादिनाऽप्युपपत्तेर्न
भाष्यपरत्वावश्यकता । अतो न यागादेर्लक्ष्यत्वम् । वस्तुतस्तु । उप-
कारकत्वमेव श्रेयत्वम् । तदर्थेऽप्युपकारके श्रेयत्वव्यवहारः भावान् । तच्च
श्रुतिलिङ्गवाक्यरूपप्रमाणत्रयगम्यमेव । अतएव त्रीणादेर्द्रव्यस्याख्या-
देर्गुणस्यावघातादेः संस्कारस्य उपकारकत्वदर्शनाल्लेपत्वम् । प्रोक्ष-
णादिमंस्कारस्य तु लिङ्गेनाङ्गत्वासम्भवेऽपि श्रुतिवाक्याभ्रानङ्गत्व-
प्रतीतेश्चाल्लेख्येव उपकारकत्वमया श्रेयत्वोपपत्तिरिति तेषामेव
लक्ष्यत्वमिति प्राप्तेः ।

नोपकारकत्वं श्रेयत्वं, गोदोहनदध्यानयनादेरपि प्रणयनवाणि-
नयागाङ्गत्वापत्तेः । अपि तु पारार्थ्यमेव । उपकारकत्वत्वे तु तदुप-
कारकत्वेष्टत्वेनोद्देश्यता न तु तस्येति न तदर्थेऽप्युपकारके श्रेयत्व-
व्यवहारः । तदपि श्रुत्यादिपदप्रमाणमम्यमिति वक्ष्यते । अतस्य
वाक्याशङ्कोऽपि क्लृप्तम् । तथाहि । यद्यपि विधेः स्वरूपयोग्यतयैव
प्रवृत्त्यनुकूलत्वं लिङ्गाङ्गगम्यते, तथापि कदाचित् प्रवृत्त्यभावे
विधिवैपर्य्यापत्तेरवश्यं कदाचित्तथा भवितव्यम् । तदा चेष्टसाध-
नताज्ञानं दिना तदसम्भवात्तस्य च बाधकाभावे भ्रमनायोगादिष्ट-
साधनत्वं तावदुपागस्य विधिवत्ताद्वगम्यते, इष्टविशेषसाधनत्वं च

प्रयत्नः । अथ च पूर्वत्रयस्यैकानुगमकभावेऽपि एकपदोपादा-
नादवाक्यभेदः । तत्तज्ज्ञापारकसाधनता एव च विवक्ष्यन्ते न तु
साधनतावच्छेदकादीन्यपि । तेन यागत्वपुरोडाशत्वत्रौहित्याद्यभावेऽपि
न क्षतिः । यथा च मोहियवयो कारणताभेदेऽपि द्रव्यमाधारण्य
तथा कौस्तुभे विसरः । तच्च तच्च नवमादौ चोपपादयिष्यते । ३।४॥

द्रव्यम् ॥ दर्शपूर्णमासयोः, स्वयं कपास्थानि चेति द्रव्यं द्रव्याण्य-
तुक्तम्येतां वै द्रव्यं यज्ञायुधानीति श्रुतेन वाक्येन दशानामपि
द्रव्याणां यज्ञसाधनत्वेन विधानादुत्पत्तिमिष्टपुरोडाशाद्यवरोधेन च
साक्षाद्वागसाधनतायोगादङ्गेष्ववतारान् प्रकृतापूर्वसाधनीभूतद्रव्या-
कास्तु प्रत्यक्रियान्तावच्छिन्नोद्देशेन द्रव्याणि विधीयन्ते । स्फोटोद्धतौ-
त्थादिविशेषविनियोगास्त्ववयुत्थानुवादा इति प्राप्ते ।

तेन तेन प्रत्यक्षविधिना द्वितीयायुतिवहकत्वेन स्फादीमा
विशिष्य विनियोगाद् यज्ञायुधवाक्यमेवैकमश्रुतविधिकं वै-शब्दोप-
यङ्गमनुवादकम् । यज्ञानामनुवादानां वैयर्थ्यात् । अस्य च यज्ञायु-
धानि सम्पन्नतीत्येतद्विध्यर्थवादत्वेन सार्थकत्वात् । तस्मादुद्धनमात्र-
जन्ययापारकप्रकृतापूर्वसाधनत्वमेवोद्धनपदेन स्मृत्यन्तत्वात् तदुद्देशेनैव
स्फादिविधिः ॥३॥१॥

अर्थकत्वे ॥ ज्योतिष्टोमे, अरुणसा एकहायन्या विश्वाध्या मोम
कीर्णातीति श्रुतम् । तत्रारुणशब्दोऽरुणवचनोऽरुणत्वजातिवचनोवा
न तु विशिष्टव्यक्तिवचनः । द्वितीयया च शक्यमेव करणत्वमुच्यते,
न तु तदर्थं द्रव्यलक्षणा । टावाद्यर्षोऽपि तथैव सामानाधिकरण्ये-
नाश्रीयते । न तु तदर्थमपि शक्तिवचना । अयुत्पत्त्यापत्तेः ।

क्रियते । दर्शपूर्णमासयोर्ग्रीहीनवहन्ति, आग्न्यमुत्पुनाति, मां
दोग्धीत्यादय आग्नौपधमाच्चाख्यसम्बन्धिनः संस्काराः श्रुताः । तेषु
किं सर्वसाधारणमवघातविधाबुद्देश्यतावच्छेदक सत्ताव्यादिव्यावृत्तं,
एवमन्यथापीति विचारः । न च न तावच्छ्रुतं ग्रीहित्वादिकमेवोद्देश्य-
तावच्छेदकम् । आनर्थक्यापत्तेः । अवघातप्रोक्षणादिष्वतिरेकेणापि
ग्रीहित्वावच्छिन्नादेर्जायमानत्वात् । यथेष्टत्वापत्तेश्च । अतो नवमा-
धिकरणन्यायेन ग्रीहित्वाविवक्षयाऽपूर्वसाधनत्वसंक्षयाया आवश्य-
कत्वान्न फलप्रत्यासन्नत्वाद्देकत्वादारादुपकारकेषु मृगप्रमथोजकगति-
मत्वाच्च परमापूर्वस्य तत्साधनत्वमेव प्रदेयघटकत्वसम्बन्धेन लक्ष्यते ।
अस्ति आग्नेयादेस्तत् प्रत्यपि साधनता । अतएव न वाङ्मनियम-
न्यायोऽपि । अतश्चोद्देश्यतावच्छेदकस्य सर्वसाधारणत्वादाव्यादिव्यय-
वघातादेः सद्वरः । न च प्रतिनियतनिर्देगाद्भवत्या । तथात्वे
ग्रीहित्वादिविवक्षाया आवश्यकत्वे जीवारादिष्वनापत्तेरिति प्राप्ते ।

यद्यपि विधिरविशेषप्रवृत्तः स्यात्, तथापि दृष्टार्थत्वनियम-
विधिलाघवानुरोधेन विशेषे व्यवस्थाप्येत, विमुक्त यदा नोऽपि
विशेषप्रवृत्त एव । ग्रीष्मादिपदे प्रत्यासत्त्या आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधन-
त्वस्यैव लक्ष्यत्वात् । तस्याप्यनिर्ज्ञातप्रकारत्वेन धर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेरा-
नर्थक्याभावेन तदतिक्रमकारणभावात् । परम्परया फलवत्त्वाच्च ।
अतो ग्रीहिपदेन ग्रीहिषाध्यानि यानि आग्नेयाग्रीषोमीषैश्चाग्न्यु-
त्पत्त्यपूर्वाणि नञ्निष्ठकार्यमणिहृपितयागादिनिष्ठकारणतासम्माना-
धिकरणकार्यत्वमिहृपितप्रदेयप्रवृत्तिभूततण्डुलरूपव्यापारकसाधनता-
सामान्याश्रयत्वस्यैव बोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वादाव्यादियु

प्रयत्नादिमकलकारकविशिष्टभावनाविधानोत्तरं कथस्य सोम-
सम्बन्धेनायामारुणादिचिकस्य भनर्षन्नदण्डा कथसम्बन्धावगतौ
प्रशस्तिशेषणविधिवधकम्पनया तेषां कथाङ्गत्वावगमे आति पद्या-
त्परिच्छेदकीभूतद्रव्याप्येषायां पट्टिकोऽरुणैकशयनीः परस्परं
विशेषणविशेष्यभावमात्रेण सम्बन्धोद्भूतविशेषमयमर्थेति द्रष्टव्यम् ।
ततश्च युक्तं कथसाधनौभूतैकहापन्यामेव निवेश आरुणस्य, न तु
वासःप्रभृतिषु कथद्रव्यान्तरेषु ।

न च यथेयिव सोमप्रतिष्ठाधनकथद्रव्यान्नाविशेषात् प्राप्ता-
ग्रहा । तेषां कथान्तरद्रव्यत्वात् । निम्नादि गुणादवक्रियाः ।
न च विक्रान्तविशयादुत्पत्तिभिः द्रव्यान्तरावरोधेऽपि द्रव्यान्तरनिवेश-
सम्भवः । एकद्रव्यानतस्यैव विक्रेतुः सम्भावनीयत्वात् । अन्यथा
दक्षिणानामपि प्रसङ्गबाधानापत्तेः । न च दृग्भिः क्रीणातीति
वचनमेव निवेशतात्पर्यमाहकम् । तस्य कथपनुवचपरत्वेनाप्युपपत्तौ
गुणन्यायसिद्धभेदापवादकत्वायोगात् । न च क्रमभेदेऽपि एकसो-
मप्राप्त्यर्थत्वादिशेषात् कथान्तरद्रव्येऽपि आरुणस्य निवेशाग्रहा । आ-
रुणविशिष्टविज्ञातौयकयविध्यन्धानुपपत्तिकम्पितस्य विशेषणविधेः
प्रातिङ्गकान्वयस्य वाऽनतिप्रसक्तस्यैव कथनोच्यतया विज्ञातौयकयजन्या-
नतिविशेषस्य विज्ञातौयकयत्वस्यैव वा विवक्षितत्वेनातिप्रसङ्गग्रहानु-
पपत्तेः । यथा चैवं सति चित्तमे सर्वकथद्रव्यस्यानापत्ते निवेशस्तथा-
कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥२॥६॥

एकत्रयुक्तं ॥ ध्योतिष्टोमादिषु यत्नं सन्धार्यैत्यादि श्रुतम् । तत्र
सप्तार्गादि प्रति यत्नवदेकत्वस्यापि उद्देश्यताज्ज्ञेदेकता, उत तस्यैव

यथा चैवं भूतिः, शुद्धवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्या-
द्यनुशासनोपपत्तिस्तथा, कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

एकस्यान्यादिपदार्थांस्तु बह्वनीहिनादवयवार्थविशिष्टान्यपदार्थ-
रूपे द्रष्टव्येव शक्तिरिति प्राश्नः । अन्यपदार्थं पदद्वयस्य लक्षणेति ॥
बहवः । न च द्रव्यस्वैक्येनैव पदेन विधिसम्बन्धे इतरेण विध्यनुप-
पत्तिर्देयार्थं चेति वाच्यम् । समयोर्युगपत्प्रवृत्तेर्विहितविधानाभावात्
गुणान्तरपरत्वेन सार्थक्याच्च । प्रकृते तत्रापि आस्त्यन्यायेन
लक्षणाऽपि नेति वक्तुम् । समासानुशासनस्य सत्त्वाद्यनुशासनवदुप-
पत्तेः । द्रव्ये पार्ष्टिकगुणसम्बन्धोपपादनस्य प्रमाणान्तरप्रमितद्रव्य-
मादाद्योपपादनीयमिति न कश्चित् विरोधः । तद्विहास्त्यस्य
योग्यत्वेऽपि कारकत्वेनाद्युत्पत्तस्य वाक्यीयद्रव्याद्यन्वयस्यायोगाद्युत्पत्त-
त्वेऽपि* चामूर्तत्वेनायोग्यस्य वाक्यीयक्रियात्मकयोगान्ततोविस्थितस्य
प्रकरणकस्थितश्रुतानुमितैकदेशमिष्यत्वेन वाक्येनारुणया प्रकृतापूर्व-
साधनीभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकरेण प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्ग-
त्वमिति प्राप्ते ।

न योग्यताज्ञानं शब्दबोधहेतुरपि तु अयोग्यतानिश्चयस्य
प्रतिबन्धकतामाचम । अतश्च प्रतिबन्धकताभावसत्त्वे चारुणस्यापि
क्रियात्मकबोधोपपत्तेः । पश्चाच्च योग्यतागवेपण्यायमारुणस्य पार्ष्टिक-
द्रव्यसम्बन्धबोधोपपत्तेर्न ततो विच्छेदाशङ्का । अतएव प्रथमतः सोम-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । द्रव्याद्यन्वयस्यायोगाद्युत्पत्तत्वेऽपि, — इति तु
प्रतिभाति ।

यन्ता । पशवेन विनियुक्तस्यापि लोहितादेः संस्कार्यत्ववद् वज्रता-
वच्छेदेन विनियुक्तस्यापि ग्रहसैकत्वावच्छेदेन संस्कार्यत्वोपपत्तेः ।
न चैवमपि द्योर्दृश्ययोरेकप्रधानक्रियावशीकाराभावात्कथं परस्पर-
साध्यनिवृत्त इति वाच्यम् । वैकृताङ्गवहुणानुरोधेनापि पदश्रुत्यैव
वा प्रधानयोरप्याकाङ्क्षां प्रकल्प्य तदुपपत्तेः । दृश्यते च यत्र भिन्न-
भावव्यत्यसे आग्नेयं चतुर्धा करोति, पुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्यादौ
गुणानुरोधेन प्रधानयोरभेदाव्यत्यसैकत्वावच्छेदेन सुतरां शाब्दबोधे
मुख्यविशेष्यभूतक्रियया वशीकारः । एकत्वाविशेष्यस्य च वशी-
कारकत्वमायां न कोऽपि दोषः । अत एकत्वादेरपि स्थातृयोगो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वोपपत्तिरिति चेत् ।

भावनायाः करोतिपर्याप्तत्वेनेककर्मत्ववशापादुद्देश्यनेकत्वे तद्व-
ङ्गनिवन्धनवाक्यभेदापत्तेः । एककर्मकत्वस्यैकबोधविषयकर्मत्वपर्या-
प्तधिकरणतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । अत्र सर्वस्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ
अपि मुख्यपशुत्वादीनां कर्मत्वपर्याप्तधिकरणतावच्छेदफालां
धर्माणां भेदे एकेनैव सर्वपदेन द्युगपद्बोधोधासैककर्मकत्वज्ञानि-
त्याद्यं विषयेत्यन्तम् । पर्याप्तिपदं तु कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । अ-
नय फलदये संस्कार्यदये फलसंस्कार्यदये वा तावदाक्यभेदापत्तिः
स्पष्टा । निमित्तदयस्येऽपि यावज्जीवाधिकरणत्वायेन निमित्त-
दयस्य फलदयात्वेकत्वादायभेदापत्तिर्द्रष्टव्या । यथा यदननि-
मित्तदयेनैकस्मैव फलस्य आत्वेपन्तथा कौस्तुभे स्पष्टम् । अतएव
निमित्तफलस्येन निमित्तसंस्कार्यस्येन वा एककर्मकत्वभङ्गाभावात्
वाक्यभेदः । न वा कालदेशाद्युद्देश्यनेकत्वे नः । यथा च कनादि-

भा, एकत्वं तु कथमपि विध्यन्वयासथवादविवक्षितमिति चिन्ता-
याम् । पक्षेकत्वद्वयैकत्वस्यापि अविवाकरणाभावादुद्देश्यता-
वच्छेदकता । अतश्चैकस्यैव यदस्य स्वार्थं इति प्राप्ते ।

यत्र हि समासादौ परस्परान्वयोद्युत्पन्नो यथाऽप्याभिधानौ
यत्किञ्चित्शोभस्त्रिमित्यादौ, तत्र भवत्येव विग्रिष्टोद्देशः । यत्र तु स
न द्युत्पन्नस्य परस्परान्वयेन विग्रिष्टोद्देशे अद्युत्पन्नान्वयिनिबन्धन-
वाक्यभेदापत्तेर्न विग्रिष्टोद्देशः । यथा यद्योभय हविरात्तिमाच्छेद्-
यद्वमिति च, इत्यो सुमन्तयोर्भावनान्वयस्यैव द्युत्पन्नत्वेन परस्पर-
ान्वयस्याद्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा पञ्चदशान्याय्यानीत्यत्रापि विग्रिष्ट-
विधानापत्तिः । एकवचनाद्युत्पन्नसङ्ख्यादिषु समानाभिधानश्रुत्या
करणकर्मत्वादिरूपे प्रत्ययार्थ एवान्वितस्य पदश्रुत्या प्रातिपदि-
कार्यान्वयो नैव द्युत्पन्नः । एव सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमाषावित्यादौ एक-
पदाद्यपानेकार्थप्रतीत्युत्तर लक्षणया प्रातिपदिकादेव धात्वित्यप्रती-
तिस्तत्रापि साहित्यस्य प्रत्ययार्थ एवान्वयो न प्रातिपदिकार्थ इति
कौशुभे स्पष्टम् । अतस्तु नेतादृशस्थले विग्रिष्टोद्देशसम्भवः ।

अथ विग्रिष्टोद्देशासम्भवेऽपि स्वयोरपि प्रातिपदिकवचनार्थयो
प्रत्ययार्थं कर्मव्यादावन्वयेन तद्वारा भावनान्वयोपपत्तेः स्वार्थस्य
पार्थिकोद्देशदयस्यन्ते बाधकाभावः । न चोद्देश्यानेकत्वे वाक्यभेदः ।
भावनायामनेककारकसम्बन्धवदनेकोद्देशसम्बन्धे बाधकाभावात् । ॥
॥ तस्यामेकोद्देशताच्छेदकनिबन्धः । सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमाषावित्यादौ
पुत्रपशुलादेरनेकस्यापि तस्य दर्शनात् । विधेस्त्वेनेकोद्देशकत्वे
नैव काचित् भति । न चैकत्वावच्छिन्नस्य विनियोगाभावादसंस्का-

वाक्यभेदाद्यभावात्त्यपि ज्योतिष्टोमैक्ये तत्तदभ्यामापूर्वाणां भेदात्
पथमा मैवावरुणं श्रीषातीति वद्व्यहजन्वापूर्वसाधनत्वस्यैव सवशो-
पपत्तेर्न चमसेषु समारगः ॥३॥८॥

आनर्थक्यात् ॥ सप्तदशारक्षिर्वाजपेयस्य पूष इत्यत्राथवहितत्वात्
प्रधानत्वात् प्रकरणाद्युपहास्य सप्तदशारक्षित्वं वाजपेयोद्देशेन पठौश्रुत्या
विधीयते । न पूषोद्देशेन, अतिप्रसङ्गापत्तेः । वाजपेयेन विशेषणं
विशिष्टोद्देशाच्च । अतः सप्तदशारक्षित्वं वाजपेयोद्देशेन विधीयमानं
तदीयोर्ध्वं पाचदारेण निविशते । पूषपदं सादृश्याद्गौणं इति प्राप्ते ।

पूषपदस्य गौणत्वे प्रमाणाभावात्पूषपदेन स्वर्गकार्यं स्वययित्वा
तदुद्देशेन सप्तदशारक्षिद्रव्यं विधीयते । यद्यपि च द्रव्यं चरक्षि-
परिमाणद्व्यतिदेशतः सम्भवत्प्राप्तिकं, तथापि तदनुवादेन सद्भा-
विधाने एकप्रवरताभङ्गापत्तेस्ततः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण विशिष्टं द्रव्य-
मेव सद्भाविधिकनकं लोहितोष्ठीषा* इत्यादिविधीयते । पूष-
कार्यं स्वरूपे आनर्थक्यात् प्रकरणात् वाजपेयापूर्वसाधनत्वलक्षण्या
वाजपेयापूर्वध्वनिपूषलाभात् वाजपेयस्येत्यनुवादः । पठौ च पर-
म्पराममत्वेऽप्युपपत्त्या मग्निरि देवदत्तस्थायमिति वत् । व्यवहितत्वादि
च गौणत्वापेक्षया न दीपः ॥३॥८॥

कर्तृगुणे ॥ द्रव्यपूर्णमामयोः प्रयाजममीषे श्रुतमभिक्रमं जुहो-
तीति । तथाभिक्रमण्यसूक्तं लाङ्गुहोत्पुपान्ते प्रयाजहोमेऽभ्ययानुप-
पत्तेराह्वयवशेह कर्तृरूपस्य द्रव्यस्यानुपासनात्तद्वाराऽप्यभयानुपप-

* इत्यमेव पाठ मर्मन्व । लोहितोष्ठीषा इति यस्यान्तरे पाठः ।

‘माहित्यस्य नैकबोधविषयता तथा बौद्धमे स्पष्टम् । अतस्तस्मा-
द्विषयविवक्षायां वाक्यभेदोदुष्यरिहर एवेत्याद्यन्वयं विस्तरः ।

ननु तथापि नैकत्वादीनामविवक्षा सङ्गर्भभावनायां गुणत्वेन
विवक्षोपपत्तेः । ॥ चैवमेकत्वाग्ने द्वितीयया करणत्वलक्षणादुपपत्तौ
एव प्राधान्याभिधानाद्देहस्यापत्तिः युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तिश्चेति
वाच्यम् । ईक्षितानीक्षितसाधारणकर्मत्वमात्रे द्वितीयाद्याः शक्तत्वेन
प्रमाणान्तरादिशेषावगमेऽपि ऐक्यलक्षणोभयोरप्यवयोपपत्तेः । न
चैवमपि सङ्गर्भाद्भूतस्यैकत्वस्य तद्वन्नभूतपक्षद्वारकत्वावभावाः ।
अङ्गत्वाद्यभावेऽपि भवन्वित्यामात्रेणागमेति मन्त्रे स्वर्गश्चैव यद्व्यापि
द्वारतोपपत्तेः । अतस्तद्विवक्षितमेकत्वमिति चेत् ।

गुणभूतैकत्वप्रमाद्यतुरोधेन प्रत्यये करणत्वलक्षणान्नीकारस्य युग-
पद्वृत्तिद्वयविरोधवैकल्यादेष्टव्याव्याख्यात्वात् । तद्वरमनुवादश्चे तस्मिन्नेव
प्राधान्याधिकरणन्यायेन लक्षणासाधनम् । न चेक्षितानीक्षितसाधारण-
कर्मत्वसाध्याभिधानाज्ज्ञोक्तदोषप्रसङ्गः । तथात्वे निरुक्तैककर्मत्वमङ्ग-
प्रसङ्गेन वाक्यभेदापत्तेः । अतस्तद्गुणत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणावयवत्वे पूर्वोक्त-
दोषापत्तेरेकवचनं बहुत्वलक्षणार्थं सङ्ग्राधुत्वाप्यमनुवादोऽविवक्षितम् ।
यथा चैवं सत्यष्टवर्षं ब्राह्मणमुपगम्यौतिसादौ अष्टवर्षत्वादेर्विवक्षा,
तथा कौस्तुभ एवोपपादितम् ॥३॥०॥

भंस्कारादा ॥ एकत्ववदुपलब्ध्यापि अविवक्षा, सिद्धादेव मन्मा-
गंस्य सोमावसेकानिर्हरणप्रयोजनत्वावगमेन सोमपाचमाचष्ट भंस्का-
र्यत्वावगतेः । त्वमयोरपि यद्वचममथोरेकत्वात्तिष्ठोपापूर्वसाधनत्वेन
यवेखिव समयेऽपि मन्मागापत्तेश्चेति प्राप्ते । यद्वयविवक्षायां

वचनफलप्रकाशकतथैव अपि तन्नुपपन्नजनकतया जायवात् । अतएव न दारलोपाद्वाध ऊह्यो वा । अनुशब्देन दर्शपूर्णमासाद्भुतपदार्थानन्तर्यस्य उक्तत्वात्तस्य च परप्रयुक्तत्वेन बहिः कृतु प्रयोगेऽनुष्ठातुमशक्तेः कृतुमध्यप्रयोगविद्धि । वैकृतानुवचनेनैव च प्रसङ्गात् प्राकृतानुवचनकार्यविद्धेर्न तस्य पृथगनुष्ठानम् । अतस्तेष्वपि न सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिः । न च तर्हि तदङ्गनमेवोपवीतस्य किं न स्यात् । तथा विकृतित्वेन प्राकृतान्नेर्भिराकाङ्क्षायां प्रवर्णाभावात् । वाचनिकाद्गन्धशाभावाच्च । अतो महाप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाद् उपवीत तत्कलंस्कृत्कारकतया तत्कलंभिः सर्वप्रयोगारम्भे कार्यमिति सिद्धम् । ३॥११॥

गुणानाम् ॥ आधाने पवमानेष्टित प्रदेशान्तरे वारणोद्यज्ञावचरोवैकङ्कतोद्यज्ञावचर इति श्रुतम् । तत्र यज्ञमाधमत्वेन श्रुतार्ता वारणादीनां चाद्यादयज्ञरूपाधाने निवेशासम्भवादानर्थक्यतदङ्गन्यायेन पवमानेष्टिरूपे यज्ञ एव निवेश इति प्राप्ते, भाष्यकारेण तावदेव सिद्धान्तितम् ।

आधानप्रकरणे पठितेन यदाहवनीये जुहोतीति वाक्येन पवमानहविषामग्न्यङ्गत्वावयवतरेषां प्राधान्याभावेनानर्थक्यतदङ्गन्यायासम्भवात् स्वरूपेण च पवमानेष्टीनामवशिष्टित्वाद्धारण्यैकङ्कतादीनां सर्वप्रकृतिपञ्चाङ्गस्य सर्वयज्ञाङ्गत्वमेति ।

वार्तिककारस्तु न तावदनारभ्यवाक्येन पवमानहविषामग्न्यङ्गत्वज्ञेन सर्वहोमानुवादेनाहवनीयविधानात् । पवमानेष्टीनामेव विधिष्योपपत्त्यभावे सप्तम्या प्राधान्यालक्षणाया प्रमाण्यमावान् । नापि

त्तेष्टतोविच्छिन्नस्य प्राकरणिकसर्वहोमाद्बल तदीयकर्तुराद्यवनीय-
प्रव्यासत्तिरूपदृष्टकार्यद्वारेति प्राप्ते ।

अनुपात्तस्यापि आख्यातगम्यस्य सद्भावात्तद्वारैव जुहोत्यन्वधीय-
पत्तेः प्रयाजहोमाङ्गत्वमेवेति भाव्यकारेण निरुद्धान्तम् । तत्
पुनस्तत्तस्य पूर्वकालतादिसम्बन्धेन जुहोत्यन्वधेनैवाकाङ्क्षाभावात्
जुहोतेत्य प्रयाजहोममाद्यवाचित्वे प्रमाणाभावादरणाधिकरणेन गत-
प्रायत्याद्य धार्मिककारेणान्यथा आख्यातम् ।

सत्यपि वाक्यौघहोमसम्बन्धे सङ्कोचे प्रमाणाभावादेवा हवींषी-
तिवप्राकरणिकसर्वहोमाद्बलम् । वाचनिकाङ्गसन्दर्भरूपान्तराधि-
कारस्य वाक्यसङ्कोचकालानुपपत्तेः । यदि हि तादृशमन्दग्रमधे
अभिक्रामतीत्येव नूदेत, ततोऽवान्तरप्रकरणेन स्यादपि प्रयाजाङ्गत्वम् ।
वस्तुतस्तु नाङ्गेभ्यतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षासत्त्वञ्च प्रकरणं, फलाभावात् ।
अन्यथा प्रयाजाभिक्रमसादीनामप्यनुयाजाद्यङ्गत्वापत्तेः । वाचनिका-
ङ्गसम्बन्धसिद्ध्यर्थञ्च कल्पिताया आकाङ्क्षायास्तत्त्वावधारकत्वेनाभि-
क्रमणपादकालानुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

भावनास्वाभावेनाङ्गभवनास्यपि ऋतूपकारभाव्यकास्त्रितिकर्तव्य-
ताकाङ्क्षोपपत्तेरङ्गानामप्यस्येव सा । सा पर प्रधानगतफलत्वत्वेन प्रति-
पद्यते मन्त्रिभ्यान्नातविषये । अतो न परस्परङ्गत्वप्रसङ्गः । तदा तन्नि-
वृत्तिरतिदेहेनावेपलभ्यस्त्वभ्यादनेन साधारणैर्वा आचमनादिभि ।
यत्र तु वाचनिकाङ्गसन्दर्भसत्त्वाद्येनाङ्गाकाङ्क्षोज्जीवन अन्तिमेन च
तज्ज्ञाय । न तु मण्डादाविव वाचनिकाङ्गाना प्रत्येकमुत्तेजकता ।
तावद्भावफुटप्रवेगे गौरवात् । तद्वदिह धर्मिचाराभावाच्च । अतो-

वाच्यायामिति वाचवाभ्यां प्रधानाङ्गत्वम् । इत्येते च सिद्धस्यापि
मन्त्रगतस्य वाक्येनापि ब्राह्मणगतेन बाधो यद्यप्यन्यदेवत्य इत्यादि-
नेति प्राप्ते ।

अपाधेनोपपत्तौ बाधायोगाच्च प्रधानाङ्गत्वम् । न हि सोमदेव-
त्यस्य मन्त्रस्य लिङ्गाविरोधः सम्भवति, सोमस्य देवतात्वाभावात् ।
असाधारणकार्यसंविधानत्वस्याप्यसम्भवाच्च । वस्तुतस्तु वाक्यस्यास्य व्यव-
स्थामाचकरणे साधवाच्च प्रधानाङ्गतासोधकत्वम् । व्यवस्था च,
पौर्णमास्या यौ आज्यभागौ तत्र वार्षज्ञौत्यादिरूपेण कालकृता,
पौर्णमासीसंज्ञकप्रधानाङ्गभूताज्यभागयोर्वार्षज्ञौत्येष कर्महता वेत्तादि-
विशेषः कौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥ १ ॥

आमन्तर्यम् ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दशावधनेतिज्ञे, उल्लवराज्ञौऽमृता-
मीति, तथा ज्योतिष्टोमे सुष्टीकरोति वाच यच्छति दौषित-
मावेदयतीति श्रुतम् । तत्र ह्यमावनेजन वस्त्रमंस्कारार्थं सुष्टीकरण-
वाग्यसौ च मनःप्रणिधानार्थौ । अतस्तत् त्वयस्यपि तावत्करिष्यमाण-
कर्मायमित्यमन्दिशब्दम् । तत्र करिष्यमाण कर्मानन्तर्यादेकवाक्य-
त्वादा उल्लपरजिह्वारणटीक्षितावेदनरूपमेवेति प्राप्ते ।

आमन्तर्यम्यावर्तनीयत्वादङ्गतापादकत्वानुपपत्तेर्वाङ्मतेऽपि वा
प्रकरणेन बाधात् पञ्च मृगो धावतीतिवदाकाङ्क्षाविरहेण
वाच्यातदयस्य यच्छब्दाद्युपवन्धाभावे एकवाक्यत्वानुपपत्तेः कर्तृ-
मङ्कारस्यास्य प्रकरणादङ्गप्रधानमाधारणस्तोत्तरपदार्थाङ्गत्वं ह्यमा-
वनेजने । सुष्टीकरणवाग्यमयोभ्युद्भुत्तौवाग्विसर्गप्राक्कालौनपदार्थ-
माचान्नत्वम् ॥ ६ ॥ २ ॥ ७ ॥

पवमानेष्टिप्रकरणे वाक्यान्तरकल्पना । तदभावेऽपि वारणादीनां सर्वयज्ञार्थलोपपत्तेः । अस्तु वा आधानप्रकरणे तत्तथापि तेनाधानाङ्गभूतद्योमानामाहवनीयाधिकरणत्वसिद्धिरेव । त्वम्यङ्गत्वसिद्धिः । सप्तम्या स्मृत्यपि कल्पनापत्तेः । अत एव तत्रत्यमाहवनीयपद आधानजन्योत्पत्त्यपूर्वविशिष्टाग्निलक्षकमेव । परमापूर्वविशिष्टाग्निरूपमुज्ज्याहवनीयस्य तदानौमसत्वात् । न चैव पवमानेष्टिहविः श्रपणादौ गार्हपत्यादिप्रापकाभावः । तत्र मुख्यगार्हपत्याद्यधिकरणत्वयाधेऽपि सति सम्भवे प्रकृतिदृष्टगौणगार्हपत्यादिवाधे प्रमाणाभावात् । अतश्च सत्यपि षष्ठनान्तरे पवमानेष्टीनामन्यङ्गत्वे प्रमाणाभावादाधानाङ्गत्वेऽपि वारणादीनां सर्वयज्ञार्थतेवमुपपादनौया सर्वत्र स्तोत्रेऽग्न्यापूर्वस्यभिचारोऽपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थं प्रकरणानुप्रवेशो यथा नीचीत्यादौ । अत एव तादृशस्यले आनर्थक्यतदङ्गन्यायः । प्रकृते तु यज्ञपदेनैवाव्यभिचारितापूर्वसाधनत्वोपस्थितौ तदर्थं प्रकरणानुप्रवेशाभावात् प्रधानसमन्वयैवाप्रसक्तौ क तदङ्गावतारः । एवं सत्यपि यदि पवमानेष्टिबन्धिधौ पात्राणि शूयेरन्, तदाऽनुवादस्य सति सम्भवे सचिहितगामिलाह्नौहिभिर्द्यजेतेत्यादिवद्भवेत् प्रकृतमाश्रयिष्यत्वम् । न लेतदपि, पवमानेष्टीनां प्रदेशान्तरस्यत्वात् । अतो वारणादीनां सर्वयज्ञार्चत्वमेव । प्रयोजनं, पवमानेक्ष्यनकारं पात्राणां नाग्रे दर्शयितुं अनियतानामुत्पत्तिः । सिद्धान्ते वारणादीनामेवेति ॥३॥१२॥

मिथश्च ॥ आन्वभागक्रमे श्रुतानां वार्चनीदृधन्वतीमन्त्राणां लिङ्गश्रमौ बाधित्वा वार्चनी पौर्णमास्यामनूच्यते दृधन्वती अमा-

ण्योद्देश्यतावच्छेदकत्वसिद्धिः । तेन च पुरोडाश चतुर्धा करो-
तीति सामान्यवचनस्योपसंहारः । तस्मादाग्नेयस्यैव पुरोडाशस्य
चतुर्धाकरणम् ॥२॥१५॥

इति श्रीखण्डदेवस्तौ भाट्टदीपिकायां तृतीया

ध्यायस्य प्रथम पादः ॥१॥

येषु ॥ दर्शपूर्णमासयोराग्रेषं चतुर्धा करोतीत्यत्र नाग्निदेव-
ताकहविद्वमुद्देश्यतावच्छेदकं, विग्रहोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः । अपि
तु तद्धितोपात्तकहविद्वमेव । कथञ्चिदा अग्निभन्मन्त्रिकहविद्वं तथा ।
अस्ति चाग्निमन्त्रोऽग्नीषोमीयादावपि । अपि वा सुरोद्भागं चतुर्धा-
करोतीत्यनेनोपसंहारादग्निमन्त्रिपुरोद्भागमेव तत्, न स्वाग्यस्या-
पीति । अस्तु वा देवतात्वस्यापि कथञ्चिद्विचारा, तथापि हि देवत्ये-
ऽग्रेरस्तेव देवतात्वम् । इदानीं श्रूयमाणस्य तद्धितस्य प्रत्येकमभि-
सम्बन्धात् । अतः सर्वेषां चतुर्धाकरणमिति प्राप्ते ।

प्रचुरप्रयोगात्तद्धितस्य देवतात्व एव शक्यं सम्बन्धमात्रतत्त्वक-
त्वामुपपत्तेर्न तावदग्निमन्त्रिणस्य विवक्षा । न च देवतात्वं हि देवत्ये
प्रत्येकवृत्तिः । इतरेतरयोगरूप-चार्यविहितदत्तेन साक्षित्यस्य विव-
क्षितत्वात् नहि सयोरेव व्यामज्जटस्यमण्डोपाधिरूपदेवतात्वसौका-
रान् । अत एव इदानीं इत्यादिप्रवादस्तु यत्रोद्देश्यत्वेन स्पष्टित्वा-
विवक्षा तथेति धेयम् । अतः केवलाग्निपटादुत्पन्नतद्धिता मान्य-
भाषेयस्य देवतात्वमभिवदितुं समः । सामर्थ्यविघातापत्तेः ।

यस्तु अग्निदेवताकत्वमभिवक्षितमिति । तस्य । तथात्वे, ॥ तावत्
प्रकृतद्रव्यत्वमात्रं अपूर्वबाधनकषणम् । तस्य देवतातद्धितानामुक्ते ।
नापि कविद्वम् । सत्परमज्ञ देवतावाचित्वप्रतीति विवक्षाऽनुपपत्तेः ।
न हि कविपि वाक्ये देवतातद्धितएवेति एतस्या निधयते ।
तदाचित्तोऽपि सम्बन्धमात्रान्यतद्धितस्य सत्त्वात् । अतः प्रथमावगतस्य
देवतात्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । तस्य चानुयोगिप्रतियोगिसापेक्ष-
त्वात्, विवक्षाभिन्नापेक्षार्थमनर्वादेतिवदग्निदेवताकहविद्वमेव तत्त्व-

प्रकरणे, तत्र सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणमन्त्रे उत्कर्षः । यथा दर्श-
पूर्णमासप्रकरणस्यातत्पूर्वानुमन्त्रणमन्त्रादेः । यागानुमन्त्रणसमाख्या-
यामेव सामान्यसम्बन्धबोधकत्वात् उत्कर्षस्याप्यसम्भवे प्रकरण एव
अधन्यार्थे विनियोगः । यथा मनोतादौ । अग्रपुत्रलक्षणादिना तस्या-
प्यसम्भवे तदर्थ्याभिधानस्यैवाद्दृष्टार्थत्वम् । यथा जपादौ ॥२॥१६॥

वचनात् ॥ यच्च तु गौणार्थे तात्पर्यसादकं वचनं विद्यते । यथा
अग्नौ, कदाचनसरीरसौत्यैश्चा गाहंपत्यमुपतिष्ठत इत्यादौ । तत्र
गौण एव गाहंपत्ये विनियोगः । अयेन्ध्येत्युपक्रमस्य तद्धितश्रुत्या
मुख्यसामर्थ्याम्नीयनाम्नघन्यद्वितीयाया एव तदशुरोधेन प्रतिधोमिमे
लक्षणा । गाहंपत्यसमीपे स्थितेति । गुणभूतमातिपदिक एव वा
पञ्चसामान्यसादृश्याद्गौण्याद्गृहपतित्वयोगेन वेन्द्रप्रकाशत्वम् । अस्त
वा कृडत्वाद्गौरेव धातुवाच्यसमीपस्थितिः प्रति कर्मत्वम् । न तु
मन्त्रसाध्याभिधानं प्रति तस्याः शब्दत्वात् ।

न चोपान्मन्त्रकरश्च इति स्मृत्या आत्मनेपदविधानेन धातो-
र्मन्त्रकरणत्वावगतेऽस्तस्याभिधानलक्षकत्वावगतिः । आत्मनेपदबलेन
समीपस्थितेरभिधानप्रयोजनकत्वावगतेर्मन्त्रस्य क्षमाध्याभिधानाङ्गत्व-
सम्बन्धेन समीपस्थितिविशेषणत्वोपपत्तेरभिधानलक्षणायाः प्रमाणा-
भावात् । अतश्च शक्यार्थ एव समीपस्थितौ गाहंपत्यस्य कर्मत्वम् ।
इन्द्रस्य त्वार्थिकेऽभिधाने इति न विरोधः । यथा चास्य धातो
यकर्मकत्व तथा कौमुभ एव प्रपञ्चितम् ।

कथं मन्त्रस्य गौणैर्गौणैः विनियोग इति चेत् । हे-इति तद्धि-
तेभैरुपदे विशेष्यतया प्रतिपाद्यमानस्य मन्त्रस्य चयनानुपयोगीत्या-

अथ द्वितीयः पादः ।

॥ १ ॥

अथाभिधानं ॥ एव सुख्युपयोगिविचारे हस्तेऽधुना लिङ्गोप-
योगिविचारः प्रसूयते । तत्र लिङ्गं नामाङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यता
कृतिकारकत्ववाचकपदकल्पनाऽनुकूला कृत्तपदार्थनिष्ठा योग्यता ।
यथा सुश्रेष्ठावद्यतीत्यत्र सुवनिष्ठा द्रव्यपदकल्पनाऽनुकूला । एवं
मन्त्रेषु स्मार्थस्तुद्देश्यतावाचिपदकल्पनाऽनुकूला स्वरूपकृतिकारक-
त्ववाचिपदकल्पनाऽनुकूला च योग्यता लिङ्गम् । सा च पदरूपश्रुति-
कल्पकत्वान्तद्वारा तदर्थविनियोगे प्रमाणम् ।

तत्र वस्तुषामर्थरूपस्य लिङ्गस्य विशेषविचारसम्भवात् मन्त्र-
सामर्थ्यस्य किं प्रकथ एवार्थं विनियोजकत्वमुत जघन्यवृत्तिप्रति-
पाद्येऽपीति सन्देहे, कृत्यप्रकरणाच्चातमन्त्रस्य चर्हिर्देवसदृश दामो-
त्त्यादेस्तुंभ्य इव जघन्येऽपि खलपराज्यादौ स्मारकाकाङ्क्षादिरूप-
सामर्थ्यविशेषात् तत्त्वाधारणेनैव विनियोगः । प्रवेशवेत्यादिवदा-
काङ्क्षादिरूपतात्पर्यसादकत्वे मुख्यार्थमाध्याकिञ्चित्करत्वादिति
प्राप्ते ।

प्रकथमन्त्रमन्त्रमापेक्षकत्वेन जघन्यार्थप्रतीतेर्विस्तम्बितत्वात् प्रथम-
प्रतीतमुक्तविनियोगेन चरितार्थस्य मन्त्रादेर्जघन्यार्थविनियोजकत्वा-
नुपपत्तिः । अत एव तत्स्मारकाङ्क्षया ध्यानाद्युपायान्तरेणैव
निवृत्तिः । अत एव यत्र प्रकरणे मुख्यार्थोपयोगो न कृतस्तत्र
मन्त्राधानवशादेव तत्कल्पना । यत्र तु विरोधिगुणान्तरावरोध-

प्राप्तत्वात् । पथ्येवेत्यस्य तु नायमर्थः यत्स्वयमेवोत्तिष्ठति न त्वाङ्ग-
तेति, अपि तु पथ्येव भान्येति । अतो वेदमपि तदभावबोधकम् ।
अतद्याज्ञाने मन्त्रस्य लिङ्गादेव प्राप्तत्वादाज्ञानस्य च महापार्थक्येना-
वघातकाल एव प्राप्तेरवगच्छित्यप्याप्तनुवादकत्वात् केवलं चिरभ्यास-
मात्रं विधीयते, चिरभ्यासपुंस्त्वविशिष्टावघातममानकालतैव वाऽऽज्ञा-
नोद्देशेन विधीयत इति न गौणेऽवघाते विनियोगः ॥२॥१८॥

तद्योत्यान ॥ सोमे, उत्तिष्ठन्वाहाग्नीदग्नीन्विहरेति । तया व्रतं
कृणुतेति वाचं विच्छजति । दर्शपूर्णमासयोः, प्रणौताः प्रणेत्यन्वाचं
पृच्छति तां स-हविष्कृता विच्छजतीति श्रुतम् । तथापि पूर्ववदेव
मन्त्राणां मुख्यार्थं विनियोगो न तु गौणयोस्तत्त्वान्नास्मिन्नर्थोः ।
प्रवक्ष्यामि ब्राह्मणवाक्यस्य कालविधायित्वेनाप्युपपत्तौ गौणत-
तात्पर्यपादकत्वाभावात् । न च लक्षणा । शब्दप्रत्ययस्य कालिक-
सम्बन्धेनोपलक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य श्रुत्यैवान्वयोपपत्तेः । अतद्योत्यान-
काले विहरणमन्त्रं पठनीय इति कालविधिरेवायम् । व्रतं कृणु-
तेत्यत्रेति करणस्यापि मन्त्रस्वरूपमात्रपरत्वात् कालिकसम्बन्धस्यैव
सर्वविधया भागोपपत्तेर्न लक्षणा । हविष्कृदाक्ये तृतीयायास्तु
वाग्यमापेक्षितान्विधिसमर्पकत्वेन तदेकवाक्यनोपपत्तौ वाक्यभेदे प्रमा-
णाभावादित्यंभृतकृत्वलक्षणार्थतामङ्गीकृत्य कालविधिपरत्वम् । अतश्च
तदाक्ययोः पाठप्रभावगततत्त्वान्नपाठकाले वास्मिन्नर्थः कर्त्तव्य-
इति सोऽपि तत्र कालविधिरेव ॥२॥१९॥

सूक्तवाक्ये ॥ दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाक्येन प्रचुरं प्रहरतीति
श्रुतम् । तत्र सूक्तवाक्यपदवाच्यस्य मन्त्रस्य दृष्टदेवताप्रकाशनेन

ज्ञत्वबोधकलानुपपत्ते । अतस्तस्य शक्यबोधकालीनेन्द्रप्रकाशकलानु-
वादत्वेनाप्युपपत्तेर्न द्वितीयादौ तद्वत्त्वेन सत्त्वशाऽऽश्रयण रुदित्या-
गोवा । न च समीपस्थिति प्रति अग्ने कर्मलम् । तथात्वे तस्या-
भिधान प्रत्यण्वत्त्वे उद्देश्यानेकत्वव्यवसायभेदापत्तेरात्मनेपदविरोधेन
च धातुर्नैव स्वशक्यार्थविशिष्टाभिधानत्वात्तस्याऽवगम्यावादिश्रेयभूते-
ऽभिधान एव मन्त्रस्य करणत्वप्रतीतेर्गार्हपत्यस्य च तथ्यनयस्कार्यस्य
कर्मत्वप्रतीतेर्याच सामौष्यप्रतिषेधित्वेन तस्मैव ग्रहणोपपत्तमा-
त्यर्थ्याहकमाज्ञानानुरोधेन मन्त्रस्यैव गौण्या दृष्ट्या गार्हपत्ये विनि-
योग इति सिद्धम् ॥१॥७॥

तथा ॥ दर्शपूर्णमासयो हविष्कृदेहीतिचिरवप्रज्ञाऽकथयति इति
श्रुतम् । तत्र नाय मन्त्र आह्वानाङ्गम् । तस्य पञ्चैव हविष्कृदुप-
तिष्ठति सा देवानभिद्रुत्यावहन्तीति वचनादुच्चारणभावप्रतीते ।
अत इति-करणेन अवघाताङ्गमेव । अतयास्मिन्वाक्ये चिरभाष-
मुखमन्त्रविशिष्टावघातविधिरेव । पञ्चीवाक्ये च गुणादेव कर्मान्तर-
विधि । तथोच्चारणानयोर्गौहीनवहन्तीत्यनेन स्वकार्यसम्बन्धोऽपि ।
दृष्टार्थत्वादिकम् । पञ्चीकर्तृकेऽवघाते चावरचोदिव इति मन्त्र ।
अतयाग्नेन वाक्येनावघाते गौण एवाय मन्त्रो विनियुज्यते । गौण-
लोपपादन कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । आह्वयतिश्च तदाचष्टे इत्येव शक्या-
र्थबोधकालीनाह्वानप्रकाशकलानुवाद इति प्राप्ते ।

मुख्य एवाह्वाने विनियोगसम्भवे मन्त्रस्याकथयतिपदस्य च
गौणत्वकल्पनाया प्रमाणाभावात् । मान्त्रवर्णिकविनियोगविधि-
कल्पनया चध्यायमित्यादिना ग्रहणादेरिवाह्वानस्यापि नियमेन

यथाध्ययनादौ कतिपयपदप्रयोगेषापि सूक्तवाक्यपदार्थमप्यस्तिप्रसङ्गेन
ममस्मात्तुवाके दृष्टेरवश्याभावात् । अस्तु वेददेवताप्रकाशनमातु-
पन्निक फलम् । प्रहरणमेव तु श्रुतिविनियोगात् सर्वातुवाक्यप्रयो-
जक इति दर्शयै पौर्णमासे च सर्वे प्रयोजक्य इति प्राप्ते ।

प्रवक्ष्यामि श्रुत्या निवृत्त्य बाधे प्रहरतिलक्ष्यहोमान्तर्गतदेव-
तोद्देशाभ्यारादुपकारकत्वापत्तेरदृष्टविधया चक्षिपत्योपकारकत्वसा-
भार्थं श्रुतिरेव कैत्रिकेददेवताप्रकाशनार्थं त्वमप्यस्यानुमन्यते । अत-
एव श्रुतिसंक्षेपत्वात् प्रहरणप्रयुक्तं सूक्तवाक्यं प्रहरणाभावे च न
पुष्टीयमानोऽपि विभज्य विनियोगाग्ने इददेवताप्रकाशनमप-
त्तैत्रिककार्यमैव प्रयोजकमनुमन्यते ।

न चेत् सूक्तवाक्यशब्दव्यावयवमन्त्रवर्णार्थनापत्तिः । सूक्तवाक्यपदस्य
सुपु उक्तं पञ्चोति व्युत्पत्त्या इददेवताप्रकाशकमन्त्रविशेषे योगदृढ-
मात् । तेन यच्च यावत्यो देवता इष्टा प्राकृत्योवेष्ट्यो वा, तच्च
तावानेव सूक्तवाक्यं । अतश्च सूक्तवाक्यमातिपदिकश्रुत्यनुरोधेनापि
निवृत्त्यापत्तिः । न चाध्ययनादौ योगसाधनां दृष्टिमात्रकत्वम् ।
तच्च तदानीन्तनैटिकप्रसिद्धानुरोधेन दार्ढ्यपूर्णमाधिकदेवतापदसमु-
दायप्रयुक्तं एव मन्त्रे निरुद्धमन्त्राणां श्रौकारात् । अथकर्णादौ तु
अथमन्त्रप्रयोगाभावात् कृत्रावयवविनाशेनाप्यतिरिक्तप्रतिकल्प-
नमिति विशेषः । प्रयोजनं विभज्य विनियोगः ३३३२१४

भिद्र ॥ काव्येष्टिकाव्ये इन्द्राव्येष्टिकाव्ये काव्येष्टिकाव्ये समा-
धानाः । तेभ्यश्च ब्रह्मेण मन्त्रकाव्ये तत्तत्किञ्चा एव काव्यवाक्यानुवा-
क्याकण्डाभ्युपगमादयानां वाक्यानुवाक्यामन्त्राः समाधानाः । ते

कृतार्थत्वात् प्रस्तरप्रहरणस्य चोपयुक्तप्रस्तरप्रतिपत्तिर्विषयः कृतार्थत्वात्
दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्धा सोमेन यजेतेतिवत्कृतार्थः समन्वयः । तृतीया
चेत्यभूतलक्षणपरा श्रुती सूक्तवाकस्य कालिकसम्बन्धेन प्रहरणो-
पलक्षणत्वेनाश्रयं बोधयन्ती नानुपपन्ना । न चैव लक्षणा, न स्या-
न्नपि आनुशासनिकत्वेन गृह्यत्वात् । अतश्चानुयायोत्तर सूक्तवाक-
पाठात्कास्तविशिष्टं प्रहारोद्देशेन प्रहरणमेव विधीयते, न सूक्त-
वाकस्य प्रहरणाङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

प्रचुरप्रयोगाज्ञाधवाच्च करणत्वं एव तृतीयायाः शक्तिर्न तु
इत्यभूतलक्षणे, तस्यानुशासनिकत्वेऽपि साधनिकत्वेनाप्युपपत्तेः ।
अतश्च श्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वस्यावगतेः प्रहरतिर्मानवर्णिकदेवता-
कल्पनया आश्रयिकमहोपहोमलक्षकौ न विद्वन्ते । अत एव
सूक्तवाक एव धार्येति धागलिङ्गमपि चङ्गच्छते । यद्यपि च शास्त्र
भक्त्यादिवदभिपुङ्गुप्रसिद्धिविषयत्वात् सुख्य धान्यात्वं सम्भवति ।
एवकारोपचरुत्वेनैव लिङ्गस्य धान्यात्वासाधकत्वात् । तथापि धाग-
साधनत्वमात्रेण धान्यात्वव्यपदेशात् धागलिङ्गत्वम् । अतश्च श्रुत्या
मन्त्रस्य प्रहरणाङ्गत्वेऽपि मुख्यमामर्थ्यं नात्र बाधः, प्रहरणेऽपि
नदुपपत्ते ॥२१९॥

कृतोपदेशात् ॥ श्रुत्या लिङ्गोपचरुत्वा प्रहरणाङ्गत्वावगमाच्च
लिङ्गमात्रेण सूक्तवाकस्येष्टदेवताभरणार्थत्वम् । न चात्राविरोधोऽपि ।
अथेतदप्रसिद्धा समस्तानुवाके सूक्तवाक्यग्रन्थस्य रुद्रत्वेनावपवशो-
विभक्त्य विनियोगेऽवयवसंज्ञापत्या श्रुतिविरोधापत्तेः । न चासौ
सुदूरं गच्छीति श्रुत्यप्येष्टदेवतावाचिपदसमवाये यौगिकः । परा-

वस्तुतश्च नाचाव्यभिचारोऽपि । कुक्कादीनां हि न तत्तेनान्यत्र
कारणतेति तस्या युक्तः कस्तुनाऽव्यभिचारितः सम्बन्धः । देवताहृप-
क्षाव्यादिग्रन्थेषु तु आनुपूर्वीविग्रहितवर्णनेन कर्तुं वर्णं प्रति च
स्वार्थप्रतिपादनं प्रति कारणत्वान्नाचाव्यभिचारितकृतुसम्बन्ध इति
वैयर्थ्यम् । अतश्च व्यभिचारात् । अव्यभिचारेऽपि वाऽकाङ्क्षोत्थाप-
कत्वात्तदुपपत्तेर्मान्यत्र विनियोगः । अत एव स्मरभिकौ आकाङ्क्षा
यत्र न निवर्तन्ते यथाऽर्पणाने उपनिषज्जन्त्यात्मज्ञाने वा, तत्र
आकाङ्क्षोत्थापनप्रयोजनाभावात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणं विना-
ऽपि भवत्येव लिङ्गमात्रादिनियोगः । प्रकृते तु स्मरभिकाकाङ्क्षा-
मिदृशे आकाङ्क्षोत्थापकसामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणापेक्षेति वैयर्थ्यम् ।

न चैवं प्रवक्तव्यमात्रेणैव तदुपपत्तेः समाख्यावैयर्थ्यम् । यत्र
धातुद्वयवदष्टिदेवताकर्मकसौ आग्नेयसमस्तद्वयाद्यान तत्र प्रथमातिक्रमे
कारणाभावात् क्रमाविरोधाच्च सामिधेनीषु निवेशे प्राप्ते समा-
ख्यया धात्वानुषाङ्गाकार्यं निवेशः । सामिधेनीषु तु अन्यसामा-
न्यम् । न चैवं क्रमोपस्थासवैयर्थ्यम् । यत्रान्यदेवत्यपूर्वेष्टियाव्याऽऽ-
द्यानामन्तरं उत्तरेष्टियाव्यातः पूर्वमाग्नेयश्च, पठितास्तत्र तस्मिन्
ङ्गकर्मण्ये धाव्याकार्यं निवेशासम्भवात् समाख्यावाधेऽपि क्रममात्रे-
षोत्तरेष्टिसामिधेनीकार्यं विनिवेशः । तत्सामिधेनीस्थानपठितत्वात् ।
अतः सिद्धं काव्येष्टिविव विनियोग इति ॥२॥२॥

अधिकारे ॥ व्योतिष्ठोमे आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र किं
अप्रत्ययसाधारण्येन षट्मात्रमाग्नीध्रोपस्थानाङ्गं उत प्रकृता एव याः
सोत्रादौ अपि विनियुक्तास्तथा एवेति चिन्तायाः, आग्नेय्योपदद्या-

लिङ्गादिन्द्राग्न्यादिदेवत्यकर्मभावाच्च, न तु दुर्बलकर्मभावाऽतु-
रोधेन कास्मैष्टिमात्राङ्गम् । न च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावे
लिङ्गमात्रेण विनियोगायोगः । मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षासहजलिङ्गेन
सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेऽपि इन्द्राग्न्यादिदेवताप्रकाशने म-
न्त्रविनियोगोपपत्तेः । न चेन्द्राग्निस्वरूपे आनर्पक्यादपूर्वसाधनत्व-
लक्षणार्थं क्रमाद्यपेक्षेति वाच्यम् । इन्द्राग्न्यादिदेवताना जुह्वत्कत्व-
व्यभिचारित्वेन लक्षणोपपत्तेः । व्यभिचारित्वेऽपि वा शैक्तिक-
स्याग्न्यादेर्वैधव्यादेव कारणोपपत्तौ परिशेषादेवापूर्वीयत्वोपस्थितेः ।
अतो लिङ्गमात्रेण क्रतुसमाख्ययोर्वाधात् सर्वार्थत्वमिति प्राप्ते ।

आकाङ्क्षाभावे योग्यतारूपस्य लिङ्गस्य विनियोजकत्वानुपपत्ते-
र्मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षायाश्च सर्वमन्त्राणां वाच्यत्वात् विनियोगेन
निराकाङ्क्षतया अभवाच्च लिङ्गमात्रात् सर्वार्थत्वोपपत्तिः । अतश्च
वाक्यप्रकरणक्रमादिना सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणेन तत्तदाकाङ्क्षो-
त्थापनात्तत्र क्रतुसम्बन्धेऽवगते द्वारविशेष एव लिङ्गादवगम्यते । न
च वाच्यतोमीयवाक्येन प्रकरणादिबाधः । मन्त्रविशेषविषयार्था
तेषां मन्त्रपाठकालोपक्रममन्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामनुपस्थितेन तेन
वाक्येन बाधायोगात् । न चैवं प्रबलेन विनियुक्तस्यापि दुर्बलेन
विनियोगे लक्ष्येष्टस्यापि पूयानुमन्त्रणमन्त्रस्य प्रकरणेन शौचेऽर्चे
विनियोगापत्तिः । प्रमाणद्वयस्यापेक्षविषयत्वान्मन्त्रप्रयोजनाकाङ्क्षा-
वेलायां प्रयत्नप्रमाणस्योपस्थितत्वाच्च बाधकत्वोपपत्तेः । अतश्च प्रकृते
साधायोगात्कर्मभावाऽतुरोधात् कास्मैष्टिविषयत्वमेव मन्त्राणाम् ।
न चान्यथाकाङ्क्षोत्थापकं किञ्चिदस्ति । अव्यभिचारितक्रतुसम्बन्धादे-
राकाङ्क्षोत्थापकत्वे प्रमाणाभावात् ।

अन्यज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वज्ञानम् । प्रकृतानाम् । अतः सर्वानामेव ग्रहणम् । अप्रकृतानामेव वा, कार्वशाकाक्षलादिति प्राप्ते ।

अप्रकृतयद्वशे तास्यामपूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वान्वयानुपपत्त्या अपूर्वार्थत्वस्यापि ग्रीष्मादिवत्कल्पनीयत्वापत्तेः । प्रकृतानां च कार्यान्तरसम्बन्धोद्धकविधानेवापूर्वार्थत्वस्य क्लृप्तत्वासाधनोपजीविना प्रकृतनिधनः । सम्भवति च प्रकृतानामप्याग्नेयीनां वाङ्निधनमन्यायेन श्लोचद्वारा ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धासम्भवेऽपि कार्यान्तरद्वारा यः । आग्नेयीनां श्लोचादौ विनियोगेऽपि पार्वक्ष्येन ज्योतिष्टमप्रकरणे पाठादेव वा तदपूर्वसम्बन्धावगमः । अथमेव च तद्धौदनप्राप्तौ श्वत्सिक्त्वनिवामकन्यायः । न चैवमात्रेणाथ हिरण्यं ददाति इत्याद्यापि तन्नियमापत्तिः । श्वत्सिषु आचयेत्यस्य नियमेनाप्राप्तेः । अतएव चाग्निमुपनिधाय सुवीतेत्यादावाचेषणीयसोचापूर्वसम्बन्धस्याहवनीयादावप्राप्तत्वाच्च तन्नियमोऽपि तु विना वचनं आद्यतनवह्निभावाद्योगासौक्तिकस्यैवेति वक्ष्यते । अतः सिद्धं लाघवापुरोधेन प्रकृतस्यैव ग्रहणम् ॥२॥२३॥

लिङ्गसमाख्यानाशम् ॥ बोधे, भवे हि माविशेत्यादिर्भेदादुवाक इत्येवं समाख्यातो भग्नः युतः । तच्च यत्तावदस्मांशो भक्षणमेव प्रतिपादयति स तत्रैव विनियुज्यते । यद्वह्निदेवज्ञानसम्यग्ग्रहणं प्रतिपादकानां त्वंशानां किं यद्वह्नादेव विनियोगोऽयवा भक्षणं भग्नैकवाक्यतया भक्षण एवेति चिन्तायां, यद्वह्नादेरविहितत्वेनापूर्वं प्रत्यङ्गत्वजनकत्वस्याप्यभावाद्ग्रहणस्यार्थाद्भक्षणजनकत्वेन यच्चप्राप्तव्यं वाङ्मनो सध्यासमित्यनेनोक्तस्य वाङ्मन्यकरणकस्य यद्वह्नस्य कथ-

वाक्यतां प्रकृत्य स्मार्थविशिष्ट'भक्षणप्रकाशकत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।
स्मार्थश्च श्रुत्या दृष्टिरेव । तत्रकाशनांशे चादृष्टार्थत्वम् । अथवा
भक्षणया भक्षणमृति' । सर्वथा न लिङ्गादिनियोगः ॥२॥१५॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात् ॥ भक्षमन्त्र' किं इन्द्रदेवताभ्याम एवाङ्गं
तद्विद्याभ्यासेष्वमन्त्रक भक्षण उत तेषूहेनोतानूहेन वेति चिन्तायाः,
प्रकरणाद्वचमन्त्रस्य सर्वप्रदानार्थत्वावगमेऽपि इन्द्रपीतयेति लिङ्गे-
नेन्द्रदेवत्यप्रदानमात्राद्बलम् । न चेन्नेष्य यस्मिन् खने पीत इति
वज्रमौहिनीकारेण सोममन्त्रम्विसरनविशेषणत्वाङ्गीकारालिङ्गावि-
रोध इति वाच्यम् । पदद्वयलक्षणापादक-लक्षणातुगत-अधि-
करणवज्रमौहिनीपेक्षया पूर्वपद एव मन्त्रम्विलक्षणापादकस्य लक्ष-
णानुगतचेन्नेष्य पीत' स्वीकृत इत्येवं तत्पुरुषस्यैव प्रबुधतत्वात् ।
विद्यते च देवतायाः प्रतिगृह्यभावेऽपि देवस्य न यस्वीयादित्यादि-
वचनबलेन मन्त्रविशेषरूप, स्वीकारः । न च सूत्रप्रवृत्तौपदव-
त्स्वरादेव वज्रमौहिनिनिर्णयः । तद्वदिह समासस्य लक्षणातुगतता-
भावेन स्वरस्यैव बाध्यमानत्वात् । यथा च तत्पुरुषपक्षेऽपि स्वरा-
विरोधक्षया कौमुभ एवोपपादितम् ।

अतश्च लिङ्गादिन्द्रदेवत्यप्रदान एव मन्त्रस्याङ्गत्वावगमादनैन्द्राणां
च कर्मण एकत्वेन प्रकृतिविकारभावाभावादूहानुपपत्तेर्वाहीनां मेध-
इति वदमैन्द्राणाममन्त्रक भक्षणमित्याद्यः पक्षः । द्वितीयस्तु सत्यपि
कर्मकले प्रदानानां भिन्नत्वाद्विरुद्धः प्रकृतिविकारभावः । इन्द्राय
त्वा वचुमत इत्यादिमानग्रहणमन्त्राणां च लिङ्गादिन्द्रभावविषय-

मयप्राप्तेरेवेत्यस्य च भक्षजनकत्वेनैवाप्राप्तेः सम्यग्जरणस्य तदनुकूल-
यापारस्य वा भक्षोत्तरभाविताया भक्षजनकत्वेन तेषामपूर्वप्रयोज-
कत्वस्याप्यभावाद्दृष्ट्याद्यर्थत्वे आनर्थक्यापत्तेः भक्षणमन्त्रैकवाक्यतया
भक्षणार्थत्वमेवेष्टम् । एवं च समाख्याऽप्युपपत्ता भवतीति प्राप्ते ।

यद्यप्यादिप्रत्ययविध्यभावेऽपि समाख्यासहस्रतावान्तरप्रकरणेन
भक्षजनकत्वे तत्तन्मन्त्राणामवगते लिङ्गवत्त्वेन साम्प्रदर्शिकयद्यप्यादि-
विधिकल्पनया तत्प्राप्त्युपपत्तेस्तदर्थत्वेनैव मन्त्रविनियोगोपपत्तौ न
छतो निराकाङ्क्षयोर्द्वयोराख्यातपदयोः कथञ्चिदेकवाक्यतां परि-
कल्प्य गौण्या भक्षार्थत्वकल्पनम् । शक्यैव वा भक्षविशेषणत्वेन यद्य-
प्यादिप्रकाशकत्वकल्पनमुपपत्तिमतम् । न चैवमपि सम्यग्जरणस्य
जायमाधत्मात्र विधिसम्भवः । सम्यग्जरणादनुकूलव्यापारस्त्वाननविशेष-
स्त्वेवानुष्ठेयस्य विधेयत्वात् । वमनविरेकनिमित्तमाद्यश्चित्ताद्यानाप्य
सम्यग्जरणपर्यन्तमेव भक्षणं प्रतिपत्तिरिति तस्य भक्षोपयोगिता ।
गुणाभिधानात् ।

तस्मिन्निवानुवाके मन्त्राभिभूतिरित्यादिसूच्यत्वित्यन्तसूत्रौ विनि-
योक्तव्यो यद्यप्यादाविवेति प्राप्ते ।

यद्यप्यादिवदनुष्ठेयत्वाभावात् द्विप्रकाशत्वम् । न च सम्यग्-
जरणवत् दृष्ट्यानुकूलव्यापाररूपभक्षणवाङ्मयाचेपकत्वम् । अतः भक्ष-
तीति वचनविरोधेन तत्कल्पनाऽमुपपत्तेः । अत एव द्विप्रकाशत्वोपा-
जननाच्च तस्याः स्वर्गवज्जन्त्यमात्रेण प्रकाशत्वोपपत्तिः । अतस्त-
स्मिन्निविनियोगासम्भवात् यद्यपि आख्यातद्वयस्य छतो निराकाङ्क्षत्वे
इतिकरणाध्याहारेण त्वत्त्वित्येतदर्थं भक्षयामौत्येव भक्षमन्त्रैक-

पाक्षीवतत्वं न लाघयणस्यैव । आघयणवधानाघयणमपि संसृष्टत्वात्
तस्मादपेतमिति दिदेवत्वस्यापि देवतान्तरमन्वयेन पूर्वदेवतामन्-
व्यापाद्यात् । भूतपूर्वगत्या च प्रसृतावनुपलक्षणाद्योपलक्षणीयाः ॥
२॥२७॥

लघुरम् ॥ पाक्षीवत एवाग्राह पक्षीवाः मज्जूवेन तद्वा मोमं
पिबेति मन्वान् लघुरपि देवतानम् । अतः सोऽप्यग्निवदुपलक्ष-
णीयइति प्राप्ते ।

युक्तमग्नौ पक्षीवच्छब्दस्य धौमिकत्वेन विगोच्यमाकाङ्क्षया सामा-
न्याधिकरणेन विगोच्यसाधकत्वम् । लघुस्य तृतीयया बहुभावमात्रं
प्रतीयते । न चामौ पानक्रियाऽन्वयात्प्रतिपत्तौ । सदैव दशभिः
पुत्रैर्भारं वहति गर्दभौत्वाद्दौ व्यभिचारात् । सत्यपि पाने देवता-
नस्याप्रामाणिकत्वाच्च । अतः पाक्षीवतमिति निरपेक्षतद्धितेन
पक्षीवतोऽग्नेरेव देवतानमिति च एवोपलक्षणीयो न लघा ॥२॥२८॥

चिंशश्च ॥ तस्मिन्नेव घाञ्चामन्त्रे, अभिरग्रे सरयं चाष्टर्वाङ्
गानारयं वा विभवो ह्यग्नाः । पक्षीवतचिंशतं त्रींशु देवाननुव्यध-
भावह भाट्टयस्तेत्यत्र चयन्तिग्रतां देवतानां पक्षीवच्छब्दसामाना-
धिकरण्यादग्निवद्विगोच्यलोपपत्तेर्मदश्रवणाच्च पानोपपत्तिर्देवतात्वावग-
मानोपामपुपलक्षणं मन्यते । अग्नेर्मादधितस्यश्रवणात् तेऽग्निदत्तेन
कामं माधन्तु यजमानस्तत्रैव एव ददातीत्यवगमात् तस्यैव देवतत्वं
न चयन्तिग्रताम् । एवञ्च पाक्षीवतमिति तद्धितोऽप्यसति वज्र-
वचनपादकप्रमाणे एकवचनेनैव विगृहीतो भवतीत्यपि लाघवम् ।
अतो नोपलक्षणीयास्ते ॥३॥२९॥

त्वात् तदहुरोधेन च तत्प्रकाशयोर्मानयद्वययोस्तत्संस्कार्यस्य भोमस्य
तत्संस्काराणां चाभिषवादीनां तन्वित्याणां चाङ्गान्तराणामैन्द्रमाच-
विषयत्वप्रतीतेरितरेषामधर्मकाणां युक्तोऽतिदेशः । भवति चाङ्ग-
वशेनापि प्रधानमकोचः । अग्न्याद्यनुरोधेन कल्पनामाहिताग्निविषय-
त्वात् । अतश्च प्रकृतापूर्वविदेवताप्रकाशकस्य भवमन्त्रस्य कार्य-
मुखेन विज्ञतावागतस्य भवत्येव यथादेवतमूढ इति । एवं स्थिते-
ऽन्तरा चिन्ता ॥१॥२॥५॥

पुनरभ्युन्नीतेषु ॥ सवनमुखीयेषु चमपेध्वन्नेषु सर्वेषु ऊतेषु ये
शीघ्रकाणां मैत्रावरुणादीनां चमसास्तेष्वभचितेभ्येव पुनः शोमोऽभ्यु-
न्नीय देवतान्तरेभ्यो मित्रावरुणादिभ्यो ऊता भव्यते । तत्र पूर्व-
प्रदानदेवताभूत इन्द्रोऽप्युपलवणीयो न वेति चिन्तायां, उक्तयन-
काले न देवताभ्यन्तरेऽहः । येनोन्नीतस्यैव तत्समन्धात् पूर्वगेषुच पूर्व-
देवतासमन्धो नापेयात् । प्रदानकाले तु संसृष्टस्यैव देवतान्तर-
समन्धात् पूर्वदेवतासमन्धापनयप्रतीतेर्नापलवणमिति प्राप्ते ।

सम्रचमकाले देवतासङ्ख्याभावेऽपि सामर्थ्यादिवैश्वदेवस्य करि-
यमाणकर्मार्यत्वप्रतीतेः पूर्वगेषुच संसृष्टत्वेऽप्येतदर्थत्वे प्रमाणाभावा-
दनपनीतसमन्धा पूर्वदेवताऽप्युपलवणीया ॥१॥२॥६॥

पाक्षीवते ॥ ॥ द्विदेवत्यानामैन्द्रवायवादीनां शेषा आदित्य-
स्थान्यामागत्य ततोऽप्याययजम्यान्वीमागच्छन्ति । पाक्षीवतस्याययनात्
गच्छते, तस्मिन्मध्यमांशे द्विदेवत्या अपि उपलवणीयाः । पूर्ववदा-
ययनस्यैव पक्षीवदेवतासमन्धादिति प्राप्ते ।

पाक्षीवतमाययणाद् गच्छतीत्युपादानव्यवहारात् तस्मादपेतस्य

यत्नं पीतपदेन स्त्रीकारलक्षणा । पानस्य नखमे निषेधमानतात् ।
 त्यागस्य तदुक्तरीत्या लक्षयितुमशक्यत्वाच्च । स्त्रीकारस्य तु देव-
 स्वादिपदास्तम्भनतया कल्प्यमानस्य ऊतावशिष्ट एव कल्पनीयत्वा-
 द्युक्ता लक्षणा । तथापि तस्य स्नाघवेन व्यासज्यदृष्टित एव कल्पने
 प्रत्येकदृष्टित्वे प्रमाणाभावाच्चतुर्धाकरणधिकरणविषयलोपपत्तेर्न तस्य
 समन्वयकभक्षणम् ॥२॥२९॥

“ छन्दस्य ॥ तथैव मन्त्रे गायत्र्यच्छन्दश्च इत्यादि श्रुतम् । तच्चैदं
 सोमविशेषणमेवास्मिन् पूर्वपक्षे । अतश्च केवलमेव यच्चैन्द्रप्रदाने
 गायत्र्यच्छन्दो यथा दृष्टस्थितिषवादौ, गायत्र्यमेतदश्भवतीति श्रुतेः,
 तथैवास्तौत्क्या न तु ज्योतिष्टोमे निवेशः । केवलगायत्र्यच्छन्दस्क-
 प्रदानाभावात् । न च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः । इन्द्रदेव-
 त्वत्प्राप्तसवनादौनामन्त्रच लोकादावभावेन पारिषेद्यादेव दृष्ट-
 स्थितिसर्वोपस्थितिसम्भावादिति प्राप्ते ।

दृष्टस्थितिष्वेऽपि सवनमुखीये ऋगन्तरस्य पठितत्वाद्गायत्र्यमेत-
 दित्यादेर्य भूषाऽपि व्याख्यानोपपत्तेः, प्रकृतौ विहृतौ वा केवल-
 गायत्र्यच्छन्दस्त्वभावाच्चित्यभापेक्षत्वेन समाप्तोपपत्तेः, प्रकृतादेव
 निवेशः । वस्तुतस्तु गायत्र्या, प्रत्येकमेव साधनत्वात् यद्यपि ऋग-
 न्तरे न ममासम्भङ्गाशङ्काऽपि ॥३॥३२॥

सर्वेषां ॥ शिनादुत्तरम् । नेष्ट्रपीतपदे तत्पुरुषोऽपि ॥ षड्-
 मीहिरेव । तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदे नावदेका सम्बन्धिलक्षणा पीतपदे
 च स्त्रीशतावयवलक्षणा । यद्यपि चेय सिद्धान्तिनोऽपि तुभ्यां,
 तथापि अत्रयवस्त्रीकारस्यावयवविस्त्रीकारभापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थिति-

वपुष्कारय ॥ अनुवपुष्कारयागदेवताया अग्नेर्देवतात्वस्य निः-
मन्दिगत्वादुपलक्षणम् । प्रकृतौ त्वमौ विशमानाऽपि नोपलक्षिता ।
अनुवपुष्कारयागस्य मोमयागात्कस्मान्तरूपस्य पूर्वयागीयमोमप्रति-
पत्तिभूतस्य वस्त्रविधानत्वेनातिदेशाकम्पनात् । उपदेशेन कथ-
ञ्चिद्वचनप्राप्तावपि मीहीषां मेध इति वदैन्द्रमन्त्रस्य प्राप्त्यनुप-
पत्तेयः । अतश्च विहतावपि प्रधानदेवमेव तत्कार्यापन्नोपलक्षण्यया
नानुवपुष्कारदेवता । ३०३ ॥

छन्दः ॥ एवमुहं विश्वार्थाधुनाऽऽद्यपूर्वपञ्चशदी पुनस्तं दूषयति ।
मोहः कर्मण एकत्वात् । अभ्यासानामपि फलवत्तमवदमानविधा-
नत्वे प्रमाणाभावाच्च । न हि सामयज्ञमन्त्रानुरोधेन तदुद्देशानां
सङ्कोचोयुक्तः । अग्निविद्योक्तु स्वस्वविधिप्रयुक्तत्वेन क्रतुविधि-
प्रयुक्तत्वाभावाद्युक्तः परप्रयुक्ताग्निविद्योपजीवकतया कल्पधिकार-
सङ्कोचः । अतो मानयज्ञमन्त्राद्येव कामं ऐन्द्रमात्रपदानविषयौ
भवेतां न तु मानाद्यपि । वस्तुतस्तु वसुमत इत्यनेन देवतान्तर-
न्यायविधानात् तथोरपि सर्वार्थत्वमेव । अतो भवमन्त्रस्यैन्द्र-
प्रदानविषयत्वादनैन्द्राणामतन्त्रकं भवणम् ॥ ३०३ ॥ १ ॥

ऐन्द्राग्ने ॥ एवं स्थिते पुनश्चिन्ता । ऐन्द्राग्नेऽप्यभ्यामे इन्द्रपीतमे-
त्येव भवन्त्रकं भवणम् । तदागम्य व्यामञ्जलित्वेऽपि पामस्य पीत-
पद्मलक्षितस्त्रोकारस्य वा प्रत्येकवृत्तित्वेन द्वित्यमाद्यवदेकेन व्यपदेशे
प्रकृत्यात् । यामस्य च उताऽऽतममुदायविषयत्वेन भध्यमाणऽताव-
द्यमावविषयत्वाभावाच्च पीतपदे तद्व्युत्पत्त्यलक्षणा । अतस्तुधा-
करणाधिकरणविषयत्वाभावात् सङ्गापि समन्त्रकं भवणमिति प्राप्ते ।

अथ तृतीयः पादः ।



श्रुतेः ॥ इतानीं वाक्यादिविनियोगो निरूप्यते । तत्र वाक्यं
नाम अङ्गत्ववदकोभूतपरोद्देयताकृतिकारकत्वान्यतरपदार्थकल्पनाऽ-
नुकूलश्रुतपदसन्निधिः । अस्ति चेद धेनुर्दक्षिणा, उच्चैर्धनं कियते,
प्रयाजग्रेपेतेत्यादौ । अत्र कल्पनाशब्देन कर्मत्वकरणत्वादिविषयकं
संसर्गविधया लक्षणादिमाधारणेन शक्तिशब्दपदार्थापस्त्रितिभिन्न-
बोधमात्रं विवक्षितं । तेन धेनुर्दक्षिणेत्यादौ संसर्गविधया भावमान-
करणताकै नाव्याप्तिः ।

वस्तुतस्तु सुबन्तपदयोः परस्परान्वयस्याश्रुतपञ्चत्वादवशकस्य-
भावनाश्रयानुरोधेन धेनुरिति प्रथमया करणत्वलक्षणाद्विष्णुपदेन
च तत्कार्यवृत्तिकर्मत्वलक्षणात्कल्पनापदेन लक्षणाश्रयोपस्थितिरेवा-
भिप्रेता । उच्चैरित्यादौ लुप्तविभक्त्यर्थक्य करणत्वस्य प्रातिपदिकेनैव
लक्षणात्वाऽऽव्याप्तिः । अवबोच्चैरित्यादौ करणत्वस्य संसर्गविधयैव
भावोपपत्तेः कल्पनापदेनोभयं विवक्षितम् । प्रयाजग्रेपेतेत्यादौ
तृतीयया कर्मत्वस्य धातुना करणत्वस्य लक्षणात्कल्पना स्फुटैव ।

श्रुतपदसन्निधेय योग्यताज्ञानं विना कर्मत्वादिकल्पकत्वानुप-
पत्तेर्योग्यत्वरूपलिङ्गानुमापकत्वम् । श्रुतस्यैव यदस्य कर्मत्वादिलक्ष-
कत्वाङ्गीकारेण तदाचक्रपदरूपयुतिकल्पकत्वाभावेऽपि च श्रुतपदस्य
तत्तात्पर्यकत्वरूपधर्मवैशिष्ट्यरूपेण कल्पनात् श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तिः ।
अतश्च वाक्यं, लिङ्गं श्रुति च कल्पयित्वाऽङ्गत्वे प्रमाणम् । तदिह

कलाञ्च तुल्यत्वम् । ततश्च पीतपदे अग्निश्चाद्युत्पत्त्यर्थं मन्त्रार्थीयं
पाधातुना चावयविगतमेव तत्त्वमन्त्रिस्त्रीकारं सचयित्वा इन्द्रः
पीतः स्त्रीकारकर्त्ता यस्मिन् सवन इति व्युत्पत्त्या समानाधि-
करणवज्रमौहिरज्जीवियते । प्रकरणाविशेषाच्च निर्णयः । अतः
सर्वस्यैव सोमस्योक्तविधिस्रातः सवनादिसम्बन्धितादनैन्द्राणामपि सम-
न्वयकमेवाविकारेण भवणम् ।

यदि तु पीतपदस्य पूर्वं निपातापत्तिराग्रह्यते, तदाऽस्तु इन्द्रे
पीतं पावमस्मिन्निति सप्तमीवज्रमौहिः । यदि तत्रापि निष्ठान्तलेन
पूर्वनिपातापत्तिरविशिष्टेति विभाव्यते, तदाऽस्तु तत्पुस्त्य एव ।
तदापि तु संप्रणया सोममन्त्रिस्त्रीकारपरत्वम् । न च तस्यां प्रमा-
णाभावात् । तैत्तिरीयशाखायां प्रातःसवनादिभेदेन इन्द्रपीत-नराग्रस-
पीत-पिबपीतानां चिबारं पाठस्यैव प्रमाणत्वात् । सोममात्रपरत्वे हि
तत्तत्प्रदानेषु लिङ्गादेवेन्द्रपीतादिपदानां सक्त्युपठितानामेव पाठो-
पपत्तौ तत्र शोध्यतयैव प्रातःसवनादिपदानां विभागेन विशेषण-
लोपपत्तिः । अतस्तेषां प्रातःसवनादिभेदेन चिबारं पाठं यव वैय-
र्थ्यमिथा सवनपरत्वलक्षणातात्पर्यवाचकः । अतयेन्द्रपीतादिविशेषण-
त्रयपुरुषस्य तत्तत्सवनस्य सम्बन्धिनं सोम अन्यदेवत्यमपि भक्षया-
मीति मन्त्रार्थावगतैः सर्वैकमन्त्रम् । विभागोऽपि तैत्तिरीयशा-
खाऽऽस्रातक्रमेणैव बोध्यः । कल्पसूत्रकारास्त्वहमेवामनन्ति* ॥२॥२॥॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भारद्वाजीयिकायां

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

* कल्पसूत्रकारास्तुह्यहमेवामनन्ति, - इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

ध्ययनेनापि अध्ययनविधयसम्पत्त्यापत्तेः । शूद्रस्यैकपदश्रवणनिषेधस्तृन्ताकावयवादिनिषेधश्चानुपपन्नः । तथा* चैतादृशविषये निषेधस्य विध्यपेक्षया वैलक्षण्यं, तथा कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । तस्मादुपक्रमानुसारेण ऋग्वेदविहितकर्माङ्गभूतमन्त्राहुत्वमेवोक्तं द्वादीनाम् । एतच्च वेदवक्ष्य प्रकरणस्य वाक्यमात्रेषु अपर्थाप्रत्वात्प्रकरणेन वाक्यस्य स्वविषये उपसंहारानुपपत्तेर्वेदत्वावच्छिन्नविहितकर्मभावोद्देशेन वाक्येन स्वरविधानावगतेः प्रकरणवाधेऽपि न क्षतिः ॥२॥२५॥

गुणमुच्यते ॥ याजुर्वेदिने आधाने सामवेदपतितानि वारवन्तीयदीनि सामान्यगुणत्वेन युतानि । तेषु सामवेदिकः स्वरः स्ववेदनिवन्धनत्वात्क्षीप्रमुपस्थितो न तु प्रधानविधिनित्यत्वतो याजुर्वेदिकः, प्रधानेकवाक्यतापेक्षत्वेन विन्यस्योपस्थितत्वादिति प्राप्ते ।

मात्रस्यैवाधानस्य यजुर्वेदेन विधानादङ्गेषु विन्यस्योपस्थितिरप्ययं प्रधानाश्रितत्वादस्तीयान् । अतस्तेषु याजुर्वेदिक एव स्वर उपाद्यत्वमिति भाव्यकारः ।

वात्तिककारस्तु प्रयोगविध्यश्रितस्वरस्य प्रधाने युतत्वाप्यङ्गे कस्यत्वेन दोषन्यमेव । इतरथा व्योतिष्ठोमाङ्गभूतहोवादेरप्यध्वङ्कसंज्ञत्वापत्तेः । वारवन्तीयस्यापि यजुर्वेदे वारवन्तीयं गायतीति विनियोगविधेरप्यानाद्यैवस्थितानीयम् । यच्च वेदान्तरे उत्पत्तिर्वेदान्तरे च विनियोगस्तत्र वारवन्तीयोपादौ कः स्वर इति चिन्तायाम् । उपात्तेः पूर्वभावितादमन्त्रातिरोधित्वेन तद्विवन्धनएव स्वरौ पक्षीयान् । अतएव यथा ऋग्वेदेन क्रियते उपाद्यत इति युक्त्यर्थं इति प्राप्ते ।

* यथा,- इति मतिमुपस्थितम् ।

ज्योतिष्टोमे श्रुतेनोचैवं वा कियत् इत्यादिना वाक्येन विधीयमान-
स्याद्येदादेर्देष्टव्यमसंपत्तेन अगादिपदेन किं अगादीना मन्त्राणा-
मेवोद्देश्येन प्रतिपाद्यते, एतं यद्यो वेदा अत्रायन्नेत्याद्युपक्रमस्यार्थ-
वादवगेन लक्षण्या अवेदादिविहितकर्त्ताद्भूतगन्तमानस्येति
दिश्यायाम् ।

उपक्रमस्यपि वेदपदस्य गुणभूतान्यपदार्थवादस्येन प्रधान-
भूतविधुरेण्यस्यगादिपदे नि सन्दिग्धेऽगुणविरोधन्यायेन लक्षणा
तात्पर्यमाहकलायोगादेदपद एव तदेकदेशस्यगादिलक्षणा । वस्तु-
तस्तु वेदशब्दस्यावयवेऽपि न लक्षणा । वेदत्वस्य प्रत्येकवृत्तिसादि-
तरया अङ्गस्यैकवाक्यवयवे दीयमानास्येति प्राप्ते ।

उपक्रमे वेदपदस्यैव एवैतावदवगम्यते नूनमत्र वेदस्य रूपमा-
जानाद्देष्टव्यं विधेयता वा तस्यास्य वाक्ये* विवक्षितमिति । तत्र
च विधेयस्य उच्येदादेनाभात्यरिजिषादेव तस्योद्देश्यत्वावगतैर्वस्तुतो-
अगादिपदमनुज्ञाद् एव मदुद्देशपरम् । अत्रयामस्यातविरोधिन-
उपक्रमस्य वेदपदस्यैव तात्पर्यमाहकस्य मत्वात् अगादिपदे तत्र-
पुरत्वेन अवेदादिविहितकर्त्ताद्भूतगन्तमानवणा ।

न सोपक्रमगतस्यापि अवेदादिधिकारकत्वादेन परेण माध ।
तस्यैव विधेः स्मृतिमापेक्षतेनार्थगतैकत्रापयताया आशङ्क्यात् पूर्ण-
विराधे परस्यानृत्यपयतादेवावृत्ते । न च वेदस्य अगादिप्यपि
पदान्नत्यादुपक्रमान्तिरोधः । वेदस्य मन्त्राणाद्युपमुत्पादकत्वे यद्य-
विधे एव यथाप्रत्येनान्वयवपयाप्रमाभावात् । इतरथा एकवाक्या-

* वाक्येन-इति २० पुनः ६ पाठः ।

गन्नादीनामपि तदापत्तेः । प्रयाजादीनामनाकाङ्क्षितत्वेन तदता-
पत्तेश्च । अथ दर्शपूर्णमासयोः प्रकारान्तरेण प्रयाजानाकाङ्क्षित्वेऽपि
इतिकर्तव्यतात्वेन तदाकाङ्क्षोपपत्तेर्युक्त प्रकरणमिति चेत् । किमि-
दमितिकर्तव्यतात्वं नाम ? न तावत्फलं अपूर्वं वा सहकारित्वम् ।
प्राधान्यापत्तेः । प्रयाजादिवदाग्नेयस्यापि विकृतावतिदेशापत्तेश्च ।
नापि करणजनकत्वम् । प्रयाजादिषु बाधादिति चेत् ।

न । सन्निहितस्य फलवतोऽनवगताङ्कताकपदार्थविषये इतिकर्तव्य-
तात्वेनापेक्षयस्त्वैव प्रकरणपदार्थत्वात् । अचामन्निश्चितज्योतिष्टोमा-
द्यङ्गलस्य प्रयाजादौ वारणायाश्च विशेषणम् । अनुयाजाद्यङ्गलवारणास्य
फलवत् इति द्वितीयम् । प्रोचनादेः श्रुत्यादिष्वविनियुक्तस्य
प्रकरणविषयत्ववारणास्य तृतीयम् । सिद्धरूपस्य सिद्धाविनियुक्त-
मन्त्रादेः प्रकरणविषयत्वविद्युर्थमितिकर्तव्यतात्वेनेति चतुर्थम् ।

इतिकर्तव्यतात्वं च करणानुग्राहकत्वम् । सर्वत्र हि अग्रतस्त-
करणलाघोगाच्छक्तिः कारणनिष्ठा समस्योति निर्विवादम् । सा च
कारणतावच्छेदिका कारणरूपा वेत्यन्यदेतत् । तस्यास्य जन्यवृत्तित्वे
जन्यत्वैवेत्युक्तम् । सामान्यलाभे परमनादितेत्यपवादः । तत्र तत्त्वाम-
व्यपेक्षैवेतिकर्तव्यताऽपेक्षा । तथा च सन्निहितप्रयाजादेरङ्गत्वबोधः ।
प्रयाजादेस्तत्त्वामपीत्यात् । सिद्धरूपस्य च श्रुत्यादेर्वापारावेण विना
तत्त्वामपीत्यामन्त्रवान्तया अग्रहणम् ।

अत्र च प्रधानगतेतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षायाः प्रयाजादिगतप्रयो-
जनाकाङ्क्षसहकृतायास्तत्तदाक्षय्यं स्वस्वावाप्तरवाक्प्राप्तं समाप्तस्यापि
मन्त्रादेर्वापारावेण तत्त्वामपि वापदसन्निध्याच्छ्रुताक्षयकालवत्, ति-

आद्यानमात्रेण मन्त्रस्य प्रयोजनानवगमेन प्रयोज्यत्वानवगतेः
स्वरानपेक्षत्वादिनियोगोत्तरकाश्चमेव स्वरसम्बन्धात्क्रियत इत्यस्य
प्रयुज्यत इत्यर्थावगतेः प्रयोगस्य च विनियोगाधीनत्वेन विनियोग-
सौवाच्यवहितपूर्वं पुरःसूक्तिं कृतान्तर्दिधिविबन्धन एव स्वरोऽस्मति
वाचनेऽनुष्ठेय इत्याह ॥३॥१६॥

भृशस्तेन ॥ यच्चैकमेव कर्मानिष्ठेषु युतं, तच्च क्षोत्पत्तिः क्व च
तदनुवादेन गुणार्थं श्रवणमिति जिज्ञासायां, यथाज्ञयाऽऽख्यं तच्चो-
त्पत्तिः । शेषकषाऽऽख्येन रागावस्थाननिर्णयवत् । वस्तुतस्तु कर्म-
स्वरूपपरिचायकद्रव्यदेवतादिष्वान्तश्चैव निर्णायकत्वम् । तथापि
द्वैविध्ये, बहिरङ्गत्वेऽप्यभिचाराद्देवताया एव, न तु द्रव्यस्यैत्या-
द्युक्तम् । अतश्चैवंविधनिर्णायकत्वे तत्रैवोत्पत्तिः । अन्यत्र तदनु-
वादेनाविरोधिगुणान्तरविधानम् । विरोधिनि तु गुणाद्वेद एव ।
एवं यत्र कस्यचिदपि नियामकस्याभावस्तथाप्यभ्याषाद्भेदः । न ह्यत्र
ग्राह्यान्तरन्यायेन साद्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे कर्मैकत्वम् । तददि-
हाद्येष्टभेदाभावात् । अतो नियामकत्वेन यत्रैवोत्पत्तिस्तद्भेद-
निबन्धन एव स्वर इति सिद्धम् ॥३॥१७॥

अप्रयुक्तम् ॥ एवं वाक्ये निरूपिते प्रकरणमिदानीं निरूप्यते ।
ननु किमिदं प्रकरणं नाम ? न तावत्कश्चिदभिधात्र, गोश्लोचनादेरपि
दर्शाङ्गत्वापत्तेः । अथ* साक्षाद्भवमात्रम् । विज्ञातेरपि प्राकृताङ्गविषये
तदापत्तेः । नापि साक्षाद्भवे सति सन्निधिपठितत्वम् । उपशोभा-
दावपि तदापत्तेः । अपोभयाक्काङ्क्षत्वविशिष्टं तत् । सिद्धरूपाणां

* न च, - इति मन्त्रिगुक्तिम् । एवं परम् ।

यागादिसन्निधेरपि तथात्वापत्तेर्वाक्यार्थेत्युक्तम् । प्रयाजादौना स्नान-
विषयत्वापत्तिनिरासार्थमाद्य विशेषणम् ।

तस्मादेश्वापरपद्याय द्विविध, पाठसादेश्चमनुष्ठानसादेश्च ।
आद्यश्च द्विविधम् । यथाक्रमं पाठ सन्निधौ पाठय । अथमपौ-
दमुभयाकाङ्क्षाऽन्यतराकाङ्क्षा चेति । अथोभयाकाङ्क्षाघटकप्रधा-
नाकाङ्क्षा चेति कर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षाभिवा द्रष्टव्या । तत्र पाठक्रमा-
त्काम्यप्राप्त्यानुवाक्यामन्त्राणा काम्येष्वङ्गत्वम् । सन्निधेस्तु, साध्याय-
पाच्यश्चमनविधिसन्निधौ समासात्तस्य ऽऽन्वध्वमिति मन्त्रस्य तदङ्ग-
त्वम् । अनुष्ठानसादेश्वात्तु षडधर्माणा वैचपसङ्गत्वम् ।

यद्यपि चैषां स्निग्धादिप्रमाणान्तरेष्वेव विनियोगात्क्रमादी-
नाञ्च क्वचिदपूर्वसाधनत्वलक्षणतात्पर्यप्राप्तकत्वमावाचाङ्गत्वे प्रामाण्यम् ।
तथापि षड्विधस्यापि क्रमस्यावहीर्णादाहरणानि कौस्तुभोक्त-
रीत्योद्दनीयानि ।

अत्र षड्विधेऽपि क्रमे आरादुपकारकच्छले तावदितिकर्त्तव्य-
ताऽऽकाङ्क्षाया कल्पनीयत्वात्प्रकरणकल्पकत्वम् । मन्त्रादिद्वयसन्निध-
त्युपकारकच्छलेऽपि मन्त्रादेः स्वरूपेण यागाजगत्वेऽपि तत्तन्निध-
मादृष्टोपहितस्य तदजनकत्वात्करणनिष्ठयोग्यताजनकस्वरूपेतिकर्त्त-
व्यतात्वात्प्रकरणकल्पनावश्यकैव । अत एव तदपेक्षया तस्य दौर्ब-
ल्यम् । षड्विधे तु क्रमे उभयाकाङ्क्षालवणादन्यतराकाङ्क्षालवणम् ।
तत्रापि पाठक्रमादनुष्ठानसादेश्चस्य । विधिसन्निधानस्य पुर स्फूर्ति-
कत्वात् । तयोस्तु मध्ये सन्निधानस्य प्राबल्यम् । एकग्रन्थभेदादि-
त्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥१॥१८॥

रूपदानाच्च स्वार्थोपस्थितिदारा तद्विधाश्रुतपदान्तरकल्पनाऽनु-
कूलयोग्यतारूपसिद्धिकल्पनया च, समिधो यजति इत्थं दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामी यजेतेत्यश्रुतेतिकर्तव्यतात्वत्वाच्चिदरूपश्रुति-
कल्पनया चेतिकर्तव्यतास्वरूपश्रुतिकारकत्वे प्रामाण्यम् । सम्भवति
हि प्रयाजादीनामपि उक्तप्रक्रियजनकत्वेन भावनायामन्वयः । तस्मा-
त्सिद्धं प्रकरणं नाम चतुर्थप्रमाणम् ।

यत्नश्च पार्यवारिणा, अननुष्ठेयैतन्नापि कर्मादेः सयोग-
विभागादभ्यक्तदर्शनाभेद प्रकरणम् । अपि तु व्यापारसामान्य-
व्याख्यातायंतामद्वैतय तद्विशेषायेत्येतेतिकर्तव्यताऽपेक्षा । तथैव च
प्रयाजादीनां तत्त्वान्वय इति तदेव च प्रकरणमित्युक्तम् । तस्मा-
त्तथाले निरूपकप्रकरणस्य तदघटिताङ्गत्वबोधकत्वात्तुल्यपत्तेः । प्रयाजा-
देर्भावनात्वे तथैव कलषमन्वापत्तेः । अस्मन्मते तु यद्यथैव भावना-
त्वान्तस्य च यागजनकत्वेनैव कृतार्थत्वाच्च तदापत्तिरिति वैयर्थ्यम् ।
न चैव प्रधानस्य स्वतो निराकाङ्क्षस्यान्यतराकाङ्क्षैव प्रकृतौ प्रया-
जाद्यङ्गकलापसिद्धिः, विकृतौ च भावनायाविशेषापेक्षया अकृतौप-
कारैरपि सविहितैरुपशोभैरेव निराकाङ्क्षत्वोपपत्तेर्नातिदेशकल्पना-
पत्तिरित्यादि कौस्तुभे विस्तारः ॥१॥१८॥

ततश्च ॥ स्थानवाङ्मते पञ्चम प्रकरणम् । तथेतिकर्तव्यता-
त्वेनायोग्यप्रत्यययोर्वाक्यार्थयो मविधिः । इतिकर्तव्यतात्वेनायो-
ग्यत्व देधा । क्वचिदाकाङ्क्षविरहात् । यथा निरुतेरुपशोमादि-
द्विषये, कृतोपकारप्राप्तताङ्गैरेव निराकाङ्क्षत्वात् । क्वचिद्व्यापारा-
त्मकत्वात् । यथा जपादिमन्त्रादौ । अत्र चैकवाक्योपात्तप्रतीति-

आख्या चैवम् ॥ अग्नेदादिविहितपदार्थेषु होवाध्वर्यवादि-
समाख्या वेदे याज्ञिकैश्च प्रयुज्यते । साऽप्यङ्गत्वे प्रमाणम् । तथा हि ।
सर्वत्र कृत्वावयवशक्तिकं द्विविधं पदं प्रकृतविधौ वाक्यार्थान्वय्यर्थकं
तद्विग्रहेति । तत्राद्यं निर्मग्न्येनेष्टकाः पचति, प्रोक्षिताभ्यामुत्सृज्य-
मुमन्ताभ्यामवहन्तीत्यादौ निर्मग्न्यादिपदम् । तत्र वाक्येनैव मन्यमा-
दौनां पाकाद्यङ्गत्वाच्च सामाख्यानिको विनियोगः । द्वितीयस्तु
आध्वर्यवमधीते प्रेतुं होतुश्चमन इत्यादौ । तत्र विशेषस्य काण्डस्यैव
प्रकृतविधावचये जाते विशेषणस्याध्वर्युकर्तृत्वादेः सिद्धवन्निर्देशान्य-
थाऽनुपपत्त्या विनियोगः कल्प्यत इति तत्र समाख्यया विनियोगः ।

एव समाख्ययाऽवयवार्थयोः समन्वे सप्तममर्थादया बुद्धे
न तन्निर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या अतन्त्रविधिकल्पना, गौरवापत्तेः ।
किन्त्वन्वाधानादिवाक्यसाध्वर्युं दृषीत इति वाक्यस्य ऐकवाक्यता-
सम्पादकपदमात्र, समध्वर्युं दृषीते सोऽग्नीन्वाद्धातीति । तत्र
द्वयोर्विध्योः कथञ्चिदस्यैकबुद्धिस्तत्तेवविधस्यलक्षणापूर्वकमध्व-
र्योरितिकर्तव्यतात्वबोधकाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनया तद्विधोर्महा-
वाक्यैकदेशलाक्षणपदसन्निधिरूप वाक्यं कल्प्यते । तेन साध्वर्युमात्र-
निष्ठयोग्यतारूपलिङ्गकल्पनया एकवाक्यतासम्पादकपदरूपश्रुति-
कल्पनापुनस्तस्याः षष्ठप्रमाणत्वम् । ३३३ ० ॥

श्रुतिलिङ्ग ॥ तदेव घट्सु प्रमाणेषु निरूपितेषु श्रुतानां विरोधे
यन्नावर्त्तं निरूप्यते । विरोधस्यैकस्य शेषस्य शेषिदये प्रमाणद्वयमन्वे ।
यथैन्द्रोमन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वे लिङ्गाच्चेन्द्राङ्गत्वे । यथा वा एक-
स्मिन् शेषिणि शेषद्वयविनियोजकप्रमाणद्वये । यथा गार्हपत्ये श्रुत्ये-

नोपांशु चरन्तीत्यनेन सविहितयत्किञ्चित्यदैकवाक्यतयाऽवगत-
पदार्थधर्मत्वेन बाध्यते ।

वाक्यप्रकरणविरोधे च वैमृधस्य वाक्यावगतेन पौर्णमासद्वयेन
प्रकरणावगतदर्शान्नलबाधः ।

यत्तु अग्नीषोमादिपदैकवाक्यतापक्षानां इदं हविरित्यादि-
पदानामभावात्प्राग्देवताप्रकाशप्रार्थनं प्राकरणिकं वाक्येन बाध्यत-
इत्युदाहरणमुक्तम् मूले । तच्छ्रुतिस्मिन्नविनियुक्तस्य सिद्धरूपत्वेन
प्रकरणाविषयस्य च सूक्तवाक्यस्य मुख्यप्रकरणविनियोग्यत्वप्रसक्तभावे-
ऽपि अधिकाराख्यगौणप्रकरणमप्रापूर्वमाधनत्वव्यवसायात्पर्यपाह्वस्य
प्रसक्तत्वात्तद्वाधाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । प्रकरणयोर्विरोधे महाप्रकरण-
मवान्तरप्रकरणेन ।

प्रकरणक्रमयोर्विरोधे अचैर्द्वितीयत्यादिविदेवनादीनां सवि-
धानादभिपेक्षनीयाख्यशोमयागाङ्गत्वप्रसक्तौ प्रकरणाद्वाजसूयाङ्गत्वम् ।
न चाभिपेक्षनीयस्यापि फलत्वत्वेन प्रकरणाग्रहः । तस्य विवक्षितत्वेन
सूतोपकारमाहताङ्गनिराकाङ्क्षस्य तदभावात् ।

न च विवक्षितावधि यथाहताङ्गानुवादेन वैकृतगङ्गं वाचनिकं
विधीयते यथा वृषत्तादि, तस्यापि विवक्षितगताङ्गाकाङ्क्षायांमनि-
वृत्तायामेव विधेयत्वात्तन्मन्दृष्टस्य तत्पूर्वभावित्वे सति प्रधानोत्तर-
भाविनोऽपवाङ्मस्य वा प्रकरणेनैव घट्टणोपपत्तेः विदेवनादीनासा-
भिपेक्षनीयोत्तरमुक्तविधाभिपेक्षपूर्वभावित्वेन पाठात्प्रकरणघट्टणोप-
पत्तिरिति वाच्यम् । ग्राहताङ्गानुवादेन विहितस्याख्यपूर्वाङ्गोप-
शोमशदिहत्याकाङ्क्षायां निवृत्तायामेव विधानात् । यच्च हि

त्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षाणामपि विवृत्त्याकाङ्क्षयैवातिदेशकस्य न वदिन्द्रा-
द्याकाङ्क्षयैव लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकलोपपत्तिः । तस्य ध्यानाद्युपादान्तरे-
णापि स्थितिभिर्देर्नियमेन विवृत्तिवदनाकाङ्क्षत्वात् । अतः श्रुत्या-
गार्हपत्याङ्गत्वमेव । न च श्रुतेः करणत्वमात्राभिधाद्यित्तेन गार्हपत्य-
निरूपितत्वस्य वाक्याधीनत्वात् श्रुतिलिङ्गविरोध इति वाच्यम् ।
तथाप्येऽपि ब्राह्मणशास्त्रत्वेन भग्नलिङ्गापेक्षया* वयस्यन्यदेवताः
पश्यन्तिवत्प्रचलनोपपत्तेः । वस्तुतस्तु यथा न वेवक्षया श्रुत्या
विरोधो नैवं वाक्येनापि । गार्हपत्यसमीपे द्रव्येवमुपपत्तः । अत-
स्त्रोभयविरोधत्वेऽपि प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति न्यायेन श्रुति-
लिङ्गविरोधोदाहरणम् ।

लिङ्गयोर्विरोधे मुख्यसामर्थ्येन औपक्ष बाधः । लिङ्गवाक्ययोस्तु
द्यौनन्ते इति सदनकरणप्रकाशकस्य पूर्वार्धस्य तस्मिन्सौदेत्युत्तरार्धेन
सादनप्रकाशकेन तस्मिन्कस्मिन्निति विभागे साकाङ्क्षेऽपैकवाक्यत्वात्स-
क्तकस्य भग्नस्य सदनसादनयोरन्यतरत्रोभयत्र वा प्रतिष्ठापन एव
वाऽस्य तस्मिन्निति पदसंनिधिकूपेण वाक्येन विनियोगे प्रारौ-
पिते, ततः पूर्वप्रवृत्तेन लिङ्गेन तत्तदाख्यातस्य मुख्यविशेष्यत्वेन
स्वार्थबोधकस्य परोपवर्जनकत्वकल्पने प्रमाणाभावात्तच्छब्दस्य च सा
वैयदेवीतिवदाख्यान्तरोपक्षितार्थपरामर्शकत्वेनापि चरितार्थत्वात्प्रत्ये-
कमेव विनियोग इति ।

वाक्ययोर्विरोधे लपांशुत्वस्य एवा एषा यज्ञस्येति व्यपेतयज्ञ-
पदैकवाक्यत्वाद्यद्यभागाधर्म्यं, तस्माच्चत्किञ्चिन्नाचीनमशौपोमौयात्ते-

* लिङ्गाद्यपेक्षया, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

व्यया बाध । एव ज्ञानरितञ्जनरितादिप्रमाणस्य पूर्वे मह विरोधे
शेषानेकत्वे च उदाहरणानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि ।

य चायं श्रुतिस्मिद्धादिबाधोऽप्राप्तबाध । तच्च चाङ्गतापोध-
कस्मिन्नादिकल्पप्रमाणप्रतिबन्धकत्वम् । पूर्वपूर्वप्रकारेण हि अङ्गत्वे-
ऽवधारिते निराकाङ्क्षत्वादुत्तरोत्तरतः पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पमैव मोदे-
तीति । सोऽयमप्राप्तबाध । एव सृष्ट्यन्तर्धौ चैव आत्मभागी यजती-
त्यादावपि । अन्यत्र सामान्यविशेषनित्यमैमित्तिकभावादौ प्राप्त
बाध । तच्चञ्च कृतस्य बोधकस्य विशेषविषयताप्रतिबन्धकत्वम् ।
सामान्यशास्त्रादेर्हि विशेषशास्त्राद्विना पदहोमादिविषयतामात्रं
प्रतिबध्यते । न तु सामान्यशास्त्रमपि । तस्य कृतत्वेनाकल्पनीय-
त्वात् । होमान्तरव्यवहारनौयाभावापत्त्या मिथ्यात्वस्यापि कल्प-
यितुमशक्यत्वाच्च ।

अतएव येन सामान्यशास्त्रमेव पूर्वमालोचितं तस्य विशेषा-
दर्शनजनितभ्रम एव विशेषविषयविषयको विशेषशास्त्रेण बाध्यते ।
एव यथापि न तौ पक्षौ प्रकरोतीत्यादौ शास्त्रप्राप्तस्य निषेध-
त्वापि प्रापकशास्त्रस्य यद्यपि निषेधस्य प्राप्तिबाधेत्वेनोपजीव्य
त्वादत्यन्तबाधानुपपत्तेर्विशेषविषयत्वमावश्यकम्, तथापि तत्र विक-
ल्पाङ्गीकारात्तदभावपक्षे विशेषविषयत्वप्रतिबन्धोक्तत्ववर्णनान्नि ।
यथा च तत्र रागप्राप्तनिषेधवत् ध्वान्तिप्राप्तस्य बाधमङ्गीर्यत न
विकल्पकया कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । वक्ष्यते चात्रापि द्रष्टव्यम् । अत
शिद्धं बाध्यस्य द्वैविध्यम् ॥३॥ १॥

अहोने वा ॥ एव विरोधे बलावन्त निरूप्याधुना विरोध एव

प्राकृतकार्योपपन्नतया वैकृताङ्गस्य विधानं यथौदुम्बरलक्षरादेस्तस्यै-
वानिवृत्ताकाङ्क्षायां विधानम् । तत्सन्दृष्टस्यैव च तत्पूर्वभाविनो वा
प्रधानोत्तराङ्गस्य विवृतिप्रकरणेन यद्वहम् । अभिषेकस्य तु प्राकृत-
कार्योपपत्त्याभावाच्च तत्पूर्वपठितानां विदेवनादादीनामभिषेचनीय-
प्रकरणपञ्चलोपपत्तिः ।

यस्तुतस्तु अभिषेकस्यापि स्वतन्त्रोत्पत्तस्य प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वा-
वगतेर्माहेन्द्रस्यैव प्रत्यभिधिच्यत इत्यत्र प्रतिशब्दयोरेव कालार्थं
संयोग इति वक्ष्यते । अतो विदेवनाद्यभिषेकान्त्यानां सर्वेषामेव सन्नि-
धानादिनाऽभिषेचनीयाङ्गत्वप्रसक्तौ प्रकरणेन तद्वाधः । न च राजसूय-
स्यापि प्रत्येकं विवृतित्वात्मकप्रकरणभावः । पविनादारभ्य चतस्रः पृति
यावद्राजसूयतन्त्रधर्मपुरस्कारेण वाचनिकाङ्गान्वागतसन्दृष्टविदेव
नादीनां प्रकरणपञ्चलोपपत्तेः । एव प्रकरणस्य क्रमान्तरेरपि लुप्ता
हरणान्युद्धानि । एव क्रमयोर्विरोधे सन्निधानेन याज्यादयस्य कस्मै-
न्द्राग्रदद्याद्गले स्थितयेन प्रसक्ते यथाक्रमं पाठादावस्यास्याङ्गत्वम् ।

क्रमसमाख्ययोर्विरोधे पौरोडाशिकप्रमाख्याते काण्डे समाप्ता-
तस्य शुन्धध्वमिति मन्वादे सन्निधानास्तास्याङ्गत्वम् । न च
महाधिकारेण सन्निधिवाधः । तस्यापि वाचनिकाङ्गसन्दृष्टत्वेन
यत्नत्वात् । न चैव तस्य प्रकरणत्वापत्तिः । मन्वस्य सिद्धरूपत्वेन
स्तिङ्गविनियोज्यत्वेन च प्रकरणाविषयत्वात् । सन्निधानस्यापि समा-
ख्यावदपूर्वभाधनलक्षणात्तात्पर्यवाचकत्वं एव बलायत्तं न ॥ विनि-
योगे । तत्र लुप्ताहरणान्तरं स्पष्टम् । एव समाख्ययोर्विरोधे
आध्वर्यवमिति सामान्यप्रमाख्यायां याजमानमिति विशेषप्रमा-

तयात्वे आधुदात्तयेति सूत्रात् प्रत्ययादेरीकारस्योदात्तसर-
सिद्धिः ।

न चेकारस्येनादेर्भाववत्त्वात् कथं खप्रत्ययावयवमिति
वाच्यम् । अथनादिपूपदेर्ग्विवद्वचनं खरमित्यर्थमिति एतस्या प्रत्यय-
खरमित्यर्थं ईनादेशस्यापि प्रत्ययोपदेशकालरूपोपदेशिवद्भावस्य
विहितत्वात् । अतो नाय भञ्जममास इति चेत् ।

तयापि प्रकरणानुरोधादहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे षड्भदिन-
कलसादुद्देशेन गौणतयोपपत्तेः । वस्तुतस्तु अह साध्यक्रतुसमूहात्मन्य-
प्रकृतावच्छेदकस्य ज्योतिष्टोमेऽप्यभ्याससमूहात्मके सत्त्वादहीनशब्दस्य
मुख्यवृत्त्यैवानुवादलोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

आस्तां तावदहीनपद, एवकार एव तावत् चित्तातिरिक्त-
सङ्ख्यायाः साधनत्वाभावमनुवदन् द्वादशत्वेन विकल्प्य समूहे । किञ्चैव
प्रकरणादेव चित्तादशत्वयोर्ज्योतिष्टोमसमन्वयोपपत्तेः साङ्गाहीन-
शब्दयोर्द्वयोरपि वैयर्थ्यप्रसङ्गः । अन्तर्गते तु एवेन अङ्गा समान्य-
मानत्वेन खल्वप्यहमंश. खल्वैव सङ्ख्योचितेति औचित्येन स्तुतिपरतया
साङ्गशब्दस्य न वैयर्थ्यम् । किञ्च द्वयोः सङ्ख्यायोरेकार्यत्वेन विधौ शब्द-
भेदो न युज्यते । अतोऽहीनपद साङ्गादवाङ्मरपरमित्यप्यविवादम् ।

युक्त्यैतत् । तस्य समूह इत्यनुष्ठितिसहितया 'अङ्ग' ११.
कृताविति स्रज्या वैदिकप्रयोगाच्च अह समूहसाध्यक्रतुविशेषत्व-
स्यैव सञ्चादिव्यावृत्तस्य यत्रतिचोदनाचोदितस्रज्यासमुदायात्मकत्वस्यैव
योगकृत्याऽहीनपदप्रकृतावच्छेदकत्वप्रतीतेर्न द्वादशत्वस्य ज्योतिष्टोमे
निवेशसम्भवः । अतस्याहीनसमन्वयपददुद्देशेन द्वादशत्वविधिः । यद्यही-

कामि क नास्तीति चिन्तार्थ उत्तरः प्रपञ्चो यावदध्यापयमाप्ति ।
व्योतिष्टोमे उपसदो विधाय तिस्र एव साङ्गस्योपदो द्वादशाहीन-
स्येति श्रुतम् ।

तच्च द्वादशलम् किं द्वादशाहै निविशते प्रकरणएववेति
चिन्तायां, चित्तस्य तावदुपसदनुवादेन विहितस्य साङ्गनियमन्यायेन
स्योपूर्वसाधनोभूतोपसदर्शनादुपसदाच्च प्रकरणान्व्योतिष्टोममाचार-
त्वावगतेः साङ्गपद अङ्गा समायमानत्वात्तदनुवादमात्रं न तद्वैय-
विशेषण, वाक्यभेदाद्वैयर्थ्याच्च । अतश्च तददेव द्वादशलमपि तदनु-
वादेन निधीयमानमुपसदर्शमेव ।

न च तस्याहीनोद्देशेन विधिः । उपसदुपसर्जनत्वेन श्रुतस्य
तस्याहीनसम्बन्धादुपपत्तेः । तस्याहृत्या द्वादशत्वोपपत्तेश्च । द्वादशाह-
प्रकरणपठितवाक्यान्तरैण तस्य तच्च प्राप्तत्वाच्च । अतोऽस्यापि चित्तेन
विकल्पः । अहीनपदं न हीयतरत्यादिव्युत्पत्त्या गजसमासमङ्गीकृत्य
व्योतिष्टोमानुवादकम् । सर्वे ह्यन्ये कृतवो विकृतितादेनमपेक्ष-
भाणा न जहति ।

अथ नाथं गजसमासस्तयात्वे तस्य तत्पुरुषत्वात् तत्पुरुषे तुत्कार्य-
द्वितीयानश्रमुपमानास्यद्वितीयाकृत्या इति सूत्र्या प्रकृत्या पूर्वपद-
मित्यनुवृत्तिसहितया अथवाख्यस्य नञ् पूर्वपदस्योदात्तास्यप्रकृति-
स्वरत्वविधानादावुदात्तत्वापत्तेः । अपि तु मध्योदात्तत्वाद् अ-
कृतौ इति सूत्र्या तस्य समूह इत्यनुवृत्तिसहितया अथ शब्दस्य शत-
समूहवाचि स्वप्रत्ययान्तविधानात्तस्य चायनेनीधीयिय फट्स्वङ्घ्रां
प्रत्ययादीनामिति सूत्र्येणादेशविधानात् अथ शब्द स्वप्रत्ययान्तः ।

यदि न षष्ठी, तदाऽधिकारित्वाख्यसम्बन्धानुवादिका षठी
स्ववैयर्थ्यपरिहारार्थं पदद्वयेऽपि लक्षणमङ्गीकृत्य लाघवाद्दिलयज-
मानत्वयोरेकं व्याख्यवृत्तिनिमित्तत्वं प्रतिपादयति । विशेष-
विशेष्यभावे निमिगमनाविरहान् । एव वज्रभ्यो यजमानेभ्य इति
तादर्थ्यचतुष्टयाऽपि अधिकारित्वसम्बन्धानुवादिकया उक्तविधे निमि-
क्तत्वे लक्षणा । अतश्च नान्यतराविवक्षाप्रसङ्गः । निमित्ते च प्रतिप-
दुद्देशेन मन्त्रविधानेऽपि विजातीयत्वाच्चानेकोद्देश्यता । प्रकरणादा
प्रतिपक्षसम्बन्धसाम इति पदद्वयेऽप्यविवादम् ।

तदिदमेवौ मन्त्रौ ज्योतिष्टोम एव निविशेते एत दिवङ्मयज-
मानके कुलाद्यादीनादाविति चिन्तायाम् । प्रकरणाविरोधात्
प्रकृतएव निवेशः । न च तच्च निमित्ताभावः । आख्यातेन वसन्ते
वसन्ते ज्योतिषा वजेतेत्यादिना उपादेशकर्तृविशेषणत्वमोक्तस्य विव-
क्षाधामसि नित्यत्वेन ज्योतिष्टोम यथाशक्नुपवसन्तस्य वक्ष्यमाणत्वाद्-
घट्टेको न शक्नुयात् तदा दिवङ्मयजमानकत्वशस्तेः प्रतिपदिधान-
सम्भवात् । अथवा यजमानशब्दस्य आगकर्तृसाधवचनस्य पन्थामपि
सम्भवादाद्यशब्दो नावत् स्त्रीलिङ्गत्वे बाधकामभावात् पञ्चोदिते च
मन्त्रः । द्वितीयवाक्येऽपि पाशाधिकरणन्यायेन लिङ्गागुरोधेन
प्रकरणबाधानुपपत्तेरर्थययानुशासनेन सुलिङ्गस्य स्त्रीनपरत्वावागतेः
पञ्चोदिते द्वितीयोमन्त्रः । नित्यान् प्रतिपत्येक इति शस्ते ।

नित्यत्वेऽपि ज्योतिष्टोमस्य नैकत्वे यथाशक्तिन्यायविषयता ।
उत्पत्त्यादिकाद्येषु समानाभिधानश्रुत्या भावनायामन्वितस्य तस्या-
नारम्भत्वेनाशङ्कौ दक्षिणापरिमाणाद्यङ्गान्तरकोधेनाशेषवानुपाद्यतात् ।

सूत्रे च परस्परसम्बन्धस्य प्राचीनमते व्युत्पन्नत्वात् विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः ।

वस्तुतस्तु, अहीनोद्देशेनातिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रष्टव्या दादशोपसत्त्व-
मेवानेन वाक्येन दादशत्वप्राप्तिफलकं, तां चतुर्भिरिति वद्विधीयते ।
दादशाष्टप्रकरणस्य वाक्यान्तरं तु शास्त्रान्तरीयतया सप्तमाष्टपरतया
न विदुष्यते इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

वस्तुतस्तु दादशाष्टप्रकरणस्य वाक्यस्य सप्तमहीनोभयसाधारणत्वा-
देवाहीनेऽपि दादशत्वप्राप्त्युपपत्तौरेकवाक्यतालाभाय प्रकरणपाठार्थ-
वत्त्वाय चौचित्येन चित्तविधेरेवायमर्थवादः । महतः कर्मणो महती
संश्लोषिता न तु प्रकृत इति च स्मृतिः । अतो वाक्येन प्रकरणं
साधितं दादशत्वसाहीनसम्बन्धावगतेर्न तेन व्योतिष्टोसे दादश-
त्वम् । सूत्रे तु पठ्या भाक्तश्रुतिलभादाय श्रुतिप्रकरणविरोधोप-
न्यासइति द्रष्टव्यम् ॥१॥४९॥

द्वित्वञ्जल ॥ व्योतिष्टोम एव उपास्यै गायता नर इति नित्यां
प्रतिपदं विधाय, शुभं हि स्यात् स्तःपती इति दयोर्यजमानयोः
प्रतिपदं कुर्यात्, एते असृष्टमिन्द्र इति षड्भ्यो यजमानेभ्य-
इति श्रुतम् ।

तत्राद्यशब्दो दयोर्यजमानयोरिति यदि षष्ठमी, तदा सा
निमित्तस्वरः । यद्यपि च पृथक् विभक्तिव्यवस्था, तथापि द्विविधार्थ-
धिकरणन्यायेन पाक्षिकलाभावेन प्रत्येकं निमित्तलापर्यवसानात्
प्रधानभूतनिमित्तत्वानुरोधेन मिलितयोरेव द्वित्वावच्छिन्नयज-
मानत्वावच्छिन्नयोर्निमित्तत्व प्रतिपाद्यते ।

एवञ्च वाक्येन प्रकरणवाधान् पञ्जीसंयाजानां पञ्चद्वत्तमात्रप्रती-
तावपि आञ्च्येन पञ्जीः संयाजयन्तीति वचनस्य निर्विषयत्वापत्ते
प्रकरणवाधायोमात्तेनारादुपकारकतया दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगमेऽप्य-
नेन वचनेन सञ्चितयोपकारकतया अग्नीषोमीयपशुधामाङ्गतया
विधिर्मानुष्यस्य ।

न च जाघन्या परप्रयुक्तपशुनुनिष्यसत्त्वस्य लोकेऽपि सन्मवा-
दस्यभिसारिकतुल्यसम्बन्धाभावेन कथं यागीयत्वोपस्थितिः । अग्नी-
षोमीयप्रकरणे श्रुतेन जाघन्या पञ्जीः संयाजयन्तीति वाक्यान्तरेण
प्रकृतापूर्वसाधनोभूतजाघन्युद्देशेन पञ्जीसंयाजविधायकेन यागसम्-
न्धोपस्थितौ अंशु गृह्णातीतिवदनारम्भाधीतेऽप्यस्मिन् क्षतुसम्बन्धा-
वगमोपपत्तेः ।

यत्तु कैश्चिदतिदेशादेव पञ्जीसंयाजानां पशुयागसम्बन्धावगमात्
प्राकरणीक वाक्यं तद्धर्मककर्मान्तरविधायकं पूर्वपक्ष इत्युक्तम् ।
तदतिदेशेन पञ्जीसंयाजानामारादुपकारकविधया पशुयागसम्बन्धा-
वगमेऽपि तात्पर्यग्राहकाभावे अनारम्भाधीते वाक्ये जाघन्यासदीप-
त्वोपस्थितौ प्रमाणाभावादतिदेशेन सञ्चिधाने प्रकरणान्तरासम्भवेन
कर्मान्तरत्वानुपपत्तेश्चोपेक्षितम् । तस्मादाक्येन प्रकरणं बाधित्वेदं
विधाने अग्नीषोमीय उल्लिख्यत इति प्राप्ते ।

जाघनोशब्दस्य पशुनयवशाच्चिनेऽपि उत्तरार्द्धादिशब्दवत् स-
म्बन्धिकत्वाभावात् लोकमिदृङ्मदृष्टस्यजाघन्या एवाज्यवत् पञ्जीसंयाजो-
द्देशेन विधिसम्बन्धे इतीयाया सञ्चयाङ्गीकरणे प्रमाणाभावः ।
अतिदेशात् प्राप्तानां पञ्जीसंयाजानामारादुपकारकत्वाधेन पशु-

किञ्च यत् कृतिमाध्यन्तेनानुष्ठेयतया प्रसक्तं तदेव यथाशक्त्युपवन्धो न
 त्वननुष्ठेये कास्त्रादौ । अतश्च तददेवास्त्राधि न तत्रायविषयतेति
 न प्रकृते यागे द्वित्ववज्जले । न च यजमानशब्दः पञ्चीपर*, पुष्टेव
 प्रचुरप्रयोगेण श्रवणवशेन लक्षणायां प्रमाणाभावात् । यजमानेभ्य-
 इति पुष्टिद्वयं प्राप्ता इत्यस्य मे. * * मिव* निषिद्धत्वेनागतिक-
 श्यययानुष्ठापनाङ्गीकारानुपपत्तेश्च । अतश्च वाक्येन प्रकरणाभा-
 वच, एतेन राजपुरोहितौ शायुश्चकामौ खवेयाताम्, एको द्वौ
 यष्टवो वा यजेरन्वित्यादयैव कुत्सायादीनादिषु द्वित्ववज्जलविधानं
 तथैवास्तोत्कर्षं । न चात्र तत्कल्पस्यापकाभावः । प्रतिपक्षस्येनेद-
 समान्यतः कतुधम्मन्तेऽवगते निमित्तबलेन तद्विज्ञेयोपस्थितौ
 बाधकाभावात् ॥१॥ ॥२॥

जाघनी ॥ दर्शपूर्णमासयो पञ्चीसंवासायां प्रकरणे, जाघन्या
 पञ्ची. सद्याजयन्तीति कुतम् । तत्र किमनेन वाक्येनाङ्गीशोमौय-
 यन्तुनिष्पन्नजाघनद्वयेन पञ्चीसंवासाविधीयन्ते । तत्संज्ञेय विधा-
 नस्य प्रकरणादुत्कर्षः । अतः पञ्चीसंवासाद्वयेन जाघनीद्वयेन विधी-
 यत इति चिन्तायाम् ।

जाघनीशब्दस्योत्तरार्धादिशब्दबदेकदेशद्रव्यवाचिनेन जाघन्या-
 परप्रयुक्तत्वावगमात् प्रयोजनवत्त्वावगमेन प्रयाजशेषवद्वेगत्वावगते-
 क्षृतीयया द्वितीयार्धलक्षणामप्यङ्गीकृत्य पञ्चीसंवासा एव तद्वेगने
 विधीयन्ते । एवञ्च द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणात्तावद्वम् । एतस्या
 • द्वितीयविधिप्रकारापत्तेः ।

* सर्वत्रैवमेव पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । द्वितीयविधि, - इति तु प्रतिपादितम् ।

दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इत्येव षष्ठीतत्पुरुषमपि प्रकर-
णानुरोधेनाङ्गीकृत्य यजमानदैर्घ्ये निमित्ते घन्तर्दनविधानम् ।

यदि तु निषादस्य पत्यधिकरणन्यायेन कर्मधारयस्यैव न्याय्य-
त्वात् यजमानदैर्घ्येण च फलकविदारणप्रकारस्तद्वारकत्वेन घन्तर्दन-
स्तुतेरसम्भवेन हृत्या इत्यर्थेवादातुपपत्तेर्दीर्घस्यासौ सोमस्येति कर्म-
धारय एवाङ्गीक्रियते । तथापि ज्योतिष्टोम एव वक्ष्यादिवक्षा-
न्तरपुक्ते प्रदानविद्वद्वा प्रदेयसोमविद्वद्देरावश्यकत्वात् दीर्घसोमसो-
पपत्तेर्वाक्यप्रकरणयोरविरोधाच्चिन्नेन ।

न च प्रदानविद्वद्देशोपादिना सत्यादनम् । सोमद्रव्यकस्य
धागस्य विना वचन इत्यान्तरसंख्येन सोमेन करणयोगात् । न
च त्रिपर्वद्भस्ममुष्टिरूपसोमपरिमाणबाध । सुखदीर्घपर्वसोमद्रव्येन
तदाधाभावात् । अत एव सोमपदेन यागलक्षणाभावात् सोमदीर्घ-
पर्वसमेव घन्तर्दने निमित्तमित्यपि शक्यं वक्तुम् ।

वस्तुतस्तु । त्रिपर्वद्भस्ममुष्टिपरिमितसोमपचणोत्तरमवशिष्टान्
शुभुपसमूहतीक्ष्णुपसमूहनविधानान्तश्च चार्चवादे यदे तावनेव सोम-
स्याद्यावन्त मिमीते यजमानस्यैव व्याख्यापि सदस्याना प्रजाभ्य-
स्तेत्यवशिष्टान् शुभुपसमूहतीति पूर्वोक्तमाननिन्दयोत्तरादोद्भव-
द्यावदपेक्षितपरत्वप्रतीते कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्याप्यप्रसूत्या परि-
माणभावात् प्रदेयविद्वद्धि सुखमेव ।

न चैवमपि अग्निष्टोमसस्याया अङ्गनादन्याभा कात्याना
निसृणा सस्यानास्य विहगित्वेन कृत प्रकरणाभावात् ज्योतिष्टोमे
च प्रदानवृद्धभावेन प्रदेयवृद्धभावात् कथं वाक्यप्रकरणयोरविरोध

प्रयुक्तमोमविष्टद्विहृतमिति भवतोऽप्यविवादम् । विष्टद्वयद्वयानि च
मध्याह्नानि वचनाच्च तु ज्योतिष्टोमाह्नानि । अतश्च दीर्घमोमस्य
ज्योतिष्टोमस्यन्वाभावादिरुनिसाचपरत्वमिति ।

न चोक्तयद्वयानां ज्योतिष्टोमाह्नत्वाभावेऽपि संव्यादारा तत्त्व-
स्वत्वसत्त्वात्तस्य दीर्घमोमलोपपत्तिः । सर्वतोमुखादौ पूर्वादिरित्यु-
च्यमिष्टोमादिनामासंस्कारे दिगन्तरे दीर्घमोमस्य मत्वादपि-
ष्टोमसत्त्वाकेऽपि मन्तर्दनापत्तेर्घद्वयद्वयविष्टद्विप्रयुक्तविष्टद्वयप्रदेयकत्वं
यत्प्रयुक्तविष्टद्वयप्रदेयकत्वमेव वा यच्च, तच्च तदपूर्वसाधनीभूतकलक-
संस्कारकस्य मन्तर्दनविधिवगमाद्युक्तविष्टद्वेय संव्याप्रयुक्तत्वेन ज्योति-
ष्टोमप्रयुक्तत्वाभावात् तदह्नत्वेन मन्तर्दनविधनुपपत्तेर्वाक्येन प्रकरणं
वाधित्वोक्तविधमवविहृतावेव सिद्देशः । न तु संव्यास्त्रेद, तासां
विहृतित्वेन प्रकरणाभावादिति ।

अत एव घन्तृद्यादिति धातोः सकर्मकत्वाद्नुपकक्षितौघा-
क्तपदेन फलकत्वेन संस्कार्यत्वावगमाद्दीर्घमोमस्योद्देश्यत्वमिति शेष-
स्ययोरसम्भवेन निमित्तत्वमेव । अत एव नायं 'यज्ञमौर्ध्वं वा
मोमपटेन चागन्तव्यं वा म्पराक्रान्तोऽपि तत्पुरुषः । अतश्च तामि-
योक्ता + + तत्पुरुषः' समासत्वाच्च न निमित्तेऽपि विशिष्टोद्देशे
वाच्यमेव ॥ ३॥ ॥ ५॥

मत्वाद्युक्तः ॥ अन्तरभाषीतः प्रवर्गो यत्प्रवर्गं प्रवृत्तौति युतः ।
तस्य च पुरस्तादुपमदां प्रवर्ग्येन प्रवृत्तौति ज्योतिष्टोमाह्नत्वेन
विनिर्धोगः । अथभिषर्गितकृतपुष्यस्यमध्वरुतद्विहृतसंव्यादेन तद्-

इति वाच्यम् । काम्यमस्यासु ग्रहणविद्वद्वा श्रान्त्यभुतज्योतिष्टोमा-
भाये विद्वद्देरावशकत्वात् मन्त्राणा चतुर्णामपि स्वतः प्रकरणाभावे-
ऽपि च ज्योतिष्टोमस्य सर्वानुस्यूतत्वात् काम्यमस्याकज्योतिष्टोम-
प्रयोगे मन्तर्दन्विधानेन प्रकरणानुपपत्तेरपत्तेः । अत एवाग्निष्टोम-
मस्याकज्योतिष्टोमप्रयोगेऽमन्तर्दन् प्रदानविद्वद्भावादिति ॥ विक-
ल्पोऽपि । अत एव च दीर्घत्वस्यानुयोगिनः काम्यमस्याकज्योति-
ष्टोमस्य प्रतियोगिनश्च नित्यमस्याकज्योतिष्टोमस्य प्रकरणादेव
लाभाद्वैतिलाघवम् ।

न चैवमितरमस्याकज्योतिष्टोमस्यापि प्रकरणे अङ्गीक्षितमात्रे
एव वाच्यं प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्योतिष्टोमो य एतेनानिद्धा
अथान्येन यजते गर्त्तपत्यमेव तद्वन्तीत्यत्रापि एतच्छब्देनेतरमस्या-
कस्य ज्योतिष्टोमस्य ग्रहणपक्षेऽग्निष्टोममस्याकस्यैव प्रकरणात् ग्रहण
वक्ष्यमाणं विद्वेतेति वाच्यम् । ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैव फलवत्त्वेन
प्रकरणाङ्गीकारात् । अग्निष्टोमसस्याया अङ्गत्वेनेतराङ्गप्रकरणाव-
च्छेदकत्वानुपपत्तेश्च । एतच्छब्देन तु ज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नसौक्ता-
वपि अन्यशब्देन तद्विकृतिमात्रवाचनेन मन्त्राप्रयुक्तत्वात् तामामपि
ज्योतिष्टोमोत्तरकाकविधिप्रतीतेरर्थादग्निष्टोमसस्याकस्यैव प्रथम क-
रणोपपत्तेः । अतो वाक्यप्रकरणयोरविरोधात् प्रकरण एव मन्त-
र्दन्तस्य निवेद्य इति प्राप्तेः ।

माश्वकारेण तावदिष्टापस्यैव मिद्वान्तितम् । पूर्वपक्षस्याद्य-
प्रकारदयेनैव हतः । वार्त्तिककारेण तु विवक्षितमात्रे विद्वद्भूमके
निवेद्य इत्युक्तम् । तस्याप्यमाश्रयः । दीर्घत्वं तावत् ग्रहणविद्वद्भि-

प्रत्येकग्रन्थैवार्थबोधोपपत्तौ अतिरिक्तप्रक्रिकल्पनार्था प्रमाणा-
भावात् प्रथमशब्दस्य चाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयवाचित्वादाद्यप्रयोगपरत्वा-
वगतेर्यज्ञशब्दस्य च लक्षणया प्रयोगपरत्वं प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमरूप-
वक्ष्यपरत्वमेव वाङ्गीकृत्य प्रथमयज्ञपदेन ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगो-
ऽभिधीयते । स चाज्योष्टोमसंज्ञाकस्य ज्योतिष्टोमस्य पाक्षमिक-
न्यायेन प्रथमं यजमानोऽतिरात्रेण धत्तेति वचनादनिराचसंज्ञा-
कस्य च । अत उभयवाक्येनैव वचनेन प्रवर्गस्य प्रतिषेधः पर्युदासो-
वा । न तु विहृत्यन्तरे । ततोपदेश्यतिदेशाभ्यां तदप्राप्तेः ।

न च ज्योतिष्टोमे द्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य विव-
क्षितत्वाद्विहृतावपि तद्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्राथम्यस्य सत्तात्
कथं न तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । प्राथम्यस्य निरूपकापेक्षायां द्विती-
यादिप्रयोगस्य निरूपकत्वाकल्पनात् । एष वाच्यप्रथमो यज्ञो-
पज्ञानामिति वचनेन ज्योतिष्टोमविकृतिमात्रस्यैव तद्वधारणात् ।
अत एव प्रथमप्रयोगविषयोऽपि ज्योतिष्टोम एव बोध्यः ।

तथाच प्रथमयज्ञशब्दो वाक्यत्रेयादैदिकप्रयोगाच्च निरूपकत्वा-
पेक्षा योमान्तरनिरूपितप्राथम्यव्यवयोगविषयज्योतिष्टोममेवाभिधत्ते ।
अथवा स्त-स्त-द्वितीयादिप्रयोगनिरूपितप्राथम्यव्यवयोगविषयश्च-
मात्राभिधाने, आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा ऋक्षपतिवत्तद्वा सप्त-
माशौरत्रियादौ सचे यज्ञमाचोत्तरकालताऽपत्तेः । अत उक्त-
दिविधज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगे एव प्रवर्गप्रतिषेधः ।

वस्तुतस्तु । नाय प्रतिषेधस्तत्राले न तौ यज्ञौ करोमीतिवदति-
राचप्रथमाहारेऽपि विकल्पापत्तेः । न च क्रियायाः स्वरूपेणोद्देश्य-

पक्षिते । ॥ चोपपदज्ञत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । उपसत्-
पदस्य पुरस्तात् कालप्रतियोगित्वेन स्वार्थोपस्थापकस्योद्देश्यसमर्पक-
त्वाभावात् । उपक्षितत्वात् तदाचकषदान्तरकल्पनयोद्देश्यत्वाङ्गीकारे
तु उपसदा कल्पवत्त्वज्ञानाये ज्योतिष्टोमोपस्थितेरावश्यकत्वात् साध-
नेन तदर्थत्वोपपत्तेः । कोषितकिमाह्वये* प्रकरण एव प्रवर्ण्यमानाच्च ।
तच्च च, न प्रथमयज्ञे प्रयुज्यादिति श्रुतम् ।

तच्च प्रथमयज्ञपदेन सर्वस्यैव यन्नावस्यस्य ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते
एतत् तद्वैद्यप्रथमप्रयोगमात्रमिति चिन्तायाम् ।

प्रथमयज्ञग्रन्थो ज्योतिष्टोमनाम, एष वाच प्रथमो यज्ञो-
यज्ञाना यज्ञज्योतिष्टोम इति सामानाधिकरण्यात् । तस्य प्रथम
प्रयुज्यमानत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वमात्रम् । यद्यपि ॥ सप्ताश्वामन्यपदे-
नाभिधानात् तासु ज्योतिष्टोमोत्तरकालत्वविधानात् न सर्व
सप्ताकज्योतिष्टोमस्य प्रथम प्रयुज्यमानत्वम् । तथापि ज्योतिष्टोम
त्वसामानाधिकरण्येन तावत् तदस्तीति प्रवृत्तिनिमित्तताविधात् ।

अतो वाक्यात् प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैवायं प्रतिषेध
पर्युदासो वा । ज्योतिष्टोमभिन्ने प्रवृत्तौति । अन्यथा विकल्पा
पत्तेः । यच्चज्योतिष्टोमे प्रवृत्तौति वचनं तत्पर्युदासप्रतिषेधार्थम् ।
तदपि च कामं तु योऽनूचानं प्रीचिष स्यात् तस्य प्रवृत्त्यादि-
त्यनेनोपसङ्गित्यते । तेनानूचानस्य योचिषस्याज्योतिष्टोमस्यैकज्योति-
ष्टोमे नित्यं करणम् । अन्यज्योतिष्टोमेति समकरणम् । विवृतिषु
नित्यं करणमिति प्राप्ते ।

* कौषीतकिनाह्वये, इत्यत्र पाठ

† इत्यमर पाठ सत्यम् ।

प्रथमप्रयोगविषयतैव । अनेन च काममित्यनूचानवाक्योपमहार ।
तेनाग्निष्टोमसंस्थाकप्रथमप्रयोगे अनूचानस्य नित्यकरणम् । तथा
ओचियस्यापि । अनूचानो वेदाध्यापकः । तेन ओचियवैग्रयो-
र्निवृत्तिः । ओचियः प्रकर्षेण वेदः तदर्थ-ज्ञः । कामः पदेन प्रकर्षा-
भिधानात् । तस्येत्येकपदेनोभयो कर्षोर्विधानाच्च न विधेयाने-
कत्वम् । तदन्वेषामग्निष्टोमप्रथमाहारेऽपि नित्यमकरणम् ।

यत्तु धार्त्तिके अनूचानादेर्विकल्पोऽन्येषा नित्यमकरणमित्युक्तम् ।
तत्प्रौढिमात्रम् । अत एव पार्यसारिणा अनूचानादेर्नित्यमेव
प्रयोग इत्युक्तम् । यदि तु तदेव समर्पणीयमित्यापहस्तदा काम-
पदेन विकल्पाभिधानादग्निष्टोमवाक्यस्य च तेनोपमहारादनूचानादे-
र्विकल्प इत्येव समर्पणीयम् । सर्वथा अतिरात्रप्रथमाहारे प्रतिप्रव-
शामावाहित्यमेवाप्रयोगोविस्तृतौ तु प्रथमप्रयोगे नित्य करणमिति
स्थितम् ॥१॥४६॥

पौष्णम् ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे, पूषा प्रयिष्टभागोऽदन्तको हि ष-
इति श्रुतम् । तच्च किं दर्शपूर्णमासयोरेवाङ्गत्वेन कर्मान्तरविधिरत-
पूषदेवत्ययाने येवमत्रविधिरिति सिन्ध्यायाम् । न तावद्भागमन्-
द्वलक्षितयागोद्देशेन येषांविधिः । एकप्रवरतामङ्गापत्तेः । पूषदेन
विशेषणे वाक्यभेदाच्च । कप्रत्ययार्थद्रव्योपसर्जनपेषणस्य सागान्वया-
नुपपत्तेः । अत एव न पूषदमेव श्रव्यार्थस्य लक्षितपूषदेवत्ययामस्य
बोद्देश्यतापरम् । पूष्णोऽप्यभिचरितकृतसम्बन्धाभावेन कृतपक्षितौ
प्रमाणाभावाच्च । अतो गुणद्रव्यदेवनाविशिष्टकर्मान्तरविधिरैवाय-
मिति प्राप्तेः ।

मन्वन्तिनेन वा निषेध एव कल्प्यो यथोक्तस्थले । यत्र तु कारकः
निषेधो यथा राज्ञौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादौ, तत्र निषेधस्य कारक-
मात्रविषयत्वेन क्रियाविषयत्वाभावात् क्रियाविषयविधिविकल्पा*
पादकत्वानुपपत्तिः । प्रकृते च प्रथमप्रयोगशब्दस्य नोद्देशत्वपरत्नम् ।
अपि तु मन्त्रं प्रातःपवन इति वदधिकरणकारकत्वम् । अतश्च न
विकल्पापादकत्वापत्तिरिति चेष्टास्त्रिदुक्त युक्तमिति वाच्यम् । कार-
कस्यापि प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्य विधितः प्राप्तौ स्वायत्तौत्वेन
प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्यैव विकल्पापत्तेरावश्यकत्वात् । अत एवा-
स्तेष्वेव यत्किञ्चित्कालप्राप्तौ राज्यपादान्तरौचित्यत्वेन रागप्राप्ता
वैधत्वाभावाच्च तन्निषेधस्य विकल्पापादकत्वम् । प्रकृते तु प्रथम-
प्रयोगाधिकरणत्वं नैच्छिकं प्रतिप्रधानं सुखान्वयस्य वैधत्वात् । अत-
स्तन्निषेधोऽपि विकल्पापादक एव ।

वस्तुतस्तु । प्रथमप्रयोगस्य सद्देशत्वमेव शास्त्रदीपिकायामुक्त-
मिति न किञ्चिदेतत् । अतो नाभूयान्नेच्छित्तिवापयुद्धान् एवाच-
मनारभ्यवादवाक्यशेषः । उक्तविधप्रथमप्रयोगभिर्षे* प्रवृत्त्यादिति ।
ततश्च प्रापकप्रमाणाभावात् प्रथमप्रयोगे अकरणप्रसक्तावघ्नितोमे
प्रवृत्त्यतीति वचनं वस्तुतोऽव्यन्ताप्राप्तप्रापकमपि प्रतिप्रभवफलकं
सद्विघ्नोत्पन्नकाले निमित्ते प्रथमप्रयोगेऽपि नित्यं प्रवर्गविधा-
नार्थम् । न तु विकल्पोऽपि । विकल्पे प्रमाणाभावात् ।

अस्य च नान्यविधयता । सामान्यविधितएव सर्वत्र प्राप्तत्वादिति

* विकल्पा, -इति ख. ग. पुस्तकयो पाठः । एवं परत्नम् ।

चरावेवेति चिन्तायाम् । अविशेषाददन्तकलहेतुवशाच्च सर्वत्रेति
प्राप्ते ।

पुरोडाशे तावत्पाकात्पूर्वं पेयण्य प्राप्तत्वादेव विधानं व्यर्थम् ।
तदुत्तरं तु पुरोडाशपदवाच्याहतिविनाशायपत्तिः । एवं पशुवद-
द्यादावपि । तेषामप्याकारविशेषविशिष्टमांसवाचित्वात् । न चोभय-
त्रावदानोत्तरकालं पेयणविधिः । अत्यन्ताप्राप्तपेयणविधौ भौरवा-
पक्ते । चरावतिदेशेन प्रसक्तस्य प्रयोजनाभावेन निवर्त्तमानस्य
प्रतिप्रसवमात्रकरणे तु लाघवम् ।

प्रकृतौ हि प्रदेशपुरोडाशसिद्धेरन्यथोपपादयितुमशक्यत्वादर्थ-
प्राप्तमपि पेयण आध्ययककर्तृकत्वादिप्रयोजनसिद्ध्यर्थं रुधिरं कं विहितम् ।
तच्चरौ प्रदेशसिद्धेस्तद्वातिरेकेण जायमानतया चरत्वावच्छिन्नं प्रति
पेयणस्याकारणत्वान्निवर्त्तमानं प्रतिप्रसूयते । अत एव प्रसक्तप्राप्तिकञ्च
कारणान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तौ विधिः प्रतिप्रसवः । तत्र चोत्पत्ति-
विनिधोगाङ्गसम्बन्धादौ यथासम्भव विधेर्यापाराभावाच्चाघवम्* ।

अत एव पेयण्य प्रदेशसिद्धिरूपप्राप्तप्रयोजनलोपेनाचाट्टप्रयो-
जनाकरकल्पनेऽपि न प्रतिप्रसवत्वविधायकं । धर्माणस्तु पेयण्य
कर्मान्तरत्वाभावेन,

प्रधानं नीयमानं हि तच्चाष्टान्यपकर्षति इति ।

न्यायेन प्राप्तपेयणाङ्गतया प्राप्तानामत्रैवाट्टरूपकार्यान्तर-
कल्पनं न दोषाय । दृश्यते चायमर्थोऽग्निसंस्कारकमन्यनादेः

* इयं कारकमात्रे व्यापारात्तावदभिव्यक्तं,—इति टीका ।

प्रपिष्टभागपदेन तावद्भागो भजनीय इत्येति युक्त्या
 देवनामभवेऽपि सम्बन्धमात्रं देवत्वादित्यवधारणमात्रकं प्रपिष्ट-
 पूषणौ प्रतीयते । तच्च यागं विनाऽनुपपन्नमिति यागमनु-
 स्मापयतीत्येतावन्तु उभयोरविवादम् । तच्च च विशेषणमात्रसम्भवे
 विशिष्टविधादिकल्पनस्यान्याव्यवृत्तात् प्रमाणाभावेन नापूर्वयागान्त-
 रात्तुमिति रित्यपि प्रथमतोऽवगतमेव ।

अतद्यानुमीयमानयागे अनुमापकपूषणसम्बन्धेन प्रसिद्धपूषदेव
 त्वयागत्वोपस्थितिरपि युक्तमेव । अतश्च यागविशेषात्तुमित्तेरेव
 तात्पर्यमाहकत्वान् पूषपदं विज्रातीयापूर्वसाधनीभूतपूषदेवतापरम् ।
 तदुद्देशेनैव च स्वजन्ययागप्रदेयचक्षुप्रकृतिसम्बन्धेन प्रपिष्टद्रव्यकत्व
 प्रपिष्टभागसमाधार्यो विधीयते । सम्भवति च द्रव्योद्देशेन देवता-
 विधिवद्देवतोद्देशेनापि निरुक्तसम्बन्धेन द्रव्यविधिर्विशेषणमात्रविधि-
 फलकः । यद्यपि च प्रकृतिद्रव्यव्याप्यतिदेशेन सम्भवप्राप्तिकता,
 तथापि तत् पूर्वं विधानाङ्गीकाराच्चैकपरताभङ्गाद्यापत्तिः ।
 पेयणमात्रविधिश्च फलमिति गुणादिप्रमाणाभावाच्च कर्मान्तरता ।
 एतेन पूषपदेन तद्देवत्यकर्मसत्त्वणया तदुद्देशेन प्रपिष्टभागपदस-
 चितपेयणविधिरिति प्रकाशोऽपि, विधादृष्टपत्यधिकरणव्याघेन
 सत्त्वणपेयया कर्मान्तरविधेरेव न्याव्यवृत्तादप्युक्तं प्रथममभ-
 रत्याद्यावन्तिप्रसङ्गापत्तेर्योपेक्षितः । तत्रास्मदुक्तप्रकारस्तु भवत्य
 प्रत्यक्षविधिर्नैव प्राप्तत्वेन तत् पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्तेरसम्भवी ।
 तदेतत्सर्वं सिद्धमेवोत्तरत्रिवचनं स्मार्थत इति प्राञ्च ॥६॥४॥७॥

तत्सर्वार्थम् ॥ तत्पेयण पूषदेवत्ये चरौ पशौ पुरोडाशे च स्थादुत

मति पाकसम्पत्तिस्तथा यतितव्य अन्तरायकरणेन वा क्रामिकनिवे-
येण वा पाचभेदेन वेति प्राप्ते ।

आनर्थक्यपरिहारायापूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्यकत्वादधि-
ष्ठानद्वारकत्वकल्पनस्य च पूष्णोदेवतालोपस्थितिमन्तरेणानुपपत्ते-
तदुपस्थितौ च तद्द्वारकत्वमात्रकल्पनपैवानर्थक्यपरिहारद्विदेवत्ये
च चतुर्धाकरणाधिकरणन्यायेन केवलस्य पूष्णोदेवतात्वाभावाच्च
केवल एव पूषा तत्रैव पेषणम् ।

न चापूर्वसाधनीभूतदेवतात्वस्यैव प्रकारतया पूषपदेन सत्त्वेऽपि
तस्य पूष्णोपरिभागे स्वरूपसम्बन्धस्यैव समर्गविधया विवक्षणेन पर्या-
प्तेरविषयलक्षणास्य च द्विदेवतोऽप्येकस्मिन् पूष्णि सत्त्वेन तस्याप्युद्देश-
रूपलोपपत्तेः कप न पेषणादीति वाच्यम् । व्याख्येयवृत्तिधर्मप-
र्याप्तप्रकारताया एकमात्रवृत्तिसम्बन्धस्य समर्गत्वानुपपत्तेः । अन्यथा
एको द्वित्वसमवायवानितिवदेको द्वित्ववानेको द्वौ इत्यादिग्राह्य-
बोधायते । अतो व्याख्येयवृत्तिदेवतात्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेनैव प्रका-
रत्वात् तस्य च पूष्णि केवले बाधात् पूषमात्रवृत्तिदेवतात्वस्यैव
प्रकारत्वेन तत्रैव पेषणादि । अद्वैतकत्वं त्वर्गवादमात्रत्वाच्च विवक्षते ।
नेमपिष्टत्वस्यापि च तत्रैव विधेयत्वाङ्गीरकारादिशिष्टभादनाविधा-
नेन चावाक्यभेदाद्वैतकत्वम् ॥६॥४८॥

इति श्रीखण्डदेवविरचिताया भाट्टदीपिकाया

द्वतीयाध्यायस्य द्वतीय पादः ॥

पशुप्रकरणाद्यातस्य वचनाच्चातुर्मासाङ्गत्वेन विनियोगे तद्वर्माणं
कार्यान्तरप्रयुक्तत्वकल्पनादौ ।

वस्तुतस्तु अत्र पेयणस्य न कार्यान्तरकल्पनाऽपि । प्रदेयसिद्ध्यर्थ-
त्वादेव । यद्यपि हि चरुत्वावच्छिन्नं प्रति पेयणस्याकारणत्वं, तथापि
पिष्टकचरावपि चरुशब्दप्रयोगात् पेयणविधियत्वेन च पौष्णं चरु-
मित्यत्र सामान्यवाचिनोऽपि चरुशब्दस्य पिष्टकचरुविशेषपरत्वनिश्च-
यात् तस्य प्रदेयस्य पेयणमन्तरेणासिद्धेर्न पेयणस्य कार्यान्तरकल्पना-
ऽपि । अत एव यत्नस्य भारभानवच्चावितरन्तद्व्यपकतप्युत्पन्नप्रवृत्तिकत्वम् ।
अत्र भक्त्याद्याद्यै अनवस्थावितेति । मण्डक्याद्याद्यै अन्तरिति ।
सूपभाकादिव्याद्याद्यै तदुत्पत्तेरिति । अत एव पिष्टकचरावपि तत्त्वभ-
वाच्च पेयणस्य विधातकत्वमिति तत्रैव पेयणम् ॥३॥४८॥

एकस्मिन् ॥ यत्रान्यसहितः पूषा देवता, यथा राजसूये
ऐन्द्रापौष्ण्यहरिति, तथापि पेयणमुत यत्र केवल एव देवता
तत्रैवेति चिन्तायाम् । अदन्तको हि सन्दति अर्धवादानुसारात्
पेयणस्य पूषस्वरूपप्रयुक्तत्वावगतेस्तत्त्वरूपस्य चान्यतादित्येऽपि मन्त्रा-
द्युक्तमेव पेयणम् । अत एव सोमापौष्ण्य चरु निर्वपेक्षेमपिष्टं पशु-
कामदिति नेमपदवाच्याहर्षपिष्टमातुवादोऽपि सङ्गच्छते ।

यदि तु नवमासस्यायेन पूषस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वधाधनत्वल-
क्षणाया आवश्यकत्वमाशङ्क्येत, तदाऽस्तु पूर्वोक्तविधया पूषप्रपिष्ट-
सम्बन्धज्ञानजन्ययागानुमितेरेव तात्पर्यसादिकायाः मन्त्रात् साऽपि
पूषपदे । परं तर्धवादाद्यनुरोधान् पूषाधिष्ठानकृद्देवतात्प्रयोज्या-
पूर्वीयत्वलक्षणाया एवाङ्गीकाराद्दिदेवत्येऽपि पेयणधर्मस्य । यथाचैवं

पाकार्थत्वमेव वाङ्गीक्रियतामिति न दोषः । अतः सर्वप्रमाणावा-
धात्माकरणिकमनुस्योद्देशककर्माङ्गमित्येव सिद्धान्तः ।

यत्तु सूत्रे पञ्चान्तरं सिद्धान्तलेनोपन्यस्तम् । तथा हि ।
वाक्यादयः शुद्धमनुस्यप्रधानकान्तियादिकर्माङ्गतया विधिः । न
च तदुपस्थापकाभावः । मनुस्यपक्षे सचक्षणा वनकादिमनुस्यप-
रत्नेन तत्प्रधानकस्य हन्तकारातिव्यादेरुपस्थितिसम्भवात् । अत एव
न फलकल्पनाऽपीति । तदाक्यावाधस्यास्यन्तेऽप्युपपादितत्वात्
वन्तकादिपरत्वस्य तेन चान्तियाद्युपस्थितेरव्यभिचरितत्वाभावेन वक्तु-
मशक्यत्वात् प्रकरणसमाख्ययोर्बाधे प्रमाणाभावात्कलाविन्तात्वेन च
सिद्धान्तनिषेधस्यानावश्यकत्वादस्य पक्षस्य वार्तिककृता स्मृत्याभि-
धानाद्योपेक्षितम् ।

अतः प्राकरणिकमनुस्यप्रधानकर्माङ्गत्वमेव सिद्धान्तः । वस्तुतस्तु
नाथ विधिवाञ्छमेदापत्तेरपि तु उपवीतविधेरिव ग्रेयः प्राचीनावी-
तवत् । यथा च निवीतप्राचीनवीते तत्तत्प्रधानकर्मकत्वमन्त्येन
मनुस्यपितृमन्त्रिणौ उचिते, तद्योपवीतमपि देवमन्त्रितया ।
अतस्तदेव दर्शपूर्णमासयोः प्रशस्तमिति स्मृतिः । अथवा ते तत्र तत्र
वक्ष्यमाणवचनात्म्यस्येति अथ तु देवतादुपवीतमेवेति स्मृतिः ॥३॥५०॥

उपवीतम् ॥ तदिदमुपवीतं सर्वकर्माङ्गम् । मृताग्निहोत्रे प्राची-
नावीतौ दोषयेद्यजोपवीतौ हि देवेभ्यो दोषयतीति औचद्व-
भ्यायां यजोपवीतानुवादस्त्रिद्वस्य प्राप्त्याभावेन सर्वायत्तागमकत्वात् ।
विप्रतिरुष्टत्वेन दर्शपूर्णमास्यस्यानुवादानुपपत्तेश्च । वैकल्पिकेन्द्रमहे-
न्ददेव्यदार्ष्टिकदोहने देवतावृद्धताभावेन तदनुवादानुपपत्तेः च ।

अथ चतुर्थः पादः ।

निवीतम् ॥ दर्शपूर्णमासयोः, निवीतं मनुष्याणां प्रचीनावीतं
पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्मणेव तात्कृत इति श्रुतम् ।
तत्र सर्वोऽप्ययमुपव्ययत इत्यस्योपवीतविधेः शेषो न तु स्वतन्त्रो-
विधिरित्यौदुम्बराधिकरणेनैव स्थितम् । यदा विधिसदा कृत्वा
चिन्तया निवीतवाक्ये विचारः ।

तत्र प्रकरणाच्छुद्धकृतधर्मः । मनुष्यग्रहणन्तु सम्बन्धमामान्यवा-
चिन्या यज्या अद्वाद्भिभावसम्बन्धपरत्वावसायात् । निवीतस्य मनु-
ष्याभिलषितफलजनकत्वाद्वाहीकाराच्छुद्धमनुष्यधर्मः, यज्योपव्या प्रक-
रणवाधादिति द्वितीयः । अवाधेनोपपत्तौ बाधायोगात्फलकत्वा-
पत्तेश्च सन्निपत्योपकारकत्वसाभाश्च प्रकरणसहजतया तथा अश्व-
भमानमन्त्रवाक्यदुपक्रमतुल्यधर्म इत्यपरः । अत्र पूर्वपक्षप्रयत्नो-
न्तेऽन्यथा ह्यसौऽप्ययुक्तिमद्वत्तादुपेक्षितः ।

मिद्वान्तु प्राचीनावीतवैषम्यापत्तेस्तत्समभिधायारात्मकवाक्या-
तुरोधात् यज्या मनुष्यसम्प्रदानकप्रकरणिकान्वाहार्थदानपाकादिप-
दार्थोपकारकत्वरूपसम्बन्धपरत्वावसायादुक्तविधिसम्बन्धेन मनुष्यार्थ-
त्वम् । सम्भवति हि प्राचीनावीतस्य पितृदेवत्वप्रकरणिकप्रोचणी-
शेषनिर्गन्तृत्वान् पितृदेवत्वप्रकरणिककर्माङ्गत्वम् । अतस्तत्सम-
स्थित्यन्तरादस्यापि तत् । एवञ्चाध्यव्यवसायाऽप्यनुस्मृता भवति ।
निवीतपारादुपकारकमेवाध्यव्यवसायानामपि तेन दानोपकारमिद्वे ।

यज्ञस्य प्रकृत्या इत्यनेन फलाधिक्यजनकगुणाधिक्यद्वारकत-
नास्य अपादिहोमवत्सर्वथज्ञाह्लावावगत्याऽनावश्यकप्रतीतेरावश्यक-
तार्थं दर्शपूर्णमासयोर्वाहोविन्यासविध्युपपत्तिः । अत एव श्रिष्टा अपि
वासोविन्यासं विनाऽपि कर्मान्तराद्याचरन्ति । यद्यपि च यज्ञस्येति
वाक्यं यज्ञोपवीत्येवेत्यस्य वाक्यशेषः समिधानादिष्येत, तथापि
समक्षेण तेन वासोविन्यास एव फलाधिक्यार्थं विधीयत इति
न दोषः । मुख्यजह्नसूचकपयज्ञोपवीतं तु तदा स्वत्यै सर्वथज्ञार्थ-
त्वेन विधीयते । एवञ्च श्रौतप्रायश्चित्तपिद्वयमिदमपि दर्शपूर्ण-
मासाह्नेन उपपद्यत इत्यनेन विधीयत इत्यपि केचित् । निवी-
तादिममभिव्याहारकोभवच प्रत्यभिज्ञायकस्य दृष्टत्वात् वासो-
विन्यास एवात्र नियम्यत इति धुक्तमुत्पश्यामः । सर्वथोपपद्यत-
इति विधिदर्शपूर्णमासविधिश्चरितत्वात् तत्सत्तावकत्वमुपपत्तेरिति
चिह्नम् ॥१॥५॥१॥

एवं वा ॥ यावज्जीववाक्येनाग्निहोत्रे जीवन्त्य निमित्तत्वावगमे-
ऽपि वचनेनैव दाहावधि सार्थप्रातःकाले, मरणोत्तरं नित्यत्वेन
दिक्षितोऽग्निहोत्रपयोवो सृताग्निहोत्रम् । तस्मिन्मृताग्निहोत्रे प्राची-
वीती दोहयेद् यज्ञोपवीती चि देवेभ्यो दोहयतीत्यनेन दैवाग्नि-
होत्रे किं यज्ञोपवीतस्य विधिरनुवादो वेति चिन्तायाम् । स्मृ-
तेषु प्राप्तस्यापि बह्वसूचकस्य श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्तिकलकतया विधि-
वर्गोविन्यासरूपस्य वा नियमार्थं विधिरिति प्राप्ते । स्थितं तावद-
पर्यवसितम् । मध्ये चिन्ताऽन्तरारम्भः ॥

उदक्लृप्त ॥ तत्रैव ये पुरोदघोदमांस्तान् दक्षिणामृणीया-

धर्मापत्तेः तु कर्तृवस्तुकारकस्योपवीतस्य ब्रह्मदेवत्याग्निहोत्रप्रयोगाङ्ग-
त्वेन तदोहनेऽपि प्राप्तेरनुवादोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

नन्विष्टयासम्भवे विप्रकृत्यानुवादस्यापि न्याय्यत्वात् प्रकृतिविरुध्य-
भिप्रायेण च साक्षाद्येऽपि देवतायङ्गत्वमत्वादनुवादोपपत्तेः प्रकरणा-
द्दर्शपूर्णमासाङ्गमेवोपवीतम् ।

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणवचनानुसारादग्निहोत्रेऽपि यज्ञोपवीतसत्त्वेन
तत्त्वस्यैवावयमनुवादः ॥२॥५॥१॥

विधिर्मां ॥ उपपद्यत इति विधिरनुवादो वेति चिन्तायाम् ।
नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीति गौतमसूत्राद्या प्राप्नन्त्यादनुवादः ।
यदि त्वनेन पुरुषार्थतया प्राप्तिरित्यागच्छेत, ततो यज्ञोपवीतिना
कर्त्तव्यमिति स्मृत्यन्तरात्तत्त्वार्थत्वेनापि प्राप्तिरङ्गावनीया । यदि तत्त्व-
वचनेनाङ्गत्वे तद्वेदे स्मार्त्तप्रायश्चित्तापत्तेर्यत्तु* श्लेषप्रायश्चित्तप्राप्तये
दर्शपूर्णमासयोस्तद्विधानमित्यागच्छेत, ततो यज्ञोपवीत्येवाधीयीत
पात्रयेष्टेत येत्यादितैत्तिरीयकश्रुत्या सर्वयज्ञार्थत्वेन यज्ञोप-
वीतविधानात्तत्प्रायश्चित्तस्यापि प्राप्त्युपपत्तेर्विधानानर्पक्यम् । यदि
मेतेषां सर्वेषां वचनामा नवतन्तुकचिस्त्वस्वरूपमुख्ययज्ञोपवीतविषय-
त्वादामौक्थ्यासरूपगौणोपवीतस्यैवाप्राप्तस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन विधि-
रित्यागच्छेत, ततो यज्ञस्य प्रसूत्या अग्निन वासो वा दक्षिणत-
उपवीय दक्षिण बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सत्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव
विपरीत प्राचीनावीत सवीत मानुषमिति वचनेन तस्यापि सर्व-
यज्ञार्थत्वेन प्राप्नन्त्यादनुवाद एवाय दर्शपूर्णमासमुख्यार्थ इति प्राप्ते ।

* इत्यमेव पाठः मन्त्रेण प्रार्थयित्तापत्तेः कर्तु - इति तु मवितुमुत्पत्तिम् ।

हिमब्दयवणादिध्यन्तरैकवाक्यत्वधोपरि हीत्यनुवादः पूर्वसु-
त्यर्थः । न च प्राप्तभावः । सुग्दण्डे समिधमुपसंगृह्यानुद्भवतीतिवच-
नेन सुग्दण्डस्याधिकरणत्वप्रतीतेरपरि धारणामाये च पतनप्रति-
बन्धकत्वरूपतद्व्योगादुपरिभावस्य प्राप्तेः । न च समित्सुग्दण्डयो-
रुभयोरपि कृतार्थत्वादुत यत्सुम्बन्ति सामिधेनौस्तदन्वाङ्गिरिति वहेमा-
र्थत्वावधारणात् सप्तम्या सामीप्यमाचक्षतेति केषाञ्चिदुक्तं पुनरुक्तम् ।
कृतार्थयोरङ्गाङ्गिभावाभावेऽपि अधिकरणत्वेनैव बृहन्ना इव सुग्द-
ण्डस्य द्वैतलोपपत्तेः । अतोऽप्यायनुवाद इति प्राप्ते ।

सुग्दण्डस्य न तावद्ब्रह्माधिकरणत्वम् । इत्यस्यैव तदधिकरण-
त्वात् । उपग्रहवैयर्थ्याच्च । 'नाणुपग्रहार्थं सामीप्ये, सुग्दण्डस्य
सामीप्यप्रतियोगित्वेमाधिकरणत्वानुपपत्तेः । अतः सप्तमी सामीप्य-
प्रतियोगित्वमाचक्षतेत्यायां । कथञ्चित् सामीप्याधिकरणत्वसम्भवेऽपि
वा समिदधिकरणत्वप्राप्तत्वाधोपरिभावानुवादः । अतो हिमब्द-
परित्यागेनैकवाक्यतामपि भुङ्क्ता दैवामिश्रोणे उपरिभावनियम-
विधिः ।

यद्युक्तम् । अनिश्चितप्राप्त्याऽप्येकवाक्यत्वसम्भवे हविर्हवयत्नादिव-
हात्समेदाङ्गीकारस्यायुक्तत्वादस्यार्थवादत्वमेवाङ्गीकृत्य सिद्धवन्निर्देष्टा-
न्ययाऽनुपपत्त्या विध्यन्तरस्यैवाप्राप्तनियमकत्वस्य कल्पनेति युक्तम् ।

यद्युक्तम् सुग्दण्डे मिधाथ समिधमनुद्भवतीति न्यायसुधाहसि-
खितवचनेनोपरिभावस्यापि लक्षणातात्पर्यप्राप्तकप्रमाणाभावेन प्राप्त-
नादेतद्वचनासाधं कृत्वा पित्रापेदमधिकरणमिति ध्येयम् ॥२॥५॥५॥

दिग्भिभावय ॥ सोमे, प्राचीनवर्गं करोतीत्येतद्विधिः सोमः प्राचीं

दिति श्रुतेऽपि ये पुरा दर्भास्त उदस्यः कार्या इत्येवं विधिवाचक-
पदाधाहारेणापि पूर्ववद्विधिः । न च पुराग्रब्दस्य विशेषणत्वे
विशिष्टोद्देशः । दक्षिणाघलस्य मृताग्निहोत्रे विधावर्षदिवोदकस्य
जीवदवष्टायात्वेन प्राप्तत्वेनाविशेषणत्वात् । निपातत्वेन पुराग्रब्दा-
न्वयस्य क्षुत्पक्षत्वाच्च । न चापवन्ति प्राप्त्याप्युदमपाणि वेति सामान्य-
सूत्रैर्बोद्गम्यत्वाग्नेर्विधानार्थकमिति वाच्यम् । यजुर्भेषमायक्षित-
सिद्धार्थं तद्विधानोपपत्तेः । अन्यथा सृतिभूतभूतश्रुतेरविज्ञातवेद-
त्वाद् यद्यविज्ञाते भृशुवः स्मरित्याहवनीये जुहुयादित्येतन्नाथेतेति
प्राप्ते । यच्छब्दश्च वक्ष्यते विध्यभावाद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्च नार्थ-
विधिः । अपि तु प्राप्तत्वात् तच्छब्दार्थेचितोद्देशविशेषसमर्थक एवे-
त्यनुवादः ॥३॥५॥३॥

क्षिताशुत्तरम् ॥ शिग्रधोपयस्याद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चाद्यमपि
निर्गीताद्विकल्पाचीनावीतस्तुत्यर्थः । अत एवोपपन्न इतिवदानर्थ-
क्याभावादपि विधिकल्पनं निरस्तम् । यत्रोपवीतपदवाच्यमद्वयसूत्रस्य
च सूत्रैव जीवदग्निहोत्रे प्राप्तत्वादौचित्यादिना स्तुत्युपपत्तिः । वाचो-
विन्यासरूपस्यापि चानियमेनोक्तविधया जीवदग्निहोत्रे प्राप्तत्वात्
स्तुत्युपपत्तिः । यदि तु नियमेन तस्याग्निः स्तुतावाग्मकी अपेक्षेत,
ततः यन्निरुपगम्यत्वादिप्रकृतदृष्टपूर्वभावादित्यसौवायमनुवादः स्तुत्यर्थ-
नानुपपन्नः । बहवचनं ॥ प्रकृतिविलुप्त्यभिप्रायमिदं न्युक्तमेव ॥३॥५॥४॥

विधिसु ॥ मृताग्निहोत्र एवाधद्यान् यमिधं धारयन्ननुद्वे-
दुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति श्रुतेन किमुपरि धारणं दैवाग्निहोत्रे
विधीयते उतायमथनुवाद इति चिन्तयाम् ।

तस्य कर्त्ताऽपि वाच्यः । एकत्वादिवत्तत्तत्तस्यापि प्रतीतिः । कर्त्तरि
 छदित्येतत्तूच्यकर्त्तरौत्येतदनुकर्षणार्थचकारद्युक्तेन सः कर्मणि च
 भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनेन कर्त्तृकर्मभाषानामप्याख्यातार्थत्वस्य तेन
 चैवः पश्यतीति चैवादिपदयामानाधिकरण्याच्चैवम् ।

च च भावप्रधानमाख्यातमिति श्रुत्या एकत्वादिवदेव यद्यपि
 भावना प्रति विशेषणत्वेनास्वीयते । तथाप्युपस्थितत्वात्तदाचक्षपदा-
 न्तरमाशङ्कल्पनया तदुपकारस्यैव भाव्यत्वेनाप्ययो न तु कर्मणो-
 विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । इयमेव च गुणत्वेन प्रतीतस्यापि प्रयो-
 जनाकाङ्क्षायां प्राधान्यं पद्याद्यया यद्गुणोद्गाथादौ देवतादेः ।
 विधिनियेधाभ्यामपि स्वविषये तद्गतेष्टानिष्टसाधनत्वाच्चेपाच्चेदनेव
 युक्तम् । अतश्च विधिसूत्रे स्वर्गो नियेधसूत्रे च प्रत्यवाय एव
 क्रियाफलं समानाभिधानविधियुक्तिभ्यां, न तु क्रतूपकारकः प्रकर-
 णात् । एवञ्च यद्यप्याख्यातेन कर्त्ता नाभिधीयेत, तथापि भाव-
 नयाऽऽक्षिप्तस्याख्यातेन सञ्चितस्य च तस्यैवोपस्थितत्वात्तदर्थत्वकल्पनं
 न दोषः ।

अतश्च वैमृधयप्रकरणस्यार्धेन इन्द्रमुत्तयधर्मत्वावगतेस्तदा चानृत-
 वदनप्रतिषेधस्योपनयनप्रभृतिप्रवृत्तेः शान्तानृतवदनप्रतिषेधस्यापीद-
 मेव मूलमिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु सत्यपि पुरुषप्राधान्यावगमे स्वर्गप्रत्यवायादिकल्पना-
 ऽपेक्षया क्रतुगतफलाधानयोग्यत्वावोग्यत्वरूपसंस्कारस्यैव प्रकरणव-
 र्ततस्य अव्यपेक्षितस्य कल्पनं युक्तम् । अतश्च जन्मभयमानमन्त्रदेवैषां
 क्रतुपुरुषपुरुषधर्मत्वम् । तदा च,

देवा अभजन्त दक्षिणं पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा-
इत्ययं युतः । तत्र मनुष्यसंयुक्ते निवीताधिकरणवदौदुम्बराधिकर-
णवच्च विधिलं निरुक्तमपि पूर्वाधिकरणवन्मनुष्यकर्त्तव्यवैदिक-
कर्मणि तावद्दिग्गन्तव्यैव सामान्यविशेषादिवचनेन प्राप्ततथा प्रतीच्या-
स्तथाप्राप्तेः लौकिके च कर्मणि प्रतीच्यानित्यप्राप्त्यभावाविधिलं
विधिकल्पकं वेति प्राप्ते ।

इह प्रतीच्या मनुष्यसम्बन्धमात्रोपादानेऽपि कर्मविशेषानुपादा-
नात् सर्वत्र विधानस्य त्वष्टेर्निरुक्तत्वाच्चक्षामेव शिष्याद्यन्तौ
प्रतीचीदिग्गभिमुखत्वं लोके यदुच्छ्रया, धिहूं, तादृशक्रियागतमेव
मनुष्यप्रतीचीसम्बन्धं गृहीत्वा स्तुत्युपपत्तेर्नातिरिक्तविध्यन्तरकल्पनं
प्रमाणवत् । उपरि हीत्यत्र तु देवाग्निहोषत्वावच्छेदेनोपरिभाव-
श्रवणात् तस्य चाप्राप्तत्वेन विध्यन्तरकल्पनया देवाग्निहोषाङ्गममि-
ह्वारणानुवादेनोपरिभावविधिः । अनुमितवाक्यत्वाच्च न विभिष्टौ-
द्देश इति वैयर्थ्यम् ॥६॥५॥६॥

परुषिदित ॥ दर्शपूर्णमासयोः, पर्व प्रतिक्रुवातीति विधेर्यत्परु-
षिदितं तद्देवानां, यदन्तरा तन्मनुष्याणां, यत्समूहं तन्पितृणा-
मिति शेषः । तथा सोमे, यत्पूर्वं तन्मनुष्याणाम्, यदुपर्यधान्ते-
वानामिति उपरिबिन्नाद्गृह्णातीत्यस्य विधिः । तथा तत्रैव, मवनीते-
नाभ्यङ्गे इत्यस्य घृत देवानां निःपक्वं मनुष्याणामिति । तथा दर्श-
पूर्णमासयोः, अविद्वहता अपचितव्यमिति विधेर्यां विदग्धः स
चैर्धतइति ।

अत्र मनुष्यसंयुक्ते क्रियाविशेषस्य स्वनादेरुपादानात्तत्र च

वस्तुतस्तु । न तस्य वाच्यत्वम् । प्रतीतेरन्यथाऽप्युपपत्तेः । तथा-
 हि, आख्यातात्तावत्कृतां क्षतिरेकत्वादिकं प्रतीयत इत्यविवादम् ।
 तच्चेनेकार्थबोधकपदे सर्वत्रैकत्र शक्तिरपरबाधेयादीत्यपि तथैव ।
 इतरथाऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । तच्च च नियामकापेक्षार्था प्रधानेन
 गुणभूतस्य लोके आक्षेपदर्शनात् प्राधान्यं तावन्नियामकम् । तच्च
 यथा सत्प्रधानानि नामानौत्थनया स्रष्ट्या कृदन्तादिनामसु चत्-
 रूपस्य कर्तुरेव प्राधान्यावगमादाप्यत्वं न लभते, लक्षणादिनाऽपि
 तत्प्रतीत्युपपत्तेः । एवमाख्याते भावप्रधानमाख्यातमिति स्रष्ट्या
 भावमाद्याएव प्राधान्यावगमादाप्यत्वं नाश्रयस्य कर्तृकमादिर्लक्षणा-
 ऽपि तदप्रतीतेः ।

अत एव यच्च न किञ्चित्प्राधान्यनियामकं, तच्चैव घटघटादाौ
 पाग्वशीतविशेषणान्याय इत्यादि कौस्तुभे लुप्तम् । यच्च नैक-
 तादौ व्यभिचारादाक्षेपः, तच्चातिरिक्तैव शक्तिः, न तु कर्षादौ ।
 या तु स्मृतिस्तत्र प्राज्ञः । श्लोकयोर्दिवचनैकवचने वज्रपु वज्रवचन-
 मिति सङ्ख्याग्रान्तेण सः कर्मणीत्यादेरेकवाक्यता । अथ हि
 श्लोकयोरित्येव भावप्रधानो निर्देशः द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा
 श्लोकेत्येति मञ्जवचनापत्तेः । तथा च कर्षादौ वर्तमानेष्वेकत्वादियु
 लकारादेशभूतनिवाचेकवचनादीनि भवन्तीति सूचयार्थः । न तु
 कर्षादौ लकारः शक्त इति ।

न चैवं कर्षादिरनभिहितत्वात्तच्च द्वतीयाद्यापत्तिः । शक्त्याऽनभि-
 धनेऽपि लक्षण्याऽभिधानादिति । अत्रानभिहितत्वं अभिहितत्वा-
 भावः । तच्चाभिहितत्वं न तिडादिवाच्यत्वं तत्प्रतिपाद्यत्वमात्रं वा ।

प्रियस्य नानृत मूयादेय धर्मं सनातन ।

इति स्मृते सनातनग्रहणेन सार्वकालिकविषयत्वावगतेरेतन्मूल-
कत्वामभवेन मूलान्तरस्यावश्यकत्वात् सर्वदा चानृत वर्जयत कृताव-
नृतप्रसङ्गभावादनुवाद एवायम् ।

अनु वा पुरुषार्थप्रतिषेधेन पुरुषस्यानृतवद्मे प्रत्यवाययोधनेऽपि
कृतुवैगुण्यापत्तौ प्रमाणाभावाद्य प्रत्यवाय्य बोद्धाऽपि कृतु सगुण
कर्तुमिच्छेत्तस्य प्रौढिभिर्पक्ष इत्युक्त्वा सम्भवदेव यवैर्वाग्निऽनृत-
प्रमत्तिरिति कृतुप्रकरणगतस्यापि निषेधस्य विधायकत्वम् । अत-
श्चैतदतिक्रमे श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्तिश्च फलमिति प्राप्ते ।

अथ नानुवादः । कृतुपुरुषधर्मत्वे तु न किञ्चित्प्रमाणमस्ति ।
यद्यपि तावत्कर्त्ता यावत् स्थापयामि तस्य वक्ष्यमाणरीत्या गुणत्वे-
नोपपादनाच्च तावच्छब्दत एव प्राधान्यम् । नापि पदान्तरकल्प-
नया, वैभृधादिषु । कर्त्तुं प्रयोजनवत्त्वसिद्ध्यर्थमवश्य प्रकरणाकोचने
किञ्चमाणे कृतोरुपपत्त्यत्वेन तद्गतमाहुष्यवैगुण्यपरिहारयोरेव प्रवर्ग्य-
स्यायेन कल्पयितुं युक्तत्वात् ।

अत एव यच्च यशपुरोडाशादौ उद्देशागस्य दृष्टविधया देवता-
स्मारकत्वात्प्रादुष्टोपकारकत्वव्यपत्ता, तच्च मन्त्रिपत्योपकारकत्वत्वाभावात्
परस्परान्नोपकरणमप्यदोषः । जन्मभ्यमानमन्त्रे तु वक्ष्यते । प्रकृते तु
ममिदादि प्रकृतापूर्वमाधनीभूतपुरुषोद्देशेन प्रकृतकृतुफलाधानयो-
ग्यतासम्पादकतया विधाने गौरव्यपत्तेर्काचवान् प्रकृतापूर्वमाधन-
कृतुगतमाहुष्यमेव ममिदादीनाम् । अमृतवदन्त्य च तद्गतवैगुण्य-
सम्पादकत्वम् । अतः शब्दवत्तुधर्मतमेव कर्त्तुर्वाच्यतपक्षेऽपि युक्तम् ।

श्रुताऽर्थ्यं नानुमतस्तेन सोऽर्थः शुबुद्धिना ।

इत्यादिद्वितीयान्तप्रयोगानापत्तिः । यदि तत्कप्रयोगेऽप्यनाद्यभो-
मयैव भुज्यत इत्यत्र ॥ कर्त्तर्यवाद्या द्वितीया पक्षौदनो भुज्यत-
इत्यत्र नाध्याहाराद्वौकरणम् । तदोक्तनियममङ्गीकृत्य ज्ञाप्रत्यय-
स्यापि च भाव एवग्रन्थिमङ्गीकृत्य तदर्पण भावस्य पूर्वकाक्षानसमा-
नकर्त्तृकत्वसंसर्गोत्तरक्रियायामन्वयोऽङ्गीक्रियते । तदाऽस्य यद्वृत्ति-
कारणं स्यान्वयिप्रधानक्रियाप्रतिपादकपदेन वृत्त्या प्रतिपाद्यं तत्त्व-
मभिहितत्वं, तदभावोऽनभिहितत्वं, तच्च द्वितीयादौति संशेपः ।

अथ वदन्ति । एवं सति क इति वदन्तस्मिन्निवाद्यन्वितं वाच्यम् ।
प्रथमान्तस्यान्वयान् । अतश्च लक्ष्येति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिः । आदेशभूत-
ज्ञानजादेः कर्त्तादिवाचिस्तानुपपत्तिश्च । न च कर्त्तरि कृदित्यनेन
तद्वाचित्वं, तत्पालेऽपि कर्मणि भावे चाकर्मके तत्प्राप्तेः सूत्रान्तरा-
विषयत्वात् । अत एव परिहर्तव्यम् । स इति प्रथमान्त कर्त्तादावे-
वाचेति । न ज्ञेतावता तस्य वाचित्वं साधनेन वृत्त्या तद्गम्यत्वस्यैव
शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन शक्यं तद्वापाराकल्पनात् । सा ॥ प्राधा-
न्यादिमैव विध्यतीति सिद्धमाख्याते कर्त्तादिरेवाच्यत्वम् । ज्ञानजादौ
च वाच्यत्वमिति । लक्ष्येति सूत्रस्य च तिवादीनां आदेशत्ववि-
धायकस्य न वैयर्थ्यम् ।

अतः कर्त्तुरवाच्यत्वादाच्यत्वेऽपि वा प्राधान्यस्य दूरभट्टत्वान्न
पुरुषधर्मत्वकतुषुक्तपुरुषधर्मत्वे । एतेन लक्षणया तस्योपास्यतत्वादेव
तत्त्वत्वमेति निरस्तम् । प्रयोजनमाद्यप्येव ज्ञानं प्रायश्चित्तम् ।
कतुषुक्तपुरुषधर्मत्वे कश्चिद्विष्कारकत्वाद्यजमानेनैव विधिप्रतिषेधार्थ-

तथानि पाचकेन गम्यते चैवेण भुक्त्वा गम्यत इत्यादौ द्वितीयाद्यना-
पत्तेः । ह्यप्रत्ययेन कर्तुंरुपात्तत्वात् । क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृत्वोक्ता
कर्तुंरुपादानाच्च । नाप्यभिहितसङ्ख्याकस्य चैवेण पक्त्वा इतिवचैवेण
पाचक इति प्रयोगापत्तेः । सूत्रे लक्षणापत्तेः ।

द्विवृत्तोऽपि स्वार्थं स्वयं लोचुमवाप्यतम् ।

इत्यादौ निपातेन युज्यत इति क्रियाभिधायकेन सङ्ख्याऽनभि-
धानात् वृत्तमिति द्वितीयापत्तेः ।

अपि तु गृह्णन्ति कारकं स्वाभाविक्रियाप्रतिपादकेन पदेन
इत्या प्रतिपाद्य, तत्तम् । अस्ति चेद चैवः पचति ओदनः
पच्यत इत्यादौ । चैवादिबुद्धिकर्तृत्वकर्मत्वादेर्मिदंरूपदेन प्रति-
पादनात् । पाचकेन गम्यत इत्यादौ च ह्यदुपात्तस्य पुरुषस्य गमन-
क्रियैवान्वयिनी न तु पाकक्रिया, तथा एव तस्मिन्मव्यात् । तद्वृत्ति
च कारक न कर्माख्यातेनाभिहितमिति युक्तैव तच्च द्वितीया । एव
चैवेणेत्यस्य भुज्जिक्रियायामनन्वयाद्गमनक्रियायामेवान्वयाद्भौकारात्
द्वितीयोपपत्तिः । मयैव पक्त्वा मयैव भुज्यते इत्यत्र ॥ पक्तेत्यनेन
कर्तुंरुपात्तत्वात्कर्तारि न मयेत्याद्या द्वितीया । अपि तु चात्मान-
मात्माना वेत्ति, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि,
इत्यादिवत्करणे इति न काचिदनुपपत्तिः । पक्त्वौदनो भुज्यत-
इत्यादौ तु पचिधातोः कर्माकाङ्क्षायां द्वितीयात्तौदनपदाध्याहारेण
वाप्यपूरणम् । न हि प्रधानक्रियायामुक्तस्य कारकस्य गुणभूत-
क्रियायामप्युक्तिरिति निवसे प्रमाणमस्ति । चेनाध्याहार विनाऽपि
वाक्य समर्थम् । तथानि, ओदनं भुक्त्वा शास्त्रं पश्यते,

नुपपत्तेर्वज्रमात्राद्यन्यपुरुषजृम्भायामपि तत्कर्तृकमन्त्रपाठपत्तेः शान-
जृम्भजृम्भाकर्तृकर्तृकत्वानुवादानुपपत्तेरवश्यं जृम्भायाः पुरुषविशेषण-
त्वमङ्गीकृत्य जञ्चभ्यमानकर्तृविशिष्टमनुवचनमेवाध्ययनं विधीयते
आरादुपकारकत्वेन । ततश्च जृम्भायाः किर्या प्रति निमित्तत्वेनाव-
धायोगादार्थिकमेवास्या वषट्कारादिवन्निमित्तत्वमिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु जञ्चभ्यमानस्य कर्तृत्वेनानुवचनं प्रति गुणत्वाङ्गीकारे
गुणानुरोधेन प्रधानभूतानुवचनस्य कर्तौ पाक्षिकत्वापत्तेर्जञ्चभ्यमानस्य
किर्या प्रति शब्दतो विशेषणस्यापि स्वर्गादिवदेव प्राधान्यम् । तदा
हि प्रधानानुरोधेन पाक्षिकत्वेऽपि न दोषः । यद्यपि च तिङ्-
भित्तिप्रकारकत्वमेव प्रथमार्थो न तु संस्कार्यत्वम् । तथापि कर्तृ-
त्वस्य फलसमानाधिकरणत्वतश्चाधिकरणत्ववैयर्थ्यमेवेन भिन्नत्वादुक्त-
पुण्येह फलसमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव प्रथमार्गत्वात् फलभोक्तृत्वरूप-
संस्कारमिद्विरविकल्पेव । एतदभिप्रायेणैव च कौस्तुभे अधिकारि-
त्वस्य प्रथमार्थलोभिरिति श्रेयम् । अतो जञ्चभ्यमानोद्देशेनानु-
वचनविधानात् प्रकरणानुरोधेन च वाक्यघटोचे प्रमाणाभावात्
शुद्धपुरुषधर्मत्वम् । न च फलकल्पना । प्राणापानधारणरूपस्य
फलस्य स्ववाक्य एव कृतत्वेन तदभावात् । यद्यपि वायमयवाद्दः
स्यात्, तथापि प्रकरणवन्तकटूपकारापेक्षयाऽप्येव स्ववाक्योपस्थितस्य
तदाचकपदान्तरकल्पनया फलत्वस्यौचित्याच्च । अतः शुद्धपुरुष-
धर्मत्वमिति प्राप्ते ।

न तावत् फलं कृतम् । धत्त इति वर्तमानलनिर्देशेन योग्या-
नुपपत्तिरुदाधितत्वात् । अतोऽप्य भूतार्थत्वेनाव्ययमङ्गीकृत्य फला-

मम्यादन न ॥ समाख्ययाऽध्ययनियम । शुद्धकृतधर्मत्वे ॥ विधिपु
मति ममाये तथा नियम । निषेधेषु तु तथानियामकत्वामभावात्
कर्तृमात्रेण वर्जयितव्यमिति ॥२॥५॥८॥

अहो न वत् ॥ ज्योतिष्टोमे, तीर्थे याति तीर्थमेव समानानां
भवतीत्यत्र तीर्थस्वानाम्न्य प्रकरणदेव पूर्ववदारादुपकारकत्वं प्राप्त
पशुपुरोडाशन्यायेन दृष्टरूपमन्त्रापाकरणार्थत्वलिङ्गेन साधित्वा क्रतु-
युक्तपुरुषधर्मत्वम् । तेषु दीक्षातपसो प्रावेगव्यसिति अर्गवादे
अपु दीक्षावन्महीर्जनात् दीक्षायाश्च यमनियमपरिग्रहपाथा
पुरुषमन्त्रारकत्वम् नृहपति दीक्षयतीत्यादिना स्पष्टत्वादपि ध्यानम्
क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । अत एव कर्तृत्वादे वैद्यव्यादनुपयोगेऽपि
सत्ताधानां च उपयोगकल्पनादस्य धात्रमानत्वमिति स्पष्टत्वादेवेद
मूले उदाहृतमपि न विचार्यते ।

दर्शपूर्णमासयोस्तु, अत्राभ्यमानीऽनुब्रूयान्मपि दक्षकृत् इति
प्राण्यापानावेवातान् धत्त इति श्रुती मन्त्रपाठ कि शुद्धकृतधर्म-
त्वं शुद्धपुरुषधर्म आहो क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इति चिन्तायाम् ।
पूर्ववत्पुरुषस्य प्रागनुपात्तत्वापि सर्वप्रधानभूतायां भावनायां सैवा-
दिषदिगीषमेनोपादानाश्रयार्थत्वायेन प्राधान्यकल्पनानुपपत्तेरसंशय-
त्वेनो किंवाया इत्यनेनानुवचनविद्यायां अक्षयनेनावगत्या कृपापण्य
भाव्यमादिना अक्षयत्वायोगादियमितमपनीतेर्भूषणायां निमित्तोऽनु-
वचन भेदमहोमपदारादुपकारकम् । प्रागनुपात्त कक्षा अर्धप्रा-
मादनुवाद ।

वस्तुतस्तु । अनुवचनपदारादुपकारकमेव समाख्याया आध्ययनमा-

न च क्रतौ अवगूरणाप्यभावादेवास्थोत्कर्षमिद्वेने प्रत्युदाहरण-
त्वमिति वाच्यम् । अत्राहार्येणानत्यसम्भवे तस्यापि तदर्थं प्राप्तेः ।
क्रतूपकारकतया प्राप्यभावेऽपि न स्त्रियमुपेयादित्यादिवत्कृतुमध्य-
प्रसक्तप्रतिषेधस्यापि क्लृप्तत्वात्पत्तेः । अतश्च फलस्य कृतृत्वादेव
पुरुषधर्मत्वम् । अत्र चार्थवादोक्तस्य वा पदान्तरस्य फलपरत्वं,
अस्यैव स्त्रियादिवदा तत्परत्वमित्यादि तु स्वयमूहम् ॥३॥६०॥

प्रागवरोधात् ॥ दशपूर्णमासयोरैव, भक्षवदाससा न संवदेदिति
श्रुतम् । भक्षवदासा रजस्वला । अस्य च प्रतिषेधस्य फलाश्रयणात्
क्लृप्तत्वे शानुपपत्तिः । न च यद्य प्रत्येऽहन् पत्न्यनालभ्युका स्यात्
तामपश्य यजेतेति वचनेनैवानालभ्युकापदवाच्यरजस्वलाऽपरोधोत्तरं
क्ताप्रत्ययेन यागप्रयोगकर्तव्यताविधानात् क्लृप्तस्य लौकिकस्य
च याजमानस्य आर्तिशस्य वा रजस्वलासंवादस्याप्रसङ्गेः कथं प्रति-
षेध इति वाच्यम् । अन्यस्याप्रसक्तावपि साधारणद्रव्यतया प्रौढ्या-
द्यग्रेऽनुमतिरूपस्य तस्य प्रसङ्गे । अनुमतेरपि परस्परया ज्ञातु
शक्यत्वेन स्वादाप्रसङ्गी तु पत्न्यतिरिक्तरजस्वलापवादस्य क्रतुमध्ये
रागत प्राप्तिरूपरोधवाक्यविषयस्य स्मृतौ निषिद्धस्यापि क्लृप्त्यतया
प्रतिषेधोऽनुतवदननिषेधवदिति प्राप्ते ।

मनुना, रजस्वला च षडस्येत्यादि प्रकम्प,

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरमिवोचितम् ।

दैवे ऋविधि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथायथम् ।

इत्युक्त्वा, तमप्यनयेत् तत इत्यनेन रजस्वलाभावस्य दैवकर्ममात्रे
वाक्येन आहुप्रकरण बाधिता अपनयविधानान् तथा मय मन्वादा-

पेक्षायां कामपदयुक्तपदान्तरकम्पनयाऽप्येव वा भविष्यदर्शकम्पनया
फलपरत्वं परिकल्प्य तस्य कवचिज्जम्भयमानकर्तृभोग्यत्वं वाच्यम् ।
तथा सति फलं तज्जनकत्वं तद्व्यापाररूपापूर्वस्येत्यनेककम्पनाती वरं
प्रकरणानुरोधेन क्लृप्तकतुफलाधानयोग्यताजनकत्वमात्रं कल्पयेदित-
त्वात् कल्पयितुमुचितमिति कतुयुक्तपुरुषधर्मं प्रकाशयम् । फलाधान-
योग्यतासम्पादकत्वाच्च याजमान इति प्रयोजनम् ॥३॥५८॥

ग्रंथौ ॥ अत एव द्रष्टव्यं मासयोर्देवा वी ग्रंथं वार्हस्पत्यमनुवन्
इत्थं भोवन्ति चोऽमवौत् वरं दृष्टे किं मे प्रजाया इति तेऽनुव-
न्योन्नाह्मणायावगुरेत्तं शक्तेन यातयाचाम्नास्रं ब्राह्मणायावगुरेदिति
श्रुतोदण्डोद्यमगादिरूपावगूरणादिप्रतिषेधोऽपि शुद्धपुरुषधर्म एव ।
यातमाकल्पना फलस्य क्लृप्तत्वेन प्रकरणेन वाक्यमहोपायोगात् । अथ
हि आग्निमि लिट्, प्रवर्त्तमाया याधात् । आग्यातार्थोऽपि लक्षणया
भोग्यत्वापुभवो निष्कारो वा । तमिति द्वितीयार्थो विषयत्वम् ।
तथाचावगूरणकर्तृविषये श्रतशुणं यातमापुभवः श्रतमंगशरेण वा
तयिष्कारो भवन्तित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु आग्यातार्थोऽनुभावनादि, लिट्थोऽनुकुलव्यापार एव ।
तथाच तं प्रति भवान् ग्रंथुरनुभावयेदित्यर्थः । अथ लिटुपादानेन
पुर्वपदसंज्ञाभावाप्रतीतेर्यतिनाथाः साध्यत्वाद्यभाविषेधपक्षं काम-
पदाद्यभावेऽपि कृतम् । अतः शुद्धपुरुषधर्म इति प्रत्युदाहरणमा-
चम् । अतएव सामान्येन ग्रंथोर्वरदानमपि मङ्गल्यते । पुरुषधर्मस्य
पुर्वपदिष्ठकक्षत्रलक्षिक्याविषयतासाधं, न तु पुर्वपद संज्ञादन्तप्य
रेविमं प्रमाणाभावादिति ध्येयम् ।

फलसाधनत्वकल्पनाया एव प्रसक्तेः पारिशेष्याभावात् । धारणस्य
संस्कारकस्य सुवर्णस्याश्रयापेक्षायां तत्त्वेनाप्यर्थादन्वये बाधकाभावात् ।
न वेष्टापत्तिः । तथाहि धारणसुवर्णौभयकरणकयोर्द्वयोर्भावनयोर-
पूर्वयोस्तत्पदघोस्य कल्पने गौरवापत्तेः । सुवर्णं त्रेऽथ पूर्वविधित्व-
प्रसङ्गाच्च । अर्धयुं दृणोते, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादौ तु उभयोरपि
दृष्टार्थत्वादुक्तगौरवाभावेन संस्कारविधिन्ययाऽनुपपत्त्या विनियोग-
कल्पनेऽपि न दोषः । प्रकृते तु धारणेन सुवर्णं संस्क्रुर्याप्तेन च
तदाश्रितेन फलं भावयेदिति कल्पने गौरवम् ।

अतः कृतप्रत्ययलक्षणा एकैवात्र भावना । तस्याश्चावगच्छकत्वादार्थ-
वादिकस्य फलस्यैव भाव्यत्व, न तु सुवर्णस्योद्देशानेकत्वप्रसङ्गात् ।
अतः सकृन्त्यायेन विनियोगभङ्गात् सुवर्णश्चिरत्वाधारणमेवार्थकमन्तुं वा
विधीयते । किञ्च सुवर्णस्वरूपे आनर्थात् यथैव तत्कार्यं कृतुरेवं
लौकिकवपि क्रिया । तस्यामपि च मैदानर्थक्यम् । शेषकर्मणि
बाह्यलिङ्गरणादिवर्चिर्विभ्रसमाप्लवर्त्तने धारणाख्यसंस्कारोपपत्तेः ।
अतः परिशेष्याभावाच्च क्लृप्तत्वम् । न चोभयार्थत्वम् । एकस्यैव
विधेरन्ते प्रयोजकत्वमन्ते च प्रधानप्रवृत्तत्वादप्रयोजकतेति वैकल्याण ।
अतः सकृद्वदिनियोगभङ्गमपि प्रकृत्य धारणाख्यार्थकमन्तैव युक्ता ।

न च तस्यापि वैदिकक्रियात्वसामान्यात्कलत्रत्वं सादृश्येन कृतृप-
स्थितौ धर्मातिदेशस्येवाङ्गत्वेऽपि बाधकाभावादिति वाच्यम् ।
विधिबलेनोपस्थितेषु नियमेन सर्वेऽप्येतेषु तद्गतनिरतिशयत्वस्यापि
सर्वपुरुषाभिलषितत्वेन श्रौधोपस्थितिकतया स्वमस्त्वैव कल्पनीयत्वात् ।
आर्चवादिकफलस्य वाक्योपात्तत्वेन ततोऽपि श्रौधोपस्थितिकत्वाच्च ।

प्रयत्नेन कृत्यत्वम् । न चेद्यमेव श्रुतिस्तस्यामूल्यम् । स्यतेदेवकर्म-
मात्रविषयत्वेन सामान्यरूपत्वात् । न च रजस्रसामात्रस्यापनये
अपरोधवाक्यवैयर्थ्यम् । अपरोधवाक्यस्य पक्ष्या भद्वैव पत्युरधि-
काराद्रजस्रतावासानधिकारेण सां विना यागाकरणप्रसक्तौ दर्श-
पूर्णमासकरकविधिर्यत्नात् । अत एव सचत्यमपहृद्येत्यनुवादः । अत-
स्याप्रसक्तत्वात् पुरुषार्थ एवायं निषेधः । अतःप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थ इति
तु प्रकथ्यते यत्कृमिति शेषम् ॥३॥६॥

अप्रकरणे ॥ अनारभ्य, सुवर्णं क्षिरणं भार्यं दुर्वर्णीऽस्य भ्रातृयो-
भवतीति श्रुते, न तावत्क्रतुगतक्षिरणोद्देशेन सुवर्णलविधिः ।
धारणप्राप्त्यभावेनानुवादानुपपत्तेः । नापि क्षिरणं हस्ते सम्प्रदाय
घोडग्निशोचमुपाकरोतीति विहितक्रतुक्षिरणधारणानुवादेन सुव-
र्णलविधिः । विग्रिष्टोद्देशापत्तेः । अतो भार्यमिति क्रतुप्रत्ययेन
सुवर्णस्य कर्मत्वान्निधानान्नदुद्देशेनैव धारणाध्यसंस्कारविधिः ।
क्षिरणपदस्य तु सुवर्णरजतसाधारणवाचिनोऽनुवादित्वम् । न चैव-
मपि क्रतुगतसुवर्णीपक्षितत्वादेव प्रमाणाभावः । सुवर्णस्वरूपे आन-
र्थक्यास्तौकिकक्रियासाधनीभूतग्रहणेऽपि तत्तादवस्थ्यात् सुवर्णस्यैव
श्रुतकर्मत्वान्न्याऽनुपपत्त्या स्मार्गार्थवादिकफलकत्वनस्य वायथाभा-
वादानुपपत्तेः । धरिषेयादेव क्रतुगतसुवर्णीपक्षितिलाभोपपत्तेरिति
प्राप्तेः ।

न तावत्प्रकरणात्क्रतुसम्बन्धोपपत्तिरनारभ्याधीतत्वात् । नापि
चुङ्गादिद्वन्द्वमित्यत्रितत्वात् । स्तोत्रेऽपि न्युवर्णलनेन यन्निष्पन्नम् ।
न वा पारिशेष्यात् । श्रुतकर्मत्वान्न्याऽनुपपत्त्या सुवर्णस्वार्थवादिक-

धन्यायेन तदसम्भवेऽप्यङ्गलोपपत्तेः । कृषिदेशेऽग्निनयनेन समान-
देशसम्भवाच्च ।

ननुतस्तु लब्धादेर्दृष्टार्थतया विधेयत्वाभावेन प्रयोगविध्यभावा-
दङ्गप्रधानयोरेकदेशत्व एव प्रमाणभावः । असु वा तत्तथापि
तस्य शिक्षादिरूपप्रमाणत्वाभावेन वाक्यसंकोचकत्वानुपपत्तेर्लौकि-
कसाधारणसर्वकर्माद्यर्थत्वमेव जयादीनामिति प्राप्ते ।

अग्निमन्त्रैदिककर्माग्ने तस्य परप्रयुक्ताग्निताम्रश्वनोपजीविषं
तदन्यकर्माग्ने च तत्प्रयोजकसकल्पनमिति गौरववैकल्यादिभिषा
कामसुखीनामाहिताम्यादिमात्रविषयत्ववन्मयादिविधिनैव क्षलाय-
वार्यमग्निमत्सर्कार्यत्वमेव जयादिविधानात्तेतरकर्माद्यर्थत्वम् ॥ १॥ १॥ १॥

दोषात् ॥ अनारभ्य, प्रणापनिर्वहणाद्याश्चमनयज्ञां देवतामा-
र्हस्य अर्घ्यदौर्घत स एतं वाह्यं चतुष्कपाक्षमपग्रात्क्रियतपक्तो-
द्दे स वहण्याग्रादनुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽयं प्रतिगृह्णाति
यावतोऽस्याप्रतिगृह्णीयात्तावतो वाह्यं चतुष्कपालान् निर्वपेदिति
श्रुतम् ।

प्रतिपदग्रन्थोऽत्र दानपर इत्युक्तवाधिकरणे वक्ष्यते । ततश्च
यन्निषदावादादिभ्यो लौकिकं दानं तत्सम्बन्धिनीयमितिः, कि
वाऽपदानमात्रसम्बन्धिभ्यो, कि वाऽग्निमत्सर्कार्यभूताश्चदानसम्-
बन्धिनीति चिन्तायाम् । अर्घ्यवादानुरोधेन दानविषयत्ववदक्षा दृष्टे-
दौषनिर्घातार्थत्वस्याप्यवगमाद्दोषश्च च न वेषरिक्तो ददातीत्यनेना-
विहितलौकिकविषयत्वात्तदनुरोधेनास्यापि लौकिकदानविषयत्वम् ।
इदं हि वचनं यवानिवधेन सामान्यतो विहिते अथविषये

कनर्थत्वे तु स्वगत्वेन वैदिकक्रियात्वेन कतुगतस्य तस्योपस्थितौ क्रानोरुपस्थित्या तदङ्गत्वकल्पने गौरवम् । अत एव विश्वजिद्रात्रि-
सचादौ न तत्कल्पनम् ।

प्रकृते तु विशिष्टधारणस्मार्थवादिकमेव फलमिति पुरुषार्थता ।
तस्य सुवर्णस्य कर्मत्वमेव । तस्यैव स्मार्थवादिकफलम् । तेनेति
पदाध्याहारस्य स्तुतिपद्येऽपि भगवन्त्वात् । न चावाश्रयापेक्षाविधि-
वैयर्थ्यं, तस्य मन्त्रकारविधिर्नैव परिहारात् । दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृभ्यो-
भवतीत्यत्र भविष्यदर्शकत्वमात्रलक्षणा तु पूर्वपक्षिणोऽप्यविशिष्टा ।
स्तुतिलक्षणा सुवर्णपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणा च तदाधिकेति समैव
साधयमिति ॥१॥६१॥

श्रेयोऽप्रकरणे ॥ अनारभ्यैवाधीतं, येन कर्मणोर्लैतु तत्र जया
जुष्टयादिति । कर्मणा अर्द्धं लक्षणाधिक्यं प्राप्तुमित्यर्थः । अतश्च
यथावस्थितफलार्थं विनैव जयादीन् कर्माणि । कर्मभ्यः फलाधिक्ये-
च्छायाम्नु जयादयः कर्माङ्गम् ।

तत्र च कर्मत्वस्य क्रतुव्यभिचरितत्वाच्च तावत्क्रुद्धादिवत्तदुप-
स्थितिः । न च लौकिकस्य कर्मणः कृतिभोजनादेर्दृष्टार्थत्वेना-
वृष्टार्थजयादिग्राहकतायोगः । रोहिण्यां कृषिकर्माणि कारयेत्,
पुरस्तात्कृषिकर्मणां प्राच्यां खेवमर्थादायां शावाष्टयिवीथं वलिं
चरेदित्यादिवदस्यापि निर्विघ्नसमाप्त्यर्थत्वेन फलोपचयार्थत्वेन वा
यदणोपपत्तेः । न च तथापि जयादेराहवनीयसाम्यन्तात्कथादौ
तदग्रावादनङ्गत्वम् । जयादेरेव होमलेनाहवनीयप्रत्ययनप्ररोज्ज-
लोपपत्तेः । न च प्रधानस्य देशासमावादनङ्गत्वम् । अङ्गस्यैव विरो-

द्वितीयस्तु तदर्थवादे जलोदरापरपर्यायो वरुणपहाख्यो दोषः ।
 य नैव प्रत्यक्षादिना वैश्वकसहिताभिवाऽश्वदानजन्यतयाऽवगम्यते ।
 अथ मुख्यायंवाधेऽपि पापमेव कृणोतीति व्युत्पत्त्याऽवयवयोगेन
 वरुणपहागम्येनोच्येत, ततो वैदिके दानेऽपि कथञ्चित् त्यागादु छ
 दर्शनात्तदेव वरुणपहागम्येनोच्यताम् । इच्छाहम्बरविमोदेन च
 दुःखमनास एवैनेमित्यस्याप्युपपत्तेरस्यादोषनिर्घातार्थत्वे प्रमाणा
 भावाभौक्तिकमात्रविषयत्वानुपपत्तेर्वाक्यमकोषायोगेन सर्वविषयत्वम् ।
 न च गृहीयादिति सिद्धा विहितत्वेनोक्तत्वाद्विहितस्योपस्थितिः ।
 उद्देश्यस्य निहितत्वेन विशेषणयोगात् । अतः सर्वविषयत्वमिति
 प्राप्तेः ।

अथादिन्यायेनैव लौकिके फलकल्पना वैदिके नेत्येव विहिते-
 ऽप्यग्निरहिते तत्प्रणयनादिप्रयोजकत्वमितरेष नेत्येवञ्च वैकल्यापने
 विधिस्तथाप्यग्नौर्ध्वेनैव स्वर्गकोषं कामयुतिवदेवानुमन्यते । अत-
 र्थाग्निमत्कर्मसम्बन्धश्चदानमेवोद्देशम् । तदपि च न प्रेषितया ।
 प्रवर्ग्यन्त्यायेनाश्वदानगतप्रयोजनत्वमिष्टासाधामवस्थोपस्थितकतोरेव
 प्रेषितकल्पनैरेषित्यात् । अतश्चोपमद्वेदेव नाश्वदानहेतुत्वं प्रेषितया
 अपि तु निमित्ततैवैव । अस्तु वा तत्तथापि अग्निमत्कर्मसम्बन्धश्च-
 दान एवेयमिति ॥१॥४॥४॥

अतोदितं च ॥ अथमितिर्गं प्रतिपद्यीतुरपि तु दातुरेव । उप-
 षमस्यार्थवादे प्रजापतेर्दातुरेव प्रधानभूतस्य स इत्यनेन परामर्शात् ।
 प्रजापतिरेव वरुणायाय दत्ता स्ता देवता मग्नदानरूपा वरुण जलो-
 दररूपेण प्राज्ञ इत्यथावगमात्तत्रैव सन्निभोकार्थमिति कर्तृत्वाव-

इच्छया प्रवृत्तिर्यत्र वा नैव विहितं तथा मित्रदायादादिभ्यस्तद्वि-
षयम् ।

अत एव यत्र विद्यजिदादौ सर्वस्वदानेऽश्वदानं नियतं तत्र तत्र-
करणत्वेन वाक्यान्तरेणैव तस्य पशुदायेऽप्यस्य ग्राह्यान्तरीयवचनस्यो-
क्तविधयनिषेधत्वमेव । अतस्तत्र निषेधत्वत्वेन दोषावगतेस्तस्मिन्निघाता-
यांया इष्टेरपि तद्विषयत्वम् । भेदनहोमत्वेन भेदनवद्दर्शपूर्णमासवि-
षयत्वम् । अत एव दोषनिर्घातः कलं, अश्वदानं च निमित्तं न तु
श्रेयि । तथात्वे उक्तकलत्वानुपपत्तेः । अयमिचरितकृतुसम्बन्धाभावाच्च ।
यदि त्वस्यादोषनिर्घातार्थं माभ्युपगम्यते, ततो यावच्छब्दसमभिव्या-
हारेणश्वदानस्योद्देश्यत्वावगतेस्तत्रावच्छब्दसमभिव्याहृतायाः प्राप्तेष्टेस्तद-
ङ्गत्वापातास्त्रिमित्तत्वानुपपत्तिः । न च यावच्छब्दो निमित्तवाची ।

न च यावत्तावच्छब्दार्था क्रियाद्वयसम्बन्धमाधायगतौ श्रेयि-
त्वपक्षे आराधुपकारकत्वेन तत्र त्वापक्षेस्तावच्छब्दस्य प्राप्त्यभावेन
विधेयत्वप्रसङ्गास्त्रिमित्तत्वपक्षे च प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिरिति
न्यायेनैव तावच्छब्दार्थस्य प्राप्त्येनाविधेयत्वादिधिसाधनेन निमित्त-
त्वावगतिः सिद्धान्ते सुलभेति वाच्यम् । पक्षद्वयेऽपि निमित्ताशु-
रोधेन आवृत्तिप्रसङ्गो कालक्षेत्रे तत्त्वप्रसङ्गेस्तावच्छब्दस्य प्रतिप्रस-
वविधित्वावश्यकत्वात् । अत एव गृहीयादिति सिद्धं प्रथोभ-
क्त्यापरपर्यायहेतुत्वार्थकत्वेऽपि श्रेयिनेऽपि तदुपपत्तेर्विहितत्वनि-
श्चयो दुर्लभः । प्रवृत्तायेचित्वाच्छेषित्वमेव सिद्धान्ते स्यात् । मम
तु दोषनिर्घातार्थं त्वानुचिद्व्यवृत्तिं वैश्याम् । अतस्तद्वत्तेन कौत्सिक-
एवाश्वदाने आहिताग्ने स्थादिनि प्रथमः ।

क्रतुवैगुण्यस्यैवोपादानात्तन्निर्घातार्थत्वमेवास्या इष्टेर्बुद्धम् । जायते
च मामेका वाक् नाभिमतिगादत्यादिमन्त्रवर्णाक्षम्यगजरणान्तस्यैव
भक्षणस्य श्रेयप्रतिषेधार्थत्वावगतेर्वमने क्रतुवैगुण्यम् । अतस्याश्वदान-
वद्वमनस्य वैधत्वाभावेऽपि इष्टेरग्निमत्क्रतुविशेषात्त्वमविहङ्गम् ॥
१॥६॥६॥

तत्सर्वं च ॥ मैव किं याजमान एव वमने स्यादुतात्विज्येऽपीति
चिन्तायाम् । अतिवमनेऽपि प्रतिपत्तिविशेषादिना वैगुण्यस्याव-
श्यकत्वात्तत्त्वमाधानार्थमियमिति स्यादेवेति प्राप्ते ।

इष्टिस्तावदिष्ट क्रतुवृत्त्याद्यजमानेन कार्या । अतिविभर्जमान
द्रव्यस्य तत्क्रतुमशक्यत्वात् । सद्रव्येण स्याद्विषु करणे पुन क्रतुर्ध-
त्वानुपपत्तेः । यजमानकर्तृकायाश्च न अतिवमनस्य निमित्ता, य
मोम वमितीति यच्छब्दबलेनेष्टेर्वमनसमानकर्तृकत्वावमने । तस्य
ओपादेशविशेषणमेव विवक्षितत्वात् । अतश्च समानकर्तृकत्ववत्ताद्य-
शपोवमिष्टिर्नैमित्तिकी कष्टपकारिका, यदि वा नैमित्तिकेवार्थ-
वादवमात्क्रतुवैगुण्यसमाधानार्था सती आरादुपकारिका, यदि वा
वमनस्य जृम्भावदेवार्थिक निमित्तत्वमङ्गीकृत्य तददेवेवमिष्टिं यज्ञा
क्रतुपुनःपुनःपकारिका, सर्वथा यजमानवमन एव स्यात् अतिव-
मने तु सामान्यविहित यजुर्ध्वनिमित्तम् ॥१॥६॥७॥

धर्मप्रदानम् ॥ श्रेयभूतधोमवमनप्रसङ्गात्किमाशेषादौ कर्तव्यस्य
पुरोडाशादेर्यागसाधनता होमयोत श्वदानादेरेव तत्पुरोडाशा-
दिष्ट तत्प्रकृतिरुत कर्तव्यं पुरोडाशादि यागसाधन होमस्य तद्द्व्य-
वदानस्येवेति चिन्तायाम् । उत्पत्तिवाक्ये कर्तव्यस्यैव साधनत्वप्रतीतेर्न

गतेरुद्देष्टादिवदेवोपभंशारस्यप्रतिपक्षोदपदस्य दाहलक्षणार्थत्वात् ।
अथवाऽस्यातेन माध्याम्योपक्रमधारणेन कर्तृमाध्याम्योपक्रमाभावात्-
भावे प्रयोक्तृकर्मणापेक्षेऽपि दृष्टोपक्रमानुरोधेन तदाक्षेपाप्रतिपक्ष-
यः कारयेदित्यर्थावगतेर्विभेदः सत्त्वनां दातुरितिः ।

• न चैवं तेन गतार्थत्वम् । मैत्रायणीयशाखायां न एषोऽयः
प्रतिपक्ष्यते इत्येवं प्रतिपक्षोपक्रमस्या एवास्या आख्यानात्तद्विरोध-
क्रमस्येऽप्यर्थवाद एव सत्त्वलेख्यधिकाग्रहायाः सत्त्वात् । तन्निष्ठत्विष्ट
शाखान्तरे प्रतिपक्षीतुरिष्यवगतेऽप्यस्यां शाखायां प्रवसोपक्रमे
प्रमाणाभावेन सत्त्वानुपपत्तेरेतद्वचनेन दातुरिति बाधकाभावात्
दूरस्तकर्मनुवादेन उद्देश्यसम्बन्धानुपपत्तेरस्य कर्मान्तरविधायकत्वाच्च
नामादीनामुपस्थापकानामभावेन शाखान्तरन्यायाभावाच्च । दातुप-
क्रमातुरोधेन मैत्रायणीयशाखान्त्योपक्रमस्यापि प्रयोक्तृकर्तृत्वमि-
त्याक्षेपः ध्याख्यातुं शक्यत्वाच्च ॥३॥५॥

पानव्यापच ॥ अगारभेदः, वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्धते
यः सोमः समिति तस्मात्सोमेन्द्र चरु निरपेक्षोमवामिन इति
श्रुतेष्टिरपि वैदिकस्यैव सोमस्य वमने न तु लौकिकस्य । वैदिक-
गौरवादिभयेन जयादिहोमवदेवोभयार्थत्वस्य तावदनुपपत्तेः । न
चाप्रतिपक्षेष्टिवद्दोषनिर्घातार्थत्वकल्पनया लौकिकमात्रविषयत्व-
शङ्का । वमनजन्यस्यार्थवादिकस्येन्द्रियवीर्यनाशस्त्ववृर्धिर्रूपस्य दोषस्य
वैदिकसोमवमनेऽपि जायमानत्वात् । तन्निर्घातार्थत्वस्य प्रत्यक्ष-
वाधितत्वाच्च । वैदिके वमनार्थतयैव सोमपानविधानात् तस्येन्द्रि-
यादिनाशकत्वानुपपत्तेः । अत इन्द्रियवीर्यवृर्धिपदेन सत्त्वस्या

असु वा श्रेयकार्यानुरोधाद्यस्य कस्यचित् प्रकृतस्यैकस्य हविषः
श्रेयस्यापत्तं, इतरेषां तु सर्वहोम एव । तदा च तद्विषयमेव मध्य-
पूर्वार्धवाक्यमिति प्राप्ते ।

न चतुरवत्तवाक्येनावदानविधिः, द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यनेनैव
प्राप्तेः । अनेनैव विधानेऽपि वा निष्ठाप्रत्ययोपादानवैयर्थ्यप्रसङ्गेनात-
दानवत्कृतस्यैव द्रव्यस्य विधेयत्वाच्च । अतश्च यागानुवादेनावत्तस्यैव
हविषेन विधेयत्वादुत्पत्तिवाक्येऽष्टाकपालपदं पशुधोमवत् प्रकृति-
द्रव्यविधायकम् । अतश्चावत्तस्यैव यागसाधनत्वादवशिष्टस्यानुनि-
ध्यन्नप्रतिपत्तिश्रेयकार्याणीति भाष्यकारः ॥

पार्थिककारस्तु । न यामहोमयोरभेदः । यागिकानां देवतो-
द्देशपूर्वकद्रव्यत्यागे प्रचेपाङ्गत्वे यजिपदप्रयोगाद्देवतोद्देशद्रव्यत्याग-
प्रचेपेभ्यः समप्रधानेषु जुहोतिप्रयोगात् प्रचेपाङ्गकक्रियाद्वयवृत्ति
जातिर्यागलं, क्रियाचयवृत्तिजातिश्च होमत्वमिति तयोर्भेदात् ।
अत एव ॥ यजिनाऽङ्गभूतोऽपि प्रचेपः शक्नोष्यते, अपि तु प्रमा-
णान्तरम्भ्य एव । तद्व्याघ्रेयादिवाक्ये यागमात्रानुमानेऽपि अङ्ग-
भूतस्य प्रचेपस्याप्राप्तत्वाच्चतुरवत्तवाक्येनैवावक्तोद्देशेन तद्विधानम् ।
अतएव तत्र द्वितीयाऽप्युपपद्यते । यागे त्रष्टाकपालः कस्तुन एव हविः ।
प्रचेपस्तु त्यागममानकालीनमदुत्तरकालीनो वा ह्यवदानस्य प्रति-
पत्तिः । अतएवात्रत्यजुहोतिर्नोद्देशप्रत्यागयोरुत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तेर्लक्ष-
णया प्रचेप एव प्रतिपाद्यते । एवं च यत्र महतौ विकृतौ वा प्रत्यक्ष-
वचनेनातिदेशेन वा प्रचेपप्राप्तिरिति वाच्येन प्रचेपस्य । अन्यत्र ॥ प्रया-
जादौ प्रमाणान्तराभावाच्च न प्राप्तिस्तत्र यजिनैवाच्येन । तदङ्ग एव

तावद्वावदानस्यैव यागसाधनत्वम् । न हि चतुरवन्तं जुहोतीत्येतदु-
त्पत्तिवाक्यम् । तथात्वे आग्नेयादिवाक्ये द्रव्यदेवताद्यनेकगुणविधाने
वाक्यभेदापत्तेः । अतश्चोत्पत्तिश्रुत्येन पुरोडाशावच्छेदे यागे चतुर-
वन्तविधानासुपपत्तेः चतुरवन्तवाक्ये जुहोतिना यागमनूषावदा-
नाख्यसंस्कार एव निर्भन्त्येनेष्टकाः पञ्चन्तीतिवदिधीयते । न हि
यागाद्धोमोभिद्यते, येन जुहोतिना नानुवाद इत्याशङ्क्येत । जुहोति-
चोदितानामपि, न एष यज्ञः पञ्चविध इत्यादौ यजिनाऽनुवादान् ।
यजतिचोदितानाञ्च प्रयाजादीनामभिक्राम जुहोतीति जुहोति-
नाऽनुवादाश्च । यागहोमयोर्भेदे प्रयाजानूयाज्यद्वन्द्वेधीययागादौ
प्रवेपे प्रमाणाभावाच्च । अतो यागहोमयोरभेदाद्युक्तो जुहोतिना
यागमनूद्य प्रदेशपुरोडाशसंस्कारकतयाऽवदानविधिः । अतश्च कृत्स्न-
स्यैव पुरोडाशावदानेन संस्कार्यत्वात् पुनः पुनरवदाय याग इति
ज्योतिष्टोमवद्यागाध्यामेऽपि न दोषः ।

वस्तुतस्तु । सर्वं पुरोडाश पुनः पुनरवदाय सहदेव एव-
यादिवद्वाग इत्यपि शक्यं वक्तुम् । श्रेयकार्याणि स्मिष्टकदा-
दौनि तु प्रकृते विद्यमानश्रेयाभावाद्द्विरन्तरात्तेषकाणि । तदा-
क्यन्तश्रेयशब्दस्तु अत्रशिष्टवचनत्वाममवादाज्येन श्रेय मध्यापयतीति
षट्पथपरः । पृष्ठश्च श्रेयशब्दोऽन्यथापि ततः श्रेयेण विशिष्ट-
देशजात्यादिमतोज्ञस्य प्रतिपद्यत इति गौतमसूत्रौ स्वर्गारम्भक-
सुलतानिरिक्तसुलतपरः । न हि स्वर्गारम्भकसुलतश्रेयेण देशान्तर-
प्राप्तिरन्यवान्यस्य व्यापारायोगान् । अतस्तत्र श्रेयशब्दोऽन्यथाचो-
वेति प्रकृतेऽपि द्विविरन्तरमेव पूर्वमदृशं श्रेयशब्दवाच्यं भविष्यति ।

एकस्माच्चेत् ॥ परप्रयुक्तद्रव्योपजीविनोऽर्थकर्मण्य तुषोपवापादे-
रनेकपुरोडाशीयकपालानां मध्ये एकस्मिन् कपाले गृह्णमाणे अनि-
यमप्राप्तौ आग्नेयस्य मुख्यत्वेन प्रथमोपस्थितत्वात् तदतिक्रमकारणा-
भावेन तदीयकपालस्यैव यद्वणम् । साक्षातावच्छेदकस्य प्रथमोप-
स्थितत्वं न त्वाग्नेयत्वम् । अतो विहृतावन्यविकारस्य तत्त्वेन तदीय-
मेव कपालं याच्यम् । .

यत्नच भूले सङ्गतिलोभेन कृत्वाचिन्तया यदा शेषकार्यातुरोधेन
यस्य कस्यचित् स्थापनं तदा कस्येत्यपेक्षायां मुख्यस्येति सिद्धा-
न्तितम् । तदाग्नेयवेलायां शेषकार्याणामवुद्भिस्तत्त्वेष्वेव स्थापना-
स्तेषामुपपत्तेः शेषकार्यानुष्ठानवेलायां चान्यस्यैव स्थापनोपपत्तेरपे-
क्षितम् । तत्रत्यमुख्यपदं वा प्रथमोपस्थितपरम् । ततश्च यस्यैव यत्र
प्रथमोपस्थितिराद्यस्यान्यस्य वा, तस्यैव तत्र यद्वणमिति न्याय-
शरीरार्थः ॥३॥७०॥

भक्षायवशान् ॥ आग्नेयस्य पुरोडाशस्य चतुर्धा कृतस्येदं प्रद्वयः
इदं द्योतुरित्यादिमन्त्रवर्णकक्षितो विभागरूपो व्यादेशः श्रुतः ।
न किं दक्षिणारूपतया परिक्रयार्थं, सन् अतिक्रमस्कारार्थः, उत
भक्षणरूपतया प्रतिपत्त्यर्थं सन् शेषसंस्कारार्थ इति चिन्तायान् ।
भक्षणस्यश्रवणाद् प्रद्वय इत्यादिषष्ठीश्रुत्या च वाशिष्ठादिवद्व्याघ्रादीनां
स्नामिवावगमात् तस्य च दानमन्तरेणानुपपत्तेस्तस्य च त्यक्तोऽपि
पुरोडाशे स्निग्धद्रव्ये स्त्रीकारकल्पकलोपपत्तेः शोमषममवद्वलिक-
संस्कारार्थं दक्षिणादानविधिरेवात्र कस्यते । अत एव एषा वै दर्श-
पूर्णमासयोर्दक्षिणेत्यपि लिङ्गमुपपद्यते । अतः परिक्रयार्थ इति प्राप्ते ।

शक्तिप्रज्ञात् । पात्रौघतादौ तु देवतासम्बन्धेनोद्देश्यत्यागयोरेव कल्प-
नात् पर्यग्निकरणान्तर्गतेति विधानेन च प्रक्षेपानतिदेशात् न
प्रक्षेपः । गृहमेधीयादौ तु आज्यमागवत् पुनःश्रवणादा तत्करण-
मिति विशेषः । अतश्च छत्तस्यैव पुरोडाशस्य देवतायै त्यागादुप-
युक्तस्य च श्रवणमस्य प्रक्षेपणमिति प्रतिपत्तिः । उत्तरार्धादिष्व
स्त्रियुक्तदादिना । न च त्यक्तस्य स्त्रियुक्तते पुनस्त्यागादुपपत्तिः ।
वचनवशेन त्यक्तस्यापि पुनः स्त्रीकारेण त्यागोपपत्तिः । अतोऽस्ति
श्रेय इति सिद्धम् ॥ १॥ ६८॥

अप्रयोजकत्वान् ॥ अथ माय्यकारेण श्रेयकार्याणामर्थकर्मत्वा-
देकस्मादेव इविष्यः श्रेयकार्याणि कर्तव्यानीति पूर्वपक्षयित्वा प्रति-
पत्तित्वं प्रमाद्य सर्वेभ्य इति सिद्धान्तितम् । तच्चतुर्थं एतादृशविषये
प्रतिपत्तित्वस्य माधयित्वमाणत्वान् पुनरुक्तत्वापत्तेः पूर्वाधिकरण-
प्रयोजनकथनार्थान्येतानि सूचयामीति वाचिर्नकारो व्याचक्ष्यौ ।

यदि पूर्वाधिकरणे श्रेयकार्याणां इविरन्तराक्षेपकत्वं पूर्वपक्षे, तदा
सप्तमेव प्रयोजनम् । यदा तु श्रेयकार्यानुरोधेन श्रेयस्साधनं, तदा
तेषां परप्रयुक्तद्रव्योपश्रौचित्वेनाप्रयोजकत्वेऽप्यर्थकर्मत्वेन तुषोपवाप-
कपाक्षवक्ष्येपस्य गुणभूतत्वात् गुणानुरोधेन प्रधानादृत्तेरन्याय्यत्वा-
दुपादेयविशेषणत्वेन भङ्गतथह्याया विवक्षितत्वादेकस्मादेव करणं
श्रेयकार्याणाम् । सकृदुक्तमिति वीष्टाश्रयण तु चतुर्थं चतुर्थेऽप्यन्य-
हीनस्येतिवत्प्रयोगान्तरविषयम् । सिद्धान्ते तु विद्यमानश्रेयसाध्य-
चातुर्थिकन्यायेन प्रतिपत्तिकर्मत्वादविशचितसङ्गोपाख्यसंस्कार्यानु-
रोधेन सर्वेभ्यः करणम् । वीष्टा शोषपक्षतरा ॥ १॥ ६९॥

अथ पञ्चमः पादः ।



आख्या ॥ उपर्युक्तप्रयाजान्यभागानूयाजादिद्रव्याणां जौह-
वादीनां स्निष्टकृदिहादीनि श्रेयकार्याणि कर्त्तव्यान्युत नेति चिन्ता-
यान् । उत्तरार्धात् महत्सहस्रमवद्यति सर्वभ्यो हविर्भ्यं समवद्यती-
त्यादिवचनेभ्यो वेद्या हवीष्यावाद्यतीतिवदङ्गप्रधानसाधारणवि-
रप्यत्वप्रतीते कर्त्तव्यानीति प्राप्ते ।

यन्नातदेयां तत्तद्यागेषु असाधारण प्रयाजानूयाजेषु जौहवाद्ये-
कदिग्रहूप आष्वभागोपाशुपाजेषु च वाचनिकभौवोपादान चतु-
र्गृहीत, तस्य तत्तद्यन्यास्निष्टप्रत्येपरूपविशेषप्रतिपत्तिपत्त्यात् चतु-
र्गृहीत जुहोतीति भाष्यकारदृष्टोपाशुयाशवान्तरप्रकरणस्यवाक्या-
दिव तत्सत्त्वादा न सामान्यविहितविद्यमानगोपयौणस्निष्टकृदादि-
प्रतिपत्तिप्राप्तकता । अत एव यच्च प्रयाजगोवाभिषारणादौ विग्री-
मैव तद्विधान, तच्चागत्याजव्यवग्रस्तयो समुच्चय । न चैवमाग्नेय-
स्यापि विग्रीम्य चतुर्धाकरणभक्ष्यरूपप्रतिपत्तिविधानात् स्निष्ट-
कृदाद्यकरणापत्ति । तच्च भक्ष्यस्य कल्पत्वेन तस्यापि विलम्बोप-
स्थितिकत्वेन तुल्यत्वात् । नापि तत्तदपादानभूतात् भौवात्
स्याख्याज्यादा तत्करण, तयो सर्वस्यै वा एतदित्यादिवाक्याद्-
यज्ञादिरूपकरिष्यमाणकर्माथंलस्याथवशभावेनाकीर्णकरत्वाभावात् ।
न चाकीर्णकरत्वमावेऽपि श्रान्ते तावन्मध्य एव प्रतिपत्ति तच्चापे
स्याख्याज्यस्य पिष्टलेपकलीकरणादानुपयोग्यत्वेऽपि वचनादेव पक्षौ-

मकलस्यैव पुरोडाशस्याग्नये त्यक्त्वादनीशो यजमानो न शक्नो-
त्यन्यास्तेन परिक्रेतुम् । अतस्तव मते पुनः स्त्रीकारो दानं श्रान-
तियेत्यनेककल्पना । सिद्धयति तु घागस्य श्रुतत्वात् स्त्रीकारकल्प-
नेऽपि न दोषः । अतोवरभक्षणकर्तृत्वमेव सम्बन्धमामान्यवाचिष्यार्थं
परिकल्प्य शेषापेक्षितशेषप्रतिपत्तिरूपं भक्षणमेव ब्रह्मादिकर्तृकं
मान्नवर्णिकविधिना विधीयते । अवश्यं चान्तिरूपेण भक्षणोप-
योगिन्येव जननीया, न तु गृहसुवर्णादिवत् क्रियान्तरोपयोगिनी,
अयोग्यत्वात् । अतश्चावश्यकत्वाद्भक्षणमेव सम्बन्धघटकं कल्प्यते न
क्रियान्तरं समर्पणादि गौरवात् । अतश्च ब्रह्मसम्बन्धि समर्पणमेव
शेषप्रतिपत्तिज्ञेन तु गृहे नीत्वा स्वयं अन्यदारा वा भक्षणं मन्वादि-
नीयमित्यपाम्नाम् । आवश्यकभक्षणस्यैव तत्कर्तृकस्य प्रतिपत्तित्वोप-
पत्तौ क्रियान्तरकल्पने गौरवात् । दक्षिणाश्रुतिस्तु आनुषङ्गिका-
नतिसाधनत्वादर्थवादः ॥२॥७१॥

इति श्रीषण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

द्वितीयाध्यायस्य षतुर्थः पादः ॥

प्राप्तदेवतामंस्कारार्थं पशुपुरोडाशे द्रव्यतया पयोपहा. सुरापहाय
विधीयन्त इति द्रव्ये सूत्रभाष्यकाराभ्यां वक्ष्यते । तद्वचनाना-
पत्या पुरोडाशाङ्गं स्निष्टकृदिदं कर्तव्यमेव । न च ग्रहगण्ड्य
नामातिदेशकत्वाज्ज्योतिष्टोमिकग्रेपकार्यातिदेशमद्वयम् । ग्रहगण्ड्य
प्रयणौघपदवक्ष्यामातिदेशकत्वानुषपत्तेरिति प्राप्ते ।

न तावदवशिष्टः शेषोऽस्ति । यथागृहीतान् ग्रहान् चमिज-
लपाददत्ते उत्तरेऽग्नौ पयोपहान् जुहुति दक्षिणेऽग्नौ सुरापहानिति
वचनेनानवदायैव होमावगमात् । न चोच्छिन्नरिष्टं न सर्वज्ञं
जुहोतीति वचनेन ऊतग्रेपावगतेः ग्रेपकार्यकरणम् । तच्च प्राप्तां
परिक्रौणीयादुच्छेषणस्य पातारं यदि न विन्देत् बलीकवपाया-
मवतयेत् ततोऽथवशिष्टं श्रुताह्वयायां विचारयन्ति इति विप्रिष्य
मतिपक्षान्तरविधानेनातिदेशिकप्रतिपत्तिबाधात् । बलीकवपा म-
लीककिङ्गं, श्रुताह्वया श्रुतकिङ्गा कुम्भी । इदञ्च सूत्रभाष्यकारमत-
भिप्रायेणोक्तम् । यदा तु वास्तिकरीत्या देवतामंस्कारार्थं यागा-
नारमेव सुरापयोद्रव्यक विधीयते, तदाऽथौषधद्रव्यकत्वपयोद्रव्यक-
त्वाभ्यां दार्ष्टिकपूर्णमाभिकविधानस्याष्टमे वक्ष्यमाणत्वेन स्निष्टकृदि-
डादिप्राप्तावपि पूर्ववत्तदभाव इति अधिकरणं व्याख्येयम् ॥ ३ ॥ ७ ॥

द्रव्यैकत्वे ॥ सर्ववृष्ट्यायामिन्द्राय राधन्तगायेन्द्राय बार्हतापेन्द्राय
वैरूपायेत्यादिषट्कविष्कारायां पशोऽपि निरूप्य मद्यवपातपेषणे
कृत्वा प्रकृतिविधाने प्राप्ते तमकृत्वा वचनादेकमेव रयत्तकमात्रं
पुरोडाश कृत्वा समन्ततः पर्यवधतीति वचनेन समन्ततः पर्यवदाय
प्रधानानि क्रियन्ते । अथ समन्तत इत्येव कर्मभेदात्पर्यवपादकम् ।

सयाज्जावयवशेषस्यैव प्रतिपत्त्युपपत्तावपि प्रकृते तादृशवचनाभावेन
साधारणद्रव्यस्य प्रतिपत्त्ययोग्यत्वात् । न च सर्वकार्यान्ते क्रम बाधि-
त्वाऽपि प्रयोजनवशेन तत्करण, समिष्टयजुरादिविशिष्यप्रतिपत्त्यन्तर-
विधानेन तत्र सद्व्यति । अतः शेषाभावाच्च शेषकार्याणि । ३॥७९॥

साक प्रप्राप्ये ॥ दर्शपूर्णमासयोः, साक प्रप्राप्येन घञेत षण्-
काम इत्यत्र सप्तत्वं पञ्चाय विधीयते । तस्य चाग्नेयेन प्रक्षयाग्नीध्रे
सुषौ प्रदाय सह कुम्भौभिरभिक्रमेदिति वाक्येन सास्त्राध्याङ्गभूत-
सभिकमण आश्रयत्वेनोच्यते, कुम्भौ निरूपकत्वेन, अन्यत् सर्व-
मनूयते ; वाक्यभेदश्च न, निपातत्वादिशिष्टभावनाविधानादेत्युक्त-
द्वितीये । तदत्र सास्त्राध्याङ्गतया स्तिष्ठकदादिशेषकायाणि कर्त्त-
व्यानि न वेतिचिन्ताया, अभिक्रमेण कुम्भौमादित्येऽपि आहवनीय-
दिशङ्कता चतुरवन्तमादायैव होमानुष्ठानाच्चेपपद्धावेन कर्त्तव्या-
नीति प्राप्ते ।

नाचापूर्वसभिकमणमाश्रय, भेदकप्रमाणाभावात् अपि तु
सास्त्राध्यप्रक्षेपाङ्गभूतमेव । तादृशाभिक्रमणकर्त्तुं कुम्भौमादित्य च
कर्त्तव्यमणकालीनयनमस्कार्यस्य मान्यत् । यद्यन्यमपि च भेदक-
पूर्वं, अपि तु दृष्टार्थसत्ताभाय सुकृत्यागागुवाटाद्योक्तप्रक्षेपाङ्गभूत-
स्तुगममेव । अतश्च कुम्भोक्तमस्कार्यतान्दधानुपपादाऽभिपव-
युक्तपूतिकवन् भुक्तकार्यप्रक्षेपार्थतावगत्या तत्प्रत्यय हविषोऽपि द्रव-
टानवप्रक्षेपप्रतिपाद्यत्वावगते सर्वहोमावसाधाय साक प्रप्राप्यप्रयोगे
सास्त्राध्यस्य शेषकमात्रि ॥३॥७९॥

सौचामण्याम् । सौचामणी नाम षण्धागा । तथातिदेश-

वादिदेवतासम्बन्धाद्विरिति सर्व एव गन्वते । तस्य चान्यं जुहो-
तीति वचनेनोप्योद्देशेन प्रचेपरूपप्रतिपत्तिविधिर्ज्ञानदानम् । तच्च
च ग्रहेर्जुहोतीत्यादिना पाचविधिरिति स्थितिः । अतश्च शेषसत्ता-
ज्ञापनं प्रतिपत्तिः । तत्रमात्रञ्च समाख्या वचनञ्च ।

तच्च समाख्या तावन्मैतु होतुश्चममः प्र ब्रह्मण इत्यादिका वेदे,
याज्ञिकानां धोमचमस इत्यादिका । अदमार्यस्य चमेधांतोरधि-
करणवाचके औषादिके अमग्रत्यये छते चमसब्रह्मनिव्यत्तेः । सोम-
स्यमते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सोमभक्षणमाधनत्वावगतेस्तत्तत्समाख्या-
कल्पितश्रुत्या होत्रादिकर्तृकभक्षणस्य सोमप्रतिपत्त्यर्थतश्चिह्नः ।
एदि त्रौणादयोऽव्युत्पत्त्या इति पञ्चाययनं, तदा चमसब्रह्मस्य
पाचे रुदले योग्यतयैव होत्रसोमादिषमन्त्रो भक्ष्यभवकत्वादिसम-
न्वेनैवेति तथा भक्षणचिह्निरविकला । अतश्च होत्रब्रह्मोद्गाहयज-
मानमैवावहणमाह्वाणचक्षिपोदनेष्टृष्वावाकाग्रीभ्राणां स्वस्वचमसेषु
समाख्याया भव । सदस्यपक्षे तस्यापि स्वचमसे । वचनं त्वये निह-
पयिष्यते ॥ १॥०६॥

उद्गाह ॥ तत्रैव, प्रैतु होतुरित्यादिमन्त्रे ओद्गाहप्रमाणमिति श्रुतम् ।
तेन किं उद्गातैवेकस्वस्वचमसचक्षे विनियुष्यते उतोद्गाहप्रसोत्प्रति-
हृत्तारस्तथ इति चिन्तायाम् । प्रातिपदिकश्रुत्या उद्गातैव । न च
ब्रह्मवचनानुरोधेनास्य सर्वतोमुखादौ उत्कर्षः, प्रातिपदिकस्य वा
स्तिद्रुमवाधेन चित्तपरत्वम्, योगेन बोद्धव्यगानकारित्वेन चित्तध-
परत्वं कल्प्यतामिति वाच्यम् । उद्गाहब्रह्मस्य प्रचुरप्रयोगेनोद्गीथा-
परपर्यायसामद्वितीयभागरूपोद्गाहकर्तारि रुदत्वाद् गुणगुणवज्रवच-

अन्यथाऽप्ये कृत्तिकाभ्य इतिवत्कर्मकले मलद्वन्द्वानापत्तेः । याव्या-
भेदादा कर्मभेदः । तत्र च स्विष्टकृदिङ्गादि प्रधानभेदात् प्रत्येकं
भवति ।

न ॥ द्रव्यैकत्वात् तन्मता, अवदानप्रदेशभेदेन तत्तदुत्तरार्धा-
दीनां भेदात् । न च संस्कारवाक्यानां परस्परान्वये प्रमाणाभावे-
नोत्तरार्धस्यावदानप्रदेशप्रतियोगिकत्वाभावात् प्रकरणेन हविःप्रति-
योगिकत्वप्रतीतिस्तस्य च पुरोडाशेक्येन साधारणत्वात् द्रव्यैकत्वमिति
वाच्यम् । तत्र देवतायै चतुर्मुष्टिपरिमितस्यैव निह्नस्य हविष्टेन
पुरोडाशस्य हविष्ठाभावात् । न च तथापि हविषः संसृष्टत्वेन
साधारणताद्यागकाले इन्द्राय राधन्तराय निह्नं यत्तत् तस्मै ॥
मनेति प्रत्येकं मल्लभ्येऽपि संसृष्टोत्तरार्धादिः अष्टसमाश्विशेषत्वात्
तन्मतं श्रेयकार्याणामिति वाच्यम् । तथापि न ह्यनूयानानिति-
वत् द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्ह्येतस्य वषट्करोतीत्यनेन प्रधान-
भेदस्य श्रेयकार्यभेदे ऐतुन्नावगमात् । तदन्यथानुपपत्तिकस्वित-
त्याश्रित्यनेन भेदोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

तेन ह्यग्ने क्रियत इतिवदिधौ लटा भुतलवणापत्तेरपेक्षित-
शुभिमाश्वत्थमात्रमायाहुमकमाचम्य च न्यायप्राप्ततन्मत्वसाधकत्वानुप-
पत्तेः मल्लदेव श्रेयकार्याणि । न ह्यनेत्यत्र तु लवणाभावाद्देतु-
विधित्वमिति श्रेयः । ऐन्द्रवायवे तु वषणादेन भवात्पत्तिरिति
वेदपदम् ॥०॥०॥॥

श्रीगे ॥ श्रोतिष्टोम उपनिशिष्टेऽपि श्रोतोऽग्निवत्तादिभस्कार-
विधियन्तद्रूपरूढिः । रम हर ॥ पक्षमवादिपाषण्डितैश्च वाय-

नियमः । उद्गायतीनामरविन्दलोचनमित्यादावन्यत्रापि प्रयोगात् ।
अत एव पञ्चकादिशब्दस्य मण्डूकादौ प्रयोगाभावेन चोगच्छि-
कृत्यनायामपि प्रकृते न तत्कल्पना । अपि तु अग्निशब्दवन्निष्कृ-
तस्यैव । अतश्च तात्पर्यप्राप्त्यर्थेनैव सावर्णिकार्थग्रहणेऽपि प्रकृतेऽग्नि-
मुपनिधाय स्तुवत इतिवन्मुख्यार्थसम्भवे सावर्णिकार्थग्रहणयोगात्
ब्रह्मवचनानुरोधाच्च निषद्योद्गातार इतिवत्प्रकृतापूर्वप्रयोगान्कर्तृणा-
मेव ग्रहणम् । न सप्तस्यैव भाव्यकारोक्तस्यापि । गानकर्तृत्वा-
भावात् । मूलग्रन्थान्यथाकरणं तु युक्तानुरोधेन न दोषः, सिद्धान्ते-
ऽन्यथात्वाभावादिति ध्येयम् ॥२॥७७॥

यावत्ततः ॥ भवे समाख्या प्रमाणमुक्ता । वचसमिदानीमभि-
धीयते । यथाचमसमन्याससर्गाद्यसमिनो भवयन्ति, अथैतस्य
हारियोजनस्य सर्वे एव लिखन्त इति श्रुतम् । तत्र क्षिप्वाशब्दे-
नोपक्रमस्त्यर्थादाहानुरोधाभिधानाद्यग्रहणे अवृष्टार्थत्वापत्तेयं लक्ष-
णया भवणमभिधीयते । तच्च हारियोजने वक्ष्यमाणविधया वषट्-
कारनिमित्तं होमाभिषवनिमित्तञ्च यद्यपि प्राप्तं, तथाप्यत्र विशि-
ष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेर्भेदान्तरमेव सर्वकर्तृविशिष्टं विधीयते ।

अथवा हारियोजनावाप्तरप्रकरणे पाठात् तदीयभवात्तुसादेनैव
पुरस्सादैश्वर्यावयस्य भवयति सर्वतः परिहारमाश्रितं भवयती-
त्यादिवहुण्मात्रं विधीयते । विशेषपुरस्कारेण कर्तृविधानाच्च नैक-
कर्तृवरोधे कर्तृन्तरविधानानुपपत्तिश्च । सर्वथा वाचनिकः कर्तृ-
विशेषः । तदिह सर्वपदं किं यमसिमात्रपरं किं वा प्राकृतसर्व-
स्मिन्परमिति चिन्तायाम् । सर्वशब्दस्य सर्वनामनादुपपत्तितपरा-

नानुरोधेन तदुक्तायास्त्रिविधाया अपि अन्यायकल्पनायाः प्रागा-
धिकरणन्यायेनानुपपत्तेः । न ह्युत्कर्षायोग एव तदधिकरणविषयः,
प्रकरणबाधापादकतदयोगे श्रुतिबाधापादकलक्षणाद्ययोगस्य स्रुत-
रान्तदधिकरणविषयत्वात् । अतो बह्वचनमेव व्यत्ययानुशासनादि-
रौत्वा एकललक्षणार्थं व्याख्येयम् । न चैकललक्षणायां जहत्स्वार्थ-
तापत्तेः प्रातिपदिक एवाजहत्स्वार्थता युक्तेति केवास्त्रिदुर्गं युक्तम् ।
मुख्यव्यवधान्याभां प्रातिपदिने जघन्यवृत्त्यङ्गीकारे निरस्ये जहत्-
स्वार्थतायाः फलमुख्यत्वेनादोषात् ।

न च प्रतिहर्षादिकर्मस्यपि तत्प्रतिपादकवाक्येषु च श्रीज्ञातं
कर्म काण्डेति समाख्यानात् तत्कर्त्तर्यपि प्रतिहर्षादावुद्गाहशब्दस्य
शक्तैव प्रयोगोपपत्तेरनेकार्थकस्योद्गाहपदस्य बह्वचनानुरोधेन निय-
योद्गातारः सुवत इत्यादिवक्षितव्यपरत्वमविशेषाद्वा असुमद्व्यप्यसु-
ष्टयपरत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । अनेकशक्तिकल्पनाभिधोद्गात-
कर्त्तृवाचकस्यैवोद्गाहपदस्य लक्षणादिनाऽपि काचित्कसर्वविषयप्रयो-
गोपपत्तेः । अत एव मुख्योद्गातरेव कर्म मुख्यमौद्गातं तदेदंयोगा-
चाम्यवापि श्रीज्ञातशब्द उद्गाहशब्दस्य गौण इति द्रष्टव्यम् । अतः
प्रागाधिकरणन्यायेनोद्गातेवैकः पिबेदिति प्राप्ते ।

नोद्गाहशब्दस्य अतिविशेषे शक्तिः, कृतावयवयोगेनैवोक्तदृ-
शानकर्त्तृमात्रवाचित्वेनोपपत्तौ अनिरिक्तशक्तिकल्पनायां प्रमाणा-
भावात् । प्रचुरप्रयोगस्याहवनीयेऽग्निपदवक्षिण्दृष्टलक्षणाऽप्युपपत्तेः ।
न चाप रथकारादिशब्दवदवयवार्थं विहाय अतिविशेषे प्रयोगः,
येनातिरिक्ताऽपि शक्तिः कल्प्येत । न चोद्गायतिरप्युद्गीयवाच्येवेति

त्वात् । तथा हि सर्वबोद्देशविधेयभावस्य लेख्ये विधेयान्वयात्पूर्व-
मुद्देशस्योद्देशत्वेन क्रियान्वयोऽवश्यं वक्तव्यः । अत एव,

यद्वक्तव्ययोगः प्रायम्यमित्याद्युद्देशस्य लक्षणम् ।

इत्यपि सङ्गच्छते । प्रायम्यं तत्त्वेन प्रथमक्रियान्वयोऽन्यस्याति-
प्रसक्तत्वात् । तद्वच्च भिन्नपदस्य लेख्येनामेव स्वर्गभावोद्देशादौ
तत्तत्पदार्थापस्थित्यनन्तरं स्वर्गस्योद्देशत्वेन चागच्छ च विधेयत्वेन
क्रियान्वये प्रथममवगते यथादेव विधेयस्य चागच्छोद्देशे स्वर्गोऽन्वय-
इति स्थितिः । तद्वच्चैवाप्येकपदस्य लेख्येनामेव प्रायम्यान्वयात्पूर्वं भवत्यस्य
क्रियान्वयोऽभ्युपगम्य । ततश्च क्रियान्वयात्पूर्वं भवत्यस्य योर्विशिष्ट-
विशेषणभावान्नवगमादेकार्थीभावस्य लक्षणसामर्थ्यभङ्गादपरिपूर्णसमा-
ख्यपदस्य पदान्तरेणाख्यातेनाप्यन्वयायोगः ।

यद्यपि चास्मन्मते वैद्याकरणवद्विशिष्टार्थवाचकत्वं न सामर्थ्यं,
तथापि क्रियान्वयात्पूर्वं विशिष्टार्थबोधकत्वमेव तदिति बोध्यम् ।
अत्र च क्रियाभिन्नं विधेयं बोध्यम् । क्रियात्मके विधेये तद्वन्वयात्
पूर्वमुद्देशस्य तत्त्वेन क्रियान्वयस्य बहुमग्नक्यत्वात् । अत एव विविदि-
यन्ति यशनेत्यादौ विविदिषोद्देशेन यज्ञादिभावनाविधानेऽपि न
सति । अतश्चैकप्रसरताभङ्गमिषा भक्षान्तरमेव विधेयम् । अत एव
लोहितोष्णीषा इत्यादावतिदेशात् पूर्वमेव लोहितोष्णीषविशिष्टाः
कर्तार एव प्रसारोद्देशेन विधीयन्ते विशेषणमात्रविधिफलका इति
तत्र तत्रैकप्रसरताभङ्गपरिहारप्रकारो वक्ष्यते । अतश्च प्रकृते एक-
प्रसरताभङ्गमिषा प्रायम्यस्य पूर्वकर्मस्थनिवेष्टाहुणादेव वयङ्महत्माय-
स्योभयविशिष्टभवान्तरमेव विधीयते योगप्रकारार्थत्वेन । तत्र च

मर्शित्वावगतेऽमसिनामेव पूर्वमुपस्थितत्वात् तेषामेव ग्रहणमिति प्राप्ते ।

चमसिग्रहदशान्यचमसेषु एकैकचममिनामेव ग्रहणं ग्राह्यं अथ तु चमसिनामन्वेषां च सर्वेषामेव तद्युक्तमित्येवं स्रुत्यवत्तन्मन्त्रेणोपपत्तेर्न पुनः सर्वपदसङ्कोचत्वम् । अतश्च परमसर्वेण व्यवहारासम्भवाद्वावगतेन प्रकरणादिमैव प्रकृतकर्मकरमाचम्यणोपपत्तौ पुनश्चमसिभिर्विशेषणे प्रमाणाभावः । न चैवं पठ्या अपि यद्वापत्तिः सेवीवदेव, सुसिद्धेन तस्मात् ग्रहणानुपपत्तेः । चमसाध्वर्धूणाम्ना याजिकाचाराभावाद्देवा-ग्रहणमिति ध्येयम् । न हि ऋत्विज एव सर्वग्रह्मेन पाद्या इत्यवा-न्यत् किञ्चिन्नमाणमस्ति ॥३॥७८॥

वयङ्गाराच्च ॥ सोम एव, वयङ्कर्तुः प्रथममच इति श्रुतम् । तत् किं भक्षान्तरवचनं किं वा समाख्यादिप्राज्ञमन्त्रसुवादेन प्राचम्य-माचविधिरिति चिन्तायाम् । भक्षान्तरत्वे प्रमाणाभावात् प्राचम्य-माचविधिः । न च वयङ्कर्तुरपि विधेयत्वे वाक्यभेदः । वयङ्गारे निमित्ते भक्षोद्देशेन प्राचम्यविधानात् रथनारे निमित्ते यथोद्देशे-नैन्द्रवायवाग्न्यविधिवच्च विज्ञानीयानेकोद्देशे वाक्यभेदाभावात् । अतश्च यच्च चमसे हारियोजने वा अध्वर्यादेरन्यस्य वयङ्कर्तुश्च होमाभिषवाभ्यां समाख्यया लिप्तावचनेन वा भक्षप्राप्तिश्च वयङ्कर्तुः प्रथमं मचः ततोऽन्यस्येति वचनार्थ इति प्राप्ते ।

प्रथममच इति समासरूपे एकस्मिन्पदे एकांगेनोद्देश्यत्वे एका-ंगेन विधेयत्वे चाद्वौक्तिक्यमात्रेण एकप्रसरतामद्वापत्तेः कर्मान्तर-मेवेदम् । न च तन्निन्दूपकतायौजाभावः । सामर्थ्यमङ्गल्यैव तद्वौज-

समवायस्तत्रैकशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाद् भक्षणात् विकल्प । प्रत्यक्षप्रिष्टा-
नामपि वषट्कारादिभक्षणां सामान्यविहितत्वात् कल्पिकयाऽपि
समाख्यया विरेपनिष्ठया प्रमेयबलावलम्ब्यायेन बाधाद्वद्विषयत्वाव-
गतेर्भिन्नविषयत्वे वा प्राप्ते अन्य भक्षयतीति वचनेन एतद्वत्तु प्रेय-
क्षैकभक्षणप्रतिपाद्यत्वाद्यन्वयादेवेन भक्षणेन प्रतिपादितेऽपि श्रेष-
थवर्गिष्टश्रेयस्य भक्षणान्तरेण प्रतिपत्तिसम्भवात् प्राथम्यविधेयं समु-
च्चय ।

नन्वेव कर्तृभेदेन केवास्त्रिज्जन्माणा पृथगनुष्ठानेन समुच्चयोप-
पत्तावपि यत्केकस्मिन्नेव कर्त्तरि कारणानेकत्वं, तत्र प्रयोगविधय-
गतमाहित्यसम्पत्त्यर्थं तन्मन्त्रोपपत्तेर्न पृथगनुष्ठानेन समुच्चय । वस्तु-
तस्तु समाख्याया अष्टोद्गाढयज्ञमानसदस्वचमसेषु कारणान्तरेणैतत्-
कर्तृकभक्षणाप्राप्तत्वात् तद्विधायकश्रुतिकल्पकत्वेऽपि शेषकचमसेषु
वयद्वर्द्धत्वेन तेषां तत्र भक्ष्य प्राप्तत्वात् कृत्प्रवृत्तिनिमित्ततया न
विधिकल्पनत्वावकाशः । एव हारियोजनेऽपि । येषां कारणान्तरेण
॥ भक्षप्राप्तिप्राप्तिफलक एव सर्वत्र विधिरिति न तथापि कार-
णद्वयस्यैकस्मिन् कर्त्तरि समवाय इति चेत् ।

नैवावश्यादिहोषकचमसेषु वषट्कारान्तेषामिव होतुरपि वष-
द्वर्द्धत्वाद्दोषप्रसङ्गाधारण्येन चाभ्वर्थोरपि होमाभिपयकर्तृत्वादो-
षादौनामपि तद्वक्षणाप्राप्तेर्विगम्य तत्तत्त्वमथ इत्येवविधममाख्याया-
स्तत्कर्तृकभक्षणान्तरविधिमन्तरेणानुपपत्तेः । अत एव तन्मन्त्रोष्ठाने
विधिकल्पनाभावेन न तन्त्रत्वमपि । न चैवमणिकस्मिन्नेव कस्मिन्नि-
दमशेषे समाख्यानिमित्तमवकरणमात्रेण समाख्योपपत्तौ ॥ चमम-

यागार्थत्वेन वषट्कारस्य कृतत्वात् कर्तृफलक्षणनेनार्थान्निमित्तत्वाव-
गतेर्वषट्कारनिमित्तकमिदं भक्षणं घटेषु चमसेषु चातिगोपात् सिद्धं
भवति ॥ ३ ॥ ७८ ॥

होमाभिपत्राभ्याम् ॥ इदमपरं भक्षणं निमित्तम् । इविधाने
यावन्निभिपुत्याहवनीये कृत्वा प्रत्यक्षः परेत्य सदसि भक्षयन्तीत्यत्र
इविधानादीनां सर्वेषां गुणानां विध्यन्तरादर्पाच्च प्राप्तत्वात् केवलं
होमाभिपत्रममानकर्तृकत्वं भक्षमात्रे अप्राप्तं विधेयम् । यद्यपि
हारियोजमादौ होमाभिपत्रममानकर्तुरपि भक्षणं प्राप्तं, तथाप्यव-
पुत्यागुवादे वाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्य विधेयता । सा च न पूर्वविहित-
भक्षेपु । सर्वधोत्पत्तिगिष्टविशेषविहितकर्तृन्तरावरोधात् । अतश्च
होमाभिपत्रममानकर्तृकं भवान्तरमेवेह विधीयते । कर्तृरूपगुणा-
गुरोधेन वाऽवेष्टिपदवद्कर्तृभक्षयैव प्रयोगभेदमात्रम् । न चोत्पत्तौ
नियामकाभावः । प्राचम्यन्मैवोत्पत्त्यन्वपिनी वषट्कारवाक्ये नियाम-
कत्वात् । प्राचम्यन्मैव प्रयोगान्वये तु कर्मान्तरमेवेति ध्येयम् ।

अथ च होमे अभिपत्रममानकर्तृकस्यार्थव्यवसायावसादेव
प्राप्तेः प्रधानान्वयस्याभ्यर्चिताच्च भक्ष एवाभिपत्रममानकर्तृकत्वं
होमममानकर्तृमवविधीयते । होमाभिपत्रयोश्च कृतफलत्वादवष्टार-
वदेवार्थान्निमित्तमम् । तयोश्च समुचितयोर्निमित्ततेति वक्षे वक्ष्यते ।
अतश्च यो घटभ्यामे होमाभिपत्रकर्त्ता 'अध्वर्यु' प्रतिप्रश्नाताऽन्यो वा
घटे चमसे वा न तेन भक्षयेत् ॥ ३ ॥ ७९ ॥

प्रत्यक्षोपदेशात् ॥ अथ यथैकस्मिन्नामे अनेकेषां भक्तकर्तृणामेक-
स्मिन्कर्तृरिति वा अनेकेषां वषट्कारहोमाभिपत्रममाभ्यादिकारणानां

दालभाचं न क्रमाभिष्यञ्चकं किञ्चित् । तद्वत्त्वे तु पूर्वोक्तक्रम इति
ध्येयम् ॥३॥८१॥

वचनात् ॥ इदं च भक्षणं, वातुपहृतेन सोमः पातय्य इति
वचनादनुज्ञायैव । तदपि न स्त्रौक्तिकेन शब्देन, अपि तु आद्या-
नवमादुपहृत उपहृतयस्त्रेत्यनेनैव मन्त्रेण । तथापि लिङ्गेन वाक्यं
वाधित्वा विभज्यैवैकोऽनुज्ञापने अपरस्यानुज्ञायाम् । निषेधवत्ता-
द्यानुज्ञापनानुज्ञयोर्विधिकल्पना । मन्त्रवत्ताश्च । तथाप्यर्थक्रमेण पाठं
वाधित्वा उपहृतयस्त्रेति प्रथममनुज्ञापयणे उपहृत इति पश्चादनुज्ञा-
दाने विनियोज्यम् ॥३॥८२॥

तदेकपाचाणाम् ॥ सेचमनुज्ञा यथैकस्मिन् पात्रे भक्षप्रमत्तिस्त-
सैव पाद्या । दृष्टार्पतालाभात् । भागाधिकादिप्रमत्तनिमित्तकक्ष-
प्रद्वानिदृष्टार्पणत्वात् । उपायान्तरेणापि तु तन्निवृत्तावस्थ नियमवि-
धिवात् । अन्यस्यानुज्ञानि तु श्वदृष्टार्पणत्वपूर्वविधित्वञ्च दोषः । यत-
एव यथैकस्मिन् पात्रे एक एव भक्षयिता तच्च मेवानुज्ञायव-
णम् । एवं अन्तिमस्यापि भक्षयितुर्नानुज्ञायवणं, प्रयोजनाभावात् ।
याज्ञिकास्वापरान्ति ॥३॥८३॥

याव्यापनयेन ॥ ज्योतिष्टोमे चतुर्थाव्यासु होत्रप्रवचनास्मानामसु
अन्या याव्या होतुरपनीय यजमानस्य विक्रम्येन विधीयते । यज-
मानयाव्या सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यजेति स्तय वा नियस्य यज-
तीति । तत्र स्वयं याव्यापाठपत्रे वषट्कारमवधौ च एव कर्त्ता उत
होतेति चिन्तायाम् ।

पठोऽग्न्या यजमानस्य याव्याभावाद्भुतं न वषट्कारः । तस्य

साध्याभ्यासमाचै तदापत्तिः । समाख्याकल्ययुतो अनिमेधात् प्रकृता-
पूर्वसाधनचमसस्त्रयोमसंस्कारार्थत्वेन तत्तत्कार्त्तकभक्षस्य विधेयत्वेन
सर्वत्रैव चमससाध्याभ्यासे तद्व्याप्तेः । अतः सर्वत्रैव एकपात्रे कर्त्तृभेद-
द्वैककर्त्तरि कारणभेदेऽपि युक्तो भक्षस्य पृथगतुष्टानुपपत्त्ययः ।
यदा, वारिद्योक्तने तु माऽस्तु समुच्चयः । याज्ञिकानुष्ठान चेत्तर्हि
तेनास्तु यः ॥१॥८॥१॥

एकपात्रे ॥ भक्षयस्तुल्ये चिन्तिनेऽधुना प्रसङ्गात् तत्त्वमो निह-
यते । तत्रैकस्मिन्पात्रे कर्त्तृभेदेन भक्षयभेदे, वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति
वचनात्, होतैव नः प्रथमः पाहि इत्यादिमन्त्रवर्णाञ्च वषट्कर्तुस्त-
न्निमित्तं प्रथमो भक्षः । न च होमकर्त्तुरध्वर्याहो पाचयन्त्यादर्पण-
प्रत्यर्पणकल्पेन गौरवापत्तेस्तस्यैव न्यायेन भक्षप्रायश्चायवगतेहादृषेयथा
च वषट्कर्तुः प्रायश्च्यविधाने अपूर्वविधित्वापत्तेः समाख्यानिमित्त-
भक्षपेक्षयैव तेन प्रायश्च्यविधिर्नियमविधित्वाद्यनुपपत्तेः युक्त इति
वाच्यम् । नियामकन्यायप्रवृत्तेः पूर्वमेवैतस्य वचनस्य प्रवृत्तत्वेन
नियमविधित्वापत्त्यात् न्यायेन सङ्कीर्णानुपपत्तेः ।

अतो वषट्कारनिमित्तं प्रथमं भक्षः । नैषावरुणादिचमसेषु च
वषट्कर्तुर्वाच्ये ऐन्द्रप्रदाने होत्रा वषट्कारात् मिषावरुणादिभ्यश्च प्रदाने
नैषावरुणादिभिर्वषट्काराद्वषट्कर्तृनेकत्वे तु प्रदानक्रमेण क्रमः । वष-
ट्कर्तृभक्षानन्तरञ्च होमाभिषवोभक्षकर्त्तृषत्वे तस्य भवः । तन्नि-
मित्तभक्षस्य वाचनिकत्वात् । ततो दुर्वचः समाख्याप्रमाणकः ।
होमाभिषवकर्त्तृकमवाभावे तु तदनन्तरं मिषकर्त्तृकसमाख्या-
प्रमाणक एव । समानकर्त्तृके तु होमाभिषवकर्त्तृकमवाभावे दिग्नु-

निमित्तत्वेनोपचीणस्य यागस्य फलचमसमाप्तयित्वागुपपत्तेस्त-
 ष्चब्दपरास्तदस्य च तस्य भक्षान्वयश्रवणात् प्राप्तयागानुवादेनानेक-
 पेयणादिरूपगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेस्तानेकगुणविशिष्टभक्षान्तर-
 मेव फलचमसकरणकं विधीयते । फलचमसस्य विनियोगाभावेन
 सत्कार्यत्वानुपपत्तेः सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गस्यावश्यकत्वात् । तदपि
 आरादुपकारकमपि यजमानसोमभक्ष्य बाधकं, न सोममित्यनु-
 वादमत्तात् । न गिरा गिरेति ब्रूयादिति वदेककार्यत्वाभावेऽपि
 बाधकत्वहृपाया एव स्नानापत्तेरङ्गीकारात् । अस्तु वा स्नतम्न एव
 तच्चिपेध इति प्राप्ते ।

यद्यपि भक्षान्तरमिदं तथापि तस्य आरादुपकारकत्वम् ।
 तमिति द्वितीयाभिर्द्वेभ्यः फलचमससत्कारार्थत्वप्रतीतेः । अतुप-
 पुक्तस्य ■ सत्काराद्योगेऽपि अर्घ्यं दृष्टीतइत्यादिवद्विनियोग-
 कल्पना । तथापि यदि सोमं विभक्षयित्वादित्याद्यनुवादवत्ताद्यज-
 मानकर्तृकमक्ष्य च तावन्तौवोपपत्तौ सर्वत्र सोमबाधेन धर्वाथत्व-
 कल्पने प्रमाणाभावाद्यजमानचमसयागाभ्याधस्यधनत्वमेव फलचमसस्य
 कल्प्यत इति न काचिदनुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु । भक्षान्तरत्वे प्रमाणाभावाद्यजमानसोमभक्ष्य एव
 तत्कर्तृकमेव दध्युसृज्युत्तरकालदयविशिष्ट फलचमससत्कारकत्वेन
 विनियुष्यते । राजा राजसूयेनेतिवत्, तस्य वायथास्त्रितिवत्,
 विनियोगविशिष्टप्रयोगविधानादवाक्यभेदः । यजमानचमसाभ्याधो-
 पद्रव्यसत्कारकमक्ष्यसंस्कार्यत्वात्, पूर्वोक्तयुक्तेषु, तदीयत्वानुमानात् ।
 कल्पितवाक्येन फलचमसस्य उक्तयागाभ्याधमाधननसिद्धिः । नैमि-

याज्याया अधिवषट्कारोति वचनेन याज्यातो भेदात् । अतश्च वष-
ट्कारे समाख्यानिमित्तोद्घोतैवेति तन्निमित्तो मवः तस्यैव । यत्तु ख्यं
वेति वचनम् । तच्च तत्रवशागकर्तृत्वविधायकं तस्य प्रधानवाक्या-
देव सिद्धेः । नापि यागप्रकाशकवषट्कारप्रयोगकर्तृत्वविधायकम् ।
विध्यन्तरत्वे वाक्यभेदापत्तेः । अत आद्यवाक्येन यजमानस्य याज्यायां
विहितार्था द्वितीयेन प्रैयकर्तृत्वविधानात् प्रैयार्थकर्तृत्वानुपपन्ने-
रेव याज्याविकल्पप्राप्ते यागकर्तृत्वस्य च याज्याप्रयोगकृतमात्रेणानुप-
पत्तेस्तृतीयमर्थवादः । निषेधेत्वपि याज्यायां निषेधत्वस्य सामान्य-
विधित एव प्राप्तत्वादनुवादः । अथवा न यजतीति तु याज्यान्तर-
विषयमिति प्राप्तेः ।

आख्यातश्रवणादाऽनुपपत्तेः द्वितीयमेव विधायकं, आद्यश्रवण-
वादः । अतश्च याज्यान्तेन वषट्कारेणैव मुख्ययागकर्तृत्वप्राप्त्यद्वारेऽपि
तस्यैव । याज्यावषट्कारयोः समानकर्तृत्वकलसामवागत्वस्य च बाधा-
पेक्षया वषट्कारे होतृकर्तृत्वकलमात्रस्यैवैकस्य समाख्याप्रमाणस्य बाधौ-
चित्याच्च । एवञ्चाद्यस्यापि विधिने न कश्चिदोषः । अतश्च वष-
ट्कारनिमित्तो भवोऽपि तस्यैव ॥३॥८५॥

फलचमनं ॥ तथैव, यदि राजन्य वैश्य वा याजयेत् न यदि
शोम विभक्षयिष्येत्यथोदक्तिभिनीरादृत्य तां क्षमिष्य दधन्युनृञ्च
तमग्नौ भक्ष प्रयच्छेत् शोममिति श्रुतम् । अत्र द्वितीयो निःसन्दि-
ग्धत्वपरः आद्यस्य निमित्तत्वपर एव । क्षिभिनीः अदुरामुलानि
च । तत्रैतस्य फलचमनपदभिधेयस्य किं भक्षणमात्रं किं वा
पागोऽपीति चिन्तायाम् ।

विश्रत्यापत्तिश्च, अतो दशकर्तृविशिष्टं प्रत्येकधमसप्रतियोगिकमनु-
प्रसर्पणमेवात्र विधीयते । तयोश्च शार्ष्टिकान्वये एकैकस्मिन् धमसे
दशदश कर्त्तारो भवन्तीति त्रीष्टानुवादः । अनुप्रसर्पणस्य च
प्रयोजनापेक्षायां वैमृधन्यायेन धमसपदान्तर्गत-चभिधातु-प्रतिपाद्यस-
माख्यानिमित्तभक्ष्येव स्ववाक्योपस्थिततात्तत्वाचकपदान्तरकल्पनया
प्रयोजनवत्त्वम् । अतश्च समाख्यानिमित्तभक्ष्यार्थं प्रतिधमस दशाना-
मनुप्रसर्पणे धमसार्थां दशलाञ्छितपङ्क्त्यासम्पत्तेः प्रतवाक्यमनुवादो-
विधेयदशत्वस्तुत्यर्थो न तु ब्राह्मणत्वविधायको वाक्यभेदापत्तेः । अतो-
ब्राह्मणपदस्य सोमपदवदेव भूत्वा गौणमिति धजमानधमसे राजत्व-
जातेरैव न्यायप्राप्तत्वाद्वाजन्यादश्च भक्षयेयुरिति प्राप्तेः ।

ब्राह्मणत्वस्य सर्वधमसेषु ब्राह्मभावेनोपरि हि देवेभ्यो धारयतीति
वदिधेयत्वापत्तेर्मोक्षस्य प्रमाणाभावाद् ब्राह्मणत्वमेवेह प्रतीद्देशेन
विधीयते । सोमान् भक्षयन्तीत्यनुवादमात्रम् । वस्तुतस्तु भक्षयतिना
पूर्ववाक्ये समाख्याभक्ष्योद्देश्यत्वेनोपस्थितस्योपादानात्तदुद्देशेनैव ब्रा-
ह्मणत्वविधानमिति दशत्वेनैकत्वमाश्रयद्ब्राह्मणत्वेन राजत्वबाध इति
धजमानधमसेऽपि ब्राह्मणाएव फलधमसन्दश भक्षयेयुः । न च स यदि
सोममित्यनेन राजकर्तृकभक्ष्य निमित्तत्वावगतेः कथं तदभावे
फलधमस इति वाच्यम् । निमित्तद्वयाङ्गीकारे वाक्यभेदापत्तेराद्ये-
नैव यदि-शब्देन धामगतराजकर्तृकत्वनिमित्तप्रतिपादनात् । अयन्तु
यदि-शब्दो नि सन्दिग्धत्वार्थकोऽनुवाद इत्युक्तम् ॥ २॥ ८७॥

इति त्रीष्टण्डदेवविरचिताया माट्टदीपिकाया

द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

क्तिकत्वाच्च तच्च नित्यसोमवाधकत्वम् । एवं च स्थानापत्त्यैव फल-
चमसे इतरसोमसंस्कारवधजमानभचस्यापि प्राप्तिषमवे पूर्वप्रवृत्त्या
तद्विध्यङ्गीकरणं गुणद्वयविधानार्थं फलचमसस्य घागसाधनत्वमिद्वयं
चेति ब्रूव्यम् । एतेन यदि सोमं न विन्देत् पूतीकामभिपुण्या-
दित्यथाभिपवयुक्तपूतीकानामपि घागसाधनत्वं व्याख्यातम् ॥३॥

अनुप्रसर्पिषु ॥ राजसूये दशपेयो नाम सोमयामविकारो राज-
कर्तृकः । तथातिदेशतोदशसु चमसेषु प्राप्तेषु यजमानचमसे राज्ञो-
भक्षणम् । तथापरं, अतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति दशदशै-
कचमसमनुप्रसर्पयुरिति वचनद्वयं सुतम् ।

तत्र न तावच्छ्रुतं ब्राह्मणा इति विधिर्दशदशेत्यनुवादः, भक्षा-
नुवादेन गुणद्वयविधाने वाक्यभेदात् । एकैकस्मिन् भवे जतब्राह्मण-
प्राप्त्यापत्तौ दशदशेत्यस्य प्राप्त्यभावाच्च । अतो दशेत्येव सिद्धवशा-
द्विधिः । सोऽपि न चमसोद्देशेन, दशत्वस्य प्राप्तत्वात् । नापि तदु-
द्देशेन भक्षान्नितदशकर्तृविधिः । चमसोत्थयनादिक्रियात्तरस्याया-
न्यतमप्रसङ्गेन भक्षसैवाश्रयत्वे प्रमाणाभावात् । याज्ञिकाचारसिद्ध-
समाख्याभक्त्यैव नियमेनोपस्थित्यभावेन बपङ्गारनिमित्तस्याप्यत्रघ-
त्नापत्तेश्च । चमसमिति द्वितीयाया अनुग्रन्द्योननिमित्तत्वेन प्रति-
योगितपरतया तस्योद्देशलोपस्थापकाभावाच्च । नापि चमसानुप्रस-
र्पणोद्देशेन दशकर्तृविधिः । विग्रिष्टोद्देशेन वाक्यभेदात् । चमस-
प्रतियोगिकर्त्तृकर्तृकानुप्रसर्पणस्याप्राप्तत्वाच्च । प्रयागेभ्यस्तदितिवत्सर्व-
चमसेषु एकस्यैव दशकस्य प्रसङ्गापत्तेश्च । चमसे चैकैकत्वविशेषे
पुनर्विग्रिष्टोद्देशः । दशदशेति वीक्षार्थविधाने वाक्यभेदः । प्रतिचमसं

दीचासु यूपञ्चिन्मन्त्रोत्पन्नं अग्नीषोमीयसवनोयासुबन्धसम्बन्धुप-
दिष्टातिदिष्टच्छेदनसाधारणेन दीचाकालविधौ न प्राप्तिरालम्ब्यते,
तथाऽपि वक्ष्यामः । वस्तुतस्तु न साधारणेन विधिः । प्रकृत्यर्थत्वेन
विहितस्यातिदेशतोऽपि प्राप्तिरालम्ब्यते । तथापि यूपैकत्वं भिन्न-
कालकत्वेनाष्टदशमासविशेषत्वात् पाचवदेव नानुपपन्नम् । प्रयोजनं,
पूर्वपक्षे पर्यन्ताख्ये वेदान्तरौप्यविहितौ पात्रवैदिकत्वात्तद्भेषप्राप-
त्तिर्न, सिद्धान्ते अविज्ञातप्रायश्चित्तं विलतिवेदीयं वा । भूरादि-
प्रायश्चित्तानामपि लपकमानुषारेणोच्चैश्चादिवदेदधर्मत्वात् ॥ १ ॥ ८ ॥

प्रकरणविशेषात् ॥ मन्त्रदश सामिधेनीरसुब्रूवादित्यनारभ्याधीतं
सामिधेन्युद्देशेन विधीयमानं सामदशं प्राकरत्निकपाञ्चदशावरो-
धात् पूर्वप्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोर्निविशते सामिधेनीस्वरूपे आन-
यन्त्यमन्त्रौ लक्षणीयस्यापूर्वविशेषसाधनत्वस्य प्रकरणं^१ चित्युपस्थाप-
नात् । सामदशे तु अन्यभिचरितवस्तुसम्बन्धेन कश्चिदपूर्वसामा-
न्योपस्थितावपि तद्विशेषस्य दिक्कलन्यायेनोपस्थित्या विलम्बितत्वात् ।
किन्तु विहितौ ।

न च तथापि कृतोपकारपाञ्चदशविरोधः । औपदेशिकत्वेन
श्रवणाधकत्वोपपत्तेः । न चानारभ्याधीतत्वेन दौर्बल्यं, निरवकाशत्व-
रूपप्रानन्दम् । युक्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वात् । अत एव य इच्छेत्यनेन
गम्यमानमद्यस्काभवादिमर्वविकृतिषु निविशत एव । सर्वविकृतिषु
सामदशप्राप्तौ कासुचित्पशुभिचविन्दादिविकृतिषु तत्पुनःश्रवणं

अथ षष्ठः पादः ।



सर्वाथं ॥ अनारभ्य श्रुतेन यच्च पर्णमधौ जुह्वर्भवतीत्यादिना
अथभिरितकृतसम्बन्धिजुह्वदेहेन विधीयमाना पर्णता तद्द्वारेण
जुह्वमत्कत्वमिति स्थिते, आ किं प्रकृतिविकृतिसाधारणा उत
प्रकृतिरेवेति चिन्तायाम् ।

अविशेषात् सर्वोऽपि । न च विकृतावतिदेशेनापि प्राप्तेर्द्विरुक्त-
त्वापत्तिः । उपदेशेनैव प्राप्तिस्तत्रेति अतिदेशस्य सुप्रविषयत्ववत्पर्णता-
विषयत्वाकम्पनात् । न च विकृतौ जुह्वप्राप्तेरिति देशापस्यत्वात्तस्य च
प्रकृतेः सर्वाङ्गसम्बन्धोत्तरकालीनत्वेन पर्णताविधेः प्रथमं प्रकृति-
विषयशब्दबोधजनकावावश्याभावे पुनर्विकृतिविषये तज्जनकत्वा-
योगेन प्राप्तिकास्तवैषम्यापत्तिरिति वाच्यम् । वैश्वधादिवत्पर्णता-
व्यतिरिक्ताङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः पूर्णत्वमङ्गीकृत्य विकृतावतिदेशोपपत्तौ
पर्णतायाः पश्चादेव विधानेन साधारण्योपपत्तेः । अन्यथा वैश्वधेऽपि
वैश्वधव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यतिदेशानापत्तेरिति प्राप्तेः ।

यत्किञ्चिदितिकर्त्तव्यताक-वैश्वधोपेतमकालाङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः
पूर्णत्वमङ्गीकृत्य वैश्वधेऽतिदेशकस्यनायामपि येषामङ्गानां स्वाङ्ग-
सम्बन्धेन निराकाङ्क्षता तेषामेवातिदेशो न वैश्वधस्य अङ्गविशेषा-
नवगतेन तद्भावनाया अपरिपूर्णत्वात् । अतएव पर्णत्वरूपाङ्गसम्बन्धं
विना प्रकृतेः पूर्णत्वाभावादतिदेशतो जुह्वप्राप्त्यनन्तरं पुनः पर्णता-
विधौ प्राप्तिकास्तवैषम्यापत्तेः प्रकृत्यर्थैव पर्णता । यथा चैवं सति

कस्याश्रितात् काम्यादपि कलानापत्तिः । काम्यस्य साधवेन परप्रयु-
क्ताश्रयोपजीवितया स्वातन्त्र्येणानुष्ठानश्रद्धानुपपत्तेराश्रयस्यापि पर-
प्रयुक्तकाम्यगुणेनैवोपकारसिद्धौ नित्यनेमिस्तिकचममद्यनुष्ठापकत्वा-
कल्पनात् । काम्यप्रयोगे चमसादेरङ्गत्वाभावेनैव वैगुण्यश्रद्धाऽप्रसक्तेः ।
अतो दुर्बलस्य नित्यादेः प्रवृत्तानास्कुन्दितप्रयोगविषयत्वकल्पनया
प्राप्तबाधविधया बाधकत्वं काम्यनेमित्तिकादेरिति सिद्धम् ॥ १॥८०॥

दृश्यर्थम् ॥ अग्नीनामतिदेशेन पवमानेष्वङ्गत्वावगमात्तत्संस्कार-
कत्वेन विहितसाधानस्यापि प्रकरणघट्टतवाख्यात् पवमानेष्टिषा-
धनीभूताग्निर्लक्ष्यकारकत्वेन विनियुक्तस्य पवमानेष्वङ्गत्वम् । पवमा-
नेष्टीनां विश्वनिग्राहेन फलकल्पनेति प्राप्ते ।

आधानस्य किमुत्पादकत्वमुत स्यागार्गदिवदग्निनिष्ठातिप्रथमात्र-
जनकत्वं ? उभयथापि लभ्यते अग्निहोत्रादिषु आहवनीयाद्युत्पा-
दकाभावादतिदेशस्यैवासम्भवः । अतोऽग्निहोत्राद्यङ्गभूताहवनीयाद्यु-
त्पादकमेवाधानम् । पवमानेष्ट्योऽप्यभ्यङ्गभूताः, पञ्चवदाधानाङ्गभूता-
एव वा, प्रकरणात् । ततश्च पवमानेष्टिष्वङ्गत्वादग्रेरतिदेशस्यैवा-
भावः । प्रयोजनं, पवमानेष्टिषु पूर्वपक्षेऽन्वारम्भणीया, सिद्धान्ते
पृथगारम्भाभावेत्यादि ॥ १॥८१॥

तत्प्रकृत्यर्थम् ॥ तदाधानमग्निवदेव पर्णतान्वायेनाग्न्यभिचरित-
कनुषमन्ध्यम्यङ्गत्वेन कलङ्गत्वावगतेर्द्विषमतादोषमित्येव प्रकृत्यर्थमिति
प्राप्ते ।

नाधानस्य कलङ्गत्वं, प्रमाणाभावात् । जुह्वाद्योक्षाकृतिविशेष-
रूपाः पर्णतादित्यतिरेकेणापि काष्ठान्तरेण जायमाना आनर्थक्य-

अन्यविहितेषु तत्परिसङ्गाफलकोपसंहारार्थम् । न च वाक्यद्वय-
वैयर्थ्यापत्तिः । एकेन सामिधेनौसम्बन्धोऽपरेण क्रतुविशेषसम्बन्ध-
इति विषयभेदात् । न चैवमपि प्राकरणिकेनैवोभयसम्बन्धविहृतौ
इतरवैयर्थ्यम् । वाक्यद्वयाख्यानबलेनाभ्युदयप्रिरस्तत्त्वकल्पनादिति
दशमे वक्ष्यते ॥२॥८८॥

नैमित्तिकम् ॥ यत्तु प्रकरण एव, सप्तदश वैश्वस्येति नैमित्तिक-
साप्तदशानुत्पाद्यदशस्य बाधकम् । अत्र हि पक्ष्या निमित्तसममेव
वैश्वस्योच्यते । विप्रातीथत्वाच्च सामिधेनुद्देशेऽपि न बाधकभेदः ।
वैश्वस्यसामिधेनुद्देशेन वा साप्तदशविधिः । पक्ष्याः परम्परा-
सम्बन्धस्य प्राचां व्युत्पत्त्येन न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदोऽपि । वैश्वो-
द्देशेनैव वा स्वस्वामिकसामिधेनौकत्वसम्बन्धेन तद्विधिः । सामि-
धेनौरनुभूयादित्यस्य तात्पर्यप्राप्तकत्वात् । अन्यपक्षद्वये च वैश्वस्यभावे
साप्तदशानुष्ठानान्निमित्तत्वं तत्सार्थिकम् ।

तथा, काम्यमपि गोदोहनादि एकविंशत्याद्यनुवचनादि च
नित्यस्य समसपाञ्चदश्यादेर्नैमित्तिकस्य च साप्तदश्यादेर्बाधकम् ।
नित्यस्य सामान्यविहितत्वेन ब्राह्मणादिप्रयोगे सावकाशत्वेन च
विशेषविहिताभिरवकाशाच्च काम्यनैमित्तिकादुर्बलत्वावगतेः । न
चैवमपि नैमित्तिकस्य कामनारहितप्रयोगे सावकाशत्ववत्काम्यस्यापि
ब्राह्मणादिकाम्यप्रयोगे सावकाशत्वाविशेषेण नैमित्तिकापेक्षया बल-
वत्त्वानापत्तिः । साचात्युरूपार्थबाधने पुरुषस्योन्युत्पत्त्येन काम्यस्य
पुरस्कर्त्तव्यकतया बलवत्त्वोपपत्तेः ।

॥ च काम्यस्य कृत्यमङ्गत्वात्तेन कृत्यमङ्गत्वनित्यादेर्बाधे विगुण-

तेषामङ्गविशेषानवशमेन तद्भावनाया अपरिपूर्णात् । अतोऽन्ध-
रम्भणीयावैमृधन्याचेनैवानतिदेशः ।

वस्तुतस्तु, नाङ्गत्वमपि । अग्नीनां तु सत्यप्यङ्गत्वे साध्यत्वाच्चेहाति-
देशः । अथर्वं हि ये प्रथमतः आधानेष्ट्यादयः कार्याः तेभ्योऽग्नि-
विद्विरङ्गीकर्त्तव्या । ततश्च तेभ्यः कार्यविद्वान्वेषामकरणम् ।
यथा देव सति पवमानेष्टिहोमादय आधानहोमावाऽऽधानजन्यो-
त्पत्त्यपूर्वस्थाहवनीयादौ भवन्ति, तथा कौस्तुभे वारणाधिकरणेऽपि
॥ साष्टम् ॥ १॥८॥२॥

तुल्यः ॥ ज्योतिष्टोमे क्रयसन्निधावग्नीषोमीयः पशुरान्नातो व-
नात् स एव औपवस्येऽह्न्यास्तन्मथः इत्यस्मात्तत्तुर्धेहन्वतुष्टीयते ।
पशुधर्माश्च तत्रैव पशुपाकरणादयः समाख्याताः । सवनीयश्च पशुः
सौत्येऽहनि समाकृत आश्विनं यद् यज्ञीला चिह्नुता यूपं परिवी-
द्याद्येवं सवनीयः पशुमुपाकरोति इति । अनूबन्धस्थान्ते समाकृतः ।
तदिह पशुधर्माणां किं पशुप्रवसाधारण्यमुत सवनीयमाचार्यत्वमुत
सवनीयाग्नीषोमीयोभयार्थत्वमुताग्नीषोमीयार्थत्वमेवेति चिन्तयाम् ।

महाप्रकरणाज्ज्योतिष्टोममन्त्राणां धर्माणां पशुधर्मत्वेन साक्षा-
त्तत्त्वन्भायोगेनानर्थक्यतदङ्गन्यायेन पशुयागद्वारकत्वावगतेस्तेषां च
मध्ये कस्यचिदिष्टिस्थ प्रकरणसाधकमलवत्प्रमाणभावेनाविशेषात्सर्वा-
र्थत्वमित्याद्यः पक्षः ।

द्वितीयस्तु सत्यपि ज्योतिष्टोमप्रकरणस्य पशुधर्मयाहकत्वे सव-
नीयावान्तरप्रकरणेन तद्वाधः तस्य औपवस्येऽह्न्येवोत्पत्तिः ।
अग्रेवः पशुरग्निष्टोम आसन्न ऐन्द्राय वक्ष्ये द्वितीय ऐन्द्रोष्टिः

भयाद्युक्तं यत्पर्यन्तादेः स्वप्नस्थापूर्वार्थतां बोधयन्तीति । आहवनीया-
द्यग्रयस्तु अदृष्टविशेषरूपा आधानं विनोत्पत्तौ प्रमाणाभावादानर्थ-
क्यभावेन स्वरूपार्थत्वमेवाधानस्यावबोधयन्ति । अत एव तत्र
नाग्निगच्छे अपूर्वमाधनत्वलक्षणा । अतः क्लृप्त्यर्थत्वमेवाभावात् प्रह-
त्यर्थता दूरापासौव । न चैवमाधानाकरणे क्रतुवैगुण्यानापत्तिः ।
अन्यभावेन वैगुण्योपपत्तेः ।

यस्तु तस्तु, लाघवेन क्रतुविधीनां आधानविधिमिह्नाग्निपक्ष-
नैवोपपत्तौ स्वयं अग्निप्रयोजकत्वाभावाद्माहिताग्नेरनधिकारः क्रतु-
त्विति वैगुण्यग्रहा दूरापासौव । एवं पवमानेष्टीनामप्यक्रतुत्व-
स्याख्यातम् । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे आधानस्य काष्ठान्तराधानेन भिन्न-
प्रयोगविहिततया सर्वाथं सकृदुद्दानेऽपि दृष्टान्तिसवादिवदधि-
कारिविशेषणले प्रमाणाभावात्स्वित्ये आधानं विनाऽप्युद्दानं यथा-
भक्तिप्रयोगे । मिह्नान्ते त्वधिकारमन्यादकस्याचेति ॥३॥८॥९॥

तासाम् ॥ पवमानेष्टीनां दृग्प्रकृतिकलादतिदेशेन प्रयाजादि-
वदेवाग्निः प्राप्नोति । ते आधानपवमानेष्टिसाध्या इति ततः पूर्वं
कर्त्तव्यमेषाधानम् । पवमानेष्टयश्च । न चानवस्था । यावत्पौर्णमा-
स्यादिकालं करणोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

न तावत्पवमानेष्ट्यादिकं प्रकृतावद्वा, अग्निमाधार्पणस्य स्थापित-
त्वात् । अथपि आह्वने तेषां नातिदेशः । पवमानेष्ट्यादिषु यत्कि-
ञ्चिदितिकर्त्तव्यताकपवमानेष्ट्युपेतमकलाद्वायमन्वेनैव प्रकृतेः पूर्णतां
परिकल्प्य पवमानेष्ट्यतिदेशाकल्पनाद्येयामह्वानां प्रकृतौ आह्व-
यमन्वेन निराकाङ्क्षता तेषामेवातिदेशो न पवमानेष्ट्यादीनाम् ।

तात्तेनायोग्यसम्बन्धयोर्वाक्यार्थयोः सन्निधिरिति स्थानलक्षणम् ।
यद्यपि चात्र पशुधर्माणां श्रुत्यादिविनियुक्तत्वाच्च प्रकरणस्य स्थानस्य
वा विनियोजकत्वसम्भावना, तथाप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणात्तात्पर्यवाचकत्व-
एव विनियोजकत्ववहारोभाक् इति द्रष्टव्यम् । न चैवमपि प्रकरणेन
स्थानवाधापत्तिः । अग्नीषोमीयस्य पशुधर्माकाङ्क्षावामेवातिदेश-
कत्वमवदौपदेशिकस्यानस्येव विनियोजकत्वकल्पनौचित्यात् । अन्यथा
प्रवक्तृपदेशिकप्रमाणेन प्रकृत्यर्थत्वाद्दुर्भाषां कापि विवक्षित्यर्थत्वाभा-
वतोः । इन्द्रादेरुपायान्तरेणापि स्थितिसम्भवाच्च सिद्धादेः श्रुतिकल्प-
कत्वमिति विशेषः । अतः समयार्थत्वमिति प्राप्ते ।

न चवनीयस्यावान्तरप्रकरणं, यौत्येऽहनुपपत्तेः । अन्यथा दूरस्थ-
कर्मानुवादेन कालरूपातुपादेयगुणविधानानुपपत्तेः । न च प्रातः-
सवन उत्कृष्टत्वादेवोपस्थितिः । आनुष्ठानिकगुणस्थितेरङ्गप्राप्तत्वेऽपि
प्रकरणान्तरप्रतिबन्धकत्वस्य काप्यदर्शनात् । अस्तु वा तत्, तथापि
वपाभ्यासमात्रस्य प्रातःसवन उत्कृष्टत्वेऽपि अपाकरणोत्कर्षे प्रमाणा-
भावात्तदुपस्थित्यनुपपत्तेः । यद्यपि अपाकरोतिना याम एव कक्ष्येत,
तथापि श्रव्यार्थस्योपाकरणस्याश्विनसहस्रणोत्तरकालस्यप्राप्तेरनुवादा-
नुपपत्तिः । यद्यपि च वपाप्रचारोत्तरभाविप्रदार्पणान्तदाद्युत्कर्षस्या-
द्येनोत्कर्षः सध्याव्येत, तथापि न तत्पूर्वभाविनामुपाकरणादीनामु-
त्कर्षे प्रमाणमस्ति । नष्टतप्तम् । पूर्वदुर्बेदिकरणन्यायेनापूर्वत्वात्तदुत्तर-
भाविनामपि नोत्कर्षः ।

नष्टतप्तम्, गङ्गायादौप इत्यादौ श्रव्यार्थस्य घोषाच्चप्राप्तभावे-
ऽपि लक्षणादर्शनात्तद्योत्तरकालस्यप्राप्तभावेऽपि अपाकरोतिना वपा-

षोडश्रिणि द्वितीयः सारस्वती मेघतिराजे चतुर्थीत्येतैर्वचनैः क्रतु
पशूनां विधानात् तस्य च कृतोपकारप्राकृताङ्गसम्बन्धेऽपि अपेक्षितानां
पशुधर्माणां सन्निहितत्वेन प्राकृताङ्गसन्दर्भत्वेन चात्र प्रकरणोपपत्तिः ।
ऐन्द्राद्यादिपशूनान्तु संस्थाधिकरणव्याघेन समानविधानत्वाभावादेव
न पशुधर्मस्याहकत्वग्रहः । अस्तु वा तेषामप्यवान्तरप्रकरणाद्धर्मस्याहक-
त्वम् । नैतावता सर्वायं सन्तम् । न च सौत्येऽहनि तद्विधिः । धवनीयोद्दे-
शेन तस्याग्निमयहणोत्तरकालत्वमात्रविधायकत्वात् । धूपपरिध्याणस्य
विहृता धूपं परिष्ययतीति सामान्यविधिना आग्निमयह मृहीत्वोप-
निष्क्राम्य धूपं परिष्ययतीति परिध्याणान्तरविधिना वा प्राप्तत्वेना-
नुवादात् । परिध्याणान्तरे विहृतत्वापि रज्ज्वासाधारण्यधिकरणे
उपपादयिष्यमाणत्वाच्च । न च तथापि दूरस्थकर्मानुवादेन कासावि-
धिरवकाः । औपवसण्याहे विहितानामपि क्रतुपशूनां वपया मातः
मदने धरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने अङ्गैस्तृतीयधवने इत्यनेनोक्त-
धर्मविधानात्सौत्येऽहम्यनुष्ठेयमानतद्योपस्तित्युपपत्तेः । तेन यथैव क्रय-
सन्निधावाप्रातस्त्याग्रीयोमोयस्यौपवस्येऽहम्यनुष्ठेयमानते नैव धर्म-
प्राप्तकत्वं सिद्धान्ते, तद्विज्ञाप्यतीति न दोषः । न चैवमपि क्व धव-
नीयविधिरित्यत्र विनियमनादिरहः । धर्मवाङ्मयैव नियामक-
त्वात् । अतयात्रान्तरप्रकरणात्सर्वनीयार्थ इति ।

द्वितीयस्तु सत्यं सर्वनीयार्थां. स्नानादग्रीयोमोयार्था अपि ।
तस्य हि क्रयसन्निधौ विधिदशायामेव कृतोपकारप्राकृतान्तराका-
ङ्क्षेऽहम्यनुष्ठेयम्यनुष्ठेयार्थोपस्तितिमात्रमन्तेन स्नानम् । सर्व-
नीयवदाकाङ्क्षसिध्यभावेन प्रकरणग्रहणानुपपत्तेः । अत एवेति कर्तव्य-

विंशित्य प्रमाणान्तरमपूर्वसाधनत्वेऽपि स्यात्कं न स्यात्, ततो मद्या-
प्रकरणश्रुतानामेषामानर्थक्यतदङ्गन्यायेन भवेत्सर्वपक्ष्यत्वम् । न तु
तदस्ति । स्थानेनाग्नीषोमीयार्थत्वावगमात् । तेन विद्वन्मग्नीषोमीय-
एवोपदेशोऽन्यत्र त्वतिदेश इति । सामानविध्यप्रयोजन द्रष्टव्यमादौ
सष्टम् ॥३॥८॥४॥

दोहयोः ॥ दध्नेपूर्वमासयोर्दधि पूर्वदुरपरेद्युय पय उत्पाद्यते ।
दोहधर्माश्च ग्राखाहरणादयः पूर्वद्युः क्रियन्ते । तेषामनुष्ठानवादे-
ग्राह्यधिमात्राङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

यद्यपि म्यानं भवेत्तथापि प्रकरणेन तद्वाधः । न ह्यत्र पूर्ववत् कृत्रोप-
कारकत्वादिना प्रकरणाभावः शङ्कितुं शक्यः । न च स्थानमत्र
दधिपागस्थास्ति । उत्तरेद्युरेवानुष्ठानात् । दध्नेषु विद्यमानमपि नान-
र्थक्यमिदं पूर्वसाधनत्वलक्षणात्तात्पर्यव्याहकम् । न च स्मरकविधया
दध्नेव यागीपस्थितेः स्थानग्राह्या । तादृशोपस्थितेर्नैयत्याभावेन ग्राह-
कत्वानुपपत्तेः । किञ्च दोहधर्माः परेद्युरेवात्मातास्तत्रैव न भाव्यापे-
क्षायां प्रकरणादुभयार्थत्वेनावगम्यमानाः सामर्थ्यात् पूर्वदुरनुष्ठीय-
मानदधिमिद्वयं पूर्वद्युन्तत्वेन क्रियमाणा अपि न तस्माच्चाया-
भवन्ति । दोहनादयम्भु सामर्थ्यादेवावर्जन्त इति विशेषः ॥३॥८॥५॥

तद्वत्त्वानन्तरे ॥ ज्योतिष्टोमे प्रातःपवनिकपहणस्यधिधौ दह-
धर्मां उपोमेऽप्ये यहाः गायन्तोऽनुपोमे भुव इत्याद्याः । ते निःसन्दिग्ध-
स्यानात् प्रातःपवनिकपहमाचारा इति प्राप्ते । माध्यन्दिनपवनि-
कादीनामपि प्रकरणात्तेन च स्थानवाधात्सर्वार्थत्वं, प्रयाजादीना-
मिषाग्नीषोमीयार्थत्वमिति ॥३॥८॥६॥

भ्यासलक्षणोपपत्तेः । पश्चनपञ्चमोपयोगियूपदार्क्यध्यादकदितोषपरि-
व्यापस्याश्विनयहणोत्तरकालताविधित एव तदुत्तरभावविषयायाम-
स्यापि आश्विनयहणोत्तरकालत्वभिद्वेरेतदाकथेयमर्थमिषा एवाभ्याधा-
देतस्योत्पत्तिविधितम् । तथापीतरस्य सर्वस्य द्वितीययूपपरिव्याप-
द्विषांशान्तरप्राप्तत्वात्कालविशिष्टं शुद्धमेव वा द्रव्यदेवताविशिष्टं कर्म
विधीयते । नतस्थानेनैव वाक्येनाग्नेयसवनोयसैतत्त्वमानजातीयैश्च
वाक्यान्तरैरैद्राग्रादीनां विधानादौपवमव्याहे तेषां पुनः अवयवमनु-
षादमात्रम् । तदपि यथा वै मन्त्रोऽविदितोजनमवधूयते एव-
मेतेऽप्रज्ञायमानाजनमवधूयते इत्यर्थवादहतसन्ततकरणनिमित्तक-
निन्दोपपादकैतच्छब्दापेक्षितपशुसमर्पणार्थं निन्दोन्नीतदोषपरिहा-
रार्थं च वयथा प्रातःसवने शरन्तीत्यादिना वषामचाराद्युद्देशेन
प्रातःसवनादिकालविधिः । खण्डग्रः कालभेदेनानुष्ठाने हि मध्ये
स्तत्यर्थमवकाशसाभाहोषपरिहारः । यद्यपि चात्रापि कालविधान-
न्दूरक्षकमांतुवादेन न प्रकम्, तथाप्यर्थवादत एव तदुपस्थितेन
कश्चिदोषः ।

यन्तु प्रचारविप्रकर्षसोपादियगुणस्य सत्तास दोष इति सूक्ष्मोक्तं
समाधान, तदिप्रकर्षस्याशब्दस्य विधेयत्वाभावादुपेक्षितम् । अतो न
सवनोयस्यावान्तरमकरणम् । स्थानान्तर्ग्रीषोमौयाङ्ग पशुधर्माः ।
॥ य ज्योतिष्टोमप्रकरणेन स्थानवाधः । पशुधर्माणां श्रुत्यादिभिः
पशुधंस्कारकतया विनियुक्तानामयोग्यतया ज्योतिष्टोमप्रकरणेना-
वधणान् । अतो यदैव श्रुतः सम्बन्धो यथा राजपेयस्येत्यादौ, तत्रै-
वानर्थक्यतदङ्गन्यायो न त्वच । एव यद्यपि यदि कस्यापि पशो-

व्ययतीति विधिनाऽभ्यासात्परिव्याणान्तरं विहितम् । आश्विनोत्तर-
कालत्वस्य पाठादुपनिष्क्रमणस्य चार्थादेव प्राप्तेः । तच्च प्रकरणात्
सप्तमीयस्यैवाङ्गन्तदपि च न प्राकृतकार्यापन्नम् । प्राकाशदानवदिधि-
वैधर्मापत्तेः । अत एव तत्कार्यमदृष्टं दूषदाब्धाधिक्यं वेद्यम्यदेतत् ।
तदिह रश्मनातद्गुमांश्च चितृत्वदर्भमधीत्वादयोनाप्राकृतकार्यापन्ने
परिव्याणान्तरे दूषावटवर्धिराक्षरण इव भवन्तीति प्राप्ते ।

उत्पत्तिवाक्ये चितृत्वानुवादरूपतात्पर्यसाधकवशात्साधवाच्च मह-
तापूर्वसाधनोभूत-दूषपरिव्याणत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं, न तु विजा-
तीयपरिव्याणत्वम् । तथात्वे उत्पत्तिवाक्ये चितृत्वस्याप्राप्तत्वेन विधाने
गौरवापत्तेः । अत उद्देश्यतावच्छेदकरूपसत्तात्तापि रश्मनातद्गुमांः ।
व्याख्यादणान्त मङ्गलितोभेन दूषच्छेदनपरिव्याणरश्मनातद्गुमांसां
सर्वेषामुपदेगेनैव चितयसाधारण्यमङ्गीकृत्य सप्तमीयपरिव्याणान्तरे
उपदेगेनैव तन्नाशं व्याचक्षाणानामभिप्रायं न विद्मः ॥ १॥ ८ ॥

आराधिका ॥ ग्रहधर्माणां ग्रहरूपे आनयस्वप्रयत्नौ ग्रहवा-
गाभ्याससाधनत्वमेव ग्रहपदेन लक्ष्यते, दौर्बल्येयाशान्निध्यमन्यायेन ।
न तु ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वम् । अतश्च प्रकरणोपस्थितापूर्वसाधन-
त्वमेव लक्षणात्तानारभ्याधीतांशदाभ्यापूर्वार्थत्वं धर्माणांमिति प्राप्ते ।

प्रकरणादन्येषामिवानुष्ठानमादिआदनारभ्याधीताभामशुपस्थिते-
वांक्ष्यसङ्कोचे प्रमाणभावादेव सर्वार्थत्वम् । अत एव प्रबलेन दुर्बलेन
वा प्रमाणेन साधनत्वेनावगतानां सर्वेषामेव इतिषां वेशादिकमङ्गम् ।
वस्तुतस्तु अंशदाभ्योरनारभ्योत्पद्योरपि प्राकरणिकवाक्येनैव कल-
ङ्कतेति तुल्यत्वमेव ॥ २॥ ८ ॥

रशना च ॥ पशुनियोजनाङ्गत्वेन विनियुक्तस्य दूषणानुष्ठानमा-
देश्यादग्नीषोमीयापूर्वधाधनीभूतपशुनियोजनार्थत्वम् । अतिदेशान्तु
सवनीयानुबन्धार्थत्वम् । एव तदुत्पादकानां केदनादिमंस्काराणा-
मपि । यद्यपि च दूषस्वरूपे आनर्थक्याभावस्तथाप्यनुवादस्य सन्नि-
हितगामिनादेवाग्नीषोमीये निवेशः । विवृतौ त्वभिक्रमणवद्गमनम् ।
तेषां तु भेदेनानुष्ठाने प्राप्ते दीवाकालस्याप्युपदेशातिदेशाभ्यां
विहितसैकत्वात्तन्त्रेणानुष्ठानादेकस्या एव दूषव्यक्ते सर्वोपकारकत्व-
मेकादशे वक्ष्यते । ये च परिब्याषादय उत्पन्नदूषमस्कारकालोपा-
मयानुष्ठानसादेश्यातिदेशाभ्यां प्रकृतिविवृत्यङ्गत्वम् । दूषस्वरूपस्य
तद्व्यतिरेकेषास्तुपक्षत्वात् । दूषव्यक्तेरेकत्वात्तु दृष्टमात्रविशेषलेऽद्या-
तियाद्यर्थवर्हि प्रोक्षण्यायेन प्रमत्तेन कार्यमिद्वेर्नावृत्तिः ।

न चैव तद्व्यायेनेवाग्निपाचसम्प्रागादं देदार्गपूर्णमादिकस्यापि विवृतौ
प्रवृत्तावृत्तिः । त्रीद्विप्रोक्षणादिवक्ष्यत्कार्यकूटोद्देशेन यद्व्यक्तेरवृत्ति-
त्वात्कार्यकूटाङ्गभूततद्व्यक्तिगतमस्कारजन्यादृष्ट प्रति तत्कार्यान्तिम-
कार्यत्वेन नाशकत्वस्य क्लृप्तत्वेन तदनापत्तेः । ॥ अग्निपाचार्थत्वात्कार्य-
कूटोद्देशेनोत्पत्तिः तत्कार्यकूटाङ्गमस्कारः । सम्प्रागस्य व्योतिष्टोमा-
द्यनङ्गत्वात् । अतस्तच्च तद्व्यक्तिजन्यादृष्टत्वावच्छिन्न प्रकृतिः । तत्कृत्तौ-
भूतान्तिमकार्यत्वेन नाशकतेति विनिश्चितं कार्यकारणभावेनैव तत्र-
योगवृत्त्यन्तिमफलेन नाश इति वैयर्थ्यम् । एव च परिब्याषरशना-
तदुत्पादय औपवमयेऽद्यन्यनुवीयमाना अण्यपदेशातिदेशाभ्यां वित-
योपकारकः । अथनैपि अतिथिः यद् दृष्टौनोपनिष्कृत्य दूष परि-

* इत्यनेन पाठः सम्भवः । अथ तु, प्रति,—इति पाठः प्रतिमातिः ।

मणुपदेशस्य सोमतात्पर्यकत्वाभिवारणेन विकारभृतेऽपि फलचमसे
अप्राकृतविशेष्यकत्वप्रसङ्गादभिषवाद्यनापत्तेः । अतस्तु सर्वत्र सस्कार-
विधौ प्रकृत्यपूर्वसाधनत्वप्रकारकप्रकृत्यपूर्वसाधनविशेष्यक एव बोध-
इति तदन्तु कुर्यादित्यतिदेशेन विस्तृत्यपूर्वसाधनेऽपि समानविधान-
त्वाभावेऽपि धर्मप्राप्तिरविरुद्धा । प्रकृते तु फलचमसस्य प्रकृत्यपूर्व-
साधनत्वादेव यवादिवदुपदेशविषयत्वमिति प्राप्तेः ।

सर्वत्र सस्कारविधौ प्रकृत्यपूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकप्रकृत्यपूर्वसम्बन्धि-
विशेष्यक एव पार्यन्तिक उद्देशबोधः । तथापि सा सम्बन्धिता
यद्वर्मावच्छिन्नस्य सस्कारविधिपार्यन्तिकप्राप्त्वबोधात्पूर्वं प्रसीयते,
तद्वर्मावच्छिन्नस्यैव सस्कारविध्युपदेशविषयत्वेन व्यवहारो नान्यस्य
तस्य । घटादेरिव तत्त्वनाप्रतीतस्योद्देशत्वात्तुपपत्तेः ।

अत्र च तत्रे पचमि दधानयतीत्यादौ प्रथम पचस्त्वावच्छिन्नो-
द्देशेन विधीयमानेऽपि दधानयने पचस्त्वावच्छिन्नस्यापूर्वसाधनत्व-
बोधोत्तरमेवापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देशत्वाया पार्यन्तिकत्वात् पचस-
पदोपदेशविषयत्वं पार्यन्तिकपदोपादानाच्च विरुध्यते । प्रकृते च न
फलचमसत्वावच्छेदेनापूर्वसाधनताऽभिषवादिविधितः पूर्वं प्रमिता ।
तथात्र न यदि सोम विभचयिषेत्तमस्यै भव प्रचक्षेद्य सोम-
मित्याद्यनुवादानुपपत्तेः । अतस्तत्पर्ययाहकापुरोधेन सत्याप्युद्देशता-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वेनोपदेशविषयत्वं फलचमसस्यैव समानविधानता ।
अतथ तस्यैव धमाकाद्याया सत्यापि कर्मकत्वे कल्पितेन स्थानापया-
प्यातिदेशेन क्रयाभिषवादीनां सोमधमाणां प्राप्तिः । अत एव
प्रकृतोपदेशविषयमिषविषयत्वात् सस्कारोक्तत्वमाचक्षते ।

अथङ्गम् ॥ दृष्टकाधर्माणामरुष्णात्वादीनामनारम्भाधीतचिचि-
ष्टादीष्टकाविनियोगस्याप्यनारम्भाधीतत्वात् प्राकरणिकेष्टकामात्र-
धर्मत्वमिति प्राप्ते । पूर्ववद्वृष्टाणसादेश्यादिष्टकाप्रयोज्यवचनापूर्व-
सम्बन्धितस्यैव सत्त्वणीयस्यानारम्भाधीतास्त्रयविशेषाद्यावाप्युभयधर्म-
त्वम् ॥ ३ । ८८ ॥

नैमित्तिकम् ॥ सोमधर्मा अभिषवाद्य फलचमसेऽपि समान-
विधानाः । सोमस्वरूपे आनयव्यप्राप्तौ सत्त्वणीयस्य ज्योतिष्टोमापूर्व-
साधनीभूतप्रदेष्टप्रकृतितत्त्वोद्देश्यतावच्छेदकस्य यथैश्वर फलचमसे-
ऽप्यविशेषात् । न ह्यत्र सोमत्वमपि विवक्षितम् । फलचमसे स्थाना-
पत्त्याऽप्यभिषवाद्यभाषणे । न च नित्यानामभिषवादीनामित्यक्रतु-
सम्बन्धे अमित्यस्य फलचमसस्य दारलात्पुपत्तिः । नित्यानामपि
नित्यसोमवदनित्यफलचमसस्य दारले उद्देश्यत्वं एव वा बाधका-
भावात् । इत्थमेव हि उपाहृतं यजुषेत्यादौ नित्याना नैमित्ति-
कानां च सोमादीनामुपाहृतादिविषयता ।

न च नैमित्तिकस्य नित्यविनियोगोत्तरप्रतीकत्वेन विलम्बित-
प्रतीकत्वादतुल्यत्वम्* । तथाले प्रमाणाभावात् । कचित्सर्वेऽपि वा
संस्कारविध्युत्तरप्रकृतिकले प्रमाणाभावेन तुल्यत्वाच्च । अस्तु वा
तत्तथापि संस्कारविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्य फलचमसेऽप्यनिवा-
रणाच्च । न च संस्कारविधावपूर्वसाधनत्वरूपसामान्यधर्मप्रकारक-
सोमविशेषकयोधाङ्गीकाराच्च फलचमससङ्गश्च इति वाच्यम् । एव-

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । नित्यविनियोगोत्तरप्रतीकत्वेन विलम्बित-
प्रतीकत्वात्तुल्यत्वम्,—इति तु समीचीनं प्रतिपादितम् ।

एवं यच्च नावयविधटितमादृश्येन प्रतिनिधिक्षेप न समानविधानत्वं, न वा कार्यापत्त्याऽपि धर्मप्राप्तिः । यथाऽवघातप्रतिनिधितया भस्मनिर्मुञ्चनादेः करणे मन्त्रेषु प्रोक्षणादेः । धूपावटस्तरण-वर्हिर्वज्रो-
किकेतिकर्त्तव्यतोषादाभेऽपि चरितार्थत्वात् । फलचमसे तु तमसै
भस्य प्रथच्छेदित्यादिशब्दगतस्त्रिङ्गादेवातिदेशकमप्यमिति विमेषः ।
प्रयोजनं, त्रींशोऽंशं मेघ इति मन्त्रस्य पूर्वपक्षे लोपः, सिद्धान्ते
तन्मूषः । मन्त्रान्तर्गत-मौष्मादिपदानां त्रीहित्यसाधनताऽऽक्षिप्तमाध-
नताकानामित्यर्थेनावयवेऽपि प्रयोगोपपत्तेः ॥६॥१०१॥

नियमार्थाः ॥ यच्च तु पूतीकादौ तत्त्वेन विधिक्षेप सकृत्साङ्गधुक्त-
सोमजन्यपागप्रसोमासमन्त्रे पद्यादेव तत्प्रवृत्तेर्न समानविधानत्वम् ।
न ह्यत्र पूतीकगतावयवार्था प्रतिनिधिनियमः । तेषां मन्त्रसदृशत्वेन
पक्षेऽप्यप्राप्तेः । पूतीकपदेऽवयवसंज्ञाप्रसङ्गाच्च । न च नियमविधि-
क्षापयानुरोधेन तदङ्गीकारः । तस्य फलमुखत्वेन निषादक्षपत्यधि-
करणेन न्यायेनाकिञ्चित्करणत्वादिति प्राप्तेः ।

पूतीकपदार्थस्य हि पूतीकत्वस्य नाप्यकरणत्वं श्रुतं, द्वितीयान्तत्वात् ।
अतएव नियमविधिक्षापयानुरोधेन तया न पूतीकत्वस्य साक्षाद्याग-
साधनत्वं लक्ष्यते । अपि नवयवमिहमाधनतागान्तरीयकप्रयोजकत्व-
मिति न पूतीकपदेऽवयवसंज्ञा । सदृशनियामकन्यायप्रवृत्तेः पूर्वमेव
शास्त्रे विधेः प्रवृत्तेर्नियमविधिनोपपत्तिः । ततश्चात्रापि कतिपयाव-
यवसाधनत्वस्य सोमशास्त्रादेव सिद्धेः समानविधानत्वम् ॥६॥१०२॥

मंस्यासु ॥ व्योनिष्टोमे यनस्य मस्या अपिष्टोमोऽभ्ययोऽन्तर्गति-
राशमशाः । मस्या नाम क्रतुप्रयोगवृत्तिस्तोषोपरमः । तत्र दादय

वस्तुतस्तु गुणकामवाक्य इवात्र भावनान्तरमेव विधीयते ।
अनेकगुणोपादानाच्च । अतश्च तस्या एवेतिकर्मव्यवसायाऽतिदेश-
कच्यनमित्यपि शक्यं वक्तुम् । अत एव ज्योतिर्भस्मिनीनामाहरण-
स्यैवोपदेशिकत्वान्न कथं इति चेत्तत् । प्रयोजनं, गुणकामप्रवृत्त्य-
प्रवृत्तौ । सोमपद्वतोमन्त्रस्य लोपोऽसौ च ॥३॥१००॥

प्रतिनिधिश्च ॥ ग्रीष्माद्यभावे ग्रीवारादिषट्शप्रतिनिधेरपि
संस्कारविधितः पूर्वं साधनत्वान्नवमादसमानविधानत्वम् । सकृत्ताङ्ग-
युक्तग्रीहिजन्मयागप्रयोमासम्भावे कर्मशास्त्रेण तदाचेपादिति प्राप्तिः ।

सत्यसुत्तरकालनदाचेपः, तथापि ग्रीहिग्राह्यायांलोचनवेलाया-
मेव ग्रीहिलजातेर्यागसाधनत्वेऽवगते तदन्यथातुपपत्त्या तदवच्छिन्न-
व्यक्तेरादारम्भकौश्लावयवानां च साधनत्वमाचिष्यते । अतश्च जाति-
व्यवयवसाधनतानां पूर्वमेवावगतानां सर्वायामसम्भावे कतिपयवयव-
स्योत्तरकालप्रतीतिकत्वेऽपि स्वरूपेण पूर्वावगतेः समानविधानत्वोप-
पत्तिः । न हि ग्रीवारत्नेन रूपेण तेषामुपादानं, येन तद्रूपेण
साधनत्वमोक्षोत्तरकाशिकत्वादसमानविधानत्वापत्तिः । अपि तु
ग्रीष्मारम्भकावयवसमानजातीयकतिपयावयवारम्भत्वात् । अतश्च तेषां
ग्रीष्मावयवनिष्ठसाधनतासम्बन्धपर्यन्तमवर्जनीयतथोपादानेऽवयवसाधन-
तायाः संस्कारविधिभ्यः पूर्वमेव प्रमितत्वासमानविधानत्वोपपत्तिः ।
संस्कारविधिषु हि प्रकृतापूर्वसाधनीभूतप्रदेयद्रव्यप्रकृतितत्त्वावच्छि-
न्नस्यैव प्रकृतितत्त्वोद्देश्यतावच्छेदकत्वादवयवनिष्ठसाधनताया अवयव-
निष्ठसाधनतातोभेदेऽपि* न विरोधः ।

* अवयवनिष्ठसाधनतातो भेदेऽपि,—इति अविशुद्धितम् ।

ष्टोमादिवत् प्रकरणाविरोधादीक्षणीयादिधर्माणामुभयार्थत्वमिति प्राप्ते ।

फलवत्त्वज्ञान विना धर्माणामङ्गत्वबोधानुपपत्तेस्तस्य च गुणस्थले प्रायपसम्बन्धव्यतिरेकेणानुबुध्यमानत्वादायस्य च स्वर्यविधिविहितस्य स्थापकभावे गुणेनोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणामनाचेपाद्गुणार्था गुणान्वयात् पूर्वमेवाश्रयान्वयस्य तद्विधिपर्यवधानार्थमवश्यं वाच्यत्वेन विरम्य व्यापारत्वापत्तेर्नोभयार्थत्वम् । न ह्येवमाश्रयनिष्ठफलवत्त्वज्ञान गुणान्वयाधीनम् । तद्विधेयव्यतिरेकेणापि थागस्य क्रियारूपस्य फलवत्त्वबोधोपपत्तिः । गुणे तु फलवत्त्वज्ञापकविधिवैयर्थ्यापत्त्येव हतिषाध्याश्रयान्वयस्य धर्मान्वयात् पूर्वमवश्यं वाच्यत्वम् । अत एवाश्रयोगुणनिष्ठकरणतासम्पादको गुणकरणतावच्छेदककोटिप्रविष्टोवेति करणकाङ्क्षैव वितता आश्रयकाङ्क्षेति सूक्ष्मपवादः । अतोधर्माणामाश्रयाङ्गत्वमेव । गुणभावनायान्तु आश्रयतोधर्मातिदेश इति सिद्धम् ।

प्रयोजनं, यद्यपि न गुणकामप्राप्तिरूपं सम्भवति । संस्थानां विकृतिव्येष्टिषु तदाश्रयभूतस्य व्योतिष्टोमस्य प्रकृतिभूतस्य सत्त्वैव सदोमानाद्याश्रितगुणकामानां बोद्धव्याद्यभ्यासाद्भूतसदृशाद्याश्रितानां वा गुणकामानां प्राप्त्युपपत्तेः । नाप्युद्भिदादौना वैकल्पिकसंस्थामकृतित्वरूपम् । थागत्वसादृश्याधिक्येन व्योतिष्टोमप्रकृतित्वस्यैवोपपत्तेः । तथापि यत्राप्येष भूतैश्चदेव इत्यादौ न थागत्वपरिचायकपदश्रवणं, तत्र वैकल्पिकसंस्थामकृतित्वं पूर्वपक्षे । चिद्वान्ते व्योतिष्टोमप्रकृतित्वमेवेति द्रष्टव्यम् । सन्ध्याङ्गभूतधर्मध्ये याजुर्वेदि-

लोचाण्यग्निष्टोमे । तत्राग्निष्टोमस्तोत्रमन्त्रम् । साऽग्निष्टोमसंज्ञा नित्या
 काम्या च । संयोगश्चत्वादध्यादिवत् । उक्त्येऽग्निष्टोमस्तोत्रोत्तर-
 न्वीष्टान्यनुक्त्यास्तोत्राणि । सोऽप्युक्त्या । षोडशिमि तदुत्तरं
 षोडशिस्तोत्रम् । सा षोडशीसंज्ञा । अतिरात्रे तदुत्तरं षाडश
 स्तोत्रात्मकास्तथोरात्रिपर्याया आश्विनस्तोत्रं च । साऽतिरात्रसंज्ञा ।
 यास्तव्यग्निष्टोमवाजपेयाग्नोर्यामास्त्या अन्यास्तिस्रः स्मृतौ मण्डने, ता
 एतास्तेवान्तर्भूताः । यथाग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरं उक्त्यान्यत्वा षोडशि-
 स्तोत्रं क्रियते, सा अग्निष्टोमसस्तैवात्यग्निष्टोमपदवाच्या । यथावस्थित-
 षोडशुत्तरं यत्र वाजपेयस्तोत्रं क्रियते, सा षोडशीसस्तैव वाजपेयपद-
 वाच्या । यथातिरात्रे चतुर्वेरात्रिपर्याय-स्तोत्रचयात्मकोऽवर्धते, तथा-
 तिरात्रसस्तैवाग्नोर्यामपदवाच्या । तथात्यग्निष्टोमोराजन्यस्य नित्यः ।
 अथग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादिति वचनात् । अन्यास्तुक्त्यादयः
 काम्याः । पशुकाम उक्त्य गृहीयात्, षोडशिना वीर्यकाम
 स्तुवीत, अतिरात्रेण मजाकाम वाजपेय इति वचनेभ्यः । अत्राग्नि-
 ष्टोमादिशब्दानां प्रचुरप्रयोगात् मन्त्रास्तेव शक्तिः, तदति ज्योति-
 ष्टोमे निरुद्धसंज्ञा, तदति क्रान्तरे साप्रतिकी, यद्वशे स्तोत्रे च
 गौणैस्तेव कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

अतएव सञ्ज्ञानामेव फलमभ्यन्तः । यद्वशमन्त्रादिकं तु तत्त-
 दाक्ये वाक्यान्तरप्राप्तमनूयते । यथापदार्थवृत्तिप्रयोगस्य प्रतिषम्-
 न्यपेक्षायाश्च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमकतरेवाग्रयनेनास्वीयते । तदेत-
 त्वर्षमिन्द्रियकामाधिकरणे स्थितमेव । इह तु सर्वगुणकामाग्रय-
 नमामयविधिं न वेति चिन्तायां, फलवत्त्वेन यस्यादीनामपि ज्योति-

अथ सप्तमः पादः ।

प्रकरणाविशेषात् ॥ इदं पूर्णमासयोर्वेदिषर्हिणी तद्वर्मासं खन-
नलक्षणादयः किमङ्गप्रधानसाधारणविरासादनार्था उक्त प्रधाना-
ङ्गभूतविरासादनमाचार्या इति विचारे । येषां ह्यव्ययादयति
यर्हिषि ह्यव्ययापादयतीति वचनेन वेदिषर्हिरासादनस्य हविरदे-
येन विधानादर्थात्तयोरपि हविरर्थत्वप्रतीतिर्हविः स्वरूपे चामर्थक्य-
प्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यपाठकजिज्ञासायां अप्रतिबद्धक-
लवप्रधानाधिकाराख्यप्रकरणस्यैव तात्पर्यसाधकत्वावसायात्तेन चाङ्ग-
त्वसम्बन्धस्यैव शाब्दस्य लक्षणाघटकतया श्रवणात् प्रधानापूर्वाङ्ग-
भूतवविरर्थत्वमेवेति प्राप्ते ।

प्रकरणेन वाक्यसङ्कोचे प्रमाणाभावाद्गम्यपरिहाराय यथा
प्रधानप्रकरणेन तात्पर्यसहस्रत्वा दुर्बलेनापि अङ्गाधिकाराख्यतप्र-
करणेनापि । अत एवानारम्भाधीताङ्गानुष्ठानसादेग्नस्यापि तात्पर्य-
साधकत्वमुक्तम् । तेन सर्वाद्यां एवेति । अस्तु वा प्रधानप्रकरणस्यैव
तत् । तथापि नाङ्गत्व सम्बन्धघटकं, गौरवात् । अपि त्वपकार-
कत्वमार्गं, अभ्युदितेषां दधिपयसोरिव । सम्बन्धमात्रं वा स्वर्गादि-
वदग्न्येत्यपि । अतश्च प्रधानापूर्वोपकारकवविरर्थत्वमाचार्यवते रङ्ग-
तदङ्ग हविषामपि अनारम्भाधीतानां प्राकरणिकानां वा प्रधानोप-
कारकत्वाविशेषात् सर्वायंलम् ॥ २॥१०॥ ४॥

कादिप्रायश्चित्त पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते त्वविज्ञातमपि । तथा, यज्ञस्या-
ग्नौरदृक्मग्नौयेत्यादि यज्ञपदोपेतमन्त्रे अविकृत प्रयोग पूर्वपक्षे ।
सत्यायामस्य लोपात् । सिद्धान्ते तु यज्ञस्य सत्यायाद्याग्नौरित्येव
मूहित्यम्, इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् ॥२॥१०३॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भारद्वाजपिकायां

द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं पादः ॥

द्वैयथाददृष्टरूपभोग्यत्वापेक्षमेव युक्तम् । भोग्यत्वस्य कर्तृत्वापेक्षया
 अभिहितत्वाच्चेवम् । शरीरादीनामपि स्थावच्छेद्यजीवव्यभिक्तगतत्वसम्-
 भवेन भोग्यत्वोपयोगिबन्धमव्याहृतम् । न चैव प्राधान्यापत्तिः, चेन्न-
 संस्काराणां बीजावपनार्थत्वस्यैवात्मसंस्काराणामपि क्रतुजन्यफला-
 धानयोग्यताजगन्नाथानां कृत्वङ्गलोपपत्तेः । अत एव सर्वेरेव संस्कारैः
 स्वस्त्वावान्तरादृष्टद्वारा वस्तुचित्य प्रधानफलानुकूलानिश्चयविशेषो
 जन्यते । प्रधानफलमेव चात्मन्युत्पद्यते इति तदर्थं एव संस्कारा
 माह्वार्थं कर्तृफलस्य क्रतुगामित्वात् । यच्च तु दृष्टविधया वचनादेव
 वा कर्तृत्वोपयोगित्वं, यथा प्राथमिकशब्दार्थस्त्रानाचमनादौ क्षिरस्थ-
 भालिनः प्रवरणीत्यादौ च वक्रवचनात्तच्च कर्तृत्व एवोपयोगादङ्ग-
 प्रधानार्थत्वम् । अत एव तावुपपक्षे अङ्गविवक्षितेषु तत्त्वाति-
 देशः ॥ ३ ॥ १० ॥ ५ ॥

५. विकीर्षया ॥ सोमे पदचिग्रमक्रमादिपरिमाणं वेदिं विधाय
 शुनं, इपतिं प्रच्छामहे, स्या कर्तुमिति । सा वेदिवेद्यपि देशत्वा-
 दङ्गप्रधानार्थतया प्रसज्यते, तथापि दीक्षादक्षिणव्याघ्रेण उक्तवचनात्
 प्रधानमाचार्या । कर्तुमिति हि तुमुना दृष्टार्थत्वेन विकीर्षि-
 तार्थत्वमतीतेः प्रधानस्यैव विकीर्षितत्वादङ्गानाञ्चाविकीर्षिताना-
 मपि विकीर्षितप्रधानार्थत्वेनैवानुष्ठानात् प्रधानमाचार्येव वेदिः ।
 क्षितन्तावदपर्यवसितम् ॥

तथा प्रधानेन ॥ दर्शपूर्णमासयोस्तुहोत्रा यौर्षमासीमभि-
 मृजेत् पशुहोत्रामावास्यामिति युतम् । तथाप्येतो मन्त्रौ यौर्षमास्य-
 मावास्यापदवाच्यप्रधानमाचर्ययोगात्तद्विरभिमर्शनापेक्षिव । न च

फलसंयोगात् ॥ दर्शपूर्णमासयोर्ध्वोतिष्ठोमादौ केषश्चाश्रुवप-
नादयः तावत् क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारार्था न नारादुपकारकाः ।
केषश्चाश्रु वषते, नस्थानि निष्ठान्ते, दत्तोभावते, आह्वे, अह्वे
इत्यादावात्मनेपदनिर्देशेन पुरुषार्थत्वावगमात् । क्रियाफलस्य द्वात्म-
गामित्वे आत्मनेपदम् । आरादुपकारकत्वे तु तत्त्वस्य क्रतु-
साहचर्यस्य क्रतुगतत्वेन आत्मगामित्वम् । यत्त्ववान्तरादृष्टं, न तत्
क्रियाफलम् ।

यद्यपि क्रतौ अश्रु च धातुः परस्मैपदेष्वेव, तथापि ह्यन्धस्यात्मने-
पददर्शनात्तस्य च धातुकत्वे सम्भवति साधुत्वार्थत्वस्यान्यायत्वात्स्वरिते-
त्यादिविधेरेवानित्यत्वं परिकल्प्यात्मगामिक्रियाफलनाङ्गीकारो न
दोषाय । एव दत्तोभावत इत्यादौ । दन्ताणां दितौययाऽपि
अस्कारार्थत्वावगमः । यद्योपगतं ब्राह्मणस्येत्यादौ षष्ठ्या । ज्ञानस्य तु
मन्त्रापकर्षणार्थत्वविज्ञात् । एवं तपसोऽपि वक्ष्यते । अन्ततो यत्र
न किञ्चिद्व्ययम्, तत्र दौतासमाख्यैव तथा । यमादिपरिग्रहातु-
कूपुरुषसंस्कारवाचित्वात् । पुरुषस्य च क्रतुपयोगित्वं कर्तृतया
क्रतुजन्यफलभोक्तृतया च । तदिह संस्काराः किं कर्तृत्वांशोपयोगिन
षत भोक्तृत्वांशोपयोगिन इति चिन्तायाम् ।

भोक्तृत्वार्थत्वे समप्राधान्यापत्तेः प्रकरणावगतक्रतुसम्बन्धवाधा-
पत्तिः । अतः कर्तृत्वार्थाः । दन्तधावनादीनां शरीरसंस्कारार्थ-
त्वात्तस्य च परस्मैकर्मोपपन्नभोक्तृत्वेऽनुपयोगादपि तथात्वम् ।
अतश्च कर्तुरेव प्रधानार्थत्वात् संस्काराणामपि तथालमिति प्राप्ते ।

कर्तृत्वस्य शरीरादिवदेव संस्कारव्यतिरेकेणापि जायमानत्वा-

तपानि वाक्यमद्वोधापत्तेः । अपि तूपकारकत्वात् इत्यङ्गप्रधानार्था-
वेव मन्त्रौ ॥ २ ॥ १०६ । १०७ ॥

दीक्षादक्षिणम् ॥ ज्योतिष्टोमे दीक्षा, दक्षेन यजमानं दीक्ष-
यतीत्यादिका, दक्षिण च गौयाद्येत्यादिका, युता साङ्गप्रधा-
नार्था । दीक्षायास्तावद् द्वितीयया पुरुषमस्कारिकाया वपमाधि-
करणन्यायेन फलमस्कारकत्वप्रसङ्गावपि यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुनालभते दीक्षितः सोम क्रीणातीत्यादौ दीक्षितपक्षणात्रि-
शंघेनेष्टकाः प्रचतीत्यादिवदिगोपणीभूतदीक्षाया अपि कर्तृदंस्कार-
द्वाराऽग्नीषोमीयद्यर्थत्वप्रतीतेस्तस्य च स्वतन्त्रविभूसायकत्वे गौरवा-
दमुवादविधया दण्डेन दीक्षयतीत्यादौ हिरण्यमाश्रित इति
यज्वल्यमन्त्रकर्तृमन्त्रारकतातात्पर्यंवाहकत्वावगतेः कर्तुरङ्गप्रधानार्थ-
त्वेन दीक्षाया अयङ्गप्रधानार्थत्वात् । दक्षिणायाम् कर्त्तव्यनार्थ-
त्वादेवाङ्गप्रधानार्थत्वं स्फुटमेव । एवं च दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः
सोमस्तेति वाक्यद्वयं भावात्परस्परमाधारणमन्यमानान्यमादाया-
नुवादः । इतरथा परिमद्भाष्येति प्राप्तेः ।

वचनानर्थक्यमभिया प्रधानमाशान्तम् । फलतः परिमद्भाष्ये
न चैदोक्त्यापत्तिः । न च वचनस्य प्रधानप्रयुक्ततायाः परत्वेनाद्युप-
पत्तिरङ्गीकृत्यनिवृत्तिपरत्वे मानाभावः । प्रसङ्गमिच्छितिकारकत्वादि-
भिराकर्तृमन्त्रकृतया वचनस्याङ्गीकृतामाचलित्वनिवृत्त्यन्तावभासा-
त्तस्याय प्रयुक्तत्वं इवाङ्गत्वेऽपि प्रविष्टमेवोपनिवृत्त्युपपत्तेः । प्रयु-
क्तनिवृत्तौ चङ्गताङ्गीकारे फलाभावाच्च । न च दक्षिणायाश्चै
परिमद्भाष्यस्योपपत्तावपि दण्डेनेत्यादिशब्देन दीक्षायाः प्रमत्तस्य

पौर्णमास्यादिशब्दौ कालपरौ तथात्वे द्वितीयया सप्तम्यर्थलक्षणा-
नुपपत्तेः । आसन्जानि हवींश्चभिष्टुतौति प्राप्ताभिमर्शनाशुवादेन
मन्त्रकालोभयविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च । काले निमित्तेऽभिमर्शनो
द्देशेन मन्त्रविधौ प्रतिपदादिकाणीनाभिमर्शने मन्त्रानापत्तेश्च ।
पौर्णमास्यादिपदाभ्यां पौर्णमास्यादिप्रयोनस्याधिकरणत्वविधौ चोभ-
यत्र प्रातिपदिके प्रत्यये च लक्षणाप्रसङ्गो वाक्यभेदश्च तदवश्य एव ।
प्रयोगस्य निमित्तत्वाङ्गीकारे च लक्षणादयमप्रसङ्गो विहतावप्राप्या-
पत्तिश्च । अतो साधवात् प्रातिपदिकेनैव पौर्णमास्यादिप्रधानमाच-
सम्बन्धिहविर्लक्षणात्तदुद्देशेनैव मन्त्रविशिष्टमभिमर्शनं विनियुज्यते ।
मन्त्रमाच वा तदुद्देशेन विधीयते । अभिमर्शनं तु प्रकरणप्राप्ताशु-
वाद् । उत्पत्तिवाक्ये च हवि शब्देन प्रधानमाचहविरूपादानमुप-
सहारविधया न विहृष्यते । अतः प्रधानमाचासौ मन्त्रौ ॥

क्षितादुत्तरम् ॥ यद्यपि चिकौर्षितायां वेदिस्थयापि चात्र सौव-
मलसामघीलेन चिकौर्षितत्वाद्ब्रह्मप्रधानार्थैव वा । वस्तुतस्तु । देश-
त्वान्तत्वात् प्रकरणादेवाह्मप्रधानार्थत्वमिदं हेतुर्वाद् एवायमिति
ग्रह्यामह इति । अत एव ग्रह्यामह इति वचनात् कर्तृप्रचारमा-
चार्यत्वमङ्गीकृत्याह्मप्रधानार्थत्वमप्यपास्तम् । अतः सर्वार्थायावेदेरग्नी-
धोमोयादौ प्राकृतहविराभादनार्थवेदिवाधकत्वं तद्विकृतौ चाति-
देशं सिद्धो भवति ।

यत्तु द्वादशे प्राकृतवेदे प्रसङ्ग इति वक्ष्यते । तत्कर्तृप्रचार-
माचार्यत्वं कृत्वा चिन्तया । द्वितीयस्योत्तरम् । यत्तु पौर्णमास्यादि-
शब्दाभ्यां प्रधानसम्बन्धिहविर्लक्षणा । तथापि सम्बन्धोनाङ्गत्वात्,

मेन विधावेकलक्ष्योद्देशविशेषलक्ष्याविवक्षापत्तेः न चिर्वैद्येन इत्यस्यानु-
 तादायोमादिधाने वाक्यभेदापत्तेरन्यथा देशविशेषलक्षणाया शेष-
 वक्ष्यानोद्देशेन विधीयते । न च देशविशेषलक्षणापेक्षया व्याप-
 सादन्तर्वैदित्यविशिष्टवर्चिर्वैदित्यमेव लक्षणाया विधीयतामिति वक्ष्यम् ।
 विशेषविशेषलक्षणाभावे विनिगमनाविरहात् ।

द्वितीयोदाहरणेष्वपि मौमिष्यावेदेर्द्विमेनाहुप्रधानार्थतत्त्व स्था-
 पितत्वाद्युपाध्वेष्वपि वेदेः प्राप्तत्वादर्थोद्देशेन तद्विधाने परिपक्ष्या-
 पत्तिः । न चाग्नौषोमौषादिकृपाङ्गाङ्गत्वेऽपि वेदेनद्वद्भूतदूषमा-
 नाङ्गत्वे प्रमाणाभावः । प्रयोगविधिना साङ्गानामेवाङ्गानां प्रयोग-
 विधानात् । अन्यथा तदङ्गप्रयोजयत्तुपुरोडाशादिविरामादनादौ
 वेदादेरनापत्तेः । न च वाक्येन वेदेर्युपाधाङ्गत्वेन विधानात्
 प्रकरणगत्यवर्धनस्य बाधोपपत्तेः परिसङ्ख्यात्वानापत्तिः । पद-
 चिन्त्यप्रक्रमपरिमाणार्थवादस्येति प्रष्टव्यमत्र इत्यस्यार्थमाचार्यत्वे-
 ऽनुपपद्यमानत्वेन सर्वार्थत्ववाधानुपपत्तेः ।

न चैवमपि फलतः परिसङ्ख्यानात् चैदोप्यानापमापकप्रमाण-
 प्रतिपत्त्याभावेन ग्राम्यपरिसङ्ख्यानापत्त्या चैदोप्यावश्यकत्वात् । अतो
 वरं देशविशेषलक्षणैका । न चार्थोद्देशेन नचिर्वैदिमात्रविधाना-
 दर्थान्तरे च वेदेरेव प्राप्तत्वादनुतादायोपपत्तेर्न लक्षणाऽपीति वाच्यम् ।
 अनुवादवैद्यर्थ्यमित्येव लक्षणाङ्गीकारात् । तत्राप्यन्तर्वैदिपद एव
 लक्षणाङ्गीकारे नचिर्वैदेरपि विधेयत्वेन वाक्यभेदापत्तेरर्थमन्तर्वैदि
 अर्थं नचिर्वैदीति पदेष्वन्वितदेशविशेषविशिष्ट-मानस्यैव रूपोद्देशेन
 मानोद्देशेनैव वा विधानम् । तत्रयोजनं तु, रूपैकादशिन्या

प्रधानमाचार्यत्वस्य यो दौचित इत्यादिवाक्येन दौचायास्तद-
द्वाङ्मताविधायकेन बाधितस्य प्रतिप्रसवार्थता दौचाः सोमस्येति
वाक्यस्यास्त्विति वाच्यम् । गौरवेणाग्नीषोमीयादिवाक्यस्य दौचा-
विधायकत्वानुपपत्तेः । अतोऽनुवादविधयेव तद्वाधकत्वाद्युक्तमेव
परिमङ्गलात्मम् ।

वस्तुतस्तु गौरवमित्येवानुवादविधयाऽपि न नाधकत्वम् । अपि
तु प्रधानाङ्गभूतदौचायुक्तपुरुषानुवाद एव च एवं विद्वानिति-
वद्दौचित्यपदम् । अतस्य दौचावाक्यस्यानुवादकत्वमेव दक्षिणाप्रमंसा-
फलम् । अतः प्रधानमाचार्यमेव दौचादक्षिणम् । तथापि तु गात्रेषु
प्राकृती अन्ये वा दक्षिणा । प्रसङ्गेन कार्यभेदेर्दादग्ने वक्ष्यमाणत्वात् ।
प्रयोजनमग्नीषोमीयादिविकारेषु दौचादक्षिणयोरनतिदेशः सि-
द्धान्ते । अतस्तु तेन्यपेक्षितत्वात्ततोऽप्युक्त्यादिवत्प्रकृतिततोऽन्वाहार्थदक्षि-
णायाः स्तुतत्वादित्येव, अर्थाविश्रयत्किञ्चिदानतिबाधनं इत्थं वा
दक्षिणेत्यपि तथैव वक्ष्यते ॥ १०१० ॥

तथा धूपस्य ॥ दग्धं पूर्णमासयोर्होतुरन्तर्वेद्यैः पादो भवति
षष्टिर्वेद्यैः इति श्रुतम् । तथा सोमेऽग्नीषोमीयधूपमानं, प्रकृत्यार्ध-
मन्तर्वेदिमिनोऽप्यर्थं षष्टिर्वेदीति । तत्रान्तर्वेदिदेश एव तत्तदङ्गत्वेन
विधीयते, उतान्तर्वेदिषष्टिर्वेदिषष्ट्यङ्गितदेशविशेषो वेति सि-
न्तायाम् । प्रमाणाभावादन्तर्वेदिदेश एवैकपादोद्देशेन धूपार्धादेशेन
च विधीयते । तद्विधौ पादाधोऽन्तरयोर्वेदिर्वेदिदेशः प्राप्त एवा-
नूयतइति प्राप्ते ।

अथोदाहरणे तावद्विराषादनाथांयादैरिच्छावेदेरेकपादोद्दे-

विचारे ममाग्रेऽधुना ममाख्यायास्तं कर्तुं प्रथमं तावत्स्वाम्यतिरिक्त-
कर्तृमद्भावः प्रतिममाथ्यते ।

अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिषु दक्षिणायुक्तेषु कर्मसु
यद्यपि तावत्स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्यात्साक्षात्तया अपि
यानादिकरणिकायाभावनायाः स्वर्गकामकर्तृत्वं प्रतीयते, तथापि
कर्तृत्वस्य स्वतन्त्रः कर्त्ता तत्प्रयोगकोहेत्युच्येति सूत्रद्वयानुसारात्
यद्भिर्देवैः रूपतीति प्रयोगाच्च साक्षात्प्रयोजकमाधारणेनैवावग-
तेरिति प्रमाणान्तरे प्रयोजककर्तृत्वायोगेऽपि प्रकृते दक्षि-
णाऽऽद्यामादिना प्रयोजककर्तृत्वप्राप्यवगतेः स्वास्यतिरिक्तस्यापि
कर्तृत्वम् ।

कर्मकरणतिषाधनवचनो हि दक्षिणाशब्दोनामस्य कर्त्तृन्तरेषू-
पपद्यते । न ह्यप्राप्तिरिति किञ्चिद्वचनवद्भाषकं येन यदि पत्नीः संयाजयन्
नापाशमभिजुहुयादेत्यानरं दादग्रकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनो गौर्द-
क्षिणा तं च देयाय दद्यादित्यत्र देयस्य अतिविक्रप्रतिषेधादिना-
दृष्टार्थत्वं लक्षण्या कस्येत । सामानाधिकरण्याच्च प्रयोजककर्तृत्वेना-
प्युपपत्तेः । आग्ननेपदस्यापि च साक्षात्प्रयोजकमाधारणेनाकर्त्तरि
फलप्रतिषेधकत्वेनैवोपपत्तेर्न अन्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वप्रतिषेधकत्वम् ।

अत एव यजन्ति याजका इति परस्मैपदप्रयोगः । तेन कस्यापि
बाधकस्यभावाच्च दक्षिणादानस्यादृष्टार्थत्वकल्पना । अतस्तद्वलाद्दर्श-
पूर्णमासयोज्यत्वार अतिविक्र इति वचनाद्धौचादिषमाख्यावरणाद्या-
द्यानवत्ताच्च स्वास्यतिरिक्त अपि कर्त्तारः । न च स्वामिनोऽग्रतौ
दक्षिणादानादिनाऽन्योपादानम् । दक्षिणादेर्नित्यवदाद्यानविरो-

वेदेरविद्वद्धिः । वस्तुतस्तु देशविशेषलक्षणावामपि सामान्यतः साङ्गे
विहिताया घेदेरविरोधेनार्धं प्राप्तुमपत्तेरूपैकादशिन्यामपि तदर्थं
वेदिविद्वद्धिरावश्यकौ । अतएव यावद्यूपं वेदिमुद्धन्तीति कन्यसूच-
कारवचनमपि सङ्गच्छते । अतोऽन्यप्रयोजनं नृस्यं, देशविशेषलक्षणैव
वा नाङ्गीकर्त्तव्येति शेषम् ॥६॥१०८॥

सामिधेनी ॥ सोमे, उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाङ्गरिति
श्रुतम् । यत् यत्र दक्षिणहविर्धानेऽभिषवस्तत्राग्नेयोमौवादिशामि-
धेनीरनुमूयादित्यर्थः । तत्र हविर्धानशकटः सामिधेन्यङ्गसुत तत्तन्वि-
तोदेश इति विन्नायाम् । पूर्ववत्परिसङ्ख्यावाक्यभेदाद्यभावात्तत्त्वसाप-
रिचाराय सोमधारणे कृतार्थस्यापि हविर्धानस्यैव पुरोडाशकपाल-
न्यायेन सामिधेन्यङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

हविर्धानस्यान्यत्वाप्राप्तस्य सामिधेन्यङ्गत्वेन विधावपूर्वविधिला-
पत्तेः प्रकृतित आहवनीयमस्यदेशस्यातिदेशप्राप्तस्यानिधमेन दक्षि-
णोत्तरहविर्धानसमीपवर्त्तितया प्राप्तेर्दक्षिणहविर्धानलक्षितदेशस्य
नियमविधौ लाघवमिति तदनुरोधेन लक्षणाऽपि न शेषः ।

वस्तुतस्तु साधवस्तु प्रमाणानुशासकतास्मिन्नादक्षपत्यधिकरणन्या-
येनोत्तरकाशिकत्वात् तदनुरोधेन लक्षणाऽनुपपत्तेः यद्यप्य देशे
सुवन्त्यभिषुञ्जति तस्मिन्नाभिषवदेशे सामिधेनीरनुमूयादित्यथाव-
गमेन हविर्धानस्याप्रतीतेरभिषवदेशस्यैव श्रौतत्वेन विधेयत्वाच्च
लक्षणाऽपि । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे हविर्धानोपरि सामिधेनीपाठः ।
सिद्धान्तेऽभिषवदेशे दक्षिणहविर्धानसमीपे ॥२॥११०॥

प्राप्तपक्षम् ॥ तदेवं पूर्वं सप्त प्रकरणस्यानयोर्विरोधाविरोध-

भ्यामेन भिन्नानां संस्कार्यभेदं विनाऽनुपपत्तेः । अप्रवृत्तस्य पुरुषस्य प्रवर्त्तनफलकमभ्यर्थनं हि वरणम् । न च तदेकस्मिन् पुरुषे अनेकं सम्भवति । भिन्नानां संस्कार्याणां तत्तत्प्रियासु भिन्नास्तेव विनियोगाच्च विकल्पाग्रहात् । दर्शपूर्णमासस्योत्तरात् अतिज इत्याद्यनुवादवशादप्येवम् ।

एवं च अतिजोऽवृणीत इत्यपि न वरणविधिसंघाते अतिज- इति वङ्गत्वानुवादानुपपत्तेः । अपि तु अतिक्रमस्कारकवरणमाभा- शुवादो अतिजधर्माणां तदुत्तरत्वप्राप्त्यर्थस्तद्वर्मेविधानार्थश्च । अतो- धावन्ति शौकिकानि धावन्ति मन्त्रवन्ति वा वरणानि, तावन्तः कर्त्तार इति चिह्नम् ॥३॥११९॥

चमसाध्यव्यवश्च ॥ अभ्यर्च्यादिसञ्ज्ञानां कृत्वादस्य भेदकत्वम् । चमसाध्यव्यवसञ्ज्ञायाम् चममेधध्वंसुरित्येवं शौकिकत्वादध्ययं पुरुषा- दय एवेत इति प्राप्ते । अतपि सञ्ज्ञाया यौगिकत्वे चमसाध्यव्यव- एषीत इति वृत्त्यवस्थापनादरीतव्यानां चमसाध्यव्यव्यां पूर्ववदेवा- न्यायम् । एवं सदस्यं एषीत इति वचनात्सदस्यस्यापि । एवं च मथ्यतः कारिणां चमसाध्यव्यवो होषकाणां चमसाध्यव्यव इति अतिक्रममन्वयपदेशोऽपि भेद एवोपपद्यते ॥३॥११२॥

उत्पत्तौ ॥ ते चमसाध्यव्यवोवरणवाक्ये सङ्गत्युत्तेर्बहवः । यद्यपि तपोद्देशविशेषणत्वाद्भङ्गताविवक्षा । तथापि स्वाध्यायोऽथे- तच्च इति वस्त्रस्कारविषयस्याऽनुपपत्त्या विनियोगकल्पनदशाधान्त- दिवसोपपत्तिः । अन्यथैव दिवा पुरोहितं वृणीते अभ्यर्च्यं एषीत- इत्यादावण्येकत्वविवक्षा द्रष्टव्या । यस्मिन्तस्तु तत्र तत्र विनियोगे चम-

धातु । अतः परकीयस्वत्वस्य परेषोत्सृष्टपुमशक्यत्वादुत्सर्गमात्रं
स्वामिना कार्यम् । अन्यत्तु विशेषतः प्रमाणाभावेऽन्येनैवेति
सिद्धम् ॥२॥१११॥

तथार्यात् ॥ ते कियन्त इत्यपेक्षायां तत्तत्कर्मणि अध्वर्या-
दिसंज्ञापुरस्कारेण तत्तत्कर्मविधानाद्यावता यत्र विधानन्तावन्त-
एव तत्र ज्ञेयाः । अत एवाग्निहोत्रे एक एवाध्वर्युः, दर्शपूर्णमास-
शोचत्वारः, चातुर्मास्येषु पञ्च, षण्णौ षट्, शोमे सप्तविंशतिः ।

न च परिक्रयवशादेकोपादानावश्यकत्वात् तस्यैव पाचकत्वावका-
दिवत्तत्तत्कर्मकरणनिमित्तावच्छ्रयसम्प्राप्तविषयत्वीति बाध्यम् ।
सञ्ज्ञानां कर्मकरणात् पूर्वमेवाध्वर्युं वृणीत इत्यादिना पूर्वप्रयुक्त-
त्वेन कर्मकरणनिमित्तकत्वाभावात् । अपि तु तत्तद्वरणनिमित्तकत्वं
तत्तद्वरणजन्यतत्तदानतिनिमित्तकत्वं सक्तविधानतिजन्याभ्यवसाय-
निमित्तकत्वं वा । कृतेऽपि वरणे अध्वर्युः स्वामित्यध्वर्यायाभावे
अध्वर्युशब्दाप्रयोगात् ।

वस्तुतस्तु अध्वर्यायस्यापि निश्चयरूपस्य शक्तिकत्वात्तत्तत्तन्मि-
मानविशेष एव निमित्तम् । तस्य च सचे स्मृत एवावगतत्वेन वरणा-
भावेऽपि दृष्टान्त एव सत्त्वादध्वर्युत्वादुपपत्तिः । प्रकृतावपि ज्ञेया
अतः स्वामिधेनोरन्वाहेति वरणात्पूर्वं होतृशब्दप्रयोगोपपत्तिः ।
अत एव वरणजन्यादृष्टवत्त्वमध्वर्युत्वादिकमिति ग्रामाकरमन्तमपा-
स्तम् । सचेऽपि सत्तुयाव्यावरणवत् वरणापत्तेश्च ।

न चैवमप्येकस्यैव तत्तदभिमानोपपत्तेः कर्तृभेदे प्रमाणाभावः ।
अध्वर्युं वृणीते ब्रह्माणं वृणीत इति तत्तद्विधिविहितवरणानाम-

स्मरोपकारित्वस्यैवोचितत्वात् । स्वामिपरिकीर्तनानामपि शिष्यका-
रिणां तथा दर्शनाच्च । तथाष्टुपगानस्य सामवेदिकत्वादुद्गात्रादीनां
वयाणाङ्गत्वव्यावृत्तत्वेऽपि* सुब्रह्मण्यो नियतः । अन्ये तु श्रवरा-
उपगायन्ति चत्वार उपगायन्तीति वचनान्तरानुसारादनियताः ।
अत एव नाध्वर्युपगाद्येदिति वचनाच्चासौ ॥१॥१॥७॥

विक्रयौ ॥ सोमविक्रयौ त्वन्य एव । वरणादिकं हि क्रत्यर्थत्वा-
त्तदङ्गपदार्थकरणाय गुरुष्वनुपादातुं क्रियते । विक्रयस्त्वविधितः
कयान्ययानुपपत्त्या आवश्यकोऽपि दोषस्वीकारेण रागतः प्रवृत्तपुरु-
षकर्तृकविक्रयोपजीवनेनापि कथमिद्वैरनाद्येपास्यानङ्गम् । अतस्तत्र
प्रवृत्तानाममात्रेणैव एवेति ॥२॥१॥८॥

कर्मकार्यात् ॥ ब्रह्मादयश्चममाध्वयैवस्य सोमे कर्तारः समधिग-
तास्ते सर्वे अलिकूपदवाद्याः । अलिकूपदस्य अतिम् दृष्टगत्यादि-
स्तथा कर्तृवाचिक्रियन्तलनिपातनेन थौमिकत्वावगतेर्वसन्ताख्यचतु-
ष्काक्षौनद्यागप्रयोगकर्तृताखिलनिर्णयोनादृष्टरूपअलिकृत्वे रुढिमङ्गी-
कृत्यौषादिकत्वकल्पनाऽनुपपत्तेः । तस्य ॥ सर्वपुरुषेष्वविशेषात् ।
तस्मैतस्य यज्ञकृतोः मप्रदश्च अतिश्च इति तु एकं दृष्टौत इत्यादि-
षदवयुत्वानुवादः । इतरथा परिमङ्गायां षिदोषत्वापत्तेः । अदृष्ट-
रूपअलिकृत्वकल्पनायां गौरवादेव वरणमेव तज्जन्यादृष्टमेव वा
अलिकूपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यण्यथासुम् । रुढिकल्पनायां प्रमाणा-
भावात् । ब्रह्मादिवरणानां मेदादनेकादृष्टशक्तिकल्पनापत्तेः । व्याप-
कधर्मस्य वरणत्वस्यैव ग्रन्थलाङ्गीकारे तु अतिप्रसङ्ग इत्यसम्भत-

* व्यावृत्तत्वेऽपि,— इति भवितुमुचितम् ।

साध्यैर्वयमसाधुस्यन्ति अर्धयुः पुरोविभजते इत्यादौ बहुलैक-
नश्रुतेस्तद्विवक्षोपपत्तिः ॥२॥१११॥

दशमम् ॥ ते ॥ दशैकादश वा । न तु चयः । समसानाना-
वत्तात् । अत एव मध्यतः कारिणां शेषादीनां चतुर्णां शेषकार्णां
च मैषावरुणादीनां येषां समसाध्यैर्व इति व्यपदेशोऽपि सङ्गच्छते ।
सद्व्यपत्ते तत्तममे एकादशः । एवं च दशपदे कतौ विद्वद्व्य-
समसाध्यैर्व इति व्यपदेशोऽपि सदस्त्रामावपत्ते सङ्गच्छते । चित्तपत्ते
न कचच्चिद्व्योपपत्तिः ॥२॥११२॥

प्रमिता च ॥ प्रमितारमुपनयतेति श्रुतः । प्रमिता
वरणभेदाणां चानासत्त्यपि सञ्ज्ञाभेदे यौगिकत्वेन प्रकृतेर्येव अन्ति-
श्रुतित्वे वा तेषु तस्या उपपत्तेर्नास्त्यः । तथाप्यध्वर्यैः पराङ्मावर्तते-
ऽध्वर्युः प्रमोः सञ्ज्ञायमानादिति वचनेनासामर्थ्यात्तत्पुरुषः प्रति-
प्रश्नात्ता सञ्ज्ञपयेत् । न च तस्या हिंसादोषमिया अप्रवृत्तिः ।
दक्षिणादिलोभेन तदङ्गीकारेण प्रवृत्त्युपपत्तेः । अत एवास्मिन्
निन्दति । आद्यप्यस्य च ग्रामिणविवक्षे कसौ पृथक् निवेधो-
दोषाधिक्यव्यापमार्यः । अत एव कसौ ग्रामिणे आद्यप्यसामेन
शूद्रेण क्रियमाणे क्रोमाह्म प्रमितुक्तप्राद्यप्यस्य दद्याद्यप्यप्राद्यप्यः
स्यादिति वचनं सङ्गच्छत एव । अप्राद्यप्यः स्यादिति यत्रमात्रपर-
मिति तु प्राद्य ॥२॥११३॥

उपगतात्तु ॥ एवं शोमे समायाता उपगतात्तरोऽपि ह्येवेव ।
न उपगतात्तुर्णां कर्तृण्यत्वेन शोमे प्रविष्टेऽर्हतात्तां च तुल्यकथनेन
तदभावादस्य इति शङ्कम् । तुल्यतामपि प्रेषप्रैषार्थकारिणस्तत्पर-

स्वामिमग्नदग्नाः ॥ मग्नदग्नाः सदस्यः । तस्यापि पृथग्भरणवा-
चाच्च समविधानाच्चेति प्राप्ते । सदस्यकर्त्तव्यपदार्थाश्रयणादरण्य
सक्रुन्यायेन विनियोगमङ्ग कल्पयित्वा दुष्टार्थत्वावगतेः सदस्यस्य
पादिकत्वेन मग्नदग्न्युतेः पादिकानुवादत्वात्सुखे तस्य दीक्षास्नानाच्च
स्नानेव मग्नदग्नाः । कर्मकरत्वेऽपि वा न पदौ । मग्नदग्नावजनकौ-
भूतापेक्षाबुद्धौ लिङ्गवैकल्याद्भौकारे प्रमाणाभावात् ॥२॥१९१॥

ते सर्वार्थाः ॥ तत्तत्कृतपु प्रमितानां तेषां कर्त्तृशामन्यवस्येवा-
सति विशेषविधौ लिङ्गप्रकरणाभावात्तत्तत्पदार्थकर्मत्वं, न तु तयोर्दुर्व-
लया आध्वर्यवादिषमाख्यया सङ्कोचः ॥ स्तितं तावदपर्यवसितम् ॥

अप्रयस्य ॥ आहवनीयादयोऽगारभाषीतवचनेर्दोमाद्यनुवादेन
विहितः पर्येतान्यायेन प्रकृतिहोमाद्यर्था एव विवृता हि ये
तावद्दोमादयोऽतिदेशेन प्राप्यन्ते, तेषु प्राप्तिफलवैयर्थ्यात् सद्यमेव
दिवक्तव्यम् । येष्यामनहोमादयोऽपूर्वांस्तेषामपि विवृतिसम्बन्धो-
धम्यतिरेकेणाङ्गप्राप्तत्वानुपपत्तेर्विवृतेषु कृतोपकाराङ्गपदार्थं पूर्व-
मतिदेशकल्पनाऽवश्यभावात्तस्य च प्रकृतावाहवनीयप्राप्तिमन्त्रेष्वनु-
पपत्तेस्तेष्वपि दिवक्तव्यम् । अतस्तेषु होपदेशेन नापि दूपावटस्तरण-
वर्धिवदतिदेशेनाहवनीयप्राप्तिः । अतोऽधिकरण विनैव तदिति प्राप्ते ।

सत्वमतिदेशप्राप्तेषु नाहवनीयापुपदेशः । अपूर्वेषु त्वस्थानारभा-
षीतत्वादतिदेशेन प्राप्तिरविवृता । न ह्यामनहोमार्थां विवृति-
सम्बन्धं विना नाङ्गप्राप्तव्यम् । उत्पत्तिवाक्ये द्रष्टव्यामान्दस्य भाव्य-
त्वबोधेनापि आन्द्बोधस्य पर्यवसन्नतया तदनुवादेनाहवनीयविधा-
नोपपत्तेः । अतस्तेऽपि सर्वार्थाः ॥२॥१९२॥

प्रवेष्ट । यजमाने वरणाभावेन अतिक्रत्वानापत्तेः । सचे अतिक्र-
त्वमभत्तये वरणापत्तेः । अत एव अन्विजोदृष्टीत इत्यस्यैव वरण-
विधिलादेकमेव वरण पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपास्तम् । ब्रह्माण
दृष्टीत इत्यादिविधीना वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एतेन ब्रह्मादिनिष्ठवस्तु-
यजनान्येव अतिक्रपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपास्तम् । अनेकशक्ति-
कल्पनातादवस्थ्यात् । अतश्च सर्वे एव अतिक्रपदवाच्या इति
सर्वेषामेव हिरण्यमासित्वादि अतिक्रार्थमिति प्राप्ते ।

यत्तु, अतिक्रपद यौगिकम् । अतुयजमसामान्यवाची च स* ।
तथापि सप्तदशश्रुत्या उल्लिख्यङ्गादिवदेव ह्रदिककल्पधिलैव
सप्तदशश्रुत्युक्तीतमाचीनप्रयोगस्य सङ्कारितकल्पनयैव सप्तदशानामेव
अतिक्रपदशक्यलोपपत्तिः । न ह्युद्भिदादिष्वप्यु अतिप्रसङ्गनिरा-
करणार्थं ह्रदिकल्पनम् । तथात्वे सोमादिवप्यसर्वलक्षणामङ्गीकृत्य
गुणविधिलस्यैवोपपत्तेः । न चैव सप्तदशश्रुते परिमह्यान्नापत्त्या
चिदोपत्तापत्तिः । अतिक्रपदन्यान्कारणताकल्पनवेत्तायामेव* सप्त-
दशश्रुतेऽन्नात्पर्ययाङ्कलकल्पनेन प्राप्तपरिमह्यान्नाभावात् । अतश्च
सप्तदशानामेव अतिक्रार्थं हिरण्यमासित्वादि ॥२॥११८॥

नियमः ॥ के ते सप्तदशेत्यपेक्षायां अन्विग्भ्यो दक्षिणां ददाती-
त्युपक्रमश्रीधे ब्रह्माण उद्भावे इत्यादीना षोडशानामेव मङ्गीर्त्त-
नान्तेषामेव अतिक्रत्वम् । अत एव सचे यजमानानामेव अतिक्रा-
त्तेषामेव यजमानमहिताना दीक्षाश्रवणम् । अतः षोडश तावत्पु-
मधिगता ॥२॥११९॥

नानि, प्रबोवाजा अभिषवः अञ्चन्ति त्वामध्वर इत्यादीनि उप-
देशातिदेशप्राप्तानि । प्रैषोत्तरत्वाच्चैषामनुवचनत्वम् । कानिचित्तु
प्रैषत्वे सत्त्वैवानुवचनानि, यथा होता वचदित्यादीनि । एषां च
प्रेष्येत्वध्वर्युप्रैषोत्तरभाविताद्धोतर्यजेत्यन्तं प्रैषत्वाच्चोभयरूपत्वम् ।

तदिह मैषावरूपं प्रैषानुवचनोद्देशेन विधीयमानः सर्वत्र स्थाप्य
तु प्रैषान्तानुवचनेत्येव । उद्देशविशेषणस्य साहित्यस्याविवक्षितत्वात् ।
च-शब्दस्यापि प्रैषानुवचनरूपधर्मसाहित्यपरत्वेन प्रैषत्वानुवचनत्वरूप-
धर्मयोरेकाधिकरूपरूपसाहित्यबोधकत्वाभावात् । तस्य च प्रति प्रधानं
गुणान्वयन्यायेनैवास्मान्मतेऽपि सिद्धेरनुवादकत्वाच्च । अतश्च सर्वत्रैव
समाख्याप्राप्तकर्षन्तरवाधेन वाक्यान्मैषावरूपनिषेधः । न चाचाने-
कोद्देशे वाक्यभेदोदोषः । अर्धमन्तर्वेदि मिमोतीतिवदाख्यातैकता-
भावात् । अत एवैकवाक्योपादानगम्यसाहित्यस्योद्देश्यगतस्याप्रतीत-
त्वादेव नाविवक्षापत्तिः ।

न चैवमपि शुद्धप्रेष्येत्वध्वर्युकर्तृकत्वस्य शुद्धानुवचनेषु च हो-
तृकर्तृकत्वस्यैव समाख्यया प्राप्ते कर्षन्तरानपेक्षत्वादेव न मैषावरूप-
विधिः, प्रैषान्तानुवचनेषु तु प्रैषत्वेनाध्वर्युकर्तृकत्वस्यानुवचनत्वेन च
होतृकर्तृकत्वस्य प्राप्तेर्विरोधनोभयोरपि निवृत्तौ कर्षन्तरानपेक्षायां
तत्रैव मैषावरूपविधिरिति पार्थमारब्धुः युक्तमिति वाच्यम् ।
प्रैषान्तानुवचनानामपि हीन एव पाठस्य वार्तिकोक्तत्वेनाध्वर्युकर्तृ-
कत्वाप्राप्ते । उभयत्र पाठेन तत्प्राप्तावपि च विकल्पेनोभयनिवे-
शोपपत्तेर्निवृत्त्यवसङ्गाच्च ।

यदपि वार्तिके अग्नौषोमीयाङ्गगृतेषु प्रैषान्तानुवचनेषु यजेति

स्थितादुत्तरम् ॥ नात्र समाख्यायां लिङ्गप्रकरणयोर्बाधः । किन्तु
ताभ्यामव्यवस्थया प्राप्तानां कर्तृणां व्यवस्थामात्रमपेक्षितं क्रियते ।
अतश्च ह्यौचसमाख्याताः पदार्थाहोच कर्त्तव्या आध्वर्यवसमाख्याताः
आध्वर्युणा औद्गात्रसमाख्याता उद्गात्राः । सर्वेषु हि ऋग्वेदयजुर्वेद-
नामवेदेषु ये पदार्थाविहिताः तेषामेताः क्रमेण समाख्या याजि-
कानां प्रसिद्धाः । यौगिकाद्यैते शब्दा न पदार्थानामध्वर्या-
दिसम्बन्धव्यतिरेकेऽपि सम्भवन्तीति तेषु तेषां योग्यत्वात्कर्तृत्व-
विद्धिः ॥ ३॥१९९॥

तत्सोपदेशः ॥ अयं चोत्सर्गोवचनाद्यजमानस्य याज्येत्यादिका-
दिशेषसमाख्यायां च पोषीय जेष्टीय याजमानमित्यादिकथा अपो-
हते । न चैवं तादृशविषये सामान्यसमाख्यायां विविधतापत्त्या
आनर्पणप्रतिहतन्यायेन विकल्पापत्तिः । यथाशक्ति प्रथमे पोषादी-
नामशक्तौ सविषयलोपपत्तेः । वस्तुतस्तु ह्यौचादिसमाख्यायाः सामा-
नाधिकरणसम्बन्धेन ऋग्वेदविहितकर्मत्वमुपलक्षणीकृत्यैव तत्तत्पदा-
र्थेषु ह्यौचादिविधायकत्वं निरुक्तसम्बन्धेनाशौचोमीचप्राक्काकटक्षित-
मुपलक्षणीकृत्योपाशुत्वविधायकत्वमिव यत्किञ्चित् प्राचीनमित्यम्य ।
अतश्च तद्वदेव तेषु चित्पदार्थेषु तदभावेऽपि न हतिः । अत एव
दक्षिणारहितकाम्यादौ यजमानस्यैव कर्तृत्वेऽपि समाख्यायान
काचिदनुपपत्तिः ॥ ३॥१९९॥

प्रेषानुवचनम् ॥ ण्योतिष्ठोमे मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु दाहेति
श्रुतम् । सन्ति च तत्र केचित् केवलाः प्रेषाः, अग्रये समिधमाना-
यातुनूहि यूपयाज्यमानायातुनूचीत्यादयः । केवलानि चानुवच-

न चैवं सार्वत्रिकत्वापत्तिः । अनुवादस्य सति समवे सन्निहितगामित्वनिमित्तेन यानि उपानुवचनान्यधिष्ठित्यायं विधिः प्रवृत्तस्तद्विषयतस्यैवाङ्गीकारात् ॥ २॥१९५॥

चमसात् ॥ चमसेषु विमेषसमाख्यया चमसाध्यंरूपया तेषामेव होमादौ कर्तृत्वम् । चमसान्तर्गताध्ययंपदस्य ह्य्या शब्दाध्ययंपदवदेव वरणादिनिमित्तत्वाविशेषात् । इयंस्तु विमेषः, यत्तस्य सर्वकार्येषु विनिषोग एतेषां तु चमसेष्वेवेति । यदि तु तत्तद्वरणानां भेदादनेकशक्तिकल्पने गौरवमागच्छेत । ततोऽस्तु एष्वध्ययंशब्दस्य गौणत्वम् ।

न च विनिगमनाविरह इति शङ्कम् । चमसाध्यंवरणवाक्ये छटिकल्पने चमसाध्यंपदस्यैव तत्कल्पनापत्तेरध्ययंपदस्य ततोभिप्रायः शतवन्तरकल्पनाप्रशङ्गावात् । अतो साधवात् प्रचुरप्रयोगासाध्यंपदस्यैव प्रसिद्धाध्ययविव शक्तिरितरेषु तु गौणी । तथापि तु पक्षदौ तस्यापि होमादिकर्तृत्वाद्धोमकर्तृत्वसादृश्यमात्रेणैतेषु गौणतोपपत्तेः सामान्यवमाख्यां बाधित्वा चमसेष्वेतेषामेव होमादिकर्तृत्वमिति प्राप्ते ।

गौणत्वसाधकत्वे चमस्यवृत्तिहोमादिकर्तृत्वेनापि गौणत्वोपपत्तौ स्तोत्रगीयभामान्यवमाख्याबाधे प्रमाणाभावाच्चमसेष्वध्ययंरेव होमादिकर्ता तन्प्राप्त्यै प्राप्तत्वे तु शौण्यवमाख्याया चमसाध्यंवसेषामप्यवश्ये इतरमन्य इत्येवं प्रतिपत्त्यावादयः ॥ २॥१९६॥

वेदोपदेशात् ॥ शौद्राणि सामयेदे ग्रेनेन युतो ज्योतिष्टोमोपमंशम् । तच्च ग्राहताद्विधितदेनेन नामा चलिजः प्राप्ता शौपटे-

शब्दस्य प्राप्त्यन्तान्तापेक्षितदेशेनाध्वर्या. प्राप्तिः । प्रेष्टेति प्रेषा-
न्तरान्तरान्तादा । इतरमन्य इति न्यायेन प्रतिप्रस्थातुः । सोमाङ्गा-
न्तर्वर्त्ति-यजेति शब्दे तु होतयजेति सिद्धानुरोधेन समाख्या
बाधिता मैत्रावरुणस्य । तदतिरिक्तपदान्तरेषु होतुरेव । ततश्चाश्र-
मेदेन नानाकर्तृप्राप्तेरेकपदार्थे च कर्तृदयासम्भवात् प्रच्युतयोर्मैत्रा-
वरुणविधिरित्युक्तम् । तदपि यजेति शब्दस्याग्रौषोमीयादौ यौच-
एव प्रत्यक्षपठितत्वेन समाख्याया अतिदेशकाध्वर्यवादिबाधेन होत्र-
प्राप्तेस्तस्य च होतयजेति सिद्धेन बाधेऽपि तत्पुरुषस्य मैत्रावरुणस्यैव
यजेतिपदे तदेकवाक्यतापक्षपदान्तरेषु च प्राप्तेरुपेक्षितम् ।

अत्राधेऽपि वा समाख्यायादुर्वचलेन यजेति शब्दे तदेकवाक्यता-
पक्षपदान्तरेषु च प्रतिप्रस्थातुरेवैकस्य प्राप्तेर्न कथंन्तरापेक्षा । एवं
सोमाङ्गभूतेष्वपि । अतः सर्वत्रैव मैत्रावरुण इति प्राप्ते ।

वाक्यभेदाङ्गीकारेऽनुवङ्गापत्तेश्च-शब्दवैचर्याच्च पदद्वयेन प्रेषा-
न्तानुवचनान्वेयार्धमन्तर्वेदीतिवक्ष्यन्ति तेनैव मैत्रावरुणविधानम् ।
च-शब्देन धर्मिणोरितरेतरयोगस्य स्वरूपे कार्ये वा असम्भवात्समुच्च-
यस्य च न्यायादेव प्राप्तेरानर्थक्यतदङ्गन्यायेन धर्मयोरेव प्रेषला-
नुवचनत्वयोरितरेतरयोगप्रतीतिर्निपातस्थले च परस्परान्वयस्य द्यु-
त्यक्तिभिर्द्वयेन वाक्यभेदाभावात्तद्वर्णा विनैव परस्परयुतामैषत्वानु-
वचनत्वावच्छिन्नोद्देशेन मैत्रावरुणोपिधीयते । अत एव प्रेषानुवचन-
त्वावच्छिन्ने एव तत्तद्व्यपपत्तेर्न युक्तोवाक्यसङ्कोच इत्यपास्तम् ।
वस्तुतस्तु श्रुद्धानुवाक्यास्त्रि वासुचित्तमैत्रावरुणस्य याज्ञिकव्यतत्याच-
शब्दो नेतरेतरयोगार्थः । अपि तु धर्मिसमुच्चयार्थ एव सङ्गनुवाद् ।

मस्यपि तथात्तापत्तिः । अविधे प्रत्यक्षत्वात्तासाक्ष धान्यार्थान्वयस्या-
द्युत्पन्नत्वात् । द्वितीययाऽवगृह्यकरणकभावनायामभ्यवगावगतेर्दोषत्वेन च
भावनोत्पत्त्यन्वयिनाभावेन तत्प्रयोगान्वयित्वात् प्रयोगस्य चाङ्गप्रधा-
नवाधारणत्वं ज्ञावनाऽन्वयद्वारा पाद्यात्यतद्विशेषणान्वये अविशेषणोभ-
यान्वयतात्पर्यावगच्छोपदेशेनैव प्रधान इवाङ्गेष्वमग्निवाधात्* । अत-
एव धनं द्वितीयाया अवगमाभावो यथा यज्ञाद्यवर्षेण वै काम्या इष्टय-
ता उपाशु कर्त्तव्या इत्यादौ, तत्र प्रधानकर्मकभावनायामेवान्वया-
त्तर्था चाङ्गान्वयाभावेन प्रधान एव प्राक्तनस्मृतादिबाधकत्वम् ।
प्रकृते तु समाख्याया प्रधानमात्रविषयत्वान्नस्य च स्वामिकर्तृकत्वे-
नान्यकर्तृकत्वानुपपत्तेः स्मृतिर्विदग्धत्वापत्त्या कथञ्चिद्विदग्धकथनद्व-
यान्येनाङ्गमात्रविषयकत्वकल्पनेऽपि कृत्रककर्तृकाङ्गविषयत्वकल्पने प्र-
माणाभावात्कष्टकविमोदनाद्यौपदेशिकाङ्गविषयत्वमेव कल्प्यते ।

वस्तुतस्तु तेषामपि विशिष्य स्वसमाख्ययैव कर्तृमात्रेण प्रधान-
समाख्याविषयत्वम् । अपि तु यानि वेद्व्याविहितानि सूत्राद्य-
नुमितवेदविहितान्यङ्गानि, तद्विषयैव चेति श्रेयम् । अतः प्राकृता
ज्ञेयं नात्रैव कर्त्तारः । किं च समाख्याया चाठमात्रविषयत्वमे-
नोच्चैः स्वचेत्यादिविधाननिषत्वनन्ताभावात् प्राकृतानां ॥ सामवेदे
अपठितत्वादपि तद्विषयत्वभावः ॥३॥१२७॥

इति श्रीखण्डदेवविरचिताया भाट्टदीपिकाया

द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । इवाङ्गेष्वमग्निवाधान् — इति प्रतिभाति ।

शिक्षा औद्गात्रसमाख्याया वाच्यन्त इति तेषूद्गात्रैव कर्त्ता । समा-
ख्या हि कर्त्तृप्रापिका, कर्त्ता च प्रयोगाद्गुं, प्रयोगश्च प्रयोगवि-
धिना साङ्गस्यैवैकोविधीयत इति समाख्यया अङ्गैस्त्वपि कर्त्तृविधि-
रुपदेशेन । अतश्च यथैवाप्तवस्तुष्वेव चरन्तीत्यपान्देशत्वात्साङ्गभावना-
विषयत्वप्रतीतेः प्राकृत्येषु मयानादिस्वयिबाधकत्वं, तथा प्रकृत्येऽपि ।

न च समाख्यायाः प्रधानमात्रे अतः अपि अङ्गविषयत्वस्य
कल्पनीयत्वेन प्रयोगविध्याश्रितत्वात्तस्य चातिदेशप्रापिताङ्गविषयत्वेन
तद्व्येष्टत्वात्तदुपजीविचोदकप्रापितनामाकर्तृत्वबाधानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । सत्यपि तृतीयावयवे अपामप्यङ्गविषयत्वस्य कल्पनीयत्वे-
नोक्तविधयाऽङ्गिबाधकत्वानापत्तेः । न हि तृतीयायाः साङ्गवृत्ति-
करणत्वे शक्तिरिति तु प्रधानकरणत्वं एव । तन्तु अङ्गवैशिष्ट्यं विना-
ऽनुपपन्नमिति अङ्गविषयत्वं कल्प्यमेव ।

अतश्च शरादौ कृत्रोपदेशस्यैव इव कल्पोपदेशस्यात्यतिदेश-
नाधकत्वं वाच्यम् । अत एव यत्र प्रकृतायेव शोचयस्त्रादौ
वेदान्तरौचविशेषसमाख्यारूपेणोपदेशेनैव कर्त्तृन्तरमाशिक्षसाङ्गविषये
कल्प्यायाः प्रधानसमाख्याया बाध इष्ट एव । वर्णितं ह्येतदुक्तमुख्य-
क्रमाधिकरणे । प्रकृते तातिदेशिकत्वात् प्रधानसमाख्याया एव
भावप्रामिति शङ्के ।

इहापि प्रयोगविध्याश्रितायास्तस्या अङ्गविषये कल्पत्वेनोपजी-
व्यातिदेशापेक्षत्वात्, तेन च कर्त्तृविशिष्टानामेव प्राप्तत्वेन कर्त्तृपेक्षा-
ऽभावात्, समाख्याया आकाङ्क्षाविरहे श्रुत्यकल्पकत्वात्, कल्पकत्वे-
ऽपि वा प्राकृताङ्गविषयत्वाभावाच्च प्राकृतकर्त्तृबाधकत्वम् । न चैव-

गामिक्रियाफलकत्वावगते । यदि तु क्रियाफलस्याग्यादिगततात्पर्य-
रस्यैषदोषपत्तिरित्याशङ्कते, ततः प्राप्नोपधानानुवादेन दानस्य तत्-
कर्तृत्वस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेः, य इत्यनेन कर्तृमात्रप्रतीति-
स्योपधानस्याध्वर्युकर्तृकत्वावसायान्तरमानकर्तृकस्य दानस्यापि तत्-
कर्तृकत्वमिद्विः ॥ १॥१९८॥

संस्कारास्तु ॥ वपनादयः फलिसंस्काराः समाख्यानादध्वर्युक-
र्तृकाः । तेनाध्वर्युणा चुरन्दन्तकाष्ठं जलं च गृहीत्वा यजमानस्य
केयवपनादिकं दन्तधावनं स्नानं कारणीयं अज्जनाभ्यञ्जनवत् इति
प्राप्ते ।

वपन इत्यात्मनेपदाद्वपनफलमायस्य यजमानस्यैव तत्कर्तृत्वं
प्रतीयते । अस्ति च तस्यापि छेदनाख्यवपनाधारत्वेन स्यात्तौ पच-
तौवत् तत्कर्तृत्वम् । तदादायैव च तस्मात् केनाभ्यपाम्यहमिति
प्रयोगः । यस्तु नापितोवपतीत्यादिप्रयोगः, न छेदनादुल्लङ्घन-
क्रियाकर्तृत्वमादाय । तत्प्रयोजककर्तृत्वमादायैव नापितो यजमानं
वापयतीत्यादिप्रयोगः । अतश्च वपन इत्यात्मनेपदस्यले आधार-
त्वमादायैव तत्कर्तृत्वोपपत्तौ चुरग्रहणकर्तृत्वेऽपि तात्पर्यकल्पने
प्रमाणाभावः । तेनार्थाच्छिन्नस्य यजमानकर्तृत्वस्य नियम एव ।
प्रमाणाभावे अध्वर्युकर्तृकत्वनिश्चयस्य कः प्रसङ्ग इति नापित-
कर्तृकमपि तत् ।

शोमे तु प्रवपति देवश्रु इति परस्मैपदादध्वर्युकर्तृकमोदानव-
पनोत्तरं नापिताय चुरं प्रयच्छतीति विधानात्तत्कर्तृकमेव तत् ।
एवमन्यत्रात्मानेपदयुक्ते द्रष्टव्यम् । अत एव यत्र तन्मन्त्रेण प्ररेयी-

अथ अष्टमः पादः ।

स्नामिकर्म ॥ वरण दक्षिणादान च समाख्ययाऽध्वर्यादिभि-
रेव कार्यम् । अध्वर्युश्च यथा तान् खद्रव्येण परिक्रीणीते तमुपाय
यजमानं कुर्यात् । अध्वर्याख्येतरमन्य इति न्यायेन वरणादिक
प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् । स चाध्वर्युर्दक्षिणास्नागतान् तेनागतं खद्रव्य
कुर्यात् । अलिगन्तरार्पं खद्रव्यं दातुं यजमान उपायान्तरं कुर्या-
दिति प्राप्ते ।

अवश्यं वृत्तोऽध्वर्युरन्यान् कुरीते । अन्यथा ध्वर्युलाभभावात् ।
वरणस्यादृष्टार्थत्वाद्यापत्तेः । तद्वरणं च घेनादौ कर्त्तव्यं, तस्या-
ध्वर्युगुणलक्ष्यपक्षे वरणस्यावश्यकत्वान्नख च समाख्यात सकर्त्तृकत्वा-
वश्यभावादरणे तावत्समाख्याबाध आवश्यक । एव दक्षिणादानेऽपि ।
उपायान्तरकल्पने गौरवापत्तेः । प्रयोगवाक्यावगतस्नामिकर्तृकत्व-
बाधापत्तेः । समाख्याया एव केवलाया बाधः ।

वस्तुतस्तु । यद्यत्र स्नामिकर्त्तृकत्वप्राप्तौ वरणेनैव दक्षिणादानेना-
प्यन्यत्रान्यकर्त्तृकत्वविद्धे समाख्यया नियममात्रं क्रियत इति खला-
घवानुरोधेनापि न समाख्यावरणभरविविधिणी । सत्यपि वा
तस्मिन्नुपायान्तरकल्पनाद्यनुरोधेनैव दानमात्रे स्नामिकर्त्तृकत्वम् ।
यत्र तु वचनं यथा य एतामिष्टवासुपदध्याता चोन्वरान्दद्यादित्यादौ,
तत्राध्वर्यादीनामपि दानकर्त्तृत्वम् । अत्र हि स्नामिकर्त्तृकत्वे ह्युप-
धानस्य सामानाधिकरण्येन तत्प्रमानकर्त्तृत्वावगतेरस्यापि तत्कर्त्तृत्वे
उपपत्त्यादिति वरस्यैवदानुपपत्तिः । तस्य नित्यरत्नेन उपधाहभिन्न-

इति वाक्येयानुसारात् कल्पयितुमुचितम् । अतश्च तस्य सिद्धादेव
यजमाननिष्ठत्वम् । न ह्यन्यथमवेतदुःखेनान्यदीयं धापं नयेत् । न
वा अतिग्न्यतपापेण स्वाभिगतफलप्रतिबन्धकत्वकल्पनम् । गौरवात् ।
अत एव यच्च अतिज्ञ उपवसन्तीत्यादिवचनं तच्चानृतवदन्यायेनारा-
दुपकारकत्वकल्पनं यधिकरणस्यैव फलप्रतिबन्धकत्वादिकल्पनमिति
द्रष्टव्यम् । अत एव तच्च न समाम्या निषामिका ॥ ३ ॥ १३० ॥

गुणत्वाच्च ॥ ये अतिक्वसंस्कारा शिरण्यमाशित्वादयः तत्तद्दे-
पठितास्ते समाख्यानादध्वर्यादिना कर्तव्याः, सजलस्योद्देश्यगतवेना-
विवक्षितत्वात् । अपायपुत्रादापेया, तदा तत्पुरुषैः कार्या इति प्राप्ते ।

अनियतकर्तृमात्रौ समाख्यया साधवेनापेक्षितनियममाचकर-
णात् प्रकृते च सक्ताद्यंश्च प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन सर्वस्यैव नियत-
मात्रतया नियमानपेक्षनाञ्च समाख्यायास्तत्प्रियामकत्वम् । कर्तृन्तर-
परिसङ्ख्यायकत्वं तु वैकल्यापत्तेरयुक्तम् । यदि तु समाख्यायास्तत्-
त्पदर्थवाचिन्याभेदेनास्याशिरण्यमाशित्वविषयिण्याः परिसङ्ख्यायकत्वं
मेवेत्यामह्येत, तथापि समाख्यया वचनस्य बहुषोषायोगादेव सर्व-
विषयत्वमिच्छयः ॥ ३ ॥ १३१ ॥

तथा कामः ॥ ये गुणजन्याः कामाः, यदि कामयेत वयं कः
पर्जन्यः स्वाचीचैः सदोमिनुयादित्यादयस्ते भावाद्यान्यस्य तावदा-
ध्वर्यपत्तात्तत्त्वामानाधिकरण्याच्च कामयतेत्यस्मान्कर्तृकत्वप्रतीतेर-
ध्वर्युनिष्ठा एव । अत एव यच्च दध्नेऽश्विकामस्येति वैयधिकरणं तच्च
यजमानगामित्वमेव । प्रचेपाख्यासोमस्याध्वर्यवत्तादिति प्राप्ते ।

मिनुयादिति द्वितः परस्मैपदनिर्दिष्टादध्वर्युभिन्नकर्तृकत्वावगतेः

कयाऽनक्ति दष्टेन दौघ्यतीत्यादौ परस्मैपदनिर्देशोऽधिकः श्रुतस्तत्र
सद्यथाधारत्वमादायात्मनेपदोपपत्त्या यजमानकर्तृकत्वे यपारान्तर-
स्यापि विधेयत्वाद्ध्यर्थकर्तृकत्वमिष्टमेव ।

स्नाने तु स्नानिष्ठव्यापार एव स्नानीति परस्मैपदस्यापि प्रयोगा-
दन्यकर्तृके च सापद्यतीत्येव प्रयोगाद् यजमाननिष्ठव्यापारस्यैव
विधेयत्वेनान्यकर्तृकस्यापारस्याविधेयत्वेन नाध्यर्पुनियमः । न ह्यत्र
परस्मैपदादन्यकर्तृकत्वमियमः, स्वाध्यातोः स्वरितेच्चाद्यभावेन तद-
भावात् । अतः कृत्तिसंस्काराः स्नामिकर्तृका एव, कर्तृव्यंस्कारास्तु
क्षिरप्लावित्वाद्यः सामान्यविहिताः सर्वेषामेव, विशिष्य विहितास्तु
तेषामेवेति न तथापि समाख्याया नियमः । तस्या विधायकमात्रत्वेन
प्रापकत्वाभावादिति वक्ष्यते ॥ ३ ॥ १९८ ॥

तपस्य ॥ सोमे ह्यहं नाश्राति अहं नाश्रातीति श्रुतम् । तथा-
यमग्नप्रतिषेधोऽनृतवदेनप्रतिषेधवदेवादारुपकारको न कृत्ति-
संस्कारकः । आत्मनेपदाद्यभावात् । अन्तेऽपि वा स्वरितेच्चाद्य-
भावाच्च । अतश्च समाख्यायाद्ध्यर्थकर्तृकत्वम् । वक्ष्यते । अनृतवदेव
प्रतिषेधायनस्याविहितत्वादभावश्च आनृतवदेत्यत्र समाख्याविषय-
त्वमिति कर्तृभावविषयत्वे प्राप्ते ।

आरादुपकारकमप्येव यजमानस्य कर्तृत्वेनानृतवदेनकर्मं तथा च कृत्तप्रति-
बन्धकममितादिकल्पनाऽपेक्षया साधवेनाश्रमाभावश्च कुःयजमकतया
कृतत्वात्तदुःखश्च न स्नानकौभूतपापनाशकत्वस्यापि कृततया केवलं
तत्प्रापश्च सोमकृत्तप्रतिबन्धकत्वमात्रकल्पनया यजमानभावश्च यज-
माननिष्ठकृत्तप्रतिबन्धकभाववन्मादकत्वमेव यदायजमानस्तदा मेधार्ह-

कर्मफलमेव एतेन मन्त्रेण प्रकाश्रत इति द्रष्टव्यम् । तच्च कर्म
यजमानमाश्रये । अतिकृष्णस्थोपस्थानाद्यप्रयोज्यत्वेन तत्रकाशने
तदङ्गत्वानुपपत्तेः । तस्य यजमानादाग्राश्रित्येनाग्निं प्रत्यनाग्राश्रिताश्च ।
न च यजमानफलमेवाध्वर्युणाऽऽग्राश्रिताम् । मरति अग्नौ इति
वाध्वर्य्वप्रकाशकत्वेन लिङ्गविरोधात् । अतो याजमाना एवैते ।
अत एव यथैव मेतादृशं लिङ्गं, तच्चाध्वर्यवा एव ॥ २ ॥ १ ४ १ ॥

ह्यान्तातेषु ॥ ये मन्त्राः सामान्यत आध्वर्यवधमाख्याते काष्ठे
समाख्याताः पुनश्च याजमानेऽपि विशेषतः समाख्यायन्ते । यथा-
ऽऽप्यपहणमन्त्राः सुगन्धूहमन्त्राश्च । ते तावत्सत्यभ्यासे प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वाद्विधमावाद्याभिज्ञाः । अतस्तत्र युक्तभूतकर्तृदयस्य
विकल्पः । विशेषसमाख्यावत्तादा यजमान एव कर्त्ता । आज्यपहण-
सुगन्धूहनादेर्वा निःसन्दिग्धमाध्वर्यवत्तात्तदङ्गभूतामन्त्रा अपि
तत्कर्तृका एव । न चैवं द्विःपाठवैपर्य्यम् । एकस्य स्वरूपज्ञानमन्यत्र
विनियोग इत्येवं सार्य्यकादिति प्राप्ते ।

एकपाठेनैवोभयनिष्ठौ द्वितीयस्य वैपर्य्यापत्तेस्तत्सोच्चारणान्तर-
विधायित्वावगतेस्तस्य च समाख्यानन्तरेण कर्त्तृन्तरसिद्धिः । उच्चा-
रणान्तरप्रयोजनं तत्क्रियाप्रत्यवेक्षणमिति नादृष्टकल्पनाऽपि ।
यद्यपि च तन्निमित्तेन यजमानस्य न प्राप्तं, तथापि द्विःपाठवत्तादेव
तत्कल्पमिति न दोषः । यत्र तु नैवविधं प्रयोजनं कर्त्तृभेदोवा-
प्यभावी । यथा अयं मह्यमानस इत्यन्त्यामौद्राणे एव प्रगीता-
प्रगीतभेदेन समाख्यातायाम् । तथागत्याऽभ्युदयगिरस्त्वं परिवस्य
उत्पत्तिविनियोगपरत्वेन सार्य्यकमिति विशेषः ॥ २ ॥ १ ४ ४ ॥

सामानाधिकरण्यवाधेन याजमानत्वमेव । यद्यपि यो दृष्टिकामः
 स सौभरेण स्ववीनेत्यादौ न परस्मैपदं, तथापि मोक्षाद्वगमितम् ।
 अतिक्रामनाऽतुरोधेन यजमानपक्षसाधनीभूतनित्यगुणवाधानुप-
 पत्तेः । अतस्तत्र सामानाधिकरण्यमात्मनेपदस्य प्रयोजककर्तृत्वाभि-
 प्रायेणैव व्याख्येयम् । अतएव यत्र न नित्यगुणवाधोवाधेऽपि वा
 वाचादेव वचनं, तत्र स्वाभिनिस्तगमित्वेऽपि न चतिः । यथाऽऽत्मने
 वा यजमानाय वा र्थं कामं कामयते तमुद्वायेदिति । अत्र
 दृष्टग्यजमानपदश्रवणादाशब्दश्रवणाच्चात्मपदेनोद्गातेवोच्यते । अत-
 एवाऽनुपपन्ने वाक्यभेदोऽप्यदोषः । तमित्यनेनोभयविशिष्टं वैकल्पिकं
 कामं परास्मै च उद्गेषत्वविधानाद्वा न वाक्यभेदः । गायतेद्य
 गायन्ति र्थं सामगा इत्यादौ अर्थाभिधानेऽपि मयोगाच्च काम-
 रूपार्थयोद्गेषत्वविधातः ॥ ६ ॥ १२२ ॥

मन्त्रस्य ॥ ६६ कार्यं करणभूताः कर्मफलप्रकाशकाः कर्मात्र-
 भूतमन्त्रा आयुदां अग्ने अग्नय सुवरित्यादयः । ते समाख्यानादा-
 ध्वयंवाहति प्राप्ते ।

यद्यप्येते सिद्धादिनाऽऽहवर्गीयोपस्थानादौ विनिर्मुक्ता ॥ सूक्त-
 वाक्कादिवत्तृतीयया इतिकरणेन वा विनिर्मुक्तत्वाभावादनुपपत्तिक-
 फलकत्वकाम्प्यापि कर्मफलमेवोपस्थानादिप्रयोज्य प्रोत्साहनाये
 प्रकाशयन्ति । तत्र च यच्चैतन्नकाशं फलं कर्मजन्यत्वेन कृतं, तत्र
 तत्फलमेव नियतमनियतं वा प्रकाशयते । अत एव दर्शपूर्णमासादौ
 स्वर्गायुरात्रेः फलत्वात्तत्फलकार्यप्रयोग एव तत्तत्त्वन्तो न फलान्त-
 रार्थप्रयोगे । यत्र तु जैतृप्रकाशस्य कर्मफलत्वं, तत्र ज्येष्ठया

त्वात् । इन्द्रता हि नाम एकया वक्षोपावर्जनक्रियया धेनुवत्प्रयोः
प्रत्यामग्रनमन्यादनं, एकया चान्नहनविययोनूतनमुषणयोः । एवं
हादमस्रपि द्रष्टव्यम् ।

न च तत्कर्तृगुरोरेण प्रधानभूतपदार्पणी कर्तृबाधः । अत्र
गुणविरोधस्याप्येव तदमभावात् । न च तानि मन्वाद्य पञ्जतेति
ज्ञाप्रत्ययपक्षेभ्य इन्द्रतायाः यागमगानकर्तृकत्वादगतेः वचनादेवाङ्ग-
निष्ठादपि पदार्थेषु ममाग्याया बाध इति दातव्यम् । ज्ञाप्रत्ययस्य
प्रयोजकत्वेनाप्यपत्तेः प्रधानममाग्याबाधकत्वानुपपत्तेः । एवं इन्द्र-
तानिष्ठममाग्यापि प्रयोजकत्वाभिप्रायेणैव व्याप्तिरेव । अतः शरव-
मार्त्तं याजमानं पदार्पणस्याभ्यर्पणा एव ॥ ३ ॥ १६६ ॥

विप्रतिषेधे ॥ देशपशौ धूपपरिष्याये आभ्यर्चनः करणमन्त्र-
परिवारमीत्यर्थं श्रुतः । तथा, युवा युवाग इत्यर्थं कियमाणानु-
वादी होत्रोऽपि । तौ च दावपि धूपाय परिवीधमाणाभ्यामुद्धीति
मैववशादेतदुत्तरपाठाद्येतन्मैवायवहितोत्तरचक्षे एककालीनौ । आङ्ग-
परिष्याणभावनाकरणसमकालत्वाच्च कियमाणानुवादित्वाविरोधः ।
सोमविक्रतौ च कौण्डपायिनामयने तथैव प्राज्ञौ । तत्र च योहोता
योऽध्वर्युरिति च श्रुतम् । तस्य च यवत्वात्तुल्ये चान्तिप्रयुक्तवरण-
जम्बोदमाध्वर्युत्वादेरागत्यभावेनाभावाद्योहोनेत्यत्र होत्रध्वर्युपदान्ता
तत्कार्यसंज्ञकत्वा कार्थदयेऽप्येककर्तृकत्वं विधीयते । अतश्चौपदेमि-
कैककर्तृकत्वत्वेन प्राज्ञैकैककालत्वात्वात् प्रथमतः करण पथादपर-
इत्येकः पक्षः ।

होत्रादेरप्यवसायमात्रनिमित्तकत्वस्य स्थापितत्वात् सचेऽपि

ज्ञाते च ॥ वाजपेयादौ यत्र कृत्तोर्यजमान वाचयतीति श्रुतं,
तत्र याजमानोमन्त्र । वाचनमाध्वर्यवमित्यविवादम् । परन्तु
वाचयतेर्ब्रह्मचारिणो मायश्रुपदेशादौ शिष्यवाचित्वेन कृततथा
प्रकृतेऽपि शिष्यविधायित्वात्प्रकृते तस्य चादृष्टार्थत्वप्रसङ्गेन ज्ञातार्थ-
सम्भवादुक्तविधाङ्गातुरोधेनाह एव वाजपेयादावधिकारी । अतो-
ऽन्येषां क्रतूनामध्ययनविधिसिद्धज्ञानोपजीवनेन ज्ञातधिकारकत्वेऽपि
वाजपेयादौ तदसम्भवादशङ्क्यैव वाचनमिति प्राप्ते ।

वाचयतेर्बचनातुक्कल्याणारमाचवाचित्वेन क्वचिदन्वयानुपपत्त्या
शिष्यपक्षेऽपि अरक्षमाचयत्वेनापि प्रकृते वाचनोपपत्तेरर्थज्ञाना-
चेपकत्वे प्रमाणाभावात् शङ्क्यैव वाचनम् । तच्च खण्डग्रो वा इमं
मन्त्रं ब्रूषीत्येव वेत्तव्यदेतम् ॥ २ ॥ १ २ ५ ॥

याजमाने ॥ दर्शपूर्णमासयोर्वस्त्रमुपावस्यजतौत्यादीनि कानि
चित्कर्माण्याध्वर्यवसमाख्यायुक्तानि प्रत्येक विभिन्नदेशे विधाय,
पुनश्चान्येव याजमानसमाख्यायुक्तानि दन्द्गोवस्त्रस्रोपावस्यजत्युषा-
श्चाधिययतीत्याशुक्रैतामि वै द्वादश दन्दाणि दर्शपूर्णमासयोस्तानि
सम्पाद्य यजेतेति श्रुतम् । तदेषा द्वाघातमन्त्रवदुभयकर्तृकस्य तावन्न
सम्भवति । अदृष्टार्थत्वापत्तेः । न चाग्नायात्कर्तृत्वम् । अन्यपरत्वात् ।
अत एव एककर्तृकत्वावच्छभावे विशेषसमाख्यानाद्याजमानत्वे प्राप्ते ।

नेषां याजमानकाण्डे विधानम् । आध्वर्यवे भिन्नदेशविहिताना-
मेव द्वयोरपि प्रत्यासन्नतास्यदन्द्गतरूपगुणविधानार्थमेवानुवादात् ।
अतः पदार्थेषु तावदध्वर्युरेव कर्त्ता । ॥ ३ ॥ दन्द्गतायामेव यजमान
प्रक्ष ॥ अन्येन क्रियमाणानामन्येन दन्द्गताया संपादयितुमशक्य-

काष्ठेषु क्षयाद्येति चकारेण क्षोटोऽपि प्राप्तकाष्ठतायां विधानात्
प्राप्तकाष्ठतायामयं क्षोटः । प्रोक्षणापादनस्य प्राप्तः काष्ठ इति ।
शुभ्रार्थकोमध्यमपुरुषस्य बाधुनाथः । अथ वा । हे प्रोक्षणापादन,
तत्र प्राप्तः काष्ठ इति क्रियायां चेतनत्वाध्यासोपेयः । यत्र तु
अग्नीदग्नीन्विहरेत्येव प्रेषः, तत्रास्तु सम्बोधनानुरोधेन प्रेषार्थस्याग्नी-
भक्तृकत्वम् । यद्युतस्तु हे अग्नीन् ममाग्निविहरणस्य प्राप्तः काष्ठ-
इति व्याख्यातुं शक्यत्वाच्च तथापि समाख्याबाध इति प्राप्ते ।

समाख्यानुरोधेन मध्यमपुरुषस्य बाधुत्वेन क्रियायां चैतन्यत्वा-
रोपेण व्याख्याने प्रमाणाभावात् सम्बोधनमध्यमपुरुषयोश्चावृष्टार्थत्वा-
पत्तेः प्रेषत्वसमाख्याबाधापत्तेर्य प्राप्तकाष्ठार्थकत्वानुपपत्तेः । प्रेषस्यापि
स्त्रिंशत्तौपचारिकमापत्त्या एकत्राध्ययुंसमाख्याबाधेनोभयोर्भिन्नकर्तृ-
कत्वमेव ॥ १ ॥ ११८ ॥

अध्ययुः ॥ तथापि बहुषु प्रधानभूतेषु प्रेषार्थेषु समाख्याबाधे प्रमा-
णाभावादेकस्मिन् प्रोक्षणीरासादपेक्षादिप्रेषे एवाध्ययुं बाधेनान्यकर्तृ-
कत्वम् । अत एव तिर्यक्षं स्वप्नान्धारयित्वा संप्रैषमाह यदन्वक्षं धारयेत्
स्वप्नोवक्षेयाध्ययुं चक्षीतेति धारयितुर्भिन्नमध्ययुं दर्शयतीति प्राप्ते ।

प्रेषार्थेभ्यन्वकर्तृकत्वेऽपि प्रयोजकत्वेनाध्ययुः कर्तृत्वोपपत्तेः
समाख्यायाः कुत्राप्यबाधात् प्रेषार्थान्न एव कुत्रात् प्रेषोच्चारणं
सध्युः । यच्च धीमादावपति विशेषवचने प्रतिप्रस्थावादिस्तु
पुरुषः, दर्मादौ सामीप्य एव कर्मकरत्वेन याज्ञिकप्रसिद्धत्वादिति
ध्येयम् । यत्तु लिङ्ग, तच्च अध्ययुं रन्वध्वन्धारयेत्तदा स्वप्नो चक्षीते-
त्यर्थेऽपि बाधकाभावाद्धारणप्रैषयोराध्ययवत्वेऽप्युपपन्नम् । स्वप्नधार-

तत्समवेन पदद्वये कार्यलक्षणायां प्रमाणाभावाच्चघन्य एवाध्वर्युपदे-
तल्लक्षणाभङ्गीकृत्याध्वर्यवपदार्थानां होतृसंस्कारकत्वेन विधानम् ।
अप्राप्तकार्यकारित्वापत्तेः होतृपदे कर्मलक्षणापत्तेयं होतृत्वं वा
तत्कर्तृत्वेन विधीयते । तथापि तु परिधौ पशु निधुञ्जीतेत्यत्र
परिधित्वाविरोधेनैव होतृत्वाविरोधेनैव कर्तृत्वविधानाद्दोषः क्रिय-
माणानुवाचेन तेन प्रयोज्यः । अपरस्तु तेन काष्ठान्तरेऽन्येन वा
तत्पुरुषेण तस्मिन्नेव काष्ठे प्रयोज्य इति प्राप्तेः ।

पुरोडाशकपाशवदग्निपरिधानार्थस्यैव परिधेः पशुनिधोजने
विनिधोगाशुक्तं परिधिधर्माणां सत्त्वज्ञादीनां प्रावच्यम् । प्रकृते
लब्धवसाधनिमित्तहोतृत्वेनैवाध्वर्यवे विनिधोगाहोतृकार्यस्य प्रयोज-
कत्वकल्पने प्रमाणाभावादाध्वर्यवस्य करणस्यैव प्रत्यक्षवाक्यावगत-
द्वेषित्वेन प्रावच्याघ्नातिदेहिकममाख्याममाणकक्रियमाणाशुवादिनाः
प्रावच्यं, न वा काष्ठान्तरे तस्य होत्रा पाठः । न च येवान् भवतीति
क्षिप्त्वावगतक्रियमाणाशुवादित्वाधापत्तेः । नापि करणमन्त्राध्वर्य-
वितोत्तरण्ये होत्रा तस्य पाठः । धूपाद्येत्यादिप्रैषे होतृः कर्तृत्वेन
प्रैषार्थं तदक्षमत्वात् । अतस्तस्मिन् तत्काष्ठे एव होतृपुरुषोऽन्यः
कसिदन्तरङ्गोऽध्वर्यादिः कर्त्ता । तस्य कर्मान्तरव्याप्तौ तु वक्षि-
रङ्गोऽपि ॥ ३ ॥ १३७ ॥

प्रैषेषु ॥ प्रोचणीरामादयेत्यादयः प्रैषाः प्रैषार्थाय प्रोचण्यामा-
दनादयः समाख्यानादध्वर्युषैवेत्येन कर्त्तव्याः । न च स्मिन् स्रष्ट
प्रैषातुपपत्तिः । चेतो ह्या स्रष्ट इत्यादाविव स्मिन्नपि
स्रष्टोपदेशमश्वान् । वस्तुतो नैवायं प्रैषः । अपि तु प्रैषातिथिर्गमाप्त-

तथापि यजमानगामित्वम् । अतश्च तदनुरोधेन ममेति मम यज-
मानत्वेत्येवं व्याख्येयम् । मद्यमित्यादौ त्वक्षाच्छब्देन यजमान एवो-
पचारादभिधीयत इति न दोषः । प्रयोजनं, यथेष्टं यथाधानाभावा-
दुद्वागुद्प्रयोजनावकाशेऽप्युपान्यायविशेषरूपं द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥ १४ ॥

कामार्थम् ॥ यद्य तु मा मा वन्तामिति यादावितिकरणविनि-
युक्त एवावनापनादिरूपं फलं अस्मिन्नामित्येऽपि क्रतुविरोधिस-
न्नापनिवर्तकतया तदुपयोगि, तच्च यजमानस्य चेति यद्वदा पर-
स्परयाऽप्युपपत्तेर्किञ्चानुरोधादस्मिन्नाम्येव ॥ २ ॥ १४ ॥

अपदेशाच्च ॥ एवं यथापि तन्नौ सहेत्यादौ द्विवचनानुपपत्ति-
स्तथापि अस्मिन्नामित्वम् ॥ २ ॥ १४ ॥

द्रव्यसंस्काराः ॥ बर्हिर्धर्माणां प्रकृतावज्ञप्रधानसाधारणत्वमुक्तम् ।
अतश्च दैवप्रसादपि बर्हिषा घूपावटमवस्तृणातीति विहिते घूपा-
वटक्षरणबर्हिष्यपि दार्ष्टिकबर्हिर्धर्माभवेयुरिति प्राप्ते ।

प्रकृतौ बर्हिषि हवीष्यासादयतीति वचनादज्ञप्रधानसाधारण-
विराधादगार्थत्वं बर्हिषि धर्मा न कामार्थमाचार्ये इत्युत्तराधिकरणे
वक्ष्यते । यद्यपि वा परिभोजनीयादिवत् प्राकृतकार्यमाचार्यम्
स्यात्, तथापि नाप्राकृतकार्यं घूपावटक्षरणबर्हिषि भवेयुः । उप-
कारपृष्ठभावेनैव यदावांनामनिदेशेन निवृत्तावशाकृतकार्यकारित्व-
कल्पनाऽनुपपत्तेः । न हि प्रकृतौ येन केनचित्सम्बन्धेन अपूर्वसम्बन्धि
बर्हिदमुद्देश्यतावच्छेदकम् । येनाप्राकृतस्यापि तत्सम्बन्धादूर्ध्वपादकत्वं
प्राप्नोत । सम्बन्धविशेषपादकप्रमाणवत्त्वेन तावद्विशेषाणामेव प्रवेष्टे-
नानुपस्थितधामान्यस्योद्देश्यतावच्छेदककोदायप्रवेष्टान् । न च तथापि

यमपि कल्पसूत्रेषु आध्वर्यवेव प्रसिद्धमिति । अथ वार्त्तिकं
प्रौढिवादः ॥३॥१६८॥

अलिकृत्तम् ॥ ये इतिकरणेन द्वितीयया वा विनियुक्ता,
करणमन्त्रास्तेषां मान्त्रवर्णिकक्रियाजन्यफलकल्पकत्वं, न ॥ आयुर्दा
अप्र इत्यादिवत् प्रधानफलानुवादकत्वमित्युक्त कौस्तुभे । तद्वच-
नमाग्रे वर्षाविश्वेभ्यस्त्विति पूर्वमग्नि परिगृह्णातीत्यादावन्मन्त्रा-
धानक्रिया तावदाध्वर्यवो । मन्त्रसिद्धवशेन प्रधानभूतक्रियायां
समाख्याप्राप्तकर्तृवाधातुपपत्तेः ।

न च यागमानेन मन्त्रेणाध्वर्युगतक्रियाप्रकाशनम् । वयन्वेत्थाना-
इति मन्त्रसिद्धवशेन क्रियासमानकर्तृकत्वस्य मन्त्रे प्रतीतेः । अतश्च
मन्त्रक्रिययोद्भयोरेखाध्वर्यवत्वात् फलमपि वर्षं प्रसृति तद्गतमेव ।
अन्यथा ममाग्रे इति मन्त्र न मन्त्रामित्यादिमन्त्रसिद्धविरोधापत्तेः ।

न च चाङ्गप्रधानविधायिकत्ववाक्यावगतात्मनेपदानुरोधेनाङ्ग-
फलानामपि स्वर्गकामकर्तृकत्वावगतेर्यजमानगामित्वमिति वाच्यम् ।
युतस्यात्मनेपदस्य सावकाशतया तेन कल्पितस्यापि शैष्टिकस्याध्वर्यु-
दत्तित्वस्य बाधातुपपत्तेः । न चात्मनेपदार्थस्यैव तद्विषये बाधे
विधेरन्वन्वाधानविषयेऽनुष्ठापकत्वस्यापि बाधापत्तिः । प्रमाणा-
भावात् । अतोऽग्निषंस्कारार्थानुष्ठापितक्रियाजन्यातुपपत्तिकफलस्य
फलतुपपत्तेरिग्नोऽस्याध्वर्यवत्वेऽपि न काचित् अतिरिति ज्ञाते ।

यां काश्यप यज्ञे अलिकृत्त आग्निष आशासते यजमानस्यैव सेत्य-
नन्यथासिद्धिक्रियातुष्टहीतात्मनेपदश्रुत्या यजमानगामित्वावगतिः ।
एतत्सिद्धवत्तादेव च यत्र नात्मनेपदश्रवणं यथा जुष्ट्यादित्यादौ,

विकृतौ ॥ अनारभ्य, यज्ञार्चवर्णं नै काम्या दृष्टयस्त उपांशु
कर्त्तव्या इति श्रुतमुपांशुत्वं प्रधानवदङ्गेष्वपि मन्त्रोच्चारणसत्त्वात्काम्य-
शब्दस्य च कामप्रयोजकत्वेनाङ्गेष्वपि प्रयोगोपपत्तेर्जनकमात्रपरत्वे-
ऽपि सोद्देश्येष्टिविशेषकत्वेनाविवक्षितत्वादित्यौनामेवाविवक्षितत्वे सो-
मेऽपि तदापत्तेः साङ्गेष्वङ्गमिति प्राप्ते ।

अङ्गेषु कचिदपि काम्यशब्दप्रयोगाभावाज्जनकत्वसम्बन्धेन प्रधान-
मात्रपरत्वावगतेः काम्यमेष्टित्वोभयपरामर्शकतच्छब्दस्य सोद्देश्यपर-
त्वेनोभयविवक्षोपपत्तेः प्रकृतौ प्राकरणिकचैस्त्रयां वरोधे निवेद्यासम्भ-
वेऽपि काम्यविकृतौष्टिप्रधानमात्रे निवेद्यः । न ह्यवोचैः प्रवर्ग्येणाव-
भयेनेत्यादिवाकरणविभक्तिनिर्देशो येन साङ्गस्य भवेत् । तद्यप्रत्य-
येन कर्मेत्याभिधानां प्रधानमात्रे एव निवेद्यः ॥३॥१॥३॥॥

सन्निधाम ॥ श्रेणे, इतिनवनीतमाख्य भवतीति श्रुतम् । इति-
नवनीत प्रकरणात् श्रेणप्रकरणाङ्गम् । न ह्यवोचानुवादेन हृत्य-
धिकरणकनवनीतप्रकृतिविधिः । आख्यस्य नवनीतप्रकृतिकत्वस्य प्रा-
प्तत्वात् । नदनुवादेन हृत्यधिकरणकत्वविधाने एकप्रसरताभङ्गा-
पत्तेय । अतो बहुमीदृशमागार्य एवैकोदृत्यधिकरणकनवनीतप्रकृ-
तिकं सन्निधानात् श्रेणे विधीयते । आख्यपदन्तु तथैव नवनीत-
प्रकृतिकत्वानुवादः । अन्वपदार्थतात्पर्येणाहकस्येति भावेकविधानता ।
अत एव श्रेणोऽप्याख्यद्रव्यकत्वादुपांशुपात्रविकार एव । नमकान्तर-
भवे तु सोमप्रत्यायायमात्रमिति प्राप्ते ।

विशिष्टविधौ गौरवाद्यापत्तेः अतिदेशमात्राख्यपरत्वमेवाख्यशब्द-
स्याङ्गीकृत्य नदुद्देशेन हृत्यधिकरणकनवनीतप्रकृतिकत्वमेव प्रयो-

युपावटस्तरणभावनायाधर्माकाङ्क्षायामेव फलपमसन्ध्यायेन धर्मपाह-
कत्वम् । शौक्तिकधर्मग्रहणेनाप्याकाङ्क्षानिवृत्तौ उपदेशातिदेशयोर-
भावान् । फलपममेव तु ध्यानापत्त्या भवत्युवादनक्षायातिदेश-
कल्पनमिति विग्रहः ॥२॥१४६॥

विरोधे ॥ प्रकृत्यापि च न समन्तकवर्हिर्लवनादिधर्माणां
प्रकृत्यपूर्वमन्त्रिबर्हिर्भावापत्तम् । अपि तु हविरामाद्वानार्थवर्हि-
र्यत्नमेव । अत एव यविचविष्ट्यादिबर्हिषि नैते संस्काराः ।
चिधातु पञ्चधातु वा बर्हिर्लुनातीति विहितत्वत्वं संस्कृतस्य बर्हिष-
क्षयैव मन्त्रद्वयाद्यादित्वा । चिधातु पञ्चधातु वा बर्हिर्मृणातिती
यद्यमेव चर्षयैव भारणे विनिधोगात्, अमन्त्रत्वमन्त्रमात्रसंस्कृतस्य
परिभोजनीयवर्हिषः प्राकृततदितरसर्वकार्यार्थत्वेन तत एव पवि-
त्रादिकरणोपपत्तेः ॥३॥१४७॥

अपमयः ॥ भोमे पुरोडाशप्रकलमैश्वरायवपाचे प्राप्स्यति आ-
मिषां मैश्वरायवपाचे धाना आग्निपाच इति श्रुतम् । तच्च प्रकल-
पदस्य उत्तरार्धादिपदवटैकदेशवाचित्वेन अतश्चपुरोडाशाचेपक्ता-
प्रसक्तेः प्रातःमवजिकमवमोयपुरोडाशावयवपरत्वं तावन्निर्विवादम् ।
आमिषादौ ॥ तदभावात्पयसा मैश्वरायव औणातीतिवस्तौक्तिका-
मिषादिपाचकत्वेनोपपत्तौ कृत्रप्रतिपत्तिबाधेन अवमोयगततद्वा-
चित्वे प्रमाणाभाव इति प्राप्ते ।

दिनोपया प्राथम्यामिषादिप्रतिपत्तिविवर्गमाजटमे औपदे-
प्रिया तया आतिदेशिकप्रतिपत्तिबाधोपपत्तेः प्रातःमवजिकप-
नोपममन्त्रिणामेव पुरोडाशाटीनां यद्यप्यम् ॥४॥१४८॥

मांसन्तु ॥ षट्त्रिंशदाब्दिके प्राक्षानामयनाख्ये मन्त्रे, मन्थिते मन्थितेऽहनि मृहपतिर्हमयां याति न च यान् मृगान् हन्ति तेषान्तरयाः सवनीयाः पुरोडाशाभवन्तीति श्रुतम् । मांसं भवतीति विधिना प्रत्यासक्तत्वात् पुरोडाशस्य तदुद्देशेनैव विधीयते । विधेरेव हि प्रवर्तनार्थं भावनाभावात्प्राकाङ्क्षितम् । अतस्तत्प्रत्यासक्तस्यैव तदुचितं, न सवनीयानाम् । यदा तु पुरोडाशाः सवनीया इति भवदेवादिष्टतः पाठस्तदा प्रायनिकत्वाद्विधेयतरसप्रत्यासक्तत्वाच्च पुरोडाशकार्यस्यैवोद्देशत्वं स्पष्टमेव ।

न च पुरोडाशस्य सवनीयपदेन विशेषणम् । विंशतिर्दोहापत्तेः । अतः सर्वपुरोडाशकार्यं तरसं विधीयते । सवनीयपदन्तु सवनीयासवनीयपुरोडाशमात्रे नौष स्थावरिक वा । अतः पुरोडाशमात्रे तरसश्च धानाज्यादिस्थाने इति श्रुतेः ।

सवनीयपदवत् पुरोडाशपदेऽपि कार्यस्यैवणापत्तेः प्रायनिकसवनीयपदमेव सवनीयवानोद्देश्यतापरम् । प्रथमायास्तु द्वितीयायै लक्षणा उभयवादिषिद्धेव । अतः सवनीयवानोद्देशेनैव धानादिपञ्चकवाधेन तरसं विधीयते । पुरोडाशपदं लेकं अवन्यच्च पुरोडाशवत्त्वमन्त्रेण सवनीयवानेषु स्थावरिकमनुवादः । इष्टस्य पुरोडाशान्तदुर्विद्यादौ पुरोडाशग्रन्थः, सवनीयस्यैव इति तस्य सवनीयवागन्तकत्वं सुकरमेव । तदेवं श्रुत्यादिषट्प्रमाणकमङ्गलं निरूपितम् । अतः परं प्रयोज्यत्वं निरूपयिष्यते ॥२॥१॥५०॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

द्वितीयपाठः पादोऽध्यायश्च ॥

गान्तःपातितया विधीयते । आण्यसाङ्गेष्वेव प्राप्तमिति तन्मात्र-
विषयता । यत्तु दृतिनवनीतपदस्य तत्पुरुषत्वमङ्गीकृत्य दृष्ट्यधिकर-
णकनवनीतमेव आण्यपदलक्षिततत्कार्योद्देशेन ब्रूयतया पक्षस्त-
रूपाण्यप्रत्याखायेन विधीयत इति न्यायसुधाकृतोक्तम् । तदाण्यपदे
धर्मनिरूपकस्यैव पक्षेऽप्येवमप्युच्यते । आनुशासनिकनिरूपकस्यैव पक्षेऽप्यु-
च्यते । अत्रोक्तं किञ्चित् । यदि तु किञ्चिद्भ्रम-
काम्तरमभवेत्तदा तदेवास्तु ॥२॥१४७॥

आधाने ॥ सर्वत्र धर्माणां मन्त्राभ्याधीतमाकरणिकसाधारणेना-
पूर्वोपकारे एकावस्थाप्यवमानेष्वादीनामपि च श्रेयापूर्वोपकारकत्वा-
त्तथापि दृतिनवनीतमिति प्राप्ते ।

यदुपकारकता वैधर्म्यमात्रमिति तदुपकारके एव धर्माणां
निवेशः । न त्वर्थसमाजयुक्तोपकारकत्वेऽपि । श्रेयोपकारकयजमा-
नाव्यभोजनदावपि दृतिनवनीतत्वापत्तेः । न चाधानादेः श्रेयोप-
कारकत्वं प्राप्तिप्रमितम् । अग्निमाधार्पणस्यैव तत्प्रमितत्वात् । अतः
श्रेयप्रयोगवर्तितदुपकारकाख्ये एव तन्निवेशः ॥२॥१४८॥

तत्काले वा ॥ एवं चेत्सुत्याकाले एव श्रेयवैधेयिकाणां च
पशुनाशभत इत्यादीनां दर्शनाद् दृतिनवनीतत्वस्यापि सुत्याकासा-
ध्यात् एव निवेश इति प्राप्ते ।

सामान्यतोद्देशेन वाक्यस्य दोषाणामनुवर्तितम् । न हि पशु-
धातित्यस्यापि सुत्याकाशत्वे श्रेयाङ्गत्वं प्रयोजकम् । अपि तु प्रधान-
प्रत्यावृत्ति-तुष्टकाशोत्कर्ष-वाक्यानाधरूपपदेऽप्युच्यते । न चात्र तद्विधिः ।
अतः एवावर्तते ॥२॥१४९॥

कारकत्वेनाङ्गत्वसत्त्वेऽपि तत्प्रयोज्यभावेन व्याप्यत्वस्याप्यभावान् । अतो-
नावच्छेदकावच्छेदेन हेतुहेतुमद्भावः । तथापि कचिद्दृष्टानयनादि-
निष्ठप्रयोज्यत्वनिरूपणे तन्निष्ठगोप्यत्वनिरूपणस्योपयोगान् मामानाधि-
करणेन तद्विरूपणं प्रति अङ्गत्वनिरूपणस्य हेतुत्वान् सङ्गत्युपपत्तिः ।

अथ प्रयोज्यत्व, कचिन्नित्यर्थपुरुषार्थविचारद्वारेण निरूप्यते, कचि-
दन्यद्वारेण, कचित्साक्षादेवेति प्रयोज्यत्वमेवाध्याप्यार्थः । क्रत्वर्थपुरुषार्थ-
सक्त्यु हतोपचिद्वत्तमपि उदाहरणविशेषनिष्ठतया प्रयोज्यत्वविद्वत्पु
विचार्यत इति विवेकः ॥४॥१॥१॥

यस्मिन् ॥ वक्ष्यमाणयोः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्ष्यमुच्यते । तत्र
तन्मन्त्रे तावत्स्य प्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठानः पुरुषार्थसदुपकारार्थः
क्रत्वर्थ इत्युक्तम् ।

तच्च, कस्ते ब्राह्मणालादौ न कलञ्जश्चरयेदित्यादिनिषेधेषु
साध्याग्नेः । अनुष्ठेयताभावान् । निषेधेषु स्य प्रार्थितसाध्याप्रसिद्धेय ।
क्रत्वर्थसक्त्यो आधानादावतिव्याप्तिश्च ।

यद्यपि शास्त्रदीपिकायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वं क्रत्वर्थत्व
तद्विज्ञातं करणफलवृत्ति पुरुषार्थत्वमित्युक्तम् । तदपि न, क्रत्वर्थ-
निषेधानामक्रियात्वेनानितिकर्तव्यतात्वेन तन्मन्त्राग्नेः । आधानाध्य-
यनयोरेकमयमिषतया तन्मन्त्रे तदुक्तत्वेन* तत्र पुरुषार्थसक्त्य-
स्यातिव्याप्तिश्च ।

तस्मान् स्वयं प्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधिविषयताकत्वं
पुरुषार्थत्वम् । स्वयं प्रार्थितत्वञ्च शास्त्रानधीनोद्देश्यसाधनताज्ञानजन्ये-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदुक्तत्वेन, इति तु प्रतिभाति ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमः पाठः ।

अथातः क्लृप्तं ॥ एवं सिद्धे शेषिनिष्कृषिते शेषत्वे प्रयोजक-
निष्कृषितं प्रयोज्यत्वमिह निष्कृष्यते । तच्च परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्य-
त्वम् । कृतिव्याप्यत्वश्चानुष्टायत्वस्य कालादिव्यावृत्त वाजपेयाधि-
करणे कौस्तुभ एव निष्कृषितम् । अतश्च कालादेः कृतिकारकल-
घटिताङ्गत्वमन्तेऽपि प्रयोज्यत्वाभावः । अङ्गत्वाच्च प्रयोज्यत्वस्य भेदः ।

तेन यदुद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्व इत्यत्र, तत्तत्प्रयोज्यम् । यथा
दधानयनप्रयाजा आमिषादर्गपूर्णमासादेः । यस्मिन्कृतिव्याप्यता-
निष्कृषितोद्देश्यताग्राहि यत्तत्तस्य प्रयोजकम् । यथाऽऽमिषादग्नादि
दधानयनादेः । उद्देश्यता चात्रानुपादेयपक्षकमाधारणी यावद्वा ।
तेन कालनिमित्तादेः प्रयोजकत्वाविधातः ।

यद्यपि विधिरेव सर्वानुष्टापकः । प्रवर्तनारूपत्वात् । प्रवर्त-
नारूपो हि विधिरिष्टसाधनत्वमिव कृतिसाध्यत्वापरपर्यायप्रयोज्य-
त्वमपि विषयव्याप्तिपत्तौति भवति प्रयोजकः । तथापि च यदुद्देशेन
प्रयोजयति तस्यापि प्रयोजकत्वव्यवहारः ग्राह्यः ।

अत्र च यद्यपि न प्रयोज्यत्वावच्छेदेन तच्चिरूपणं प्रति शेषत्व-
निष्कर्षणस्य हेतुत्वम् । निमित्ताद्यङ्गत्वाभावेऽपि नैमित्तिकस्य
तद्व्यवस्थेनाङ्गत्वे व्यापकत्वस्येव पुरोडाशकपाद्यादेस्तृतीयवाप प्रति

यदंशे अप्राप्तिस्तदंश एव कल्पनात् फलस्य च रागप्राप्तयेन तत्कल्पने
प्रमाणाभावादविधेयत्वम् । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे श्येनफलस्याभिचारस्य
विधेयत्वाविधेधाविषयत्वम् । सिद्धान्ते तु रागप्राप्त्याश्च हिं-
स्यादिति निषेधविषयत्वम् ।

न च हिंसाशब्दस्य मरणानुकूलव्यापारवाचित्वात्तस्य च वैरि-
मरणास्याभिचारफलकश्येनरूपस्य विहितत्वात्कथं निषेधविषयत्व-
मिति वाच्यम् । अभिचारं यजेतेति सामानाधिकरण्याच्छ्येन-
धमानकर्तृत्वावगतेरभिचारपदस्य मरणानुकूलश्येनकर्तृनिष्ठविषदा-
नादिव्यापारवाचित्वावगतेस्तस्यैव श्येनफलत्वावसाथाद्रागप्राप्तस्य तस्य
निषेधविषयत्वोपपत्तेः । एवञ्चावश्यं श्येनेन विषदावाप्युत्पत्तिश्चेन
वैरिमरणम् । न तु श्येनेनेव याथादिति श्येयम् ।

यत्तु वैरिनिष्ठो मरणानुकूलव्यापार एवाभिचारपदार्थः । तत्र च
यजमानस्य श्येनद्वारा प्रयोजककर्तृत्वमिति तस्य निषेधाविषयत्वेऽपि
यजमानस्य पापोपपत्तिरिति केनचिदुक्तम् । तत् श्येनस्यैव तथा
यति प्रयोजकव्यापारत्वात्तस्य च विहितत्वात्तत्कर्तृत्वेन यजमाने
पापोत्पत्त्यनुपपत्तेरुपेक्षितम् । यत्र तु वैरिमरणकामो यजेतेति
श्रुतं, तत्र वैरिमरणानुकूलकर्तृनिष्ठबौद्धिकव्यापारभावेऽपि वैरि-
मरणरूपपरानिष्ठचित्तनादेव यापमिति श्येयम् । अभिचारार्थ-
कर्मवक्ष्यामधर्मत्वस्वरणत्वा तथा । प्रकृतेऽपि तथैव दास्यते ।

यदा गोदोहनादीनां यष्टीशुव्या पुरुषार्थत्वावगमेऽपि प्रकरणात्
कृतव्रतत्वम् । इतरथा, प्रचयनस्य चमसजोषेनाङ्गाभावादेष्ट्यापत्त्या
विशुष्णप्रणयनाश्रिताहुषादपि फलानापत्तेः । अतः क्षपञ्जीयत्वाद्-
दुर्गन्धमपि प्रकरणं विनियोजकम् ।

आदिवयम् । स्वर्गं कात्यादौ हि दृष्टसाधनता न शास्त्रगम्या ।
रदश्च स्वर्गस्य देशविशेषरूपत्वे । सुखविशेषरूपत्वे । शास्त्रा-
धीनेष्टसाधनताज्ञानाभ्यन्तरेच्छाविषयत्वं बोध्यम् । यागकृतूपकारादौ
तु शास्त्रगम्येति । तेन स्वर्यं प्रार्थिताः स्वर्गादयस्य तथा । अतस्तदु-
द्देशेन विधीयमाणं यागादि भवति पुरुषार्थम् । फलस्य च पुरु-
षार्थत्वव्यवहारो भाक्त इत्युक्तमेव फलं पुरुषार्थत्वादित्यत्र ।

उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मिके लक्षणघटके न तु
साध्यत्वानुष्ठेयत्वात्मिके । तेन निषेधस्य नरकाभावोद्देशेन निवृत्ति-
विधानात्फलोद्देशेन च काकविधानाच्चाव्याप्तिः । पुरुषार्थव्यवहार-
विधियु च दोषाभावोद्देशेन तत्तत्कृत्याविधानाच्चाव्याप्तिः । एवञ्च
स्वर्यं प्रार्थितमिष्टकृत्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताफलमेवेष्ट कल्पयितुम् ।
तदुद्देश्यो ह्यस्मिन् प्रकरणे स्वयमप्रार्थितपरः । तेनाधानाध्ययनयो-
ज्योतिष्टोमाद्यर्थत्वाभावेऽपि तादृशान्यर्थज्ञानार्थत्वात्कल्पत्वोपपत्तिः ।

फलार्थनिषेधेषु चोक्तविधया कृतवैश्याख्यपरिहारोद्देशेन निवृत्ते-
र्विधेयत्वाच्चाव्याप्तिः । नातिराज इत्यादौ तु कृतपाहुष्याप्राप्तार-
जन्यत्वेऽपि षोडशियवृत्त्याभावं प्रत्युद्देश्यत्वाविधातास्तथा । एवं कृत-
पाभ्यस्तुष्ट्याविधिष्येति सर्वं समञ्जसम् ।

यदा, कानेन लक्षणकरणम् । अपि तु फलस्यापीतराग्रवद्भा-
वनाविशेषणत्वादधिष्यतम् । न ह्यन्याग्रयोरेषा विशेषणत्वातिरिक्तं
विधेयतम् । यदि तु विशिष्टभावनाविधावर्थादितराग्रयोर्विधि-
रित्युच्येत, तत्फलस्याप्यविशिष्टमिति प्राप्ते ।

विशिष्टभावनाविधाने चार्थिकविशेषणविधेरावश्यकत्वात्तस्य च

अथ वा षष्ठीसम्बन्धमात्रवाचिनी हीपादिन्यायेन सार्वकाम्य-
वाक्यप्राप्तपक्षप्रयोजकप्रणयनजनकत्वसम्बन्धेनैव प्रकरणानुरोधेन पशू-
हेमेन गोदोहन विधत्ते । न तु साचादिति प्राप्ते ।

दुर्बलप्रकरणानुरोधेन परम्परासम्बन्धाङ्गीकारे प्रमाणाभावा-
द्धीपादिविधिमविधिक्षायाभावाच्च साचादेवोद्देश्यत्वं पशूनाम् ।
प्रणयनवैयर्थ्यस्य च परप्रयुक्तगोदोहनजन्योपकारमात्रोपजीवनेन
प्रणयनस्य तत्प्रयोगे अनङ्गत्वमसापाहितया अनामङ्गलतात्पुरुषार्थत्व-
मेव तस्येति पशुप्रयुक्तमेव गोदोहनमिति स्वतन्त्रपक्षकामनायामेव
कर्तव्यम् ।

यत्तु भाव्यकारादिभिर्वाङ्मनः प्रतिपत्तादिना द्रव्यमर्जयेत्प्रा-
दिना राजन्य इत्यादिविधिमुदाहृत्यानामभावीतस्यापि प्रतिपत्ता-
दिनियमस्य कलकल्पनाभिधा कलपर्यन्तावसायात् तादृशविशिष्टोपा-
यार्जितद्रव्यमपि सर्वं कलपर्यमेव । अत एवाव्यभिचरितश्चिरस्थिति-
सम्बन्धात् तत्प्राप्तेऽद्यादीनामपि कलपर्यन्तविद्विरिति पूर्वपक्षयिज्ञा ।
युत्यापभावाददृष्टकल्पनस्य च कलपर्यन्तपक्षेऽपि तुल्यत्वाच्चियमस्य
कलपर्यन्तात्पक्षेरेव न स्य च रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् तदार्जितद्रव्यस्य
दृष्टापर्यन्तादिहितविहितसाधारणपुरुषकृत्यजातपक्षमेव । इतरथा
जीवनपरिपोषात् धर्मतन्त्रपरिपोषापक्षेः । किञ्च द्रव्यार्जनरूपा-
द्रोपक्षमेव धर्मकृत्यामुपक्रम्याधो दर्शपूर्णमासवाजी मघमावाद्यां
वा पौर्णमासी वाऽतिपातयेदित्यनारम्भरूपातिपातनदर्शनात्पक्षेति ।
अतो द्रव्यार्जत तावत्पुरुषार्थम् । नियमोऽप्यदृष्टार्थत्वेऽपि पुरुषार्थ-
एव । एवञ्च चामवत्यादयोऽपि पुरुषार्था एव । कलपर्यन्ते प्रमाणा-

क्षणभावनायाः प्रतिषेध एवाय पुरुषार्थः कस्यचनक्षणादिप्रति-
षेधवत् ।

अतश्च निषेधेनेषणस्यानिष्टसाधनत्वाच्चेष्टेऽपि फलान्तराकाङ्क्षा-
भावाच्चैतादृशा दोषसा युक्तो भवतीत्याचार्यवादिनाघस्यप्रसक्तकल्प-
नाहुपपत्तेर्नार्थवादिकप्रसक्तप्रयुक्तम् । अर्थवादस्वीक्षणजन्यप्रत्यवाद्या-
भावबोधनद्वारा ईक्षणमिन्देति प्राप्ते ।

तस्य मतमिति प्रतश्चक्ष्मेनोपक्रमस्तेनाहुष्ठेयक्रियाप्रतिपादानात्
तदहुरोद्धेनोपमहारस्यो निषेधोऽप्यनुष्ठेयामेव क्रिया विधत्ते । अत-
एव नञ्-ईक्षतिभ्यामोचणाभाववर्ककस्यरूपा क्रियैव क्षणपया विधी-
यते । मानसकस्यस्य प्रवृत्त्यविनाशतत्वात् । ईक्षतिरेव वा कसको-
नञ्पद तात्पर्यपादकम् । न चैवमुद्यदादित्यस्य पदार्थैकदेशे ईक्षणे
अन्वयानापत्तिः । कारकाया प्रथमतो भावनान्वयस्यैव स्वीकारेणै-
कदेशेऽन्वयाप्रसक्तेः । यस्मिन् हि सोमादौना प्रथमत एव धामर्थ-
त्वयत्नस्यते एवेद दूषण न त्यज्यते । अतोऽनीक्षितकर्मत्वेन
यत्तुवप्रक्षितकरणत्वेनैव वा भावनान्वयः । पार्ष्टिकान्वये तु समस्त-
पदघटितवाक्यस्यैव कल्पमात्र कोऽपि दोषः ।

अतद्यादित्येषणाभावसकल्पभाववैवोदये निमित्ते विधीयते ।
यमुदादिवच्यप्रत्ययेन निमित्तत्वाभिधानात् । तत्प्रवृत्त्यर्थवादि-
काघस्य । अतः सिद्ध भावनाभिधे नञ् समन्यात्पर्युदासः, य च
प्रसक्तप्रयुक्त इति ।

नन्वेतमपि नञोभेदवाचिलस्य तदन्य-तद्विरुद्ध-तदभावेपु
नञ् इति प्रसिद्धेरुक्त्यदेनैव समन्यास्वीकारादुचक्षिमादित्येषण-

प्रतिषिद्धत्वाभावात्सुखदृष्टित्वमेव । योऽपि च जीणि कर्माणि जीवि-
नेत्यादिवचनात्प्रकरणाद्यभावाच्च पुरुषार्थः ।

न्यायागतेन द्रव्येण कुर्यात् कर्माणि वै द्विजः ।

अन्याद्योपगतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यपण्डितः ॥

धर्माकाङ्क्षी तु यजते न धर्मपक्षमश्रुते ।

इत्यादिवचनेन मुख्यगौणसाधारणवृत्त्युपायानामधिकारितार-
तम्येन कत्वर्थस्यापि बोधनात् संयोगवृत्त्युक्तन्यायेनोभयार्थत्वेऽपि न
दोषः । यदि तु शिष्टोऽन्धादेः कचित्सुखशरणं भवेत्, तदा जीव-
साश्रितयावज्जीवशिष्टोऽङ्गनियमस्यैव पक्षजनकत्वं बोध्यं, न तु प्रति-
पक्षेति धर्मोऽयं विचारः । छत्रादिनात्वेन वा बोध्यः ॥४॥१॥२॥

तदुत्तरं ॥ तस्य मतमित्युपकृत्य,

नेचेतोद्यन्तमादित्यमर्लं यत्नं कदाचन ।

गोपरक्तं न वारिप्तं न मध्यं नभसो गतम् ॥

इत्यादि प्रज्ञापतिव्रतं श्रुतम् । तत्रापि भाष्यकारादिभिः प्रति-
षेधत्वे पर्युदासत्वे बोधयथापि पक्षकल्पनादिभिः प्रत्यर्थत्वमा-
शङ्क्य, अनारभ्याधीतनाश्रुत्याद्यभावेन च कत्वर्थत्वाद्युपपत्तेः पर्यु-
दासत्वमङ्गीकृत्य पुरुषार्थत्वं सिद्धान्तितम् । तदपि कलत्रभक्ष्य-
प्रतिषेधहिरण्यधारणन्यायेन कत्वर्थत्वशङ्काद्युपपत्तेरुपेक्षितम् ।

विचारस्त्यगेवात्र कर्त्तव्यः । किमयं प्रतिषेधः पर्युदासो-
वेति । सिद्धान्ते चार्थवादिकफलप्रयुक्तत्वात् प्रतिषेधपक्षे च तद-
भावात् शङ्क्युपपत्तिः । नच मन्त्रः प्रधानाश्रयद्वयपक्षेधर्तव्योद्य-
नपक्षे सचपाभिः अनुपपत्तेः पर्युदासत्वायोगाद्भागमाश्लोचदादित्ये-

लक्ष्यकनाभावाद्यत्रन्देऽपि तदनापत्तेर्नैतत्तु स्यादिविधायकत्वम् ।
तदेतदर्थवादत्वं तृतीयसिद्धत्वेन पूर्वपक्षोक्त्यानाभावेऽपि शिष्य-
द्वितार्थमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

यत्तत्र भाष्यादिभिः सिद्धमुक्तं स्यादाकारस्य ज्ञानदानेन
विकसत्वात् पूर्वपक्षे परिधानीये कर्मणि आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति
यज्ञपात्रेति यज्ञपात्रकरणकदाशतुपपत्तिरिति । तत्पूर्वपक्षे उक्त-
भाष्यार्थपात्राणां दृष्टकृत्वान्तेवास्य यज्ञसाधनत्वाभावेऽप्यायुधशब्दा-
भावेन प्रयोजकतत्वेन यज्ञपात्रलोपपत्त्या दाहोपपत्तेरुपेक्षणीयम् ॥
४॥२॥४॥

तच्चैकलं ॥ पशूना यजेतेत्यादौ यज्ञोपादेशपद्यादिगता संख्या
विभक्त्युपात्ता वा किं विवक्षिता न वेति चिन्त्यातम् । यत्प्रमथा-
नामि नामानीति एतस्या प्रतिपदिकार्थस्य पश्चादेर्विभक्त्युपात्त-
संख्याविशेष्यत्वरूपसत्त्वसमाख्यया विभक्त्युपात्तसंख्यायाः प्रतिपदिकार्थं
प्रति पदयुक्त्या योग्यतारूपसिद्धेन च विशेषणसावगमादाख्यौघक्रिया-
न्वयानुपपत्तेस्तदभावेऽपि क्रियाया श्वेदशुष्काच्च विवक्षिता संख्या ।

न चैकत्वादेः पदन्वयेऽपि तद्विशिष्टस्यैव पशोः कारकान्वयद्वारा
क्रियासम्बन्धासोहितोष्णीयादिवत्पशुविशेषणस्यापि विवक्षोपपत्तिः ।
संख्यापरण्ययोर्विभक्ता युगपदुपादानेन संख्यायाः प्रथमतः पशु-
न्वयमभिधाय पद्याद्विशिष्टस्य पशोः कारकान्वयाभिधाने विरम्य
स्यापारतापत्तेः । न च न्यायि संख्यायाः पदयुक्त्या पश्वन्वयाद्वौ-
काराद्युगपदन्वयद्वयस्य शब्दबोधस्य च निवृत्तत्वात् प्रथमतः शब्दस्य
पशोः कारकान्वयमङ्गीकृत्य पद्यासंख्यायाः पश्वन्वयाद्वौकारे तदापि

शैवाद्यस्यैककलेन विधानोपपत्तेर्न संकल्पसङ्घाता । न च सुवन्त-
सम्बन्धेन गजः समासापत्तिः । नानुयाजेधितिवदुपपत्तेः । न च गज-
आदित्यपदेन वा सम्बन्धः उद्यत्पदेन वेत्यत्र विनिगमकाभावः ।
विशेष्यसाकाङ्क्षत्वस्यैव विनिगमकस्य सत्त्वादिति चेत् ।

तथात्वेऽपि गोद्यन्तमिति सुवन्तपदस्य निपातान्वययुक्त्यभावेन
उद्यत्क्षिप्तेऽपि पदद्वयलक्षणाया आवश्यकत्वात् । तथात्वे स्वभावेनैव
नादृग्नादित्येषणस्य सर्वदा जायमानत्वेनाप्यस्योपपत्तेर्विधिवैकल्यात् ।
स्वरसतः प्रतीयमाननिषेधस्य संकल्पसङ्घाताऽप्यपरित्यागेन भवदुष्क-
पधुंदासानुपपत्तेय । अस्मिन्नुदाहरणे तथाङ्गीकारेऽपि न वारिष्ण-
मित्येकादश्याश्च भुञ्जीतीत्यादौ च संकल्पसङ्घाताया आवश्यकत्वाच्च ।
प्रयोजनं स्पष्टम् । सुषाण्यस्यैव विचारे सुधीर्मर्याद्व्यानि ॥
४॥१॥३॥

द्रव्याणि ॥ स्मरयेत्याद्युपक्रम्य श्रुतस्य यज्ञायुधवाक्यस्य द्वितीये
उदाहरतस्यैव साक्षात्प्रमाणभूताग्नेयाद्युद्देशेनोत्पत्तिवाक्याविहितद्रव्य-
कोपाग्न्याजोद्देशेनैव वा स्मरादिद्रव्यविधायकत्वम् । इतरथा यमस्त-
वाक्यरेष्वप्यपत्तेः । यज्ञशब्दस्य तत्साधनोद्भूतमादित्यकत्वापत्तेः ।
तस्मादुद्भूतमादित्यवाक्यैः स्पर्शादीनामुद्भूतमाद्यर्थेष्वप्याख्येन सह वि-
कल्पेनोपाग्न्याजार्थत्वमपीति प्राप्ते ।

यम्वरणविधेरुक्तवाक्यत्वादस्य तदर्थवादत्वेनाप्युपपत्तेः अन्यत्रोप-
भूतेन सर्वत्रो वेति वाक्येन विहितस्याख्यस्य पापिकमापादकत्वा-
नुपपत्तेरुद्भूतमादिक्रियाभेदेऽपि च द्रव्यस्य यम्वरणरूपेकक्षिप्ता-
यमन्वादेशोपपत्तेराद्युधशब्दस्य प्रयोजकत्वसङ्घाताऽप्युपपत्तौ साधन-

यादीनामपि बाधप्रसङ्गात् तच्चित्तत्वा दानाश्रितस्यैव गोरुद्देशेन
विधानार्थमेकग्रहणोपपत्तेः । अतो विवक्षितैव सख्याः । अत एव
कर्णायामा अवशिष्टा रौद्रा नभोरूपा पार्जन्यास्तेषामैन्द्राग्नौ दग्धम-
इति दग्धमत्वदर्शनमुपपन्नम् ॥४॥१॥५॥

तथा च ॥ भवतु सख्या शब्दार्थत्वादिवक्षिता । लिङ्गन्त उपा-
देयगतमस्यशब्दार्थत्वादिवक्षितम् । न हि तन्प्रातिपदिकार्थः ।
विहादिपदात् तदप्रतीतेः । तस्य लिङ्गव्ययाधारणेन लिङ्गमामान्य-
व्यभिचाराच्च । नापि प्रत्ययार्थः । व्यभिचारादेव । नापि टादिसु
भ्यिकाराणां तन्माच्छ्रमोऽन पुषीत्यादीनाम् । वित्तिङ्गे वृक्षादौ
विषदीतलिङ्गे वृद्धमशिकादौ च प्रयोगेन व्यभिचारादेव । अत
शब्दादुपपन्नमात्रमिदं, न लिङ्गं नाम कश्चिच्छब्दस्यार्थ इत्य
विवक्षितमिति प्राप्तेः ।

विह तिष्ठतीत्यादावन्यथाविद्वलिङ्गप्रतीतेर्लिङ्गमपि कचि
डादिसुभ्यिकाराणां कचिन्निर्मूलतत्त्वादिप्रातिपदिकविकाराणां
वाच्यम् । अत सुबर्णत्वेन सख्यावत् कचिच्च प्रातिपदिकार्थत्वेनैव
विवक्षितम् । यत्र तु बाधस्तत्र साधुत्वाच्च तच्छब्दप्रयोगः ॥
४।१॥६॥

आश्रयिषु ॥ यत्रति जुहोतीति वा यत्र अतः, तत्र यजे-
न्नावहेतोद्देशविशिष्टद्रव्यागवाचिन्मात्यागाश्रयादृष्टविधया आरा-
दुपकारकत्वम् । उद्देशाश्रया नदृष्टविधया तदुपकारकत्वमेव । अत-
एवोद्देशाङ्गभूतदेवतायास्त्वानाङ्गभूतद्रव्यापेक्षया दुर्बलत्वम् । प्रवेपसु
तत्र त्यागाङ्गद्रव्यसम्भार एव । जुहोतिस्त्वले तदङ्गमेवादृष्टविधये

विरम्यव्यापारतापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि भावनान्वितकारक-
विशेषणविशेषणस्यासमस्तपदस्यत्वे भावनान्वयस्युत्पत्त्यभावेनाविवक्षोप-
पत्तेः । इतरथाऽऽरुह्यस्याप्यानुग्रामनिकमत्वर्थलक्षणाया एकहायनीं
प्रत्येव विशेषणलोपपत्तौ प्रथमतः क्रियान्वयमभ्युपगम्य पार्ष्टिकैक-
हायनीसम्बन्धसिद्धान्तमङ्गापत्तेः ।

अतः च लौहित्यादेर्भावनान्वितकारकविशेषणविशेषणत्वेऽपि
समस्तपदत्वान्न सति । वारवन्तीयादेस्तु हत्वा शब्दोक्तभावग्राह्यात्ते-
वान्वय इति न कापि सति । अत एव शोभाश्रयादीनामपि न
प्राथमिको धात्वर्थान्वयोऽपि तु भावनान्वय एवेत्युक्तं तत्र तत्र ।

किञ्च न प्रत्ययार्थन्यैकत्वस्य प्रकृत्यर्थं पशु प्रति प्रकारता ।
प्रत्ययार्थप्राधान्यमङ्गापत्तेः । अत्र तु पशोरेव करणस्य प्रतीवैकल्य
प्रत्यपि प्रकारता । अतश्चैकलस्य करणत्वव्यतिथेयभावनायामप्रकार-
त्वादतिवधेति प्राप्तेः ।

पशोरे करणस्य एवान्त्यो न त्वेकत्वेऽपि, प्रमाणाभावात् । अतश्च
पशोस्तद्वारा भावनान्वयवत् सत्त्वाया अपि बलीयस्या समानाभि-
धानश्रुत्या आधेयत्वेन सामानाधिकरण्येन वा प्रथमतः कारका-
न्वयस्यैवाङ्गीकारात्पद्याच्च पदश्रुत्यादिना आधारत्वसम्बन्धेन पशु-
न्ययोपपत्तेर्निर्दिष्टश्रुत्यन्त्येन सत्त्वायाभावनान्वयसम्बन्धित्वमिदं विचिन्तयितुम् ।

न चैव यदि शोभामपहरेयुरेकाङ्गा दत्तिषां दद्यादित्यादा-
द्येकपदवैयर्थ्यम् । नामित्यनेनैकल्यविधानोपपत्तेरिति वाच्यम् ।
एकल्यविधिबद्धोत्पत्तिविधेरपि प्राप्तदृष्टिमाऽनुवादेन धेनुर्दत्तिणेति वत्
त्रिभिः प्रकारकाकारविधानेनापत्तौ दादप्राप्तपत्यावस्थामान्यविहिता-

स्वाप्ताकार्यागः । प्रकृतौ तु द्रव्यनाम्ने वक्ष्य सर्वाणि क्वीपि नश्वे-
युधंशेयुरपहरेयुर्वाऽऽख्येनैतादेवताः परिसंख्याय यत्नेतेति वचनादा-
ख्येन समापनम् । सन्निपत्योपकारकत्वे तु सम्कार्याभावादिडादि-
वक्षोप एवेति विमेषः ॥४॥१॥७॥

अर्थः ॥ एव तावत्कल्प्यपुष्पार्थविचारद्वारेण प्रयोजकत्वं
चिन्तितम् । इदानीं तु मायादेव तच्चिन्त्यते । तत्सिद्ध्यर्थं तु काचित्को-
ऽङ्गाङ्गिभावविचार इति सुखसहस्रार्थं प्रतिज्ञाभावमिदम् ॥४॥१॥८॥

एकमिष्यन्तेः ॥ चातुर्मात्रेषु प्रथमे पर्वणि तस्मै पयसि दधानमधति
वा वैश्वदेव्यामिवा वाजिनभ्यो वाजिनमिति श्रुतम् । तच्च दधानमध-
स्यामिवा वाजिनश्चेत्युभयं प्रयोजकमुतामिचैवेति चिन्तायाम् ।

दधानमधस्याम्ये तावत्तत्प्रयोऽधिकरणकं दधानयननाचं श्रुतं न
तु पयसो दध्नो वा प्राधान्यम् । सप्तम्या प्राधान्यान्निधानात् । तथात्वे
उद्देश्यविमेषणत्वेन तापस्याविवक्षापत्तेश्च । न चानयतेर्द्विकर्मकतात्
प्रथमो व्याप्यमानत्वेन दधपेक्षयाऽपि प्राधान्यावगतिः । द्विकर्मक-
धातुश्ले च अधिकरणादिकारकान्तराविवक्षायां कर्मकारक-
सम्बन्धमात्रविवक्षायाश्च सम्बन्धमामान्ये षष्ठीप्राप्तौ अकथितश्चेति
सूत्रेण कर्मसञ्ज्ञकरणाद्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाण-
भावात् । प्रकृते षष्ठमौश्वर्येणाधिकरणत्वविवक्षावगतेर्द्वितौयकर्म-
प्रसङ्गमावाच्च ।

दक्षस्तृतीययोगभावादेव शक्तुवन्न प्राधान्यावगतिः । न ह्यामिवा
नाम दधिपयोरूपा । रसघनीभावादिधर्मभेदेनायान्तरत्वात् ।
तस्यै श्रुतं तस्यै दधि तस्यै आमिवा तस्यै वाजिनमिति भेदेन

तरौ । समप्रधानौ वा । अत एवोभयत्र मन्त्रस्तत्तद्भूतदेवतादि-
प्रकाशनार्थ एवेति स्थितिः ।

यत्र तु स्त्राहाकारस्त्रिष्टुक्त्सूक्तवाकपशुपुरोडाशपिष्टलेपादि-
होमराजिनेष्वादी परकीय इत्य देवता वा प्रचेपाग्नेनोद्देशाग्नेन
मन्त्रेण वा संस्क्रियते । यथा स्त्राहाकारसूक्तवाकपशुपुरोडाशादा-
वाग्नेयादिमन्त्रदेवतोद्देशाभ्यां स्त्रिष्टुकति प्रचेपाग्नेन तदीय इत्य,
मन्त्रेणैव तदीयादेवता । उद्देशाग्रस्य स्त्रिष्टुक्देवताकत्वात् । पिष्ट-
लेपादौ प्रचेपेण तदीय इत्यमेव । सर्वत्र प्रमाणं तत्र तत्रोक्तं वक्ष्यते ।
यस्तु तत्र त्यागाग्रं सोऽदृष्टार्थं एव । न च तस्य पदार्थैकदेशत्वा-
न्निष्प्रयोजनकत्वेऽपि न सति । विहितपदार्थान्यथानुपपत्त्या तद-
वयवानामप्यर्थाद्विहितत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षोपपत्तेः । अत सोऽप्यदृष्टार्थं
एव संकल्पवत्प्रचेपाद्यन्तं तत्संस्कार्यद्रव्याद्यन्तमेव वेति तत्संस्कार्य-
द्रव्यदेवतादावेव प्रोक्षणादिवददृष्टं जनयतीति मन्त्रिपत्थोपकारक-
त्वाप्रयुक्तचेति प्राप्तेः ।

विशेष्यतया गृहीतस्य त्यागाग्रस्य प्रचेपाद्यन्तत्वे प्रमाणाभावा-
देवतादेश इष्टमात्रापेक्षतेनादृष्टोपकारानपेक्षत्वात् प्रकरणात्पार्गा-
ग्रस्यारादुपकारकत्वमेव प्रथायादिवन् । तत्र तेतावान्निग्नेय ।
यत्परप्रयुक्तद्रव्यदेवतोपजीवि, तस्य परप्रयुक्तभावे स्त्रातत्त्वोऽपि तद्द्रव्य
देवताऽऽवेपकम् ।

अत एवैककपाक्षस्य सर्वहोमे स्त्रिष्टुक्त्वागम्य सोप एव ।
सोपकारकद्रव्यस्य जायादिनिमित्ताभावेनाज्येनापि समापना-
योगात् । यथवादावधाने वाचनिकप्रथायादिविनिर्वाणेऽपि च न

आमिदायागाङ्गत्वानापत्तेस्तद्विकारेऽतिदेशो न सिद्धोत् । अथै
 हवींषीत्यस्य च विनिगमनाविरहेणावयुत्यानुवादत्वस्य स्वप्नते*
 आपत्तेः । यत्तु भाव्यकारादिभिः पूर्वपक्षे वाजिनलोपे आमिदानाश्र-
 इव पुनर्दधानयनेन वाजिनोत्पत्तिः सिद्धाम्ने स्वाज्येन समापनमिति
 प्रयोजनमुक्तम् । तत् पक्षे हविर्नाशादिनिमित्ते आज्येन समापनस्य
 विधिवत्त्वेन वक्ष्यमाणत्वेन पूर्वपक्षेऽपि तुल्यत्वादुपेक्षितम् । ४. १॥८॥

पदकर्म ॥ सोमकथार्चमेकहायनीं विधाय क्रयदेशे तद्वयने
 क्रियमाणे, तस्याः षट् षडान्यनुमिक्तामिति सप्तमं पदं स्फोते
 लिखेत् । शिरस्यमन्तर्धाय पदे जुहोति । ततः सप्तमं पदमभ्यर्चु-
 रञ्चक्षिना गृह्णाति । यर्हि हविर्धाने प्राची श्वत्सवेधुस्तर्हि तेनाश-
 सुपांश्यादिति श्रुतम् ।†

तत्राशाभ्यजनमपि क्रयवदेवैकहायनीनयनस्य प्रयोजकम् ।
 जन्यत्ववदङ्गितस्याप्युभयत्र समत्वात् । अशाभ्यञ्जने हि तच्छब्देनैव
 पदप्राप्तयो निर्दिष्टा इति ते तदङ्गम् । षट्स्य चैकहायनीमिह-
 पितृत्वम्, तस्याः सप्तमं पदमित्यनुवङ्गाच्छाखांस्तरवचनाद्यावगत-
 मिति साऽपि तदङ्गम् ।

अतएव नीयमानसंस्कारार्थस्य नयनस्याप्युभयार्थत्वादुभयप्रयोज्य-
 त्वम् । न च प्रकरणादेवैकहायनीत्वाभावात् तच्छब्दस्यानुवादकत्वम् ।
 प्रकरणप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रयोजकत्वफलकाङ्गलविधुपपत्तेः ।
 न च तथापि क्रयप्रयुक्तलविशिष्टैकहायन्या एव तच्छब्देन परामर्शात्

* स्वप्नते,—इति भवितुमुच्यते ।

† तत्राश्रयप्रवृत्त्यादिति,— इति भाव्यहल पाठः ।

यवदेशाच्च । भोषयभोष्येदिति विकारवाचि-यप्रत्ययान्तपक्षश्च-
पर्यायत्वाच्च । जुषतां जुष्यं पच इति तु धान्यशब्दवद्विकारपरम् ।
अतश्च दधानयनस्य वाक्ये उद्देश्यभावात् सामर्थ्येन दधिसंसृष्टपयो-
जन्यामिदार्थत्वाङ्गीकारे च जन्यत्वाविशेषेण वाजिनार्थत्वस्याप्यवगतेः
उभयं प्रयोजकमिति प्राप्ते ।

ना वैश्वदेवोति सर्वगान्नः प्रकृतपरामर्शित्वात् पूर्ववाक्ये यत्रा-
धान्येन निर्दिष्टं तदामिषेत्यवधार्यते, न त्वर्थान्तरम् । रसश्च मधु-
राक्षरूपयोस्तयोरेवावधार्यते इति न ततोऽप्यर्थान्तरम् । घनोभावस्तु
पौष्ट्यादिवदभेदेऽप्युपपन्नः एव । पृथङ्निर्देशोऽप्यवस्थान्तरात् ।
विकारार्थ-यप्रत्ययस्यतिरपि तच्छब्दाद्यतुरोधेनावस्थापरैव । तस्मा-
न्नामिदार्थान्तरमपि तु दधि पयो वा । तच्चापि विशेषनिर्णय-
स्त्वष्टमेऽतिदेशश्चिद्व्यर्थं निरूपयिष्यते ।

तसिद्धं स्वामिषा एवामिषारूपोद्देश्यसम्बन्धित्वावगतेर्दधान्यमं
तत्प्रयुक्तमेव । न तु वाजिनप्रयुक्तम् । तस्य तच्छब्दाद्यभावेनार्था-
न्तरत्वप्रतीतिः । तज्जन्यत्वेऽपि शेषित्वावगमात् । अतश्च तस्यातु-
निष्पन्नत्वात् तद्यागस्य स्निग्धकृदादिवदनुनिष्पन्नप्रतिपत्तित्वावगमेन
परप्रयुक्तदधान्यमनोपजीवितावगतेर्न तत्रप्रयोजकत्वं वाजिनस्य कल्प-
नीयं गौरवात् ।

प्रयोजनं, पूर्वपक्षे वाजिनयागस्यार्थकर्मत्वेन समप्राधान्यापत्तेरा-
मिषायागविकारेऽनतिदेशः, सिद्धान्ते मनुनिष्पन्नप्रतिपत्तित्वेना-
मिषायागाङ्गत्वात् तद्विकारेऽतिदेशः ।

सोमेयरस्य तु सिद्धान्तेऽपि वाजिनयागे अर्थकर्मत्वं वदत-

द्वैधमित्यप निराकृतत्वाच्च पुरोडाशार्थकपालनियम इत्याशङ्कते,
ततोऽस्तु नाम पुरोडाशसम्बन्धविशिष्टस्यैव विधानम् । तत्फलञ्च
तद्विस्तृकपालव्यावृत्तिरेव न तत्प्रयोजकत्वमपि । सम्बन्धरूपाङ्गाभावे
ऽपि अग्निहोत्रहवणीन्यायेन प्रधानभूतकपालवाधानुपपत्तेश्चादौ
तन्नियमाभावरूपस्याप्रयोजकत्वकल्पस्यासम्भवादिति प्राप्ते ।

पुरोडाशसम्बन्धस्य प्रमाणात्तरस्यस्यालोचने तत्प्रयुक्तत्वस्याप्यव-
गतेर्न पुनश्चोपेक्षापविधिरपि तत्प्रयुक्ते । अतो स्वाध्यादादवधात-
कात्तौनन्तुतोपवाप परप्रयुक्तकपालोपजीवितया न कपालोपा-
दानादादयो प्रयोजक । निनयनकात्तौनन्तु कपालधारणस्य
प्रयोजको भवत्येव । उपादानस्य तु योऽप्यप्रयोजकः । प्रयोजन,
चर्वादौ न कपालनियमः । अग्निहोत्रहवण्यान्तु वक्ष्यते ३४।१।
११॥

पश्चादनालभ्यात् ॥ पशौ, शकृत्सम्बन्धविध्यति लोहितं निरक्षतौति
श्रुतं निरक्षणं, पशुसम्बन्धं शकृत्साहितस्यैव वा प्रयोजकम् । न हीय-
तस्य प्रतिपत्तिः । हृदयादीनामेव हविर्देन तस्यानुपयुक्तत्वादपूर्व-
साधनत्वाभावाच्च । अतश्चार्थकर्मैवेदं शकृत्लोहितस्य तावत्प्रयोजकम् ।
पशुसम्बन्धोऽपि च विग्रसनवाक्यं श्रुतं प्रयोजनाकाङ्क्षं घनं हृदयादे-
रिव लोहितादेरपि पशुप्रकृतिकत्वमादिपत्तिः । न हि हृदयादेस्त-
दुत्पत्तिवाक्याधीनम् । तस्य तदभावो हविर्देनैव तद्विधायकत्वात् ।
अतस्तत्त्वत्पशुपदमपि देवतासम्बन्धमिद्वार्यं वस्तुतोऽस्तुवाद एव ।

अथ वोत्पत्तिवाक्यावगतं पशोर्धागमाधनत्वम् विग्रसनवाक्या-
सुरोधान् हवीरूपहृदयादिप्रकृतित्वरूपमेवेति विग्रसनवाक्यापि

पुरोडाशकपालन्यासापत्तिः । तथात्वे कलाभावेन तच्छब्दवैधर्ष्या-
पत्तेस्तस्यैकहायनीस्वरूपमात्रपरत्वाङ्गीकारादिति प्राप्ते ।

विधिगौरव-प्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवाभ्यां तच्छब्दस्य पूर्व-
परामर्शित्वस्वरूपावेगोपजीव्यप्रकरणप्राप्तानुवादकत्वावगतेऽस्यैकहायन्याः
कथमाचारकृत्वावसायात् तदङ्गभूतनयनस्यापि तन्माचार्यत्वप्रतीते-
रक्षाभ्यञ्जनं षडहोमादिकं वा कथप्रयुक्तैकहायनीतन्त्रयनसाभेन
चरितार्थं नैकहायन्यास्तन्त्रयनस्य वा प्रयोजकम् ।

अतस्यैकहायन्यां कथार्थं नीयमानायां देवाद्वाप्तिं षष्ठमपद-
पातेऽक्षाभ्यञ्जनार्थं पुनर्न तदानयनम् । यथाशक्तिप्रथोमादौ कथ-
सोपेऽपि वा नैकहायनीप्रयुक्तिः । अक्षाभ्यञ्जनार्थं तु ये केचित्पांशवो-
पाद्या एव । गुणसोपे मुख्यसोपास्तुपपत्तेः । होमस्तु आरादुपकार-
कत्वाद्वाप्येव । यथाशक्तिप्रयोगे तादृक्वनीये निरधिकरणक एव
वेद्यन्यदेतत् ॥४॥१॥१॥ ० ॥

अर्चाभिधानं ॥ दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशकपालेन तुषानुपवप-
तीति श्रुतम् । तत्र कपालस्य, कपालेषु पुरोडाशं अपयतीति
अपने विनियुक्तस्यापि द्वितीयथा तुषोपवापार्थत्वेनाप्याचिकैर्विशेषण-
विधिना विनियोगात् उभयप्रयुक्तत्वम् । न च पुरोडाशार्थकपाल-
त्वेनैव तुषोपवापे विनियोगाच्च तुषोपवापप्रयुक्तत्वम् । प्रकृतिविकार-
भावाभावेन तादर्थ्यसमासायोगात् । षष्ठीसमासे च मन्त्र्यमाचार-
गतेस्तस्य च कपालत्वेनैव विनियोगेऽपि पुरोडाशार्थोपाप्तस्यैव
प्रमङ्गेन सहस्रोपपत्तेरनुवादकत्वात् ।

यदि तु षष्ठसप्ततन्त्रमावादुपादेयस्य प्रकृतसहस्रस्य च तानि

चायां यावत्प्रकृतप्रतिसम्बन्धिसाम्येनान्याचेपकत्वकम् । गौरवान् ।
अस्ति च प्रकृते प्रतिपत्त्येव । ज्ञेयः । अतस्तदुपगीवकत्वमेव । अत-
एव गोपास्त्रिष्टुत इत्यपि लिङ्गमुपपद्यते । एवञ्चोत्तरार्द्धेण त्यागं
प्रति सुखेन विविधश्रद्धापि प्रधानगतप्रतिपत्त्येधानुरोधेन
वाक्यान्तरकल्पनया प्रचेपांशं प्रति प्राधान्येऽपि न चति । श्रुतयाग-
विधिनाऽपि धारणप्रयोजकत्वकल्पनाभिधया तदनुपपत्तेय ।

अत एवानुमितप्रतिपत्तेरेव धारणप्रयोजकत्वादिकल्पना ।
दोषो नामुमिते द्वाभाविनि न्यायात् । अनुमानस्य फलमुप-
त्ताय । अत एव सर्वाणि हवींषि समवद्यन्तीति लिङ्गमपि प्राधान्या-
दुपपन्नम् । अत एव स्त्रिष्टुक्तप्रचेपोऽपि प्रधानाङ्गभूतस्तदुपपन्नस्य
सन् स्त्रिष्टुक्तत्वान्तराण्यङ्गं तन्मथुक्तम् । प्रतिपत्त्यविशेषात् । अतः
न नामयविनो नोत्तरार्द्धस्य वा प्रयोजकः । आग्न्यप्रचेपस्य तु
प्रयोजको भवत्येवेति सिद्धम् । ४॥१॥१२॥

अभिधारणे ॥ दर्शपूर्णमासयोः, प्रयोजनेपेव हवींष्यभिधारय-
तीति श्रुतम् ।

तत्र प्रयाजश्रेयोऽभिधारणस्य तृतीयादितोयागामुपपन्नसंस्कारा-
पेक्षया शोपयोध्यमाएवस्कारस्याभ्यर्हितत्वाद्भवि सस्कारकत्वमेव । न
तु प्रयाजश्रेयप्रतिपत्त्यर्थत्वं, सत्त्वनाप्रसङ्गात् । न च हवि सस्कार-
कत्वे अदृष्टकल्पनापत्तेरपेक्षितदृष्टरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वाभावात् सत्त्वना-
दयाङ्गीकरणमपि न दोषावेति मिश्रमत युक्तम् । निषादस्य-
पत्यधिकरणन्यायेनादृष्टकल्पनादेः फलमुखत्वान् । किञ्च द्वितीयायाः
सहस्यर्थसत्त्वकत्वे हविषामभिधारणं प्रत्युपादेयत्वापत्तेरङ्गत्वजनस्य

तत्परत्वमेव । तथापि निरसनस्यार्थकर्मत्वाज्जाघनौवन्नौक्तिकशक्त-
लोहितप्रयोजकत्वे न किञ्चिदाधिकमिति प्राप्ते ।

द्वितीयया निरसनस्य प्रकृतित्वावगमाच्च लोहितादिप्रयोजकत्व-
मपि । उपयुक्तत्वाभावेऽपि चानुनिव्यसत्वेन प्रतिपत्तिरपेक्षतात्
परस्यरथाऽपूर्वसम्बन्धस्य सत्त्वेन चामर्षस्याभावात् प्रतिपत्तिकर्मत्वोप-
पत्तेः । प्रयोजनं, यद्भूलोहिताद्यभावनाप्रयोक्तृलोपः । प्रायश्चित्तं परं
तत्तोपनिमित्तं भवत्येव । सोमेयरलिखितरथोभागत्वमप्येव तु
त्यागांशस्यान्येन येन केनचिदा द्रव्येण समापनं भवत्येवेति
द्रष्टव्यम् ॥ ४४१ ॥ १९ ॥

एकदेश ॥ यन्नोक्ताराहुंश्च स्निष्टकृते समवयतीत्यादौ न
द्वितीयादिनिर्देशकत्वं प्रतिपत्तित्वे प्रमाणाभावादपादानत्वेन युत-
लोक्ताराहुंश्च यागं प्रति गुणत्वादुत्तराराहुंश्च तावद्यागः प्रयोजको-
भवत्येव । तस्य च समान्निकत्वेन ह्यप्रतिपत्तिव्यक्तिकिञ्चिद-
यवाचेपकत्वं सुलभमेव । न च प्रकृतपुरोडाशरूपपावयवविधत्ते न
ह्यतन्नाचेपकत्वम् । प्रकृतस्य ह्यकार्यं सर्वस्य विनियुक्तात्तेनान्यत्र
विनियोगामश्वत्वात् । न च तस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्प्रतिपादनास्य
प्रतिपत्तिकर्मत्वम् । प्रतिपादनाग्रेयादिप्रतिपत्त्युत्तराराहुंश्चैव प्रयो-
जनानपेक्षतात् । उत्तराराहुंश्चांशभेदेनापि गुण्यप्रधानत्वस्योत्तरी-
कारे वैरूप्यप्रसङ्गाच्च । प्रधानमात्रत्वस्वीकारेऽपि लक्षणाध्यात्मावद-
भिवारणाच्च । अतः स्निष्टकृतागोऽर्थकर्मैव मयाजादिवत्तुत्तराराहुं-
तदवयविनोः प्रयोजक इति प्राप्ते ।

यद्यपि तावदर्थकर्मैव स्यात्तथापि समान्निकत्वात्प्रतिपत्त्यपे-

विवक्षापत्तौ त्रिवेव करणपत्तिः । तथा च अहैकत्वाधिकरणे
तद्विवक्षाभिधानं वार्त्तिककारेण नोपपद्येत ।

यत्तु अभिधारणं प्रत्याधारत्वेनावितानामपि हविषामाधारता-
नियमं प्रत्युद्देश्यत्वाद्भिषेयणाविष्येति । तन्न । श्रुताभिधारणं प्रत्यु-
पादिष्यत्वेन विवक्षितत्वे आर्थिकाधारतानियमं प्रत्यपि चयाणामेवो
द्देश्यतापत्तेः । किञ्च यदर्था नियमाश्रयसदर्थो नियम इति सर्वत्र
कृतेराधारतानियमोऽपि अभिधारणनियमवत्तद्वारा प्रयोज्यत्वोप-
पद्येत । इतरथा पशुस्यजाघनीतुषोपवापादिवाक्येष्वपि करणता-
नियमस्य जाघनीप्रतिपत्त्यर्थत्वं कपाससंस्कारकतापत्तेरेकत्वादिविधा-
पत्तिः । एतेन यद्वद्वेऽपि लक्षणासंगतील्लयाधारतानियमोद्दे-
श्यतानामेवेष हविषस्याविवक्षामुक्तवतो भट्टसोमेयस्यापि मतं
प्रत्युक्तम् ।

यत्तु कैश्चित् द्वितीयाया एव द्वितीयायै लक्षणासंगतील-
लाभिधारणसोभयार्थत्वं विजातीयानेकोद्देश्यकत्वाच्च न वाक्यभेद-
इत्युक्तम् । तदपि न । निपादस्यैवधिकरणविरोधस्तु तादव
स्य्यात् । श्रुतोद्देश्यत्वे लाघणिकत्वस्यान्याय्यत्वाच्च । न्याय्यत्वेऽपि वा
श्रुतस्यैवोद्देश्यसंस्कारत्वेन धारणप्रयोजकत्वापत्तेयः ।

किञ्च वैजात्यं न तावन्निमित्तफलत्वादिवत् । उभयोरपि
स्वीतत्वात्तुल्योद्देश्यत्वस्य समानत्वात् । अथ वैजात्याभावेऽपि
साकाङ्क्षादेव मानेकोद्देश्यता । तथाले गोदोहनादिरपि पशु-
प्रणयनाद्युभयोद्देश्यतापत्तेः । श्रुतोऽभिधारणस्य वेवलहवि संस्कारा-
र्थत्वाद्भिन्नयमकालीनतुषोपवापपुरोडाशकपासत्यायेन शेषोत्पादना-

स्याप्यनिशेषेण सर्वप्रयाजार्चत्वादौपम्येन विकल्पः । चिरतः प्राचीनं प्रयाजान्यजतीति तु अत्रयुत्थानुवादमात्रमिति प्राप्ते ।

कालविभिन्नैः समानयनस्थानूयाजान्धस्कारकले अदृष्टार्थत्वापत्तेर्विभिन्नविधिगौरवात् चिरित्वावधुत्यानुवादत्वापत्तेस्तु प्रयाजार्चत्वेदं समानयनम् । तच्च जुष्टा जुष्टोतीति वचनादर्पप्राप्तमेवेति तदनुवादेन कालमाधमनेन विधीयते । अतस्तु प्रयाजानूयाजेभ्य इत्यथ प्रयाजाभ्यामनुयाजेभ्य इत्यपि विद्यते न दोषः । अत एव जौहवमपि परिश्रेयादाद्यप्रयाजचर्यार्चमेवेति न विकल्पप्रसङ्गोऽपि ।

एवञ्चातिथ्यायामिडान्तलेनानूयाजाभावेऽपि चतुर्गृहीतान्यान्यानीति वज्रवचनं जौहवोपम्यतश्चतुर्गृहीतयोः प्रयाजेषु समुच्चयात् प्रौढचतुर्गृहीतमादाय सङ्गच्छते । इतरथा तथोर्विकल्पादनूयाजाभावे प्रौढमादाय चतुर्गृहीतदत्त्वापत्तेर्वज्रवचनात्तुपपत्तिः । अतस्तु प्रयाजद्वयं समानयनस्य तत्सकृताव्यस्य च प्रयोजकमिति सिद्धम् । सप्तादौ तु समानयनपदं तत्कालीनप्रयाजद्वयपरम् । आध्यसंस्कारस्य समानयनस्याव्यप्रयोजकत्वसिद्धान्तात्तुपपत्तेः ॥४॥१॥१५॥

तच्च ॥ एवं तावदौपम्यतस्तु प्रयाजार्चत्वमङ्गीकृत्य प्रयोज्यत्वं विचारितं, तदेव चालिष्य समाधीयते । चतुर्भुजां गृह्णाति अष्टावुपगृह्णाति गृह्णाति चतुर्भुजायां गृह्णातीत्यवयुक्तोत्पन्नान्याव्यानि लिङ्गप्रकरणाभ्यां यावत्सर्वप्राकराणिकद्रव्यापेक्षकाव्यावर्त्तने निविपुज्यन्ते, तावच्चतुर्भुजां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदष्टावुपगृह्णाति गृह्णाति अनूयाजेभ्यस्तत्सर्वस्यै वा एतच्चज्ञाय गृह्णाते तत् भुवाया-

श्रौतविधेरेव तत्कल्पकत्वौचित्यमिति वाच्यम् । पूर्वाधिकरणवदेवा-
नुमानिके तत्कल्पनस्यादोषत्वात् । अनुमानस्य फलमुखत्वाच्च । अतएव
प्रतिपत्तिवलेनेवाचिष्ठस्य धारणस्योपजीवनादिनिगमनाविरहेण
सन्निहितमर्षद्विषयः अभिचारणोपपत्तावपि न कालान्तरीयहविरर्षे
धारणमिति । अत एव प्राजापत्यवपानां क्रतुपशुभिः सह करणपक्षे
सह पशुनालभते वपानामभिहतत्वायेति सिद्धं ब्रह्मसामकालीनत्व-
पक्षे तदभावं दर्शयति । स्पष्टञ्च स्यात् वा एतद्भिं वपा यर्हि
अनभिहता इति कृत्वाख्यं सत्यत्वमस्मिन्पक्षे दर्शयति । न चाभि-
चारणान्तरेण कृत्तलनिवृत्तिः । तस्य तापमात्रनिवर्त्तकत्वेन कृत्त-
तायाश्चनिवारणात् ॥ ४॥ १॥ १४ ॥

समानयनं ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजाय जुज्ञां चतुर्दशीं
विधाय, अष्टावुषमिति गृह्णाति प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति वचनेन
चौपश्वत विधाय पुनर्भूषायां चतुर्दशीं विहितम् । तत्रैव शान्ति-
हायेडो बर्हिः प्रतिसमानयते जुज्ञामौपश्वतमिति श्रुतम् ।

तत्र किं प्रयाजाः समानयनस्य तत्संस्कृताज्यस्य प्रयोजकास्तदर्थ-
क्षेदमुभयं, उत ते अप्रयोजकाः अनुयाजा एव तु तयोः प्रयो-
जकास्तदर्थक्षेदमुभयमिति विन्नायाम् ।

प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति दन्दाग्ने श्रुतस्य अङ्गवचनस्य प्रत्येकं
सम्बन्धादुद्देश्यगतस्याप्राप्तत्वेनानुवादायोगादौपश्वतस्य न्यायत एव
भवंप्रयाजार्थप्रतीतेः प्रयाजार्थस्याङ्गस्य सर्वप्रयाजादौ समानोतता-
द्वर्हिःप्रयाजकाल उपमृति अनुयाजार्थस्यैव वचनेन तथैवेदं समानयनं
तत्संस्कारार्थमनूयाजप्रयुक्तं न ह प्रयाजप्रयुक्तम् । अत एव औहव-

मान्यमित्यादिवचनैस्तत्तत्कार्यार्थत्वेन विनियोगादौपम्यतत्त्वानूयाज-
माचार्यत्वम् । यत्तु अष्टापुपस्यति गृह्णामि प्रयाजानूयाजेभ्यस्तदिति
वचनम् । तत्र प्रयाजत्वानूयाजत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकभेदे वाक्य-
भेदापत्त्याऽनूयाजानां प्रयाजोत्तरत्वानुवादमात्रमिति प्राप्ते ।

समयतोऽप्यनुवादावश्यकत्वे समानधनादिविधिवृष्टार्थत्वाद्यनु-
रोधेन शुद्धानुवादवचनसैवानुवादत्वम् । न च वाक्यभेदः, यद्वैक्या-
धिकरणव्युत्पादितकौस्तुभोक्तरीत्याऽध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत इति
वदवाक्यभेदात् । अत औपम्यतं प्रयाजानूयाजार्थमिति सिद्धम् ॥
४॥१॥१५॥

तदष्टमस्य ॥ अष्टापुपस्यतीत्यनेनाष्टमस्यार्थं यद्वर्णं विधीयते,
उत चतुर्भ्योवाक्यग्रहणमिति चिन्तायाम् । श्रुत्वा दष्टमस्यैव
विवक्षिता न चतुर्भ्योवाक्य, लक्षणापत्तेः । न चानारभ्याधीतेन
चतुर्गृहीत जुहोतीत्यनेनाभिर्दिष्टस्य कसर्वशोमानुवादेन चतुर्गृही-
तविधानाप्रयाजादिष्वपि तत्प्राप्तेः प्रयाजानूयाजार्थचतुर्गृहीतदयो-
द्देशेनोपस्यत्वाच्चमात्रस्यात्र विधिप्रतीतेरष्टपदं चतुष्कदयत्नवर्णार्थ-
मिति वाच्यम् । अनारभविधिना जुहोतिषोदनाविहितप्रधान-
भूतधीमोद्देशेन चतुर्गृहीतविधानेऽपि प्रयाजादिषु यजतिषोदना-
षोदितेषु प्रक्षेपाख्यहोमस्य तदीयद्रव्यवस्त्वारकत्वेन तमुद्दिश्य चतु-
र्गृहीतविधानानुपपत्तेः । अत एवोपांशुयाजादौ चतुर आज्यस्य
गृह्णान आहोत्यादिविध्यन्तरादेव भुवादित्यतुर्गृहीतविधानम् ।

अतु वेतादृशविषये तत्रापि विधेयमपि वाचनिर्देशेन प्राकरणेन
वा अष्टमेन वाधान् तस्य प्रयाजाद्यतिरिक्तविषयत्वमेवावश्यकम् ।

च द्वितीयवाक्येन विनियोगः । अन्तु वा द्वितीयवाक्याद्विग्रह-
कर्मकभावनानुवादेन दूषधर्ममात्रविधिरिति न निगृह्यविधिरपि ।

न चैवमपि प्रकल्पमन्वय मन्त्रश्रवणादेवोत्तरार्धादिवद्व्युप-
पत्त्यलोपपत्तेरप्रयोजकत्वोपपत्तिः । स्वतन्त्रकाष्ठाप्रयोजकत्वेऽपि स्व-
निष्ठाश्रमप्रोचणादिधर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेः । अतएव धर्मप्रयोजनक-
त्वेन काष्ठान्तरप्रयोजकत्वमङ्गायां तद्विवर्त्तकत्वेन, यदन्यत्र* शुद्धय
स्वर्गं दृष्टान्दोऽस्यां लोकमन्वारोहेपुरिति निन्दाऽपि मङ्गच्छते ।
धर्मप्रयोजकत्वेऽपि च दूषेकादग्निर्वा ययानुपपत्त्यं स्वर्गभिः पशुन्
ममंजेति दूषभेदेन स्वर्गभेदे दर्शनं नानुपपद्यते । न चैवमपि
यद्यपि दूषावयवकत्वमन्वयेनाप्युपपत्तेर्यूपधर्मफलदूषमन्त्रपरत एव
नियामकाभावः । प्रकल्पकरणकत्वादिव दूषीयत्वमिद्वेराद्यवाक्यवैप-
र्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्राप्ते ।

—न-दूषधर्मकत्वमन्वयः पश्यन्तः । आनुशामनिकयूपावयवकत्व-
मन्वयस्यैव तदर्थत्वोपपत्तेः । अतएव यथाशक्ति प्रयोगादौ दूषा-
भावेऽपि स्वधर्ममेव वनगमनादिसिद्धिः यस्मिन्नस्मिन्नस्मिन्नर्थम् । न च
प्रकल्पयुक्तैव प्राज्ञतात्तद्विधिवैधर्मम् । एतद्विधभावे दूषपदरहितानां
परपादान-वनगमन-दृष्ट्येदेन-भ्यासाऽऽज्यादीनां दूषार्थत्वम् स्व-
र्गं चेत्यादि मन्त्रादेन प्रकल्पयुक्तैर्युक्तप्रतिपत्तिर्धर्मोपपत्तेः । द्वितीय-
दूषच्छेदनादि, दूषश्चित्तोत्थादिशक्त्येन निरित्त दूषाभावे परं
निवर्त्तनाम् । न तु वनगमनाद्यपि । अन्तर्निष्ठनिष्कल्पकपदानु-

* यदन्यत्र, इति भाष्येन वा ।

१ यदन्यत्र, इति भाष्येन वा ।

अतस्तद्वलेन व्याप्तिकल्पनाया यव यचानूयाजसामान्याभावोऽन्यथापि,
तत्र चतुर्थचतुर्गृहीतनिवृत्तिरूपमायसिद्धिः । अतश्च व्यतिरेकमुखेन
चतुर्थचतुर्गृहीतमनूयाजार्थनितरश्च प्रयाजार्थमिति सिद्धं भवति ।
तच्चाष्टस्य चतुष्कद्वयलक्षणार्थत्वे लपपद्यत इति तत्सिद्धिः । इतरथा
अनूयाजाभावेऽप्यष्टगृहीतानि वृत्तत्वेन जौहवप्रौढरूपचतुष्कद्वयस्यैव
प्राप्तेर्यज्ञत्वाद्युवादानुपपत्तिः । कथञ्चित् प्राप्तावपि वा समस्तवाक्या
नर्थक्यम् । ॥ च वाचनिकवज्रत्वे विधेरेवायमर्थवादः हेतुपरत्वे
सम्भवति । श्रुतिलक्षणाभावात् । वस्तुतस्तु नाष्टपदेऽपि लक्षणा ।
हेतुपक्षेनैवार्धस्यानूयाजार्थत्वेऽर्धस्य प्रयाजार्थत्वे चावगते आतिशयाद्वा
अनूयाजाभावेनैवाष्टस्य बाधोपपत्तेः । अस्तु वा सा । प्रयोजन,
पूर्वपक्षे प्रयाजद्वयार्थं अर्धन्यूनसमानयनम् । अष्टगृहीतस्य सम
स्यादभुतत्वादिति न्यायेन पञ्चस्यपि विभागात् । सिद्धान्ते त्वर्धं
समानेयम् ॥ ४॥१॥१६ ॥

इति भाट्टद्वौषिकायां चतुर्थस्य प्रथमम् ॥

सह ॥ दैचे पशौ, धूपस्य सह करोति सहस्रा पशुमनकीति
श्रुतम् । तत्र सहस्रशब्दाध्यस्याप्रसिद्धतादायवाक्येन सहकर्मका*
भावगैव विधीयते । तत्र च बाधनीभूतद्रव्यापेक्षाया, तत्र ॥ प्रथम
शकल परापत्तेस्तत् सह इति वचनेन शकलस्य बाधनत्वावगमा-
दितिकर्तव्यतापेक्षार्था धूपपदेन तद्वर्त्मलक्षणा अञ्जनप्रोक्षणादयो-
विधीयन्ते । अथ वा यथैव धूपावयवकल सिद्धान्ते पठ्यर्थमात्रेव
सम्भते धूपधर्मकत्वमस्य पठ्यर्थ इति न लक्षणा । एवमुक्तस्य

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सहस्रमिन्द्रा, इति तु भक्ति युक्तम् ।

प्राग्देशभवनमात्रविधानकलकलाच्च लाघवम् । तत्र तु शाखाहरणी-
हेनेन प्राग्देशभवनविहारावधिकलविधाने गौरवम् । याज्ञिकान्
दिग्वादमेव वदन्ति ॥ ४१२॥१॥

शाखायां ॥ तथैव, शाखामाच्छिनन्ति, शाखामाहरति, मूलतः
शाखां परिवारोपवेशं* करोतीति युतम् । तत्र शाखाशब्दा-
वदाद्यवाक्ययोः समूलस्यैव वाचको न त्वपमात्रस्य । अतस्तृतीयवाक्ये-
ऽपि तत्पर एव । तदर्थं च परिवारन अपमूलविभागार्थम् । अत-
स्तृतीयवाक्ये मूलत इति पद द्वितीयार्थं तृतीयार्थं वा तथि
याख्यायोपवेशं करोति इत्युच्यते । न त्वपादानार्थकं अत-
र्वाग्ने । तत्रापि अपस्याप्युपवेशनप्रसङ्गेन मूलत इत्यस्योत्तरत्वान्वा-
वश्यकत्वात् । अतः परिवारनेनार्थं मूलं च शाखापदभिधेयं
विभज्य मूलमुपवेशनसुपादत्त इति तृतीयवाक्यार्थः । तस्य च
विनियोगोपाध्यायस्य वत्सापाकरणादौ मूलस्य कपासोपधानादौ
वचनादिनियोगः । अत उभयमपि छेदेनाहरणपरिवारनादीनां
प्रयोजकम् ।

अनु वा शाखाशब्दोऽप्यत्रवाच्यः । तथापि मूलत इति
द्वितीयार्थं परिवारनस्य कर्मेति परिवारनमुभयप्रयुक्तम् । अत्र वा
मूलापादनकपरिवारनमुपवेशनकरणार्थं विधीयत इति शेषेऽपि प्रयो-
जक इति प्राप्ते ।

मूलत इति तथि. पक्षस्यर्थक एव । सार्वविभक्त्यर्थकत्वानुशासनं
तु लाघविकम् । अन्यथा विशिष्य पक्षस्यर्थकत्वानुशासनमैतदर्थ-

* उपवेशनशब्दो मूलस्यकारयुक्तो भाष्ये सर्वत्र ।

नियन्त्रत्वमिदं यूपवचनत्वविधिरर्थवानेव । अतएव यूपानु-
नियन्त्रप्रथमग्रकलनाग्रे येन केनचित्काष्ठेनाञ्जनं पत्रोः । तेन
प्रोक्षणादेः स्तवर्थत्वे प्रमाणभावाच्च स्वरूपेण प्रयोजकः । सूत्राणि
च सुधीभिरस्मिन्नेवार्थे व्याख्येयानि न तु भाष्यकारोक्ते ॥ ४॥१॥१ ॥

ग्राखायां ॥ दग्गपूर्वमाचयोः ग्राखामधिकृत्य, प्राचीमाहरतीति
युतम् । तच्च प्राचीशब्दस्तावद्विग्रेषवाची । प्राचीमुदेति सवितेति
प्रयोगात् । देशवाची वा, न तु तद्देशस्यग्राखावाची । अतश्चोप-
क्रमस्यमातिपदिके लक्षणोपेक्षया वरं द्वितीयैव सप्तमर्थं व्याख्यातुं
शुक्लम् । प्रतिग्रन्थाध्याहारो वा । ^(१)कर्माकाङ्क्षायां च प्रकृतलादेश
ग्राखा तत्त्वेन सम्बध्यते । प्राग्देशस्य च पूर्वोत्तरावभ्यपेक्षायां मध्यो-
पस्थितत्वात्सामर्थ्याच्च वन-विहारदेशौ तत्त्वेन सम्बध्यते । तेन वना-
द्विहारोपलक्षितप्राचीं प्रति ग्राखामाहरतीति वाक्यार्थो न तु वृक्षस्य
प्राचीं ग्राखामिति । तच्चाले क्षिप्ततीति याञ्च लाहरतीति प्राप्ते ।

प्रधानभूतविभक्तौ लक्षणायाः प्रतिग्रन्थाध्याहारस्य वा कर्माधा-
हारस्य पूर्वोत्तरावभ्यपेक्षाध्याहारस्यप्रकृतस्यापेक्षया एकस्मिन् प्रातिप-
दिकेणैव प्रकृतग्राखालक्षणाया वाक्यार्थोपपत्तेः, प्राक्तनस्य वृक्षावयव-
विग्रेषत्वरूपग्राखानेनैवोपस्थितवृक्षावधिकतयाऽप्युपपत्तेः ग्राखावाह-
णायम् । तेन वृक्षस्य प्राग्देशमवां प्राचीं ग्राखां क्त्वा माहर-
तीत्यर्थः । प्रयोजनानुरोधान्तु विहारदेशं प्रतीति लभ्यते । ग्राखायां

(१) प्रतिग्रन्थाध्याहारे प्राचीं प्रति व्याहरतीति लभ्यते । इत्थं च
क्षिमाहरतीत्यध्याहारस्य कर्माकाङ्क्षा । तच्च प्रकृतं ग्राखैव
कर्मेति संबध्यते इति भावः ।

प्रसङ्गात् । अतो मूलापादानकं परिवामनं द्वितीयश्रुत्या शाखा-
संस्कारकमेव । न तु वाक्यादुपवेशकरणाद्गमम् । न चोभयसंस्कारकम् ।
द्वितीयाश्रुतेर्वलीयस्त्वात् । उद्देश्यानेकत्वप्रसङ्गाच्च । अतः शाखा-
शब्दोऽपि मूलापादानकपरिवामनसिद्धयर्थं न विवृध्यते । अतएव
वत्सापाकरणादौ शाखापदेनैवाद्यविनियोगः । अतो मूलं परिवाम-
नाङ्गमेव । एवं च व्यवहितकल्पनाऽपि न प्रसज्यते । अतएव परिवाम-
नानुनिष्पन्नमूलख्योपवेशरूपं संज्ञान्तरकरणम्^(१) । अतस्तु शाखा-
पदेनैव सर्वत्र विनियोगेन संज्ञान्तरवैयर्थ्यापत्तेः । अतो न व्यवहित-
कल्पनाया आवश्यकत्वम् । अतः संज्ञाकरणमात्रफलक उपवेशं
करोतीत्ययमतुवाद्दो ह्यनन्तापेक्षितक्रियान्तरप्रदर्शनार्थः । अतो न
मूलं ह्येदनादीनां प्रयोजकम् । प्रयोजनं, यौर्वमास्यां शाखाऽभावेन
येन केनचित्काष्ठेन कपासोपधानं न तदुपवेशकरणम् ॥ ३३९ ॥ १ ॥

हरणे ॥ तच्चैव, सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीति सह शाखया प्रस्तरं
प्रहरतीति च श्रुतम् । तच्चाद्यवाक्ये तावन्मान्तर्यामिकदेवतासम्बन्धा-
द्धोमविधिरित्युक्तम्^(२) । न तु द्वितीयवाक्यविहितप्रहरणानुवादेन
प्रस्तरमुद्दिश्य सूक्तवाक्यविधिरिति तन्त्वमारोक्तम् । यागस्यापि विधौ
वाक्यभेदापत्तेः । यागविधायकवाक्यान्तरककल्पने गौरवाच्च । अतस्तु
द्वितीयवाक्ये प्रहरतिना होममनूय शाखाभाक्षित्यमात्रविधिः ।
महशब्दस्य निपातत्वेन परस्परान्वयकृत्यपत्तेस्तु न शाखा साक्षित्यं

(१) योऽयं समाहृताया यन्ताशशाखाया परिवामनानुनिष्पन्नो मूल-
भागः प्रादुर्भवति, तस्यैवोपवेशरूपेणेत्यर्थः ।

(२) द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे सूक्तवाक्ये चेति पञ्चमाधिकरणे ।

कर्मणा यममिप्रैति च सम्प्रदानमिति सूत्र्या क्रियां प्रति
 व्याप्यमानं कर्मकारकं प्रत्यपि सम्प्रदानस्य व्याप्यमानत्वावगतेर्विधि-
 बलेन कस्य चिद्व्याप्यमानस्येष्टितले कस्यमाने व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां
 व्याप्यत्वमिति न्यायेन नैवावश्यं एव तदवगतेऽस्यैवोद्देश्यत्वम् ।
 सम्भवति च नैवावश्यस्योपयोगादुद्देश्यत्वम् । वेदविदादौ तु बाधान्
 स्थागदिरेवोद्देश्यता । दृष्टस्यावलंबनं दण्डस्य प्रयोजनमिति नादृष्टार्थ-
 त्वमपि । न चैवं दण्डमिति द्वितीयाऽनुपपत्तिः, सक्तुवत्करणल-
 क्षणार्थत्वात् ।

यत्तु मूलेऽनीक्षितकर्मत्वेन तदुपपत्तिरित्युक्तम् । तज्जुहोतेरपि,
 तृतीया च होष्मन्द्मौत्थादित्युक्त्या* सकर्मकत्वावगतेः सक्तुव्यपि
 तदापत्तेरनीक्षितकर्मत्वेऽपि चोद्देश्यानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदापरि-
 हार्यत्वस्य कौस्तुभ एवोक्तत्वादुपेक्षितम् ।

अन्तु वा दण्डस्यानीक्षितकर्मत्वेनैवावश्यः । सम्प्रदानस्य च
 सत्यपि प्राधान्ये सम्प्रदानत्वेनैवावस्थात् न द्विकर्मकत्वापत्तिरित्यपि
 बोध्यम् । अतश्च दण्डविशिष्टदानस्योपयोगापेक्षायां दण्डौ प्रैषा-
 नत्वाहेत्यादिना प्रैषानुवचनार्थत्वेन विनियुज्यते । अतो निवृद्ध-
 पयादौ दीक्षाबोमकयाभावेऽपि दण्डदानानुष्ठानं तस्य प्रैषानुवचन-
 प्रयुक्तत्वात्तानुपपन्नम् ।

इदन्विष्टं वक्तव्यम् । प्रदानस्य दण्डं प्रत्यर्थकर्मत्वे दीक्षादण्डस्य
 कथं दानाङ्गत्वम् । न हि स्वत्वत्यागे हते यजमानेन पुनः स्वयं

* इत्यमेव पाठः. मूलं च । सूत्र्या इति तु भवितुमुचितम् । तृतीया च
 होष्मन्द्मौ इति च पाणिनिस्मृतम् । न त्विव श्रुतिः ।

शब्दा । कुशलेनाध्वर्युणा यावत्संयवनोपपोगिनीनामेवापां प्रणयनेन
शेषाभावान् प्रतिपत्तिरनुपपत्तेः । अतः श्रुत्यायेन निगयनस्यार्थ-
कर्मत्वात् प्रयोजकत्वमिति प्राप्ते ।

द्वितीयासंयोगादाकीर्णकराणां प्रतिपत्तिरेवेयम् । न च शेषा-
भावः, तस्यावर्जनीयत्वात् । अन्यथा मिदुप्रतिपत्तेर्धारणप्रयोजकत्वाच्च ।
अतः संयवनमेव प्रयोजकम् । अथ चाग्नेयादिहविःपाकत्वेनैव यंयवनस्य
उद्देश्यता । तेन चर्वादावपि प्रणीताः भवन्त्येव । अत एवाभ्युदितेऽष्टौ
दधिपयमोरपि प्रणीताधर्मावच्छिन्ने । वस्तुतस्तु कपालं प्रति स्त्रोम-
जन्यपाकत्वेनैव पिण्डसंयवनत्वेनैवोद्देश्यता । अतिप्रसक्तधर्मेण तदङ्गी-
कारे प्रमाणाभावान् । दधिपयमोः प्रणीताधर्मास्तु हत्वाश्लिष्या ।
याज्ञिकान्तु चर्वादावपि प्रणीताः कुर्वन्ति । प्रयोजनं, संयवनोत्तरं
प्रणीतानामे निगयनार्थं तदनुत्पत्तिः ॥ ४॥२॥५ ॥

प्राप्तमवन् ॥ सोमे, दण्डेन दीक्षयतीत्यनेन दण्डस्य दीक्षाभि-
व्यञ्जकत्वं विधाय, क्रीते सोमे मैषावरुणस्य दण्डं प्रयच्छतीति
श्रुतम् । तत्र पूर्ववदेव द्वितीयासंयोगात् मैषावरुणस्य दण्डं
दण्डप्रतिपत्तिः चतुर्थी यद्यर्थकत्वका* । वेदविदे गान्ददातीति
वद्वा प्राधान्याभावेऽपि अग्नदानार्थिकेव । अतश्च दीक्षितदण्डस्य
दानमात्रेण प्रतिपत्तिर्विद्वेर्नाशयं न एव दण्डो दण्डो मैषानुवचन-
त्यनेन मैषानुवचने विनिर्गुह्यते । तेन न मैषानुवचन दण्डदानस्य
प्रयोजकमिति निरुद्धपक्षादावपि न तदनुद्देश्यमिति प्राप्ते ।

* इत्यनेन पाठो लभ्यते । अत्रिचा, -इति तु मविमुमुचिनम् ।

दीक्षितपदरहितवाक्ये प्रतिपत्तिविध्यन्तराकल्पनेऽपि ॥ क्षतिः ।
 नैत्तिरीयवाक्येनैव मैत्रावरुणपदाश्रवणेन दानस्य प्रतिपत्तित्त्वसिद्धेः ।
 क्रीतवाक्ये ॥ मैत्रावरुणपदश्रवणेन तत्राधान्यावगतेः तदुपकारार्थ-
 त्वमेव । अतश्च नैत्तिरीयवाक्ये श्रुतसम्प्रदानापेक्षया क्रीतवाक्ये
 स्मृतसम्प्रदानापेक्षया श्रुतसम्प्रदानागौरवपरिहाराय च परस्परपेक्षिततया
 दीक्षितपदस्यैव मैत्रावरुणोपकारार्थत्वसिद्धिः ।

न च क्रीतवाक्यविहितदण्ड एव नैत्तिरीयवाक्येन दीक्षामन्-
 त्रविधानोपपत्तेः न प्रतिपत्तिविधायकत्वमिति वाच्यम् । तथापि
 दण्डोद्देशेन दीक्षितत्वविधायकप्रसरतामज्ञापत्तेः । न चैवमप्येतद्वाक्य-
 विहितप्रतिपत्त्यनुवादेन क्रीतवाक्ये राज्ञस्त्योत्तरकाकत्वस्यैव विधा-
 नोपपत्तेर्मात्रार्थकर्मत्वम् । मैत्रावरुणसम्प्रदानस्यापि विधौ वाक्यभेदा-
 पत्तेः । अत उभयत्रापि दानविधिः । तत्र च दीक्षितवाक्ये प्रति-
 पत्तिविधिः । सम्प्रदानाश्रवणात् । दीक्षितपदश्रवणाच्च । क्रीतवाक्ये
 उक्तयुक्त्याऽर्थकर्मत्वमेव । उभयप्रयोजन पूर्ववत् ।

वस्तुतस्तु क्रीतवाक्येऽपि प्रैषानुवचनोपयोगिदण्डसंस्कारकत्वमेव
 दानस्येति दण्डस्यापौक्षितकर्मत्वमेव । न चेतावता दण्डप्रतिपत्तित्व,
 उपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य न्याय्यत्वात् । मैत्रावरुणस्य तु सम्प्रदानत्वे-
 मैत्रावस्य इति न कश्चिदोषः । यद्वा मैत्रावरुणोद्देशेनैव दण्डदानं
 मैत्रावरुणसंस्कारकम् । कल्पितेन विधिना उपयोक्ष्यमाणदण्ड-
 संस्कारकमपि । अपेक्षावशात् । मचे प्रैषादौ दण्डैकत्वं तु दण्डो
 प्रैषानन्यादेति दण्डपदे प्रयमातिक्रमे कारणाभावादेकवचनान्नो न
 श्रुत्युत्तिमद्वौक्त्य समर्थनीयमिति दिक् ॥४॥१॥५॥

कर्मत्वम् । न च प्रतिपत्त्यपेक्षत्वादृष्टार्थत्वसामास्य तत्त्वलक्षणायामाप-
न दोषः । निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेन लक्षणानुपपत्तेः । यत्तु
कैयिह्लावनाभेदमात्राद्वीकारेण तस्मिन्नेवावस्थे समुच्चयेन निवेद्यः
पूर्वपक्षितः, तदाजिनेऽपि तथापत्तेरुपेक्षितम् । अतोऽवभृद्यस्यापि
दीप्तोक्तोचनरूपैककार्यत्वेन विकन्यापत्तेः द्रव्याणामपि विकल्पः ।
अदृष्टार्थत्वे तु तन्नेष्टानुष्ठानात्ममुच्चय इति प्राप्ते ।

कर्मान्तरत्वेऽवभृद्यशब्दस्य नामान्तिदेशकत्वे गौणत्वापत्तेः वाचक-
त्वेनैकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गाद्द्वेषताऽभावेन चारूपत्वापत्तेः^(१) वारुणेनेत्य-
नुषङ्गस्य देशलक्षणयाऽप्युपपत्तावन्याय्यत्वाद्याग्निरूपधालर्थ एव सोम-
स्त्रिप्रतिपत्तिर्त्वेन विधीयते । एवं च धात्वर्थाविवक्षा परपदार्थ-
सम्बन्धविधानं कर्मान्तरत्वादिकल्पना च नाश्रिता भवति । न च
तेनेत्यनेन करणत्वत्यागेन कर्मत्वलक्षणा । आनुभाषनिकसहयोग-
तौयाऽद्वीकारेण साहित्यमात्रोक्तौ कर्मत्वेनैव तदाश्रयणलक्षणया-
अप्रसङ्गेः । अवभृद्यपद पर देशलक्षणार्थमिति न कश्चिद्दोषः ॥४॥
२॥८॥

कर्तृ ॥ तत्र तत्र कर्तारोऽध्वर्यादयः, काक्षाः पौर्णमास्यादयो,
दिवाः समादयो, द्रव्याणि औष्णादीनि, गुणाः शक्तादयः, संस्कारा-
श्रवणादाद्यन्तत्तदाको श्रुताः कर्मसोदनैवाक्षेपेण प्राप्तत्वाद्य विधी-
यन्ते । अतो ॥ कर्मविधिभिर्निर्वहणेन प्रयुज्यन्त इत्याशङ्काऽऽभासे
प्राप्ते ।

(१) इत्यदेवते हि यागस्य रूपमित्यनुपपन्नं वक्ष्यते ।

उत्पत्तौ ॥ सोमे, कृष्णाविषाण्या कण्डूयते इति कण्डूयनाज्जलेन
कृष्णाविषाण्या विधाय पुनरास्नातम् । नौतासु दक्षिणासु चालाले
कृष्णाविषाण्या प्रास्यतीति । तत्र नियनवन्नाम्न प्रतिपत्तिरेव,
द्वितीयास्तयोगात् । न च दक्षिणादानोत्तरकालमपि दौक्षित्य
कण्डूयनसम्भवात् हतकरत्वाभावेन न प्रतिपत्तिर्हता । अनन्य-
थाविद्वुप्रतिपत्तिविधिवत्तादेव दक्षिणादागप्राज्ञात्तौनकण्डूयनस्यैव
कार्यत्वावधारणात् ।

न च प्रतिपत्तिमात्रे कार्यस्य ज्ञातमेव संस्कारवैयर्थ्यापत्ते-
र्विनिधोगभङ्गेन सकृददर्पकर्मत्वमेव स्यादिति शङ्क्यम् । जातेऽपि
कार्ये उपयुक्तादि क निवेद्यमिति अपेक्षाऽस्त्येवेति प्रतिपत्ति-
नियमविधेरुपयोगोपपत्तेः । तज्जन्मनियमादृष्टस्य चोत्पत्त्यपूर्वं जाते-
ऽपि तदव्यवहितकार्योत्पत्त्युपयोगिवागापूर्वनिष्ठयोग्यताजनन एवो-
पयोगः । न तु हतदकरणस्य तत्कार्यनाशकत्वकल्पनम् । प्रयाजा-
दावयकरणस्याग्नेयादिकार्यानुत्पादकत्वकल्पनापत्तेः । अकरणत्वादे
कारणतावच्छेदकत्वादिकल्पने गौरवाच्चेत्यादि कौस्तुभे अपूर्वाधिकरण्ये
बुद्धम् । अत एवाहिताग्ने परिधानीये कर्मेणि पाचामादनादिरूप-
प्रतिपत्तेरपि ऐहिककर्मातिरिक्तकर्माङ्गतस्यैव फलवत्त्वेन कल्पमादै-
विकफलोत्पत्तावपि न क्षतिरित्यपि तत्रैव दुष्टम् ॥ ३॥२॥७॥

सौमिके च ॥ सोम, एव वाक्छेमेककपालेनावसृत धन्ति इत्य-
नेनातमृद्यसज्जक कर्म विधाय, यत्किञ्चिद्व्योमनिष्ठ तेनावमृद्य
यन्तीति श्रुतम् । तत्र द्वितीयाया सोमन्तिप्रस्य करणत्वावगमात्तस्य
च पानेऽसम्भवेऽथवाऽथ प्रत्युपपत्ते न द्वितीयायैतत्त्वज्या प्रतिपत्ति-

देशप्राप्तधर्मादिज्ञोपे प्रमाणाभावाच्चाच्छिद्य विधानानुपपत्तेराति-
 य्यायानुपयुक्ताया एव बहिर्व्यक्तेरुभयोद्देशेन निरिष्टिकोपदेशः ।
 ततश्च बहिर्धर्माभावातिथ्यार्थं कृतान्तान्तदपूर्वोत्पत्तौ नाग्राप्तस्यामेव
 यथावुपसदाद्यर्थे पुनः पुनरुपादानवज्यं करणम् । यद्यपि च कृतो-
 पकारकप्राप्तताधारपुनः अथवादुपसदामपूर्वत्वं वक्ष्यते, तथापि प्रकृतौ
 बहिर्धोऽङ्गप्रधानसाधारणत्वात् सौवाचारार्थमेव तत्करणम् । बहिर्-
 व्यक्तेरपि च तेनैव सम्यग्ज्ञेयोपसदुद्देशेन विधानम् । इतरथा प्राकृत-
 कार्यकारितापत्तेः । बहिर् प्रतिपत्तेस्तु दाहाख्यायाः प्रकृतानुपपत्त्यपूर्व-
 निष्ठयोग्यतामभ्यादकृतयेह तस्य नाग्रादग्रीयोमौयान्ते करणेऽपि
 नातिष्ठोपसदर्थत्वम् । खण्डेष्टित्वाद्वा तयोस्तत्त्वोपः । तेन निरिष्टि-
 कोपदेश इति द्वितीयः पक्षः ।

विना वचनमन्यथोपयुक्तस्यान्यथोपदेशे त्रिष्टाचारविरोधादति-
 देशप्राप्तत्ववनादिबाधे प्रमाणाभावाच्च आतिथ्याप्रकरणपठिततदङ्गाश-
 वान्तादिबहिर्धर्माणामुभयोरतिदेशो वाचनिक इति तृतीयः पक्षः ।
 अस्मिन् पक्षे न चिन्त्यपि स्थलैक्यम् ।

निष्ठान्तस्तु । बहिर्.पदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् चिन्त्यपि
 स्थलैक्यविधानम् । ततश्चातिष्ठोपक्रमे नूयमान बहिर्न्तितयसाधा-
 रणमिति तच्च क्रियमाणाधर्मा अपि प्रतिपत्तिवञ्चं सर्वसाधारणाः ।
 न चाश्वपलादिधर्माणां प्रकरणेन तस्याच्चार्यत्वापत्तेः प्रसङ्गे शोष-
 कारकत्वेऽपि* इतरार्थत्वे प्रमाणाभावः । आश्वपलादिवाक्यानामेत-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु प्रसङ्गेऽप्युपकारकत्वेऽपि,—इति पाठः
 प्रतिमार्जितः ।

सावदाक्षेपेणानियताः प्राप्स्यन्ते, तावदक्षणेन नियमफलकविधि-
करणाश्रयमेनैव प्रयोजकत्वम् । नियमविधिप्रकारस्य सर्वोऽप्यनाग-
तावेक्षणव्यायेनात्र कौस्तुभे च मन्त्राधिकरण एव दर्शितः ॥४॥२॥
८॥१०॥११(१) ॥

यजतिचोदना ॥ प्रसङ्गाद्यागादिपदार्थाविध्यनुष्ठाप्याः के इति
विचार्यन्ते । यत्र प्रक्षेपाङ्गको देवतोद्देशपूर्वको द्रव्यत्यागोऽनुष्ठेयते,
स चागपदार्थः । प्रयाजादिव प्रक्षेपसिद्ध्यर्थमाद्यं विशेषणम् । तत्र
चागाक्षेपैव प्रक्षेपचिह्नैः । शक्यतावच्छेदकं चोक्तविध्यत्यागत्वम-
स्थापक जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा सामान्यमित्युक्तमेव । प्रक्षेप-
प्रधानक उक्तविध्यत्यागो होमपदार्थः । सम्यदानसम्पादादनपूर्वको-
द्रव्यत्यागोदानपदार्थः । उभयत्रापि शक्यतावच्छेदकं तत्तद्भर्मम-
स्थापकं पूर्ववदेव सामान्यम् । एतत्सूत्रस्यास्यानान्तराणि तु गतार्थ-
नाम्न लिखितानि ॥४॥२॥१२॥१३॥

विधेः ॥ सोमे, यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदान्तद्गोमौयस्येति
श्रुतम् । तत्र देवदत्तस्य गौर्यधदत्ताय दौघतामिति वयदाति-
थ्यायां बर्हिस्तत्तत्र आच्छिद्य उपसदाद्यर्थे विधीयते । तेनातिथ्यायां
बर्हिष उपसदानमाद्यं प्रयुज्यते । अन्ये धर्मा आक्षरणादिकार्येणेत-
राभ्यामिति प्रथमः पक्षः ।

उपादानमाचक्ष्यातिथ्याप्रयुक्तं अप्राकृतकार्यकारित्वापत्तेरिति-

- (१) अत्र माय्यकारेण प्रोक्तविधिराख्यानि कथितानि । प्रथमं कर्तृदेश-
कालानां नियमार्थम्, द्वितीयं द्रव्यमुख्यो, तृतीयं संस्कारविधानस्य ।
संश्लेषता तु त्रयमेकत्र संश्लेषितम् । एवमुक्तंरूपि संश्लेषो दृश्यः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

द्वितीय पाद ।

द्रव्य ॥ अनारभ्य, यस्य पर्णमयी जुद्धर्भवति न स पाप शोक
 गृह्णोतीति श्रुत ब्रह्मम्, सोमे, यदाङ्गे षष्ठरेव भ्रातृव्यस्य वृह्ण इति
 श्रुत मस्कृतो, वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्रयाजानूयाजा इज्यन्ते
 वर्म भ्रातृव्यस्याभिभूत्ये इति श्रुत कर्म च, नापापशोकश्रवणादिरूप-
 फलार्थम् । कामशब्दाद्यभावेन वर्त्तमानापदेशस्य फलपरत्वानुपपत्त्या-
 ऽयंवादत्वस्यौदुम्बराधिकरणे साधितत्वात् । न च स्तुतिपरस्याप्यस्य
 सावयवा फलपरत्वम् । एकव्यार्थद्वयपरत्वे वाक्यभेदात् । न च रात्रि-
 सचवदुपस्थितत्वेन कामशुक्लपदान्तरकल्पनया फलार्थत्वम् । तद्वदिह
 वाक्यादिप्रमाणेन जुद्धार्थत्वस्यावगततया फलाकाङ्क्षाविहारात् ।

॥ च कर्मोदाहरणे प्रकरणगम्यकत्ववर्त्तवापेक्षया स्ववाक्योप-
 स्थितककपदकल्पनायामेव वैकल्पिकतापवमिति वाच्यम् । विजातीय
 फलमज्ञावकल्पनात् कृतककृत्यकारस्यैव फलत्वोचित्यात् । इत्यत-
 एव हि प्रवचनप्रमाणेनोपस्थापितभाकाङ्क्षावश्यकैकताद्वयत्यागेनापि
 दुर्बलनिराकाङ्क्षमाकृताद्वयवृत्तौ विकृतौ कृतत्वमात्रेण । अतो नैते
 फलप्रयुक्ता लभ्यप्रयुक्ता वा, अपि तु कतुप्रयुक्ता एवेति फल-
 कामनायामवयवामप्यनुष्ठेया । औदुम्बराधिकरणबिद्वत्स्याप्यस्यार्थ-
 प्रयुक्तत्वरूपप्रयोजनसूचनार्थं पुनरुक्ति ॥४॥२॥१॥

नैमित्तिके ॥ काम्य गोदोहनादि कामाभावेऽपि नित्यप्रयोगे

दाक्षायवधानेन चितयापूर्वसाधनौभूतैतद्वाक्येरेवोद्देश्यत्वात् । अत्र च
लक्षणा एतत्त्रितमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । अतो न वाक्यभेदः ।
वर्हिःपदेन च तद्वाक्यैकां लक्षणा विधीयते । न चैवं लक्षणादया-
वश्यकत्वे धर्मातिदेशपक्षात्कोविशेषः । जहत्कार्यलक्षणाया विशेषात् ।
आश्ववालादिधर्माणामुपसर्गार्थत्वस्य वाक्यौयत्वेन प्राकरण्याति-
थ्यार्थत्वबाधापक्षेऽपि । अतस्तदुद्देशेनापि विधाने विष्यपि पदेऽपि
त्रितरूपोद्देश्यतावच्छेदकलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च । यथा च व्यास-
ज्जटित्तिधर्मस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽप्येकैकविकारेऽतिदेशस्य वा कौस्तुभे
ग्रहैकत्वाधिकरणे निरूपितम् ॥४॥२॥१४॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टद्वौपिकायां

चतुर्थस्य द्वितीयः पादः ।

वैश्वस्येति श्रुतम् । व्योतिष्ठोमापूर्वभाधनीभृतब्राह्मणादिस्थाधि-
कारिसंस्कारार्थत्वेन विहितं पयोव्रतादि तत्प्रयुक्तमित्यविवादमेव ।
अथ च न बार्हस्पिरादिवद् ब्राह्मणस्य निमित्तत्वम् । दृष्टविधया
तस्योद्देश्यत्वे सम्भवति निमित्तत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । अत एव
रागप्राप्तभक्षणद्वारैव पयोनिधमाद्यस्य रोगादिनाऽग्रनाप्रसक्तिः, तस्य
न पयःप्रयोजकतेति ध्येयम् ॥४॥१॥४॥

चोदनायां ॥ विद्यजिता यजेतेत्येकाहकाण्डपठितविद्यजिदादा-
वश्रुतकृत्तके भावनायां भाव्यापेक्षायां समानपदश्रुतुपनीतोऽपि
यागो न भाव्यः । ततोऽप्यन्तरङ्गविधिश्रुत्यवगतप्रवर्त्तकत्वत्वेन
पुरुषार्थस्यैव भाव्यत्वावगतेः^(१) । द्वितीयान्ननामधेयसामानाधिकरक्षेण
यागस्य करणत्वावगतेः । अतोऽश्रुतेऽपि फले तदाधिककामपदान्त-
फलपदाध्याहारेण पुरुषार्थफलकत्वमेव । तच्च पदमध्याहृतमपि
वेदाकाह्याऽध्याहृतत्वादौदिकमेव । वेदतुल्यं वा ।

तच्च फलमेकमेव कल्प्यते न सर्वाणि, एककल्पनयैव निरा-
काहत्वात् । तदप्येकं स्वर्गं एव न तु पुत्रपत्यादि । यच्च
दुःखेन सम्भ्रममित्यादिवाक्यात् स्वर्गशब्दस्य सुखविशेषमात्रवाचित्वेन
विजातीयस्वर्गत्वस्यैव^(२) जन्यतावच्छेदकत्वे साधनात् । पुत्रादीनान्तु
सुखसाधनतया पुरुषार्थत्वस्य विलम्बोपस्थितिकत्वाच्च । स्वर्गस्य ।

(१) यागस्य क्षेत्ररूपतया स्वः पुरुषार्थत्वाभावेन कस्यैव भाव्यत्व-
मुचितमिति भावः ।

(२) इत्यमेव पाठः सर्वत्र । विजातीयसुखत्वस्येति इति तु समीचीनः
प्रतिपाति ।

उपस्थितत्वेऽपि न साक्ष्यम् । तथा, वार्हद्विरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम-
स्तुयात् पाथुरगं राजन्यस्य रायोवाजीथं वैश्यस्येति ब्राह्मणाद्यधि-
कारकत्वे निमित्ते दादगाहमन्वन्धि-ब्रह्मसामस्तोत्रोद्देशेन निहितं
वार्हद्विरादि नैमित्तिकं निमित्ताभावेऽस्तुतोमाधिकारके प्रयोगे न
साक्ष्यम् । निमित्ताभावेऽप्यनुष्ठाने निमित्तमन्वन्धस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

न च कामाभावे तत्साधनानुष्ठाने यत्कामुत्पत्तावपि क्रतु-
साधुण्योपपत्तेर्न कश्चिद्विरोध इति वाच्यम् । तस्य क्रत्वर्थत्वे प्रमाणा-
भावेन तदा तदनुष्ठानमैयत्वे प्रमाणाभावात् । क्रत्वपेक्षायाद्वार्था-
धिप-यत्किञ्चित्-साधनग्रहणेनैव निवृत्तुपपत्तेः । अत एव प्रवृत्त-
प्रमाणेनाङ्गत्वेऽवगतेऽपि प्राहताङ्गानां विद्यत्यङ्गत्ववदस्यापि नित्य-
प्रयोगार्थत्वमित्यपाम् ।

यदा तु कामनिमित्तमन्वन्धरहितं वारणाभीवर्त्ताद्यान्नातमेव,
तदा कः प्रवृत्तः काम्यनैमित्तिकग्रहणस्य । यच्च तु तन्नाश्नात,
तत्पार्थाधिपस्य यस्य कस्यचिद् ग्रहणम् । मिद्वोऽप्यवमर्षः प्रयोष्यत-
रूपप्रयोजनकथनार्थमुच्यते इति न विरोधः ॥ ४१६ ॥ २ ॥

एकस्य ॥ यच्च तु विध्यन्तर दध्ना जुहोतीत्यादि श्रुतम्, तच्च
काम्यस्यापि द्रव्यान्तरेण विकल्पः । द्रव्यान्तरविध्यभावे तु तस्यैव
ग्रहणम् । न च दध्ना जुहोतीत्यादिदंष्ट्यादेरुत्पत्तिविधिः । उक्त्य-
शूदादिवदम्याभौकिकत्वाभावात् । नापि काम्यदंष्ट्यादेराश्रयविधिः ।
तस्य प्रकरणमन्धनेन वेदव्यात् । अतो नित्यप्रयोगेऽङ्गताबोधार्थमेव
न विधिरिति तस्योभयप्रयुक्तम् ॥ ४१७ ॥ ३ ॥

द्रव्याणां ॥ योगे, पयोमत्तं ब्राह्मणस्य यशगूराजन्त्यस्यामिदा

लोचनया 'कर्मशब्दस्य सर्वकर्मपरत्वावसायादभ्युतफलकविद्यजिदादि-
भावपरत्वे प्रमाणाभावः ।

न चेवमपि कर्मान्तरमाधारण्येनास्यापि तत्फलकत्वोपपत्तेर्विश्व-
जिदावस्थोत्पत्तिपरत्वेनापि चरितार्थत्वात् फलककल्पनाऽनुपपत्तिरिति
वाच्यम् । उक्तवाक्येन कल्पनासाधनानुरोधेन कृत्रप्रयोगविधिका-
नामेव कर्मणां मोक्षफलकत्वावगमेनाकृत्रप्रयोगकल्प विश्वजिदादे-
र्यहणे वैकल्याणप्रसङ्गेन विश्वजिदावस्थेऽपि प्रयोगविधिमिहोप-
कल्पनाया आवश्यकत्वात् । एतेन विविदिपन्ति यजेनेत्यादिवाक्या-
न्तर्मेणा पिष्टलोक इत्यादिवाक्याद्वा विविदिपादिमाचार्थत्वं पिष्ट-
लोकमाचार्थत्वं वा विश्वजिदादेरपाप्तम् । अत एव प्रयोगान्तर-
कल्पनाभिधेयं प्रयाजादीनां न विविदिषाद्यर्थत्वम् । एतेन धर्मेण
पापमपनुदतीत्यादि वाक्येन पापस्यफलकत्वं विश्वजिदादेरपाप्तम् ।
तस्य नित्यस्थले निमित्तप्रयुक्तनैमित्तिकानुषङ्गिकत्वेन विश्वजिति
प्रयोजकत्वकल्पने वैकल्याणपत्तेः ॥४॥२॥५॥६॥७॥

प्रतौ ॥ ज्योतिर्गौरायुरित्यादिवाक्योत्पादितानि भौत्वानि
कर्माणि विधाय, प्रतितिष्ठन्ति इ वा य एताराशोरुपपन्नौत्पादि-
भूतम् । तत्र रात्रिपञ्चादौ पूर्ववत् स्वर्गकल्पने स्वर्गोपस्थितिसा-
धकपदोपस्थितिः कामपदान्ततत्कल्पना चेति गौरवापत्तेर्लाघवात्,
भूतप्रतिष्ठादेरेव भाव्यत्वकल्पनम् ।

तत्र लिय व्यवस्था । यत्र भूतानामेव पदानां लक्षणया फल-
परत्वमश्वतो हयोदाहने वाक्ये तिप्पत्यस्य अड्यर्थत्व कल्पयित्वा
मविद्यत्काश्रयत्तत्वेन साध्यत्वावगतौ प्रतिष्ठादिस्त्रामावादीचितत्व-

वज्रभिः प्रार्थमानतया शास्त्रस्य महाविषयत्वत्वाभात् । 'साधवाच-
विशेषेऽपि च न सुखलक्षैहिकामुन्निकषाधारणस्य, विद्यमोप-
स्थितिकत्वाच्च जन्यतावच्छेदकत्वम् । स्वरसतोदुःखापमित्रसुखलैव
इच्छाविषयत्वादुःखसमित्रसुखस्य कललानुपपत्तेः^(१) । व्याप्यधर्मेण
जन्यत्वसम्भवे व्यापकधर्मस्यान्यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचारेण सुखत्वस्य
स्वर्गत्ववदेव कार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः^(२) । अतो विद्यजिज्ञासवच्छिन्न-
कारणतानिर्हृतजन्यतावच्छेदकत्वं विजातीयस्वर्गलैव^(३) युक्तम् ।

मोक्षोऽपि च यद्यपि दुःखध्वंसरूपस्तदा पापक्षयादिवदेव न
विद्यजिज्ञान्यः जन्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्^(४) । यदि त्वामन्दावाप्तिरूप-
स्तदा तस्य शान्तैकजन्यत्वाच्च विद्यजिज्ञान्यत्वम्^(५) । यदापि हि,
कर्मणैव हि संभिद्धिमाप्सिताजनकादयः ।

इत्यादिवचनात्कर्ममात्रजन्यत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयो वा प्रामा-
णिकः^(६), तदापि त्याक्त्वा कर्मफलान्नद्वन्द्वम् इत्याद्युपक्रमोपसंस्कारपथा-

- (१) ऐहिकतत्त्वानु दुःखसमित्रमेवेत्याशयः ।
- (२) अन्यथासिद्धत्वं व्यभिचारे, व्यभिचारश्च जन्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तौ
हेतुः । विजातीयसुखत्वपर्यवसितं स्वर्गत्वं यथा कार्यतावच्छेदक-
मुपपद्यते, तथा सुखत्वं नेति कतिरेके दृष्टान्तः ।
- (३) इत्यमेव भाठः सर्वत्र । विजातीयस्वर्गत्वस्येति भवितुमुचितम् ।
विजातीयसुखत्वस्येति तु यत्नं प्रतिभाति ।
- (४) अभावस्य प्रतियोगिप्रार्थाधीनज्ञानविषयत्वेन तस्य जन्यतावच्छेदकत्वे
गौरवमिति भावः ।
- (५) ज्ञानादेव मुक्तिरिति हि वेदान्तविधिमा ।
- (६) मोक्षस्य कर्ममात्रजन्यत्वमिति भवन्तु दार्शनिकैर्गदृतं । समुचित-
ज्ञानकर्मकार्यत्वं पापामनुमतमपि शङ्कराचार्येण निराकृतम् ।
इत्यत उक्तं यदापि प्रामाणिक इति ।

मिद्धा भाव्यत्वम् । धातोरेव वा भजन्तत्वं परिकल्प्येष्वाविषयत्वावगतौ स्तर्गादिवदेव साध्यत्वावगतिः । तत्र प्राथमिकफलापेक्षायां 'श्रुत-
वाक्यस्यैव लक्षणाया फलपरत्वे प्रमिते पद्यात् स्तुत्यपेक्षायां अप्राप्ति-
फललभ्यविधेरेव स्थावकत्वम् ।

यत्र श्रुतेष्वर्थवादपदेषु न स्थावकत्वकल्पनां विना फलपरत्व-
भात्रेणोपपत्तिः, यथा यदष्टाकपासो भवति गायत्रियैवैनमित्यादौ ।
तत्र तेषां स्थावकत्वमेव । फलाकाङ्क्षायां तु उपस्थितपदप्रमाण-
जातीयपदान्तरस्यैव कामपदयुक्तस्य कल्पनेति न सर्वेषां स्तर्ग-
प्रयुक्तत्वम् ॥४॥३॥८॥

काम्ये ॥ यत्र श्रुतश्रद्धावर्चसादिफलकेष्वपि शान्तस्य महा-
विषयत्वलाभाय स्तर्गकलकत्वकल्पना । श्रद्धावर्चसादिकत्वाद्युरादि-
षदानुपपत्तिकम् । तत्र किं वाच्यम् । रात्रिष्व इति शङ्कामन्द-
विषयत्वायैव श्रद्धावर्चसादिपरिहर्तुं सूत्रम् । फलाकाङ्क्षायाः श्रुत-
पदेनैव शान्तेरुद्देशानेकत्वनिमित्तकत्वात्कामेदमसङ्गात् न स्तर्गकल्पना ।
महाविषयत्वाभावस्तु विशेषश्रवणे न दोषः । आयुरादौ प्रमाण-
द्वयसत्त्वादानुपपत्तिकत्वेऽपि प्रकृते तदनुपपत्तेश्च ॥४॥३॥८॥

सर्वकाम्यं ॥ एकैकस्मै कामाद्यान्ते यज्ञकतव आह्वयन्ते सर्वेभ्यो-
द्योतिष्टोमः, एकैकस्मै कामाद्यान्ते यज्ञकतव आह्वयन्ते सर्वेभ्यो-
दर्शपूर्णमासाविति श्रुताभ्यां वचनाभ्यां संयोगप्रयुक्तत्वात्वेन सर्व-
फलार्थत्वम् । न तु तत्तत्प्रकरणस्यगुणकामानामपि दर्शादिप्रयोज्य-
त्वात्तदभिप्रायेणानुवादत्वम् । वैयर्थ्यादौषचारिकत्वाद्भौतकारे ताद-
र्थ्यं प्रमाणाभावाच्च । अतोप्राप्तार्थत्वादेव विधिभावनावाचि-

तदा तेषां कामनाऽभावेऽप्यायुरादिवदुत्पत्तौ नैव किञ्चिद्वाधकम् ।
वस्तुतस्तु सर्ववाकाश्याभ्युदयगिरस्कन्धेनाप्युपपत्तेर्यवादस्य च साध्यत्व-
समुच्चायकत्ववन्मुख्यत्वसमुच्चायकत्वस्याप्युपपत्तेरिदं मतमुपेक्षितमिति
पूर्वोक्तमुक्तैव सर्वोत्पत्तिः । अस्तु वा अकाम्यमानस्यानुत्पत्तिः ।
तथापि यत्र दिरावाणामेव फलानां कामना, तत्र तावतामु-
त्पत्तिः केन वार्यते । न चायमेव सिद्धान्त इति तन्महारोक्तं
युक्तम् । भाव्यादिष्वकथनेनापसिद्धान्तात् ।

अत एव यद्यप्यनुपस्थितमात्रं पुत्रत्वादिकमुद्देशतावच्छेदकम् ।
सर्वशब्दस्य विशेष्यसाकाङ्क्षायां सर्वत्वमपि । अपि तु पूर्ववाक्ये
कामशब्दोपादानात्तस्यैव सर्वशब्देन सर्वनाम्ना परामर्शात्कामना-
विषयत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं कार्यतावच्छेदकं चेत्साश्रीयते । तदापि
यत्र समूहासम्बन्धात्मिकाऽनेकविधविधौ कामना, 'तत्र तावता-
मुत्पत्तिरनिवार्येति प्राप्ते ।

उक्तयुक्त्या प्रवृत्तिप्रयोजककामनाविषयत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् ।
अनुष्ठानोत्तरकासभा विकामनाविषयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिवारणाय प्रवृ-
त्तिप्रयोजकतया कृत्वाया एवोद्देश्यतावच्छेदकोटिप्रवेशार्थं प्रवृत्ति-
प्रयोजकेति कामनाविशेषणम् । अतद्यानुष्ठानोपक्रमे या कामना
तद्विषयत्वावच्छिन्नस्यैवोत्पत्तिर्गान्यथा ।

॥ च समूहासम्बन्धस्य निययताया न्यायव्यवृत्तिलादनेको-
त्पत्तिप्रसङ्गः । समूहासम्बन्धज्ञान इव समूहासम्बन्धेऽप्यामपि
प्रत्येकविषयत्वस्यावश्यकत्वात् । इतरथा तादृशकारणान् समूहा-
सम्बन्धात्मकयोरेव कृतिरित्यथोक्तपत्त्यापत्तेः । अत एककार्यताव-

तत्र सर्वे ॥ एकस्मिन् प्रयोगे किं सर्वाणि * फलानुत्पद्यन्ते
उतैकमिति चिन्तायाम् । सर्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन कार्यताव-
च्छेदकत्वात्कारणेन च तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियमात्सर्वाण्युत्पद्यन्ते ।
अस्तु वा तच्छब्दादाविव पुत्रत्वादिनैवोद्देश्यता । सर्वलक्ष्यं तद्विशे-
षणत्वाद्बिम्बितम् । तथाप्येकस्मिन् प्रयोगे कारणसत्त्वात्फलकार्थी-
त्यन्तौ बाधकाभावः । न ह्येकं कारणं कार्यद्वयं नोत्पादयति ।
एकस्माद्यपि* घटाद्रसहृपक्रियाद्यनेकोत्पत्तिर्दर्शनात् ।

एककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नान्तरस्यानुत्पत्ति-
दर्शनात् पुत्राद्यन्तरस्योत्पद्यताम् । कार्यतावच्छेदकान्तरावच्छिन्नस्य
तु पथादेर्युगपत् क्रमेण नोत्पत्तौ बाधकाभावः । न च सर्वेषां युगप-
त्कामनाऽभावादनुत्पत्तिः । कामनायाः कर्माङ्गत्वे कस्य प्रति जनकत्वे
वा प्रमाणभावेन तदभावेऽप्युत्पत्तौ बाधकाभावात् । प्रवृत्तिं प्रति
परं फलच्छायाः कारणत्वादन्यतरफलेच्छामात्रेण प्रयत्नौ जातायां
कारणसन्नेन सर्वकार्योत्पत्तौ न किञ्चिद्बाधकम् । अतएव विध्यवगत-
समीहितसाधनत्वमप्यन्यतरसमीहितत्वबोधनेनोपपन्नम् । न च सर्व-
फलतोत्पत्तौ तेषां भोक्तृव्यत्वेन मोक्षानुपपत्तिरिति तन्त्रसारोक्तं
युक्तमिति वाच्यम् । ज्ञानेन तदपूर्वाणां नाशान् ।

यदा स्वर्गवाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्यैव मुख्यफलत्वम् । अन्येषामन्वैकैकस्मै
कामाद्येत्थार्थवादादन्ये कृतव एकैकस्मै, अद्यन्तु नैकैकस्मा एव,
किन्तु सर्वभ्योऽप्यौत्थार्थावगतेरानुपपत्तिकत्वमिति तन्त्रसारोक्तमाश्रीयते ।

* इत्यमेव पाठ उज्ज्वल । एकस्माद्यपि,—इति तु भवितुमुचितम् ।

भोगप्रतिबन्धकदुरितसत्त्वे तु आमुष्मिकत्वम् । तदभावे नैहिकत्व-
मेव । न च कर्मणां शरीरान्तरारम्भदारैव फलसाधनतेत्यत्र
किञ्चिद्विषयामकमसि । येन केवलामुष्मिकत्वं भवेत् । न चैषां
केवलैहिकत्वम् । इह जन्मनि पुत्रपशुराज्यादिसत्त्वे तदयोग्यत्वे
वा जन्मान्तरे तन्मे स्यादिति कामनायादुरपह्नवत्वात् । अतो-
मुमुर्षुणाऽपि पश्चाद्यर्थं विषयानुष्ठेयमेव । यत्र तु वृक्षादावैहिक्येव
कामना, तत्र केवलैहिकत्वम् । अस्तु वा वृक्षादेरपि तावृक्षकाम-
नासत्त्वे उभयरूपत्वम् । केवलैहिकत्वं तु पुत्रपशुपूतत्वादावाहवमी-
यादौ च द्रष्टव्यम् ॥४४॥५॥१२॥

समवाये ॥ अग्निं चित्वा सौचामप्या यजेत, वाजपेयेमेवा इह-
स्यतिसवनेन यजेतेत्यग्नि-वाजपेयप्रकरणे श्रुतम् । तत्र प्रकरणान्तर-
न्यायेन प्रसिद्धमौचामणौ-इहस्यतिसवापेक्षया कर्मान्तरमेव तत्त-
द्धर्मक अग्नि-वाजपेय-पूर्वकालकलविशिष्ट विधीयते । तस्य
च फलापेक्षायां प्रकरणादिनाऽग्नि-वाजपेयाङ्गत्वमविवादमेवेति
तत्तत्प्रयुक्तत्वं तत्तत्कर्मन्तरस्य । समाप्तेऽपि इहस्यतिसवाद्यतिरि-
क्ताङ्गविशिष्टवाजपेयादिप्रयोगे तदुत्तराङ्गमिदं फलानुक्तलयोग्य-
तायाः परमापूर्वनिष्ठायाजमनार्थं न विरुध्यते ।

अथ च पूर्वपक्षोर्निर्वीजोमतार्थश्चेति नातीव तच्चादरः ।
तत्तदधिकरणदे प्रयोजनमात्रं तु शिष्यहितार्थं कथ्यत इति
द्रष्टव्यम् । एव यत्राप्यन्यत्र पूर्वपक्षानुक्तिः, तच्चेदमेव प्रयोजनम् ॥
॥४४॥५॥१२॥

समवाये ॥ दर्शपूर्णमासयोः, यज्ञाय पौर्णमासी वैष्टधमनुवर्त-

अपेक्षावच्छिद्यक्षेत्रोत्पत्तिनियमादेकवृत्तादिभ्यो घटान्तरात्तुत्पत्ति-
वत्फलान्तराद्याद्यनुत्पत्तिरित्येकप्रयोगे एकमेव फलम् ।

निमित्तस्थाने च तस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात्पापघयकामनाया-
भावाभावेन पापघयपक्षविधकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नताभावेन
पुनरप्यित्येकान्यप्रयोगे पापघयेन सह स्वर्गादिकृतोत्पत्तावपि न
वृत्तिः ।

अत एव स्वातन्त्र्येण यत्र विविदिषापरमेष्ठरप्रीत्याद्यर्थमेव
तत्तदधिष्ठानेन यज्जानुष्ठानं, तत्र कारणधत्तेन स्वर्गाद्युत्पत्तौ
प्रसक्त्या, त्यक्त्वा कर्मफलान्नमित्यादि श्रुत्या फलान्तरद्वे-
ष्ट्यापि तत्राङ्गत्वेन विधानादितरफलभावविशिष्टविविदिषादेरेव
वा, अकामः सर्वकामोन्नेत्यादिना फलनाभिधानात् न तदुत्पत्तिः ।
नार्वाकान्दवाक्येन यथाघन्यतरत्वं स्वर्गवाक्येन स्वर्ग इति तु दृष्टमेव ।
इदमपि ॥ स्वर्गवाक्यस्य प्रयोजनमित्यपि ध्येयम् । प्रयोजनं, तत्त-
त्कामोन्नेयः ॥४॥२११॥

एवं वा—

स्वर्गनाशदामुचिक एव ।

यद्यप्युमेव वक्षिष्ये न च एकमनन्तरम् ।

अभिभाषोपमेयं च तदुक्तं न पदार्थदम् ॥

इति वाक्यमेवावगतनिरतिप्रयप्रीतिरूपस्य तस्यैव जगन्म-
यभावात् । तत्रार्थेऽप्युच्यते 'देवविशेषभेदमप्रतिरेधः । पञ्च-
पुचादीनां त्रैलोक्यामुच्यते । न तु केवलमुच्यते । तत्रापि

• इत्युक्तं वाक्यं तस्यैव : तस्याप्युच्यते-इति तु समीचीनं इति भाति ।

काञ्चक्रमशोराद्यानात् । अतोऽमावास्याविकारेऽप्यतिदेशः प्रयोजनम् ।
 यदा तु पार्वणशोमवदस्यापि विज्ञप्तावतिदेशोनेयते, तदा सद्ध्ये
 उभयोर्वेदेषः, सिद्धान्ते पौर्णमासस्यैवेति द्रष्टव्यम् ॥४॥२॥१४॥

अनुत्पत्तौ ॥ शोमे, प्रसृत्य परिधौन् हारियोजनं जुहोति,
 आग्निमाहतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीति श्रुतम् । तत्र प्रहरणान्तावद्-
 द्वितीयया परिधिषस्कारकम् । परिधिषस्य यद्यपि न शोमयागाङ्गं,
 तथापि तदङ्गभूतप्रवर्तनीयादङ्गत्वेन प्राप्ता एवेति तेषां फलवत्त्वम् ।
 अतश्च हारियोजनस्यापि यद्यपि नेदमुत्पत्तिवाक्यं, तथापि तदु-
 त्पत्तिवाक्ये फलावध्यायस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्वम् । यद्यपि चायं
 शोमयागाभ्यास एव, तथाप्येतदभ्यासस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्वम् । अभ्या-
 सान्तराणां स्वर्गाद्यर्पणेऽपि उद्गाथपञ्चोदनिमित्त-पुनःप्रयोगस्यैव न
 विवक्ष्यते ।

एवं द्वितीयवाक्ये अनूयाजायद्यपि न शोमयागे प्रहृताः,
 तथापि तदङ्गप्रवर्तनीयाद्यङ्गत्वेन सन्त्येव फलवन्तः । आग्निमाहता-
 दस्य तु यागकप्रकरणात्^(१) क्लृप्तत्वं कल्प्यते, तावदाक्येनैवानूया-
 जाङ्गत्वम् । न वा तत्र वैश्वधवत्प्रदानरकल्पनाऽपि । अङ्गभूतका-
 राविशेषणत्वेनैवाङ्गत्वोपपत्तौ । न च वैश्वधवदस्यानुत्पत्तिवाक्यत्वा-
 दनुत्पत्तिवाक्ये च फलाकाङ्क्षायां प्रकरणात् क्लृप्तत्वकल्पनेति
 मूलोक्तं पुनः । उत्पत्तिवाक्ये तदपेक्षायामप्युपेक्ष्यमान्यस्य भाव्य-

(१) इत्यमेव पाठः सम्भवः । मम तु, यावत्, पक्षस्यात्,—इति पाठ-
 मभिमतम् ।

यतीति श्रुतवैष्टधोऽपि प्रकरणदुभयोर्दर्शपूर्णमासयोरङ्गम् । न
च वाक्येन पौर्णमासीमावाङ्मत्वावगमः । वाक्यस्य पौर्णमासीपदस्य
ल्यप्प्रत्ययोपात्तकालप्रतियोगिधस्यापदवाच्यसमाप्तिविशेषणत्वेनाङ्गि-
परत्वाभावात् । तत्त्वेऽपि वा सखाप्येतिपदस्य साकाङ्क्षताऽऽपत्तेः । न
च फलापेक्षायामङ्गार्थमप्युपात्तस्योपस्थितत्वाद्वाचिप्रतिष्ठावत्तदावक-
पदान्तरकल्पनया पौर्णमासीमावाङ्मत्त्वमिति वाच्यम् । प्रयोजादि-
वत्प्रकरणेनोभयार्थत्वकृत्तो भावस्याभिभूतिवदेव पदान्तरकल्पनाऽनुप-
पत्तेः । अतः स्वतन्त्रकालविधानात् पौर्णमास्युत्तरमेव तद्दिने शिष्य-
मासोऽयमुभयाङ्गसुभयप्रयुक्त इति प्राप्तेः ।

प्रयोजेष्टकृत्प्रश्नादस्याभिभूते कल्पने गौरवात् युक्त विलम्बोप-
स्थितस्यापि कृत्तकत्वरूपकारणैव कलालम् । प्रकृते पौर्णमास्युपकारस्यापि
कृत्तलाद्युक्त सखाक्योपस्थितनत्पदकल्पनया वाक्येनैव तन्माचार्यत्वम् ।
अतश्चात्र पौर्णमासीप्रयोगसमाप्त्युत्तरकाद्यभिगिष्ट कर्मैव पौर्ण-
मास्युद्देशेन विधीयते । न चैव तस्यापि विलितिलादतिशयेन
य इत्येति वचनेन वा अमावास्याकालकलापत्तिः । अतुशब्देन
पौर्णमासानन्तर्यस्यापि विधेयत्वेन तद्वाधान् । न चैवमप्यनुनि-
र्वाण्यदेविकाहविवृतं प्रधानमासोत्तरत्वस्यैवापत्तेः प्रयोगवहिर्भावाना-
पत्तिः । सखाप्येत्यस्य वैधर्ष्यापत्तेः यच्छब्दक्रुचान्तद्वयादिति दक्षिण-
भेदात्मानाच्च, प्रयोगभेदस्य सङ्कल्पे वक्ष्यमाणत्वात् ।

उपयोगस्तु परमापूर्वजननानुकूलार्था फलानुकूलतायामेव वा
समुदायापूर्वनिष्ठार्था योग्यताया द्रष्टव्यः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे अमा-
वास्याया तन्त्रमध्ये वैष्टध कार्य इति तन्त्रसारः । तच्च स्वतन्त्र-

विधेयपूर्वकालविशेषतया विधानम् । न चात्र वाक्यभेदः ।
परस्परान्वयस्य व्युत्पन्ननादिति प्राप्ते ।

सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविद्यादौ आख्यातासमानाधिकरणत्वेन
व्यवहितपरामर्शकत्वस्य कौस्तुभादौ स्थापितत्वात्कर्मान्तरत्वानुपपत्तेः
स्वफलप्रयुक्तदर्शपूर्णमासपूर्वकालत्वस्यैव सोमयागोद्देशेन विधानमिति
कालार्थ एवाथ संयोगः । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे सोमारम्भात् पूर्व-
स्मिन् पर्वणि दर्शपूर्णमासधर्मकं कर्मान्तरं सदृशकालं कृत्वा
ऋतुकालं दर्शो वा पूर्णमासो वा कार्यं, विद्वान्ते मेति ॥३॥१॥

१६॥

फलसंयोगः ॥ वैधानरेष्टिष्ठावत् पूतत्वाद्यार्थवादिकफलार्था ।
मद्यपि निमित्तसंयोगेनाकरणे प्रत्यवाये भावनाभावत्वेन पापस-
यापेक्षया पूतत्वादेरेव लघुभूतत्वात्त्वयाम् ।

तत्र पुचगतपूतत्वादिकलप्रयुक्ता सा, उत कर्तृगतपूतत्वादि-
प्रयुक्तेति विन्तायाम् । विधानात् कर्तृममीहितस्यैवापेक्षादा-
धानगतात्मनेपदेन चाग्निप्रयोज्यफलस्याधाह्यामित्वावगतेरिटिकर्त-
व्यं फलम् । न च यस्मिन् जाते इत्यादिना धर्मिणाहकप्रमा-
णेन पूतत्वादे पुचगतत्वावधारः । तस्यापि स तेजस्वीति सर्वशस्त्रा
निर्वपतिकर्तुंरेव समानाधिकरणविभक्तिनिर्दिष्टस्य परामर्शनावि-
रोधित्वादिति प्राप्ते ।

यच्छब्दसमभिव्याहारे ऋति नच्छब्दस्य तदर्थपरामर्शित्वनिय-
मेन पुचगतपूतत्वादेरेव फलत्वावधारणापि कर्तृममीहितत्वेन
विधातृत्वेपदयोरविरोधान् पुचगतपूतत्वादिप्रयुक्तैव सा । अकरणे

तसङ्गीकृत्य वाक्यान्तरेण विनियोगोपपत्तौ दुर्बलप्रमाणेनाङ्गत्वकल्प-
नाऽनुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

हारियोजनस्य तावज्ज्योतिष्टोमत्वेनैव स्वर्गादिरूपस्य कलस्य
कृतत्वाच्च वैश्वधन्यायेन पदान्तरकल्पनया प्रहरणावृत्ते प्रमाणमस्ति ।
आग्निमास्यस्य यद्यपि विशिष्य वाक्येन न कृतवृत्तम्, तथापि
द्वादशस्तोत्रोऽग्निष्टोम इत्याद्यन्यथाभिद्विष्टोपपद्यप्रकरणवशेनैव
कृतवृत्तत्वमभावे वाक्येनाङ्गत्वकल्पनाऽधोगात् ।

वस्तुतस्तु, प्राप्तानूयाजोद्देशेनोर्ध्वत्वाग्निमास्यस्य च विधौ
वाक्यभेदापत्तेः परस्परान्वयवादिनां प्राचामपि विशेषणविधि-
कल्पनागौरवापत्तेर्नाशेन वाक्येनाग्निमास्यस्यानूयाजाङ्गत्वेन विधा-
नम् । अत एवाग्निमास्योर्ध्वमित्यत्र पदद्वयेन सचणया तत्र-
तियोगिकोर्ध्वकाल एवानूयाजोद्देशेन विधीयते । दर्शपूर्णमा-
साभ्यामिद्वेत्यादौ तु द्वितीयान्तस्तेष्ट्येति चेद्यान्यथा सचणेत्येति
ध्येयम् ।

वस्तुतस्तु, न प्रकृतेऽपि सचणया, तां चतुभिरिति वदित्वा-
भावनामोषेऽप्यूर्ध्वत्वाच्चविधिरुक्ततया विधेयानेकत्वाभावात् । प्रयो-
जन, पूर्णपक्षे मन्वीयविकारे सोमयाजान्तरे हारियोजनाग्निमा-
स्ययोः करण, सिद्धान्ते नेति ॥४॥ २॥१५॥

उत्पत्तिः ॥ सोमप्रकरणे एव, दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्वयं सोमेन
धजेतेति श्रुतम् । तच्च यद्यपि फलार्थतया सोमयागस्य कृतत्वात्
प्रकृते प्रत्यभिज्ञानबलेन न कर्मान्तरत्वशङ्का, तथापि प्रकरणान्त-
रन्यायेन दर्शपूर्णमासधर्मकस्यैव कर्मान्तरस्य फलत्वसोमयागोद्देशेन

प्रत्यवायस्तु कर्तृनिष्ठ एव । प्रयोजनं, पुत्रमरणेऽपि जातेष्टिः पितरि
फलप्रकाराय पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते वेति ॥४॥२॥१७॥

एव वा—

इयमिष्टिः पुत्रजननानन्तरमेव कार्या भग्नस्या जननस्य निमि-
त्तत्वावगमेन निमित्तानन्तर नैमित्तिकस्योचितत्वात् । न चात्र
भग्नस्या जननोत्तरकालविधिरिति तन्त्रसारोक्तं युक्तम् । पुत्र इति
सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । अतोमिष्ट इतिवन्निमित्तपरैव भग्नस्य ।
सापेक्षत्वाच्च हविरार्तिन्यायेनोभयविवक्षा । यद्यपि पुत्रमात्रं निमित्तं
स्यात्तथापि निमित्तानन्तर्यत्वात् नैमित्तिकस्याशौचकालवाधेमाप्य-
नन्तरमेव करणम् ।

न च क्षन्यमानाभावे पुत्रमरणेन श्रेयिविरोधापत्तिः । जात-
फलान्नभूतस्य हतमधुप्राशनपूर्वकस्य द्वैधप्राथमिकदक्षिणसाम्यप्राश-
नशून्योत्तरकालिकत्वेऽपि रागतोवत्किञ्चित्प्राशनस्य मध्यमेन मरणा-
नापत्तेः । न च जननानन्तर्यस्य जातकर्मस्यप्रावश्यकत्वादिति-
गमनाविरहः । प्रायश्चित्तविहितत्वस्यैव विनिगमकत्वादिति प्राप्तेः ।

जातकर्मणीनालक्ष्येदपूर्वभावविधानात्, अस्मिन्ननालक्ष्ये च
प्राशननिषेधादिष्टेर्जननानन्तरमेव करणे मरणापत्तेः श्रेयिविरोधा-
पत्त्युत्कर्ष एव । तच्च निमित्तश्रुत्यनुरोधेन स्मार्त्तनिषेधस्यानादि-
ताग्निपरत्वम्^(१) । भूतनिमित्तस्यैव निमित्तस्य नैमित्तिकानुष्ठाय-

(१) इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भग्न तु, तत्रच निमित्तश्रुत्यनुरोधेन
स्मार्त्तनिषेधस्या नानाद्विताग्निपरत्वम्—इति पाठः प्रतिभाति ।

अथ चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

—

प्रकरण ॥ राजसूयप्रकरणे, इष्टिषु सोमयागा अधागाद्य
सोमविदेवनादयः सर्वे फलाकाङ्क्षा अपि श्रुतेन न क्षाराज्येन
फलैः सम्बध्यन्ते । भावाद्यधिकरणन्यासेन यत्नैरेव फलभावना-
करणत्वादयागानामदङ्गत्वोपपत्तेः । राजसूयपदस्य यजिषामाना-
धिकरणेन तन्मात्रनामत्वाच्च । न च राजा सोमं सूयतेऽभिपूयते
अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या राजसूयशब्दस्य सोमयागमात्रवासित्वात्तेषा-
मेव फलसम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । राज्ञा च वियेण सूयते
निष्पाद्यत इति व्युत्पत्त्या सर्वेष्वनुपपन्नत्वेन^(१) यजिमहोचे प्रमा-
णाभावात् । अत एव राजा च वियं सुनोति ध्याति धवेति
व्युत्पत्त्याऽभिषेचनीय एव तन्माहेन्द्रकोचकालाभिषेकवत्त्वमन्वयेन
राजसूयपदमिद्वेत्तव्येव फलसम्बन्ध इत्यप्युक्तम् । उक्तव्युत्पत्त्या सर्व-
परत्वमभन यजिमहोचे प्रमाणाभावात् । अतः सर्वे यागा एव
फलप्रयुक्ता इति विदेवनादीनामन्तदिकृतावतिदेशः ॥३॥४॥१॥

मध्यस्थः ॥ विदेवनादीनामङ्गत्वे सिद्धे सञ्चिधानादवान्तरप्रक-

(१) असमोधीनोय पाठ सर्वेष्वनुपपन्नत्वेन,—इति तु समोधीन
प्रतिभाति ।

इति तृतीयया च दृढस्यतिसकस्य तद्वहिर्भावावगतेस्तत्र शर-
द्विध्यभावात्कालायेत्याया नामातिदेशप्राप्तवमन्नादिकालबाधे प्रमा-
णाभाव । एव सौचामस्यामपि पर्वबाधे । अग्नि चित्तेत्यनेन हि
चयनेन कत्वपूर्वसाधनीभूताग्नि सक्त्येत्यर्थावगतेस्त्यश्चयनभाव-
नोत्तरकालत्वसिद्धि । न चामुपयोग । चयनप्रयोज्यकत्वपूर्वं एवो-
पयोगेऽपि चयमाङ्गत्वोपपत्ते । न त्वेतावता कत्वङ्गत्वमिति तन्महा-
शोक मन्मथम् । प्रमाणाभावात् ॥ कत्वङ्ग वा चित्त्वङ्गत्वेनोपपद्यत-
इति सङ्कर्षस्तत्र कत्वपूर्वोपयोगमिप्राय व्याख्येयम् । अत एतेऽपि
कालप्रयोजका ॥ ४ २।१८॥

इति श्रीव्यासदेवविरचिताया माहट्टीपिकाया

चतुर्थस्य तृतीय पाद ॥

भावेऽपि सविधानादेव तदङ्गलोपपत्तेः । यन्मयाजानां पुरस्ता-
ज्जुहुयादहिरात्मनः सञ्जातानां दद्याद्यदमूयाजानामुपरिष्टाज्जुहुयात्
स्वर्गलोकमपकासेन्यध्वे जुहोतीति प्रकृताङ्गमध्यवर्त्तित्वग्रवणादपि
तदुपपत्तेश्च ।

वस्तुतस्तुकाङ्क्षाऽनुवृत्तौ प्रमाणाभावात्तेदं प्रकरणमिति ध्येयम् ।
एवं प्रयोजनवत्तोपपत्तौ न ग्रामकामपदानुपपत्तेः स्वतन्त्रफलार्थत्व-
कल्पना । प्रमाणाभावात् । रक्ष्यङ्गपरिधिपरिधानाङ्गभूतवैशेषिक-
सन्नेर्थवायाश्च । अतः सांघहणौप्रयुक्ता एव ते । न तु शौन्यवत्क-
सप्रयुक्ताः । अतः सर्वदैव प्रयाजानूयाजमध्येकर्त्तव्यान तु ग्रामान्त-
रकामनायामेव ॥४॥४॥४॥

दधिपहः ॥ सोमे, यो वै काश्चिदध्वर्युश्च यजमानश्च देवता-
मन्तरितस्तस्मा आवृण्यते प्राजापत्यं* दधिपहं गृह्णातीति दधि-
पहो नैमित्तिक एव । यद्यपि चायं चङ्गम्बो न निमित्तत्वप्रतिपा-
दकः, देवतापदसमभिव्याहृतस्य तस्यान्तरायनिष्ठनिमित्तत्वाप्रतिपा-
दकत्वात् । देवतायाश्चान्तरायान्वितायान्वितायाः स्वरूपेण निमि-
त्तत्वाद्योगाच्च । तथापि देवतान्तरायनिमित्तदोषपरिहारकत्वाव-
गमान्तस्य च कादाचित्कत्वाणैमित्तिकत्वम् । अर्थवादान्वयार्थं
यदा तदा पदाध्याहारस्यावश्यकताया नैमित्तिकत्वम् । व्येष्टोह
वा एष यद्वाणां यदधिपह इति तु वैगुण्यपरिहारार्थत्वेनापि
श्रेष्ठत्वादुपपन्नमिति प्राप्ते ।

* तस्या आवृण्यते यत्प्राजापत्यं,—इति भाष्यहृत पाठश्च

रणादाऽभिषेचनीयमावाङ्मलस्य द्वितीये एव निराशतत्वात्सर्वराज-
सूयाङ्गत्वस्यैव महाप्रकरणादवगतेः सर्वप्रयुक्तत्वम् । तार्त्तियाधिक-
रणप्रयोजनकत्वमार्थस्येदमधिकरणम् ॥ ४॥ ४॥ १॥

प्रकरणविभागे ॥ राजसूये एव, सौम्यश्च सर्वभृदं विणेति विधाप्य,
पुरस्तादुपपदां सौम्येन प्रचरतीति श्रुतम् । तथापि मत्स्यपुषदां
राजसूयान्तर्गतदण्डपेयाख्यसोमयागाङ्गताया कलवत्त्वे पश्या. पुरस्ता-
त्पश्वद्वैधर्म्यप्रसङ्गेन पश्वद्वैधर्म्यप्रत्ययेनेति सूचानुसारान् दिग्योगनि-
मिन्तायाऽप्रादुर्भूतपरत्वाभावात्सौम्यस्यैतदर्थत्वात्तुपपत्तेर्वैधर्म्यवत्पदाभ्यन्त-
रकल्पनया तदर्थत्वस्य चानुत्पत्तिराक्यतयाऽनुपपत्तेरुत्पत्तिवाक्ये च
फलापेक्षायां सामान्यविधिनाऽपि क्लृप्तेन सारान्यफलार्थत्वस्यैवावसा-
धात्कालार्थ एव मथोक्तः ।

वस्तुतस्तु, उत्पत्तिवाक्येऽपि प्रवर्ग्यव्याच्येन तद्विधिवत्त्वज्ञानस्य
सारान्यवाक्याधीनत्वात्तदर्थत्वमेव श्रुतम् । अतः सौम्य फलप्रदुक्त-
एव पाठकमात्रं भ्रूपूर्वपठितकर्मानन्तर कर्त्तव्यत्वेन प्राप्नोति दिग्-
प्राप्तोपपत्तपूर्वं विधीयते । ततश्च न तदिकृतौ कर्त्तव्यं । पूर्ववशा-
भ्यापि तदिकृतौ कर्त्तव्यता प्राप्ताऽपोद्यत इति पञ्चति' । तेन
मङ्गल्यभावादिदमधिकरणं विदेवमाधिकरणात् पूर्वं द्रष्टव्यमिति
तन्मन्त्रारोक्ति पराजिता । आचार्योक्तत्वादिति हेतुकिन्त्वनुपपत्ति-
माधितेव ॥ ४॥ ४॥ २॥

फलवदा ॥ वैश्वदेवीं भाङ्गदक्षीं निर्वपेदयामकाम इति
प्रजापतिसमम्याममस्य देवा इति तिस्र आङ्गदक्षीर्जुहोतीति श्रुतम् ।
तथामनङ्गोमानां मायद्वयेष्टवन्नम् । नष्टानिहतिमेव प्रकरणा-

मिच्छिकीव । यत्तूपसंहारे प्रष्टीमिति पष्ठ्यां पूरणायेकः प्रत्ययः,
सोऽभिधानापेक्षो न लघुष्ठानापेक्षः । पञ्च चितयः पूर्वमभिहिता
इदानीमियं पष्ठमभिधीयत इति । तस्मादग्निचयनोत्तरमप्रतिष्ठायां
निमित्ते एकैव चितिरियमदृष्टार्या, चयनाग्नतथा प्रयोगभेदेन
प्रतिष्ठाकृतार्थतया वा विधीयते ॥४॥४॥आ

पितृयज्ञः ॥ अनारभ्य अतममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन
चरन्तीति । तथायं पिण्डपितृयज्ञः दर्शेष्वङ्गम् । अमावास्यापदेन
कर्मवाचिना तच्च कर्त्या जुहुयादिति वदाक्याद्भाङ्गत्वप्रतीतिः ।
यद्यपि चायं कालेऽपि मुख्यकृपायि जलकक्षणाभिया अथ कर्म-
परत्वेव युक्तम् । यद्यपि काले एव मुख्यः कर्मणि तद्योगाग्नि-
हृदकक्षणा, प्रकृते च कालपर एव अपराह्णमात्राधिकारस्यात् ।
तथापि तस्मात्पितृयज्ञः पूर्वेषुः करोतीति वाक्ये दर्शष्टिपूर्वेषुः-
कालव्रतवशाद्देवधन्यायेन दर्शष्टेरुपस्थितत्वात्तदङ्गत्वमिति प्राप्ते ।

अमावास्याशब्दश्च कर्मपरत्वं भवतैव निराकृतम् । लक्षणा तु
प्रमाणाभावात्कालवामानाधिकरण्यविरोधाच्च दूरापासौव । पूर्वेषु-
वाक्यमपीष्टेरनुपस्थितत्वाच्च तत्प्रतियोगिकं कालं विधत्ते । अपि तु
निधिर्देहे पूर्वेषु कालम्,

यथा ऽसौ भविता याति पितरन्नामुपासते ।

इति स्मृतिप्राप्तमनूय देवतामाचम । केचित्तु देहे चन्द्रदर्शनात्
पूर्वेषुरिति व्याख्याय खण्डपर्वणि परेषु पित्र्ययज्ञमनुतिष्ठन्ति ।

सर्वथा 'न दर्शाङ्गं पितृयज्ञः । एवञ्च पौर्णमासीमेव यजेत
भ्रातृयज्ञस्तमावास्यां इत्या भ्रातृयममावास्याया यजेत पिण्ड-

न तावदार्यवाटिकं फलं, पर्यमयीन्यायविरोधान् । अर्थवा-
दाभ्यस्तु, यच्च देवताभावे प्रधानस्यैव सोपापत्तेस्तद्विमित्तकगपि
वैगुण्यं परिद्वियते, तत्तेतराङ्गवैगुण्यपरिहारे प्रधानमाहुष्ये वा
का सम्भावनेत्येव नामुपपन्न । न चान्तरायजनितवैगुण्यध्वमस्य
क्रमत्वेन तं प्रत्येकार्यवाटिककक्षजनकत्वस्य कल्पनयोपपत्तौ दारोभृता-
वृष्टान्तरकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । व्येकत्वमस्तवप्याश्रयामुप-
पत्तेः । पक्षद्वयेऽप्यन्यतरार्थवादस्यानाश्रयावग्रहत्वे प्रकरणपाठस्य
पाक्षिकत्वपरिहाराय अन्तरायार्थवादस्य तदोपिहाराय । न्यायवस्तु
प्रमाणानुपाहकत्वेन प्रमाणविरोधेऽकिञ्चित्करत्वात् । अतो देव-
तात्तरायनिमित्तवैगुण्यपरिहारस्य दधिपक्षेण कर्तुमशक्यताधि-
त्यमेतादृशं दधिपक्षः ॥४३॥४४॥

वैद्यानरः* ॥ अग्नौ, यो वै सत्त्वरमुग्रमध्वनाऽग्निश्चिनुते यथा
सामि गर्भा विपद्यते तादृगेव तदाग्निमाश्रयेदेवानर इदं शक्यत्वं
सुरमाप्तिरप्येदिति श्रुते चागस्त्याज्यादिना संस्कारपर्यन्तमुग्र-
धारणाप्रसवे प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिक एव । कर्तुमशक्यताधिकर-
णेन यत्पक्षेन क्रियाकर्तृमण्योद्देश्यत्वावगमाद्विमित्तमप्रतीतेः । अतो-
भेदमशोभादिपक्षे सम्बलितकमुनिमित्तोभयप्रयुक्तः ॥४०॥४१॥

पट्टं प्रति ॥ योऽग्निश्चिनुते ॥ प्रतितिष्ठति यद्य युतांश्चित्तयो-
भानयत् पटोश्चिनिश्चिनुते इति श्रुता पटो चित्तिरपि उपक-
रम्यकर्तृप्रमानाधिकरण-यत्पक्षमेवमावतिताद्यानिमित्तमावतीते-

* वैद्यानरो,—इत्युक्त्वा पाठ आरभ्य पुनरुच्यते, वैद्यानराद्य नि-
र्वाहकत्वे तावदार्यवाटिकं इति च वाच्यम् ।

यूप परिगृह्यतीति श्रुतेन वचनेन पशुचचार्यसाधारणयूपपरिव्याणा-
मेक्षया यूपपरिव्याणान्तरं मनोयाहुतया प्रकरणान्तरन्यायेन
दार्ढ्यप्रयोजनक^(१) विधीयते । आश्विनोत्तरकालता उपनिष्क्रमणस्य
पाठादप्यां च प्राप्तमनुद्यत इत्युक्तमेव । अतश्चाश्विनं यत्तं गृहीत्वा
चिह्नता यूपं परिवीयाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति चत्पत्तिवाक्ये पुनः
श्रुतं परिग्राह्यं न यूपसंस्कारार्थम् । वैयर्थ्यापत्तेः । किन्तु यूपमिति
द्वितीया सप्रत्यर्थी । परिवीयेत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां पशुमित्यस्याह-
पन्नः । तथा च चिह्नत्करणक-यूपाधिकरणक-पशुसंस्कारक-परि-
व्याणोत्तरकालविशिष्टयागविधानात्पद्वर्धमेव परिव्याणं पशुनप-
क्रमणार्थमिति प्राप्ते । ●

द्वितीयायां परिग्राह्यस्य दृष्टविधयेव यूपार्थत्वे सम्भवति क्षत्त-
णाऽनुपपन्नयोः प्रमाणाभावः । न च वैयर्थ्यम् । रश्मनाधर्माणां
दर्भमयौत्सादीनां एतत्परिव्याणसाधारण्यमिद्वर्धमेतुवादस्य द्वितीये
साधितत्वात् । अन्यथा रश्मनाधर्माणामौपवर्धयेऽहन्त्यनुष्ठेयमानयू-
पपरिव्याणाङ्गत्वस्यैवानुष्ठानमादेशादापत्तौ अप्राकृतकार्यतत्परिव्या-
णार्थत्वमिद्वेः । सति तस्मिन् चिह्नत्करणकयूपपरिव्याणानुवाद-
लेनैव प्रकृतयागीययूपव्यक्तिमन्त्रिपरिव्याणमाश्रयेवोद्देश्यताऽवगमा-
त्साधारण्यमिद्विः । अस्तु वा निर्वपतिवदेव प्रकृतिलिङ्गमादृश्येन
प्राकृतपरिव्याणातिदेशमिद्वर्धमस्मिन् यूपपरिव्याणे चिह्नत्वानुवादः ।
सर्वथा न परिव्याण पशुसंस्कारार्थम् । प्रयोजनं, यूपे दीरश्मन्मन्त्रेऽपि

पिष्टयज्ञेनैवामावास्यायां प्रीणातीति दर्शश्चभावेऽपि पिष्टपिष्ट-
यज्ञदर्शनं सङ्गच्छते । एतद्वत्तेनैव पिष्टस्य एव तद्यज्ञं निष्कीय
यज्ञमानो देवेभ्यः प्रतनुत इत्यादि पिष्टपिष्टयज्ञार्थवादे यज्ञोप-
स्थितावपि न क्षतिः । यत्तु,

न दर्शनं विना आहुमाहिनाग्नेर्दिजन्मनः ।

इति अनुवचनम् । तच्छ्राद्धं लघुपचमाहं दर्शनामावास्या
विनाऽऽक्षिताग्नेर्न भवति अनाक्षिताग्नेरिव तित्थक्षरेष्विति व्याख्येयम् ।
न तु दर्शेष्टिं विना आहुं पिष्टयज्ञो न भवतीत्येवं व्याख्येयम् । दर्शपदे
लघुपचायां प्रमाणाभावात् । तेनायं स्वर्गार्थ इति भूतानुपायिनः ।

वस्तुतस्त्वकरणे भग्नहोहोमरूपश्राव्यचित्तस्यापक्ष्मादिभिः
स्मरणात् व्योतिष्टोमादिकतुमिस्तुत्यावयवणाच्च नित्य एवायम् ।
प्रयोजनं, दर्शाभावेऽपि करणम्, तदिकारेषु च नातिदेशः ।

यत्तु भाव्यकारेण पौर्णमास्यामाधाने क्षतेऽपिमावास्यायां
दर्शश्चभावात् पूर्वपक्षे अकरणमित्युक्तम् । तद्वाद्ग्राह्येषु पचमा-
नेष्टिपक्षे आधानोत्तरदिने पौर्णमासकालाभावे च बोध्यम् । यदा
तु तदुत्तरदिने कामसत्त्वं पौर्णमासस्य, तदाऽऽधान एव क्षेष्टि
साम्वादम्भणीयं पौर्णमासावाधानं कृत्वा योग्मते पौर्णमासेनेहाऽपि-
मदर्शश्चतयैव पिष्टपिष्टयज्ञानुष्ठाने न कस्यदिरोधः ॥४॥४॥८॥

पयङ्गम् ॥ भवनीयमग्निधावाग्निनं यज्ञं गृहीत्वोपनिशस्य*

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निष्कस्य,—इति तु भविष्युचितम् । भाष्ये तु
आग्निनं यज्ञं गृहीत्वा निशता यूनं परिवोपायेयं सव्यधीनं पशुमुपा-
करोति,—इति पठितम् ।

सन्त्यो न सोमवागस्यैव । अपि तु प्रायणीयादीनां सर्वेषामेव ।
यागत्वाविशेषेण सर्वेषामेव यजिना फलोद्देशेनोपादानात् । सर्वेषां
ज्योतिष्टोमनामकत्वाविशेषाच्च ।

न च स्ववाक्यविहितस्यैव ज्योतिष्टोमसंज्ञकस्य फलोद्देशेन विधा-
नादितरेषामन्तर्द्वयमिति वाच्यम् । अग्नौषोमीयाद्यपेक्षया कर्मा-
न्तरे प्रमाणाभावान् । अत एवेतद्व्याख्यविहितकर्मणोऽप्रसिद्धत्वाद्-
ग्नौषोमीयाद्यनुवादेन च सोमविधानायोगात् सोमवाक्येऽपि सोम-
विशिष्टयागस्यैव विधानम् ।

न च विशिष्टविधिगौरवमभिया जायवसहस्रतवाक्यान्तरोपात्त-
गुणादेव ज्योतिष्टोमवाक्येन कर्मविध्यङ्गीकारः । तथात्वेऽपि नित्य-
वाक्येऽपि कर्मान्तरस्य विनिगमनाविरहेणापत्तौ सोमवाक्ये एवोत्प-
त्त्यन्वयिगुणेन विशिष्टविध्यङ्गीकारस्य व्याप्यत्वात् । अतश्च प्रकृतमा-
विशेषाद्वागस्येव सर्वेषां फलसम्बन्धः ।

न च तानि वापतानि ज्योतींषि च एतस्य स्तोमा इति
वाक्यमेषास्तोमवागस्यैव ज्योतीरूपविष्टदादिस्तोमसम्बन्धेन ज्योति-
ष्टोमनाम्नास्यैव प्रसिद्धार्थकत्वाद्दर्शपूर्णमासपदव्यञ्जकत्वेऽप्यप-
त्तेस्तस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तिरिति वाच्यम् । एतद्व्याख्येयत्वात्
गौणतयाऽप्युपपत्तौ अर्थान्तरवाचिनी ज्योतिःशब्दस्य स्तोमवाचि-
नाभावान् । ज्योतीरूपस्तोमाद्वन्त्य च फलसम्बन्धोत्तरकालीन-
तेनाविशेषात् ।

न च यदं वा यद्वीत्या यमस्य वीचीय स्तोत्रमुपाकरोतीत्यनेन
रूपेण स्तोत्रोपपत्त्यस्य स्तोमवाक्याद्भूतव्यञ्जकत्वात्तद्वन्त्यनादगमात् स्तोमा-

पशावपि दैर्घ्यं पूर्वपक्षे प्रकृतौ विकृतौ च, सिद्धान्ते तु नेति ॥

४॥४॥८॥

स्वरस्य ॥ यूपस्य स्वरद्वयोतीति षष्ठ्या स्वरयूपार्थत्वावगमात् स्वरस्य पशुमनकौत्यञ्जन प्रतिपत्तिर्यत्किञ्चित् सोमसिद्धिर्नेमावभृथ यन्तीति वदिति प्राप्ते । स्वरयूपार्थत्वेऽदृष्टार्थत्वापत्ते षष्ठ्याद्याव-
धत्वेनाप्युपपत्ते स्वरणेति द्वितीयादिवलात्पञ्चमार्थमेव । सोम-
सिद्धे तु अवभृथपदे गौणत्वाद्यनेकदोषभिन्ना तदङ्गीकरणमित्युक्त-
मेव । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे एकयूपके पशुगणे एकस्यैव पशो समञ्जनं,
सिद्धान्ते सर्वेषामिति । पार्थसारथिमतं तु प्रयाजशेषाभिधारणव्या-
घेनाधारनिघमस्य पशुसङ्कारार्थत्वोपपत्ते पूर्वपक्षेऽपि सर्वेषामञ्ज-
नप्रसङ्गात् प्रयोजनानुपपत्तिरिति । भाष्यविरोधोऽपि ॥४॥४॥१०॥

दर्शपूर्णमासयो ॥ प्रयाजादिस्वर्गवागवाधारणेन दर्शपूर्णमासभा-
स्यर्गकामोयजेतेत्यनेन वचनेन राजसूयवधविना न सम्बन्धः, कि-
न्वाग्नेयादीनां षष्ठांशमेव । दर्शपूर्णमासनाम्ना अग्नेयादिषड्भागेष्वेव
प्रसिद्धार्थत्वेन यजेतवच्छेदात् । तथा च* दर्शपूर्णमासनाम्ना प्रसि-
द्धार्थकत्वं, तयोपपादितं यौर्णमास्यधिकरणे । तदधिकरणप्रयोज-
नकथनार्थत्वं त्वदमधिकरणं प्रयुक्तिमिद्वयं न विवक्ष्यते । राज-
सूयनावधं यथा प्रकृतस्वर्गवागपरम्, तथा तदधिकरणे स्पष्टमेव ।
अतएव प्रयाजादीनामङ्गनादिह्यवतिदेशः ॥४॥४॥११॥

ज्योतिष्टोमे ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेत्यनेन स्वर्गफलप-

* इत्यमेव पाठः सम्बन्धः । यथा च,--इति तु भवितुमुचितम् ।

श्रीमद्वेङ्कटाय नमः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।



श्रुतिः ॥ तदेवमङ्गप्रधानसाधारणेन प्रयोज्यवर्गोऽवगतेऽधुना-
प्रयोगाश्रितः क्रमो निरूप्यते । एकादशे द्वाङ्गानां प्रधानानामाद्यैवेनैव
प्रयोगविधिना विधानमिति वक्ष्यते । अतस्यैकविधिविधयत्वेन सर्व-
साहित्यस्य विवक्षितत्वादेकेन कर्त्ता युगपत्सर्वकरणाशङ्केरवशम्भाविनि
कस्मिंश्चिद्वर्गे नियामकानि श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि
प्रमाणानि निरूपयिष्यन्ते ।

तत्र क्रमो नामाव्यवहितोत्तरत्वरूपमागन्तर्यम् । तस्यैकप्रति-
योगिकमेकवृत्तिः । यथा वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यत्र वेदकरण-
प्रतियोगिकमानन्तर्यं वेदिकरणवृत्तिः । अत्र दर्शपूर्णमासोत्तरत्वस्यापि
शोभांगत्वान्तर्ग्राह्यत्वर्यमव्यवहितेति विशेषणम् । तत्र दर्शपूर्णमास-
पूर्वकालताकत्वमात्रं क्वाऽर्थः न तत्रव्यवहितोऽपि ।

न च सोमविधेश्चदपेक्षा । येनाव्यवधान एव तत्पर्यव्यवस्थेति ।
सोमविधेर्भिन्नप्रयोगविधिविधेयदर्शपूर्णमासप्रतियोगिकक्रमानपेक्ष-
त्वात् । अतस्तत्रोत्तरकालत्वमेव विधेयं न क्रमः । क्रमस्य सर्वत्रो-
त्तरपदार्थाङ्गम् । तस्यैव, काचं कर्त्तव्य इत्यपेक्षत्वात् । न तु पूर्व-
पदार्थाङ्गम् । मदुत्तरं कः पदार्थः कर्त्तव्य इत्यपेक्षायाः कश्चिदप्य-

नामपि स्वसाध्यस्तोत्रोपाकरणद्वारा सोमयागसम्बन्धावगतेविशेष-
कलोपपत्तिरिति वाच्यम् । उपाकरणस्य दृष्टविधया स्तोत्रोपका-
रकत्वेन द्वितीयया च स्तोत्राङ्गत्वावगमेनास्य कालार्थत्वात् ।

न च कालद्वारैव सम्बन्धेन विशेषकत्वम् । कालस्य फलसम्बन्धो-
त्तरापेक्षत्वात् तस्य च स्तोत्रगतफलवत्त्वज्ञानाधीनत्वात्तस्यापि च
धागगतफलवत्त्वबोधकवाक्याधीनत्वेन तत्प्रवृत्तेः पूर्वमेतदाक्यप्रवृत्त्य-
भावेनैतत्सम्बन्धावगतेर्नास्तोविशेषकत्वाभावात् । यद्यपि च पदा-
र्थानां प्राप्तत्वेनास्य वाक्यस्य क्रमविधायकत्व स्यात् । तथापि वेदं
कृत्वा वेदिं करोतीतिवच्चैतत्क्रमविधायकत्वात्तस्य च प्रातिस्नि-
कविधिविधेयत्वेनेतरक्रमवत्प्रयोगविधिविधेयत्वाभावेऽपि क्रमस्यानु-
ष्ठानावगमोत्तरापेक्षत्वात्तस्य च फलवत्त्वज्ञानोत्तरकालीनत्वेनोक्त-
विधया न विशेषकत्वमिति प्राप्ते ।

क्रमादेरुत्तरकालमाकाङ्क्षायामपि निराकाङ्क्षत्वज्ञानाभावमात्रेण
वाक्यस्य पूर्वप्रवृत्त्युपपत्तित्वेन च कालस्य क्रमस्य वा विधेयत्वेन
विशिष्य तद्वटितसम्बन्धस्य सोमयागेऽवगमात्साध्यः प्रसिद्धार्यकत्वेन
तस्यैव फलसम्बन्धावगमेन प्राधान्यम्, अन्येषां च तदङ्गत्वमिति
तदिहतावतिदेशः । तदेवं प्रयोष्यवर्गोऽनिरूपितः ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायस्य समाप्तः ॥

ज्ञानान्नम् । वेदं ह्येत्यादौ तु वेदिकरणस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात्
तदनुवादेन क्वाप्रत्ययोक्तकममात्रविधानादाक्वादेव तदङ्गत्वम् ।

यच्च तु पाठादिप्रमाणेन सम्भवप्राप्तिकता, धात्वर्थस्य सम्भवत्-
प्राप्तिकोऽपि भावार्थाधिकरणन्यायेन प्रयोजनार्थं विधीयते । तच्च
क्रमबोधिका श्रुतिरप्यनुवाद एव । न तु क्रमे प्रमाणम् । विग्रिष्ठ-
विधिगौरवापत्तेः । ययैन्द्रवाचशब्दान् गृहीयाच्च, कामयेत यथापूर्वं
प्रजाः कम्पेरन् । इदमस्याग्रे वदन्ति अथ जिज्ञासा अथ वचस-
इत्यादौ । अथ हि वक्ष्यामदानादेरेव क्लृप्तये इदयादिमात्रव-
विहसिद्ध्यर्थं विधिरिति वक्ष्यते ।

यच्च तु धात्वर्थस्य कृतप्रमाणेन प्राप्तभावेऽपि कथञ्चित्
सम्भवप्राप्तिकस्य पुनर्विधाने न किञ्चित्प्रयोजनं विधेयान्तरस्य नान्य-
त्किञ्चित्, तच्च क्रम एव श्रुत्युक्तो विधीयते । यथा अथात्मने दाद-
याचेऽध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माण दीक्षयति तत उद्गातारं
ततो होतारं ततस्त प्रतिप्रक्षाला दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति
ब्राह्मणार्धमिन् ब्रह्माण, प्रक्षोतारमुद्गातुर्मैत्रावरुणं होतुः ततस्तं
नेष्टा दीक्षयित्वा ततोयिनो दीक्षयति आग्नीध्रं ब्रह्माणः प्रतिहस्तार-
मुद्गातुरष्वावाकं होतुस्ततस्तमुभेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति
पोतारं ब्रह्माणः सुत्रहस्तमुद्गातुर्गवामृतं होतुस्ततस्तमन्यो ब्राह्मणो-
दीक्षयति ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यमपि इति श्रुते वाक्ये । अथ हि
न दीक्षायाः स्वरूपेण तत्तत्कारकत्वेन वा विधिरितिदमप्राप्त-
त्वात् । प्रकृतौ हि यजमानमन्त्रारणं दीक्षाऽतिदेशेनैव भवे प्राप्यते ।
भवे च ये यजमानास्तान् अन्विज इति वचनेन अन्विष्यार्थाद्देशेन

दर्शनात् । पूर्वपदार्थस्तु प्रतियोगितया कमविशेषणं, दर्शपूर्णमासादि-
रिव पूर्वकालतया । एतेनोभयपौर्वापर्यरूपकम् पदार्थद्वयाङ्गमिति
शेषाच्चिदुक्तमप्याप्तम् । प्रमाणाभावात् । अस्तु वा प्रथममत्र इत्यादौ
प्राच्यं पूर्वपदार्थाद्वमेव कमपदार्थः ।

तत्तत्पदार्थानन्तरं तत्तत्पदार्था इत्येवमनेकपदार्थवृत्तिपौर्वापर्य-
समुदायरूपविततिरेव कम इति तु भूषोक्तं पक्षोऽग्राह्यत्वादिकतौ
कचिदेकपदार्थलोपे तावत्पदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायरसम्भवाद्वा-
क्यमेणातुष्टानेऽपि वैगुण्यानापत्तेरपेक्षितः ।

अथ च कमस्य प्रयोग्यनिष्ठत्वात् तन्निरूपणोत्तरमारम्भः ।
तच्चिपमे च षट् प्रमाणानि कुत्यादीनि । तेषां लक्षणाणि तत्त-
न्निरूपणावसरे वक्ष्यन्ते । तत्र श्रौतः कमः प्रातिखिकविधिना-
विधीयते, आर्षादिक्रमान्त प्रयोगविधिनैवेति भूतानुपायिनः ।
वस्तुतस्तु श्रौतक्रमस्यैव क्लादिनाऽवगतेरुत्पन्नस्य वाक्येन विनिर्गोमः ।
क्रमान्तरे तर्षादिनीत्यस्य प्रकरणादिकस्यित्युक्त्या विनिर्गोमः ।
प्रयोगस्तु सर्वत्रैत्राङ्गान्तरवत्प्रयोगविधिनैव । इदञ्च तत्र तत्र स्फुटी-
करिष्यते । मुख्यतेऽत्र कमस्यापि द्रव्यगुणादिवत्पदार्थविशेषणत्वेन
विधानम् ।

तदिह श्रुतिर्नाम वृत्त्या कमबोधकः कृत्तुं शब्दः । स वाच-
्यशब्दादिः । तत्राद्यशब्दस्यानन्तर्यवाचित्वं शक्येव । क्ताप्रत्ययादीनान्तु
पूर्वकाद्यवाचिनामपेक्षाऽनुरोधेन क्रमपरत्वं स्वल्पया । अर्षादिषु
कस्यशब्दस्यैव कमबोधकत्वात् कृतेति विशेषणम् । तत्र षट्कर्तुः
प्रथमञ्च इत्यादौ कमविशिष्टमत्रविधानात् प्रथमपदोक्तकमस्य वाक्या-

वाक्ये तु वैकल्पिकब्रह्मचारिविधानाद्ब्रह्म्यादिन्यायेन पाठादेव क्रमसिद्धेस्तु इत्यनुवादः । निपातत्वाच्च वा-अब्दश्च ब्रह्मचारिविधे-
रणत्वेन न वाक्यभेदः । अभावपक्षे च ब्राह्मणानामेवास्मिन्विधा-
नाद्ब्राह्मण इत्याद्यनुवादः । ब्रह्मचारिण्याचार्याधीनत्वमुत्तराचार्य-
प्रेषित इत्यपि ।

यत्तु मूले विततिरूपक्रमपञ्चमङ्गीकृत्य सर्वस्याप्येकवाक्यत्व-
मुक्तम् । तदग्राह्यापाविततेर्विधेयत्वायोगादनेकदीप्तोद्देशेन विधाने
वाक्यभेदापक्षेऽनेकदीप्तायां कर्तृविधेरावगमत्वाद्योपेक्षितम् । अस्त-
तस्तु आनन्तर्यरूपक्रमपक्षेऽपि तत्तत्संस्कार्यविशिष्टदीप्तोद्देशेन क्रम-
विधाने वाक्यभेदापक्षेः संस्कार्यमात्रोद्देशेन विधौ च दीप्तानिष्ठत्वा-
त्ताभादुभेदवाक्य एव तदुद्देशेन कर्तृविधिः । इतरस्तु सर्वोऽपि
पदसमुदाय औचित्येन तन्मूल्यार्थोऽनुवादः । कर्तृदीप्तानिष्ठत्वताभ-
स्तनुवादबलादिरापदस्यैव नानुपपन्नः । एवञ्च सर्वस्याप्येकवाक्यत्व-
त्ताभः । क्रमस्तनुवाद एव तादृशपाठादवधेयः । निवाहस्यप्रायधि-
करणन्यायेन श्रूयमाणवाक्ये वाक्यभेदाभावेन पाठगम्यनेकवाक्य-
कल्पनस्यादीयत्वान् । अन्यथा ब्रह्म्यादिवाक्येभ्योपि विशिष्टविधापक्षेः ।
न च श्रौतक्रमस्य पाठक्रमस्य च कसिदनुष्ठाने विघ्नः । अतो
मूलोक्तं अतिक्रमोदाहरणमनादरणीयमिति ध्येयम् ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

अर्थाच्च ॥ अर्थः प्रयोजनम् । तच्च युक्तमेऽनुपपद्यमानत्वात्क्रमे
प्रमाणम् । यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागू पचतीति यवागूपाकस्य
पाठक्रमेण पश्चात्करणे पाकसंस्ततायाः यवाग्वाः होमरूपस्य
यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोतीति वचनसिद्धस्य प्रयोजनस्यानिवृत्तेः

यजमानविधानाद्ब्रह्मादीनां यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन तत्तत्संस्कारकल्पप्राप्तेः ।

न च अतिह्यर्थं यजमानविधानादेव वरणादिनिवृत्त्या ब्रह्माद्यप्राप्तिः । तद्विधानेन वरणादिनिवृत्तावपि अतिह्यनिवृत्तौ प्रमाणाभावेनाध्यवसायमात्रेणैव ब्रह्मत्यादेशपपादितत्वात् । न च प्राप्यमानाया अपि दौचाया अपूर्वत्वाद्यर्थं पुनः स्वल्पम् । ब्रह्मादिप्राप्यर्थमतिदेशस्यावश्यकतया निवारयितुमशक्यत्वात् । न च दौचायामभ्यर्च्यविधिः । अतिदेशादेव सिद्धेः । न च दौचान्तरेऽभ्यर्च्यनिवृत्त्या प्रतिप्रस्थात्तादिविधानम् । अभ्यर्च्यदौचाग्रामभ्यर्च्याद्यित्यतिस्त्रा पुनात्विति मन्त्रवर्णविरोधादेवाप्राप्तेः । न चाभ्यर्च्यकर्तृकत्वाचुरोर्धेनोद्देन मन्त्रप्रयोगः । कर्तुं शास्त्रप्रधानाङ्गत्वेन चरमापेक्षितेन च कर्तुंचुरोर्धेन आपदोक्षयोगात् । अतो मन्त्रमनूहितमेव प्रपुण्याभ्यर्च्यकर्तृकत्वसाधायप्रसङ्गाच्च इतरमन्त्रलोपां चतो विशेषः स्यादिति न्यायेनाभ्यर्च्यपुरुषाणामाद्य प्रतिप्रस्थातैवाभ्यर्च्यदौचाया प्राप्नोति ।

प्राप्नुयात्प्रस्थादिदौचासु स अभ्यर्च्येन पूतं प्रावयेदिति वचनेन वक्ष्यप्रकरणपठितेन दौचासु दौचास्यसंस्काररहितपुरुषकर्तृविधायकेन पथुंदायाप्रतिप्रस्थाद्वप्राप्तिं सुलभैव । एव प्रतिप्रस्थावादिदौचासु वेष्टुः प्रतिप्रस्थाचनन्तरस्य, जैश्चादिदिचासु चोच्चेतुर्नष्टनन्तरस्य प्राप्तिरन्यायादेवेति न विधेयान्तराग्रहा । अतः क्रम एवात्राप्रस्तुतदौचीर्धेनेन विधीयते श्रौतं ब्रह्माप्रत्ययोक्तततः-पदोक्तम् । अत एवेतानि द्वादश वाक्यानि श्रौतकर्मविधायकानि । अर्धिलाघुद्देश्यतावच्छेदकमङ्गीकृत्य पठेव वा । उच्चेददौचा-

पाकस्य च यवाग्नूपादकलेऽपि अनुपयुक्तायास्तस्याः प्रयोजनत्वानुप-
पत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वं पाकः पश्चाद्दोमः । न च तृतीया च
होश्चन्दधीति स्मरणाद्दोः कर्मणि तृतीया चकाराद्वितीया
चेत्यर्थाश्रयत्वा जुहोतीत्यत्र यवाग्वाः तृतीयया कर्मत्वावगमेन
दोमस्य प्रयोजनत्वासिद्धिः । तथात्वे यवाग्वा अम्यभोपयोगाभावेन
दोमवाक्य एव वक्तुन्यायेन विनियोगमन्त्राङ्गीकारात् । पाकस्य तु
दृष्टार्थकत्वात् संस्कारकर्मत्वमेव ।

वस्तुतस्तु करणत्वे एव तृतीयायाः शक्तिः । कर्मत्वे तु आशु-
प्रापनिकी स्मरणा । न चात्र तद्विजमसि । अत एव यत्र चतुर-
वक्तादौ उपयोगकृत्तिसाधैव चतुरवक्तेन जुहोतीत्येतादृशवाक्य-
सत्त्वेऽपि कर्मत्वप्रतीतिरित्येवम् स्मरणम् ।

अत्र चाप्यपस्वितः क्रमः प्रयोगविधिर्नैव विधीयते । एव
पाठादिस्मर्येति प्राञ्च । अङ्गान्तरवस्तु अर्थकस्वितश्रुत्या विनियोगः,
प्रयोगमात्रं प्रयोगविधिर्नैत्यपि शक्यं वक्तुम् । वस्तुतस्तु प्रयोजनवर्गेन
पदार्थानुष्ठाने विहिते आशुषद्विकः क्रम इति न तदग्रे विधान-
मिति ज्ञेयम् ।

अर्थाऽपि क्रमनियामक इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु अर्थाविरोधि-
पाठसत्त्वे अन्यलभ्यत्वादनुवाद एव । विरोधिसत्त्वे चापूर्वस्यैव तस्य
शापक इत्यप्यनुसन्धेयम् ॥ ५ ॥ १ ॥ २ ॥

अनियमोऽन्यत्र ॥ यथोक्तवत्प्रमाणक्रमनियामकप्रमाणाभावस्तत्रा-
नियम एव । यथा प्रयाजानुमन्त्रणानां वसन्तश्रद्धां ग्रीष्मासीत्या-
दीनां एको अमेत्यादीनाञ्च प्राञ्चाभेदेनास्वातामा परस्परम् ।

पेशा यथा भाषायादौ । एकप्रयोगविधिपरिग्रहेऽपि सम्प्रतिपक्ष-
देवताकलेन सहानुष्ठेयमानत्वात् । यत्र वा भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहः
यथा तन्मत्काम्यकर्मणाम् । तत्र न पाठोऽपि नियामकः । तत्र तु
स स्नाध्यायत्वसिद्ध्यर्थ एवोपयुज्यत इति द्रष्टव्यम् ॥५॥१॥४॥

प्रवृत्त्या ॥ एवं सप्तदश भाषापद्यान्यशृणाक्षमतेत्यादावेकैकस्मि-
न्पद्या लघुश्रवणादीनां पदार्थानामावर्तनं नीयानां पदार्थानुसमयस्य
वक्ष्यमाणत्वादाय लघाकरणपदार्था येन क्रमेण वृत्तस्तेनैव क्रमेण
नियोजनादिद्वितीयप्रभृतिपदार्थाः कर्तव्याः । अन्यथा प्रवृत्ति-
प्राप्त्योपाशकरवर्णियोजनयोरेव्यवहितानन्तर्यस्यौपदेशिकवशुसाहि-
त्यानुरोधेन योऽग्रलघुव्यवधानेऽप्यधिकलघुव्यवधानावर्तनेः । अत्र
द्युत्पत्तिवाक्ये वैश्वदेवीं कृत्वा भाषापत्यैरुच्यतेति प्रयोगवाक्ये च
वाङ्मनां सप्तदशाणां नास्तित्वावगमादङ्गमाहित्यानुरोधेनैकैकाङ्गेन
सप्तदशपद्यानां युगपदुपकर्तव्यत्वावगतेरावर्तनीयाङ्गेषु चैतेन
कृत्वा युगपदुपकारामग्नवादवगं योऽग्रलघुव्यवधानेऽपि तदधिक-
व्यवधाने औपदेशिकसाहित्याद्यातिदेशिकानन्तर्यस्य च बाधः स्पष्ट-
एव । अत एव केचु चित्पञ्चसु न्यूनलघुव्यवधानमपि दोष एव ।

अत एव पूर्वपदार्थक्रम एव प्रयोगविधिवगतप्रत्याभासपुन्यहीनो-
त्तरपदार्थक्रममिष्यते प्रमाद्यम् । अत्र पूर्वपदार्थक्रमम् । उत्तरपदार्थ-
प्रवृत्तिक्रमेणापि पूर्वपदार्थक्रममिष्यत्य न्यायतौष्ट्येन वक्ष्यमाणत्वात् ।
अपद्य प्रवृत्तिक्रमोऽनुष्ठानकालोऽपि प्रयोगविधिप्रवृत्तेः पूर्व-
भाषेचाग्रश्रावगम्यमानश्रावगम्य-प्रवृत्त्याभासपुन्यहीनः पदार्थानार-
म्भम बोधयति । तत्रच तद्विनियोजकशक्यकल्पनया लघ्याङ्गमेव-

परिपहे पदार्थानुसमसामन्वयादेकैकस्मिन् प्रयागे द्वयोर्दयोर्मन्त्रयोः
पठनीयत्वाच्च प्रयाजान्तरीयमन्त्रस्य प्रयाजान्तरीयमन्त्रेण प्रवृत्तिक्रमः ।

न च ज्ञानाशाखास्तयोः कृत्रकमत्वाभावेऽपि एकशाखास्थानां
पञ्चानामपि मन्त्राणां पाठेन कृत्रकमत्वाच्छाखान्तरीयेष्वप्यनियत-
व्यवधाने प्रवृत्तिक्रमस्याभापत्तिः । पञ्चानां मन्त्राणां पञ्चप्रयाजाङ्गत्वे-
नैकश्रेष्ठत्वाभावाद्वागन्तरप्रयोगविधिभेदेन भिन्नप्रयोगविधिपरि-
रूढीतानां पाठेन क्रमानियमात् । इत्यन्ते च पाशुकानूयानामनै-
ष्टिकपिष्टलेपफलीकरणशोभस्य च महाप्रयोगैकत्वेऽपि भिन्नावगन्तर-
प्रयोगविधिपरिरूढीतत्वेनाकृत्रकमत्वम् । तस्मादनियमः ॥१॥१॥१॥

क्रमेण ॥ पदार्थबोधकवाक्यपाठक्रमोऽपि पदार्थक्रमनियामकः ।
न च विधीनां तत्पदार्थविधायकत्वात् क्रमस्य च स्वाध्यायल-
क्षित्यर्थेनाध्ययविष्णुपयुक्तत्वाच्च पदार्थक्रमनियामकत्वम् । पदा-
र्थानामनुष्ठानकाले स्मरणार्थाय मन्त्रादीनामुपस्थितत्वेन स्मर-
कत्वनियमात् तत्क्रमेणैवानुष्ठानक्रमनियमोपपत्तेः । अत एव यच्च
मन्त्राद्यानं, तच्च तत्क्रम एव नियामकः । यच्च तु ॥ तत्तच्च विधा-
यकत्वेनोपयुक्तस्यापि विधिवाक्यसौवोपस्थितस्य स्मरणकत्वेन नियमात्
तत्क्रमस्यापि पदार्थक्रमनियामकत्वम् । पाठोपस्थितस्य च क्रमस्य
विनियोजकवाक्यकल्पनयाऽङ्गत्वेऽवगते प्रयोगविधिना प्रयोगविधा-
नम् । सप्तमे पदार्थबोधकत्वस्य कचिदनुष्ठेयपदार्थबोधकत्वं कचिन्त-
त्त्वमन्त्रद्रव्यदेवतादिबोधकत्वम् । तेन च द्विविधेनापि अनुष्ठेयपदार्थ-
क्रमनियमः । अत एव देवताबोधकवाक्यादिकमादपि यागक्रमः ।
अतः पाठोऽपि क्रमनियामकोऽपेक्षितत्वात् । अत एव यच्च न क्रमा-

प्रधानसंक्षितेष्वपि प्रवृत्तैव क्रमसिद्धेर्न स्थानोदाहरणता । प्रधाने
स्थानाभावाच्च नोपाकरणे मुख्यक्रमाशङ्का । अतः स्थानादेव श्वनी-
यस्य प्रथममुपाकरणं, तदुत्तरं द्वैचल्यं, तदुत्तरमातृबन्धस्य ।
प्रवृत्तिदृष्टपूर्वापर्यण्यैव* नियामकान्तराभावे नियामकत्वाङ्गीकारात् ।
अथपि स्थानावगतस्य क्रमस्य कल्पितवाक्येन विनियोगेऽवगते
प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् ॥५॥१॥६॥

मुख्यक्रमेण ॥ मुख्यक्रमोऽप्यङ्गक्रमनिधने प्रमाणम् । मुख्यत्वञ्च
प्रधानत्वम् । यच्च ज्ञानेकेषां साङ्गानां प्रधानानां सहकर्तृव्यता, तत्र
प्रयोगविधिनाऽङ्गप्रधानयोः साहित्यावगतावपि प्रधानान्तरसाहि-
त्यानुरोधेन यावदनुज्ञातव्यवधानस्वीकारेऽपि तदधिकव्यवधाने
प्रमाणाभावात् प्रधानप्रत्यासत्त्यनुपपत्तौ मुख्यक्रमेणैवाङ्गे क्रमनिधनम् ।
अत एव प्रवृत्तावद्गनिरूपितप्रत्यासत्त्यनुपपत्तौ बीजम्, मुख्यक्रमे तु
प्रधाननिरूपितप्रत्यासत्त्यनुपपत्तौ इति तयोर्भेदो वैपरित्येन वला-
बलश्चेति वक्ष्यते ।

मुख्यक्रमोदाहरणञ्च मरस्वती भवत एतदे दैव्यं मिथुनं यस्य-
रस्वती मरस्वतीति वाक्यविहितप्रधानद्वयक्रमात् तन्निर्वापक्रमः ।
अथ हि द्रव्यसामान्याधिकरण्याभावेऽपि समन्वयसामान्यवाचिनस्त-
द्वितीया दैव्यमिति वाक्यशेषाद्देवतापरलोपपत्तेर्दिवचनेन देवता
कल्पितयागद्वयं विधीयते । अत एव न यागद्वयेऽपि मरस्वानेव
देवता । अथवा दस्य विरूपैकशेषतात्पर्यं सादृशत्वेन मरस्वतीमरस्व-
देवत्यत्वावगमात् ।

* इत्यमरः सन्वयः पाठः । यौन्वापयस्यैव - इति तु सक्तुमुचितम् ।

धारिते प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् । तदुत्तरञ्च प्रयोगविधे
पर्यवसानमिति ध्येयम् ।

न चेद मर्वसाहित्यानुरोधेन स्यात् तत्रैव प्रमाणाभावो बोधक-
शब्दाभावादिति वाच्यम् । एतेन पदेनानेकोपस्थितौ क्रियाम्वये
एककासावच्छिन्नत्वरूपसाहित्यस्यानुभूयमानस्य शब्दत्वमिद्वयं
सत्त्वसाङ्गीकारात् । प्रतीयते हि श्रुतावधानवाच्येन पृथिव्या
राजानो बहव इत्यादौ बहुलावच्छिन्नागमवधानादौना चैवाद्य
न्ययोऽप्यति बाधके एककासावच्छिन्न । अतः प्राजापत्यपदादौ
तत्त्वस्यैत्यपि ध्येयम् ॥५॥१७५॥

स्थानाच्च ॥ स्थानं च क्रमनियमे प्रमाणम् । तच्च कृत्रिमकपूर्व-
पदार्थोपस्थितिः । सा चैक्यमन्विद्ग्रन्थेनापरसम्बन्धिसुरणमिति
न्यायेनोत्तरपदार्थस्य छटित्युपस्थापिका । अतश्चास्तित्वेन विधि-
तानामन्येषां पदार्थानां तदनन्तरानुष्ठानमिद्वि । यथा प्रकृतावग्री-
षोमप्रणयनानन्तरमौषधसंस्थापेदैव पशु, आश्विनपक्षोत्तरकालस्य
सौत्यापे सप्तमीय, उदयनीयानन्तरं सुखोत्तरमनुबन्ध, साक्षरको
च सर्वमग्रीषोमप्रणयनादि सौत्ये ऽन्येव क्रियते ।

तदाचनिकानिदेशाभावेऽपि तच्च सह पशूनाम्भत इति
श्रुतम् । तच्च प्रधानेनाव्यन्तप्रत्यासत्तिस्वाभावाद्भिन्नोत्तरमेवति स्मित
द्वितीये । अतश्चाश्विनस्योपस्थापकस्य सत्त्वाव्यवभौयस्यैव स्थानात्प्रयत्न-
उपाकरणम् । न तु दैवस्य । तदुपस्थापकस्य भ्रष्टत्वेन स्थाना-
भावात् । ग्राह्यतपाठस्य च व्यवधावकपदार्थान्तरसत्त्वेन नियाम-
कत्वाभावात् । अत एवोपाकरणोत्तरभाविनियोजनादिपदार्थेषु

क्रम । तत्र पाठस्य सारकवाक्यवृत्तित्वेन प्रत्यक्षत्वाच्छ्रौतपक्षितेय
 वलवत्त्वम् । मुख्यक्रमस्तु मुख्ययोरेव प्रथम केनापि प्रमाणेनावगम्य
 तदपेक्षया तत्साहित्यसम्पत्तये कल्प्यमानो विलम्बित इति दुर्बल ॥
 ५॥१॥८॥

मन्त्रतन्तु ॥ पाठयोस्तु मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठो बलौयान्न तु
 प्राङ्मणपाठ । तस्योत्पत्तिविनियोगविधिगतत्वेन प्रथमोपस्थितत्वे-
 ऽपि पाठस्य सारकक्रमविधयैव क्रमनियामकत्वोक्ते मन्त्रवत्त्वे च
 तस्यैव सारकतया विधानोपयुक्तस्यासमर्थस्य च विधे सारकत्वा-
 भावान्मन्त्रपाठक्रम एव बलौयान् । तेन धाज्यानुवाक्यादिमन्त्रपाठ-
 क्रमादाग्नेयस्य प्रथमानुष्ठान पश्चाच्चोपास्यमानोत्तरमग्नीषोमीयस्य । न
 तु ब्राह्मणपाठक्रमादग्नीषोमीयस्य प्रथम पश्चादुपास्याजोत्तरमाग्ने-
 यस्य । अत एव तत्र पाठक्रम स्वाध्यायादावुपयुज्यते । ५॥१॥८॥

वचनात् ॥ इदानीमातिदेशिकपाठक्रमापेक्षया विवृतौ मुख्य-
 क्रमस्य वक्ष्यामल विन्यते । अध्वरकन्यायामाग्रावैष्णवमेकादशकपाल
 निर्वपेत्तरस्त्याज्यभागावर्हस्त्यास्य चरुरिति श्रुतम् । अत्र सत्यपि
 वाक्यत्रयेण यागवचनविधाने, इत्येव यजेताभिचर्षमाण इति
 वाक्यान्तरेणाभिचाराख्यकलोद्देशेन वक्षिताना विधानात्तथाप्याम
 ण्यकप्रयोगविधिपरिग्रहः ।

अवायस यागस्य द्विदेवत्वलौपधद्रव्यकलादैश्राग्नाग्नीषोमीया-
 न्यतरविधन्त । केचित्तमानाचरतद्विदान्तपदकलसादृशादग्नीषोमी-
 यस्यैवति वदन्ति । द्वितीयस्याज्यद्रव्यकलादुपाशुयाजविध्यन्त ।
 द्वितीये एकदेवताकलौपधद्रव्यकलादाग्नेयविधन्त । तत्राज्यद्रव्यक-

न चेवमपि सरस्वती सरस्वाय सरस्वन्तौ, सरस्वन्तौ देवते
ययोस्तौ इति व्युत्पत्त्या एकैकस्य द्विदेवत्वत् किं न स्यादिति
वाच्यम् । एकैकदेवत्वयाज्यानुवाक्यापाठेभैकदेवत्वत्वावगते । अत-
एव प्राज्ञापत्यवस्तुप्रतिपन्नदेवताकत्वाभावेन मन्त्रपाठक्रमानुप्रधानक्रमे
सन्ति मुख्यक्रमेणैव तन्निर्वापयो क्रमः ।

वस्तुतस्तु तुल्यन्यायतया पूर्वपदार्थप्रवृत्तिरिवोत्तरपदार्थप्रवृत्तेरपि
पूर्वपदार्थक्रमनिष्ठामकल्पसोक्तत्वात् प्रवृत्ते च याज्यानुवाक्यादिरूपो-
त्तरपदार्थप्रवृत्तैव निर्वापक्रमोपपत्तेर्यद्यपि नेद मुख्यक्रमस्यासकीर्ण-
सुदाहरणम् । तथापि द्वा प्रवृत्तिर्वाच्यत्वात् धर्मा पठिता
पश्चादग्नेयस्य निर्वापादय, याज्यानुवाक्ययोस्तु विपरीत पाठ,
ततश्च पूर्वोत्तरभाविप्रवृत्तिद्वयवशात् प्रयाजमेवाभिचारणेऽनियम-
प्रसक्तौ मुख्यक्रमेणाग्नेयस्य प्रथममभिचारणं पश्चाद्वा इत्युदाहरण
वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥५॥२॥७॥

प्रवृत्तौ ॥ तदेव च प्रमाणानि निरूपितानि । तेवाद्याद्याधि-
करणोक्तक्रमेण पारदौर्बल्यं द्रष्टव्यम् । न तु सूचकत्वेण । तत्र युति-
विरोधेऽयं कौवान्यथानुत्पत्त्यादौर्बल्यम् । अथविरोधे पाठस्य वक्ष्यते ।
एव वैकल्यपाठविरोधे प्राक्तनस्यानवाधोऽपि । प्राक्तनरूपस्यान-
विरोधे प्रधानप्रयोगविधायितमुख्यक्रमस्य दौर्बल्यं वक्ष्यते एव ।
मुख्यक्रमविरोधे प्रवृत्तिक्रमस्यापि दौर्बल्यं तथैव ।

तदिह पाठक्रममुख्यक्रमयोजनावलं चिन्त्यते । दर्शपूर्णमास-
योरग्नेयोपाशुवाज्यग्नीधोमीयरूपमुख्यक्रमादाज्यसोपाशुवाज्यौघस्य
प्रथम निर्वाप पश्चाद्द्वीधोमीयरव्यस्य । पाठक्रमानु विपरीत

धर्मानुष्ठानोत्तरमेव द्वितीयप्रपादधर्मानुष्ठानमित्याग्रावैष्णवस्य प्रथमं
निर्वाहं यथाहार्हस्यत्यर्थः । एवं सादृक्त्वे स्थानगन्धद्रव्यमग्नीपा-
करणस्य वाचनिकातिदेशवत्यां कस्यापिदिकृतौ वाचनिकोपा-
करणव्यत्यये व्यत्यस्तोपाकरणप्रवृत्त्यैव नियोजनादिकमः । एवं
च केषाञ्चिदेतादृशविषयद्वयेऽपि याज्ञिकाचारे मूलं चिन्त-
मिति प्रकृतिकृतकमेवैव निष्ठान्तकरणं मूलस्थोक्तत्वादुपेक्ष्यम् ।
अत आतिदेशिकपाठविरोध एव मुख्यकमादेर्दोषमिति
स्थितम् ॥ ५७१ ॥ १० ॥

विकृतिः ॥ वातुमांशेषु साकमेधसृतीयं पर्व । तत्र कार्त्तिक्यां
पौर्णमास्यां काश्चिदिष्टयो विहितास्तासु वक्ष्यमाणेनैव न्यायेन
परम्येति वाक्यश्रेयान्वेष्टिबलसंस्काल एवेत्यविवादम् । यानि तु
ब्रह्म साकमेधेन यजेतेति यजनेन तत्पूर्वदिनकर्त्तव्यानि कर्माणि-
अग्नयेनैकयजे प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्प्रातः साकपमेधो मध्य-
न्दिने चहं मरद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वांसां दुग्धे सायमोदनमित्येवं-
विधराक्षत्रयदिनानि, तानि किं ब्रह्मकाशान्युत यद्यस्काद्यानीति
क्रमविशेषोपदिक्तया मन्देशे, प्रकृतिप्राप्तत्वात् ब्रह्मकालत्वम् । न
चात्रान्यविकर्तृद्विन्यायः । तत्र हि परम्येत्यादिवाक्येन साङ्गप्रद्यो-
गस्य पौर्णमास्यादिकालविधानादातिदेशिकब्रह्मकालत्वानुपपदे च
तदाधप्रपञ्चाद्युक्तं यद्यस्कासलम् । प्रकृते ॥ प्रातरादिकासकालस्य
दिनद्वयेऽपि सम्भवात् ब्रह्मकालत्वमेव ।

अतश्च त्रयोदश्यां प्रातरादिकालेषु त्रयाणामप्यन्वाधानं कृत्वा
चतुर्दश्यां प्रातरादिकालेषु याग इति द्रष्टव्यम् । कर्ममध्ये कर्मा-

यागधर्मपितृया आद्यावैष्णवस्य धर्माः आतिदेशिकपाठमुख्यक्रमयो-
रविरोधादेव प्रथमतः कार्याः । बार्हस्पत्यस्य तु मुख्यक्रमात्परा-
त्कार्या उतातिदेशिकपाठक्रमात्पूर्वमिति चिन्तायाम् ।

मुख्यक्रमस्योपदेशिकप्रयोगविध्यधीनत्वेनोपदेशिकत्वात्सत्यंति-
देशोत्तरकालकत्वे ग्रादिवद्वाधोपपत्तेर्मुख्यक्रमस्य बलवत्त्वमिति
प्राप्तेः ।

प्रयोगविधेरौपदेशिकत्वेऽपि स्वरूपेण मुख्यक्रमस्य कस्यावा-
च्छरन्त्याद्यानुपपत्तेः कल्पनावाद्याघेद्यामूलत्वेन प्रयोगविध्युपजीव्य-
प्राथमिकान्तिदेशप्राप्तिपाठक्रमेणैवाकाङ्क्षाया उच्छेदान् येनादावा-
तिदेशिकनानिर्दिष्टादिवदेवातिदेशिकपाठक्रमप्राप्तिक्रमस्यैव इत्थी-
यत्वम् । तदेतन्निष्ठमपि षोडशस्य प्रयोगविध्यघेद्यया दृष्टवत्त्व
स्पष्टीकरणार्थे क्रमनक्षणे पुनरुच्यते इति मनन्यम् ।

न चैवमाद्यावैष्णवबार्हस्पत्यधर्माणामपि प्राकृतकृतक्रमेणैवाद्याना-
पत्तेर्याजिकानां वैकृतमुख्यक्रमानुरोधेनाद्यावैष्णवस्य प्रथम निर्वा-
पाद्यनुष्ठानं विवर्धतेति वाच्यम् । प्रकृतौ हि यत्र पाठादिप्रमाणक-
क्रमस्तत्र तत्पदार्थानन्तरं तत्पदार्थं कार्यं इति विभिन्नैव वाक्य-
कल्पनम् । मुख्यक्रमे तु साधवाह्मिर्वाहकप्रमाणयत्नाद्यध्वान-
धर्मानन्तरमुत्तरप्रधानधर्मा अनुष्ठेया इत्येव कल्पनम् । न तु
विशिष्य, न वा आग्नेयमादिप्रवेष्टः ।

अत एव विहतावपूर्वाङ्गप्रवेष्टेऽपि न वाक्यान्तरकल्पनमित्यपि
साध्यम् । एव प्रवृत्तिवशेऽपि क्लृप्तमकाङ्क्षप्रवृत्तिवशेऽन्तरे पदार्था-
कर्तव्या इत्येव वाक्यकल्पनम् । अतश्च विहतावपि आद्यप्रधान-

प्रकृतौ पाठादिकेण पदार्थानां कृत्रिमत्वात्पूर्वपदार्थापस्था-
पितस्यैवोत्तरपदार्थस्थानुष्ठेयत्वावगतेः श्रुतवचनयोरुन्मात्रविषयस्ये-
ऽनूयाजोत्तरपदार्थस्य सूक्तवाकादेरनूयाजानन्तर्यानूयाजोपस्थापित-
त्वादिधर्मानुगृह्यलोभेनोत्कर्षः । न च प्रधानप्रत्यासत्त्यनुरोधेन तद-
भावः । तस्याः प्रयोगविधिना कृत्रिममाणम्यकमानुरोधेनैव प्रकृता-
विव विहृतावपि कल्पनीयत्वात् । एवमपकर्षेऽपि प्रयाजानामाघा-
रादिरूपपूर्वपदार्थजन्यत्वं तदुपस्थापितत्वं च बाधे प्रमाणा-
भावेन पूर्वपदार्थभाविनामपि तदुपपत्तेः । न चापकर्षे पूर्वभाविनां
काचित् शक्तिः । प्रधानप्रत्यासत्तेः प्रकृताविवाकिञ्चित्करत्वात् । न
चापकर्षं हविरावादनोत्तरक्रियमाणपदार्थस्य सामिधेन्यादेस्तदा-
नन्तर्यतदुपस्थापितत्वादिरूपधर्ममाधापत्तेरपकर्षानुपपत्तिः । तद्बाध-
स्योत्तरकाशिकत्वेनाविरोधात् । सामिधेनीनाञ्च प्रयाजाङ्गत्वादपि
हविरावादनानन्तर्यादिबाधेऽप्यदोषः ॥ ५ ॥ १ ॥ १२ ॥

प्रवृत्त्या ॥ सोमे सुत्यायां प्रातरनुवाकमैवं प्रातर्यावभ्यो द्विवेभ्यो-
होतरनुमूहीत्येवंविधं होत्रे इना प्रतिप्रस्थातः हवनीयान् निर्वप-
स्तेति प्रेष्यतीति मैवं विधाय होत्रा प्रातरनुवाके उच्यमानेऽध्वर्यो-
हपास्तिर्विहिता आप्रातरनुवाकममतिः । सा च वचनादेव वैकल्पिकी ।
ततो यत्र होतरभिजानाद्भृदुपाद्गन्त्यश्ररिति तत्प्रचरण्यां सुवि-
चतुर्गृहोत जुहोतीत्यादिना प्रचरणीहोमादिकान् पदार्थान्विधाय
मन्त्रीयहविर्विधिः । गतो बहिष्पथमनाद्यन्ते अग्नीदग्नीन्निहर
महिः मृण्महि पुरोदागानस्तुर्विति मैव. समाधातः । तत्र मव-
नीयहविषु धानादिषु दार्शिकविषयान्ति निवापप्रोक्षणादिरूपे.प्राप्ते

न्तरारम्भस्तु द्वाहं साकमेधेन यजेतेति वचनाच्चैव दृश्यति । यदि तु प्रमत्तमिद्विरागश्चेति, तदाऽस्तु* चयौदृशां प्रातः सकृदेवाभ्यासाय चतुर्दंशां प्रातरादिकालेषु धामाः । अष्टातुष्टान् तु पूर्वाङ्गानामनौक्यतया नक्षोत्तराङ्गानां सान्तपनीयया । षष्ठमेधीयस्य त्वपूर्वत्वादेव नात्रापेक्षा । अन्वाधानं त्वाब्दभगार्थमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु एकादशौप्रभृतिद्वाष्टकालं एव कुप्रयोगमिष्टिपथं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यमिति वदन्ति । तेषां द्वाहं साकमेधेनेति वचनानुपपत्तिरिति प्राप्ते ।

एकस्मिन् प्रातरादिकाले विहितस्य साङ्गतत्वाप्रयोगस्य द्वाहकालत्वपक्षे औषदेशिककालैकत्वसाधापत्तेः सद्यस्त्वाकत्वम् । न च सायंप्रातःशब्दयोरव्ययत्वेनैकवचनान्तत्वे प्रमाणाभावः । एकवचनान्तमध्यन्दिनपदमायपाठादेवैकवचनान्तत्वनिर्णयोपपत्तेः । द्वाह सायमेधेनेति साङ्गस्यैव द्वाहकालत्वश्रुतेः । अतएव विशेषणस्यैकत्वस्य विदितत्वात् सद्यस्त्वाका एवेता रण्यः ॥ ५ ॥ १ ॥ ११ ॥

आङ्गानां ॥ दैष्टपञ्चौ प्रकृतितोदविरामादक्षोत्तरभाविनां प्रयाजानां अपकर्षसिद्धन्त पशून् प्रयजन्तीति वचनेन श्रुतः । तथा सवनीये हविर्वदामनोत्तरभाविनामशूधाशामाभुत्कर्षं आग्निमाहतादूर्जसन्ध्याग्नेयश्चरन्तीति श्रुतः । तौ किमुत्कर्षापकर्षौ तस्माद्विषयावुत तदन्तस्थापकर्षस्तदादेयोत्कर्ष इति चिन्तार्या, प्रयाजादिदण्डपक्षवर्णने प्रमाणाभावात् पूर्वोत्तरपदार्थानां च प्रयाजाद्यनङ्गत्वेन तदुत्कर्षापकर्षयोस्तत्कर्षापकर्षाद्व्यानुपपत्तेस्तत्पदार्थानां प्रधानप्रत्यामतिसाधापत्तेः तस्मादस्यैवोत्कर्षापकर्षाविति प्राप्ते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदा चतुः-इति तु भविष्यमुक्तम् ।

नाङ्गतया क्रमबाधे प्रमाणाभावात् प्रोचणादीनां शैमिकपदार्थो-
त्तरस्य प्रतिप्रस्थावकटंकत्वमेव वाऽऽपत्तेरपेक्षितम् । इतरयो-
पाक्षिपक्षेऽपि सद्य एव प्रतिप्रस्थावकटंकत्वापत्त्या प्रोचणादौ तद-
नापत्तेर्य ।

यत्तु ऐष्टिकानां बहुत्वादभ्युपेत्येतदुत्तरमपि तदापत्तेः प्रचरणी-
यमकालवाक्यस्य बहुोच इत्युक्तम् । तदस्य नाम तथा । तथापि
यावन्त एवैष्टिकास्तत्काद्यावधि कर्तुं प्रक्यास्तावतां पृथं करणापत्ते-
रन्वेषां च तदुत्तरं प्रतिप्रस्थावा वा करणापत्तेर्वाक्यमहोच प्रमाणा-
भावः । वस्तुतस्तु सर्वे पूर्वे कर्तुं प्रक्या एवेत्युक्तम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १४ ॥

अन्ययोगात्तु ॥ शैमिकाग्रीषोमप्रणयशानन्तरं पचङ्गतया धूपञ्चि-
नन्ति इत्युत्पन्नं धूपक्रेद्म दीचासु धूपञ्चिन्मौत्यनेनापहृष्ट प्रया-
जस्यायेन प्राचोऽपि पदार्थानग्रीषोमप्रणयनादीनपकर्वन्तीति प्राप्ते ।

भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेनाप्य पाठस्य क्रमानियामकत्वा-
न्महाप्रयोगविधेःकोऽपि वा उत्पत्तिविधिवेद्यायां प्रयोद्धत्वावगमेन
क्रमानाकाङ्क्षत्वात् पाठस्य क्रमाकल्पकत्वेन बहुक्रमत्वाभावाद्दीचा-
कालविधिवाक्ये च प्रयोद्धत्वावगमेन तत्रैव क्रमापेक्षतया भिन्न-
प्रयोगपरिगृहीतैरपि सोमाङ्गदीचाकाशीनपदार्थैः पाठेन क्रम-
कल्पनासत्त्वेव अग्नहोत्रहोमानन्तरं धूपक्रेद्ममात्रं धूपोत्पादकधर्म-
मात्रं वाऽपहृष्टस्य कार्ये, न तु तदन्तापकर्षः । एतेन धूपक्रेद्मस्य
दीचान्ते करणमिति केषाञ्चिदुक्तमपास्तम् । दीचासु धूपं क्षिन्ती-
त्यस्य अग्नहोत्रहोमानन्तरं पठितत्वात् ॥ ५ ॥ १ ॥ १४ ॥

प्राञ्चिकक्षेत्र ॥ श्वनीयपशुतन्त्रं श्वनीयहविरपु प्रसज्यते, दैव-

निर्वापान्तस्य प्रैषविधानादपकर्षोऽलङ्करणदेशोत्कर्षोऽविवाद एव ।
मथ्यतनाना प्रोचणादीना ललङ्करणाद्व्यभिचारो न तु निर्वापो-
त्तर, प्रधानाङ्गाना प्रचरणीहोमादीनां कृतकालत्वेन तैर्यवधाना-
दिति प्राप्ते ।

प्रोचणादीना निर्वापरूपपूर्वपदार्थोपस्थितानामतिक्रमे प्रमाणा-
भावाच्चिरापोत्तरमेव करणम् । न च सौमिकैर्यवधानम् । उपाक्षि-
पक्षे तावत्प्रधानाङ्गभूतायामुपाप्तावध्वर्युकर्तृकत्वसावगच्छकत्वादतिदेश-
प्राप्तनिर्वापसमामकर्तृकत्वात्तुरोधाच्च प्रोचणादावितरमन्य इति न्यायेन
प्रतिप्रस्थात्तकर्तृकत्वावगते सौमिकस्य व्यवधायकत्वात्तुपपत्तेः ।

न चैव सति निर्वापस्येति प्रैषे प्रोचणादिलक्षणापत्तिरित्यादि-
तन्त्ररत्नोक्तदूषणावकाशः । न्यायेनैव तत्प्राप्त्यङ्गीकारेण लक्षणा-
दावापादकाभावात् । उपाख्यभावपक्षे तु यद्यप्यध्वर्युरेवातिदेशप्राप्त
प्रोचणादौ कर्तृति निर्वापेण भिन्नकर्तृकेण न शक्यते प्रोचणादिक-
मुपस्थापयितुं, तथापि अध्वर्योरपि निर्वापे प्रैषद्वारा प्रयोजककर्तृ-
त्वेन समानकर्तृकत्वोपपत्तियुक्तमेव निर्वापोपस्थापितत्वं प्रोचणादौ ।
न चास्मिन् पक्षे प्रधानाङ्गप्रचरणीहोमादिभिर्यवधानम् । तस्या-
भूदुपेत्यादिप्रातरनुवाकपरिधानीयाकालकत्वेन प्रोचणावुत्तरत्वात् ।
प्रातरनुवाकचर्चामपि बहुलत्वेन तस्याश्च एवैष्टिकपदार्थसमाप्त्युपपत्तेः ।

यत्तच्च तन्त्ररत्नसूत्रसाधनैरपि बहुलमाणासैष्टिकपदार्थानां
बहुलत्वात् प्रचरणीहोमकालविधिरुपाक्षिपक्षमिष्टायेनेवेत्युक्तम् । तत्
प्रचरणीहोमस्य उपाख्यभावपक्षे कालविध्यभावे प्रतिप्रस्थातरित्यादि-
प्रैषोत्तरभाविपाठकत्वेन कृतकमकाशा प्रचरणीहोमादीना प्रधाना-

कृतत्वभावेन समानतया श्राद्धेपप्रतिबन्धायोगात् । इतरथा दधि-
पागपयोयागबोरपि पाठेन क्रमापत्तेः । अतश्च प्रकृतोऽप्यनूयाजो-
त्तरत्वस्याश्राद्धेः पुरोडाशाद्यद्वेष्टाभसणोत्तरमेव पिष्टलेपकलीकरण-
होमौ ॥ ५ ॥ १ ॥ १४ ॥

तथाऽपूर्वम् ॥ दर्शपूर्णमासयोर्हविरभिवासनोत्तरं वेदिकरणमा-
ख्यातम् । तस्य च पूर्वसुरमावास्यायां वेदिं करोतीति वचनेनाप-
कर्षं श्रुतः पूर्वभाविनोऽपि हविरभिवासनादीनपकर्षेत् । एक-
प्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेन पाठस्य क्रमकल्पकत्वात् । अमाशस्या-
पक्षस्य कर्मपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गेन कालपरत्वावसायाद्धविरभिवास-
नोत्तरभाविवेदिकरणविधेरेव पौर्णमासाङ्गताबोधकत्ववद्दर्शनाङ्गता-
बोधकत्वाच्च । न च कालद्वयविधाने वाक्यभेदः । सामय्यवेदिं
कृत्वा वेदिं करोतीति अनुवेदकरणानन्तर्यबलेनैव च पूर्वगुह्यस्य
प्राप्तत्वेनानुवादम् । प्रधानप्रत्याशक्तिज्ञाभात् पौर्णमासस्यातीतत्वाच्च
दार्शिकवेदिकरण उवाचं विधिः । अतश्च पौर्णमाससाधारण्येन
पाठस्य क्रमकल्पकत्वावश्यकत्वात् । अत एव च श्रुपक्षेदेनवैलक्षण्य-
नदन्तापकर्षे श्राद्धे ।

कालपरमेऽपि कालविधेः प्रयोगविधिनेन दार्शिकवेदिकरणस्य
तथैव प्रयोज्यत्वावगमात्तद्वगमोत्तरश्च क्रमापेक्षायां पाठस्य निया-
मकत्वासम्भवाच्छ्रौतक्रमान्तरसत्वाच्च न हविरभिवासनेन यद्वक्रम-
त्वम् । अतश्च पाठोऽपि परिशेषात् पौर्णमासविषय एव । यदि ॥
द्युष्टपर्वणि चतुर्दश्यां प्रातरव्याधादग्निं वेदिकरणमिह्यथे लक्षणा-
मप्यङ्गीकृत्यामावास्यापदेन कर्मवोच्येत, तदा दार्शिकवेदिकरणस्याथ-

पशुतन्त्रस्य पशुपुरोडाशे इति वक्ष्यते । प्रसङ्गे च ये उपकाराः प्रयाजानूयाजादिजन्यास्तन्त्रितो जन्मास्तज्जनकीभूतपदार्थाग्र्ये नाति-
देशायेत्य । ये तु न जन्मा आग्न्यभागपिष्टलेपफलीकरणहोमादि-
जन्यास्तत्पदार्थाग्र्येस्तेनातिदेश इत्यपि वक्ष्यते । तदिह पाशुकानू-
याजानां द्वैचे चक्षुष्यादिषागोत्तरत्वात् सवनीये चाग्निमारुतप्रक्षो-
त्तरत्वात्तत्पूर्वभाविषवनीयवृषिःपशुपुरोडाशादीनामङ्गभूताः पिष्ट-
लेपफलीकरणादिहोमाः किमनूयाजोत्तर उत्कर्षेण्य सत मेति
चिन्तयाम् । प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः पिष्टलेपफलीकरणहोमानां
परप्रयुक्तानूयाजैरेव बहुक्रमत्वादित्यपि सत्यपि भिन्नप्रयोगविधि-
परिपक्षे अङ्गभूतस्यान्याङ्गभूतानूयाजोत्तरत्वस्यपि सम्भवेनोत्कर्षे
प्राप्ते ।

न तावद्विज्ञतामेव क्रमकृतिः । भिन्नप्रयोगविधिपरिपक्षात् ।
पुरोडाशादिप्रयोगविधिना विहितानां पिष्टलेपफलीकरणहोमेडा-
भक्षणाणां व्यवधायकभावाविशिष्टप्रकृतिदृष्टपौर्यापचक्ष क्रमकल्प-
कालेनोत्कर्षे तत्क्रमबाधप्रसङ्गाच्च । पाशुकप्रयोगविधिविहितानां
समिष्टयजुःपञ्चमयाशानामुक्तप्रमाणेनैव क्रमकृतेस्तद्वाधस्यापि प्रस-
ङ्गाच्च । नापि प्रकृतितोऽनूयाजोत्तरत्ववृत्तिः । प्रकृतौ हि पाठ-
कल्पितवाक्येन क्रमनियम एव विधीयते, न तु क्रमोऽपि । तस्य
प्रयोगविध्याच्चेपादेव प्राप्तेः । अतश्च प्रकृते भिन्नप्रयोगविधिपरि-
शुद्धीतानां सामान्यतः क्रमस्याप्राप्तौ तदाश्रितस्य नियमस्यप्राप्तिः ।
न ह्यप्येपात्पूर्वमेवावघातविधिवग्न्यष्टङ्गीकारेण कल्पितवाक्यस्य
क्रमविधायकत्वमेवेति शक्यं वक्तुम् । तदिह पाठकस्यस्य विधेः

शान्तपनीया कर्त्तव्येति शान्तपनीयाङ्गानां नैव कस्य आदरणीयः ।
 यच्च च शान्तपनीयेत्युपलक्षणं प्रारम्भकर्ममाचक्ष, अग्निहोषेत्यपि आव-
 श्यकमाचक्ष । अनावश्यकविषये अपवाद* एतच्चक्षस्तु स्थिते यद्-
 मस्य तन्मे विततेऽन्यथा तत्त्वं प्रतीयत इति निषेधात् । न चैवमनीक-
 वस्तुत्कर्षेऽपि मध्यन्दिने शान्तपनीयाऽऽपत्तिः । तयान्ते शान्तपनीयाया-
 अनीकवस्तुत्तरकालत्वस्यैकप्रयोगविध्यवगतस्य प्रखयनस्य च बाधेन
 वरमेकमेव मध्यन्दिनकालस्य बाधात् ।

केचित्तु निमित्तविशेषणीभूतकालस्यैवानुपाहृतं ॥ इति काश-
 माचक्षेत्यङ्गीकृत्य शान्तपनीयायाः काम्यवस्येऽनावश्यकत्वादकरण-
 मिति वदन्ति । तत्तु चातुर्मासानामपि नित्यत्वमध्यन्दिनस्यापि
 निमित्तविशेषणत्वापत्तेरुपेक्षितम् ॥ ५ ॥ १ ॥ १ ॥ ७ ॥

षोडशी ॥ दैवान्मानुषादाऽपराधादेवोक्त्येवमृतेषु षोडशगुण्यते
 न वेति चिन्तायां, समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनस्योचमुपाकरोतीति
 वचनविहितसमयाध्युषितकालबाधे प्रमाणाभावादुत्कर्षः । न च तं
 पराश्वमुक्त्येभ्यो गृह्णाति षोडशिनमिति वचनेन यश्चेत्तुल्य-
 परभावस्य विहितत्वात् स्योचस्य च यद् वा मृचीनेति वचनेन
 यद्दशमोत्तरकालत्वात्तदनुरोधेन समयाध्युषितकालबाधः । तं
 पराश्वमित्यनेन षोडशियद्दशयागाभासस्यैवोक्त्यपरभावविधानेन यद्द-
 दशमस्य स्योचपूर्वकालत्वेऽपि बाधकाभावात् । अतएवाप गृह्णाति

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु अप्य वद, — इति पाठः प्रतिभाति । टी,-
 इति प्रतिद्विषोक्त्योक्तिरिति । अप्यप्यव्यते इति व्यञ्जितेन संबन्धः ।

मेव विनियोगविधिरिति हविरभिवाचनेन दार्शनिकवेदिकरणस्य
सुतरां न बद्धकमता । न चैवं पूर्वद्युःकालविशिष्टवेदिकरणस्य
दर्शाङ्गतया वाक्येन विनियोगात् प्रकरणेन पौर्णमासाद्भवायोगः ।
वेदेः सर्वसाधारणेन तत्करणस्याप्यङ्गतयाऽपेक्षासहजनपौर्णमासप्रकर-
णेन गर्दभाभिधान्यां आदानस्येवापेक्षोपपत्तेः । अत एव वाक्येन
श्रुत्या बोधयच न प्रकरणस्यार्थापेक्ष वा बाधः । तयोः पूर्वद्युःकाल-
मन्त्ररूपगुणगावविधिकलकतया क्रियाविधिकलकताभावात् । अतो-
न प्रकृते तदन्तापकर्षः ॥ ३ ॥ १ ॥ १६ ॥

मान्तपनीया ॥ दैवान्मानुपादा प्रतिबन्धाम्बध्यन्दिने क्रियमाण-
मान्तपनीयाया उत्कर्षे स्वकाळेऽग्निहोचहोमः कर्त्तव्यो न वेति
पित्तायां, स्वकालकरणे मान्तपनीयायां प्रणीतस्याग्नेः* पुनः प्रणय-
नामभ्यागममन्त्रप्रणयनसोपेन वैगुण्ठापत्तेः कालस्य च पदार्थगुण-
त्वेन प्रयोगविधिविविशेषणतयोत्तरकालप्रतीतिकलेष च सोपेऽपि
वैगुण्ठाभावादुत्कर्ष इति प्राप्ते ।

अनुपादयन्तात्कालस्य मित्ये यथाशक्ति उपदेयाद्भवागच्छैव
भद्रपुरोधेन पठे वक्ष्यमाणत्वात् प्रणयनसोपेनापि कामानुसद एव
स्यात् । कालस्य निमित्तविशेषणत्वेन सुतरामनुपादत्ताच्च । इन्द्रतन्द्र
अग्निहोचक्ष्याम्यतः प्रणयनजन्योपकारभागे तदभावेपकमस्य दर्शादी
सूत्रतात्पर्योपेऽपि ॥ वैगुण्ठम् । अतः स्वकास एवाग्निहोष एता

* अतिप्रसङ्गे,—इत्यारभेदुक्तेर्मनुष्य पात्रे निषिद्धप्रमाणेन इन्द्र-
गुणोपेत ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

सन्निपाते ॥ यवानेकेषां प्रधानानामङ्गानां वा एकेन प्रयोगवि-
धिगोपसङ्गहात् साङ्गानां साहित्यावगमः, तच्च दर्शपूर्णमासप्राजाप-
त्यादौ किं एकस्य प्रधानस्य सन्निपत्योपकारकाङ्गकाण्डं ह्येतत्स्य
कर्त्तव्यमित्येवं काण्डानुसमयोऽयं वा एकैकमङ्गं एकैकस्य ह्येतत्स्य
कर्त्तव्यमित्येवं पदार्थानुसमय इति चिन्तायां, प्रधानप्रत्यासत्त्यनु-
सङ्गात् प्रकृतितः परस्परसंचिष्टानामेवोपाकरणनियोजनादीनामेकैक-
स्मिन् पशौ प्राप्तत्वाच्च काण्डानुसमयः । एकप्रयोगत्वञ्च आरादुप-
कारकाङ्गाभिप्रायेणेति न कश्चिदिरोध इति प्राप्ते ।

प्रत्यक्षवचनेनैकस्मिन् काले साङ्गानां सर्वेषां प्रयोगविधानात्
प्रधानसाहित्यवदङ्गेष्वपि साहित्यावगमादिकैकाङ्गेन सर्वप्रधानानां
षुगपदुपकर्त्तव्यमित्यर्थावगमेनैकमुपाकरणाख्यमङ्गं सर्वपशूनां कृत्वा
नियोजनं कार्यम् । प्रधानप्रत्यासत्तिस्तु प्रत्यक्षवचनावगतोक्तसाहि-
त्यानुरोधेनैव कल्पनीया । उपाकरणानन्तरमेव च नियोजनमिति
यथाप्रवृत्त्येवानुष्ठानम् । आह्वानावृत्तत्वं तु प्रधानसाहित्यानुरो-
धेनेति न कश्चिदिरोधः । अतः पदार्थानुसमयः । प्रवृत्तिक्रम-
विचारस्त्वेतदधिकरणोत्तरं द्रष्टव्यः ॥ १ ॥ २ ॥ १ ॥

कारणम् ॥ यच्च तु प्रधानविरोधो यथाऽयमिति चेद्वां गते
सहस्रे वाऽन्यदाने तावत्सु पुरोडाशेषु अग्न्यागेषु यदि सर्वपा-

निर्वपतिवद्यामपर एव* । अस्तु वा ग्रहणपरमथापि तैत्तिरीय-
शाखायां योऽग्निः सवनत्रयेऽपि आधानात्सवनान्तरविषयकं तं
पराक्षमिति वाक्यम् । अस्तु वैतदपि सर्वविषयं, तथापि एवं
चेत्यस्य सामान्यविषयत्वादुक्त्योत्तरकालं ग्रहणेऽपि समयाधुषिते
क्षोभकरणे न कश्चिद्विरोधः ।

यदि तु सामान्यविशेषरूपबाधस्य यथावस्थितगाम्भार्यविषय-
त्वेन देवाद्यपराधे अग्रहणे सर्वपदार्थानां तुल्यत्वमुच्यते । तथा-
द्युक्त्यपरभावस्य क्रमत्वेनोपादेयत्वात् पूर्वाधिकरणन्यायेन बाधोप-
पत्तेः समयाधुषितकालानुग्रहो न्याय्य एव । न च कालस्याङ्गाङ्ग-
त्वेन प्रधानाङ्गप्रमापेक्षया दौर्बल्यम् । उभयोरप्यङ्गाङ्गत्वात् । न च
ग्रहणस्याबाधदानवत् प्रदानोपक्रमता । तद्विरोधैकपदार्थत्वाभावा-
दिति प्राप्ते ।

ग्रहणस्य योऽग्निर्वागाभ्यामकृत्यकृत्वेनाम्तरङ्गत्वात्तत्त्वमस्य प्रा-
प्तम् । अस्तुतस्तु त पराक्षमिथस्यापि कालपरत्वमेवेत्यम्तरङ्गतद्वा-
धोन्याय्य एव । न च ग्रहणस्योत्तरकालं करणेऽपि क्षोभस्यैव काला-
नुग्रहः प्रदुः । तथापि क्षोभग्रहणोत्तरकालत्वस्य प्रधानप्रत्यामत्तैश्च
बाधप्रसङ्गेनैकस्यैव समयाधुषितकालबाधस्य न्याय्यत्वात् । अतस्त-
स्याप्युत्कर्षे इति सिद्धम् । ५ ॥ १ ॥ १ ॥

इति श्रीमच्छिवयोगी भाष्यटीपिकार्या

पञ्चमस्य प्रथमपादः ॥

* इत्यमेव याठं लभ्यं अस्य न, ग्रहणनिर्वपतिवद्यामपर एव —
इति याठं प्रतिभाति ।

चतुरवत्तं जुहोतीत्यनेनावत्तोद्देशेन होमाख्यसंस्कारविधानादर्थ-
 देवावदाने प्राप्ते द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यनेन द्वित्वाचविधानाद्युक्तविध-
 चतुरवत्तहोमस्यैकपदार्थत्वेनावदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः । वस्तु-
 तस्तु अवत्तस्योद्देशत्वेन ततः पूर्वमवदानप्राप्तेर्दुरुपपादत्वाद् द्वावदान-
 वाक्ये चावदानमात्रे द्वित्वविधानेऽप्युक्तवाक्यावदानेऽपि त्रुव-
 वद्वित्वाप्राप्त्यापत्तेर्हविर्होमेनैव द्वित्वविधाने होमादावपि तदापत्ते-
 र्हविर्विशिष्टोद्देशेन तद्विधाने च वाक्यभेदापत्तेरवश्यं द्वित्वविशिष्टाव-
 दानविधिस्वीकारेऽपि उपस्तरणादिविधिन्यासेन दृष्टार्थत्वाभावात्
 चतुरवत्तहोमविधुपपादकलस्याप्यङ्गीकारादवदानादिप्रदानान्तस्यैक-
 पदार्थत्वावगमेन तेनैवानुसमयः ॥ ५ ॥ २ ॥ ३ ॥

यचनात्तु ॥ द्रूपधर्माभ्रनोक्त्ययमवधानपरिच्छायादयो द्रूपगणे-
 ऽतिदेशप्राप्ताः । एतत्पदार्था अपि न प्रत्येकमनुसमेयाः । अभ्रना-
 दिपरिच्छायाजान्त यजमानो द्रूपं नावसृजेदिति प्रकृतावनवसर्गस्य
 विहितलक्षणातिदेशात् । न चानेन रागप्राप्ते कादाचित्कद्रूपमंथोमे
 षति त्यागनिषेधविधिः । पाषिकताद्यापत्तेः । अपि तु सद्योगा-
 भावाभावरूपमयोगाख्यसागवसर्गस्यैव आह्वयार्थं नियमविधिः ।
 अतश्च तदनुरोधेन सप्तातिरिक्ते द्रूपगणे तावत्पाण्डव्यानुसमयः ।
 सचे तु येन केनापि यजमानेन धारकश्च वात् पदार्थानुसमय एव ।
 अन्यत्रापि तावदतिरिक्तपदार्थानां प्रत्येकमेवानुसमयः ॥ ५ ॥ २ ॥ ५ ॥

परद्रुपगणे ॥ प्रकृतौ साध्याख्येऽवदानादिप्रदानान्तस्यैकपदार्थत्वा-
 दतिदेशेन दैक्षेऽपि तथैव प्राप्नोति, दैवतान्दवदाय न तावत्येव होतव्यं,
 सौविष्टकृतान्दवदाय न तावत्येव होतव्यं,

वच्छमाप्यह्यणिनाम्तरण्ययेनैकपदार्थत्वं सर्वोपधानस्य द्रष्टव्यम् ।
अतः आग्नेयस्य सर्वाण्युपधायाग्नीषोमीयस्योपधेयानि ।

एव दिर्हविषोऽवद्यतीत्यत्रापि दिवविमिश्रितवदानविधानाद्विर-
वदानेनातुसमयो न त्वेकैकावदानेन । न च मध्यादवद्यति पूर्वार्धा-
दवद्यतीति वाक्याभ्यामेव द्विरवदानप्राप्तिरिति धिर्वैयर्थ्यम् । एत-
दिध्यभावे चतुरवत्तवाक्यस्य चतुस्र्यया मध्याह्नः पूर्वार्धाद्विरित्येवं
हविष एव मन्वाद्येत । एतत्सत्त्वे तु तद्विरोधादुपपत्तरणान्यभि-
धारणाभ्यामिति तदाकथञ्चा चतुस्र्ययाऽनुवाद एव ।

इदञ्च साध्याय्यविषय दिववदानातुसमयकथनम् । आग्नेया-
दावशदानादिप्रदानान्तेनानुसमयस्य वच्छमाप्यत्वात् । साध्याये
तुपत्तरणमिधारणयोक्तमत्वाद्भोऽवदानं गृहीत्वा पयसीयाह्नम् ।
कल्पसूत्रेषु तु पयसीयाह्नवदानं गृहीत्वा पयसाह्न इत्युक्तम् । तैत्ति-
रीयश्रुती तादृशकमस्य वाचनिकत्वात् । होमकालेनैव मन्त्रतिपन्न-
देवताकल्पान् ।

एवमग्न्याभ्यञ्जनपवनपावनेभ्यपि तत्तदिधिमत्वाद्यैकैकेन नेचेन
गरीरावयवेन वाऽनुसमयोऽपि तु अनेकयज्ञमानकेऽहीने एकच-
नेचद्वयेऽप्येवमग्न्या यज्ञमागान्तरे तत्कार्यम् । सर्वावयवोपेताभ्य-
ञ्जनादिना च मयेकमनुसमय । मये सध्वयुर्गृह्णति दीपयि-
सित्यादिना तत्तत्संस्कारकदीप्तोत्तरकासनविधानात् । काण्डानु-
समय एव ५ ॥ ९ ॥ १० ॥

मपुत्रे ॥ साध्याय्यरदाग्नेयाग्नीषोमीयादौ भिन्नदेवयोऽपि हव-
दानेनानुसमय इति प्राप्ते ।

ऐहान्यवद्यतीति* वचनेन क्रमान्वयविधायिना पदार्थभेदावगतिः ।
न ह्यमन्त्रिपदार्थान्तरव्यवधाने प्राक्तनैकपदार्थता सम्पद्यते ।
अतश्चैकदेवत्ये पशुगणे प्राजापत्यन्यायेन दैवतावदानादिना प्रत्येक-
मनुसमयः । अन्ते च तन्त्रेण दैवतहोमः ।

न च प्रकृतायेकस्य पशोर्दैवताद्यवदानत्रयमानन्तर्येण क्षतमिती-
हापि तथैव कार्यमिति ब्रह्मम् । प्राजापत्यन्यायेनैव पक्षेकत्वस्य
प्रकृतावार्धिकत्वेन चोदकविरोधाभावात् । अत एव यत्र विभिन्न-
दैवताके पशुगणे चोदकविरोधस्तथावदावयव्यं होमस्यैकस्य हत्वा-
ऽपरस्याव्यवदानत्रयपूर्वकप्रदानानां कार्यम् । स्त्रियष्टादिष्टाभक्षणे तु
तन्त्रेणैव । तथापि पदार्थानुसमये द्वितीयहोमस्यातिदेशप्राप्तेऽव-
दानानन्तर्यबाधापत्तेः ।

वस्तुतस्तु अमन्त्रिपदार्थान्तरव्यवधानेऽपि पञ्चावयवहोमस्या-
दृक्त्वेन दैवतावदानस्यानापि प्रदानावयवत्वोपपत्तेर्विभिन्नदैवताक-
स्यत्वेऽपि दैवतावदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः । एकदैवताके तु
पदार्थावयवानामेवानुसमय इति न कोऽपि विरोधः ॥१॥२॥६॥

नानावीजेषु ॥ राजसूये, अग्नये गृहपतयेऽष्टाकपाशं कृष्णां
श्रीक्षीणां शोमाय वनस्पतये य्यामाकञ्चमिति नानावीजेष्टिरा-
ग्राता । तथातिदेशप्राप्तानि कृष्णाजिवास्तुरणोभूषणाधिवर्तन-
बीजावापाद्यप्रघातपरावपनविवेचनफलीकरणमाद्यधिकरणकतपुत्र-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भाष्ये तु, दैवतान्वयवदाय न तावत्येव होतव्यं
सौविष्टतान्वयवदेयानि सौविष्टतान्वयवदाय न तावत्येव होतव्यं
ऐहान्वयवदेयानि,—इति प्रकृतौ रूपते, इत्युक्तम् ।

विकारे ॥ दैचे प्रयावनूयाजानां एषदाज्येनानूयाजान्यजतीति
 एषदाज्यं युजम् । प्रयाजानां शुद्धमेवाज्यं प्रकृतिप्राप्तम् । प्रकृतौ
 चोपभृत्येकस्मिन्नेव पात्रे प्रयाजाद्भूतं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तस्मिन्नेव
 कालेऽनूयाजाद्यै चतुर्गृहीतं गृहीतमासीत् । अत्रापि तदैव पक्षे
 प्रयाजाज्यस्य दधिभ्रमंभक्तोत्पन्नावेष्टणयोरदृष्टार्थत्वप्रमत्तेनाप्राप्त-
 कार्यकारिताऽपत्तेः । समानघनवेण्यां प्रयाजाज्यस्य भूतत्वापत्तेः ।
 अतोऽवश्यं पात्रैकत्वमनुगृह्य कमोवायतां, विपरीतं वेति
 चिन्तायाम् ।

पात्रैकत्वस्य युतत्वात् पदार्थत्वाच्च बाधानुपपत्तेः, कममेव मन्त्र-
 पाठकल्पनेन पदार्थगुणत्वेन च दौर्बण्याच्छिष्टाकोपाधिकरणव्यायेन
 बाधः । एवमेष्टानुपभृत्येत्येतद्वाक्यावगतचतुष्कदयमाश्रित्यलक्ष्यैक-
 कालत्वस्यापि । न च प्रकृतौ तयोः क्लृप्तकल्पत्वादिना वक्ष्यावष्टेऽपि
 विहतावतिदेशेन प्राप्तोक्तयोः समत्वाच्च वक्ष्यावतिमिति प्रकृतम् ।
 मृगकल्पपादिकपक्षमावलय्य विहतावमश्वेऽपि पदार्थतत्पत्त्यादि-
 दानवमावलय्य विहतावपि नियामकमोपपत्तेः । अश्ववति च
 विहतां नियामकालगावत्वे प्राकृतस्यापि वक्ष्यावलय्य समदशप्रारामे
 चरी चतुर्मासामुष्टिनिष्ठप्रादम्यत्रयत्वस्यैव नियामकता । अत-
 स्तस्मिन्नेव पात्रे अनूयाजकरकवेण्यां एषदाज्यदहनमिति प्राप्ते ।

पात्रैकत्वस्य पदार्थत्वेऽपि चतुर्गृह्यपदार्थत्वाच्चतुर्गृह्यतत्त्वस्य तद्वर्ग-
 माभावात् प्रकृतं वाचादृष्टत्वाद्भूतत्वमकालमात्रपेक्षया परत्वाद्भू-
 तत्वः चात्रैकत्वाद्दृष्टविरोधव्यायेन दौर्बण्यात्तद्वैवाद्यादृष्टं मन्वाद्य
 यद्वा दधि क्लृप्तं चतुर्गृहीतं च ददम् ॥ १० ॥ ८ ॥

तदङ्गजपादिमन्त्राणामदृष्टविधयोपकारकत्वेनावयवत्वानापत्तेः । किं
च सत्यवयवत्वे कृष्णाजिनाक्षरणादीनां विहितत्वेनाङ्गत्वात्
प्रयोगविधुपसङ्गहेष, साहित्यावगतेः प्रत्येकानुसमयः किं न स्यात् ।
एवं ह्यवदानस्यापि होमबहुविःसंस्कारकत्वात्पेषणावधानस्यायेन प्रत्ये-
कानुसमयः किं न स्यादिति चेत् ।

न । सत्यपि कृष्णाजिनाक्षरणादीनां स्वतन्त्रविधिविधेयत्वे
अङ्गत्वेन प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वे वा अवघाताद्यङ्गत्वेन तद्वारैव
प्रयोज्यत्वावगमानादनुसमयेनेवानुसमय इति न प्रत्येकमनुसमयः
प्रत्येकं साहित्यानवगतेः । एव, परावपनादिप्रसादननियनान्तामा-
मपि तदुक्तपावघातफलोपयोगितयाऽवघातार्थत्वात् पृथक्पदा-
र्थता । अत एवादृष्टार्थमपि तदङ्गं न पृथक्पदार्थः । एवमुप-
क्षरशेदरपि कुल्यसंघर्षद्वारा होमार्थत्वात् स्नातग्न्येव प्रयोज्यतेति
न पृथगनुसमयः । ह्यवदानस्य तु हविःसंस्कारकत्वात्पवक्तोद्देशेन
होमविधानासाधनेनावततहोमस्यैव प्रयोज्यत्वप्रदानाग्रेऽपि पृथक्प्र-
योज्यताकल्पनात् पृथक्पदार्थत्वम् । अत एव पदार्थत्वं नाम स्नात-
ग्न्येव प्रयोगविधिविधेयत्वम् । पदार्थावयवत्वेन सप्ततानां हि
कृष्णाजिनाक्षरणादीनां नावघातादिनिष्ठप्रयुक्तिविषयत्वज्ञानं विना
प्रयुक्तिविषयत्वं ज्ञायते । अवघातादीनां तु नान्यनिष्ठप्रयुक्तिविष-
यत्वज्ञानीन्तरकालत्वनियतन्तज्ज्ञानम् । प्रयोगविधिनाङ्गप्रधानोभय-
विमिश्रितभावनाप्रयुक्तिज्ञापनेनाङ्गप्रयुक्तेरपि प्रधानप्रयुक्त्यन्वयानुपपत्ति-
प्रसूतत्वाभावात् । अतश्च यत्प्रयुक्त्यन्वयानुपपत्तिं विनैव यत्प्रयुक्ति-
विषयत्वज्ञानं, स ततः पदार्थान्तरमिति सिद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥ ७ ॥

क्रमत्वाभावात् । अभियेचनीयोत्तरमपि पाठस्य सत्त्वेन पूर्ववत् प्राह-
ताद्गोत्तरमेव करणमिति प्राप्ते ।

पूर्वे प्रयागादिवद्बहुक्रमत्वाकृत्तावपि इदानीमेव प्रत्यक्षेण पाठेन
एकरागसूत्रप्रयोगविधिपरिगृहीतानां विदेवनाद्यभियेकान्तानां बहु-
क्रमत्वोपपत्तौ अभियेचनीयपाठेन प्राकृताङ्गानामानुमानिकत्वेन तैः
सह विदेवनादीनां भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतानां क्रमकल्पनात्प-
पत्तेरभियेकापकर्षेणापकर्ष एव विदेवनादीनाम् ॥ ५॥२॥ १०॥

प्राकृताश्च ॥ दीक्षणीया ज्योतिष्टमप्रकरणे समाख्याता, चयनश्चा-
मारम्भाधीतं, वैकल्पिकं सोमधामाहुम् । तत्प्रकरणे च सावित्र-
सोमाख्यासंभरणद्वयचयनाहुभूताधर्माः श्रुताः । पश्चाच्च सचयन-
ज्योतिष्टोमाहुदीक्षणीयाप्रयोगोद्देशेन केचिद्गुणाः श्रुताः । तद्वच-
दीक्षणीयायाः सामान्यतः सोमप्रकरणाद्यातदीक्षणीयाऽपूर्य्यपदार्थः
सह पाठेन बहुक्रमत्वावगमाच्चयनप्रकरणे दीक्षणीयाया गुणमाच-
क्ष्वयेन पाठाभावाच्च सावित्रादीनामागन्तुकानां दीक्षणीयादिन-
वृत्त्यान्ते निवेश इति प्राप्ते ।

गुणेनापि गुणिन सपन्थितेनदाको गुणिन पदेऽग्रतया मही-
र्त्तनाच्च गुणगुणिनोरेकस्यानावगतेः प्रत्यक्षेण विशेषरूपेण च पाठेन
सामान्यरूपस्य पाठस्य बाधाम् पूर्वं सावित्रादयः पश्चाद्दीक्षणीयेति
मिदम् ॥ ५॥१॥ ११॥

सविपातः ॥ चयनप्रकरण एव तथैव दीक्षणीयागुणव्यवस्थानन्तरं
वृत्त्यप्रतिमोचनादि चयनाहु श्रुतम् । ज्योतिष्टोमप्रकरणे च सामा-
न्यतः दीक्षणीयोत्तर दीक्षितशंस्कारादवृत्त्यानादयः । तद्वचापि

प्रकृतेः ॥ अग्रये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेदिति नत्वेष्टि विधाय मोऽच जुहोतीत्युपहोमाविहिताः । प्रकृतौ च प्रधानस्त्रिष्टुक्तोर्मध्ये वाचनिकानारिष्ठहोमाः* समाध्याताः । तद-
चोपहोमानां नारिष्ठेभ्यः पूर्वमनुष्ठानम् । औपदेशिकप्रधानपाठ-
क्रमेण प्रधानगन्तर्यस्य विहितत्वात् । उपहोमानामौपदेशिकत्वेन नारिष्ठेभ्यः प्रथमसन्वितत्वाच्चेति प्राप्ते ।

उपकारसाकाङ्क्षया विह्वलिभावनया क्लृप्तोपकारणामातिदेशि-
कानामङ्गानां प्रथमं गृहीतत्वेनोपहोमानामन्यतराकाङ्क्षया पद्याद्व-
यादितिदेशस्य च प्रधानवाक्यशेषत्वस्यैव साधवादभ्युपगमेनोपहोमा-
नामातिदेशिकाङ्गयुक्तप्रधानोत्तरमेव पाठेन क्रमावगतेः पद्यादेव
करणम् । तथापि ब्राह्मणतर्पणानि कर्त्तव्यत्वे प्राप्ते मध्ये जुहोतीति
वचनेनोपहोमसमाख्यया चाचेति खाननिर्देशाच्च नारिष्ठेभ्योऽनन्तर
कार्या ॥ ३ ॥ २ ॥ ८ ॥

स्तुतिदेशान्तु ॥ राजसूये अभिषेचनीयसोमयागानन्तरं वाग्द-
शपेयादिदेवनादयोभिषेकान्ता राजसूयधर्मा अचैर्दीप्यन्ति राजा-
नख्तिनाति श्रौतःश्रेयमाख्याययति अभिविध्यत इत्यादिभिर्विहितः ।
तवाभिषेकस्तावद्वचनादेव माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिविध्यत इत्यभि-
षेचनीयमाहेन्द्रकालेऽपठ्यते । तदपकर्षेऽपि च ॥ तत्पूर्वपठिताना-
मपि विदेवनादीनामपकर्षः । वेदिकरणव्याप्तेनापूर्वपठामेषां बहु-

* प्राप्ते, चैषित्येत्यन्यत्राप्यस्मिन्निष्ठे च कर्त्तव्यत्वेऽपि इति पाठः ।
दश ते तवो मय्यभिषिवा इत्यादिमन्त्रैराध्याता व्याख्यातयो-
नारिष्ठहोमा इति भाष्यवाच्यार्थाः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

द्वितीय पादः ।

विद्वद्भिः ॥ विहतावेकादश प्रयाजान्यजति बहुपद इत्यादि-
वैकृतौ अनेकव्यक्तिवृत्त्यधिकसंख्या युता । सा प्रतिप्रधान गुणवृत्ति
न्यायेन प्रषदाज्यादिवदेकैकस्मिन् प्रयाजादौ प्रत्येकमभिसम्भृत
इति एकैक एकादशवारमावर्त्तनीय इति प्राप्ते ।

द्वित्वादिसंख्यायां वृत्त्यनिवेशित्वादेकैकस्मिन् पक्षस्थपि वा
रूपदाज्यवदावृत्तिं विना एकादशत्वारुपपत्तेरुपपन्नवाक्यगतत्वेन च
कर्मभेदकवायोगादावश्वके जघन्ये प्रयागपदे प्रयोगसंज्ञया संख्या-
विधौ वर संहितैरेव प्रयाजेस्तत्संज्ञासहितप्रयाजप्रयोगांशं संहि-
तानामेवोद्देशात्सर्वसंज्ञायां सख्येति प्राप्ते ।

वस्तुतस्तु प्रयोगो नाम न पदार्थान्तरं येन लक्षणा स्यात्
अपि तु प्रयाजानामेव व्यत्यन्तरम् । अतएव यथैव प्रकृतौ पक्ष
प्रयाजा इत्यादौ तत्तद्वाप्यजात्यवच्छिन्ना एव व्यक्तयः प्रयाजस्वरूप-
व्याप्यजात्यवच्छेदेभ्योप्यन्ते । तथाऽत्रापि एकादशत्वसंख्यासम्पत्त्यर्थं
तावद्वाक्योनामुक्तौ कं लक्षणा । अतस्तदभावेऽपि व्यापकधर्मा
वच्छिन्नोद्देशेन विहितैकादशत्वादिसंख्या अनेकव्यक्त्यवृत्तित्व-
स्ताभावात् व्यत्यन्तराव्याप्तिपन्तौ जायमाना प्रकृतिकृत्यव्यति-
त्यक्तौ षडेवाधिपति भाधिका इति सर्वमव्याप्तमिदं । न चैव
प्रयोगसंज्ञाभावे तिष्ठ आङ्गतोरित्यादावपि व्यतिभेदापत्तिः । तत्र

वाक्यादृष्टिद्वन्द्वेन प्रकृतेऽप्युपमद्यमेकवारं कृत्वा पुनः कार्यमिति दण्डकसितवदादृष्टिरिति प्राप्ते ।

प्रथमद्वितीययोर्हि तृतीयातः पूर्वं करणं कृतं, तदण्डकमित्यदावृत्तौ बाध्यते । अतः प्रथमां दिक्त्वा द्वितीयाश्च द्विरभ्यस्तृतीयाऽपि तथैव कार्येति स्वप्नानविष्टद्विरेवेति सिद्धम् ॥१॥११॥१॥

अभिध्यमानवतीम् ॥ पञ्चदशमामिधेनीनां यथैकविंशतिरगु-
मूपादित्यत्राधिका संख्या श्रुता, तत्रानमेन संख्यापूरणं द्वागमे
वर्धते । तद्वशागम्यमानानां अर्था यद्यपि व्यापेनास्ते निवेशः
प्रमज्यते, तथापीयं वै अभिध्यमानवती अथौ अभिहूयती यदन्तरा
तद्वाप्या इति यावावृत्तिष्वन्तरान्तरेण सततम् अभिध्यमानवती-
अभिहूयत्यन्तरान्तरेणानिबलकल्पितविधिविहितस्य मत्वात्तदन्तरा-
न्तरेण चर्चासामान्यमानानां निवेशः । न च धाव्यापदपरिभाषिता-
नामेव मन्त्रविद्यापामन्तरान्निवेशोऽन्येषां मन्त्र इति बाध्यम् ।
धीयमानवयोगेन सर्वेषामेव धाव्यापदवाच्यतादिति प्राप्ते ।

नायं धौगिकः, श्लोकाद्वशागम्यमानास्तपि धाव्यागम्यप्रयोगा-
न्ते । पालिनिना नामिधेनीमेव धाव्यागम्यस्यानुज्ञितमात्रः । अतो-
ऽह उवाचम् । योऽपि यथैव वेदे वृत्तुपाजयती धाव्ये इत्यादिना
परिभाषितकर्तृवः । तेषामेव चान्तरास्ते निवेशः, अन्येषां तन्ते
इति । अतः ॥३॥ वेधातयापामधाव्यागम्यवाचा अग्रे श्लोक इत्यप्या-
श्रयस्त्रिभुवा परिदधानीत्यन्तनिवेशद्वन्द्वमुपपद्यते ॥१॥११॥१॥

श्लोकः ॥ प्रकृतौ अविध्यमाने अथवाः श्लोकीयोऽनुवृत्त्य-
वर्धनः ॥ विहङ्गलोमकाद्याश्च विहङ्गौ अविध्यमाने

विधेयतावच्छेदकविजातीयहोमनस्त्रैकस्य पूर्वमकृतत्वेन भेदप्रति-
योगितावच्छेदकतया चयाणामेव तेषां कल्पनयोपपत्तौ तत्तद्वाक्ति-
तस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य विधेयतावच्छेदकत्वकल्पने गौर-
वान् । प्रकृते तु कृतप्रयोजनस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात् संख्यायाश्च
विधेयत्वाच्च काचित्कल्पनेति विधमम् ॥ ५ ॥ २ ॥ १ ॥

स्वस्थानान्तु ॥ तच्च प्रयोजैकादशत्वादिसंख्या स्वसम्पत्त्यर्थं व्यक्त्यन्त-
राध्याक्षिपन्ती चतुर्थोत्तमप्रयाजजातीयान्येवाक्षिपति । तदङ्गभूतयो
प्राकृततद्गद्गदेवताप्रकाशकधोरपूर्वयो प्रैषयोर्मध्ये यथाभ्युदयान्-
प्राकृतदेवत्वमन्त्राणां पञ्चावाप्तानाम् । तद्यथाद्यामा चयाणामभ्यास
स्थान्तरो मन्त्राणामपकर्षापत्ति । मन्त्रिद्यागत्वस्यानुपस्थितेश्च । अत
वसिष्ठानां विशेषाच्चतुर्थोत्तमप्रयाजधोरेव चतुर्थतुर्वार आहृति ।
उभयपक्षभ्यामप्येव च प्राकृतदेवताबाधौ कल्पयया वा तद्देवता-
प्रकाशमभित्यन्यदेतत् ।

एवमनूयानेष्वपि मन्त्रलिङ्गवशादेव प्रथमानुयाजस्याद्याद्यत्वारो-
द्गमस्य द्वितीयस्याष्टमपर्यन्त पञ्चमप्रभृत्यभ्यास नवमैकादशौ
द्वितीयस्येति । यच्च तु न किञ्चिद्गमक, तच्च विधमसंख्याघसंख्याक-
क्षले अवशकस्तस्याया अधिकाया आहृतेरन्तिमविषयत्वात् सर्वस्या-
अप्यन्तिमविषयकत्वमेवेत्यपि वक्ष्यते ।

यच्च तु समसंख्याकैवाहृतिर्यथा तिसृषूपसस्तु षट्त्वश्रवणे, तत्रै-
कैकस्य द्विराहृत्याऽपि षट्त्वसम्पत्तौ नान्तिमाया एव चतुराहृति ।
समुदाये विहितकार्यान्वयानुपपत्त्या कल्प्यमानाया आहृते सर्व-
विषयत्वोचित्यात् । तच्च च चिरनूवाक यथातमित्यादौ रमिणीतु-

धारायहेभ्यः पूर्वमेव । यत्र त्वनारभ्याधीतमेव तेषां यागाङ्गतयाऽपि
विनियोजकं वाक्यं, तत्र यद्वृण्वस्य यागाभ्यासोपकारकस्य साम-
ण्याद्भ्यासमुदायात्मकसवनद्वारकतयैव यागाङ्गत्वादुदारीभूतसवन-
भेदेन प्रतिषवनं यद्वृण्वनुष्ठानं निर्वापाङ्गस्य मन्त्रस्यैव सुष्टिरूप-
द्वारभेदेन । एवमनारभ्याधीतानां चिचिष्णीरूपदधातीत्यादीना-
मपि प्रतिषिति भेदेनानुष्ठानम् । चिचिष्णादीष्टकानां हि जना-
रभ्याधीतानामपि उपधानसङ्ख्यातानामुपयोगापेक्षायां तस्मादग्नि-
चित्सर्वमापुरेतीत्याद्यर्थवादवभादव्यङ्ग्यत्वप्रतीतावपि अग्निपदानि-
धेयम्यष्टिकारभकचितिद्वारकतयैव सदङ्गत्वावगतेः प्रतिषित्या-
वृत्तिः । यां काश्चिदिति वचनन्तु प्राकरणिकेष्टकाभिप्रायमिति
प्राप्तिः ।

ऐन्द्रवायवादिपक्षवदेवाभ्याससंपादनद्वारा यागोपकारकत्वस्यैव
निष्ठेः सवनारभस्यानुपद्विकत्वेऽपि द्वारत्वे प्रमाणाभावाच्च प्रति-
नवनमावृत्तिरपि तन्म एवानुष्ठानम् । एव चिचिष्णादेरपि न
प्रतिषित्यनुष्ठानम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ १ ॥

अन्ते ॥ चिचिष्णादीनाम्न यां काश्चन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभि-
जानीदास्तां मध्यमायां चित्तानुपदध्यादिति वचनेन मध्यमचित्ता-
नुपधानम् । अथ ह्यभिपूर्वञ्च जानाते. प्रत्यक्षज्ञानवाचित्वादाक्षार्प-
वत्त्वाच्च प्रत्यक्षब्राह्मणविरहितेष्टकोद्देशेन मध्यमचितिरूपदेशविधा-
नम् । 'उपधानम्न प्रकरणमाप्तमायय' । प्रत्यक्षब्राह्मणजनस्य इष्टका-
वाचित्वात्तद्विनिर्मुक्तमन्योपधेयत्वमित्युक्तमेव भूमाधिकरणे । ॥
५ प्रतिषेष्टब्राह्मणजनस्योद्देशविशेषणता । तच्चह्येन विनिर्मुक्ता-

अगागमो वक्ष्यते । तत्रागम्यमानानामृथां प्राक् पर्यासात् निवेशः ।
 पर्याषशब्दस्य नदीपर्याषः चेत्पर्याष इत्यादावन्तवचनत्वेन प्रसिद्धेः
 समाख्यैवान्तिमस्यान्तावगतेस्तद्वाधाय प्राक् पर्याषादागन्तूनां
 निवेशकत्पना । अत एव द्वादशाहे पार्ष्टिके द्वितीयेऽहनि पञ्च-
 दशशोमके शोचीयानुरूपौ पठित्वा दृषण्मनौ द्वौ समाधाय
 पद्यात्पर्याषः पठित इति आम्ने ।

प्रकृतिकृत्प्रस्थानुरूपानन्तर्यस्य पर्याषे बाधे प्रमाणाभावात्
 समाख्यायाश्च प्रकृतौ पाठप्राप्तान्तिमस्यान्तानुवादकत्वेन स्नान-
 विधिकल्पकलाभावाद् अगागन्तूनां निवेशः । द्वादशाहे पार्ष्टिके
 द्वितीयेऽहनि तु वाचनिकं दृषण्मनोसृषयोः प्राक् पर्याषादनुष्ठानं,
 तदपि तयोरेव । तद्विचारैस्त्वन्वेष्टामागमस्तन्म एव ॥ ५ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अन्ते उत्तरयोः ॥ यत्र तु विद्वद्शोमकेष्वेव कृत्यु उत्तरयो-
 र्माथ्यन्दिनार्भवपवमानयोर्वर्त्यमाणः सामागमस्तत्र च नान्तो । अगा-
 रभ्याधीतेन त्रीणि च वै पञ्चशोदराणि मायची दृष्टस्तत्तुष्टुवच
 ह्येवावपन्त्यत एवोदपन्तीति वचनेनाप्राप्तिवत्तत्त्वविधिप्रक्रियेन
 मायद्यादिष्वेव सामायापनिधानात् । अतो नान्त इति प्रत्युदा-
 हरणमाश्रमिदम् ॥ ५ ॥ ३ ॥ ५ ॥

प्रहेष्टकम् ॥ यानि प्राकरणिकानि ग्रहण्यैश्वर्यावादीनि,
 तानि यथापाठमेव व्यख्यितानीति न तेषु चिन्ता । यानि
 त्वनारभ्याधीतानि तेष्वपि यत्राद्यदाभ्यादौ प्राकरणिको विनि-
 योगस्तत्र विनियोगविधिपाठवत्त्वादेवानुष्ठानसिद्धेर्न चिन्ताविध-
 यतम् । अत एव न तयोरन्ते करणम् । अपि तु प्रातःपदन एव

गमादाधानमाचेषैवाग्निनिष्यन्निरिति सिद्धत्वादग्नीनामाधानमावा-
नन्तरमेवोत्तरकृत्तनां प्रवृत्तिः । पवमानेष्ट्यस्तु यदि भाष्यकार-
मतादस्यङ्गं, तदा स षष्ठिद्वेषेवाग्निषु खोत्तरभाविकतृपयोगितया
संमार्गवसंस्कारविशेषाधायकाः । यदि तु वार्तिककारमतादाधा-
नाङ्गं, तदा दृष्टस्यनिसववदेवैता अग्नीनां स्थापका इति न
केषाञ्चित्कृत्तनामाधानानन्तरमेव करणेषु पवमानेष्टीनां वैधर्ष्या-
पत्तिः । अग्निं वै दृष्टमग्निहोत्रेणातुद्रवतीति पवमानेष्टिभ्यः
प्रागेवाग्निहोत्रप्रवृत्तिं दर्शयति । अतश्चाहिताग्निर्न स्तिन्नन्दावभ्या-
दध्यादित्याद्याहिताग्निमतवदेवाधानोत्तरमेव कतुगदृष्टिरिति प्राप्ते ।

भाष्यकारमते तावत्तत्तद्वाक्ये नैरपेक्ष्यमवशेषेऽपि एकस्योत्पाद-
कत्वमितरस्य संस्कारकत्वमित्यत्र प्रमाणाभावः । प्रत्युत पवमानेष्टी-
नामेव स्वविनियोजकवाक्ये आहवनीयोत्पादकत्वावगतेराधानस्य
गुणवाक्यावगताहवनीयोत्पादकत्वं विश्वम्भोपस्थितिकम् । न चैव-
मस्तुभयोत्पादकयोर्विकल्पः । सद्यो निर्वपेद्वादशरात्रिषु निर्वपे-
दित्यादिकास्तविधिवशादेव समुच्चयसिद्धेः । वार्तिककारमते साङ्ग-
स्यैवाधानस्यामुत्पादकत्वाच्च तदभावेऽग्निमिद्धिः । न च स्थापकत्वं
दृष्टस्यनिसववत् । पवमानेष्टीनामाधानप्रयोगवद्भिर्भावेऽपि तद-
दवाधानकरणभावनावहिर्भावस्याश्रुतत्वेन स्थापकत्वकल्पनानुपपत्तेः ।
अतः पवमानेष्टिव्यतिरेकेणाहवनीयनिष्यत्तरभावात्तदुत्तरमेवाग्नि-
होत्रादीनि । आहिताग्निमतेषु तु आधानोत्तरमेव पुष्टस्याहि-
ताग्निपदवाच्यत्वोपपत्तेस्तदनन्तरं करणम् ।

यत्तु निदर्शनमुक्तं, तन्नूष्णीं होमस्याधानाङ्गभूतस्य कृत्यपं

मर्शकेन विशिष्टोद्देशोपपत्ते । अतो मध्यमचिन्तावेवोपधानम् । न
चेद प्राकरणिकविषयम् । अविशेषात् ॥ ५ ॥ २ ॥ ७ ॥

प्राक् लोकप्रणया ॥ मध्यमायामपि प्राकरणिनेष्टकोपधाना-
नन्तरमेवोपधानं विचिण्यादीनाम् । न तु प्राक् लोकप्रणया ।
आगन्तुकत्वात् । न च यदेवाद्योन यच्छिद् तदेतया पूरयति
लोक प्रणं छिद् प्रणेति वचनेन लोकप्रणया, पूरणार्थत्वात्तस्यान्ते
निवेशावगते तत प्राङ्निवेशविचिण्यादीनाम् । सिद्धादेव
मन्तस्य छिद्पूरणार्थत्वे अथ वचनस्य तदर्थताविधायकत्वाभावात् ।
कश्चिन्मन्तस्य तद्विधायकत्वेऽपीष्टकायास्तदर्थत्वे प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा मन्ते छिद्पूरकत्वोष्टकायास्तूपूरकत्वं विनाऽनुपपत्ते-
स्तस्या अपि तत् । तथापि तस्य चित्त्यन्तरे सावकाशत्वात् विचि-
ण्यादीनामन्ते निवेशन्यायस्य निरवकाशस्य बाधः । न च लोक-
प्रणया अपि प्रत्यक्षमाह्वयत्वात् मध्यमचितिमात्रविषयत्वम् ।
इति करणविनिर्मुक्तत्वेनास्य मन्तस्योष्टकावाचिभूतपदविनिर्मुक्तत्वा-
भावात् । न च तथापि तत्तत्तत्त्ववान्तरप्रकरणपठितत्वेन तत्रैव
निवेशापत्तेः श्रयणमहाप्रकरणपठितत्वे चान्तिमचिन्तावेव निवेशापत्ते
कथं सावकाशमिति वाच्यम् । पूरणार्थत्वसिद्धादेव दारभेदेन
भेदोपपत्ते सर्वविषयत्वादिति प्राप्ते ।

विचिण्यादीनामन्ते निवेशे लोकप्रणया छिद्पूरणरूपफलस्यैव
बाधापत्तेर्वैर पूर्वपठितेष्टकोपधानोत्तरलक्षणक्रमवाधेन विचिण्या-
दीनां प्राक् लोकप्रणया अनिवेशः ॥ ५ ॥ २ ॥ ८ ॥

महान्ते ॥ आधानस्य नैरपेक्ष्येत्यतिवाक्येऽग्निनिष्पत्तिताव-

भावनाभूतत्वावगतेस्तदन्त एवाग्निच्छिद्रानि । आहिताग्निपदे न
यद्यपि न-प्रत्ययेन तथैव लक्षण्या भावनावगतेस्तथा एव भूताया-
निमित्तत्वावगति, तथापि व्यसनाख्यास्याग्नेराधानकर्मलक्ष्य स्तज्जन्दा-
वान्तरापूर्वाधारत्वेनैव बाध्यत्वान्तादृगलक्ष्य साधानान्ते एव निष्पत्ते-
स्तदन्त एवाहिताग्निव्रतानि । न ह्यवाच्यवर्गीयत्वादिना कर्मसं श्रुत,
येन पत्रमानेद्यन्ते तन्निष्पत्तिं गच्छेत् ॥ ५ ॥ १० ॥

पदेण ॥ आग्नावेषणवमेकादशकपाल निर्वपेद्दीक्ष्यमाण इति
दीक्षणीयेष्टेमावदीक्षार्थं न गृहप्रत्ययस्य क्रियायां प्राच्यायामुपपदे
विहितस्य श्रवणादवगम्यते । दष्टेन दीक्षयति मेघनपादीक्षयति
हृष्यादिपाणया दीक्षयतीत्यादिना द्वितीयैव दष्टादीनां दीक्षार्थ-
त्वम् । न च दष्टादीनामभिव्यक्त्यर्थं, दीक्षाभिव्यक्तेरश्रुतत्वात् ।
चर्मकेषु दीक्षयति पदेषु तत्त्वव्याख्या प्रमाणाभावात् ।

किञ्चादुष्टरूपवर्गनिषेधपरिषद्भ्यामुक्तयोग्यतारूपाया दीक्षाया
अभिव्यक्तिर्न तावदनुमित्यात्मिका । दष्टादीनां व्यभिचारित्वात् ।
नापि शरणात्मिका । समन्वितस्य प्राज्ञानात् । अस्तु वा दीक्ष-
णीयायाश्च दीक्षोत्पादकस्य तथापि न तदन्ते दीक्षितधर्मावग-
मिपमादय । दीक्षितोऽपि दीक्षितत्वात् वद मन्त्रमेव वद नानुत-
मिपमादिवेदनमेषेव दष्टादिद्वयान्तरमेव समन्वितपरिषद्विधा-
नात् । इतरथा चावेदनम्यादुष्टरूपापत्तेः । अत एव समन्वित-
परिषद एव दीक्षेति यं धारयितुं शक्यमन्त्रपापम् । चावेदनमेषे
दीक्षणाद्यन्तरात् समन्वितपरिषद्विधानात् । मन्त्रोऽपि



नाग्निहोचस्य पूर्वप्रवृत्तिसूचकम् । तृष्णीं होमो हि नाग्निहोच-
होमः । प्रमाणाभावात् । नाग्निहोचधर्मकः । अथवादगतस्य
नाग्नोऽनतिदेशकत्वात् । एतद्भूमिस्थाप्याधानद्वाराऽग्निप्रयोजकस्याग्नि-
सम्बन्धित्वाविशेषात्मावर्णीयादिपदवदनतिदेशकत्वाच्च । अतोऽपूर्वस्यैव
होमस्यैवं स्तुतिरिति नाग्निहोचस्य पूर्वप्रवृत्तौ छिद्रम् । भिन्न-
प्रयोगपरिगृहीतानामपि च पौर्वापर्यमात्रं प्रसङ्गाभिरूपितम् ।
अवहितव्यवहितमाधारण्येन पौर्वापर्यमेवाध्यायार्थं इत्यपि
ध्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥ ८ ॥

सञ्चिते ॥ वर्धति न धावेदित्यादीन्यग्निष्विहृतान्यामरणं
वर्धमात्रं वा चयने निमित्ते सुखाचरणया, आधाते निमित्ते
आहिताग्निमतवदेव विहितानि । अथ मतपदव्यवणादेवोभयत्रापि
संक्षेपसंक्षेपः । सुखाचरणस्य वाचनिकफलव्यवणाद्दृष्टव्यम् । तदिदं-
मग्निष्विहृतं भूतचयनमात्रस्यैव भूताधानवन्निमित्तत्वाचयनमात्रे ह्यते
कर्तव्यमाहिताग्निमतवदिति प्राप्ते ।

कर्मणि, भूत इति चानुवर्त्तमानेऽग्नौ चेरिति सूत्रेण कर्त्तरि-
चिन्तोतेः क्लिप्तव्ययविधानात्कर्मन्तादन्यथानुपपत्त्या च भावनाचोपा-
दग्निकर्मकचयनकरणकभावनाया एव भूताया निमित्तत्वावगतेरग्नि-
शब्दवाच्यस्य च स्वल्पावस्थायाः स्वरूपेण चयनकर्मन्ताभावाच्चयन-
निष्पादितव्यवस्थाधारणद्वारा कर्मन्तावगतेराधारतायाच्च साङ्ग-
यागमस्यसिं, चावदनित्यन्तेः प्रवृत्त्या एवाग्निर्कर्मकचयनकरणक-

पङ्क्तिम् । अत एव दण्डादीनां दीचाऽभिव्यक्तौ श्मुच्चयः । अत-
द्व्यन्त एव दीक्षितधर्मादीचितो न जुहोति न दीक्षितस्याश्व-
मशौयादित्यादयः । न चैवमावेदवैयर्थ्यमभिव्यक्तिवैयर्थ्यश्चेति
वाच्यम् । तद्विध्याद्यानवलेन तत्रैवपठितधर्माणामेव तदुत्तरत्व-
प्रतीतिः ॥ ५ ॥ २ ॥ ११ ॥

अङ्गवत् ॥ कात्यायनासृष्टिस्मृत्यादीनां नैमित्तिकानाञ्च भेद-
होमादीनां समिदादिवदेव पाठक्रमान्त्वमे प्राप्ते ।

उपायप्रवृत्तिव्यावर्च्छितं प्रति फलेष्वायाः कारणत्वान्नैमित्तिक-
कानुष्ठानस्य च निमित्ताधीनत्वात्तदुत्तरोधेनैव क्रमावगतेर्न पाठस्य
नियामकता । बन्तुतन्तु यच्चैकप्रयोगविधिपरिग्रहोऽनेकेषां, तच्चैव
क्रमोपेक्षायां पाठादीनां क्रमनिवामकता । न ॥ यच्च भिन्नप्रयोग-
विधिपरिग्रहः । अत एव तादृशस्यले पाठः पाराधनादावुप-
युज्यते ॥ ५ ॥ २ ॥ १२ ॥

य एतेन ॥ स्थिते भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहीतानां क्रमानियमे
कचिद्वचनात्पौर्वापर्यम् । यथा एव वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां य-
ज्योतिष्टोमः य एतेनाग्निदाऽवाञ्चैव यजते यत्तत्पत्यमेव तद्व-
तीति । तच्चेतच्छब्दो यद्यपि ज्योतिष्टोममात्रपरामर्शः, तथापि न
सर्वसंख्यं ग्रहणम् । अपि त्वज्योतिष्टोमस्यैव । सस्यान्तराणामन्य-
ग्रहेनाभिधानस्यायिमाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वेन तास्यपि ज्योति-
ष्टोमोत्तरत्वव्यावश्यकत्वात्परिगेषादेवाज्योतिष्टोमसंख्यस्य पूर्वकरणसिद्धेः ।
अत एवातिराचमण्याकस्यातिराचमेकं प्रथममाहरन्तीति वचनादेव
प्रथमं करणम् ।

दीक्षाया अदृष्टरूपत्वाभिधानाच्च । अतो दण्डादीनामपि दीक्षार्थ-
त्वात्सर्वान्ते सा । न चैव नैरपद्व्यञ्जवर्णादिकत्वापत्तिः । अदृष्टार्थ-
मयैकप्रयोगविधिपरिच्छेदेण समुच्चयावगतौ अत्रान्तरकार्यं नैर-
पेक्ष्योपपत्तेरिति प्राप्ते ।

दीक्षणीयावाक्ये दीक्षित्यमाण इति छट्प्रत्ययेन तस्यादीक्षार्थत्व
तावदवगम्यम् । दण्डादीना तु विजन्त दीक्षयति पदञ्जवर्णाच्च
दीक्षार्थत्वमवगम्यते । अपि तु तदनुकूलव्यापारार्थत्वमेव प्रथम-
मवगम्यते । पश्चात्तु तत्सम्बन्धात्प्रयोज्यव्यापाररूपदीक्षार्थत्व दण्डेन
घट कारयतीत्यादिवत्कथञ्चित्कल्प्येत । न च ग्रीष्मावगतदीक्ष-
णीयस्यैव शतायन्तादीक्षायादण्डादिजन्यत्वकल्पनाऽवसरः । विद्वद्रूप
त्वाच्च दण्डादीना न क्रियाव्याप्त्यन्तर्गतामकारेण दीक्षार्थत्वमश्वम् ।

न च प्रथमावगतप्रयोजकव्यापारार्थत्वमेव वचसैव कारयती
त्यादिवत्तद्व्यतिथिर्वाच्यम् । तथात्वे सावादीक्षणीयार्थत्वाङ्गीकारे-
ऽदृष्टार्थत्वापत्तेः । तदत्र दीक्षाकलीभूतयमनिधमपरिग्रहोपयोगि
दीक्षावत्त्वज्ञानजनकत्वमेव दीक्षणीयार्थत्वम्, दीक्षार्थत्वमेव
वाऽङ्गीकर्तुमुचितम् । अगमेति मन्त्रस्य यागपक्षप्रकाशकतया
यागाङ्गत्वमिव । अत एव परम्परामन्त्रस्य सम्बन्धविधयैव बोधो
पपत्तेर्न सत्त्वणाऽपि । ज्ञानजनकत्वञ्च स्मारकविधया । सम्बन्धश्च न
मानान्तरादभवगमेऽपि विद्यन्व्यानुपपत्त्यैवावगमात् स्मारकत्वोप-
पत्तिः । तत्तद्विध्यन्तरेरेव च दण्डादीना धारणकण्डूयनादिरूप
क्रियाविधानाच्चाक्रियाविष्टानां स्मारकत्वमश्वम् इति शङ्कनीयम् ।

अत एव तत्तत्क्रियार्थानामप्येषा दीक्षाऽभिव्यञ्जकत्वमप्यानु-

नार्थवादेनोद्भिदादीनां यज्ञानाराणां मन्त्रिहितत्वात् । न च तत्रैव
कर्मान्तरत्वशङ्का । तत्पुनरुत्तरकालत्वाच्चिप्रप्राप्यस्यावकत्वेनोपादेयत्व-
सामानाधिकरण्येन विधेयत्वानाद्येपकतया कर्मान्तरानामेवकत्वात् ।
अतः सिद्धमग्निष्टोममध्याकज्योतिष्टोमान्दतद्विधारमात्रे तदुत्तर-
कालत्वविधिरिति ॥ १ ॥ ३ ॥ १४ ॥

एकस्तोमो वा* ॥ ननु यो वै चिष्टदन्त्यं यज्ञकृतुमापद्यते स तं
द्वीपयति यः पञ्चदशः स तं यः सप्तदशः स मं य एकविंशः स
तमिति वाक्यशेषे एकस्तोमकानामेव संकीर्तनात्तेषामेवान्यग्रध्वेन
ग्रहणान्नवेवोत्तरकालत्वविधिरकाराधिकरणन्यायेनेति चेन्न । वाक्य-
शेषस्यान्यथाऽप्युपपत्तेः । यो हि चिष्टस्तोमः प्रकृतावशुद्धितः सोदने-
मान्यं कृतुमापद्यते प्राप्नोति स स्तोमसं यज्ञकृतुमभ्यस्तुनाद्वीपय-
तीति तस्यार्थः । सम्भवति च स्तोमान्तरसत्वेऽपि चिष्टदादेरपि
सत्यादनेकस्तोमककृतुद्वीपकत्वम् । पुनरान्तरमत्वेऽप्येकस्य गुणवत्त्वविव-
क्षया पितृद्वीपकत्ववत् ।

वस्तुतस्तु गुणविशेषस्य प्रकृते अविद्यमानत्वाच्चिप्रवादिमात्रस्तोम-
ककृतौ च चिष्टदादेरभावेन द्वीपकत्वानुपपत्तेर्वाक्यशेषस्य कृतु-
विशेषोपपत्त्यापकत्वेऽपि विधौ प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन सर्वार्थत्वप्रतीतिः
सन्देहाभावेनात्राधिकरणन्यायाभावाच्च वाक्यशेषस्य विधिसंकोच-
कत्वकल्पनाऽवसरः । अतस्त्रिष्टदादिग्रहणं ज्योतिष्टोमीयान्नमाचोप-
स्रवणम् । तदन्नमात्रस्य तद्विस्तृतावभ्यस्तुत्वेन तद्विस्तृतिद्वीपकत्वा-

* एकस्तोमे वा,—इति भाष्यपुष्टके पाठः ।

अतु वाऽग्निष्टोममष्टाकज्योतिष्टोमपरामर्शकत्वमेवैतच्छब्दस्य ।
अग्निष्टोमसंस्थामभिप्रेत्यैव ज्योतिष्टोमे सकलधर्मविधानात् । अत-
एव तस्य भवतिशतं स्तोत्रिया इत्युपपद्यते । अग्निष्टोममष्टाकज्योति-
ष्टोम एव हि तावत्तः स्तोत्रिया न मष्टान्तरयुक्ते । एवञ्चातिराच-
प्रथमाहारोत्तरमपि^(१) अग्निष्टोमसंस्थां कृत्वा एवोद्भिदादयः कार्या-
इति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ १६ ॥

अथान्येनेति ॥ एतच्छब्दार्थं निरूपितेऽन्यपदार्था निरूप्यते ।
अन्यशब्दस्य पूर्वप्रकृतादितरस्यसन्निहितं तदाचित्वात्सल्याच्च
सन्निहितत्वेन तास्तेवाऽग्निष्टोमोत्तरस्य विधिरिति प्राप्ते ।

न तावत्संस्थानां प्रकरणेन सन्निधानं विकृतित्वात् । अधि-
कारोऽपि ज्योतिष्टोमस्यैव । एष बावेत्यादिवाक्यशेषे तस्यैव संकीर्ण-
नाम्न । यज्ञानां ज्योतिष्टोमोद्भिदादीनां मध्येऽग्निष्टोमसंस्थाक एव
प्रथममित्युक्तेऽन्येषामप्युद्भिदादीनां यज्ञपदेनोपादानाच्च ।

न चैवं संस्थानामयज्ञत्वादयद्वयम् । तास्तेष्वयस्य यज्ञत्वात् ।
अतस्याग्निष्टोममष्टाकज्योतिष्टोमान्य-तदिकारभावे तदुत्तरकासत्वं
विधिः । न च ज्योतिष्टोमे यज्ञान्तरापेक्षया प्राथम्यमेव प्रकरणा-
नुपपत्त्यै विधेयतामिति वाच्यम् । एष बावेत्यस्यार्थवादत्वेना-
विधायकत्वात् । अथान्येनेत्यनेन द्वितीयविधिप्रकारलिप्त्या धामा
न्तरेस्तेवाग्निष्टोमपूर्वकालकत्वस्य तदुत्तरत्वमनियतस्य विधानमस्यैव
प्रकरणमाधस्तादौयताच्च ।

न च प्रकरणान्तरन्यायेनापि कर्मान्तरत्वग्रहा । एष बावेत्यने-

(१) अतिराचस्य प्रथमं न आहार आहरणं तदुत्तरमपीत्यर्थः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।



क्रमकौय ॥ तदेव निरूपितेषु क्रमप्रमाणेषु सरोत्तरस्य
दौर्बल्यं प्रागेवास्मानिनिरूपितम् । सुबोधत्वात् न सूचकारेणोच्यते ।
श्रित्यानुपहार्यन्तु कचिदुच्यते । श्रुतिविरोधे पाठस्य दौर्बल्यम् ।
यथाऽऽश्विनो दशमो गृह्यते तं द्वितीयं जुहोतीत्यत्र । पाठादैन्द्रवाच्यं
गृह्यति मैत्रावरुणं गृह्यति आश्विनं गृह्यतीत्येवंविधादाश्विन-
पक्षस्य द्वितीयस्थाने प्राप्तस्य श्रुत्या दशमस्थानेऽनुष्ठानम् । न
द्वितीयमिति तु पाठमाप्तानुवाद एव । प्रवृत्ते पाठेन बाधात् ।
एवमर्थेनापि पाठस्य बाधः । यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवाग्नौ
पचतीति । आख्यातं पूर्वमिदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ १ ॥

अवदान ॥ एवं मुख्यक्रमेण प्रवृत्तिक्रमस्य बाधः । यथा दध्नं
पाठादर्थाच्च पूर्वं धर्मादोहनादयः, यथादग्नेयस्य निर्वापादयः ।
तत्प्रवृत्तिक्रमेणैव हविरावादनप्रयाजशेषाभिधारणस्त्रिष्टुप्पदवदाना-
न्यपि कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तानि मुख्यक्रमावचमनाग्नेयस्य कार्याणि
पथादग्नेः । प्रधानानां हि पाठादेव प्रथममाग्नेयस्य पथात्प्राप्त्या-
न्यनुष्ठानम् ।

यद्यपि चाभादनादीनां याज्यापुरोऽनुवाक्याप्रवृत्तिक्रमात्तादृ-
शानुष्ठानमपि प्रसज्यत इति भूतभाविप्रवृत्तिक्रमाभ्यामनिधनप्रसक्तौ
मुख्यक्रमस्य नियामकत्वमाश्रमिति नेद विरोधोदाहरणं सम्भवति,

तदुत्तरकालत्वस्तुत्युपपत्ते । अत एवान्यपदेन न सौर्यादियद्वयम् ।
तच्च सौमिकाङ्गाभ्यासाभावात् । अतस्तद्विधितिमानस्योत्तरकालतेति
सिद्धम् ॥ ५ । ३ ॥ १५ ॥

इति श्रीखण्डदेवस्तौ भाट्टद्वौपिकाया

पञ्चमस्य तृतीय पाद ।

यच्छब्देन निमित्तत्वावगतेः सकृच्छकारकाणामन्वयस्य व्युत्पत्तत्वाच्च न
विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः । अतश्च सिद्धवन्निर्दिष्टान्यथानुपपत्त्या कल्पि-
तेन विध्यन्तरेणोपरि हि देवेभ्यो धारयतीति वक्ष्योमाहृतया
आधानाचान्त्यं विधीयते ।

अथवा अहृतपापानो वा चतुर्विंशतिषु वाव आदित्य-
उद्यमेयां पापानमपहन्ति तस्माद्यदहरेवैव अह्नोपनमेदयादधीताय
यजेतेति वचनेनायं यजेतेत्यनेनाधानानन्तर्यं सोमे विधीयते ।
यजेतेत्यनेन सोमस्यैव परामर्शात् । अत एवायादधीतेत्यनेनाधान-
एव कालबाध इति वक्ष्यते । अतश्च निमित्तश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याऽपि
न विध्यन्तरकल्पनम् ।

अत एवेष्टिपूर्वत्वं एव यदेष्टुत्तरमग्निविनाशादिनिमित्ताधाना-
व्यवहितोत्तरं सोमकरणं, तदा सोमे कालानादरविधानोपपत्तेर्न
विध्यन्तरकल्पनया विकल्पाङ्गीकरणं युक्तमित्यप्यपास्तम् । प्रत्यक्ष-
विधिनैवापूर्वाधानानन्तर्यस्य विहितत्वात् । न ह्ययादधीतेत्यत्र
पुनराधानप्रवृत्तौऽस्ति । तस्य निमित्तवशवर्त्तिनेन तत्र कालाना-
दरविधिवैयर्थ्यात् । अतश्चापूर्वाधानानन्तर्यं एव कालानादरविधा-
नादिष्टिपूर्वत्वस्य सोमपूर्वत्वेन युक्तं एव विकल्पः ।

केचित्तु सोमेन यज्यमाण इति भिन्नं वाक्यम् । नर्तुं पृच्छेदिति
भिन्नम् । तथाचैनं प्रकरणान्तृतीयविधिप्रकारे साधयाद्याधानोद्देशेन
भोमाव्यवहितपूर्वकालता विधीयते । सोमपूर्वकालमात्रविधाने
वाक्यवैयर्थ्यात् । अतश्च वाचनिवेन सोमपूर्वत्वेनेष्टिपूर्वत्वस्य विकल्प-
इत्याहुः ।

तथायन्यदेतादृशमुदाहरणं मृग्यम् । दूषकताबीजन्तु मुख्यक्रमे
प्रधानप्रत्यासत्त्वमुग्रहः । प्रवृत्तिक्रमे लङ्घानां परस्परप्रत्यासत्तिः ।
अतस्तस्य बाधः । अथ च न प्रधानावदानमुदाहरणम् । तस्य
प्रधानेनैकपदार्थत्वस्य स्थापितत्वात् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ९ ॥

वचनम् ॥ आधानप्रकरणे यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत
कर्तुं प्रतीक्षेन्न मन्वचमिति श्रुतम् । न च तेन सोमस्याधानानन्तर्यं
विधातुं शक्यम् । आनन्तर्यस्यावस्थात् । आधानानन्तर्य-कालाना-
दरोभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । अतो विहितकालानादरमात्र-
माधानोद्देशेन विधीयते । सोमेन यक्ष्यमाण इति त्वमुवादः । तेन
दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्धा सोमेन यजेतेत्येतदाख्यविहितदर्शपूर्णमासो-
त्तरकालत्वमेव सोमस्येति प्राप्ते ।

आधानमात्रोद्देशेन विहितकालानादरविधाने सोमेन यक्ष्यमाण-
इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, आधानकर्तुं सर्वस्यापि सोमाधिकारित्वादि-
शेषस्य व्यावर्त्याभावेन वैयर्थ्यापत्तेः, सोमेनाधानान्तरं यक्ष्यमाणो-
ऽग्निमित्यर्थावगतिः । न च रथकाराधानव्यावृत्त्यर्थं विशेषणोपपत्ते-
नानान्तर्यकल्पना युक्तेति वाच्यम् । यक्ष्यमाण इत्यन्तमवाचिप्रत्यय-
श्रयणेनानन्तर्यस्याकल्पनीयत्वात् । रथकाराधानकादृष्टार्थत्वेनाग्नि-
मिति द्वितीयाऽनुपपत्तेश्च । रथकाराधाने कालानादरस्य यदह-
रेवैवमिति वचनेनैव सिद्धतया तस्य प्रसङ्गभावेन निवारणीयत्वा-
नुपपत्तेश्च ।

अतोऽत्र सोमाव्यवहितपूर्वकालीनाधाने निमित्ते विहितकाला-
नादरो विधीयते । कर्तव्यमात्राधिकरणेन मात्राकारोदाहृतेन

य सोमेनेद्वाग्नीषोमीयो भवति यदेवाद पोर्णमाम हविमर्शंनु^१
निर्वपेदिति वचनेन साक्षात्कार्यकाले निमित्ते एकदेशोत्कर्षेण ममदा
दर्शपूर्णमामोत्कर्षप्रतीतेर्प्राप्तिष्य सोमपर्वत्वमेव । न हि महितयाग-
माध्यमेन नुत फल एकदेशाद्भवितुमर्हति । न च सोमोत्तर तन्मेव
क्रियमाणोत्प्लष्टहविमापसहस्रतपूर्वयानेभ्य फलमिह । दर्शपूर्ण-
मासाभ्यामिह सोमेनेत्यनेन दर्शपूर्णमामपदवाच्यमवधागोत्तरत्वस्यैव
सोमे विहितत्वेन तथा कल्पनाऽनुपपत्तेः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति
द्वतीयाश्लेन परमापूर्वोत्पत्तेरप्यवगतत्वाच्च । अत इतरयो च विषय-
वैश्वयो कल्पद्वयमिष्टिपूर्वत्वमेवेति प्रथम पक्षः ।

द्वितीयस्तु नैकदेशोत्कर्षेण सर्वदर्शपूर्णमासोत्कर्षः । प्रमाणा-
भावात् । साक्षात्साधिकरण ईडाप्रविध्यनुपपत्त्या फलत्राक्यो सर्व-
साक्षित्वाविवक्षितत्वाच्च । अतो यस्य वाक्यस्त्वधिकारस्य तावत्प-
एव फलमिह । अतश्च ब्राह्मणस्याप्लुष्टहविर्भिन्नयागकारणोपपत्ते-
कल्पद्वयम् । उत्कर्ष परन्वीर्णमासीहविमर्शस्य । विधावविशेषद्रुत-
स्योद्दिश्यपरस्य पौर्णमासपदव्याप्यवादेन सकौचानुपपत्तेः । यदेवेत्य-
नेन साक्यप्रतीतेरिति प्राप्तेः ।

पौर्णमासोमाश्रयत्वेनात्र पौर्णमासपदव्यपदेशादाग्नेयस्योभयत्र
विद्यमानत्वेन विशिष्य तात्पर्यपादकाभावात् यदेवाऽनुपपत्तेः, प्रत्यु-
तोपक्रमव्याप्यवादस्यैवाग्नीषोमीयहविमात्रतात्पर्यपादकस्य सत्त्वेन
तस्यैवोत्कर्षः । यदेवेत्यनेकापेक्षन्तु वचनमुपाश्रयाज्ज्ञात्वाग्नीषोमी-
यदेवताकत्वान्तदभिप्रायेण न विरुध्यते ।

तच्च । वाक्यभेदे प्रमाणभावात् । आधानाद्भूतसोमपूर्वत्वेन सोमाद्भूतेष्टिपूर्वत्वस्य विकल्पापादनायोगाच्च । किञ्चैवमस्मिन्नेव वाक्ये विशिष्टाधानविधिराधानमात्रविधिर्वाऽस्तु । सोमेन यक्ष-
भाष इत्यस्यैन्द्रवायवायानितिबदनुवादोपपत्तिः । न चेष्टापत्तिः । वसन्तादिवाक्यानां निमित्तार्थत्वापत्तेः । न च यक्षश्च धात्वर्थाश्च-
एव विधिप्रतिबन्धकत्वं न विशेषणञ्च इत्यत्र प्रमाणमस्ति । प्राप्त-
मात्र एव तस्य विधिप्रतिबन्धकत्वान् ।

न चास्याधानोत्पत्तिविधित्वे अग्निमित्येकवचनादाधानस्यैकान्यु-
त्पादकत्वापत्तिः । अग्निगतस्यैकत्वस्य बहुत्वस्येवोद्देश्यगतत्वेन प्रमा-
णान्तरसिद्धसंख्योपलक्षणार्थत्वात् । अनेकान्युत्पादकत्वन्तु आद्यतनेषु
सम्भाराभिधेयानां आद्यतनबहुत्वविधेयत्वादित्युक्तं यथैकत्वाधिकरणे
कौमुभे ।

किञ्चैव विहितकाष्ठानादर शुद्धाधानेऽपि स्यात् सोमा-
द्यवहितपूर्वाधान एव । उत्तराधिकरणवक्ष्यमाणरौत्या काष्ठाना-
दरस्य सोमाद्भूतेऽपि चेष्टिपूर्वत्वपक्षेऽपि स्यात् सोमपूर्वत्वपक्ष एव ।
अतस्मान्मदुक्तप्रकार एव श्रेयान् । आधानामन्तर्गतेऽपि न पवमाने-
ष्टिभिर्न वा अधिकारपशूना व्यवधानम् । तेषां सोमोपकारकत्वात् ।
अत एव सोमाधानपक्षे पवमानेष्टीनां सद्य एव करणम् । सोमेना-
यक्षभाषस्यैव भवत्तरादिकालाधानान् ॥ ५ ॥ ॥ २ ॥

उत्कर्षान् ॥ एव स्थिते कल्पदये आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया

अथ चानुपादेयगुणयोगेऽपि न कमन्तरत्नाशङ्का । दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणपठितत्वात् ॥५॥४॥४,६*॥

स्वकाळे ॥ एव, य सोमेन यत्स्रभाषोऽग्निमादधीत नर्तुं
प्रक्षेप्तान्तचमित्यनेन विधीयमानं कालानादरोऽपि प्रकरणादा-
धानोद्देशेनैव विधीयते । न तु सोमोद्देशेन । अङ्गुणविरोध-
न्यायेनोपकारके आधान एव कालबाधस्य न्याय्यत्वाच्च । तेन
स्वकाळे सोम कुर्वता अव्यवहितपूर्वमाधाने क्रियमाणे नाधानकाल-
प्रतीक्षा कार्येति प्राप्ते ।

अस्यामेव ग्राह्यायां यदहरेर्वैन अह्नोपगमेदपादधीतेति
वचनान्तरेणाधानमात्रे कालानादरस्य विहितत्वात्तत एव सोमा
व्यवहितपूर्वमाधानेऽपि कालानादरमात्रेरेकवाक्येन स्ववाक्योपस्थितस्य
सोमस्योद्देश्यवाच्यकपदकल्पमयोद्देश्यत्वमिति तस्यैव कालानादर ।

यत्तु अतपये अपहतपात्रागो नेत्यादिवचनेनोभयोरपि काला-
नादरविधानम् । तच्छास्त्रात्करत्नादाधानकालबाध इव न दोषः ।
वस्तुतस्तु तथाप्यज्येतेति वचनेनाधानानन्तर्यमेव सोमस्य विधीयते ।
अपादधीतेति पूर्ववचनेन ताधान एव कालबाध इत्युक्तमेव ।
अथ सार्धमन्तर्वेदीतिवस्तुषण्णया विहितकालमात्रस्यानादरविधा-

* आन्यस्या अनुवक्तृर्वाधिकृत्य षष्ठ भाष्ये श्रुत्यादिवम् । अनेन तु
अनेवाधिकृत्ये तदिधारितमित्यनुमन्येयम् ।

† नर्तुं ख प्रतीक्षेन्न,—इति भाष्ये पाठः । नर्तुं दृष्टोन्,—इति जैमिनीय
न्यायमाणावित्तरे पाठः दृष्टविधानं तु दर्शनार्थं वर्तते इति तत्रैव
शोभ्यताम् ।

अथ च सोमोत्तरकास्तविधानुद्देश्यसमर्पकं पदं समभिव्याहृत-
 सर्ववाचि-तच्छब्द एव । न त्वग्नीषोमपदं हविःपदं वा । तस्यार्थवाद-
 सत्वेन पौर्णमासपदवत्तच्छब्दार्थतात्पर्यसादकत्वात् । विशिष्टोद्देशे
 वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । उद्देश्यतावच्छेदकमपि च नाग्नीषोमदेवताकह-
 विदम् । तद्यत्ने यागे उत्तरकास्तताया अह्नतानापत्तेः । नापि
 तद्देवताकथागतं तद्देवताकप्रकृतयागतं वा । तद्देवताकत्वस्य विशेषणत्वे
 तद्विद्यतौ देवतान्तरयुक्त्या सोमोत्तरत्वस्यातिदेशानापत्तेः ।
 उपसङ्गणत्वे च विष्णुप्रजापतिदेवत्वस्यायुषांशुयाजस्य सोमोत्तरत्वा-
 पत्तेः । किन्त्वग्नीषोमदेवतानिष्ठकारणतानिष्ठपितृकार्यतावच्छेदकी-
 भूतो यस्तत्तदपूर्वसाधनतावच्छेदकस्याप्यो धर्मस्तद्वत्तम् । अस्ति हि
 ग्रीहिषवादिष्वैकल्लिकसाधनस्यैव अभिचारपरिहारापान्नेयलोपाशु-
 पाजत्वादिव्याप्यो धर्म इत्युक्तं तेषामर्थाधिकरणे कौस्तुभे ।

तच्च यद्यपि नाम्नावघातादिसंस्कारविधानुद्देश्यतावच्छेदक-
 कोटिप्रविष्टत्वं गौरवान्तयाप्यनार्थवादवशात्तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वा-
 विघातः । अतश्च विष्णुप्रजापतिजन्यतावच्छेदकस्याप्रथमं योर्थापक
 धर्मोपांशुत्वस्य च स्वस्याप्यस्याप्यग्नीषोमजन्यतावच्छेदकत्वाभावाच्चा-
 नोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् ।

अग्नीषोमीयपुरोडाशे तु अपूर्वसाधनतावच्छेदकीभूतस्याग्नी-
 षोमीययागत्वस्यैवाग्नीषोमजन्यतावच्छेदकत्वात्स्वस्याप्रत्यक्षं नोद्देश्यता-
 वच्छेदकत्वविघातः । तत्तद्विद्यतौ देवतान्तरयुक्त्या तत्तद्विद्यति-
 त्वस्यैव तत्तद्देवताजन्यतावच्छेदकस्य तत्तद्भूतधर्मस्यानापत्तयोक्त-
 विधस्याप्यलसन्नाच्चाद्देश्यतावच्छेदकत्वविघात इति धेयम् ।

तत्र पूर्णपर्वण्यपराहसन्धौ वा विहतिं कृत्वा प्रकृतेरन्वाधानं निर्विवादमेव । अन्वाधाने प्रातःकालस्तु उपदिष्टोऽपि अङ्गुणत्वादातिदेशिनेनापि विहतिप्रधानाङ्गप्रातःकालेन माध्यते । पूर्वाह्नसन्धावपि औदयिकपर्वणः प्रकृत्यवद्भूत्वात्पूर्वपर्वण्येवोपदिष्टपर्वकालानुरोधेनातिदेशप्रान्नप्रातःकालं ब्रह्मकालत्वञ्च बाधित्वा विहृत्यनुष्ठानं ततः प्रकृत्यन्वाधानमिति बोध्यम् । एवं सोमेऽपि । पूर्वपुनरेवाधिककालव्याप्तिरामान् ।

यत्तु धूर्तस्त्राभ्यादिभिर्बैदिनैरावर्तन-तत्पूर्वसन्ध्योः प्रकृत्यनुष्ठानानन्तरं सन्निदिन एव विहृत्यनुष्ठानम् । पौर्णमास्यादिशब्दानां पर्वण्येषणवचनत्वात् । यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी, यः परमः सन्निकर्षः साऽमावास्याति गोभिलसूचात् । अतस्तु सन्निकर्षविप्रकर्षेषणावच्छिन्नाहोरात्रयोः पौर्णमास्यमावास्यापदनाश्वत्थान्तस्य च पूर्वाह्नसन्धौ द्वितीयदिन एव सत्त्वान्तवैव विहृत्यनुष्ठानम् । तदपि न प्रकृतेः पूर्वमास्या ब्रह्मकालत्वेन विहृतौ प्रसङ्गविज्ञापने । अतोऽगत्या प्रातःकालवाध एवेत्युक्तम् ।

तत्र । सोमस्य वै रात्रोऽर्धमासस्य रात्रश्च पञ्चव आसन्नामनावास्याञ्च पौर्णमासीञ्च नोपैदित्याद्यर्थवादादापासमभिहेत्योति.भाष्यदिवशाच्च पौर्णमास्यादिशब्दानां तिथिवचनत्वात् । न हि सूर्याचन्द्रमसोः परमसन्निकर्षविप्रकर्षेषणानवच्छिन्नाहोरात्रवाचित्वे पौर्णमास्यादिशब्दानां,

पर्वणो यद्यतुर्योऽग्न आदा प्रतिषदक्षयः ।

इत्यादेर्व्यवहारश्च, दैधे पूर्वविज्ञाप्ताङ्गनत्याज्यत्वादिव्यवहारश्च

नात्पौर्णमास्यादिपर्वणोऽश्वनादर इति केचित् । नन्वदथावान-
वैद्ययास्तु वाक्यभेदमप्यङ्गीकृत्य तच्चर्तुनचचमाचानादर एव । अन्यथा
पञ्चाहनादेरपि बाधापत्तेरिति तत्त्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ५ ॥

विशतेः ॥ च इत्येति वचनेन न तावत्तृतीयौ पौर्णमास्यादि-
कालविधिः । पञ्चान्ता उपपत्तयः पञ्चादयोऽभियष्टया इत्यादि-
वचनैस्तस्याः प्रतिपत्कास्तत्तविधानात् । अत एव पौर्णमास्या पौर्ण-
मास्या धजेतेत्यादिवचनेषु पौर्णमास्यादिशब्दावपि आरम्भद्वारकौ,
पर्वप्रतिपत्समुदायलक्षकौ वा । अत एव प्रवृत्तौ शुद्धकालत्वं प्राकर-
णिकम् । अतयेदमभारम्भाधीनं वचनं विशतौष्टिविशेषपरं विशति-
पशुपरश्च । अग्नीषोमीयस्यैषावश्येऽहनि विहितत्वात् ।

अतिदेशप्राप्तोऽपि च विशतौ पौर्णमास्यादिकालोपया
पौर्णमासीविकाराणां पौर्णमास्यां करणं अमावास्याविकाराणाञ्चा-
मावास्यायां करणमित्येव व्यवस्थया प्राप्तानां ऋतवस्थां, तथा
यात्रानाम्नामां पौर्णमास्यादिकालविधानादातिदेशिकशुद्धकालत्वं
बाधार्थमपि ।

न च तत्तद्विशतौनां तद्विधावेव प्रयोगस्य प्राप्तत्वाच्च प्रयोग-
विध्यभावेन प्रधानमात्र एव पौर्णमास्यादिकालविधानोपपत्ते
प्रतिपत्कास्तत्तदिवाधेऽपि चतुर्दश्यामन्वाधानकरणेन प्राप्ततद्वि-
कालत्वयाधे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । कालस्य प्रयोगान्वयितया
प्रयोगमन्वित्वेन विधानादन्वाधानेऽपि पौर्णमास्यादिकालत्वस्यैव
देशिकत्वात् । अतः चाहमपि विशतिप्रधानं पौर्णमास्यादियाजे
कर्तव्यम् ।

साम्नाय्य ॥ नाशोमयाजौ संनवेदिति अशोमयाजिनः साम्नाय्य-
पर्युदासः । तेन तस्याय्यशीषोमीयवत्सोमोत्तरत्वमेव । अतस्तदुभय-
विकारेष्वपि सोमोत्तरत्वमेव । न ह्यशोमयाजिनोऽधिकारपर्युदासो-
येन विवृतौ नातिदिश्येत् । कर्तव्यमानाधिकरणान्तु यागकर्तृत्व-
पर्युदास एव । अतश्च युक्तोऽतिदेशः ।

अथ च दैवस्य नोदाहरणत्वम् । औपदेशिकसोमप्राक्षाख्य-
विधानात् । तद्विकाराणाञ्च प्रकृतावनङ्गत्वाच्च सोमोत्तरत्वनियमः ।
न चान्वाहार्यस्येव प्रकृतावभावेऽपि प्रकृति-प्रकृतितो यद्वणमिति
वाच्यम् । अपेक्षितविषय एव तथा यद्वण्येन सोमोत्तरत्वस्यानपेक्षि-
तत्वात् । वस्तुतस्तु अपेक्षाया उपायान्तरेणापि निवृत्त्युपपत्तेर्नाभा-
हार्यमिदं यद्वणम् । अन्यथा पितृमेधविकारे शोहवरणस्याप्यति-
दिश्यापत्तेः । न चैवं दैवविकाराणामनिर्दिष्टकालविशेषाणामौ-
द्यकालकल्पापत्तिः । तस्याङ्गत्वनिवन्धनतया तदभावे अप्राप्तेः ।
अतस्तद्विषयविकाराणां सोमोत्तरत्वमेव ।

यत्तु याज्ञिकानां प्रागण्यनुष्ठानं, तच्छास्त्रान्तरे साम्नाय्याग्नी-
षोमीययोः प्रागपि विधानादवगन्तव्यम् । एवमैन्द्राग्रविकाराणामपि
सोमप्राक्षाख्यकल्पमेवेति सूच्य तस्याप्युपलक्षणमिति केचित् । वस्तुतस्तु
अश्रद्धयत इत्यस्य यद्वण्यनुस्य कर्तव्यमानाधिकरण्याभावादधिकारि-
विशेषणत्वस्यैव प्राधान्यादवगतेस्तस्य चानतिदेशाद्युक्तं तद्विकाराणा-
मनियतकालत्वम् ॥ ५॥ ४॥ ८॥

तथा सोमे* ॥ सोमे दष्टिपूर्वत्वमाधानाख्यवहितोत्तरत्वञ्च

* तथा सोमविकारा दष्टिपूर्वमानाभावम्- इति भाष्यशेषे सूत्रपाठः ।

ए कथमप्युपपत्तिं समवति । दैधर्त्यैवाग्रसक्तेः । अतस्तिथिपरा एवैते
शब्दाः । तिथिर्नामाभासजकचन्द्रकलाव्यतिरिक्तचन्द्रकलानां मध्ये
एकैकस्याः कलायाः सूर्यमण्डलेन आद्यावयवविप्रकर्षादारभ्यान्त्यावयव-
विप्रकर्षे आद्यावयवसन्निकर्षादारभ्यान्त्यावयवसन्निकर्षा वा^(१)प्रावृता
कालेन जायते, तावान्कालो यथाक्रमं शुक्लकृष्णपचनः प्रतिपद्भिर्ती-
यादिशब्दप्रतिपाद्यः ।

अमा यौडशभागेन देवि. प्रोक्ता महाकला ।
संक्षिता परमा माषा देहिनां देहधारिणी ॥
अमादिपौर्णमास्यन्ताया एव अग्निं कलाः ।
तिथयस्ताः समाख्याताः यौडशैव वरामने ॥
तत्र पञ्चावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्ल कृष्णश्चन्द्रसयात्मकः ॥
पचत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदशैव ताः ।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे तु पौर्णिमान्ताश्च शुक्ले ॥

इत्यादि वचनम् । अत एव तिथिशब्दः प्रतिपदादिशब्दाद्य
कलाखेव शब्दा काले तु निरुद्धलक्षणयेति ध्येयम् ।

एवञ्च पौर्णमास्यमावास्याशब्दावपि न योगेनान्तिमक्षयवचनौ
तदवच्छिन्नाहोरात्रविषयौ वा । गोभिलसूत्रमपि उक्तविधमग्नि-
कर्षविप्रकर्षकालोपलक्षणमेव व्याख्येयम् । तस्मिन् न विहतीनां
शुद्धकाशत्वमिति ॥ ५ ॥ ४ ॥ ७ ॥

(१) अत्र विप्रकर्षं सन्निकर्षं शुभकृष्णपक्षौयतिश्याभिप्रायेण द्रष्टव्यौ ।

योगशेखराय नमः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

प्रथम पादः ।

द्रव्याणाम् ॥ एव यक्रमके प्रयोज्यवर्गे निरूपितेऽधुना तत्राधिकारी निरूप्यते ।

तत्राधिकारो नाम फलभोग्यत्वसमानाधिकरण कर्तृत्वम् । आह्लादौ पित्रादिर्हस्त्रिजाह्वाधिकारव्यावृत्त्यर्थं विमेषणद्वयम् । न चैव जातेष्टौ पितुः फलभोगाभावादधिकारानापत्तिः । मत्प्रत्यकरणे प्रत्यवाये करणस्य प्रतत्त्वादिकलकत्वेन पापक्षयफलकत्वाभावादिति वाच्यम् । प्रवृत्तिप्रयोजकफलेष्वासमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । जातेष्टिआह्लादावपि फलस्यान्यनिष्ठत्वेऽपि तदिच्छायायजमाननिष्ठत्वादधिकाराविधात् । स्त्रिजामपि यजमानस्य फलभूयादितीक्ष्णया स्त्रनिष्ठकर्तृत्वसमानाधिकरणत्वात् अधिकारापत्तिरतः प्रवृत्तौ युक्तम् । दक्षिणाप्राप्तिर्मे भूयादितीक्ष्णया एव चतुर्विधप्रवृत्तिजनकत्वेन स्त्रविधेच्छाया प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावात् ।

अयस्याधिकारो विद्याविप्लवस्त्रेष्टमाधनत्वसमानाधिकरणस्वरूपतिष्ठानत्वबलसम्भवादिधिप्रमाणकः । अयमेव चाधिकारविधिरित्युच्यते । तत्र चाधिकारस्येष्टरूपप्रवृत्तिफलघटितत्वात्तदेवेष्टरूपं फलं भावनायामस्ति ॥ इति प्रथमं विचार्यते ।

वैकल्पिकमङ्गम् । अतस्तद्विकारेषु तथैवातिदेशप्राप्तावपीष्टिपूर्वत्वमेव ।

एष वाच्य प्रथम इति वाक्यविहितव्योतिष्टोमोत्तरत्वबलेनाधाना-

व्यवहितोत्तरत्वस्य तेषु कर्तुमशक्यत्वात् । अतयाधानानन्तर्यस्य प्रकृत्य-

वरुद्धत्वेनानतिदेशादिष्टिपूर्वत्वमेवातिदेशिक तेष्विति सिद्ध क्रमस्य

पटप्रमाणकत्वम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ ८ ॥

इति श्रीवैष्णवदेवततो भाट्टदीपिकाया पञ्चमस्य

चतुर्थं पादोऽध्यायस्य समाप्त ।

च पुरुषप्रवृत्तिमिदं विधिवेद्यमपि । सर्वथा यागस्यैव भाव्यते-
नेष्टमाधनत्वाभावाच्च प्रवृत्तिप्रयोजकप्रवृत्तिविवयजन्यफलेच्छाममा-
माधिकरणकत्वं त्वच्छपाधिकारमिदिरिति प्राप्ते ।

न प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमात्रं विध्यर्थः । वैयर्थ्यापत्तेः । नापीष्ट-
माधनत्वानुमितेभ्यस्तत्त्वम् । ज्ञानानां स्मृतं प्रमाणत्वेन बाधकं दिना
भनत्वादुपपत्तेः । अतद्योक्तमिदं बहुप्रमात्वनिर्वाहार्थं यागे इष्टमाधनत्व
विवयोऽपि वक्तव्य एवेति भावमाद्यामिष्टभावात्कत्वमनपभ्येतेव ।

यद्यपि कामनायानिमित्तत्वमङ्गीकृत्य विधेरकरणजन्यप्रत्यवा-
याचेपकत्वेन प्रवर्तकत्वमित्युक्तम् । तच्च । कामनाया प्रवृत्ति-
जनकत्वेऽपि निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् । स्त्रीकाम इत्यादावपि न
तस्यानिमित्तत्वम् । प्रायश्चित्ताकरणे प्रत्यवायान्तरप्रसङ्गात् । अपि
तु प्रमाणान्तरमिदं कामनाजनितप्रत्यवायनाशार्थत्वमेवेति तथापीष्ट-
माधनत्वाचेपकत्वमेव विधे ।

अतश्च सर्वत्रानैमित्तिकस्थले अकरणे प्रत्यवायाचेपकत्वापेक्षया
लाघवादिष्टमाधनत्वमेव विधिना आधिष्यत इति तदग्राह्यावभासा
इष्टभावात्कत्वमिदं । यथा चैव सति नैमित्तिकस्थले पापव्य-
भावात्कत्व तदा यावज्जीवाधिकरणे निरूपितम् ।

तथेष्ट स्वर्गपुत्रादि स्वर्गकामादिषु समर्थ्यते । योग्यत्वात् ।
कामाशब्दयोगाच्च । कामना हि स्वरस्य कले, द्रव्ये चोपचारिकी ।
अत एव स्वर्गशब्दोऽपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिवशाद्दुःखाद्यभिघ्नसुख-
योग्यदेशविशेषवाची । आहृत्यधिकरणन्यायेन वा तादृशसुखमात्र-
वाची । न तु चन्दमादिवाची । तत्रत्याधुनिकप्रयोगसौपरि-

तत्र भावनायाभावापेक्षायां पदश्रुत्या धातुर्थस्यैव भवंच भाव्यत्व
न स्वगादे । अपि तु तस्य साधनत्वमेव योग्यत्वात् । पद्यादिपदा-
देरिव स्वर्गशब्दस्यापि चन्दन स्वर्ग इत्यादिप्रयोगात् द्रव्यवाचित्व-
मेव । सुखविशेषदेशविशेषवाचित्वपाक्षकस्यान्वपरत्वाच्च । कामशब्द-
स्वर्गकामनानुवाद । अथवा स्वर्गकामशब्द कर्तृविशेषमेव धामा-
त्रत्वेन विदधदिशेषणोभूत कामनामपि तदत्रत्वेन विधत्त इति
न कश्चिद्विरोध । न च विधिश्रुतिविरोधादिष्टभाष्यकत्वावगम ।
विधे प्रवृत्तिजननस्वरूपयोग्यत्वस्यैव वाच्यत्वेन फलोपधानमव्यत्या-
भावात्* इतिविरहेऽपि अरण्यखदखद्विधे प्रवृत्तिजनकलोपपत्तेः ।
न च फलोपहितप्रवृत्तिजनकत्व विध्यर्थं । विधिगतश्रवणेऽपि
केषाञ्चिन्नप्रवृत्त्यदर्शनात् । अत एव प्रवृत्तिविषयस्येष्टसाधनताक्षेपक-
मपि विधिर्न प्रामाणिकम् । यदि तु प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमात्रोक्तौ
वाक्यस्य वैधव्यापत्तिः शङ्क्येत, ततो यागस्य समानपदश्रुत्या भाष्य-
त्वावगमेऽपि यागे भ्रमप्रसामाधारणप्रवृत्तिकारणेत्यसाधनसम्मानयै-
वाक्षेपात् । भ्रमात्मकेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिनिष्ठैर्नैष्टसाधनता-
ऽऽक्षेपकत्वम् ।

अथ वा, अमुं स्त्रीकाम प्रापयित्तु कुवादिति वात्सर्गकाम-
नाया अपि निमित्तत्वम् । ततश्च निमित्ते^(१) नैमित्तिकाकरणे
प्रत्यवायमात्र, न तु करणे किञ्चिदिष्टम् । अकरणे प्रत्यवायमित्येव

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । न च नेत्रकप्रसादन । फलोपपन्नमैवया
भावात्,—इति तु भविश्रुतिविषयः ।

स्वर्गकामत्वाविशेषाच्चेतनमावस्थाधिकारः । न च तिरयां स्वर्गादि-
कामनाऽसंभवः । परकीयेष्वाया अपत्यसत्त्वेन तदभावनिश्चयानुप-
पत्तेः । येनयादीनामष्टस्युपवाधादिदर्शनेन तदनुमानाच्च । न च माह्व-
करणाभामव्यादनधिकारः । शक्यमावस्थैव करणोपपत्तेरिति प्राप्ते ।

भावनाया अशक्यताव्यवहारं पत्यादिधिवस्तेनाधिकारिकल्प-
नात्पूर्वावगतमाह्वप्रधानभावनाऽनुष्ठानममर्थ एवाधिकारौ । अतया-
ममर्थताद्विदित्वाददृश्यत्वाच्च तिरयामधिकारः । विष्णुकमणाद्य-
ममर्थत्वाच्च न पंचम्यवधिरमुकादीनाम् । देशादीनास्तु विषहाद्य-
भावादेव नाधिकारः । ज्ञायादीनास्तु अनादित्वात्संसारस्य प्रवर-
वरणादौ अशक्यत्वाच्च मन्त्रादधिकारोऽस्येवेति भाष्योक्तमन-
धिकारप्रतिपादनमनादत्तेत्यम् ॥ ६ ॥ १ ॥ १ ॥

निरुद्ध ॥ कतुषु पुंश्च एवाधिकार उत स्त्रिया अपीति
चिन्तायाम् ।

स्वर्गकाम इति पुनिरुक्तश्रवणात्पुंश्च एव । न होदगधिकारि-
विशेषणम् । कर्तव्यमानाधिकरणमेतत्तद्विशेषणस्याव्यावृत्तत्वात्तदधिकारि-
विशेषणानुपपत्तेः । अतयाख्यातोपापकत्वादेव पुंस्त्वव्याप्यविवक्षा
नानुपपत्त्या । किञ्च अदृश्यत्वात्तपि स्त्रिया नाधिकारः ।

भाषां सुवच दापय अथ एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ते नमधिगच्छन्ति यथैते तस्य तद्वनम् ॥

* आदिवाङ्मनाऽर्थमव्युक्तं पाठ आदर्शपञ्चदेवुं वर्तते । तन्वास्ते-
ऽप्येवोक्तम्. — 'यथा' इति कालोऽप्यार्थं मोक्षोपपत्त्याम्. — इति ।

† इत्येव च इति नमि-मन्त्रम् । आदर्शपञ्चदेवुं तमेते — इत्यनयो-
कोर, पाठः ।

कलात् । अत एव स्वर्गकामादिपदमपि लक्षणा स्वर्गपरं,
प्रथमा च कर्मत्वपरेति भावनान्वयोपपत्तेर्नान्योपधर्जनत्वेन स्वर्गस्य
तदन्वयाशङ्का^(१) ।

स्वर्गकामोऽधिकारित्वेनावीयीत* इति स्वर्गादिवाचकक्षिती-
यान्तपदाध्याहारेण तदन्वय इति चेचित् । तत्र । कलापेक्षयाः
प्रायनिकत्वात् । लक्षणाया अध्याहारापेक्षया लघुत्वाच्च । एवञ्च
बलवत्तरविधिभ्रुत्याद्यनुरोधेन स्वर्गादिरेव भाव्यत्वावगतेः सामान्य-
प्रवृत्ता पदभ्रुतिरपि आगादेः करणत्वमेव लक्षणा प्रतिपादयतीति
सिद्ध उक्तस्याधिकारः । अथ चोक्तविधेष्वाफलान्यतरसमासाधि-
करणं कर्तृत्वं अधिकार इति बोध्यम् । तेन नित्यस्थले वापलयेष्वायाः
प्रवृत्तियोजकत्वाभावेऽपि नाधिकारविद्यताः ॥ ६ ॥ १ ॥ १ ॥

कलायत्वात् ॥ भिद्वेऽधिकारे न केषामिति चिन्त्यते । नच

* इत्यमेव न ठ. सर्व्वत्र । नावीयते इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

(१) इदमत्र बोध्यम् । विधिवान्वेषे भाव्यैव विधिप्रत्ययार्थः । भावना
भोत्पादना भावपिगुण्यायारः । भावना च किं, केन, कथमित्यत्र प्रथमपे-
क्षते । तत्र किमिति कलाकाङ्क्षा । केन भावनाकाङ्क्षेतुष्यते । कलस्य
भावत्वात् । केनेति करणकाङ्क्षा । करणस्वीयकारक इति कर्मयत्वा-
परत्वाभ्यर्थं यत्, कथमिति तस्याकाङ्क्षा । तत्र स्वर्गकामपदेन अक्षयपा-
द्वगतः स्वर्गः भाव्यत्वेनाप्येति । स्वर्गकामपदोपधर्कितो प्रथमा कर्मत्व-
मवगमयति । सुप्तं सुषुप्तिव्यादिना द्वितीयेत्यवचनस्य स्वादेशसम्भवात् ।
भावादेः आगादिः करणत्वेनाप्येति ॥ एवञ्चागच्छकत्वावस्थितिकर्मकत्वात्तेन,
तथा च प्रयागादिभिहपकारं समाद्य आगेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थः पर्य्यवस्यति ।
इदमर्थभावनाबोधः । ब्रह्मभावनाबोधस्तु प्रवृत्तानुषङ्गादिषु न प्रदर्शितः ।

यत्तु भार्या पुत्रश्चेति वचनं, क्रीतत्वादिवचनं च तत्, न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति वचनान्तरानुधारादस्वातन्त्र्यपरम् । मौल्यदान तदुद्धार्यम् । कन्यायाः कन्यात्वातिरिक्तस्वत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वेन तद्दानस्याप्यौपचारिकत्वाच्च । अनेयी चाचिनोचोत्पन्ना न नापस्य गभा । अथपि च स्त्रियाः काचित्कन्याधिकारे अस्मिन् गमकान्तरे जपादिसकलवैदिककर्मनाधिकारात् । अविज्ञातविद्वद्गणं पुवधे प्रायश्चित्तविशेषविधानार्थम् । तस्मात्सिद्धे स्त्रिया अश्वधि-
कार ॥ ६ ॥ १ ॥ १ ॥

स्वततो ॥ सिद्धे दयोरधिकारे किं दयती प्रथक् प्रथक् धयेयातामुत अहेति चिन्तायाम् । स्वर्गकामपवोपात्तस्यैकत्वस्य पुस्तवदविवक्षितत्वेऽपि आख्यातोपात्तस्य तस्य गुणभूतोपादेयकर्तृ-
गामित्वेन विवक्षितत्वादेकैक्यं प्रयोग इति प्राप्ते ।

प्रत्येकप्रयोगे अन्यतरकर्तृकावेक्षणान्वारभादिपदार्थलोपेन वैग-
ण्यापत्तेरन्यतरेणान्यतरस्य परिक्रपादिनोपादाने च फलभोक्तृत्वा
भावात् स्वामित्वादिपक्षोपपन्नमात्रस्य प्रयोगानुपपत्तेरङ्गमाकन्यायं
सहैव प्रयोगः । न हि आख्यावेक्षणादौगा कर्तृमस्कारकत्वं येन
तत्तत्प्रयोगे व्यवस्थाः सन्त्येते । अतुल्यधर्मज्ञानभयकर्तृकामवेक्षणद्वय
अदृष्टविधया कर्तोरङ्गम् ।

यत्र तन्मन्तररोगनिवृत्त्यर्थमेव दशादिप्रयोगस्तत्तरेण पक्षो-
न्नाद्यभावेऽपि गुणभोक्ते चेति न्यायेन परिक्रपाद्युपात्तेतरकर्तृ-
काख्यावेक्षणेऽपि न सर्वत्र तथा कल्पनाया प्रमाणमस्ति । सावि-
त्यस्य पुण्यकलेष्वपि स्त्रियादिप्रमितत्वात् धर्मं चेत्वादिवानुपपत्त्या-

इति वचनात् । अतमधिरथ दुर्हितमते^{*} उद्यादार्थं विवाहे
गोमिथुनमित्यादिना पिचा भवे भौत्येन दामवदिकौमत्वाच्च । अत-
एव गर्भेणविज्ञातेन हतेन भूणहेति यज्ञसाधनपुद्गर्भहननग्रहद्वया
भूणपदवाच्यप्रहृतृत्वलिङ्गमनकल्पते । अन्यथा स्त्रीत्वेन विज्ञातेऽपि
पञ्चहृतृत्वाविशेषात् । तथाऽऽचेष्टीं हत्वा भूणहेति लिङ्गम् ।
अचेष्टी सगर्भा । अतः पुमानेवाधिक्रियत इति प्राप्ते ।

यद्यपि कर्तृविशेषणं पुंस्त्वं, तथापि प्रमाणान्तरेण स्त्रिया अपि
अधिकारावगतेर्विधिलाघवानुरोधेन साधुत्वाद्यंभवयुत्यानुवाद एव
पुंस्त्वम् । यथा वसन्ते माघाण इत्यादौ^(१) । प्रकृते त्वनपेक्षितत्वात्सास्य
कर्तृविशेषणतमपि तु धोम्यत्वाद्धिकारिविशेषणत्वमेव । ततश्च तस्य
फलं प्रत्यपि प्राधान्यादुद्देश्यत्वेन तद्विशेषणाविवक्षा ।

वस्तुतस्तु । प्रथमापेक्षितत्वात्स्वर्गकामादिपदस्य फलपरत्वमेवेति
न पुंस्त्वस्य विवक्षाप्रसङ्गः । न चाद्रव्यत्वम् । कर्त्तृनाटिभिरर्जनमभ-
वात् । पिचाद्विदत्तस्य दायस्य वा स्यतिपूङ्गत्वाच्च । धर्मे चार्थे च
कामे च नातिचरितव्येति स्यत्वाऽर्जितव्याप्युभयसाधारणत्वाच्च ।
भयदा वा हता परव्यवहारात्मैश्वर्यमवहन्त्यत इति स्मरणाच्च । न
पक्षो पक्षो स्रुतेन गच्छतामित्यादि सन्तवर्णात्याणिपहणादि
वह्मं कर्मसु, तथा पुण्यफलव्यति स्मृतेषु पक्ष्या अप्यधिकारः ।
पत्युर्नो यज्ञमयोगे इति स्मृते^{*} पत्नीशब्दस्य स्वाभिनाभावेऽनुपपत्तेर्य ।

* इतिहासको.—इत्यसमोक्षीय क्षेत्रकपमादथ वाठ आदशंप्रकटकेषु ।

(१) व्याधाने दस्यको सहाधिकारस्यानुपपत्तेन वक्ष्यमाणात्वात् वसन्ते
माघयोऽदिमादयोऽत्र इत्यत्र आद्यत इति पुंस्त्वमप्युक्त्यानुवादो यदेतदर्थः ।

वाधानेऽधिकारिणौ, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता-
मिति वत् ।

न चात्र कुकुटानामथ मिथुनं करिष्याम इति वत् पुमान्
स्त्रियेत्याद्यनुशासनातुरोधेन स्त्रीषड्वितीयतया विरूपैकग्रेष्वप्यु-
पपत्तेर्वाक्यस्य शौमविधिमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तावुत्पत्तिश्चिष्टकर्त्तृकाल-
बाधातुपपत्तिरिति वाच्यम् । सरूपैकग्रेष्वस्य सग्नवे सत्त्वसाऽऽपादक-
विरूपैकग्रेष्वस्यान्याप्यतात् ।

तथा हि । श्रीकारस्तावद्विलं पुंस्त्वं चाभिधत्त इत्यरूपैकशाय-
नीवद्विलवावच्छिन्ने पुस्त पुस्तार्वाच्छिन्ने च द्विलमिति परस्पर-
नियमात् पुद्गलप्रतीतिः सुलभा । विरूपैकग्रेषु तु पितरावित्यादौ
मादृत्वादेः कुकुटौ इत्यादौ स्त्रीत्वस्य च प्रत्यायकाभावाच्चक्षणा
आवश्यकतीति तस्याप्राप्तौ दौर्बल्यम् ।

न च भवन्मतेऽणुपक्रमस्य-शौमपदे मस्तिनत्वसादृश्याङ्गीर्णी दु-
बु इन्द्रे इत्यनुमारादा युवयोग इति अधन्यदृत्त्याश्रयणमनुवादवैद्यर्थ-
उत्पत्तिवाक्यस्यैकवचनस्य च माधुत्वमाधार्यत्वमित्याद्यनेकदोषताद-
वस्त्यमिति वाच्यम् । शौमवाक्य एवोभयविशिष्टाधानविधानाङ्गी-
कारात् । वमन्तादिवाक्ये तु ब्राह्मणादिकर्तृकत्वे निमित्ते वमन्ता-
दिकालविधानम् ।

अतएव ब्राह्मण इत्येकल पुस्त चाविवक्षितम् । आदधीतेत्यपि च
ब्राह्मणो यदि शूद्रसहित आदधीत तदा वमन्त इत्येव कादाचित्क-
ब्राह्मणैकत्वादनुवादः । तस्माद्दौ पुमासौ सस्त्रीकावधिकारिणौ ।

यन्तु मायादौ सरूपैकग्रेष्वसाधक प्रमाणान्तरमुपन्यस्त, इत्याप-

लोचनया च तयो मष्टष्टव्यत्वादिभागप्रतिषेधाच्च सहैव प्रयोग ।
अतएव उभयस्त्वस्य मष्टष्टव्यत्वाद्वागे दक्षिणादानादौ चोभयोरेव
कर्तृत्वम् ।

यत्तु भाष्ये दादशग्रते षट्पञ्चाशदिकेनापरेणापि तावदेवेत्येव
विभाग कश्चित् । स दादशग्रतश्चैव विहितत्वात्तत्राशुभयो
मष्टष्टलोपपत्तेरुपेक्षितम्* । यदपि तत्स्वारस्यात् पुन एव त्यागेऽपि
कर्तृत्व तस्यास्त्वनुमतिद्वार तदिति केषा चिन्वितम् । तदनुमते
पातमन्वन्धाश्रयणाक्षद्वारकले प्रमाणाभावेन पूर्वाधिकरण्युपादिता-
धिकारमङ्गापत्तेरुपेक्षितम् ।

यन्वाच्यातोपात्त एकत्व सहाधिकारे तावकस्य इति । तत्र,
एकवचनश्रवणादेव दम्पत्योर्व्याप्त्यष्टत्वेकस्यैव कर्तृत्वस्य कल्पनात् ।
इतरथा कर्तृभेदात्सचवङ्गउवचनाद्यापत्ते । अतएव क्रियाऽऽक्षिप्तयो
कर्तृत्वतदाश्रययोर्मध्ये आवश्यकत्वात्कर्तृत्वात् एव शब्दत्वसिद्ध्यर्थं
जज्ञानामङ्गीकृत्य तत्रैव धार्ष्टिक एकत्वाद्यन्वय । यौसे वसाना-
वित्यादौ लगत्या कश्चित्तदाश्रयेऽपि ।

अथ च कर्तृत्व कृत्याश्रयत्वमनियत चक्षुष्योपाधिरूप द्रष्टव्यम् ।
न तु कृत्याश्रयत्वमेव । तच्च प्रत्यात्म कृतिभेदेन भेदात् व्यासञ्च-
वृत्तित्वानुपपत्ते । तस्मात्सह प्रयोग ॥ ६ ॥ १ ॥ ४ ॥

ह्याधान ॥ आधानप्रकरणे, यौसे वसानावर्तिनादधीयातामिति
युतम् । तेन आधाने कर्तृत्वद्विनविधानात् दौ पुमाभौ सक्तौका-

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । उपेक्षित इति तु सगोपीय प्रतिभाति ।

† वसोगमसि,—इत्यनुक्त पाठ आदर्शपुस्तकम् । भाष्यद्वय समीपान्-
पाठ एतेषां निगदिताः ।

तरयोग एव दम् । अतएव चार्थानामनेकत्वेऽपि इतरैतरयोगरूप-
चार्थं दम् इति चार्थं दम् इति सामान्यसूच महामाव्यकारा-
दिभिर्विशेषपरतया व्याख्यातम् । अतश्च युगपदधिकरणतावाचि-
दन्दापवादत्वादेकशेषस्यापि तदाहिलप्रतीतेर्वक्ष्यामावित्यत्र पुद्गल-
प्रतीतिरिति ।

तत्र, विरूपेकशेषाङ्गीकारेऽपि स्त्रीमहितपुंस्य पुंसमहितस्त्रियाश्च
युगपदभिधानोपपत्ते । न चैव पुद्गल स्त्रीद्वय चेति चतुष्टयापत्तिः ।
धवखदिरद्वयवत् स्त्रीपुद्गलोपपत्ते ।

वस्तुतस्तु कात्यायनोक्त युगपदधिकरणतावाचित्वं पतञ्जलिनैव
वूपितम् । तस्माद्यमाश्रयः । धवपदे खदिरपदे च लक्षणायां प्रमाणा-
भावात् । इतरैतरयोगस्य च शब्देनैव तात्पर्यं सति बोधोपपत्ते ।
अतएव धव च खदिर चेत्यादौ तात्पर्यानुरोधेन धवखदिरवृत्ति-
व्यासक्तकर्मत्वे लक्षणेऽपि बोध्यम् । दम्भे तु विभक्तेरेकत्वादेव इतरैतर-
योगो लक्षणां विनैव निरपवाधः । यत्तु प्रमित्योर्वचनयोरिति वेदे
आधिक्यं विपक्षप्रदर्शनम् । तच्छान्दसम् । अतएव विभक्तेर्यासक्त्य-
वृत्तिधर्मपरत्वे दम्भ एव तादृशस्यत्वे तात्पर्यसाहक इत्यपि बोध्यम् ।

किं च दन्दापवादत्वेऽप्येकशेषस्य न तदुत्तरविभक्त्यर्थान्वयवृत्ति-
धर्मपरत्वं वचनाश्रयस्य विभक्त्यर्थान्वयोत्तरकास्त्रीनत्वेन तत् पूर्वमेक-
शेषनसाहकप्रमाणाभावात् ।

वस्तुतस्तु एकशेषानुशासनमपि परिभाषामात्रमेव सारूपदम्भ-
निराकरणार्थम् । एकप्रातिपदिकार्थस्यैव द्विवचनाद्विवक्षेनानेकत्व-
प्रतीत्युपपत्ते । विरूपेकशेषे तु तात्पर्यसाहकानुरोधेनानुशासनिकी

वादलादेकशेषस्य दन्दार्थं एवैकशेषार्थं इत्युच्यते । दन्दश्च युग-
पदधिकरणे द्वन्द्वो भवतीति काव्याखनसंरक्षायुगपदधिकरणात्ता
वाची । अधिकरणं शब्दप्रतिपाद्योऽर्थः । स यवानेकोयुगपदेकेन
पदेन बोध्यते, तच्च दन्दः ।

तथा च धवसदिरावित्यत्र धवपदं लक्षणया खदिरमहितधव-
परम् । इतरसहितधवपरमेव वा । इतरस्तु खदिरपटाभिर्णीयते ।
एव खदिरपदमपि । सेयं युगपदधिकरणात् । इतरेतरयोगोऽप्यत्र-
मेव । अस्मिन्नेव चार्थे दन्दः । चकारस्य हि चत्वारोऽर्थाः समुच्चया-
न्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराः । तत्र विभक्त्यान्वये परस्परनिरपेक्षत्वे
ऽपि क्रियान्वये दृष्ट्यन्तादिवपरस्परसापेक्षत्वे सति समत्वं समुच्चयः ।

अतश्च नेतरेतरयोगेन विकल्पे अन्वाचये अतिव्याप्तिः । यथा
अहरर्गमनानोगामस्य पुरुषं चेत्यादौ । अन्वाचये त्वेकस्य प्रयोज-
कत्वमपरस्य नेति न साम्बन्धम् । यथा काश्चान्याहर शाकंश्चाहरेति ।
इतरेतरयोगे तु व्यासव्यवृत्तिविभक्त्यर्थं परस्परसाहित्येनान्वयः ।
यथा अग्निश्च भोमश्च देवतेत्यादौ ।

अथ धवः च खदिर चेत्यादावितरेतरयोगविवक्षायां युगपद-
धिकरणवचनात् आवश्यकौ । अन्यथा प्रत्येकविभक्त्यान्वयेनेतरेतर-
योगस्य समुच्चयाङ्गेदानापत्तेः । अतएव निरपेक्षयोरेकक्रियान्वयित्वं
समुच्चय इति तत्परत्वोक्तमपानाम् । अमावास्यायां पौर्णमास्या वा
यजेतेति एकवाक्योक्तविकल्पेऽतिव्याप्तेः ।

इतरेतरयोगसमाहारयोस्तु साहित्यस्य पदार्थान् प्रति तुल्य-
प्रधानत्ववृत्तौविशेषः इतरेतरयोगस्तु तुल्यम् । एषु चार्थेषु इतरे-

कर्तृसंस्काराश्च ते फलित्वकर्तृत्वयोरविशेषादुभयोरपि । तत्रापि यच्च
 योजने पक्षीं सचक्षति मेघसया यजमानमित्यादौ प्रतिनियत-
 निर्देशः, तत्रार्थमन्तर्वेदि इति वक्ष्यमाणे पुस्त्यादेरपि उद्देशाना-
 भावाङ्गीकारेण सत्यप्युभयोरेकापूर्वसाधनत्वे व्यवस्येव । विशेषनिर्देशा-
 भावेऽपि च यच्च केगम्भश्च वपन इत्यादौ केगम्भश्चो गरीर-
 मस्कारार्थवपन प्रति उपादेयत्वेन इन्द्रावगतसाहित्यविवक्षा, तत्रापि
 पक्ष्या गम्भभावेन न केगाना वपनम् । न हि तत्केगम्भश्च-
 मस्कारक तेषामनुपपत्तत्वात् । अतस्तदपि यजमानस्यैव । अतएव
 यजमानानेकत्वे पक्ष्यनेकत्वे च द्विविधस्यापि प्रत्येक करणम् ।

यच्च तु कर्तृसंख्याव्यापक्षणादिषु प्रतिनिवृत्तो निर्देशस्तत्रोपादेय-
 विशेषणस्य विवक्षितत्वात्तेन तेन प्रतिनियतेर्भेदेन च कर्त्ता करणम् ।
 अतएव पक्ष्यनेकत्वे भक्षितत्वा ज्येष्ठस्यैव । यच्च तु याजमानमिति
 विशेषणमाख्यया कर्तृनियमस्तच्च यजमानप्रातिपदिकस्योभयपरत्वो-
 पपत्तेर्विरूपेकशेषाङ्गीकारेण द्विवचनयुक्तवचनामाविष्टेण सोमयो-
 रपि वैकल्पिककर्तृत्वमिति प्राप्ते ।

यजमानशब्दस्य पुण्येव प्रचुरसोपादिरूपैकशेषद्विवचनान्तादि-
 विग्रहस्य चास्ति तत्तात्पर्यवाचकप्रमाणे अनारभ्यनीयत्वान्नत्युक्त
 तदाश्रयणे तद्विषये ज्ञानाक्षेपशक्तिकल्पनापत्तेः प्रसिद्धज्ञानवन्त
 पुमानमादायैव समान्योपपत्तेर्मध्येन कर्तृत्वम् । यद्यपि स्वाध्यायविधौ
 लिङ्गविशेषानुपादानेन न स्तिथौ व्यावृत्तिप्रतीतिस्तथाप्युपनयन-
 वाक्ये तदुपादानात्तच्च च तस्योद्देश्यविशेषणत्वेऽपि अष्टवर्षत्वादिवदेव
 तमप्यापयतीत्यत्र तच्छब्देन पुस्तोपादानादध्ययने तज्ज्ञावृत्तिः ।

श्रीकारे सत्त्विति शेष । अतस्तद्धिता मरुदैकशेषेवाग्रीकारात्पु-
दयाधिकार इति प्राप्ते ।

वसन्तादिवाक्ये आदधीतेत्येकवचनस्य साक्षिकानुनाटत्वापत्ते-
र्ब्राह्मणद्वयकर्तृकाधाने वसन्तप्राणनापत्तेरन्यमहितपदाध्याहारापत्तेर्य
वसन्तादिवाक्येऽप्येवाधानविधानम् । वसन्तवाक्ये तु एककर्तृविशिष्टा-
धाने कर्तृत्वद्वित्व-सोमोभयविध्ययोगदानुगासनिकीं लक्षणामग्री-
कृत्य वर विरूपैकशेषोऽधिष्ठानलक्षणया तस्मिन्निहितान्ययोऽपि
पार्थिकोद्युक्त समान्यवितुम् ।

अतएव तत्र सौमसाच वसनक्रियोदेशेन विधीयते । पुनश्च
शुद्धपातभावनायामपि कारकमन्त्रम् । विधायकस्वादधातिपर
एव प्रत्यय उपक्रमस्य सौमपदे श्रुत्यर्थसाभाय च विमलदृष्टार्थस्यापि
विधायक । अन्यत्तु ध्वे प्रकरणप्राप्तत्वादनूयते ।

यद्यपि चोपपत्तौ पुस्त्यववणात् स्तिथ्यमादाय द्वित्व न प्राप्यते,
तथापि विशिष्टगौरवपरिहाराय वसन्तवाक्ये वाक्यभेदपरिहाराय
धर्मे चेत्यादिवाक्यमहोत्सपरिहाराय च ब्राह्मणदेरधिकारित्वेनैवा-
वसाग्रीकारात्तत्र चोद्देशत्वेन तद्विशेषणपुस्त्यवविवशोपपत्तेः क्रिय-
मादाय द्वित्वमाश्रयविधानम् । द्वित्वेन चाद्याधिष्ठानानेकत्वमात्र
परम् । तेन वक्ष्यनेकत्वेऽपि न कश्चिदिरोधः । अतएव पुमान्
स्यो मदितीय आधानेऽधिकारो ॥ ६ । १ ॥ ५ ॥

तस्याः ॥ म्यिते म्यिया सदाधिकारे यत्र तावत्सन्तत्याग्नमदान
तदधिगाढागादि च दास्या कार्यमितुमनेव । अतएव वरणादिद्वारा
आर्षिभेद्यस्य उभयोरपि प्रयोजककर्तृत्वम् । ये च कलिचक्रारा-

अथ हि अध्यापनस्य दृष्ट्यर्थत्वेन रागप्राप्तत्वाच्चक्षण्या प्रयोज्य-
व्यापाररूपाध्ययन एव कर्तृविधिः । अतएवोपनयनवाक्ये तत्संस्कार-
कत्वेनाचार्यकर्तृकमुपनयनं माणवककर्तृकमुपममनमेव वा निगम्यते ।
तेन चाचार्यसिद्धेरानुषङ्गिकत्वात्तात्मादायैवात्मनेपदोपपत्तेर्नाचार्य-
करणे नयतेर्धातोरोक्तनेपदं भवतीत्यनुशासनवशादुपनयनस्याचार्या-
वर्ग्यं तस्य रामप्राप्तत्वेन विधिवैपर्ष्यात् ।

अतः उपनयनविधौ सिद्धस्याविवक्षाशामप्यध्ययने तस्य विव-
क्षितत्वात् न स्त्रियोऽधिकारः ।

स्यौशूद्रदिजवभूनां न चयी श्रुतिगोचरः । इति

प्रतिषेधाच्च तथा । अतश्च ज्ञानाद्येककल्पनाभिषा यजमानस्ये-
दमित्येव विग्रहात् तस्यैव तच्च कर्तृत्वम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ६ ॥

चातुर्वर्ण्ये ॥ यद्यपि कामश्रुतयोऽविशेषप्रवृत्तास्तथापि तासां
साधवायाधानाध्ययनविधिसिद्धाग्निविशोपजीवकत्वस्य द्वितीये साधि-
तत्वाच्छूद्रस्य तदाद्येककल्पनामुपपत्तेस्तस्य वेदाक्षरश्रवणप्रतिषेधाच्चाप-
शूद्राणां चयाणामेवाधिकारो न शूद्रस्य अग्निमाधे तदसाधे च
वैदिके कर्मणि । द्वितीयसिद्धस्यैव प्रयोजनाधिकरणमिति नाती-
याज्य पूर्वपक्षादरः ।

अतएव सर्वत्र वेदे चयाणामेव वर्णानाममुकीर्तनम् । यस्तु
पयोध्नं ब्राह्मणस्येति वर्णत्रयमनुकीर्त्य मश्व शूद्रस्येति कीर्तनं, तत्
मस्तु शूद्रस्यानधिकारिणी भक्ष्यमुचितं न तु ब्राह्मणादेरिति
तस्मिन्निन्द्या पयश्चादिश्रुतिः ॥ ६ ॥ १ ॥ ७ ॥

चयाणां ॥ अग्निविद्ययोरिव द्रव्यस्यापि प्रतियक्षादिपुरुषार्थो-

भार्गवव्यावनेत्यादिविशेषरूपेण वरणपक्षेऽपि मनुवत्पक्षवदेव एक-
द्वार्षेययोरस्यधिकार इति ऋग्यन्तरमतं बोध्यम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ११ ॥

वचनात् ॥ यथाणां वर्षानामाधानं विधाय, वर्षासु रचकार-
आदधीतेति श्रुतम् । तत्र विद्यासेषत्रयिकल्पने गौरवापत्तेर्ब्राह्मण-
दीनामेव रचकरणे निमित्ते आधानोद्देशेन वर्षाविधिरिति प्राप्ते ।

रचकारग्रन्थस्य प्रसिद्धिबलेन सौधम्यनापरपर्याये जातिविशेषे
रूढत्वात्तस्यैवाय कालविशिष्टाधानविधिः । न च तत्रापि योगेनै-
वोपपत्तौ रुढिकल्पनायां प्रमाणाभावः । रचमकुर्वत्यपि सौधम्ये
प्रयोगेण तद्वाधान् । न च प्रोक्षणीशब्दवशो ग्यतामात्रेण तदुपपत्तिः ।
योग्ये ब्राह्मणादावप्रयोगेण रुढिकल्पनायां आदशकत्वात् । रच-
करणयोग्यतावच्छेदकमनुष्यत्वस्य कादाचित्कत्वाभावेन निमित्तत्वा-
नुपपत्तेः रचकारपदवैधर्म्यप्रसङ्गाच्च । अतः प्रसिद्धिबलात्सौधम्य-
एव रचकारः । सुधम्यं च,

मात्मानु जायते वैश्वानुधम्याऽऽचार्यं एव च ।

इत्यादिनोक्तसैवर्षिकात्किञ्चिद्भूतोवेदानधिहृतो जातिविशेषः ।
यद्यपि च रचकारपदं,

मादित्येण करणां तु रचकारः प्रजायते ।

मादित्येणैव प्रजायते विद्शुद्राङ्गनचोर्नृपात् ।

शुद्राणां करणो वैश्यात् ।

इत्यनेनोक्तेऽपि रूढम् । तथापि अमूणां त्वा देवानां व्रतपते
मतेनाद्धामीति रचकारस्याद्ध्यादिति वाचनिके मन्त्रे अमुग्रन्ध-
प्रयोगात्तस्य च सौधम्यना अभवं इति मन्त्रान्तरे गामानाधिकर-

अथैके मनुवदित्येवैकार्षेयं सार्ववर्णिकं प्रतिदिशन्तीति वचनान्तर-
विहितमनुवत्पचाश्रयण एव ।

तदेतद्भगवतो जैमिनेर्मतं पृथग्नरैरपि अभ्युपगतम् । तथाच
कात्यायनः । मनुवदिति पुरस्तादर्वाञ्चि चीषि इति । आपस्तम्बोऽपि ।
चीम्यथर्विन्मन्त्रकृतो दृणीत इति । तैस्तु पश्चान्नराण्ययुक्तानि ।
यावन्तो वा सम्मल्लत इति कात्यायनः । अपि चैवं शौ चीन् पक्ष
दृणीते न चतुरोदृणीते न पञ्चानिदृणीत इत्यापस्तम्बः । यावन्तः
स्युः परस्परं प्रथममित्याश्रयणोऽपि । तेषां चायमभिप्रायः ।
आर्षेयं दृणीत इत्ययं विधिरितरेऽनुवादास्तत्क्षुब्धार्थाः ।

अतश्च चीन्वृणीत इत्ययनुवाद एव । ईदृशोऽयं वरणसामान्य-
विधिर्यत् तत्तदार्षेयं प्रति तत्तत्संख्याकवरण प्राप्यत इति श्रुतिः ।
इतरथा भवन्मतेऽपि सामान्यवाक्येनैव वरणविधिमभ्युपगम्यायेक-
वाक्यतात्ताभात्पञ्चार्षेयस्यैवाधिकारापत्तेस्तथाणामप्येतेषां अवयु-
त्पातुवाद्नापत्तिः । न चैवं चतुःषडादीनामपि वरणप्रसक्तौ
तन्निषेधेन वाक्यभेदापत्तिः । एकद्विषिष्वार्षेयाणांमेव प्रवराध्याये
समाधानेन चतुःषडादेरप्रसक्तेः । अतोऽक्षिप्यपि पक्षे वाक्यभेदाद्यना-
पत्तेरेकद्वार्षेययोरधिकारः, पञ्चार्षेयस्य च पञ्चानां वरणं न
विरुद्धमिति ।

यत्तु क्षामुष्यायणानामुभयतः कुलद्वयेऽपि वरणविधानादस्ति
चतुःषडादीनां प्राप्तिरिति । तच्च । आयन्नायनेन क्षामुष्यायणा-
मनुक्रम्य, तेषामुभयतः प्रदृणीते एकमितरतो दावितरतः दावेकत-
क्षौमितरत इति आवश्यकश्रुत्यन्तरमूलकेनैव तन्निषधात् । अतो-

मन्तरं प्राक् कृतुषो मरणेऽग्निभिः पाचैव दाहः । पत्रमानेष्टिभिः
प्राक् मरणे तु वेवणाग्निभिरेव दाहः ॥ ६ ॥ १ ॥ १७ ॥

अपत्तिः ॥ रौद्रं वामुमणे चरुं निर्वपेदिति प्रकृत्यैतया
निपादस्यपत्तिं याजयेदिति कृतम् । तत्र यद्यपि निपादः स्यपत्तिर्य-
थेति वक्ष्यीष्ये पदद्वयेऽप्यन्यपदार्थमप्येति न नाश्रीयते । तथापि
निपादानां अपत्तिरिति पठितत्पुरुषे तदभावादिप्रायेण कल्पनाभिधा-
कर्मधारयानुकारेण न प्रवक्षीयते । न च तथापि पूर्वपदे
निपादमन्त्रमन्त्राणां प्रमाणाभावात् । यद्यपि हि कृष्णावयवार्थ-
योगेभ्योपपत्तौ न वमाने विमिश्रार्थप्रतिरूपता प्रामाणिकी,
तथापि कर्मधारये अभेदस्य पठितत्पुरुषादावपि स्वस्वामिभावा-
दिभेदमन्त्रस्य वपनेऽभिधेयभावाद्यपत्तेरप्यप्यमनुपपत्तभावात् ।
न च निपादविच्छेदश्लाकं नामार्थयोरभेदान्नय एवेत्यत्र प्रमाण-
मिति । राज्ञा पुरुषोऽस्तीत्यादौ वपेत् नामार्थस्य विभक्त्यर्थं तस्य
चाग्न्यात्प्रायेऽन्यपदोकारेण परस्परान्यस्य वमानातिरिक्ते ज्ञाप्य-
प्रपन्नमात् । अतः वमान एव प्रपन्नस्य वपनेऽभिधेय भावोपपत्तेर्न
नवमेति शस्त्रे ।

वमानाभिधेयपरस्यैव राज्ञापुरुषोऽस्तीत्यादौ विधानयोत्तरं
प्रातिपक्षिकस्य अभेदमन्त्रेणानुभवाद्वाहः पुरुषोऽस्तीत्यादौ कधि-
वपनपरस्यैव अभेदमन्त्रेणानुभवावापरेण नामप्रत्येकमन्तरान्नय-
बोधनाभेदावपत्तिमेवेति निपादककाम्यस्याभिधावादिमन्त्रस्य

* इत्येव दाहः कथ्यते । मन्त्रं तु, नानाविधैरेव न पुरुषेणैव दाहः
कर्मधारयः, — इति च दाहः कथ्यते ।

अनिर्देशात्सौधम्वन एवान् रथकारपदेनाभिधीयते । अतस्तत्स्या-
विदत्ताद्विद्याद्येवन्तावन्भावविषयमङ्गीकृत्यापि कर्तृकालोभयविशि-
ष्टमाधानान्तरमेव विधीयते । सर्वाधानेषु च प्रकरणात्साधारणे-
नैव धर्मविधानम् ।

यद्यपि च विद्याऽभावादस्योत्तरकृतुम्वनधिकारस्तथाप्याधान-
मन्त्रमरणिभाष्यसौकिकामिहृणकं कस्यचनर्गफलं सधर्मकमनुष्ठेयम् ।
एवं चाहवनीयादेरनुपयोगादभावेन तदग्रेण विहितानां नक्तं
गार्हपत्यमादधातीत्यादीनां धर्माणां लोपेऽप्येकस्मिन्नेव कुण्डे
अपि खे वा त्रिषु वा तैश्चम्याधानं इतराङ्गयुक्तं कार्यमिति तन्म-
रमाभिप्रायः ।

मम तु प्रतिभाति । नास्याधानस्यार्चकर्मलं, प्रमाणाभावात् ।
अग्निमिति द्वितीयान्तपदे स्रष्टणादेरावशकत्वे रथकारपदे योगाङ्गी-
कारस्यैव न्याय्यत्वाच्च । अपि नाहवनीयाद्युत्पादकत्वमेव । न च
तेषामनुपयोगः । अविदत्तया कत्वधिकाराभावेन तच्चानुपयोगेऽपि
आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैस्तेति वचनविहिते दादौ
उपयोगमत्रावात् ।

न ह्ययं दाहः कर्त्तव्यपुत्राहिताग्निगरीरप्रतिपत्त्यर्थो येन कर्त्ता-
भावेनाभातः शङ्क्येत । तथात्वे आहिताग्निपदेनाधानस्यैवोपस्थिते-
त्वादङ्गीवापत्तौ कत्वङ्गत्वानापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तथात्वे प्रति-
पत्तिं विना आधानफलमाहवनीयादेरनिव्यक्त्यापत्तेः । अतः फल-
यवशादर्थकमेवेदमिति युक्तञ्चाहवनीयादेरुपयोगः । पवमानेऽङ्ग-
भूतपात्रमत्ताच्च यज्ञपात्रममुच्येऽपि न क्षतिः । अतएव पवमानेऽङ्ग-

अथ पष्ठोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

सुहृत्पर्येक ॥ अद्विकामाः सधमाद्यौरन्त्रित्यादौ अनेककर्तृक-
सत्प्रयोगादेकं फलं सर्वैः कर्तृभिरवयवभ्यो भुज्यते, उत कलामिति
विचारे ।

यद्यपि सर्वेषां प्रत्येकं कर्तृत्वं, यदि वा दम्पत्योरिव व्यासकं,
सम्यग्वाऽप्येकस्यप्रयोगादनेकफलनिष्पत्तौ दर्शादावप्येकस्यादेव प्रयो-
गाद्युपगतं क्रमेण वाऽनन्तसंज्ञोत्पाद्यापत्तेरेकप्रयोगादेकफलोत्पत्ति-
निमित्तस्यावयवमं वाच्यत्वादेकमेव फलं सर्वैरवयवभ्यो भुज्यत इति प्राप्ते ।

न तावदेकस्य फलावयवविभो मुख्या अवयवाः सम्भवन्ति ।
सुखादिरूपस्य तस्यावयवसम्भवात् । सचजन्यतावच्छेदकधर्मत्वादेः
तावापुरुषनिष्ठधर्मिषु व्याप्यवृत्तित्वमात्रं परं वाच्यम् । न च तत्र
प्रमाणमस्ति । श्रुतधिकांमादिशब्दानां तावत्फलमात्रप्रतिपादनपर-
त्वात् । अद्विकामकर्तृनिष्ठफलभोगप्रतिपादके कस्याधिकारविधा-
वपि अद्विकामनायां व्याप्यवृत्तित्वस्य बाधितत्वेन व्याप्यवृत्ति-
कामनानरूपातिरिक्तधर्माद्वीकारे प्रमाणाभावाच्च ।

अतः प्रत्येकमेव अद्विकामत्वावसायात्प्रत्येकमेव फलावगतिः ।
न हि तत्र वज्रवचनान्तर्द्विकामपदेन वज्रत्वावच्छिन्नानां अद्वि-
कामस्य प्रतिपाद्यते, येन व्याप्यवृत्तित्वावगतिर्भवेत् । अपि तु
अद्विकामत्वावच्छिन्नानां वज्रान् पश्यन्तित्यादिवत् । न च कर्तृत्वस्य

पठीतत्पुरुषादौ संसर्गविधया भानानुपपत्तेरवशं पूर्वपदे स्वार्थ-
सम्बन्धिलक्षणमङ्गीकृत्य तस्योत्तरपदार्थं अमेदेनान्वय इत्यङ्गी-
कार्यम् ।

अतएव नामप्रत्ययतत्त्वानामार्थविश्लेषकनामार्थप्रकारकामेद-
संसर्गकबोधत्वावच्छिन्नं प्रति एकाधिकरणवृत्तिप्रातिपदिकार्थता-
वच्छेदकनामद्वयसमभिव्याहारस्य द्वन्द्वभिन्ननामद्वयसमभिव्याहारस्य
वा तन्मूलमिति बोध्यम् । तेन धवस्यदिरौ नौलघटावित्यादौ
नामेदबोध इत्यपि बोध्यम् ।

न चैवं सति समासे सम्बन्धिनः अमेदेनान्वयाद्विशेषे च राज्ञः
पुरुष इत्यथ यस्त्वर्यसम्बन्धस्य अमेदेनान्वयादृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थता-
पत्तेरेकविधानेनेतरनिवृत्त्यनापत्तौ विभायासूत्रवैयर्थ्यापत्तिरिति
वाच्यम् । एकतरबोधे इतरबोधस्यावश्यकतेनार्थैक्याभिप्रायान् ।

अतश्च पठीतत्पुरुषे लक्षणापत्तेर्निषादश्चासौ स्वपतिश्चेति कर्म-
धारय एवायम् । तेन तावद्विशेषे विद्यामन्त्रिषाणाहिताग्नेरपि
निषादस्यैवाधिकारः । अतएव कूटं दक्षिणं स्वं हि तन्निषादाना-
मिति सिद्धमपि मङ्गल्यते । तत्र च परप्रयुक्तोपज्ञीविवादाएव-
नौयाद्यनावेषेऽपि यत्र कचन होष्यम् स्वात्पञ्च भयंस्कारान्कवा
सौक्तिकाग्निं प्रतिष्ठापयेदिति स्मृतिवचनेनाम्यन्तराभावे शोममाशो-
हेगेन सौक्तिकाग्निविधानात्तमेव तत्तद्देशे स्थापयित्वा तस्मिन्निधिः
कर्तव्येति बोध्यम् ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

पष्ठस्य प्रथमः पादः ।

फलोद्देशकाया स्तस्यास्योक्तएव प्राप्तत्वात्तत्र यागमात्रविधानेन
तस्या अनुवादत्वाच्च तद्विशेषणस्य तत्कर्तृविशेषणस्य चैकनस्याविवहेति
ह्यौ वद्वौ वा कर्त्तार इति पूर्व. पक्षः कृतः । तत्फलोद्देशकस्य
विजातीयपुरुषप्रत्यक्षस्याप्राप्तत्वेन विधेयत्वेन तत्र तत्र स्थापितत्वा-
त्तद्विशेषणस्य कर्त्तृत्वस्य विवक्षोपपत्तेः स्वर्गकामपदेन तदविषया-
यामपि तस्यामानाधिकरण्ये बाधकाभावादुपेक्षन् ।

अथ पूर्वपक्षोरच्यते । आख्यातोपात्तस्यैकत्वस्य विवक्षायामपि
अनेकेषां कर्त्तृत्वम् । तद्वि कर्त्तृत्वेऽप्येति न तु तदाशये । अन्यथा
दत्तार्थोपास्यवृत्तिकर्त्तृत्वानुपपत्तेः । अतश्च तदाशयाद्यामनेकत्वस्य
पक्षीरादाद्यावशकत्वे पुरुषानादाच्च तत्कारणे बाधकाभावादनेकेषा-
मपि कर्त्तृत्वमिति ।

अस्मति विशेषणैकप्रमाणे तदाशस्यापि प्रथमातिक्रमे
कारणाभावादकस्यैव प्रतीतिरातुभाविकी । अतएव सन्ध्यावन्दन-
श्राद्धादानेकस्यैवाधिकारः । तत्र धर्मं चेत्यादिवाक्यस्य प्रमाणान्तर-
सिद्धपक्ष्यधिकारककर्ममात्रविषयत्वे पक्ष्या अपि ग्रहणे प्रमाणा-
भावे पुरुषान्तरस्याप्रसक्तेः ।

यत्र तु पक्षीयाहकप्रमाणसद्भावस्तत्र सत्यपि तामां कर्त्तृत्वाधि-
ष्ठानमे पुरुषस्यैकस्यैव तत् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । स्वर्ग-
कामो यजेत, यजमान केशश्च वपते, भेषजतया यजमानमित्यादौ
विना कारणं सुवृत्तान्तस्य पाक्षिकानुवादत्वानुपपत्तेश्च । अतः
पुरुष एक एवाधिकारी । काम्य कर्म कामनायां प्रक्रान्त वीतायां
फलहेत्याया अवाप्ते वा फले प्रवीजकाभावाच्च समापनोपमिति ।

व्याप्तकृत्वात्फलत्वस्यापूर्वत्वस्य च व्याप्तकृत्वम् । फलदादौ कर्तृत्वसामा-
नाधिकरणस्य प्रत्येकं कृत्तित्वेऽप्युपपन्नत्वेनैतादृशनियमे प्रमाणा-
भावात् । अतश्च दम्पत्योर्व्याप्त्यवृत्तिकर्तृकत्वेऽपि अपूर्वं फलं च
मिस्रमेव जन्यतावच्छेदकधर्मपर्याप्त्यधिकरणं वाच्यम् । प्रकृते तु
वृद्धवचनशब्देन कर्तृत्वभेदसौवाच्यगतेर्न फलत्वादेर्व्याप्त्यवृत्तित्व-
कल्पनावसरः ।

न चैकप्रयोगादनेकफलानुपपत्तिः । समवायसम्बन्धेनैकफलत्वाव-
च्छिन्नं प्रति फलत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनादात्मान्तरे तदुत्पत्तौ
साधकाभावात् । न चैवमपि प्रत्येककृत्तित्वापेक्षया फलत्वादेर्वा
व्यवृत्तित्वकल्पने गौरवादेरभावाच्चिदामज्ञाभावः । जन्यतावच्छेद-
कवृत्तित्वादेर्व्याप्त्यवृत्तित्वकल्पने तत्पर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकस्य न च
प्रावृत्तितृनिष्ठतज्जन्यफलकुटत्वादेः कल्पनीयत्वेन गौरवापत्तेः । तद्वद-
भवजन्यफलत्वादेरेव तत्त्वकल्पनायाः साधवात् प्रत्येकमेव फलम् ।
प्रयोजनं चङ्गुणे तादृशानुसन्धानम् ॥ ६ ॥ २ ॥ १ ॥

प्रयोगे ॥ स्वर्गकामो यत्नेनेत्याद्येकवचनश्रवणे मूले तावदित्यस्य
पूर्वपक्ष इति इत्यचान्वयः । मूले तावदेकत्वमविवक्षितम् । स्वर्गकाम
पदस्य स्वर्गमात्रपरत्वान् । अधिकारिपरत्वेऽपि वा तस्योद्देश्यत्वेन
तद्विशेषणस्याविवक्षितत्वात् ।

अतश्च तत्सामानाधिकरण्यादाख्यानोऽपि तदविवक्षितम् । किं
चाख्यातस्य प्राप्तिसाधकमर्थः । ततश्च यागेन स्वर्गं पुरुषः प्राप्नुयादि-
त्यर्थः । तेन तत्रापि तस्योद्देश्यत्वाद्विशेषणविवक्षा । अथ वा करोतिना
विवरणाद्भिदं प्रवर्त्तनाभिधायित्वाच्च तस्य प्रवृत्तिरेवार्थः । तथापि

तस्यापि शिष्यश्रुतिमूलत्वाच्छास्त्रीयत्वम् । तस्या अर्थसुखादिवश-
वर्त्तिताया लोकमूलकत्वेन श्रुतिमूलकत्वाभावात् ।

यत्तु गृहकरणायाश्रितं पुरुषार्थं नैमित्तिकं वास्तुशान्त्यादिक-
सारम्भाद्ये इन्द्रवाह्यबहुव्य. पापमं ब्राह्मणो भोजयितव्यः इत्यादि
च, तस्य शास्त्रीयत्वादित्यमेव समापनम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ४ ॥

प्रतिषेधेषु ॥ न कलञ्जस्यवयवेदित्यादिषु किं स्वर्गकामसा-
धिकार उत प्रवृत्तमाचख्येति चिन्तायात् । नञोनिषत्तत्वेन क्रिया-
व्यधेयत्वाभावात् क्रियान्वयाङ्गीकारे च प्रधानभूतायास्तस्या एवा-
न्यथात्वापत्तेरानर्थक्यतद्गन्त्यायेन क्रियाविशेषणेष्वन्यथावगमोक्तत्वापि
कलञ्जान्वये ह्यन्यत्त्वत्वेन नञ्प्रमाभापनेः कलञ्जातिरिक्तभक्षणस्य
च रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्पारिष्येण धातुसम्बन्धावगतेर्भक्षणभावस्य
च कर्तुमशक्यत्वेन प्रजापतिव्रतवदेव सत्त्वितस्य भक्षणाभावमद्वन्द्यस्य
विशजिज्ञास्येन स्वर्गार्थत्वेन विधानमिति प्राप्तेः ।

तस्य व्रतमित्युपक्रमानुसारत् प्रजापतिव्रतेषु लक्षणाङ्गीकारेऽपि
प्रकृते लक्षणायां प्रमाणाभावात्प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वेन नञ्भाव-
वाचकस्य प्रतियोगितासंभवेण भावनायामेव स्वरकारकविशिष्टाया-
मन्वयः । ॥ शान्त्यात्मापत्तिः । पुरुषे भावनातुल्यत्वावपि प्रत्ययेन
तस्या एव बोधनेमान्वधात्वाभावात् ।

अतएव निषेधस्यते लिङ्गार्थभूतव्यापारस्य न विधिवाक्यवत्
स्वप्रयोज्यत्वमन्वयेन । भावनान्वयोऽपि तु नञ्प्रमात्पर्यसादकस्य
मत्वात्स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वेनेति तस्य निवर्त्तनारूपत्वमिद्विः ।
स्वप्रयोज्यत्वं च प्रवृत्त्यभावे प्रवृत्तिविवक्ष्यानिरुद्धाधनत्वज्ञानं दिना-
ऽनुपपन्नमिति १ तस्य प्रत्यवायकत्वकत्व कस्यते ।

सत्यं नास्ति फलरूप प्रयोजकम् । तस्यैच्छाविषयत्वेन प्रयोजक-
त्वात्^(१) । तथापि प्रारब्ध एव समाप्तेर्निमित्तम् । न च तत्र प्रमाणा-
भावः । शिष्टविगर्हणस्यैव प्रमाणात्वात् । शिष्टा हि प्रारब्धापरिसमापने
माकमिकोऽयमिति विगर्हणे । तेन शिष्टाचारमूलभूतश्रुतौ प्रारब्धो
निमित्ते प्रयोगसमाप्तेर्निमित्तिकत्वेन विधानात्तस्यावश्यकम् ।

न च वस्तुतः शास्त्रेण कामनाया एव प्रयोजकत्वावगमादा-
चारस्य भ्रन्तिमूलकत्वमिति वाच्यम् । सर्वेषां शिष्टार्ता भ्रान्तिकल्पने
प्रमाणाभावात् । देवताभ्यो वा एष आरुह्यते यो यस्य इत्युक्ता न
यजते त्रेधातवीयेन यजेतेति प्रत्यक्षमुक्त्यैवाकरणे निन्द्याप्रापक्षित-
योर्विभानाप्रारब्धो निमित्ते प्रयोगसमाप्तेरावश्यकत्वावगमाच्च । अतः
प्रयोजकान्तराभावेऽपि निमित्तवशात्समापनीयमेव ।

समापनीये च तस्मिन् कारणमत्त्वान् फलमपि भवत्येव ।
एकफलप्राप्तावपि फलान्तरोपपत्तेः । न च कामनारूपाद्वाभावादौ-
गुण्यशङ्का । तस्याः प्रवृत्तित्वावच्छिन्न प्रति कारणत्वमावत्वेनाङ्गमे
प्रमाणाभावात् । प्रवृत्तिपूर्वत्वेन तस्या मत्वाच्च । अन्यथा समा-
पनीत्तरमिच्छाऽपगमेऽपि फलानुत्पत्तिमसङ्गान् ॥ ६ ॥ १ ॥ १ ॥

लौके ॥ लौकिकस्य तु गृहस्थकर्मदेरशास्त्रीयतयाऽसमापने
च विशिष्टविगर्हणाभावात्* प्रयोजकत्वाभावेनासमापनम् । न च

* इत्यमेव पाठ आदर्शपुस्तकेषु । शिष्टविगर्हणाभावात्,—इत्येव पाठस्य
समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) यत्नं त्वल्लिप्ताविषयत्वेनैव प्रयोजकं भवति । नीतायां फलप्राप्ता
प्रयोगैच्छाविषयत्वाभावात् तदात्रै तस्य न प्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

पपत्ते काम्यविषयत्वेन तस्य सार्थक्याच्च सान्तत्त्वानुष्ठानम् । अतएव सोमे वसन्तस्य निमित्तत्वान्तर्वैकैकक्षिन् सङ्कत्करणप्रतीते कालानुष्ठेऽपि न सतिरिति प्राप्ते ।

आहारविहाराद्यनुरोधेन निमित्तश्रुतेरवश्य सङ्कोचनीयत्वाद्भि-
विद्याभ्यामिव कालेमापि सङ्कोच्यते । न हि कालस्याङ्गत्वेऽपि
यथाग्रहपञ्चविषयत्वम् । यस्मैव हि प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वेन
शक्रावनुष्ठानप्रसक्तिमाद्यैवाग्रहौ निमित्तयुक्त्यनुरोधेन त्याग । ततश्च
यदैवाग्निविद्ययोर्विध्यन्तरप्रयुक्त्युपजीवकत्वेन प्रयोगविध्यप्रयोज्यत्वात्
तत् । तथा कालस्यापि स्वरूपेणानुष्ठेयस्याप्रयोज्यत्वात्* यथाग्रहप-
ञ्चविषयत्वानुपपत्ते कालविधिनाऽपि निमित्तश्रुतिमङ्कोचाय
सान्तत्वेनानुष्ठानम् । अतएव को दर्शपूर्णमासयाज्ञौ सप्तमावास्यां
वा पौर्णमासीं वाऽग्निपातवेदिति काष्ठे नैमित्तिकातिक्रम एव
प्रापद्युक्तम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ७ ॥

तेषाम् ॥ कालशान्तेः निमित्तशान्तस्य सङ्कोचेऽपि यदा
कासावच्छिन्नस्य निमित्तस्य पुन मविपातस्तत्र नैमित्तिकावृत्तिः ।
इतरथा व्योम्पत्तौ अवस्थानुष्ठापकत्वरूपनिमित्तत्वानुपपत्ते । अतएव
यत्र तस्मिन्नेव निमित्ते कालमावस्थावृत्तिमात्रं न नैमित्तिकावृत्तिः ।
यथा एकान्धत्वेन त्रयन्ते पशंवृत्तौ । अत्र च पूर्वपक्षानितुष्ट-
त्वात्पुनरुत्पत्तौ इति मन्तव्यम् । ६ ॥ १ ॥ ८ ॥

* इत्यमेव वाठे सङ्गः । मरूपेणानुष्ठेयस्याप्रयोज्यत्वात्,—इति तु
भविष्युमुचितं प्रतिभाति

तेन पुरुषमाधस्यैव रागत प्रवृत्त्यनुसृत्य निषेधेऽधिकारः ।
अतएव प्रत्यवायसाधनीभूतस्वानुष्ठेयस्य भक्षणस्य रागत एव ज्ञातत्वा-
त्तदनुष्ठाने सति प्रत्यवायोत्पत्त्युपपत्तेन तदग्रे तन्निषेधाग्रे वा
ऽध्ययनविधिसिद्धिज्ञानापेक्षाऽपि । यत्तच्च निवर्त्तनाप्रकारकयत्न प्रका-
रान्तरेण तत्परमे कृत, तदर्थवादाधिकारणे कौस्तुभ एव निरस्तम् ।
सोक्तरीतिश्च विसृष्टोपपादिता ॥ ६ ॥ १ ॥ ५ ॥

तस्मिन् ॥ श्रौतेषु स्मृत्युक्तेषु च निषेधेषु, तथा स्मार्त्तसंज्ञेयानग्नि-
साधेषु अग्निसंज्ञाधेषु च विधिपूजनयनात्पूर्वमपि शक्त्याधिकारः ।
स्मार्त्तविधादुपनयनादिनियमे प्रमाणाभावात् । उपनयनस्य वेद-
माधाध्ययनाङ्गत्वात् । निषेधेषु तु ज्ञातमात्रस्याधिकारी ब्राह्मणो न
सुरा पिबेदितिवात् परमेरेणादिजन्याया अपि भक्षणादिभावनाया-
निषेधात् । तच्च च स्मृत्याद्यध्ययनस्नानुपयोगादिति प्राप्ते ।

स्मृत्याध्ययनस्यापि ब्राह्मणेन घटङ्कोवेदोऽध्येयो ज्ञेयस्येत्यादिनोप-
नयनाङ्गकत्वविधानात् स्मार्त्तविधीनामप्युपनीताधिकारकत्वम् । निषे-
धेषु तु प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभवा इति स्मृत्यैवाभ्यनु-
ष्ठानादुपनयनोत्तरकालकत्वम् । अतएव वर्णपुरस्कारेणास्नातानां
सुरापानादिनिषेधानां ज्ञातमात्राधिकारकत्वमेव स्मृतिशिद्धम् । येषां
तु शूद्रादीनामुपनयनाभावः, तेषां विवाहविधितः । ततस्त्वान्वयेन
विवाहविधानात् ॥ ६ ॥ १ ॥ ६ ॥

अभ्यासः ॥ जीवनादिनिमित्तकान्निहोचादौ निमित्तस्य प्रति-
क्षणं भेदात्प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्त्या सन्तानुष्ठानप्रतीतेस्तदनु-
रोधेन चाश्रयाङ्गत्वात्प्रत्ययमात्रात्कालस्यापि चाङ्गत्वेन त्यागो-

वादवत्तादाकृष्टाया एव भग्न्या निमित्तत्वपरत्वावभायात् । अग्नि-
होवादीनान्तु नित्यत्वं स्थितमेव । एवं विद्याया अपि अध्ययन-
सहितायाः

स्याणुर्यभारहारः किलाथ-

मधीत्यवेदं न विजामाति योऽर्थम् ।

अनधीयानाग्राह्याभवन्तीत्यादिनिन्दोच्चैताकरणे प्रत्यवायवक्षेन
नित्यत्वम् । एवमुपमयनस्यापि षोडशादिवर्षोत्तरमकरणे प्रत्यवाय-
श्रवणादेव नित्यत्वम् । यत्तु षष्ठेऽष्टाद्यकामस्योपनयनीतेत्यादिकल-
श्रवणं, तदुपनयनाश्रितपठ्यादिकाश्वेति श्रेयम् ।

यत्तु तत्पक्षे कृत्स्नाभावव्यक्तत्वात्तदुपेक्षितविद्यादेरप्यावश्यकत्वे
फलतो नित्यत्वमुक्तम् । तत्कृत्स्ना विद्यामथोक्तत्वस्य निरस्तत्वात्तदत-
एवावश्यककलनकरणे प्रत्यवायावगतेर्विद्यादेरकरणे कृत्स्नात्मनधि-
कारादेवानावश्यकत्वादुपेक्षितम् ।

एवं प्रजोत्पादनमपि,

अनुत्पाद्य सुतान्मोहान्मोक्षमिच्छन् ब्रजत्ययः ।

इत्यविरक्तस्य प्रत्यवायश्रवणाश्रित्यम् । अतएव जायमानो वै
प्राक्ष्णस्त्रिभिर्दण्णैर्वा जायते ब्रह्मर्षेणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्य इत्यपि सङ्गच्छते । न चात्र प्राक्ष्णपदश्रवणात्तत्त्वैवेति नित्या-
दतरयोस्तनावश्यक इति शङ्कम् । अस्यावदानविधिप्रेषणार्थवादस्य
विधायकत्वाभावेनावृत्यप्राक्ष्णपदस्योपलक्षणत्वात् ॥ ६ ॥ २ ॥ ११ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य द्वितीयः पादः ।

इति । एवं सत्यपि यदि निमित्तस्य प्राधान्यं स्यात्, तदा तदनु-
रोधेनाङ्गमेव शक्यवच्छेदः कस्येत, न नेतदस्तीति प्राप्ते ।

न निमित्तस्यानुष्ठापकत्वम् । अपि तु विधिवोधितस्यैवानुष्ठान-
स्यावश्यकताबोधकत्वमाशङ्कम् । तद्वोधस्य च फल नैमित्तिकाकरणस्य
प्रत्यवायजनकत्वबोधः । अन्यथा चेतनप्रवृत्तेरावगमकत्वानुपपत्तेः । एवं
सोप्तावश्यकत्वमेव मत्स्यादिना योज्यमाणं नैमित्तिकान्वयि । सुधा-
यामुञ्जीतेत्यादौ तथा कृत्तृत्वात् । अतश्च यथैव काम्ये प्रवर्तना-
ऽऽक्षिप्तेष्टसाधनत्व प्रधानांगत्वे न तु साङ्गे, तथैव निमित्ताक्षिप्त-
प्रत्यवायजनकाकरणप्रतियोगित्वमपि प्रधान एव न तु साङ्गे ।
अतएव निमित्तस्यापि विनियोगविधावेवान्वयः । अतएव विनि-
योगोऽपि प्रवृत्तिजनकीभूतज्ञानविषयीभूतधर्मकपोभयमाधारण-
एव । अत एवाङ्गान्वयोऽपि प्रधानस्येतदुत्तरकाशीन एव । तस्य
प्रधानगतफलवत्त्वज्ञानाधीनत्वात् ।

तत्र त्वयं विमोचः । यन्काम्ये विध्याक्षिप्तेष्टसाधनज्ञानोत्तरमे-
वाङ्गविनियोगः । नित्ये तु विधिसहकृतनिमित्ताक्षिप्तप्रत्यवायज-
नकाकरणप्रतियोगित्वज्ञाने जातेऽपि साङ्गान्वयोऽनपेक्षितत्वात् ।
अपि तु तदुत्तर प्रधानकरणकभावनायाभावापेक्षायां पूर्वज्ञान-
पापक्षयस्य भाव्यत्वेऽवगते न इति बोध्यम् ।

एव हि पापक्षयस्यैव भाव्यस्य नित्यस्य धर्मस्य पापमपनुट-
तोत्पाटि वाक्येभ्यः प्रतीयते । अतएव विनियोगात्तेन न स्वर्गकल्पनं,
न वा अपुरुषार्थत्वापि योग्यधर्मस्यैव भाव्यत्वकल्पनं, योग्यस्यैव वा
तत् । प्रतीयानिर्देशात् । अगानपदभूतेः वर्णस्येनाप्युपपत्तेयः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

४३-४४ ४५-४६

सर्वशक्तौ ॥ नित्यनैमित्तिकानां कर्मणा काम्यवत्सर्वाङ्गोपसंहारे-
णैव प्रयोगः । एकादशे सर्वेषामङ्गानां साहित्येन क्रतूपकारजनकत्वस्य
स्थापयित्वाणत्वात् । तिर्थगधिकरणे यथाविनियोगसधिकारकस्य
नस्य चित्तमात्रं । न चैव नित्येऽपि तथा कल्पने सर्वाङ्गोपसंहारा-
सामर्थ्यं सति अनुष्ठानाभावात्निमित्तत्वस्याद्यात् । अवशात्तुष्टापकत-
त्त्वस्य निमित्तत्वस्य कालाग्रिविद्यादिभिरवच्छेदवच्छत्वाऽप्यवच्छेदो-
पपत्तेः । अतएव यथैव कालाग्रवच्छिन्नजीवनादेरेव निमित्तत्वाद्
कालादौ निमित्ताभावादेव नैमित्तिकाकरणे न प्रत्यवायस्तथा शक्त्य-
भावेऽपीति बोध्यम् ।

न च कदाऽपि सर्वाङ्गोपसंहारासामर्थ्यम् । काम्येऽपि तदापत्तेः ।
न वा भक्तदेव स्यात्तुष्टापकसामर्थ्यमिति नियमे प्रमाणमस्ति, येन
वैष्णवानुपपन्निराशङ्कते । काम्यस्याप्यावृत्त्यनुपपत्तेः । किञ्च निमि-
त्तस्यानुष्ठापकतया कालदेशादिवन्प्रयोगाश्रयित्वाद्यथैवास्तुवन्प्रयोगेन
परन्तीत्यादावपि देशान्तात्प्रधानाश्रयित्वं, तथा निमित्तस्यापि ।
अतएवनेकेषु प्रधानेषु यथा न यथाशक्त्युपबन्धस्तदकरणस्य प्रत्यवाय-
जनकत्वपोधनादेवमङ्गानामपीति न तेषु यथाशक्त्युपबन्धः । अतएव
तद्देव तृतीयानिर्देशोऽपि सङ्गच्छते । प्रयोगाश्रयितया च निमित्त-
युतेरङ्गविनियोगोत्तरकालीनताच्छब्दवच्छेदकत्वेऽपि न दोष-

पराधे तदेव यादृक् तादृक् होतव्यमिति विगुणस्य समाप्तिं विध्य-
पराधे प्रायश्चित्तं च दर्शयति ॥ ६ ॥ २ ॥ १ ॥

काम्येषु चैव ॥ काम्ये तु यद्यपि जलसम्बन्धोत्तरमेवाङ्गान्य
स्यपि साङ्गस्य प्रयोगविधिनाऽप्युष्ठानावगमन्तरं प्रवृत्तिकारणमे-
नोपस्थितायां कामनायां अधिकारिविशेषणत्वकल्पने शङ्क्यवच्छि-
न्नाया एव तत्कल्पनादकरणे प्रत्यवायाश्रयणाच्च सर्वाङ्गोपसंहार-
समर्थस्यैवाधिकार इति प्रत्युदाहरणमाचमन् ॥ ६ ॥ ३ ॥ २ ॥

क्रियायां ॥ एव चाप्यशक्त्युपबन्धे निरूपिते तत्त्वैवत्वेन प्रति-
निधिविचारे कर्मण्ये उपोद्धान्तयेद् विचार्यते । तत्र मूलं तावद्भूतस्य
क्रियातोऽत्यन्तभेदाभावाद्भूतभेदे कर्मभेदापत्तेर्न बीवाराद्युपादाने
विहितक्रियाविहितिरिति पूर्वपक्षिते ।

अत्यन्तभेदाभावेऽपि अत्यन्तभेदस्याप्यभावात् कर्तृदेशकाला-
दिवद्भूतभेदेऽपि तदेवेदं चकन यवमभित्यादिप्रत्यभिज्ञावत्तात्
क्रियैक्यप्रतीते प्रतिनिधुपादानेऽपि न सति । तत्र च जगतौतत्त-
वर्धिकैव कर्मव्यक्तिरभिव्यक्तिमात्रं तु भिद्यते । अथ वा शब्दान्तरादि-
प्रमाणैरेव व्यक्तिभेदः । इत्यदेशकाच्चकर्दशत्वादिभिस्तु तस्या एव
व्यक्तेरभिव्यक्तिभेदमात्रम् । अथ वाऽप्यु तच्चापि व्यक्तिभेदः । शब्दा-
न्तरादिप्रमाणैश्चाप्येतत्ताद्विजातय एव भिद्यन्त इति सिद्धान्तितम् ।

तद्भूतान्तरित्वेऽपि क्रियायां तद्भेदे वैजात्यस्य शक्तिसमप्रकृता-
शक्त्यैक्यसिद्धान्तानां च पूर्वोपपन्नवापत्तेस्तस्याभिव्यक्तिजन्यत्वे च यजिपदे
तत्त्ववशापत्तेरपेक्षितम् ।

अत एव विचारोवाच्यः । अतपि शब्दान्तरादिप्रमाणैराग्नेय

न च दर्शपूर्णमासादौ कृतानामेव खगादीनां नित्येऽपि भाष्य-
लोपपत्तौ धर्मेणेत्यस्यान्यपरत्वं शङ्क्यम् । तथात्वे मुमुक्षोः खगादी-
नामनिष्ठत्वेन तदुत्पत्तौ ग्राह्यस्याहितसाधनावुद्घापकत्वे अप्रामा-
ण्यापत्त्या यावज्जीवादिवाक्यस्यामुमुक्षुविषयतया सङ्कोचापत्तेः ।
पापक्षयस्तु सर्वाभिलषितवाप्तिनिमित्तस्यैव प्रयोजकतया तस्य नैमि-
त्तिकाप्रयोजकत्वेऽपि निमित्तप्रयुक्तनैमित्तिकानुषङ्गिकत्वे बाधका-
भावः । न चोद्दिष्टानेकतमम् । तत्त्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावेनावकाशभेदात् ।
अतश्च पापक्षयभाष्यकत्वावगमोत्तरमेवाङ्गाप्ययात्पूर्वावगतनिमित्ता-
वधारुरोधेनाङ्गेष्वेव ग्राह्यवच्छेदकस्यनम् ।

न चोत्पत्तिवाक्य एवाङ्गाप्यक्षयं वक्ष्यमाणत्वात्तत्र चेष्टयमान्यस्यैव
भाष्यमात्रद्वयगमोत्तरत्वेऽपि न निमित्तसमन्वावगमोत्तरत्वमङ्गाप्य-
स्येति वाच्यम् । सामान्यमतविशेषापेक्षायां अन्तरङ्गत्वेन प्रथमं कामं
यावज्जीववाक्यैकवाक्यतया विशेषावगमोत्तरमेवाङ्गाप्यैकवाक्यतया-
ऽङ्गाप्ययाङ्गीकारेण तत्रैव ग्राह्यवच्छेदोपपत्तेः । अत एव काव्ये
निमित्ते च यस्याधिकारिणोयावन्ति प्रमाणान्तरप्रमितान्यङ्गानि,
तस्य तावद्भिः सहितैराग्नेयादेर्यजुषादिति महावाक्यार्थकत्पनात्काम्ये
सर्वाङ्गसाहित्यं नित्ये च ग्राह्यवच्छिन्नमित्यर्थः । अतश्च यथैक-
स्यैव काम्यवाक्यस्य यावज्जीववाक्यस्य च सोमयाज्यभोगयाजिरूपा-
धिकारिभेदेन प्रधानसाहित्यभेदेऽपि यस्याधिकारिणो यावन्ति
प्रमाणान्तरप्रमितानि प्रधानानि, तस्य तावतां कामे निमित्ते च
विधायकत्वं, तथाचापीति ॥ कोऽपि दोषः । अतः सिद्धं निमित्त-
मुत्पत्तुरोधेन यथाशक्त्यङ्गानेनापि प्रयोग इति । अत एव विध्य-

वन्नेन ग्रीष्मादिविधानाद्द्रव्यान्तराचेपानुपपत्तेः । न हि ग्रीष्मादित्वा-
शब्दतो नियमविधिरपि स्वाचेपप्रतिबन्धद्वारा फलतः । अतश्च ययै-
वाग्निविद्ययोः स्वविधिप्रयुक्तयोरेव स्वाभादात्तेपप्रतिबन्धेनाग्रहश्च
शुद्धादेशां न तदाचेपोऽपि तु अग्निविद्ययोरधिकारिविशेषणत्वं
मङ्गीकृत्य तद्वत् एवाधिकारः । एवं द्रव्याद्यंशे प्रधानविधिना
अनाचेपाश्रुतग्रीष्मादिद्रव्यत्वं एवाधिकारितकल्पनेन न द्रव्याद्य-
न्तरोपादानमिति प्रयोगोत्कर्षो युक्त इति प्राप्ते ।

द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यान्तरसाधारणेनाचेपप्रतिबन्धेऽपि ग्रीष्मादी-
नामग्निविद्ययोरिव स्वतन्त्रप्रयोगविधिविधेयत्वाभावात्प्रयाजादि-
वप्रधानविधेरेव ग्रीष्मादिप्रयोगविधायकत्वात्प्रयोगविधिविषयी-
भूतानां तेषामधिकारिविशेषणत्वानुपपत्तौ निमित्तमसादृशकौ-
त्यागेनापि प्रधानकर्तव्यतावन्तेकस्य च द्रव्यान्तरसम्पत्त्ययोगाद्युक्तं
तदाचेपकलम् । अग्निविद्ययोस्तु स्वतन्त्रप्रयोगविधिविषयोरेतत्प्र-
योगविधिविषयत्वाभावेन यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वाभावाद्युक्तमधि-
कारिविशेषकत्वमिति वैकल्पम् ।

न चैवमपि द्रव्यस्योत्पत्तिवाक्ये श्रुतस्य निमित्ताद्यन्वयात्पूर्वमेव
यागान्वयात्पदादवगम्यमाननिमित्त एव द्रव्यावच्छेदकत्वेनाद्द्रव्या-
वच्छिन्नजीवनादेरेव निमित्तत्वावगतेः कथं द्रव्यान्तरेण याग इति
वाच्यम् । विशिष्टविधौ निमित्तान्वयात्पूर्वं भावनायामन्वितस्यापि-
द्रव्यस्य विशेषणविधौ यागाहुताबोधद्वयायां यागगतफलवत्त्वज्ञानार्थं
कामयावज्जीववाक्याभ्यामेकवाक्यत्वाङ्गीकारेण निमित्तपापघया-
द्यन्वयोत्तरमेव द्रव्यस्य यागाहुताबोधेन प्रयाजादिवत्त्वचापि यथा-

नादिवैजात्ये विधेयतावच्छेदकविजातीययागत्वावच्छिन्नं प्रति ब्रीहि-
त्वादिनैव कारणत्वावगमेस्तस्यैव तज्जात्यभिव्यञ्जकत्वावसायात् नौवा-
राद्युपादाने तज्जात्यवच्छिन्नसिद्धिरिति शङ्के ।

तद्यपि तज्जात्यवच्छिन्नं प्रति तज्जादिना कारणत्वे न तस्य
प्रत्येकं तज्जात्यभिव्यञ्जकत्वम् । ब्रीहत्वादिना कर्मान्तरेऽपि कारण-
त्वेन व्यभिचारात् । अपि तु सामयौत्वेनैव । सामयौ च शक्य
ब्रीहत्वघटिता, अशक्य तु तदघटिता । अतश्च ब्रीह्यभावे
नौवाराद्युपादानेऽपि विजातीययागत्वापूर्वत्वफलत्वावच्छिन्नं जायत-
एव । फलं धरं नित्य एव तारतम्येण जायते । काम्ये तारतोत्तर-
मशक्य शिष्टविमर्शणदोषपरिहारार्थं समापनेऽपि न फलोत्पत्तिः ।
सर्वाङ्गोपसंहारेणैव तदुत्पत्तेः । प्रयोगसमाप्त्यकरणे दोषमाचोत्पत्तेः
करणे फलान्तराभावाभापूर्वोत्पत्तिरिति केचित् । नैमित्तिकत्वा-
विशेषात् तत्रापि पापघयकल्पनेति, तत्रापि तारतम्यमित्यपि
ध्येयम् ॥ ६ ॥ १ ॥ १ ॥

श्रुतिप्रमाणत्वात् ॥ काम्ये तारतोत्तरं, नित्ये ततः पूर्वमपि
श्रुतद्रव्याद्यन्तरे द्रव्याद्यन्तरं प्रतिनिधेयं न वेति चिन्तायाम् ।
अशक्यवद्ब्रह्मत्वेन प्रयोगेऽप्यनङ्गप्राप्तये प्रमाणाभावः । तथाचि । न
तावद्द्रव्यादिशास्त्रम्^(१) । तस्य ब्रीहत्वाद्यवच्छिन्नविधायकत्वेन
नौवाराद्यविधायकत्वात् । न हि तेषु ब्रीहत्वमस्ति । नापि
कर्मशास्त्रं तदाक्षेपकम् । द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यान्तरसाधारणाद्येपप्रति-

(१) द्रव्यादिशास्त्रमनङ्गप्राप्तये न प्रमाणाभिप्रायः ।

स्वावदाधानविधिसिद्धतादेव क्रतुप्रयोगविध्यविषयतात्तेषामधिकारि-
विशेषणत्वप्रतीतेर्यथाश्रुतिन्यायाविषयतादेव न प्रतिनिध्याश्रया ।
यत्र तु सौक्तिकाग्रेरेव वाचनिकमधिकरणत्वं, यत्र वा पदादेः,
तत्रापि सत्यपि तस्य प्रयोगविधिविषयत्वे अदृष्टार्थत्वाच्च तत्प्रति-
निधिः । न हि पूर्वदेशविभागानुसूक्त्यापारूपप्रत्येपमाचरूपस्य
शोभसाधारण्येचाऽस्ति । अतएव तद्विधिरप्यपूर्वविधिरेव । पदादि-
नाऽऽहवनीयादिवाच्यस्य पतनप्रतिषन्धकत्वरूपाधिकरणतायाः, एवा-
दृष्टोत्पादकत्वादेकेन तस्मिन्नेः मृशुच्चयायोगादनुसंधेयः । अतश्च
तत्प्रतिनिधेरदृष्टोत्पादकत्वे प्रमाणाभावाच्च नः । क्वचित्तु वाचनिको-
न्माह्वयपाष्ठादिरभावे विधिरेव ।

एवमर्थप्रकाशनार्थेभ्यपि मन्त्रेषु न प्रतिनिधिः, शब्दान्तरस्य
मन्त्रान्तरस्य वा । यं ह्युपायान्तरेण ध्यानादिनार्थेऽनवगते तत्प्रति-
पादकत्वज्ञानाभावादेव नाशङ्क्यः । अवगते तु तस्मिन् स्मारकान-
पेक्षत्वादेव न तदुपादानम् ।

न चैवं यत्र स्मृत्यर्थः स्मृतस्तत्र विहितमन्त्रपाठानापत्तिः ।
तत्र नियमादृष्टविशेष्य मन्त्रजन्यसृतेरेवाभ्युदयकारित्वकल्पनेन
मन्त्रपाठारम्भकत्वात् । प्रतिनिधेस्तु कर्मणोदनाऽऽचिन्तय नियमादृष्ट-
जनकत्वे प्रमाणाभावाच्च पाठ इति वैषम्यम् ।

एवमन्यस्मात्तददृष्टोत्पत्तौ प्रमाणावेवादृष्टार्थप्रवाजादिक्रियाया-
अपि न प्रतिनिधिः दृष्टार्थावघातादिक्रियायास्तु यं समस्येव ।

यत्नच कैश्चिददृष्टार्थैश्च षोडश्विपद्वयमावादेरपि न प्रतिनिधिः ।
तेन षोडशभावयुक्तक्रतुप्रयोगसङ्ख्ये ह्यते यदि दैवादवज्ञमपि तत्र

शक्त्युपबन्धोपपत्तेः । अतस्तदा कर्मशास्त्रेण विषदृशधाधारण्येन द्रव्या-
न्तराक्षेपाद्युक्तः प्रतिनिधिः । तस्य चाङ्गत्वाभावेऽपि उपकारकत्वमात्रेण
ग्रहणं बोध्यम् । एवञ्च कर्मचोदनया यत्किञ्चिद्द्रव्याप्तौ युक्त्यन्तरेण
सदृशस्य वक्षनेन च पूतिकानां नियम इति वक्ष्यते ॥ ६ ॥ ३ ॥ ४ ॥

न देवता ॥ एवं सर्वत्र प्रतिनिधौ प्रसक्ते देवतायां स न
सम्भवति । यदि हि अर्पमात्रस्यैव देवतानं त्यागकालीनोच्चारण-
कर्मभूतशब्दप्रतिपाद्यत्वरूपं भवेत्, ततस्तस्य शब्दविशेषापेक्षायां
प्रतिपादकत्वेन विधिगतस्योपस्थितस्य शब्दस्य निवर्त्तनेऽपि रोगादिना
तत्पदोच्चारणसम्भवे तादृशार्थस्य चाङ्गत्वाभावात्तद्विधेयकालीन-
काश्चनिकशब्दान्तरप्रसङ्गा भवेदपि प्रतिनिधिः ।

यदा तु द्रव्यमाधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या विधियतशब्दविशिष्ट-
शार्थस्य तादृशशब्दमात्रस्य वा देवतानं, तदा कः प्रसङ्गः शब्दान्तर-
स्य । न हि इविष्टत्यागकालीनोच्चारणकर्मत्वविशिष्टविधिगतशब्दत्व-
समनियतं चक्षुष्योपाधिरूपं दृश्यवहारसिद्धं देवतानं शब्दान्तरे
समस्ति ।

यदि त्वर्पणापि देवतानं कथञ्चिदङ्गीक्रियेत, ततस्तथापि
तादृशविधिगतशब्दप्रतिपाद्यत्वसमनियतमेव तदङ्गीकृत्य प्रतिनिध-
भावः समर्पणीयः । अतएव चागस्य देवताऽपेक्षत्वेऽपि विधेयत्व-
घटिततद्विषये आक्षेपकतायमवादेवताविधिरपूर्वविधिरेव । तदमग्नये
च घामपदार्थस्य लोप एव । यदा तु देवताऽप्यपारे प्रजापतिरिति
वचनं अमात्रे विधित्विषया प्रामाण्यिकं, तदा तत्पदोपहृतम् ।

एवमग्नेरपि होमाधिकरणस्य न प्रतिनिधिः । तथाचक्षुष्योपादे-

जायायै पूर्वमारिष्ठै दत्ताऽग्नौ नक्त्यकर्मणि ।

इति पक्षे तावदभ्यभावादेव विवाहात्पूर्वमनधिकारात् । तथापि विधुराधानपक्षे औत्तरवेदिककर्मणां पक्षीयतिरेकेणैव वाचनिकत्वेन पक्षीप्रतिनिष्ठप्रसङ्गे । यदा तु नाग्नीनां पक्ष्ये दान, तदाऽपि तदाङ्गरपक्षीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदिति वचनात्पक्षीयतिरेकेणैवाऽग्निहोत्रमात्रानुष्ठानमिति न प्रतिनिधिप्रसङ्गः । यदा तु कल्पचित्कर्मणोर्मध्येऽन्यतरस्य मृतिस्तदा दायात्पूर्वमेव तत्समापने वक्ष्यमाणरीत्या प्रीयितादिवदेवानुष्ठानमिति न प्रतिनिधिप्रसङ्गः ।

रोगादिना अशक्तौ कार्यान्तरस्याहते चान्यतराधिकारिककर्मसु यद्यपि स्वाभिगः कात्यादिवप्रयोगविध्यविषयत्वाच्च तदेकत्वादिवदेव प्रतिनिधिप्रसङ्गस्तथापि,

संक्षामिष्टिं चरं होममसगोपेयं कारयेत् ।

इत्यादि वचनवलाञ्छित्वाधाराच्चानुमतिद्वारा कर्षन्तरेणाप्यनुष्ठानम् । स्वतन्त्रागमात्वं तु सति सम्भवे स्वयं कार्यं, नो चेन्नदपि तेनेवाग्रय इदं न मदीययजमानस्तेत्येवं कार्यम् । उभयाधिकारिकेषु दृग्गदिषु तु त्यागघटितं कर्मान्यतरैरेव कार्यम् । इयोरपि संसृष्टस्त्ववस्थात् । अतएव त्यागोऽपि तादृशस्थले मम यजमानस्य च नेत्यादिरूपः । उभयोरप्यशक्तावध्ययुणैव । अमति बाधे सामान्यसमाख्यया तत्प्राप्तेः । एवं यजमानप्रतापेऽपि । पश्यास्तु प्रवर्त्तेऽग्निर्विष्टेद् एव । एवमाख्यावेधणादियाजमानपदार्थानामध्ययुणैव करणं पत्नीपदार्थानां च । सामान्यप्रमाणाऽनुरोधेन यजमानस्याप्राप्तेः । एवं कल्पिसंस्कारेभ्यश्चि ज्ञानीयमाने कृत्वाभावाच्च प्रतिनिध्याग्रहः ।

षोडशी कृतस्तदा षोडशभावस्याभावे तददृष्टार्थं नाभावान्तर
प्रतिनिधेयमित्युक्तम् । तत्र । नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति इत्यनेन
षोडशिग्रहणाभावेऽपि इतराङ्गमात्रादेव कल्पकारसिद्धिरित्यवगमात्
षोडशिग्रहणाभावस्यादृष्टोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात् । अतएव च तत्र
षोडशिग्रहणे स्याच्चेष्टाकृतप्राप्यश्चित्तमात्रम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ ५ ॥

प्रतिषिद्धं च ॥ अनारभ्य क्रुतेन अथश्रिया द्वै माषावरका
कोट्वा इत्यनेन माषादीना यज्ञाङ्गत्वप्रतिषेधाच्च साक्षात्तेषां
विधानं तत्रैव विकल्पार्थं प्रतिषेधः । अथवा, यत्र धान्यत्वादिना
षामान्यधर्मैः विधानं । तत्र स्नेहप्राप्तमाषावङ्गप्रतिषेधोवर्धिषि
रजतं न देयमित्युक्तम् ।

अतश्च कर्मशास्त्रानुरोधेन माषादीना प्रतिनिधिसत्त्वे साधनत्वे-
ऽप्यङ्गत्वाभावाच्च प्रतिषेधः । वक्ष्यमाणयुक्त्वा द्रव्यशास्त्रानुरोधेन
माषादिरूपसङ्गप्रतिनिधिसत्त्वे ग्रीष्मावयवत्वादिनैव तेषां ग्रहणाद-
वर्जनीयतया माषायुपादानादङ्गत्वाभावेन न प्रतिषेधः । अतस्तेऽपि
प्रतिनिधेया इति प्राप्ते ।

अथश्रिया इत्यर्थार्थप्रत्ययेन साधनत्वमात्रनिषेधादिमेवविधि-
तातिरिक्तसत्त्वे सर्वत्रैव माषादिप्रतिषेधप्रतीतेर्न प्रतिनिधेयाः ।
द्रव्यसामान्याभावे तु याज्ञा एवेति शेषम् । अथ च स्रवणत्वा यज्ञो-
द्देशेन माषनिषेधविधानाच्चैकप्रसरतामन्न ॥ ६ ॥ ३ ॥ ६ ॥

तथा स्वाग्निः ॥ मृते तावद्यज्ञमाने पत्न्या वा ज्ञान्यतरेणान्य-
तरस्य प्रतिनिधिः । यज्ञमाने मृते पत्न्या अन्यभावादेवानधि-
कारात् । पत्न्या मृताया यज्ञमानस्यापि,

यत्नेरक्षित्यनेन वचनेन नेदिष्ठत्वविशिष्टत्वविधानार्थं पुनर्विधि ।
अतएवेदमधिकरणं विशिष्य व्युत्पत्तिमाचार्यम् । एतदभावेऽपि
वचनेनैवान्यागमोपपत्तेः ।

अथ च पक्षीमरणेऽपि तेन सह यत्नेरक्षितिं पुंसिद्विनिर्देशा-
द्यजमानसामदस्येनैव च सङ्ख्याया अपि सम्पत्तेस्तत्कर्तृत्वपदार्थानां
च पक्ष्यन्तरेण यजमानैरेव वा सिद्धेर्नान्यान्वयनम् । अतएव तादृश-
स्थले पक्ष्या नाग्निभिर्दाहं किं त्वन्यन्तरेणैव । यजमानस्य तु मृतस्य
वृषकृत्तस्त्राग्निभिर्दाहेऽपि अनाहिताग्निवाधारणेनागौतम्याग्निसमर्प-
प्रमाणाभावादुल्लिख्यदेव कर्तृत्वोपपत्तिः ॥ ६ ॥ ३ ॥ ८ ॥

स स्त्रामी ॥ पूर्वाच्चेपेणेदम् । आनीयमानस्य न कर्तृत्वमात्रमपि
तु क्षामिनमपि । तत्स्थानापन्नत्वात् । दौष्टारूपफलिसंस्कार-
संशयाच्चेति प्राप्तेः ।

न तावद्वचः सचफलम् । तस्य वैगुण्ये सत्यमुपपत्तेः । तद्धि न
तावदानौतस्य । बाह्वर्ककर्तृत्वाभावात् । अतएव न मृतस्यापि । नाय-
वग्निष्ठानाम् । सप्तदशस्त्रामिककर्तृत्वाभावात् । अवग्निष्टैस्तु श्रिष्ट-
विगर्हणादोपपरिहारार्थमवगच्छत्येव समापने सामाद्युपायै सङ्ख्या-
सम्बन्धवर्धनस्य समानीयते । अतएव प्रारम्भनिमित्तसमापनसाध्य-
पापत्वयोऽपि अवग्निष्ठानामेव । न स्नानीतस्य । प्रारम्भरूपनिमित्ता-
भावात् । अतस्तस्य कर्तृत्वमात्रमिति सिद्धम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ ९ ॥

न तद्वर्णा ॥ फलिसंस्कारा ब्रह्मचर्यपयोव्रतादयः आनीतस्य
फलित्वाभावादप्रसूतकार्षकारित्वापत्तेर्न कर्तृत्वा । अवग्निष्ठानां तु
सचफलताभावेऽपि प्रारम्भनिमित्तकृपापचयस्य सत्त्वात्कर्तृत्वा । अत-

अतस्तेषामग्रत्वादौ लोप एव । न तु दम्बतीर्थां परस्परमपि
करणम् । तत्तदाख्ये यजमानत्वादेरुद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् ।
अध्वर्यादीनामग्रत्वादौ अध्वर्याद्यन्तरमेवोपादेयमिति न तत्र
प्रतिनिधिः ॥ ६ ॥ २ ॥ ७ ॥

बह्वर्णा ॥ एवं तावत्कुत्याचारप्रमाण्यात् कश्चित्कर्षन्तरसत्त्वेऽपि
न्यायेन न प्रतिनिधिरिति स्थितेऽपवादः क्रियते । यत्रमध्ये
कश्चिद्यजमानस्य मरणे तत्प्रतिधिरन्यः कार्य एव । कान्तस्यापि
प्रारब्धस्यावशं समापनीयत्वात् । यद्यपि च सुखकर्तुः प्रयोगविध्य-
विषयत्वाच्च प्रतिनिधिर्न वा मृतेन तदुपादानसम्भवः, तथापि
साङ्गकर्त्तरि सप्तदशावराः यत्रमासीरसिति वाक्येन साप्तदश-
विधानात्साप्तदशरूपान्नसम्पत्त्यर्थं अव्योपादानमवशिष्टैः कार्यम् ।

न च तस्याख्यातोपात्ताधिकारिसङ्ख्याविशेषत्वादानौघमागच्छ च
यद्यप्यमाप्सरीत्वा फलभोक्तृत्वाभावादधिकारित्वात्तुपपत्तेः कथन्त-
मादाय साप्तदशसम्पत्तिः । फलभोक्तृत्वाभावेऽपि कर्त्तृगिष्ठत्वमात्रेणैव
साप्तदशीपपत्तेः । अतएवार्त्विज्येऽपि च यजमानास्तच्छलिज इत्यनेन
जघन्यत्विक्पदे आर्त्विज्यत्ववणामङ्गीकृत्य तदुद्देशेन यजमानानां
कर्त्तृत्वविधानाद्यजमानपदस्य च शानजन्ततया आत्मनेपदरूपत्वेन
फलभोक्तृत्वविशिष्टकर्त्तृवाचित्वेऽपि यथाशक्तिप्रयोगे भोक्तृत्वाभावे-
ऽप्यानीयमानस्य कर्त्तृत्ववत्त्वात्सङ्ख्याधर्मव्यविधातः । ततश्च सङ्ख्या-
सम्पत्तये न्यायेनैवात्र प्रतिनिधुपादानम् ।

एवं च न्यायप्राप्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तेन, यदि यवाय दीक्षितानां
प्रमीयेत योऽस्य नेदिष्ठः स्थातं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन यद्

साप्राकृतकार्याऽपि वचनादेव विधीयते । तस्मात् यमनियमपरि-
ग्रहपलाङ्गचर्यादिषिद्धिः । एवं च ये केचित्तद्भिन्नाः संस्कारास्ते
न कार्या इति प्रतिभाति । सप्तम्य दौर्चित्यनामिति श्रवणाच्च
नाहीने तदानयनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ १० ॥

सामान्यं ॥ एवं प्रतिनिधौ विचारिते किं सति सम्भवे सदृश-
एव प्रतिनिधिरुतानियम इति । कर्मचोदनाया यत्किञ्चिद्भूय-
सावासेपाद्व्यवस्थस्य च नीवारेषु ग्रीहिलाभावेन सदृशनीवा-
रादिनियामकलाभावाच्च सदृशनियमः । न च ग्रीह्यवयविनः
स्वावयवैरत्यन्तभेदाभावात्तद्वयवामात्रमेव कतिपयानां नीवारो-
पादानतया नीवारमिन्नतया ग्रीह्यशास्त्रेणैव तद्विधानमिति
वाच्यम् । तथाच ग्रीह्यशास्त्रेऽपि नीवारोपादाने वैशुष्याभावात्सङ्गा-
दिति प्राप्ते ।

ग्रीह्यशास्त्रेण ग्रीह्यज्जातेः साधनत्वे प्रमिते अमूर्त्तायास्तस्याः
साधनत्वात्सम्भवादयान्तत्परिच्छिन्नस्वावयविनः साधनत्वमवगम्यते ।
तस्यापि स्वावयवोपादानमतिरेकेण साधनत्वासम्भवात्तद्वयवामात्रमपि
साधनत्वमर्थादेवावगम्यते । तज्जातीयस्वावयवामात्रमेव च कतिपयानां
विजातीयस्वावयवान्तरोपेतानां नीवारारम्भकत्वमिति यथाशक्तिप्रयोगे
जातेरवयविनोऽन्यवान्तराणां च साधनत्वात्सम्भवेऽपि कतिपयस्वावयवा-
त्रामात्रमेव तत्सम्बन्धमवनेयतया नीवारविजातीयतद्वयवोपादान-
मिति सदृशप्रतिनिधिनियममिद्धिः । अतएव मादृशः समान-
जातीयस्वावयवारम्भत्वेनैव नियामकः, न तु समानजातीयधर्मा-
न्तरेण । तस्य ग्रीह्यशास्त्राविषयत्वात् । एवं च ग्रीह्यभावे घुसदृशः,

एव फलिसंस्काराणां प्रकृतौ प्रधानफलसाधनयोग्यताजननार्थत्वाद्वा
प्रधानकरणात्पूर्वं सृष्टिसिद्धेर्देव तेषां फलिसंस्कारा पापक्षयस्य
प्रधानजन्यत्वात् न तु कर्म्ममिति श्रेयम् । दीक्षाकरणं तु आनी-
तस्य वाचनिकमप्राकृतकार्यमिति प्राप्ते ।

यद्यपि तस्य न फलित्वं, तथाप्यन्येषां फलिसंस्कारकर्त्तरि
सप्तदशसम्बन्धस्यमानेतित्यापि ते कार्याः । न च मध्यचर्यादिषु
पुनश्च ससंस्कार्यत्वेन कर्त्तृत्वस्यार्थिकत्वात् सङ्ख्याप्राप्त्यै एव कर्त्तृत्वे
निवेशात्फलिसंस्कारकर्त्तरि सप्तदशाभावः । वैधवैधसाधारणा-
वश्यककर्त्तृत्वद्वारेणैव साधयत्वात्सप्तदशस्य सञ्जातत्वोपपत्तेः । अतस्त-
त्सम्बन्धस्य कर्त्तव्या एव फलिसंस्काराः ।

ननु सप्तदशावरा इत्यनेन सप्तप्रयोगे कर्त्तृपरिच्छेदकत्वेन
सप्तदशं विहितं न तु प्रत्येकं तत्तत्पदार्थं । प्रत्येकपदार्थानां
सप्तदशभिरकरणात् । न चानुमतिद्वारा सप्तदशायां सर्वेषु कर्त्तृत्वं,
तथात्वे फलिसंस्कारेष्वपि अनुमतिद्वारेणैव सप्तदशोपपत्तेरानीते
फलिसंस्कारकरणानापत्तिः । किं चैव स्रुतस्यैव पूर्वकालेऽनुमति-
सत्तात्सङ्गात्सम्बन्धिसम्भवेनानयनवैयर्थ्यम् । स्रुतकर्त्तव्यपदार्थानुष्ठानार्थ-
मानयनमिति चेत् । तेषां कर्मान्तरेष्विवाभ्यर्थवादिसमाख्यया
इतरमन्यत्वेनामिति न्यायेन वा कर्त्तृन्तरेरेव सिद्धे । अतश्चानयन-
एव प्रमाणाभावे कृतं संस्कारकल्पनमिति चेत् ।

न । न्यायेन तदसिद्धावपि वचनेनैव तमिद्धे । अतएवोक्तवचने
दीक्षितमरणे निमित्ते दीक्षानेदिहसाक्षित्याद्यनेकगुणविशिष्ट-
नेमित्तिकव्याप्यतावत्पदार्थप्रयोगस्यैव विधानाच्च वाक्यभेदः । दीक्षा

प्रतिनिधिनियमे पूतीकपदस्य तद्गतसोमावयवत्वज्ञापत्तेर-
भावे विधिरेवायम् । न च नियमविधिसाधवानुरोधेन तदङ्गी-
करणमप्यदोषः । निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेन।पूर्वविधिगौरवस्य
फलमुख्यत्वात् । अभावे विधिपक्षेऽपि प्रतिनिधिनियमस्यार्थसिद्धत्वेन
साधवस्य मन्मतेऽपि सत्त्वाच्च । न ह्ययं स्वमन्तेऽपि शब्दः प्रति-
निधिनियमः । अपि तु फलतः । तच्च फलं ममाप्यविशिष्टमेव ।
किं च सोमाभावे सुषदृशस्यान्यस्यैव प्राप्ते मन्दसदृशानां पूतीकानां
पक्षप्राप्त्यभावादेव नियमविषयत्वानुपपत्तिः । अतः पूतीकत्वेन
रूपेण पूतीकानामपि सोमाभावे विहितत्वात्तदपचारे पूतीकसदृश-
मुपादेयमिति प्राप्ते ।

नाभावे विधिरयम् । तथान्वे पूतीकत्वस्य तदवच्छिद्यव्यक्ते-
स्तदवयवान्तराणां च सोमावयवविविजातीयानां कारणत्वकल्पने
गौरवापत्तेः । प्रतिनिधिनियमे तु कृतसोमावयवनिष्कारणताऽ-
ऽविज्ञोपादानकपूतीकपरिच्छेदकत्वेन यागोद्देशेन पूतीकनियम-
मात्रविधानात्पूतीकव्यवयववर्गां यागकारणत्वाकल्पनासाधवम् ।
अतएव न सत्त्वताऽपि । पूतीकानभिषुषुषादित्यत्र ॥ दत्तीयाया-
चयवणाद्विगोषया यागप्रयोजकत्वस्यैव निरुक्तधर्मत्वेन सत्त्वतेऽपि
न दोषः ।

यद्यपि च तेन सम्यगेन पूतीकत्वस्यैव तद्विध्यभावे न पक्षे
प्राप्तिः । पूतीकानां मन्दसदृशत्वेन सोमाभावे सुषदृशस्यैव प्राप्तेः ।
तथापि कर्मचोदनया यत्किञ्चित्प्रतिनिधिप्रसक्तौ सदृशव्यायेन
नियमकरणात्पूर्वमेवेतदवगमप्रवृत्त्या नियमोपपत्तेः । अतएव पूतीक-

तदभावे सदृशं, तदभावे मन्दसदृशमित्यादि कसेन बोध्यम् ॥

६ ॥ ५ ॥ ११ ॥

निर्दिष्टान्तु ॥ वैकल्पिकेषु खादिरे बध्नाति पालाग्रे बध्नातीत्यादि-
श्लेकेन प्रकान्ते प्रयोगे यदि तस्यापचारस्तदा वैकल्पिकान्तरमेवोपा-
देयम् । न तु पूर्वोपात्तसदृशम् । वैकल्पिकान्तरस्याप्युद्देश्यतावच्छेदक-
सामानाधिकरक्षेण विहितस्य तस्मिन्नपि प्रयोगे अङ्गत्वस्वरूप-
योग्यतया मुख्यत्वेन जातिव्यक्तिषर्वावयवानामेव साधनत्वसम्भवे
पूर्वोपात्तारम्भककतिपयावयवमाचक्षते प्रमाणाभावादिति प्राप्ते ।

तस्मिन्नपि प्रयोगे इतरस्याङ्गत्वे तदभावविकृत्यैगुण्यापत्तेरवश्यं
वैकल्पिकस्यत्वे तत्तदावयवोक्तसदृशप्रयोगमात्रविषयत्वावभावात्
तत्तत्प्रयोग इतरस्याङ्गत्वाभावेऽपि न पूर्वोपात्तसदृशमेवोपादेयम् ।
अतएवाग्नेयत्वादिस्थाप्यधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव ग्रीष्मादेः कारणत्वमित्युक्तं
कौस्तुभे । तथापि वैकल्पिकानामादितोऽवधारणमित्यस्य प्रामाण्य-
कले सङ्गन्तोत्तरमेव, तदभावे त्रिकोपादानोत्तरमेव तस्यापचार इति
द्रष्टव्यम् १ ६ ॥ १ ॥ १२ ॥

वचनाच्च ॥ यदि सोम न विन्देत्पूतीकानभिपुण्ड्रादित्यादौ किं
सीमाभावे पूतिकत्वेन रूपेण पूतीकानां विधानमुत प्रतिनिधि-
विधया पूतीकगतसोमावयवानां नियम इति चिन्तायाम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र समस्तु, तदभावकृतः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः व्यादर्शयितुं केचन । इतरस्याङ्गत्वाभावेन,—इति तु

समोचोक्तं प्रतिभाति ।

तु प्रतिनिधिनैव कार्यं निष्पन्नं, तदा प्रयोजनाभावात् न मुख्यमुपा-
देयम् । मुख्याभावनिमित्तकषायवृत्तिभावेनैव तु कार्यम् । यदा
नियोजनादिकार्यमात्रयोग्योमुख्यः तच्चणादिसकलसंस्कारयोग्यस्त
प्रतिनिधिः, तदा मुख्यत्वोपादानम् । संस्काराणां तु गुणलोपे च
मुख्यत्वेति न्यायेन लोपेऽपि न दोषः । न चान्यत्र तथात्वेऽपि दूषण
वृष्टादृष्टसंस्कारसमूहरूपत्वाच्च संस्काराणां काष्ठाङ्गत्वमिति शङ्क्यम् ।
साधयेत् सकलसंस्कारजन्यपरमापूर्वविशिष्टकाष्ठत्वेन दूषणदार्ढ्यत्वात् ।
अतएव दूष तच्चतौत्यादौ काष्ठत्वेन संस्कार्यत्वाच्च काऽयमुपपत्तिः ।

यत्र तु प्रधानभूतनियोजनासमर्पणमेव मुख्यं, तत्र तदनादरेण
प्रतिनिधिनेव कार्यसम्पादनं द्रष्टव्यम् । यत्र तच्चक्रपरिमाणशेष-
कार्याद्यपरायाः पुरोडाशजातिमात्राभिचक्षितसमर्थाङ्गीकृतोत्पत्तिः,
तत्र तेरेव पुरोडाशं कृत्वा प्रधानमनुष्ठेयम् । शेषकार्याणां लोपः । न
च यदनां शेषकार्याणां पुरोडाशाङ्गभूतानां पुरोडाशाङ्गभूतैकग्रीष्मा-
द्यनुरोधेन लोपासम्भवः । वीक्षीणामपि यागोद्देशेन विहिततथा
यमाङ्गत्वेन पुरोडाशाङ्गत्वाभावात् । न चोत्पत्तिमिष्टपुरोडाशाव-
रोधाङ्गीक्षिभिरिति तृतीया प्रयोजकत्वपरिति शङ्क्यम् । पुरोडाश-
रूपव्यापारकत्वेऽपि करणत्वञ्च काष्ठैः यच्चतौत्यादिवदुपपन्नतरत्वेन
लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतएकप्रधानाङ्गानुरोधेनानेकेषामपि
अङ्गाङ्गानां लोपोनायुक्तः ॥ ६ ॥ १ ॥ १६ ॥

इति श्रीमण्डदेवकृतौ भाट्टदोषिकायां

पञ्चमः प्रतीयः पादः ।

गतसोमावयवनिवमफलकप्रतिकलनियमकरणेऽपि न पूतीकानां
सुसदृशाभावे उपादानम् । किं तु सोमाभाव एव । वचनस्यैव
ग्रीष्मप्रवृत्तिकतया नियामकत्वात् । 'यदि सोम' मित्यनुवाद-
शामर्थ्याच्च । एवं च पूतीकापचारे सोमपूतीकोभयसदृशं पादम् ।
पूतीकत्वस्यापि कारणकोटौ प्रवेगात् ।

यत्तु शास्त्रदोषिकायामेतादृशविषये सोमसदृशमेव पादमित्यु-
क्तम् । तत्तन्मरस्मविरोधादुपेक्षितम् । तदभावे तु सोममात्रसदृशं
पूतीकत्वावच्छिन्नसंस्मरणस्य सोमावयवाङ्गत्वेन गुणलोपे चेति न्यायेन
वज्रतरसोमावयवानामेवास्तुग्राह्यत्वात् । अभावे विधिपक्षे तु सोमा-
भावे निमित्ते पूतीकानामेवाङ्गत्वात्तसदृशमेवेति विशेषः । अतएव यच्च
ग्रीष्मादौ तदवयवत्वेनैव नीवारप्रतिनिधिः, तच्च नीवारस्मत्त्वानङ्गत्वा-
त्तदपचारे ग्रीष्मिदृशमेवोपादेयं, न तद्वयसदृशमित्यपि सुकृतम् ।
अतएव मूलो ज्ञेयविधिप्रतिनिध्यपचारे अधिकरणवदर्थं कृतम् । तन्म-
याष्टचत्वादुपेक्षितम्* । यदा मुख्यमन्त्रं मन्त्रा प्रतिनिधिमुपादातुं
प्रवृत्तः, उपादाय वा द्विचादयः सर्वे वा संस्काराः कृताः, कार्यं न
कृतं, तत्र कार्यकरणात्पूर्वं मुख्यलाभे तमेवोपादाय पुनः संस्का-
रागृह्णत्वा तेनेव प्रधानं कार्यम् । मुख्यसमवे विकलोपादानस्य
वाचनिकस्याप्यन्याय्यत्वात् ।

न च प्रतिनिधित्वागे सङ्ख्यबाधः । इत्याग्नेष्ट्यस्तद्वत्त्वे प्रमाणा-
भावात् । सन्नेऽपि वा यथाशक्ति शास्त्रार्थं सम्पादयिष्य इत्येव
सङ्ख्यपात् । प्रधानादुरोधेन पुनः संस्कारकरणस्य न्याय्यत्वाच्च । यदा

* अस्तङ्गतोऽर्थं यातः मूले स्थितत्वाज्जिघेक्षितः ।

न च सर्वमते हविद्धानिष्पन्नाग्नादिना हविरयोग्यस्य
निमित्तत्वे द्विधवयवनाग्रेऽपि आग्नेन यागपत्तिः । निमित्त-
ज्ञानस्यैव नैमित्तिकानुष्ठानपक्षतया तादृशनाशस्य नित्यतया च
निमित्तत्वानुपपत्तेः । अनुष्ठानपर्वन्यूनावर्जनीयातिरिक्तावयवनाग्रे तु
भवत्येवाग्न्येन यागः ।

तदेवं मौमांसकमर्वादा । याज्ञिकास्तु तां न मन्यन्ते । तेषा-
मयमाशयः । एकदेशनामवदेवैकदेशनाशस्य न निमित्तम् । एक-
देशनाग्रेऽपि पुरोडाशाज्यपयोदधित्वादेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् ।
तस्यैव हविद्धानिष्पेदकत्वेन यावत्सिद्धप्रतीतिपरिमितत्वादेस्तदन-
निष्पेदकत्वात् । तस्याशेषावर्जनीयत्वाच्च । अत एकदेशनाग्रेऽप्य-
वशिष्टस्यैव यागः । होमः परं मध्यापादानकत्वाभावे ह्यवदाना-
सम्भवान् लुप्यताम् । वस्तुतस्तु यावदवशिष्टं तस्यापि हविद्धानिष्पेद-
पादानकत्वं सम्भवत्येवेति होमोऽपि कार्य एव । अत एवावसाधनः ।
ह्यवदाननाग्रे सुभरायतनादवदानमिति । अतश्च यद्यपि मौमांसक-
मत्तं न्यायसिद्धं भवेत्तथापि सत्यतुमितवचनेन तद्वाधः । अग्निष्टुति
सुप्रसन्नो हवन् । कृत्स्नहविर्नाग्रे तु अनेकहविष्कायागिष्टौ कति-
पयहविर्नाग्रे हविरन्तरोत्पत्तिरेव । सर्वहविर्नाश एवाग्न्येन पुन-
रुत्पादितेन* यागः । अतएवापस्तम्बः । यद्यग्नदेवतं हविर्थापद्ये-
तान्यद्द्विविधदेवतं निर्वयेत्, यस्य सर्वाणि हवींषि आग्नेनैतादेवताः
परिमद्याय यजेतेति । यद्यपि योत्तरवाक्ये श्रुतौ च सर्वतमवि-

* पुनरुत्पादितेन वा,—इति भक्तिं युक्तम् ।

अथ यष्टोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

येनात् ॥ दर्शादौ यदा सकलास्य पुरोडाशस्य दधिपयशोरन्यस्य वा हविषः समूर्णस्य नाग्रस्तदा प्रधानानुरोधेन हविरन्तरोत्पत्तौ प्रसक्तायां यस्य सर्वाणि हवींषि नष्टेषु दुर्ध्वेषुरपहरेषुर्वा आच्ये-
नैतादेवताः परिसङ्ख्याय यजेतेति अुतेनाज्येनैव याग इत्यविवादम् ।
अथ हि नाग्रादौनां प्रत्येक निमित्तत्वे वाक्यभेदापत्तेरुत्पन्नहविर-
योग्यत्वमेवार्धमन्त्रद्वेदोतिवन्नचक्षया निमित्तम् । न तु हविरलाभः ।
नाग्राशुल्लेखवैयर्थ्यापत्तेः । अतएवाचुत्पन्नपुरोडाशास्यसम्भवे नाज्य-
निधनं, किन्तु यत्किञ्चिदनियतमतिनिष्ठुपादानमेव ।

एकदेशनाग्रादौ च यदि श्रवदानपक्षोत्तर पाचीस्यस्य कुम्भीस्य वा नाग्रस्तदा भाव्यकारमते तावदश्रवदानस्यैव हविद्वा-
ज्येकार्याभावेऽपि तेनैव यागः । वार्त्तिककारमते तु यावन्निवृत्त-
मौहिपरिमितपुरोडाशस्य, यावद्दुग्ध साम्राव्यस्य च हविद्वाङ्गवि-
नाशमत्वेन पाचीस्यनाग्रेऽपि आज्येनैव यागः । एव तस्मै श्रवदान-
नाग्रेऽपि हविर्नाशाविशेषाङ्गहविरन्तरोत्पत्तिप्रसक्तौ वचनादाज्येन
यागः । भाव्यकारमतेऽपि तादृशविषये आज्येनैव यागो न पुनः
पाचीस्तादवदानम् । मध्यात् पूर्वार्धाच्चावधतीत्यनेन कृत्यास्य याव-
दुपाप्तस्य प्रकृतस्य पुरोडाशादेर्योमध्यादिदेशः तदपादानतया तदु-
परितमभागस्यैवावदेयनात् । तस्य च नष्टत्वेन पुनरवदाने अध्यादेरेवा-
वदेयत्वप्रसङ्गात् । अतस्तच्चापि हविरन्तरोत्पत्तिप्रसक्तावाज्येन यागः ।

अथ हि इडोद्देशेन कर्तृविशिष्टभक्तान्तरविधानेऽपि विशेषण-
विधिबेलायां प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भक्तो यजमानसाहित्यश्च विधीयते ।
कृत्विजां तु भक्तस्य प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन कर्तृमंस्कारकत्वस्यापि
वक्ष्यमाणत्वेनान्तर्पत्वात् प्राप्तिशक्यत्वेन न विधानम् । खत एवा-
नतत्वाच्चाप्राप्तं यजमानसाहित्यं तु विधीयते ।

यदि तु करिष्यमाणकर्मणि दत्ताधानार्थत्वमपि भक्त्येति
विभाव्यते, तदाऽप्यु यजमानपञ्चमत्वग्रहणं यज्ञीपरिसङ्ख्यार्थम् ।
सर्वथा भक्तान्तरे कर्तृपरिसङ्ख्याऽभावाच्च्युवाककान्तेऽपि भक्ते चत्विज-
एव कर्तारः । अस्मिंश्च पक्षे तस्मिन् यज्ञीयजमानयोर्निवृत्तिरसौ-
वर्त्तिगो हविःशेषान् भक्त्यतीति कल्पसूत्रकारवचनादवगन्तव्या ॥
६ ॥ ४ ॥ २ ॥

अर्थसमवायात् ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चिताधिकारे भिक्षे
जुहोति स्तुते जुहोतीति श्रुतम् । तत्र ह्यत्रभेद एवेदमुतैकदेशभेद-
एव ततोभयवापीति चिन्तायाम् । इत्योः बह्वर्चं सति एकदेशभेद-
स्यावर्जनीयत्वेन निवृत्त्यात् निमित्तत्वानुपपत्तेः सर्वभेद एवेदं
पूर्णतादशायां प्रायश्चित्तमिति प्रथमः पक्षः ।

बह्वर्चस्य कतिपयावयवानां पूर्वीभावेऽपि भिक्षमितिप्रतीत्य-
भावात्कपातिकदिक्कृत्वावयवविभाग एव भेदनमतीतेत्यस्य चानि-
त्यत्वेन सर्वभेदनवदेकदेशभेदनस्यापि निमित्तत्वोपपत्तेस्तत्रैवार्थं
होमः । अयं हि भेदनस्य निमित्तत्वेऽपि होमस्य प्रयोजनापेक्षार्या
सक्षिपत्योपकारकत्वज्ञानमात्रं भिक्षकपाक्षसंस्कारार्थः । कपाक्षे हि
भेदनेनोक्तपरिमाणनाधावैतुष्ट्यप्रसक्तौ तत्परिहाररूपः होमेन

वर्धिते, तथापि पूर्ववाक्यवैयर्थ्याद्यापत्तेर्न विहभयत्ववदविहङ्गा सर्व-
नाशस्य निमित्तता ॥ ६ ॥ ४ ॥ १ ॥

अपि वा ॥ यच्च तु त्यागांशयुक्तानि श्रेयकार्याणि, यथा स्त्रिष्ट-
कदादौ । तत्रोत्तरार्धादिनामे उत्तरार्धान्तराभावाद्वशिष्टस्य प्रति-
पत्त्यन्तरगृहीतत्वाच्च ॥ तावच्छेषेण करणम् । नापि हविरन्तरो-
त्पत्तिः । अप्रयोजकत्वात् । किं तान्येनैव समापनम् । उक्तवचनस्य
श्रुतब्रूयनामे द्रव्यापेक्षामात्रेणैव प्रवृत्तेः । याज्ञिकमते तु यदि
प्रत्यन्तदेवतमात्रेण श्रेयं सत्त्वापयेदित्यापन्नास्त्वचनादवधेयम् । अवि-
शेषप्रवृत्तमपि हृदमयेक्षानुरोधात् स्त्रिष्टकत्परमेव । अतस्त्यागांश-
भावादिजादेलोप एव । इदं चोत्तरार्धत्वादिनाऽनेकप्रतिपत्तिविधाने ।
श्रेयमेतानेकप्रतिपत्तिविधाने तु श्रेयैकदेशाविनाशेऽपि अवशिष्टेनैवा-
वयवशः सर्वप्रतिपत्तिकरणमिति धेयम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ १ ॥

निर्देशात् ॥ श्रेयप्रसङ्गादिदम् । दर्शपूर्णमासयोः श्रेयभवाः श्रुताः ।
तपेऽभवे यजमानपक्षमा हर्षा भवयन्तीति श्रुताः कर्तारः । तथा,
प्राग्निषभवे प्राग्निं ब्रह्मणे परिचरन्तीति श्रुतः । चतुर्धाकरणभवे-
ऽपि आदेशास्त्वानाश्वत्थार अतिशः । यजमानभागब्रह्मभागयोस्तावेव ।
शंयुवाककाशभवे तु हविःश्रेयान् भवयन्तीत्याम्नातेन वऽवचने-
नाभ्यर्चयममाख्यावाधेऽपि कर्मकरत्वात् सर्वसिञ्जो भवन्ति ।

न चेऽभवे न्यायप्राप्तिर्निकृपुन श्रवणस्य परिसङ्गार्पणाख्यं पुषाक-
काशभवे तदव्य श्व भवेदुदिति शास्त्रम् । अग्निर्वा प्राप्तिरिति
अमासयजमानमाहित्यस्यैव तत्र विधेयत्वेन तस्य भवान्तरे अतिकृ-
परिसङ्गार्पणाभावात् ।

सर्वत्र दर्शनेन प्रयोगसमाप्तिरेव लक्षणया प्रकृतेऽपि प्रतिपादनात् ।
 अतः सर्वत्राण एवेदं पुनः प्रयोगरूपं प्रायश्चित्तम् । सर्वदाहे प्राय-
 क्षिप्तं यदि वा स्वदानेभ्यो न प्रभवेदित्यापस्तम्बेन सर्वदाहे अव-
 दानापसांसिकदेशदाहे वा पुनः प्रयोगविधानेन तद्विधैकदेशदाहे
 प्रायश्चित्तानुपपत्तेः । अत एवैकदेशदाहस्य परिच्छेत्तुं शक्यतेऽपि
 एतन्मूलभूतश्रुत्यैव तत्र प्रायश्चित्तासम्भवः । तादृगैकदेशदाहे तु
 नाग्राधिकरणव्यापेनाज्येन दध्नाऽवशिष्टेन वा प्रयोगसमाप्तिमात्रम् ।
 एवं सर्वत्राणेऽपि प्रयोगसमाप्तिराज्येन पुरोडाशान्तरात्पत्त्या वा
 द्रष्टव्या ॥ १ ॥ ४ ॥ ५ ॥

यथाश्रुति ॥ दधिपयसोरेकैकस्य नाग्रे प्रायश्चित्तमुक्त्वा, यज्यो-
 भयं हविराभिर्मास्यैर्देहं पञ्चभरायमोदनं निर्वपेदित्याद्यातम् ।
 तत्र च नानिर्मात्रस्य निमित्तता । सर्वदेव कस्य चिद्वृत्तिर्वत्नेन
 नित्यतया निमित्तत्वानुपपत्तेः । अतोऽर्धमन्तर्वेदीति वक्ष्यमाणया
 हविराभिर्निमित्तमिति तावद्विवादम् । अतश्च तद्देवोभयत्रमपि
 उभयपदवैयर्थ्यापत्तेर्लक्षणया निमित्तकोटिप्रविष्टमित्युभयहवि-
 रान्तिरेव निमित्तम् । न ह्येकैकवचनादिवत्ताभुत्वादिकं प्रयोजन-
 मस्तीति प्राप्ते ।

यैकत्वाधिकरणव्यापेनेषितोद्देशविशेषणस्यैव निमित्तरूपोद्देश-
 विशेषणस्यापि विवक्षाऽयोगादिप्रिष्टलक्षणायाद्यैकवचनाद्यनुरोधेनो-
 भयपदानुरोधेन हविरादिपदेषु करणे प्रमाणाभावात् उभयपदस्य
 उभयमपीत्येवं पूर्वगैकैकनाश्रयाप्यश्रयापेक्षया अश्रोतृकर्मण ताव-
 कतयाऽणुपपत्तेरुभयत्र निमित्तकोटिप्रविष्टत्वायोगादेकैकह-
 विनाग्रेऽपि ददं प्रायश्चित्तम् ।

संस्कारोनानुपपन्नः । तस्य चानुपपत्तस्य संस्कारायोगात्सर्वभेदेन
चोपयोगाभावादेकदेशभेदनं एव निमित्तम् । अस्तु वा सप्तमौयं
संस्कार्यत्वपरैव न निमित्तत्वार्थिकाऽपि । न च भिन्नस्य कादा-
चित्कत्वाच्चित्त्यानित्यसंयोगविरोधः । रचन्तरस्य कादाचित्कत्वेऽपि
समीक्षणादिधर्मविधिवदुपपत्तेरिति प्राप्ते ।

भाष्यपयोगित्वे भूतोपयोगित्वे वा तन्मोपधानावश्यकत्वे भिन्नं
कपालमस्य प्रक्षिपति अन्यदुपदधातीति वाक्यविरोधाच्चायं
स्वतन्त्रोद्देशोभिन्नसंस्कारकः । नापि प्रकरणपठितहोमानां तत्-
संस्कारकत्वम् । एतेन प्राकरणिकहोमानुवादेन लौकिकस्य भिन्न-
कपालस्य एवाधिकरणत्वेन विधिराहवनीयवाधेनेत्यपास्तम् ।
होमस्य प्राकरणिकस्य कपालोपधानोत्तरमादन्यदुपदधातीत्यस्य
वेद्यर्थापत्तेः । प्रायश्चित्तसमाख्याऽनुपपत्तेश्च । अत एवेदं कर्मान्तरम् ।
तच्च नैमित्तिकं आरादुपकारकं क्रतुवैगुण्यपरिहारार्थं क्लृप्तत्वेन
विधीयते । अतः सर्वभेदनमेकदेशभेदनमुभयमप्येव निमित्तम् ॥

६ ॥ ४ ॥ ४ ॥

चामे ॥ तथैव यस्य पुरोडाशौ चायतसं यज्ञं वदशो गृह्णाति
यदा तद्भुविः सन्निष्ठते अथ तदेव हविर्निर्वपेदिति श्रुते प्रायश्चित्ते
सर्वपुरोडाशदाहरूपं चाणमेव निमित्तम् । अग्निपात्रे हविषि
एकदेशवाक्यमावर्जनीयत्वात् । न चावर्जनीयत्वात्तिरिक्तैकदेश-
चाणस्यैव निमित्तत्वम् । तस्यैव परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् । न च तद्भुविः
सन्निष्ठत इति श्रवणात् अवशिष्टेन हविषा यागप्रतीतेरेकदेश-
चाणस्यैव निमित्तत्वम् । प्रयोगसमाप्तावेवैवंजायन्तीयकशब्दप्रयोगस्य

नियम प्रति कर्तुः संस्कार्यत्ववादिनः पार्थसारथेर्मते तदायत्ता-
वपि पार्थिकेन विधिना भक्षं प्रति संस्कार्यते उच्यमाने श्रूयमाणे
विधौ कर्तृणामुपादेयत्वादिशेषणविवक्षोपपत्तौ आर्थिकेन विधिना
विशेषणविशिष्टस्यैव कर्तृमुद्देश्यत्वाङ्गीकारेण साक्षित्याविवक्षाऽना-
पत्तिः । अतोऽव मिलितयोरैव होमाभिषवयोरार्थिकं निमित्तत्वम् ।

यदि तु क्त्वाप्रत्ययस्य द्वितीयक्त्वाप्रत्ययान्तपदोपात्तक्रियाया-
मन्ययोगाद्युत्पन्न इत्याभिषवसमानकर्तृकत्वं होम एव विशेषणं,
विशिष्टहोमसमानकर्तृकत्वस्य च भक्षणभावकायामन्वय इत्युच्यते ।
तदा सूतरां विशेषणविवक्षा । इतरथाऽभिषवस्याप्यविवक्षाऽऽपत्तेः ॥

६ ॥ ४ ॥ ७ ॥

पुनराधेय ॥ यथोभावग्नौ अतुगतौ आदित्योऽभुदिषादस-
मिवाद्वा पुनराधेयमेव तस्य प्रायश्चित्तिरिति श्रुतं प्रायश्चित्तं
किमेकैकान्यतुगमेऽपि भवेदुत सर्वान्यतुगतावेवेति चिन्तायाम् ।

उभयत्वस्य निमित्तविशेषणत्वेन लक्ष्यतेऽप्यविवक्षितत्वादेकैका-
न्यतुगमेऽपौर्दं प्रायश्चित्तम् । ॥ च हविरुभयत्ववदेकैकान्यतुगमे
ज्ञातपत्यादिप्रायश्चित्तान्तराजानादङ्गोभयविषयत्वम् । तस्यादित्यो-
दपाद्यभावविषयतात् । न चैवमपि प्रकरणादेवकारयवशात्पुनः-
पदप्रयोगाच्च कर्मान्तरत्वानुपपत्तेराधानस्य शोत्पत्तिवाक्ये सर्वाग्नि-
जनकत्वस्यैव कृतत्वेन विधेयतामर्शानुरोधेन सद्देश्यनिर्णय इति
वाच्यम् । सत्पत्तिवाक्येऽप्यग्नीनामुद्देश्यत्वेनाविषयितविशेषणत्वात् ।
अतएव योगसिद्धाधिकरणन्यायेनाधानस्य प्रत्यग्नि भिन्न एव प्रयोग-
इति प्राप्तेः ।

वस्तुतस्तु लभ्यान्तिरेवाच निमित्तम् । न च तथा अपि
नित्यत्वात् निमित्तत्वात्तुपपत्तिः । प्रकरणादेव हविर्विशेषविषय-
तोपपत्तेः । इतरथा भवन्मतेऽपि दधिपयोविययत्नानुपपत्तेः ।
अतोदोहद्वयनाश एवेदं प्रावृत्तित्तम् । हविःपदमेव लविवक्षितम् ।
अधिकरणं तु हविःप्राप्त्यभावं कृत्वा चिन्तायाम् ।

वस्तुतस्तु । पचद्दोषेऽपि न हविरादिपदे लक्षणा । सर्वेषां
पदार्थानामाख्यातार्थान्वयोत्तरं पद्यात्परस्परान्वयोपपत्तेः । एवं च
विशिष्टस्य निमित्तत्वानादरोनिमित्ततावच्छेदकगौरवमिदं न्यतर-
विवक्षयाऽपि निमित्तमनुपपत्तेरन्यतरपदस्य आधानवाक्यगतपुंस्त्वो-
पात्तुवादेनाप्युपपत्तेः द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥

होमाभिषयः ॥ होमे हविर्धाने यावभिरभिपुत्याचवनीये कृत्वा
प्रत्यक्षः परेत्य मदमि भवत्यन्तीत्यत्र हविर्धानाधिकरणकयावकरण-
काभिषयस्य आहवनीयाधिकरणकहोमस्य प्रत्यग्यमनस्य सदोधि-
करणकत्वस्य च प्राप्तत्वाद्होमाभिषयस्यमानकर्तृकभषान्तरमेवेदङ्गुणा-
दिधीयत इत्युक्तम् । तत्र च होमाभिषयधोः कृतप्रयोजनयोरेव
कर्तृपक्षस्यत्वाच्चिन्तितत्वमिति तद्विशेषणस्यैकवाक्योपादानलभ्य-
वाहित्यस्याविवक्षितत्वम् ।

यदि त्वर्थाधिकं निमित्तत्वं होमाभिषयकर्तृरेवोपादेयत्वान्त-
द्विशेषणं वाहितं विवक्षितमित्याशङ्कते । तथापि प्रयाजशेषाभि-
धारणन्यायेन भवत्य तद्वत्कर्तृनियमस्य वा कर्तृमंस्कारकत्वाद्द्वि-
विशेषणस्येत नद्विशेषणस्याप्यविवक्षा । अतोऽभिषयमात्रकर्त्ता नेद्वादिना
होममात्रकर्तृभिः समवाच्ययुग्मिरपि स भवः कर्त्तव्य इति प्राप्ते ।

श्वयिनोगुणस्य वाजिनवद्यागभेदकत्वावच्छम्भावात् । अभ्युदितेष्टौ ॥
पूर्वदेवताऽपनयविधानाद्यच्छब्दश्रवणाच्च विशिष्य पूर्वयागीयत्वप्रती-
तेर्भावनामाचभेद इति विशेषः ॥ ६ ॥ ४ ॥ ८ ॥

४ प्रत्यामनेत् ॥ तदिदं कर्मान्तरं द्रव्यनाशप्रयुक्तवैगुण्यपरि-
हारार्थत्वेन साक्षाद्याहृतया विधीयते । न तु तत्फलसार्थं तत्प्रदाने ।
तत्फलस्य प्रापयथादेः त्रिष्टविगर्हणनिमित्तकस्य वा साक्षाद्ययागी-
नैवसिद्धेः साधनान्तरानपेक्षत्वात् । न हि द्रव्यनाशे यागशेषः ।
द्रव्यान्तरोत्पत्त्या आत्मेन वा तत्प्रमापनोपपत्तेः ।

न च स्वर्गादिरूपस्य फलस्य वैगुण्ये सत्यशुत्पत्तेस्तस्य साधना-
पेक्षायां सत्य विधानमिति वाच्यम् । तथात्वे तत्कामनाऽभावे तद-
नशुष्ठाने निमित्तमुत्तेः महोच्चापत्तेः । अतोऽपेक्षितवैगुण्यसमा-
धानार्थत्वेनैवास्य विधानम् । अपेक्षा च साक्षाद्ययागस्यैवेति तस्यैव
विशिष्योपस्थितत्वात्तद्वाचकपदकल्पनया वाक्यान्तदङ्गत्वमेव । न तु
प्रकरणात् सर्वाङ्गमनुष्ठानमादेशाद्भ्रमाचान्न वा । अतएव शुभिर्नाशे
निमित्ते प्रयोगान्नापात्येवेदमङ्गं, न ॥ आणनिमित्तकपुन प्रयोग-
व्यप्रयोगवर्धिर्भूतम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ १० ॥

विद्यजित् तु ॥ सत्र प्रकरणे, य. सचायागुरते स विद्यजिता
पजेतेति श्रुतेः सङ्कल्परूपमागूरणं कृत्वा यः सचं न करोति तस्येदं
सचफलार्थत्वेन विधानम् । न तु सचाहृतया । तथात्वे आगूरण-
निमित्तत्वश्रवणवैयर्थ्यात् । न चैव सचाकरणस्यापि निमित्तान्तः-
प्रवेशाद्गौरवापत्तिः । अतः संकल्पभावे निमित्ते नैमित्तकमिदं
फलान्तरार्थं विधीयत इति वाच्यम् । फलान्तरकल्पनापेक्षया
सचफलस्यैव साधनसाकाङ्क्षस्य फलत्वकल्पने साधयान् ।

आयतनेषु सभाराशिवपति इत्युच्यतनवज्जलस्य विवक्षितता-
दाधानस्यैकैव प्रयोगेण सर्वान्श्रुत्यादकलावगतेर्विधेयस्य सामर्थ्या-
नुसारेण सर्वानुगम एवेदं प्रायश्चित्तम् । अतएव दक्षिणाग्नेर्भिन्नयो-
नित्वपक्षाभिप्रायेणोभाविति श्रवणम् । समानशोभिते तु चितया-
ग्निनाग्ने बोध्यम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ ८ ॥

पञ्चशरावस्तु ॥ ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्र चविनाग्ने
आग्न्यादिना समापने प्रसक्ते प्रतिनिधित्वेन साधवात् साम्राज्यानु-
वादेन पञ्चशरावपरिमितौदनमात्रविधानम् । न च वाक्यभेदः ।
पञ्चशरावौदनयोः समानाधिकरणत्वेनाग्नये दातु इतिवद्विशिष्ट-
विधानोपपत्तेः । औदनपदस्य तात्पर्यपादकत्वेन पञ्चशरावमिति
यजुर्गौहिणैवौदनस्योक्तत्वाच्च । ऐन्द्रमिति साम्राज्यस्यैन्द्रदेवताकल-
स्यापि सत्त्वात्तावद्भूतामिति वयाचिकानुवादः । अथ वा तत्तदु-
त्पत्तिवाक्ये इन्द्रमहेन्द्रभेदेन साम्राज्यस्य भेदादैश्वर्यागानुवादेनैव
प्रतिनिधिविधानमिति प्राप्ते ।

सुशक्तपदस्य परशरावस्यानुत्पत्तेर्वज्रगौहिणा सामान्यतो-
द्ध्योपादानेऽपि औदनतादिरूपेणोपादाने प्रमाणाभावात्तात्पर्य-
पादकत्वमङ्गीकृत्यैकैव पदे विशिष्टशब्दाङ्गीकारे च कापि
प्राप्तकर्मानुवादेनानेकविधाने वाक्यभेदानामपत्तेर्वाङ्मभेदापादकमुष्ण-
देव कर्मान्तरमिदं प्रायश्चित्तत्वेन विधीयते । समाग्निष्ठाग्न्यादि-
नैव । अग्नये दातु इत्यत्रापि तु न देवतामात्रविधिपक्षाश्रयणम् ।
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अपि तु भावनान्तरविधिपक्ष एव ।

न चैवमत्रापि भावनान्तरत्वापत्तेर्यागान्तरत्वानापत्तिः । उत्पत्त्य-

याजिन एव वत्सापाकरणसत्त्वाद्भूतम् । अतएव एकपुरोडाशीयाया-
मग्नीषोमीयाभावेऽपि आग्नेयसत्त्वात्काशोपसत्त्वसन्नेनोपाशुयाजेऽपि
॥ चतिरिति प्राप्ते ।

ग्रहवेत्तायामागन्तव्यमित्यादौ उपसत्त्वणाभावेऽप्युपसत्त्वानपा-
याद्वत्सापाकरणाभावेऽपि अन्वाधानपद्याद्भावरूपतत्त्वात्तानपायास्ता-
माध्याभावेऽपि कर्त्तव्यमेव मतम् ॥६॥४॥१॥२॥

प्रस्तरे ॥ सप्त गात्राणां प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र प्रहरणस्य गात्रा-
माहित्यं प्रस्तरस्य न तु होम इत्युक्तं चतुर्थे । तन्म न समप्रधानत्वेन ।
प्रस्तरप्रहरणस्यैव गात्राप्रहरणस्यापि गात्राप्रतिपत्तितया । किन्तु
प्रस्तरप्रहरणे गात्रामाहित्यहृणमेव । मैत्रावरुणस्य इव धनमाहि-
त्यम् । सद्योगेऽप्रधान इत्यनुग्रामनेन गुणत्वावगमादिति प्राप्ते ।

ग्राह्योपे गुणत्ववशेऽपि प्रयाजगोपाभिचारणत्यायेनार्थिक-
प्रतिपाद्यत्वादधिकल्पनेन प्रस्तरवच्छायाया अपि ह्यतार्थत्वाविशेषेण
प्रतिपाद्यत्वम् । अतएव ग्राह्योपे गुणत्ववशमपि प्रस्तरप्रहरणकाल-
प्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तं न तु स्वर्यं तन्मम् । अतद्यावत्ततः ग्राह्यां
विशेषे प्रस्तरप्रहरणं, धौर्गमाश्रीं च । यथाशक्ति प्रयोगे प्रस्तराभावे-
ऽपि गुणत्वापे चेति न्यायेन ग्राह्याप्रहरणम् ॥६॥४॥१॥३॥

इति श्रीमच्छंखदेवहृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य चतुर्थं पादः ।

तच्च फलं यद्यपि न मुख्यमेव स्वर्गादिफलत्वेन कल्पयितुं शक्यं,
तथापि वीतरागां फलेच्छाया सकल्परूपस्य निमित्तस्य सत्त्वेन नैमित्त-
कानुष्ठाने निमित्तमद्वोचापत्तेः । तथापि प्रारब्धाकरणनिमित्त-
दोषपरिहाराय चेधान्वीयास्थाने विधीयते । अतएव सादृश्यफल-
वाचकपदकल्पनयैवाकरणविषयत्वसिद्धेर्न तस्यापि निमित्तान्तः प्रवेशः ।
अतएवैकस्याप्यकरणे अन्ये कर्तार सपाद्यासपाद्यैव वा सचमयोगे-
ऽपि अनेनैव विषयजित्कार्यं इत्येकवचनस्याप्युपपत्तिः ॥६॥४॥१॥

वस्तु ॥ वचने अग्रदृष्टस्य विश्वजित्युक्ते धान्नाद्ये अग्रदृष्टस्यैव
मतमित्युक्त्यर्थमुत्तराधिकारम् । तदुपोद्घातत्वेनेदं विचार्यते । दृश्यं-
पूर्वमासयोर्गर्हिषा पूर्वमासे मतमुपैति वक्ष्येमावाद्यामिति कुतम् ।

तच्च द्वितीयया वस्तुकरणकमवस्थापरपर्यायमतविधिः, रागमात-
मवस्थानुवादेन अनाद्यमनाद्य ससर्पिष्क मतं मतवतीति वचनान्तर-
मातमवस्थानुवादेन वा वस्तुमात्रविधिरिति प्राप्तेः ।

न तावद्वस्तस्य मते हृष्टादिवत्करणत्वं, नापि भक्ष्यत्वेनाग्रदृ-
ष्टत्वं, नापि मासग्रहणित्वेन विना वचनं विषयमे प्रमाणाभावात् ।

अतः पुरा वस्तुनक्तोर्द्विपती अग्नीवातामिति वचनात्तरैक-
वाक्यतात्माभाव गर्हिषा पौर्णमास इत्येतद्व्याप्यपाठाच्च वस्तुप्रातिपदि-
केन वस्तुपाकरणं लक्षयित्वा द्वितीया चेत्त्यभूतलक्षणे व्याख्याया-
भावाद्योद्देशेन वस्तुपाकरणपूर्वकालोपगतान्त्रित्वेन विधीयते, मतं
च प्रकरणप्राप्तमिति न कश्चिद्विरोधः ॥६॥४॥१॥२॥

काश्चयेत् ॥ यद्यपि वस्तुपाकरणं काश्चोपलक्ष्यं न ॥ स्वयमग्नौ
परार्पणात्, तथापि तदभावे कालस्यैव ज्ञातुमशक्यत्वात्साध्याय-

शिष्टान्यादिविधानम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल, पञ्चदशान्याज्यानी-
त्यादिवदममस्तपदाना क्रियाव्यतिरेकेण परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् ।
अतएव प्रकृतमध्यमादिद्रव्योद्देशेन देवतान्तरमात्रविधिरित्य-
पास्तम् । देवतातद्रूपरूपानेकविधौ वाक्यभेदादवस्थ्यात् ।

किं चैव स्याविष्ठादिवाक्ययोर्द्रव्ययोर्द्देशादाक्यभेदः । न चासौ
स्त्रीकृत इति तत्त्वरज्जोक्तं युक्तम् । प्रमाणाभावात् । सर्वत्रैव
तदापत्तेः । किञ्च मध्यमादिषु यच्छब्दप्रयोगेण प्रकृतग्रहणेऽपि
दधिशृततथोक्तदभावान् प्रकृतग्रहणे प्रमाणाभावेनोद्देश्यत्वात्तुपपत्तिः ।

न च तथापि प्रयोगान्तरमात्रस्यैव स्त्रीकारेण कर्मान्तरत्वे
प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । निमित्तस्य विनियोगान्वयित्वस्यैव
यावज्जीवाधिकरणे स्थापितत्वेन प्रयोगान्वयिगुणाभावेन वाजिन-
वदेव तद्वेदात्तुपपत्तिः । अतएवोत्पत्त्यन्वयिनोगुणस्य कर्मभेदकत्वादेव
न वाजिनवदेव भावनामात्रभेदकत्वम् । अतः पञ्चशराववदेव कर्मा-
न्तराख्ये तत्तद्द्रव्यदेवताविशिष्टानि तत्तदाक्यैर्विधीयन्ते । तत्प्रकृति-
भूततत्पुलानाद्यं चेधा तत्पुलान्विभजेदित्यनेन मध्यमादिभावेन
चेधा विभागः प्रयोगात्तत्पातितया विधीयते । न तु देवताऽपन-
यादिः । तथापि कचणपत्तेः । देवतान्तरविधिवत्तेनैव तत्सिद्धौ
अपनपविधिवेद्यया ।

अतएव सत्कारविधिवत्तादेव प्रसिद्धनाद्ये मध्यमा इत्यादि-
यच्छब्दोऽप्यनुवादः । दधिशृततथोक्तं न मन्त्रतोऽप्यधिकरणत्वेन
विधिः । तथापि प्रणीताकार्यापन्नत्वेन सद्यप्यप्यस्यार्थमिद्वत्त्वादभ्युदि-
तोऽप्रकरदस्य-सह अपपत्तौत्येतदाक्यवैद्यपत्तेः । अनेन हि न

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

पञ्चमः पादः ।



अभ्युदये ॥ दशंपूर्णमासयोः, यस्य चविर्निर्दशं पुरस्ताच्चन्द्रमा-
अभ्युदियात् वेधा तप्युलान्निमजेद्ये मध्यमास्तानग्रये दाधे पुरो-
षाग्रमष्टाकपालं कुर्याद्ये सविष्ठास्तान्निन्नाय प्रदाधे दधःखर्ह
येऽपिष्ठास्तान् विष्णवे त्रिविपिष्टाय इत्ये चरं इति श्रुतम् ।
तत्र त्रिविधं तावच्चन्द्रमाभ्युदयावच्छिन्ने* प्रारम्भ इति वक्ष्यते ।
य च त्रिविधस्याभावेन दशंखेत्यपि सिद्धमेव । नैमित्तिकं पुनरप्य
कर्मान्तरं किं वा गुणान्तरयुक्तं तद्वेतिचिन्तायाम् ।

वाक्यभेदापादकगुणात्कर्मान्तराण्येवाथ श्रीणि तत्तद्वाक्यै-
र्विधीयन्ते । न सन्मवादयो देवता दाहलादयस्तदुणा मध्यमादीनि-
द्रव्याणि अष्टाकपाललादयस्तद्वर्मादधिग्रह्यतयोरधिकरणत्वं चरत्वं
चेत्यनेकार्थविधानं प्राप्तौ कर्माणि सम्भवति ।

न चाष्टाकपालस्याग्नेये प्राप्तत्वेनाविधानं, तत्र प्राप्तत्वेऽप्यैन्द्राग्ने
अप्राप्ततया वियावश्यकतात् । न च दाधादिपदानां शौगिकला-
सामानाधिकरण्यादेवाऽदि† पदार्थैस्त्वथोपपत्तेर्दाहलादिगुणवि-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । चन्द्रमोऽभ्युदयावच्छिन्ने, इति तु
भविष्युमुचितम् ।

† विधानावश्यकतात्, इति तु भविष्युमुचितम् ।

‡ देवान्यादि,—इति भविष्युमुचितम् ।

वस्तुतस्तु स्त्रीकारे प्रमाणाभावात्पञ्चशराववाक्येऽपि चेद्देवतो-
द्देशेन न्यत्तचे नैमित्तिकपञ्चशरावौदनरूपैककारकविधानापत्तेः ।
प्रकृते उद्देश्यानेकत्वाङ्गीकारे च तत्र विधेयानेकत्वस्य वारयितुम-
शक्यत्वाद्ध्योद्देशेन देवतामात्रविधिपञ्चानुपपत्तेर्द्रव्यदेवताविशिष्टभा-
वान्तरविधिपक्षेणैव सिद्धान्तोपपत्तिः ।

न चास्मिन्नपि पक्षे उत्पत्त्यन्वयिनोऽगुणस्त वाजिनवक्ष्यमभेदक-
त्वापत्तिः, भावनामात्रभेदकत्वेऽपि वा पञ्चशराववाक्येऽपि तदा-
पत्तिरिति वाच्यम् । यच्छब्देन पूर्वपरामर्शेन पूर्ववागीयत्वोपस्थित्या
द्यागान्तरत्वप्रमाणकत्वानुपपत्तेः । अतएव वाक्यभेदपरिहारार्थं
परभावनाभेदमात्रमभ्युपगम्यते । वाजिनपञ्चशरावादौ तु तदभा-
वाद्यागान्तरत्वमिति विशेषः ।

अतएव धर्मियाहकप्रमाणेन यागैकत्वेऽवधारिते पूर्वद्रव्यावरुद्धे
तस्मिन् द्रव्यान्तरयोर्दधिपक्षयोर्निकल्पेन समुच्चयेन वा निवेद्या-
द्योगान्तयोरेव तत्तद्वागीययोरेव विधेयभावनाविशेषणत्वम् । अतएव
द्रव्यदेवताविशिष्टभावान्तरविधानेऽपि पूर्ववागीयद्रव्याणां मध्यमा-
दीनामितद्भावनां प्रत्युपादेयत्वाच्च लौकिकमध्यमादियहणप्रसक्तिर्न
वा लौकिकदध्यादियहणम् । भवदुनरीत्येव सहजाधिकरणत्वयो-
रनुपादत्तेन ममाण्यविधेयत्वात् ।

वस्तुतस्तु सावित्रादिप्रकृतिकपुरोडाशेन दध्यादेः यज्ञं यपणा-
पत्तेर्न सहजप्राप्तिरिति तदधिप्रावण्यक एव । दध्यादिना च यज्ञ
यपणविधानात्तदधिकरणत्वं परमगुवादः । यथैवा न लौकिकप्रहणम् ।
किञ्च चेधा तत्पुण्यान् विभवेदित्यप्यपनयविधिनादप्ययस्येति-

निष्पद्ये त्रिविधिष्टाय श्रुते चरुं, ये स्यविष्टास्तानग्रये सनिमित्त-
 ष्टाकपालं, येऽष्टविष्टास्तानिन्द्राय प्रदाये दधस्वरमिति वचनेन
 विहितायां पशुकामेष्टावपि चापनयविध्यभावादेव कर्मान्तरम् ।
 यच्छब्दस्तु लोकप्रसिद्धानुवादकतयैव कथञ्चित्तत्र व्याख्येयः ।

अतश्चापनयविधिरेव पूर्वदेवतासम्भवं पूर्वयागानां अपनयस्तेषां
 देवतान्तराकाङ्क्षोत्थापनद्वारा तत्र देवतान्तरसम्भन्धमुपपादधमर्मा-
 न्तरत्वं प्रतिषध्नाति । प्रकृतानामेव च मध्यमादौर्णा दधिपयोष्यस्य
 भावनान्तरे उपादेयत्वमापादयति । यद्यदृष्टीतं हविरभुदिद्यादेवैव
 अतश्च यदि दृष्टीतं हविरभुदिद्यादयो तर्हि एतानेव तण्डुलान्-
 सुकलौक्यताम् दधि यथैवेत्यादिलिङ्गाक्षयमर्थो जिज्ञायते । तेन
 मध्यमादिभेदेनाग्नेयस्य वारचवमावृत्तिः । दधिपयोष्यागयोस्तु
 स्यविष्टाणिष्ठमाभ्याग्नेयाभ्यासेन । सह अपयतीति वाक्याच्च अपण-
 मपि तेषां समप्रतिपन्नदेवताकानां सहेव ।

अतएव दधिश्रुतयोः अपणाप्राप्तावपि साहित्यविधिन्ययातु-
 पपत्तयैव अपणम् । आद्यासाहित्यवग्नेन तत्प्रहरणवत् । साहित्यं हि
 केनचिदावग्रकम् । तत्र समप्रतिपन्नदेवताकलात्प्रदाववेत्तायां तेन
 तदावग्रकत्वे अपणवेत्तायामपि तस्यैव साहित्यप्रतिधोगिकत्व-
 कल्पनात् । अतश्चाभुदितेष्टिर्न कर्मान्तरमपि तु निमित्ते नैमित्तिकं
 तद्यागानामेव भावनान्तरं सकाले क्रियमाणदर्शप्रयोगात्तम् ।
 तस्यैवाकाक्षप्रारम्भनिमित्तदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तम् । अकाल-
 प्रारम्भस्य दोषजनकत्वं सामान्यमुखेन । अथैव वा वि वा एन प्रजघा-
 यशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भात्यस्य यद्य हविर्निक्षतमित्यादिवाक्य-

निर्णीयते । तथा हि न तावदत्र तण्डुलानां मध्यमादिभावेन
येषां विभागोविधीयते तस्य मध्यमादिवाक्यैरेव प्राप्तत्वात् ।

न च मन्त्रे चिषेष्टितण्डुलवत्पुरोडाशादिप्रकृतिलेनापि लोक-
विद्वानामेव मध्यमादीनां तण्डुलानां शास्त्राप्तो प्रयोगान्त-
र्पातिविभागविद्वान् विधिर्यवानिति वाच्यम् । लोकविद्वन्मध्यमादि
ग्रहणे तण्डुलप्रकृतिभूतमौद्भिप्रस्कारकनिर्वापमाप्नुभावेन महारात्र-
एव हवींषि निर्वपेदित्यनुवादादनुपपत्तेः । मीहिषासेवावश्योपा-
देयतया विभागस्याप्ययं प्राप्तत्वात् । यत्र अपणसत्वेन चिषेष्टिन्याया-
भावाच्च । अतस्तेषां तण्डुलमिति पदद्वयमानर्थक्यमिषा प्रकृत-
द्विपरमहीकृत्य तस्यापरित्यक्तवागान्वयस्यैव प्रकृतदेवताभ्योऽप-
नयोविधीयते । आनर्थक्यमिषा च लक्षणापि न दोषः । तदपनये
च प्रकृतदेवतानां वागसम्बन्धोऽप्यपनीतो भवति ।

न चायमपनयोऽपि नैमित्तिकदेवतान्तरविधिवत्त्वादेव सिद्ध-
इति विधिवैयर्थ्यम् । एतद्विध्यभावे पूर्ववागस्य पूर्वदेवताऽवरुद्धतया
देवतान्तरानुपपत्तेः न च नैमित्तिकदेवतान्तरस्य तद्विशिष्टभाव-
नान्तरस्य वा विधानात्तु उपपत्तेः । नैमित्तिकस्य हि निरवकाशतया
नित्यबाधकत्वं वक्ष्यते । कर्मान्तरविधानेनैव च सावकाशस्योपपत्तेर्न
निरवकाशता । अतएव यत्र कर्मान्तरविध्यवशतः प्रसक्तान्तरप्रति-
तत्तत्तत् फलचममादौ निरवकाशेन नैमित्तिकेन नित्यापनया-
भावेऽपि नित्यस्य बाधः ।

अत एवापनयविध्यभावादेव पञ्चशराववाक्ये कर्मान्तरम् । यः
पशुकामः स्यात्सोऽन्नावास्यामिष्टा वत्सानपाकुर्यात् ये मध्यमाह्वा-

उपांगुयात्रे ॥ तथैवोपांगुयात्रद्रव्यस्याप्यप्यपनयोऽस्ति न वेति
चिन्तायां, तदुक्तपक्षमप्योपलक्ष्यते प्रमाणाभावाद्देवतान्तरसंयोगा-
भावाच्च नापनय इति प्राप्ते ।

तदुक्तपक्षस्य विवक्षितत्वे दधिद्वयतयोर्द्विविधानुपपत्त्याऽधि-
करणत्वापत्तेः सद्यः उपयतीति वाक्यवैधर्ष्यापत्तेरेव तदुक्तपक्षस्य
हविःपरत्वावभाषादालम्ब्यपनयः । देवतान्तरसंयोगाभावाच्च-
ोपांगुयात्रोक्त्युच्यते । प्रजापतिविधिरपचारविषयत्वात् नैव प्रवर्तते ।

यत्तच्च भाष्यकारेण पञ्चान्तरमुक्तं, विभज्येदित्यनेन नापनय-
विधिः, किं तु पुनर्वागीय हविर्वैष्णवीभ्योऽप्युपपत्त्यादिति सामान्यतो-
विभागकपदात् उपांगुयात्राज्यवाधारण्येन विधीयते । अपनयस्य
पूर्वदेवतनामपत्तिः । तच्च विशेषवचनाद्व्याप्तान्तराणां व्यवसायामपि
आज्यस्य सामान्यवाक्यादेव चिन्तोऽपि दानमिति । तदपनयविध्यभावे
ग्रहणविरुद्धेण प्रमाणाभावात्सामान्यवाक्यस्यापि कर्मान्तरविषयक-
सामान्यविधिनापनोदयेषितम् ।

अमुं वा कर्मान्तरे सामान्यविधिवैधर्ष्यापत्तेरेव तथा । सर्वथा
आज्यस्यापि पूर्वदेवतापनयः । न सर्वं प्रजात्रादिद्रव्यस्यापि तदा-
पत्तिः । अत्राभ्युदयकाल्योनकर्मशरत्वेन निमित्तत्वेन वक्ष्यमाण-
माताकुम्भकर्मवन्निर्दिविषय इव देवतापनयस्याज्यस्योपांगुयात्रो-
पादेनैव हृदयारम्भाभावात्तदोपद्रव्यस्यापनयानुपपत्तेः ।

इदं चोपांगुयात्रद्रव्यस्यापनयाभिधानं आह्वयमात्रं । यद्यप्य-
पनयन् आह्वयद्रव्यान्तरेषोपांगुयात्रस्य सन्नतिः तदोक्तं आह्वयमिति
हर्षेणमात्रादप्यप्यपि उपांगुयात्रविधानादवयवकम् । दातृमित्रं

प्रेषादवगन्तव्यम् । एवञ्चातञ्जनाभ्यासदर्शनं , यदि विभीषादभि
मोदेयतीति महाराज एव हवींषि निर्वपेत्कस्त्रीकृतैस्तण्डुलैरुपासीत
अर्धं दधिहविरातञ्जनार्थं निदध्यादर्धं ॥ यद्यभ्युदियात्तेनातश्च
प्रचरेत् यदि न प्रातरेवेन माह्वाणान् भोजयेदित्यकर्मान्तरे
उपपद्यते । विभीषात् प्रकृते । महाराजे चन्द्रोदयात् पूर्वम् ।
उपासीत प्रतीचेत । आतञ्जनार्थं स्वकालक्रियमाणदर्शार्थदध्या-
तञ्जनार्थम् । अर्धं न, किं तु तदभ्युदितेष्टावेव विनियुञ्जीत, न
चेत् साध्याययान एव । तेनातञ्जनार्थनिश्चितेन । एतेनातञ्जनार्थ
स्यापितेनैवेति तत्त्वार्थः ।

तद्यदि कर्मान्तरं स्यात्तदा तेनाकालप्रारम्भनिमित्तदोषपरि-
हारादर्शार्थमुत्पादितेन दध्ना कर्मान्तरकरणाद्युपपत्तेः, स्वकाल-
क्रियमाणदर्शस्यैव तेन करणापत्तेस्तत्र हविरन्तरोत्पादामसक्तौ
तच्चातञ्जनाप्रसङ्गेरर्थविद्यनुपपत्तिः । कर्मान्तरे च दध्यन्तरोत्पाद-
संस्कारविभिष्टस्योत्पादनपत्तेर्दर्शार्थोत्पादितस्य दध्नः प्रसक्त्यभावा-
दर्धविधानानुपपत्तिः ।

यत्तु मूले कर्मान्तरत्वपक्षे अधिकरणत्वेन दधिपचसोर्विधाना-
सौक्तिकलेशसंज्ञातस्य दध्नोऽपचपत्तेर्दर्शोत्पादितस्य प्रसक्त्यभाव-
इत्युक्तम् । तत्तद्वदप्रपत्तितीत्यस्य वैवर्ण्यापत्तेस्तत्त्वत्वेन हविष्टेनैव
विधानस्यावश्यकतादुपेक्षितम् । सिद्धान्ते तु प्रायश्चित्तस्य दर्शत्वा
नपायादेष्वेव सर्वस्य दध्नः प्रसक्तौ स्वकाले क्रियमाणदर्शेन च
दध्यन्तरोत्पादगार्थमातञ्जनप्रसक्तौ अभ्युदयशङ्कायां निमित्ते आतञ्ज
नसाधनत्वेनार्धमात्रविधिमुपपद्यते । अर्धान्तरस्य चापदिवाभ्युदि-
तेष्टौ प्राप्तत्वादनुवादोविधिर्वैतन्यदेतत् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १ ॥

विहितत्वेन तत्र देवतान्तरसंयोगाप्रवृत्तेः । यथैव हि फलं न भक्षयेदित्यादिनिषेधा अवयवावयविभाधारण्येन प्रवर्त्तन्ते, एवमप-
नयात्मकोनिषेधोऽपि । यथैव च कृष्ण दद्यादित्यादिविधयोऽव-
यविन्येव प्रवर्त्तन्ते, एवं देवतान्तरसंयोगोऽपि । अतश्च तूष्णीमेवा-
वग्राह्योन्निर्वाप । याज्ञिकानां पदार्थैकदेशस्याप्यार्थिकविधिविहित-
तमङ्गीकृत्य वैकृतीभ्य एवानुतिष्ठन्ति ॥ ६ ॥ ५ ॥ ५ ॥

साक्षात् ॥ किमिदमभ्युदितेष्टिः संनयत एवोतासन्नयतोऽपीति
चिन्तायां, द्रव्योद्देशेन देवतामात्रविधिपक्षे यद्यपि द्रव्यसाहित्यम-
विवर्त्तितं, तथाप्युद्देशानेकत्वादेवैतत्पञ्चापरितोषाद्भावान्तरविधिपक्षे
च तद्विशेषणयोर्दधित्वाविधयो* इदृताण्डिपक्षे च साहित्यस्य विव-
र्त्तितत्वादिधेयसामर्थ्यानुरोधेन सन्नयन्याच* विषयत्वमिति प्राप्तिः ।

न चेदम्येन शिष्टा इति न्यायेनाप्राप्ताविशेषणस्यैव कस्यविशे-
षणविधिविधेयत्वेन द्रव्यसाहित्यस्य तत्तद्भागसाहित्यवशेनैव प्राप्ततया
विशेषणविध्यकम्पनादविवर्त्तितत्वेनासन्नयतोऽपि अभ्युदितेष्टावधि-
कारः । अतयेन्द्राग्रस्याष्वौषधद्रव्यकलाग्न्यादिभेदेनाग्नेयवदावृत्तिः ।
तथापि सद्यः अपयतीति वचनेनाग्नेयेन्द्राग्रहविधोः सद्यः अपये
विहितेऽष्टाकपास्तत्वादादशकपास्तत्वाविरोधे मुख्यत्वाद्वाष्टाकपास्त-
त्वेनानुपपत्तेः तयोऽप्यष्टाकपास्ता एव कार्याः । अथवा आद्य एवाष्टा-
कपास्त उत्तरौ ऋणस्त एव सद्यः ॥ ६ ॥ ५ ॥ ६ ॥

साम्युत्पत्तौ ॥ यदि सत्राय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठेरन्तोममपभज्य

* सत्यत्रेत्यनेन वातः । सन्नयनमात्र, - इति तु गमोपोधं प्रतिभाति ।

तु पौर्णमास्यामेवोपाश्रुत्याज इत्यधिकरणं कृत्वा चिन्तया । चयो-
दशमावास्यायामिति चावयुत्थानुवादः । एतद्वशादेवमावास्यायां
विकल्प इत्यपि गुरवः ॥ ६ ॥ ५ ॥ ९ ॥

निहस्ते ॥ यस्य हविर्निहस्तमिति अवशाच्चिर्वापोत्तरकालीन-
चन्द्राभ्युदयस्यैव निमित्तत्वादमावास्यायां च सूर्योदयात्प्राग्नेवेष्टा-
रम्भविधानाच्चिर्वापात् प्राक् चन्द्राभ्युदयज्ञानेनेदं प्रायश्चित्त-
मिति प्राप्ते ।

हविरभ्युदियादित्येतावतैव निमित्तत्वपर्यवसानेन निर्वापपक्ष-
स्याविवक्षितत्वादभ्युदयावच्छिद्यदिप्रारम्भस्यैव निमित्तत्व लाघवात् ।
पौर्णमास्यां च तस्य नित्यत्वादेव निमित्तत्वानुपपत्तेः परिशेषादेव
हर्षविषयत्वम् । अतश्च निर्वापात् प्रागपि प्रकृतमात्रेण प्राय-
श्चित्तम् । अतएव यद्यद्विहीतं हविरभ्युदियादिति क्षिप्रमभ्युप-
पद्यते ॥ ६ ॥ ५ ॥ ९ ॥

अनिहस्ते ॥ कर्मप्रवृत्तिमात्रस्य निमित्तत्वेऽपि नैमित्तिकोदेव-
तापनघण्टाण्डुलस्यहणानण्डुलावस्थायामेव कर्तव्यः, पूर्वं ॥ प्राहतीभ्य-
एव निर्वापादि कार्यमिति प्राप्ते ।

तण्डुलस्यहणस्य विवक्षितत्वे दक्षिणघण्टोरपमथाभावेन देवतान्तर-
सम्बन्धानापत्तौ सऽहं अप्रवृत्तीतिवाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्य हविर्मात्रोप-
सक्तत्वात्पूर्वमभ्युदये वैहतीभ्य एव निर्वापादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ९ ॥

विनिहस्ते ॥ अर्धनिहस्ते चन्द्राभ्युदये जाते अवशिष्टाः सुष्टयो न
तावत् प्राहतीभ्योनिर्वर्तव्याः । निमित्तत्वेन नैमित्तिकस्यापनघण्टा
प्रवृत्तौ बाधकाभावान् । नापि वैहतीभ्यः । पदार्थैकदेशस्था-

वस्तुतस्तु निमित्तभेदस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्छास्त्रान्तरन्यायेनेक-
एव विश्वजिदाकाशद्वयेन विधीयत इति नागूरुणविश्वजितोऽस्य भेदः ।
प्रवृत्तस्य विश्वजिदुताप्रवृत्तस्येति विचारस्त एतदचनाभावं कृत्वा
चिन्तयेति श्रेयम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ ७ ॥

द्वौचा ॥ सोमे एका द्वौचा तिलोद्वौचेत्येवं बहवोद्वौचापचाः
श्रुताः । तत्र सोमे द्वादशद्वौचापच एव । द्वादशरात्रीर्द्वौचितोऽर्चति
धनोतेति विहितस्य भूतिपदवाच्यदक्षिणाद्रथार्जनानुक्कल्यादाद्भा-
रूपस्य भूतिवृत्तस्य पचान्तरेष्वममवात् । अतोऽन्ये पचाविकृतिः
विषयाः एकं कृणोत इत्यादिवदनुवादा इति भाष्यकाराभिप्रायः
वार्तिककाराग्रयणस्य ~~विश्वजितोऽस्य भेदः~~ इति शब्द-
गदित्वाद्योगात्सर्व एव विधेय इति तावदविवादम् । प्रकरणानु-
रोधाच्च ज्ञानेकेषामुत्कर्षकत्वेना । तद्वत्सर्वेभ्यः भूतिवृत्तवाक्यस्य
पाक्षिकत्वकल्पना । द्वादशरात्रिश्चोवा द्वौचापरिमाणमाचपरः ।

वस्तुतस्तु लक्षणाऽपीयत्र विधौ, द्वौचितकर्तृकभूतिवचनस्यैव
पक्षप्राप्तस्य प्रयोगमध्ये अत्यन्ताप्राप्त्यैव वा विधेयत्वात् द्वादशरात्रि-
शब्दस्यानुवादलोपपत्तेः । अतोऽनेन पाक्षिकत्वकल्पनाऽपि । द्वौचा-
पचाणामेव परं ग्रीक्षियववदिकल्पः । अस्तु वा तस्य विधेयत्वेऽपि
लक्षणा, तथापि न दोष इति ॥ ६ ॥ ५ ॥ ८ ॥

द्वादशाहम् ॥ द्वादशाहे द्वादशरात्रीर्द्वौचितः स्यादिति वाक्येन
यवमयशरितिवद्द्वादशद्वौचाकल्पस्यैव नियमनाच्च विकल्प इति
प्रत्युदाहरणमात्रम् ।

अतएव षट्चिद्दशो वा एव यद्वादशाह इति लिङ्गं उपपद्यते-

विश्रजिताऽतिरात्रेण सर्वश्रोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदमद्विणेन यजेर-
न्निति युतम् । तत्र विश्रजिदय सोमक्रयोत्तरमुत तत पूर्वमपि
उत्थाने भवेदिति चिन्तायाम् ।

यद्यपि त्यागपरपर्याय व्युत्थानमात्रं निमित्तं, न तु मामि-
पदवाच्यार्थत्वमपि विशेषणं, नापि सोमक्रयः, तथापि सोम-
विभागस्यापि विश्रजिदङ्गत्वेन विधेयत्वात्पुनराधानवदेव नैमित्तिक-
कल्पपर्यालोचनया सोमक्रयोत्तरमेव विधीयते । न हि पूर्वं
सोमोऽस्ति, येन सोमविभागरूपमङ्गमसुधीयेत । न च बौधायनादि-
कल्पपर्यालोचनया पूर्वमपि सोमस्य सत्त्वादिभागोपपत्तिः । त्रिकेह-
सोमस्यैव क्रवात्पूर्वमुपकल्पनेन तस्मिन् वज्रमानस्यत्वाभावात् । अतः
सोमक्रयोत्तरमेव व्युत्थाने विश्रजिदिति प्राप्ते ।

नात्र विभागविधिः, ससृष्टद्रव्याणां व्युत्थाने द्रव्यविभागस्थार्थ-
प्राप्तत्वात् । अतएव सोमपदं ससृष्टवस्तुमात्रपरम् । अतश्च सोममप-
भज्येत्यस्यानुवादत्वात् विश्रजिन्नात्र नैमित्तिक सोमक्रयात्पूर्वमपि
व्युत्थानस्य निमित्तस्य सत्त्वात्कर्त्तव्यमेव ।

किं च यद्यपि विभागोविधीयते, तथापि तस्मादृष्टविधया
विश्रजित्यारादुपकारकाङ्गत्वाच्चावस्थं क्षीतस्यैव स्त्रस्यैव वा सोमस्य
विभागः । किं ॥ सौक्तिकस्यैव सचाष्टमन्त्रिमोचस्य कक्षचित्सोमस्य
प्रत्येकं विभागः । अतश्च तादृशनैमित्तिकस्य पूर्वमपि सत्त्वावद्विशेषः ।
अथ विश्रजिदङ्गत्वात्कर्मन्तरं स्त्रर्गार्पणविश्रजिदपेक्षया आगूरणविश्र-
जिदपेक्षयाऽपि । तयोस्त्वेतदपेक्षया कर्मन्तरत्वे चम्भाय प्रकरण-
न्तरं च प्रमाणं बोध्यम् । एतत्फलमथागूरणविश्रजिददेव द्रष्टव्यम् ।

दृश्यामष्टकाशब्दप्रयोगे हेमन्तशिग्रिरयोश्चतुर्णामपरपचाणामष्टमी-
ष्वष्टका इति चतुर्व्यपि तदष्टमीषु प्रयोगेण माधुत्तराष्टमीपक्ष-
एव प्रमाणाभावात् । द्वादशपौर्णमास्यो द्वादशाष्टका इति श्रुत्यन्तरे
सर्वत्रैव प्रयोगाच्च । अतस्तैश्चुत्तराष्टम्या अपि तत्त्वानपाद्यासैश्या-
एव पौर्णमासीपक्षेन ग्रहणात् तस्याः पुरस्ताच्चतुरशे एकादश्या
दीचेति प्राप्ते ।

दृष्टव्यवहारे एकाष्टकाशब्दस्य माधुत्तराष्टम्यामेव प्रयोगात्त-
स्याय स्रवस्तरपञ्जीलेनोपक्रमे श्रुतत्वात् माधुत्तराष्टमीश्वकर्माङ्ग-
देवतायाश्च, यां जनां प्रतिगन्धन्ति राशिं धेनुमिवायतीम् ।
स्रवस्तरस्य या पञ्जी वा सो अष्ट सुमङ्गलीति तन्मन्त्रे स्रवस्तर-
पञ्जीलेन बद्धीर्तनात् । माधुत्तराष्टम्या एव एकाष्टकात्वप्रतीतेस्तस्यां
कथमन्यत्वनुरोधेनोपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वेन च माध्या एव पौर्ण-
मासीपक्षेनाभिधानात्ततः पुरस्तादेकादश्यां दीचेति सिद्धम् ।

अतएव भर्गोऽप्यवमर्षवाद् एवं व्याख्येयः । यद्यपि दोषान्तरा-
भावादेकाष्टकैव दीक्षायां प्रशङ्गा, तथाप्यार्तत्वव्यक्तत्वात्तन्मन्त्रकृत-
रूपदोषवशात्तामतिश्रमापि वैज्ञेय परं प्रशङ्गा, माघेकादमी ॥
तदपेक्ष्यपि प्रशस्ततरा । एकाष्टकाया द्वादशदीक्षोत्तरपक्षोद्ग-
दिनख्यायाः कथमन्यत्वाऽनुग्रहीतत्वादिति ॥ ६ ॥ ५ ॥ १० ॥

दीक्षाकालस्य ॥ सोमे दीक्षितो न जुहोतीत्यादिना पुरुषार्था-
नामग्निहोत्रादीनां कल्पवृत्तेन पर्युदास प्रतिषेधो ॥ दीक्षितस्य
श्रुतः । अवसृजे च हते दीक्षामुक्तिः । तद्यदि देवादिना कारणेन
सन्ध्यातः पूर्वैकियमाणावसृज्यस्योत्कर्षेनादा कालेऽग्निहोत्रं कर्त्तव्यमेव ।

त्यामां दादश्वत्स प्रमाणान्तरभिद्वत्वाद्दीचा अपि दादश्वेति गमयति ।
तथाभीषध एव दीचाभिरिति दीचावज्जलं विधाय दाभ्यां लोमा-
वधन्ति दाभ्यां त्वचं दाभ्यामसृग्दाभ्यां मांसं दाभ्यामस्थि दाभ्यां
मज्जानमिति तदाव्यशेषे षट्द्विकानुक्रमणमपि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ८ ॥

पौर्णमास्यां ॥ गवामघने, एकाष्टकार्वा दीर्घेरन्नेषा वै संवत्सरस्य
पत्नी षडेकाष्टका इत्युपक्रम आरभ्य वा एते संवत्सरस्याभिदीचने
षडेकाष्टकायान्दीचन्ते, अथ वा एते संवत्सरस्याभिदीचने षडेका-
ष्टकायां दीचन्ते, अपो नाभिनन्दन्तोऽवभृथमभययन्तीत्यनेन तत्र
दोषानभिधाय, शिषापौर्णमासे दीर्घेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य
षड्विंशपौर्णमासः तस्य न काचन निर्या भवतीत्यनेन चैषां सुत्वा,
चतुरशे पुरस्तात् पौर्णमासौ दीर्घेरन्नेषामेकाष्टकार्वा क्रयः सम्पद्यते
तेनैकाष्टकां न च्छंवद् कुर्वन्तीति श्रुतम् ।

आर्त्तं दुःखयुक्तं ग्रीतात्, अर्त्तं अपमपराहृत्तार*, अपोनाभि-
नन्दन्ति ग्रीतादेव, निर्यां दीपः, च्छंवद् रिक्तम् । अत्र कर्त्ति-
शयसागून्वायेन सर्वमिदमेकं वाक्यमिति तावद्विवादम् । अतश्चतु-
रश इत्येव विधिः पयोहीमन्यायेन । तत्र च पौर्णमासीवाक्यशेषे
चैषाः स्तुतत्वाच्चेत्येव ।

न च वाक्यशेष एवोपमक्रमोपसंशारयोरेकाष्टकायामाप्नुत्तरा-
ष्टमीरुपायाः परामर्शात्तथाः क्रयसम्पत्त्याऽनुष्ठाद्यन्तोक्तं माद्येव
पाद्येति वाच्यम् । अष्टकाग्रन्दस्य कर्मविशेषनामतया तत्काश्चनेना-

* पाठोऽयं न समीचीनः । अपमपराहृत्तार, -इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

तदकरणे प्रत्यवायादि । अतो ऽपशुकासखैव समवेऽधिकारवद-
दौक्षितस्यैवाग्निहोत्रादावधिकारो निषेधपक्षेऽपि श्रुतितो भवति ।

यदा तु दौक्षितो ॥ जुहोतीत्यस्याग्निहोत्रादिविधेकवाक्यतया
पर्युदाससमग्रीक्रियते, तदा स्पष्ट एव दौक्षितस्य तथानधिकारः ।
अतश्च मुख्यकालेऽनधिकारात् गौणकाले करणममाशङ्क्यम् । एवं
देवादिनाऽवभृषोत्कर्षेऽपि दौष्टावत्यस्य कथमप्यविशेषात्मुख्य-
कालेऽनधिकारस्य तुल्यत्वेन न गौणकाले प्रतिहोमकरणम् ॥
६ ॥ ५ ॥ १९ ॥

प्रतिषेधश्च* ॥ कृते ऽवभृषे यद्युदवधानीयोत्कर्षो देवादिना
भवेत्तदा काले प्राप्तेऽग्निहोत्रहोम एव कर्तव्यः । तदकरणे वा
प्रतिहोमः कार्यः । दौष्टाया अवभृषेणोन्मोक्षितत्वात् । यत्तु एतया
पुनराधेयसंमितयेद्वाऽग्निहोत्रं जुहोतीति, वषणं, तत्प्रकरणान्तर-
न्यायात् होमाङ्गतयोदवधानीवेष्टङ्गतयेव वा कर्मान्तरविधायक-
मिति प्राप्ते ।

निषेधप्रतिषोभितेनाग्निहोत्रादेरुपस्थितत्वात्तदपेक्षितवधिसम-
पकलेनाप्युपपन्नौ कर्मान्तरविधायित्वानुपपत्तेर्दोषोन्मोक्षेऽपि उदव-
धानीयेष्टिप्रतीक्षाया आवश्यकत्वात्पूर्वदेवानधिकाराच्च प्रति-
होमादिकरणम् । यदा तु दौष्टा सञ्जाता पक्षेति दौक्षित इति
श्रुत्यात्मा हस्तदौक्षोत्पन्निकन्मेव प्रतिषेधप्रयोजक रूपमाश्रीयते,
तदा दौष्टामावेऽपि सर्वदा निषेधप्रमत्तौ उदवधानीयाया अवधि-
समव्याहतमेवेति न तदुत्कर्षे प्रतिहोमादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ १९ ॥

* प्रतिषेधात्,—इति भाष्यएव पाठः ।

धावन्तं कालं शास्त्रवशेन दौचासुदृत्तिः, तावत्कालं न जुहोतीति प्रतिषेधशास्त्रार्थविधारणादिति प्राप्ते ।

काललक्षणायां प्रमाणाभावाद्दोचैव निषेधावधिः । तस्याद्या-
निरुक्तत्वाच्च कर्त्तव्यमेवाग्निहोचादि ॥ ६ ॥ ५ ॥ ११ ॥

तच्च प्रतिहोम ॥ दौचायां सत्यां सोमाद्भुत्वेन अग्निहोचप्रति-
षेधेऽपि अग्निहोचवाक्ये दौक्षितमिच्छत्य कर्त्तृस्वायुते काले तद-
करणमिच्छितप्रत्यवायस्यावश्यकत्वात्तत्परिहारार्थं गौणकाले प्राय-
श्चित्तपूर्वकं कार्यं एवाग्निहोचहोमः । दैवापराधकृतदौक्षोत्कर्षं तु
सुतरामिति प्राप्ते ।

यादृशीवादिवाक्ये कालाद्यवच्छिन्नस्य जीवनादेर्मित्तव-
मित्यविवादम् । तेषां च न सायकालत्वशुचिवादिना तत्त्वेन
तत्त्वेनावच्छेदकत्वं गौरवात् । अपि तु शब्दतोऽर्पतोवा यो निषिद्धः
कालसङ्गिन्नकालत्वेन । सायमादिकालविधेर्हि नियमनिधित्वात्-
द्वितरकालमिष्टत्तिरार्थिकी । एव शुचिवादिना चशुचिकाल-
निरुत्तिरपि । निषेधोऽपि साच न विधेयक्रियाद्भूत एव विव-
क्षितोऽपि अविशेषात्,* तस्मिन् मति विधेयक्रियाया चकरणस्य
तदाप्यावश्यकत्वाच्च ।

अतश्च यथैव यथार्थेनापि गोदोहनेनावरुद्धस्य प्रणयनस्य न
धर्मप्रयोजकत्वं, तस्मिन् धति तस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । अतएव न
तदभावहतं वेगुण्यमपि । एव सोमाद्भुत्वेनापि निषेधेनावरुद्धस्य
दौचाकालावच्छिन्नजीवनस्य नैमित्तिकानुपपत्त्यानुपपत्तेः न

* विवक्षितोऽविशेषात्,-इति पाठं समीचीनं प्रविभाति ।

सूत्रछदचनदेव सायमुपक्रमकालस्य नैयत्याभावप्रतीतेः । अतएव
छत्वादिन्तोद्घाटनेऽपि यद्युद्बधानीयायारादौ करणं तदा प्रात-
र्होमानुष्ठानं जैमिनिमते नानुपपन्नम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १४ ॥

प्रायश्चित्तम् ॥ भिक्षे जुहोतौत्यादिप्रायश्चित्तं नैमित्तिकमपि
फलापेक्षायां प्रकरणात् क्लृप्तम् । निमित्तमपि भेदनादि न
लौकिककपालादेः । प्रायश्चित्तसमाख्यावसेन क्लृप्तभूतकपालादि-
भेदगनिमित्तवेगुष्णपरिहार्यत्वस्यैव कल्पनेन सूतस्माद्बुद्धकल्पने
गौरवात् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १५ ॥

व्यापकस्य ॥ व्यापकमधु प्रहरतीति वाक्ये युतस्य व्यापक-
प्रश्नस्य यदार्थाणामभोक्ष्य कश्चकोटावपचादि तदर्थं, तत्रैव तेषां
प्रयोगादिति शिष्यहितार्थमुक्तम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ १६ ॥

विभागश्रुतेः ॥ ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानात् प्राक् दक्षिण्यव-
सानार्थं तद्देशं कच्छं धृत्वा प्रसर्पता उद्गाहप्रतिवर्त्तुप्रसोतृणां मध्ये
यद्युद्गाताऽपश्चिच्छाददक्षिणं तं यजमिहा तेन पुनर्यजेत तत्र
तद्दद्यात् पूर्वस्मिन् दाप्यन् छाद्यदि प्रतिवर्त्ता सर्ववेदसन्दद्याद्यदि
प्रसोता ब्रह्मणे वर दद्यादित्यादिना तत्तत्कर्तृकापश्चेदे निमित्तं
प्रायश्चित्तं युतम् । तत्रापश्चेदोनाम विभागरूपं फलमेव, यदि वा
तज्जनकक्रिया, सर्वथा तज्जनकक्रियाकर्तृत्वादेवात्र तत्कर्तृत्वव्यवहारः ।
तस्यां चान्यतरक्रियाजन्ये उभयक्रियाजन्ये च विभागे एकेकस्यापि
प्रत्येकमप्येव कर्तृत्वमिति उद्गाहमात्रनिष्ठक्रियाजन्यविभाग इव
उभयनिष्ठक्रियाजन्यविभागेऽपि उद्गाहकर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्भवंत्येव
तत्रापि प्रायश्चित्तमित्युत्तरविवक्षया प्राप्यते ॥ ६ ॥ ५ ॥ १७ ॥

प्रतिहोमयेत् ॥ यदा अवस्योत्कर्षं प्रतिहोमस्तदा हत्वा
 चित्तया विचार्यते । अग्निहोमसंस्थाके ज्योतिहोमेऽवस्यस्य साय-
 ण्नास्तापूर्वमेव कर्त्तव्यत्वेन तदुत्तरं रात्रौ करणे एकस्यैव सायंहोमस्य
 दौताविमोकोत्तरं गौणकारे करणम् । आग्रातराज्यतेः सायंहोमस्य
 गौणकाकोवाचनिकः । प्रातर्होमस्य सायंकास्तावधिवद्गौणकास्तस्या-
 यतिके स्तकालक्रियमाणप्रातर्होमेन सह समस्य होमविधया
 तन्मेष करणम् । अवस्योत्कर्षेणानेकहोमकालातिपत्तौ तु सर्वान्
 सायंहोमान् प्रातर्होमांश्च यद्यहोमविधिना समस्य होमविधिना च
 स्तकालक्रियमाणहोमेन सह तन्मेष कुर्यात् । न चातिपत्तिकमेव
 होमाणां क्रमेणैव करणं शङ्काम् । एकदेशकालकालेन समस्य
 होमपक्षे होमविधिवैधर्म्यप्रसङ्गेन चानेकदर्शपूर्णमासातिपत्तिनिमि-
 त्तकपक्षिकद्वेव प्रवक्तुं करणानुपपत्तेः ।

अतएव सर्वान् सायं होमान् सायङ्काले प्रातर्होमांश्च प्रातःकाल-
 एव कुर्यादित्युपास्तम् । स्तकालक्रियमाणहोमान् पूर्वमेवातिपन्न-
 होमाणां कर्त्तव्यत्वात् । एवं योऽग्निहोमोऽवति कृतौ तस्य समया-
 धुपितकालीनत्वेनावभ्यस्य रात्रावेव क्रियमाणत्वात्तस्य द्वितीयदिने
 उत्कर्षं प्रातर्होमस्यैव पूर्वोक्तविधयाऽनुष्ठानम् । अनेकहोमकालान्ति-
 पत्तावपि तथैव ।

न च दर्शपूर्णमासयोः पौर्णमासोपक्रमयोरेव मिलितयोः फल-
 पाधनत्वत्सायमुपक्रमयोरेव सायंप्रातर्होमाभ्यामयोरेकफलसाधनत्वस्य
 कल्पसूत्रेभ्यभिधामात् योऽग्निनि सायंहोमे अनधिकारे कथं
 प्रातर्होमेऽप्यधिकार इति वाच्यम् । प्रातस्त योऽग्निनीति जैमिनि-

बाधः । पूर्वनिमित्तिकविधेश्च परनिमित्तरहितप्रयोगविषयत्वकल्पना,
तददेव चानुष्ठानकालीनमेव पौर्वापर्यं आस्त्यार्थावधारणवेलायां
पूर्वमालोच्य व्यवस्थितविषयत्वकल्पनेति न कश्चिद्विरोधः ।

न च सञ्ज्ञातविरोधित्वेनेह परविज्ञानस्यानुत्पत्तिः । ज्ञापक-
प्रमाणस्य क्लृप्तत्वेन तदयोगात् । न ह्यनोत्तरं प्रमाणं पूर्वप्रमाणेनैक-
वाक्यतया स्वार्थबोधजनकम् । येन तदुपजीवित्वेन तदानुगुण्येन
वर्तते । अत उत्तरमेव निरपेक्षतपोत्पद्यमानं पूर्वप्रमाणस्य पर-
निमित्तकप्रयोगविषयत्वांग्रे मिथ्यात्व कल्पयति ।

न च पूर्वमेव विज्ञानं परप्रमाणस्य पूर्वनिमित्तवत्प्रयोगविषय-
त्वांग्रे मिथ्यात्व किमिति न कल्पयेत् । न ह्यत्र नित्यापेक्षया
नैमित्तिक इवे निर्वकाग्रत्वमस्ति । उभयोरप्येकैकनिमित्तकप्रयोगे
भावकाग्रत्वादिति वाच्यम् । पूर्वनिमित्तोपनिपातवेत्तायाः परप्रमाण-
जन्यज्ञानस्य नियमेनोपस्थित्यभावेन धर्मिज्ञानाभावात्तद्गतस्य पूर्व-
निमित्तवत्प्रयोगविषयत्वांग्रे मिथ्यात्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् ।
परनिमित्तोपनिपातवेलायां पूर्वविज्ञानस्य चिकीर्षितनिवृत्त्येन
पुरःस्थानिकलाङ्घ्रिज्ञानवत्त्वेन तद्गतमिथ्यात्वकल्पने न किञ्चिदाध-
कम् । यदि ॥ परनिमित्तोपनिपातोत्तरमेव पूर्वैव मिथ्यात्व-
कल्पनमित्याशङ्कते, तथापि यदा परनिमित्तोपनिपातोत्तरं पूर्व-
प्रमाणविधरणं तदाऽनेनोत्तरस्य मिथ्यात्वकल्पनानुपपत्तेरवश्यमभवद्यति
पूर्वप्रमाणस्मरणं कल्प्यम् । मन्वते तु यदा देववशात् पूर्वप्रमाण-
स्मरणं, तदा तस्य मिथ्यात्वकल्पनेऽपि विधरणे परनैमित्तिकस्यै-
वानुष्ठानाच्च किञ्चित्कल्प्यम् ।

तथा चायमत्र क्रमः । परनिमित्तोपनिपाते नैमित्तिकवाक्यार्थ-
ज्ञानं, ततः पूर्वविज्ञानस्मरणं, ततः परविज्ञानस्य तेन सह विरोध-
ज्ञानं, ततस्तेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकेन विनश्यदवस्थेन चतुर्थक्षणे पूर्वज्ञानस्य
भ्रान्तिकल्पना, विरोधज्ञानदशायां तदुत्तरं वा परनैमित्तिक-
वाक्यार्थस्मरणकल्पनेति न विरोधः । अतः सिद्धं परेण पूर्वस्य
बाध इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

यद्युद्भाता ॥ क्रमेऽपि यद्युद्भातरपञ्चेदो अद्यन्यत्तादा तन्निमित्त-
पुनःप्रयोगे सर्वस्वमेव देयं, न तु ह्यदग्रगतम् । परनिमित्तपा-
तात्पूर्वं तस्यैव देयत्वेन प्रसक्तत्वात् । तत्र यद्वादिष्यतेन यत्पूर्वप्रयोगे
परनिमित्तपातात्पूर्वं देयत्वेन प्रसक्तं, तस्यैव दक्षिणत्वेन विधानात् ।
ह्यदग्रगतस्य पूर्वनिमित्तमेव बाधितत्वेन देयतयाऽप्रसक्तेः ।

अतश्च यद्यपि सर्वस्वमप्यदाचिष्येन दक्षिणोत्कर्षेणैव वा पूर्वप्रयोगे
पक्षतो बाधितमेव, तथापि परनिमित्तपातात्पूर्वं बाधज्ञानाभावा-
द्वैयत्वेन प्रसक्तेर्न काचिन् चतिः । यदा तु प्रतिवर्त्तपञ्चेदो अद्यन्य-
त्तादा तन्निमित्तमेव प्रयोगे सर्वस्वं देयं, न तु पूर्वापञ्चेदनिमित्तकः पुनः
प्रयोगः कार्यः । न च सर्वस्वदानेनादाचिष्यत्वेन विरोधात्तद्वाधेऽपि
पुनःप्रयोगबाधे प्रमाणाभावः । अदाचिष्यपुनःप्रयोगयोः समुचितयो-
रेव नैमित्तिकत्वेन शकाभावे इतरस्यानुपपत्तेः । अतश्च यथैव
पत्न्याः भ्रूयुषामभावात्केशानामपि न वपनं बाधित्वस्य विवक्षित-
त्वात्तथैवादाचिष्याभावे पुनःप्रयोगस्याप्यभावः ।

यद्यपि च दक्षिणोत्कर्षस्य पुनःप्रयोगाद्वतया विधानस्यावश्यक-
तादेव पूर्वप्रयोगे अदाचिष्यस्यार्थप्राप्तत्वाददक्षिणमित्यस्यानुवाद-

त्वमुच्यते । तथापि पाक्षिकानुवादभियैवादाच्छिन्नोपे पुन प्रयोग-
लोप इति दृष्टव्यम् ।

वस्तुतस्तु शोभमपभञ्जेतिवत् पाक्षिकानुवादत्वेऽपि पुन प्रयोग-
लोपे प्रमाणाभावः । न च तस्य ससृष्टद्रव्यमात्रोपक्षणत्वाच्च पाक्षि-
कानुवादत्वमिति वाच्यम् । ससृष्टद्रव्यनाशेऽपि विरजित आवश्यक्-
त्वेन पाक्षिकानुवादत्वानिवारणात् ।

वस्तुतस्तु नाद्यमनुवादः । तच्च तद्व्यादित्यनेन पूर्वप्रयोगे
दातव्यदक्षिणाया पुन प्रयोगाद्गतया विधानेऽपि पूर्वप्रयोगाद्गम्यत-
कर्षान्तर्गते तस्मिन्नपि तस्या आवश्यकत्वेनादाच्छिन्नप्राप्तिभावात् ।
न चैव पुन प्रयोगस्य कौतुह्यमन्वादेव द्वादशग्रन्थादिरूपदक्षिणा-
प्राप्त्युपपत्तेः तच्च तद्व्यादित्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्य पूर्वप्रयोगे
एकविंशत्येवादिपक्षकरणेन पुन प्रयोगे द्वादशग्रन्थादेरपि प्राप्त्यापत्तौ
तस्मिन्त्वर्थत्वेन चार्थपक्षात् । उद्गातुर्जयन्त्येव सववेदसंप्राप्त्यर्थत्वाच्च ।

न चैव केयम्भ्रान्मयापेन पुन प्रयोगमाद्यः । तच्च द्वन्द्वेन साहित्य-
लोपादेय केयम्भ्रयुगतत्वेनोक्तत्वात् साहित्यावच्छिन्नसमैव क्रियाङ्गत्वेन
प्रत्येक तदङ्गत्वाभावात् । प्रकृते त्वद्वैकहायन्योरिवापनयदेव-
तान्तरमयोगयोरिव च प्रत्येकमेव क्रियान्वयादेकवाक्योपादानादिना
पक्षान् साहित्यावगमेऽपि नैकलोपे परस्य लोपः । न ह्यारण्यामन्त्रवे
एकहायनीलोपः, उपांशुयासे देवतान्तरमयोगाभावे चापनय इष्टः ।
प्रतिवर्त्तुं परस्मै पूर्वप्रयोगे सर्वस्व दत्त्वा पुन प्रयोगेऽपि तद्वैयर्थ्यमिति
सिद्धम् ।

यदा नाद्यप्रयोगे उद्गातृमात्रावच्छिन्नमिदमिति प्रयोगे

३ प्रतिहर्षपक्षेदक्षदा तत्रैव सर्वस्वमेव देयम् । नैमित्तिकत्वेन
नित्यदक्षिणाबाधकत्वात् । न च पुनःप्रयोगस्य प्रायश्चित्ततया
पूर्वप्रयोगाङ्गत्वात्तच्च तद्दद्यादित्यनेन च पूर्वप्रयोगाङ्गभूतदक्षिणाया-
एतेतरप्रयोगवृत्तित्वमात्रविधानादङ्गगुणविरोधन्यायेनाङ्गभूतपुनः -
प्रयोगाङ्गसर्वस्वदक्षिणाबाधेन प्रधानभूतपूर्वप्रयोगाङ्गदक्षिणाया एव
देयत्वमुचितमिति वाच्यम् । अपूर्वविधित्वाददृष्टार्थत्वादित्येव प्रसङ्गे-
नोत्तरप्रयोगवृत्तिदक्षिणायाः पूर्वप्रयोगाङ्गत्वानुपपत्तेः । अतस्तस्यापि
पुनःप्रयोगाङ्गत्वात्परेण नैमित्तिकेन पूर्वस्य बाधात् सर्वस्वमेव
देयम् ॥ ६ ॥ १ ॥ २० ॥

अहर्गणे ॥ द्वादशाह्यहर्गणे षष्ट्येकस्मिन् कस्मिंश्चिदहनि
उद्गातुरपक्षेदो भवति, तदा एकत्रयाहर्गणस्यावृत्तिः । सुत्यागणस्यैव
द्वादशाह्यपदवाच्यत्वेन कलसाधनत्वात्तस्यैव प्रायश्चित्तादिरूपाङ्ग-
पाहिलम् । अमुं वोत्पत्तिवाक्ये प्रत्येकं करणमावगमाद् द्वाद-
शाह्यपदेनापि च समुदायिनामेवोक्तेः प्रत्येकमेव कलं प्रति
करणत्वम् । एकपदोपादानाच्च करणार्ता समुच्चयः । अतश्चाङ्ग-
पाहिलमपि प्रत्येकमेव । तथापि यत् क्रतुसमन्व्युद्गाताऽपच्छिन्नात्तेन
क्रतुना यजेतेत्यर्थावगमादुद्गातुश्च एकस्यैव सर्वसाधारणत्वेन सर्वा-
वृत्तिरिति प्राप्ते ।

सोद्गातुः क्रतुसमन्व्यो निवर्त्यते, अपि सावशकत्वाद्यत्क्रतु-
समन्विवर्धित्यवमानार्थं प्रसर्पणमुद्गाताऽपच्छिन्नात्तेन* क्रतुना यजे-

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । प्रसर्पणमुद्गाताऽपच्छिन्नात्तेन, इति भवितुं
मुचितम् ।

तेत्यर्थावगतेस्तस्य च प्रतिसुत्य भेदेन तत्सुत्याया एवावृत्तिः ।
 तत्सुत्याया अपि च तत्सुत्याव्यवहितोत्तरमेवावृत्तिः । माहपूर्वसुत्या-
 करण्यतिरेकेशोत्तरसुत्यायामनधिकारात् । अतएव पूर्वाङ्गानामप्यव-
 नावृत्तिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥ ५ ॥ ११ ॥ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य पञ्चम पादः ॥

अथ पष्ठोऽध्यायः ।

षष्ठः पादः ।

सविपाते ॥ दर्शपूर्णमासादौ कल्पभेदः श्रुतः, वासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामित्यादिना । अत्र हि तनूनपातं यजतीत्यनेन एकदेशमवृत्तिनिमित्तनामधेयमङ्गीकृत्य विहितस्य द्वितीयप्रयाजस्य क्रमेण शाखाभेदेन समाधातयोर्नाराशंस-
तनूपान्मन्त्रधोरव्यवस्थया विकल्पेन द्वितीयप्रयाजमवस्थित्वेन प्राप्तयोर्वासिष्ठसम्बन्धमात्रं नाराशंसस्य क्रियते । अतएव नाराशंस इति तद्विहितो द्वितीयप्रयाजपदश्चानुवादः । ततश्च परिशेषादेव तनूनपान्-
मन्त्रे अन्यसम्बन्धसिद्धेस्तनूनपादन्येषामित्यपि षोडशोत्तर इति वदनुवाद एव ।

न च नाराशंसमन्त्रस्य पशुप्रकरणे पाठेऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठाभाव इति केषाञ्चिदुक्तं युक्तम् । पशुप्रकरणे आग्नीसूक्ते वैष्णवनाराशंसमन्त्रपाठेऽपि नाराशंसोऽग्न आच्यस्य वेत्तिव्यस्य दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणे पाठात् । अतएवाश्वलायनादिभिरपि तत्रैव स पठितः । यत्तु नाराशंसवाक्ये द्वितीयत्वादिविशिष्टप्रयाजान्तरविधिभ्यश्च च वासिष्ठसम्बन्धित्वेन विधानादन्येषामभाव इति । तच्च । तथा सति समिदागोत्तरत्वरूपद्वितीयत्वस्य नाराशमयागे विधानेऽपि वामि-
ष्ठानां तनूनपाद्यागनाधे प्रमाणाभावाच्चनाराशंसोत्तरं तत्करणपत्तेः ।

न हि द्वितीयपदेन तत्कार्यकारित्वेन नाराग्रंशविधिः, येन
तेषान्तरनूनपादाधः शङ्कोत । तथान्ते सिद्धान्ते वासिष्ठानामप्यु-
द्देशत्वेन वाक्यभेदापत्तेः ।

न च तनूनपादन्वेषामित्यनेनान्वेषामेव तनूनपादिधानादासि-
ष्ठानीं तद्वाधोपपत्तिः । तद्येकशक्यत्वेनोपपत्तौ वाक्यभेदाङ्गीकारे
प्रमाणाभावात् । विग्रहितविधिकर्मान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च ।
अतः पूर्वोक्तप्रकारेण मन्त्रस्यैव वासिष्ठसंबन्धविधानेन कल्पभेद-
उपपादनोपपत्तिः । स च दीक्षणीयादिद्वाराऽनेककर्तृकैषु सचादिषु
प्राप्तः । अतः सचादौ भिन्नकल्पानामप्यधिकारः उत समानकल्पा-
कामेवेति चिन्तयाम् ।

अविशेषाद्विन्नकल्पानामपि । न चैककल्पकरणेऽन्येषां वैगुण्या-
प्रसङ्गः । वासिष्ठानामित्यत्र मन्त्रस्य शब्दवासिष्ठार्थलविधाने प्रकरण-
नाधाद्यापत्तेः, कतुचक्रपुरुषधर्मत्वे च परिसङ्ख्यापत्तेर्वासिष्ठत्व-
नराग्रंशमन्त्रे होत्रे वैश्वामित्रविधानात् सचात्कर्तृरिति परिच्छेदकत्वेन
विधानायोगेऽपि प्रयोजककर्तृभूतयजमानपरिच्छेदकत्वेन वासिष्ठत्व-
विधुपपत्तेः । सचादावौदुम्बरीमन्त्रानवदेकवासिष्ठकर्तृकत्वेऽन्येषां
वैगुण्यापत्तेः । अतोभिन्नकल्पानामप्यधिकार इति प्राप्तेः ।

विकल्पेन प्राप्तयोर्निर्णयार्थत्वेन वाक्यभार्थक्योपपत्तौ नियतप्राप्ता-
वासिष्ठस्यावृत्तिरूपपरिसङ्ख्याफलकलायोगादासिष्ठोद्देशेनैव प्रमाणा-
स्तरवशादासिष्ठाभिन्नविगतकलाधनौभूतदर्शपूर्णमासाद्भूतद्वितीय-
प्रयोजद्वारा नराग्रमन्त्रविनियोगविधिः । अतश्च नराग्रमन्त्रस्या-
वाभिष्ठेषु विनियोगाभावादेव निवृत्तिरिति न तत्परिसङ्ख्यायावाक्य-

प्रवृत्तिफलत्वम् । अतश्च भिन्नकल्याणानामधिकारे एकाङ्गभूतमन्त्रपाठे
इतरेषां फलानापत्तेः समानकल्याणमेवाधिकारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ १ ॥

वचनात् ॥ एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता-
मित्येवापि न भिन्नकल्याणोरधिकारः । इन्द्रस्य युगपदधिकरण-
वचनत्वेन पदद्वयेऽपि सचषाद्युत्तत्वात् । तदङ्गत्वादेऽपि वा
साहित्यप्रतीकारं पदद्वये सचषार्या आवगच्छताम् । अन्यथा देवता-
तादेर्यामन्यवृत्तित्वानुपपत्तेः । अतस्तत्पुरुष एवायन्तदुत्तरस्यैकशेषः ।
अतश्च समासादुत्पन्नं द्विवचनन्तदर्थमेव दितमाह । तस्माद्भ्राजद्वय-
समन्विनौ द्वौ पुरोहितौ समानकल्याणवेव यजेयातामित्याहः पक्षः ।

द्विवचनस्य विशेष्यान्वयित्वमुपपत्तेः सङ्ख्याधिकरणे व्युत्पादित-
त्वात् एकस्यानेकस्य वा राज्ञो द्वौ पुरोहितावित्यपरः ।

अथ वैकशेष्यद्वयैव तत्पुरुषः कार्यः । इतरथा पदद्वयावृत्ति-
प्रसङ्गात् । राजपदवैधर्म्यप्रसङ्गाच्च । अत एकस्यैव राज्ञो द्वौ
पुरोहितावित्यन्वयः ।

पूर्वपक्षे सचषार्या प्रमाणाभावात् पुरोहितं दृष्ट्वीत इत्युपादेय-
दशायामेकस्यैव विवक्षितत्वेनैकराजः पुरोहितद्वयाभावाच्च कर्मधारय-
एवायमिति प्राप्तेः ।

शास्त्रस्यानामेव पुरोहित्यश्रवणात् कर्मधारयानुपपत्तेर्द्व-
एवायम् । न च तच्च पदद्वये सचषा, युगपदधिकरणवचनत्वस्य
निराशतत्वात् । साहित्यप्रतीतेरातुमान्निवृत्तेनाप्युपपत्तौ सचषार्यां
प्रमाणाभावात् । समासहारे परं एकत्वान्वयार्थं पदद्वयेऽपि समुदाय-
सचषेति विशेषः ।

युत्पन्नान् । विशिष्टकर्तृत्ववशादपेक्षया तत्कार्यसंबन्धना एव
अतिक्रमदे न्याय्यत्वाच्च ।

अतो यो होता सोऽध्वर्युरिति वञ्चयन्ते अतिक्रमदे एव तत्कार्यं
कथयित्वा यजमानमंस्कारार्थत्वेन तदिधीयते । यच्छब्दप्रायस्याभ्यां
यजमानस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीतिः । अतएव कलसुखात्वाद्प्राकृतकार्यकल्प-
नाऽपि न दोषः । एवं च अद्विकामत्वाविशेषान्नपाशमपि
वर्णानामालिङ्ग्यमंस्कार्यत्वावगतेस्तथाणामपि सचेऽधिकारः । अतएव
शदशाहे वार्धङ्गिरं ब्राह्मणस्येत्यादि सिद्धमपि वृत्तच्छते । एवं च
यजमानमंस्कारकैरेव अतिक्रमदर्थैः प्राकृतकद्रूपकारस्यापि सिद्धेः
न तदर्थं परिक्रयादिभिः अन्विगन्तरसत्त्वादनमित्यापि द्रष्टव्यमिति
प्राप्ते ।

आपकसत्त्वे व्यवहितान्वयकल्पनया आम्बुबोधस्य शोके इष्ट-
त्वादिशापूर्वविधित्वादिएष्टरूपाप्राकृतकल्पनादिदोषभिया यच्छब्दस्य
व्यवहितान्वयेन स्वरूपप्राप्तिमात्रमुचनेन वा अतिह्यार्थस्यैवोद्देश्यत्व-
मङ्गीकृत्य यजमानाः कर्तारो विधीयन्ते । न चैतावताऽनलिङ्गकर्तृकत्वं
शङ्क्यं, यजमानानामपि अतिक्रमस्य साधितत्वात् । वरणादिविधुञ्जीत
यजमानभिक्षत्वं परमतिदेशप्राप्तमुपदेशेन बाध्यते । न चेतावता-
ऽब्राह्मणकर्तृकत्वमपीति तदनुग्रहाय ब्राह्मणानामेवाधिकारः ।
वार्धङ्गिरादिदर्शनेनैवहीनाभिप्रायेण ॥ ६ ॥ ६ ॥ २ ॥

वामिष्ठानां ॥ गृह्यतै वामिष्ठो ब्रह्मा वैश्यामिचोक्षेतेति ब्रह्म-
त्वाद्युद्देशेन वामिष्ठादिविधानात्तथीय विवृट्कल्पत्वात्तु च विकल्प-
इति प्राप्ते ।

य एव कश्चित् सोमभागानधीयते* स एव वासिष्ठ इत्यर्थवादेन
ग्रेनपदस्यैव विधिस्तथासिष्ठपदस्य सत्यप्यथा सोमभागाधेष्टमाचपर-
त्वावसायाच्छब्दार्थविषयभावेन वैश्यामित्रसमानकर्त्तृत्वानामेवाधिकारः ।

भाष्ये तु य एव कश्चित् सोमभागानधीयते स एव ब्रह्मा
भवेदिति वाक्यमुदाहृत्य तस्य विधिनाङ्गीकारेण वासिष्ठो ब्रह्मेत्यस्य
तदर्थवादत्वाच्छब्दार्थविषयभाव इत्युक्तम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

विहारस्य ॥ चारस्वतमचे, पररथैवां एते स्वर्गे लोकां यन्ति ये
अनाहिताग्नेयः सचमासत इति विधौ भव्यहणस्त प्रकरणेन सङ्कोचे
प्रमाणाभावान् सर्वसचेष्वपि अनाहिताग्नीनामपि आहिताग्नि-
सहितामामधिकार इति मन्यते ।

अत एव चारस्वतमचवदेवेतरमवसचयतिरिक्तविषयमेवाधान-
गतात्मनेपदम् । इष्टिमोमोत्तरकालता तु कलङ्कलादेर्कं कश्चित्तादृशं
इष्टिमोमकर्तारमपेक्ष्योपपन्नैव । न हि तचेष्टिमोमसमानकर्त्तृकत्वमपि
विधीयते वाक्यभेदप्रसङ्गादिति प्राप्ते ।

एकपदोपादानेन वाक्यभेदाभावादिष्टिमोमसमानकर्त्तृकत्वाव-
गतेस्तत्र आधानगतात्मनेपदानुरोधादाहिताग्निमाचकर्त्तृकत्वावगतेः
सारस्वतमचे प्रकरणस्यविधिवाक्येन च ग्रीष्मादिवत्तत्त्वैवानाहि-
ताग्नेरभ्युज्जानादात्मनेपदानुरोधेनैवेतरमचेषु आहितरग्नीनामेवा-
धिकारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ५ ॥

शुक्रादीनां ॥ शुक्रादिष्व्यात्मनेपदाश्रयणादौदुम्बरीसंमानवहुण-
त्वाच्च स्य कस्य चिद्यजमानस्य चाग्नेरपि सचेष्टधिकार इति प्राप्ते ।

* अधोपीत इति समोपीत प्रतिभाति ।

यस्यैव पात्रैरुपक्रान्तः प्रयोगस्तस्यैव यजमानस्य सन्नप्रयोगमध्ये
कदाचिन्नरणे यदि तत्पात्रैस्तस्य दाहः तदा सन्नवैगुण्यम् । यदि न
दाहस्तदा आहिताग्निमग्निभिर्दत्तं यज्ञपात्रैश्च दक्षिणे हस्ते जुह्व-
मामादयतीत्यादिना विहितस्य पात्रप्रतिपत्तिपूर्वकस्य पात्रगुणक-
दाहस्य लोपप्रसङ्गः । अतः साधारणान्यन्यानि पात्राण्युत्पाद्य
सचेऽधिकारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

सुरूपकल्पे ॥ यासु विहृतिषु सप्तदश सामिधेनीरनुभूयादिति
श्रुतं, तासु वैश्वस्यैवाधिकारः । प्रहृतौ सप्तदश वैश्वस्येत्यनेन
तत्तद्विहृतिष्वसप्तदशानुवादेन वैश्वस्य कर्तृत्वेन विधानात् ।
वैश्वोद्देशेनापूर्वमाप्तदशविधौ पांचदशवाधापत्तेः । सामिधानामित्यत्र
तु व्यवस्यार्थत्वात्तथाऽङ्गीकरणमिति विशेषः । अतश्च वैश्वकर्तृक-
सप्तदशानुरोधेन तस्यैव तास्यधिकार इति प्राप्तेः ।

सामिधेनीसाधनीभूतमाप्तदशोद्देशे विशिष्टोद्देशापत्तेः, सप्तदश-
माचोद्देशे च विहृत्यपूर्वसाधनीभूतसामिधेनीनामेव विशिष्योप-
स्थापकाभावेनानुवादायोगान् धूपसप्तदशादावपि विधानापत्तेः,
प्रकरणानुग्रहाच्च वैश्वोद्देशेनैव तदधिकारकर्तृत्वंपूर्णमामस्यम्भि-
सामिधेनीवृत्तितत्त्वमन्त्रेण सप्तदशं विधीयते । अथांच वैश्वस्य
निमित्तत्वं विहृतौ पानैमित्तिकार्थं पुनः श्रवणमिति सर्वाधि-
कारः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीसण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्य षष्ठः पादः ।

अथ पट्टोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

स्वदाने ॥ विश्वजिति सर्वस्वन्ददातीति श्रुतम् । तच्च पित्रा-
दौनामपि ज्ञातित्वेन स्वशब्दवाच्यत्वाद्भगवदेव दानम् । न च
पित्रादिषु यथेष्टविनियोग्यत्वरूपस्त्वत्त्व, स्वामी रिक्यकथसविभाग-
परिपदाधिगमेच्छित्तादिस्त्वत्त्वहेतुभावेनासम्भवात्पितृत्वाद्यतिरेकेण-
त्मीयत्वाभावात्स्त्वत्त्वत्यागघटितद्दातिकर्मत्वानुपपत्तिः । कन्यापुत्र-
दानादेरपि श्रुतिपूज्यत्वेन तथापि स्वत्वाङ्गीकारात् । अस्तु वा
तदनुरोधेन परस्वत्वापादानमेव दानपदार्थ इति प्राप्तेः ।

परविधेयौकरणमात्रेण लोके दानशब्दप्रयोगाभावात्स्त्वत्त्वत्याग-
पूर्वकपरस्वत्वापादानमेव दानपदार्थः । न च पित्रादौ स्वत्वे प्रमाण-
मस्ति । स्वत्वेत्यत्रासम्भवात् । कन्यादानादौ ददातेर्गौणत्वात् । न
चेह तदाश्रयणं युक्तं स्वशब्दस्य स्वत्वाश्रयीभूतधनपरत्वेनाप्युपपत्तेः ।
किञ्चाप्य स्वशब्दः प्रत्येकशस्त्रिवासीयज्ञातिधनेषु वर्तते । सर्वांशु-
गतैकशस्त्रतावच्छेदकाभावात् । अतर्कैकस्मिन्प्रयोगे एकस्यैवार्थस्य
प्राप्तात्ताद्दातानुरोधेन धनस्यैव ग्रहणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ १ ॥

न भूमिः ॥ येष महापृथिवी तस्याः मार्वभूमधनत्वान्तेन
दानमिति प्राप्तेः ।

सार्वभौमस्यापि न तस्यां स्वत्वम् । जयस्यापि शत्रुस्वामिकधन-
चेत्रादिविषय एव स्वत्वोत्पादकत्वात् । मद्राष्ट्रचित्यां तु राज्यमात्रा-
धिकारस्यैव जयेन सम्पादनात् । राज्यं हि स्वविषयपरिपालन
कण्टकोद्धरणरूपम् । तस्मिन्निष्पन्नं च तस्य कर्षकेभ्यः करादानं
दण्डोभयं दण्डादानमित्येतावन्मात्रम् । न सेतावता तस्यां स्वत्वम् ।
तथापि वनगन्तव्यकाष्ठादावपि स्वत्वापत्तौ तत्र स्वत्वोत्पादकपरि-
ग्रहविधिविरोधापत्तेः । तद्विषयस्य प्रजादिगृह्यादिव्यपि स्वत्वापत्तेश्च ।
तस्माज्जाधौ देया आशुलिकेनापि भण्डसम् । परिक्रयादिसम्भ-
व्यश्चेत्वादिकं तु देयमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अकार्यत्वात् ॥ अथादयः केसरिणोऽपि न सर्वस्वे देयाः । न
केसरिणो ददाति नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति तेषां पर्युदासात् ।
यद्यपि चानारम्भाधीतेनानेन रागतः प्राप्तस्तैव मिषादिभ्योऽश्वदानस्य,
यथा* आद्वे दक्षिणां ददातीत्यादावनिधमेन विहितस्यापि
चाश्वविषये ऐच्छिकस्य दानस्य प्रतिषेध एव सिध्यते, तथापि
विश्वजित्प्रकरणेनानेन पर्युदास एव । सर्वस्वपदेन नियमत एव
सर्वदानस्य विहितत्वेनाद्याग्निऽपि तत्प्रवृत्तेर्वैधेतया निषेधपक्षे विकल्प-
स्यापरिहार्यत्वात् । आवश्यकौ चेद्य वाक्यद्वयकम्पना । इतरथा-
ऽप्यप्रतिषेधेऽधिकरणादौ लौकिकाश्वदाननिषेधकथनानुपपत्तेः ।
नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति पुरुषार्थं प्रतिषेधो दानलक्षण्या वा
पर्युदास इत्यप्यवधेयम् ।

वस्तुतस्तु प्राकृतस्यैव निमित्तिकस्य सर्वस्वदानस्य निमित्तिकत्वाद्य

* तथा,— इति पाठ समीचीन इति भाति ।

विधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृतौ च दक्षिणार्थभागे दृष्ट्यैवाश्चानां
प्रसङ्गेनारम्भाधीतेनेव तद्विधेयोपपत्तौ न विश्वजित्प्रकरणे
वाक्यान्तरकल्पनमपि । अत एव ज्योतिष्टोमतद्विकारानङ्गे सर्वस्व-
दानेऽप्याना दानमिष्टमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ३ ॥

नित्यत्वाच्च ॥ धत्किञ्चित्पुण्यस्य भोग्यं स्त्रुप्याश्रुयश्रयनासन्-
गवादि, तत्सर्वं ददातीति शास्त्रार्थावधारणस्यस्यापि यस्मादसि
सोऽपि तदर्जयित्वा दद्याद्वात्पर्यविधिज्ञाभादिति प्राप्ते ।

षष्ठविधिप्रकारापत्तेर्योदकप्राप्तदानानुवादेन सर्वतामात्रविधा-
नात्मनिद्वस्त्वमेवेव सर्वशब्दस्योपपत्तौ चप्रसिद्धस्त्वार्थगोचरेपङ्कता-
नुपपत्तेस्तु नार्जयित्वा देयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ४ ॥

शूद्रस्य ॥ धर्माय भृत्यार्थं वा परित्यक्तत्वेनावस्थित शूद्रोऽपि
न देयः । तथास्य स्वत्वाभावात् । परवशत्वानभ्युपगमसम्भवाच्च ।
गर्भदासादयस्तु देया एव ॥ ६ ॥ ७ ॥ ५ ॥

दक्षिणकाले ॥ दक्षिणकाले यथास्य स्वत्व तस्यैव दानं न तु
तत् प्राणपि चाप्राप्तोपभोगं धनं तदनुपभुज्य प्रयत्नेन धारयित्वा
देयम् । धारणप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् । भाविनस्तु तदानीं
स्वत्वाभावादेषामप्यत्र दानम् । न च भाविन्यपि प्रतिश्रवणमात्रेण
स्वतोत्पत्तिः । तथास्मै दत्तस्य पुनर्दानसम्भवेन, देयं प्रतिश्रुतं चैवेति
विधिवैधर्म्यप्रसङ्गात् । ददाते यमर्पणमाचार्यत्वे स्वस्वप्रसङ्गाच्च ।
प्रतिश्रवणेन च स्वीयभोगान्यदानयोग्यता परं जन्यते । एकदान-
नियमात् । यसान्यस्मै प्रतिश्रुतमित्यन्यस्मै दाननिवेधाच्च । न तु
स्वत्व, निर्वापवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥

अग्रेषत्वात् ॥ ज्योतिष्टोमे तद्विकारे तदन्यस्मिन्च सर्वस्वदान-
माघात तत्र दत्ता कथा । तत्र तु कर्मारम्भे एव त्रिधा यजमाने-
नात्मीय धन वचनाद्भवस्यापित, भगार्थं क्रत्वर्थं दक्षिणार्थं चेति ।
तत्र सर्वस्य स्वभावविशेषात् त्रिविधस्यापि दानं न तु दक्षिणार्थ-
भागस्यैव सर्वता । तस्य प्रकृतौ दक्षिणार्थत्वे सर्वस्वदानविधिवैयर्थ्यम् ।
तदभावे भागव्यवस्थाप्यविशेषाद्दक्षिणार्थोऽप्य भाग इति व्यवहारा-
नुपपत्तिः । अतश्च प्रत्यक्षवचनोपदिष्टसर्वस्वदानवशेन अतिदेशप्राप्त-
कर्मविशेषोप । पदार्थानां प्रधानत्वाद्भूतदक्षिणानुरोधेन बाधस्य
प्रत्येयवशावल्याद्येनानुपपत्तेर्वा किञ्चित्कालतवे शिष्टा सर्वमन्यप्रदौ-
षतामिति प्राप्ते ।

दक्षिणार्थेन निर्दिष्टस्य तत्त्वमन्त्रप्राप्तौ सर्वतामात्रविधानेन
साधवमिति तस्यैव सर्वस्य दानम् । न चैव प्रकृतावपि तस्य दाना-
पत्तेरत्र विधिवैयर्थ्यं, इतरथा तस्य दक्षिणार्थत्वाभ्युपपत्तिरिति
वाच्यम् । दृष्टेतावता ऋत्विजोनानसेयुरपि तु सर्वस्वेनेत्यनेन वचनेन
दादग्न्यग्नतेनानत्ययमन्त्रत्वे तस्यापि दक्षिणार्थत्वात् । अत्र दक्षिणार्थ-
भागस्यैव देयत्वेऽवस्थिति पूर्वतनानि बहुधिकरणानि सन्ता चिन्तयेति
केचित् ।

वस्तुतस्तु पिचादौनामपि दक्षिणाभागान्त पातेन विचारोपपत्ते
न श्रुत्याचिन्तात्वम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥

अदृग्णे ॥ अस्यष्टरात्रोऽधीन । तस्य विद्यजित्प्रथममह,
ततोऽभिप्लव घङ्घ्र ततोऽभिजित पशुकामो ह्येतेन यजेतेति
श्रुत । तत्र विद्यजिति प्रकरणान्तरोक्तन्यायेन कर्मान्तरे नामाति

देशेनैकाक्षकाण्डपठितविश्रजितो धर्मः सर्वस्व, अन्येषु तु गणनाद्-
दादशाहतो ज्योतिष्टोमिकी । दादशाहे च प्रतिश्रुत्यं भेदेनाति-
देशोऽपि प्रयोगैकत्वेन कर्त्तव्यस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । तदाल-
त्ययां चपि दक्षिणायास्तन्नेषदावन्ते वा देयतप्रमत्तौ चत्वरं
दादशागतं ददातीत्यनेनाहुतिफलकोऽप्यह्वानो विधीयते ।
दादशागतस्यापि तु विधाने वाक्यभेदापत्तेः । प्राकृतपष्टिपद्यादि-
दक्षिणामाचोपजननं तत् । तेन या दक्षिण तन्नेष देयत्वेन प्रमत्ता,
ता प्रत्यहं ददातीति तदाकार्यः । तदिष्टाष्टराचे नामातिदेश-
प्राचस्याभां विश्रजिद्वर्मानुपहप्राज्ञापि भूयोऽनुपहस्य न्याय्या-
द्दादशागतस्यैव तन्नेषोपकारकत्वप्रसङ्गे तस्यैवान्वहमित्यनेनाहुति-
करणाद्दादशागतमेव प्रत्यहं देयमिति शार्तिककाराग्रयः । भाव्य-
कारौपत्यष्टराचप्रकरणेनैव हीयते वा एष पशुभिर्वा विश्रजिति
सर्वस्व न ददातीत्यन्ययामिद्विनिर्द्दोषमष्टप्राचस्यादिना तत्कल्प-
विधिर्नैव वा सर्वस्वविधानादाद्य एव सर्वेषु वा अहःसु सर्वस्वं
देयमिति ॥ १ ॥ ७ ॥ ८ ॥

विकारः ॥ प्रकृतिभूते विश्रजिति दादशागतादिन्मून्धनस्यापि
संज्ञपदवाच्यतोपपत्तेरुक्ततोऽप्यधिकार इति प्राप्ते ।

प्रकृती ज्योतिष्टोमे यद्येतावता चत्विशो ग्रामेयुरपि तु सर्वस्वे-
नेत्यनेन दादशागतामाध्यायमानतां सर्वस्वविधानात्तत्र च तदधिक-
ष्टेय योग्यतया प्राप्तेऽप्यह्वाने च पचप्राज्ञस्य नियममाचकरणा-
द्दादशागताधिकधनवत् एव विश्रजित्यधिकारः ॥ १ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अपरिमिते ॥ आधामे एषा दद्यात् षट् दद्याद् दादश दद्यात्

गतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति श्रुतम् । तत्रापरिमित-
शब्दः परिमाणान्यमवयवव्युत्पत्त्याऽभिधीयते । न च परिमाणशून्यस्य
दानं सम्भवतीत्यतः प्रकृतपरिमाणशून्यत्वमर्थः । अतः प्रकृतपरि-
माणप्रतिषेध एवायं इति प्राप्ते ।

ज्ञातपरिमाणेऽपि बाहुल्यमात्रेण लोके अपरिमितशब्दप्रयोगा-
द्वाङ्मते शक्तिः । ततश्चाश्रयकर्णादिवद्वाङ्मात्राद्योगवाधान्नार्थं पूर्वपरि-
माणप्रतिषेधः । अपरिमितशब्दस्य मञ्जुसमाखे तदन्तर्गतस्य
गन्तः क्रियान्वयव्युत्पत्त्यभावेन निषेधायोगाच्च । प्रकृतपरिमाणाति-
रिक्तानियतपरिमाणकदानान्तरविधिर्हीकारे च स्वस्यापत्तेर्वरं
वज्रत्वावच्छिन्नव्ययकदानान्तरविधिरेवायम् । वज्रत्वस्य चापेक्षितत्वेन
पूर्वप्रकृतसहस्रावधिकत्वनिश्चयान्तर्द्वेषेणऽधिकमेवापरिमितम् ॥ ६ ॥
७ ॥ १० ॥

परह्यति ॥ द्रष्टृपूर्णमासयोरिति ह्यस्माद् वदन्तु*वांश्चिमांशान्मे
पश्यतेति श्रुतम् । इदं चैककर्तृकोपाख्यानरूपत्वात्परह्यतिः । अयं
आख्यायनविधेः शेषः । वज्रकर्तृकोपाख्यानपरं च वाक्यं पुराकल्पः ।
सचे लक्ष्मिकैः सह पूर्वं समाजगुः तानसुरारक्षांश्च निर्जगुरिति ।
अयं च दृष्टपतेरेवाग्निषु निर्मथ्य निर्वापेरन्निति निर्मथ्याग्निहर्तृ-
त्वायै लक्ष्मिकभसर्गनिन्दकः सलदिधेः शेषः, ॥ तु अतश्चो विधि-
रिति औदुम्बराधिकरणे निर्णीतमेव । परह्यदुदाहरण ॥ यदि
विधिनादा कृत्वा चिन्तया विचार्यते ।

* वदन्तु, इति भाष्यस्य पाठः ।

दृष्टिगोचोत्पत्त्याधिकारकदर्शपूर्णमासोद्देशेन तत्कर्तृसंस्कारार्थ-
तया वा मापपाकविधिरिति तद्वत् एव मापपाकेऽधिकारो-
द्देशनिमित्तकमाप्तदृष्टवत् । न ह्यत्र प्राच्यत्ववृष्टिगोचरत्वं दुर्वचं,
येन तत्कस्यविधेः समान्यविषयत्व स्यादिति प्राप्ते ।

सूत्रपादेयत्वेनोपासकस्य दृष्टिगोचरत्वस्य विधेयमापपाकविशेषण-
त्वकल्पने प्रमाणाभावात्मापपाकमात्रविधानेन सर्वाधिकारः ॥ ६ ॥
७ ॥ ११ ॥

सहस्रसंवत्सरं ॥ पञ्चपञ्चाशत्तस्मिन्वत् संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः
पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत एकविंशत्या विश्व-
सृजामप्यत्र सहस्रसंवत्सरमिति श्रुतम् । अत्र पञ्चाशच्छब्दः सख्या-
पर एव, चिह्नसंवत्सरशब्दौ तु लक्षणया चिह्नस्तोमकसंवत्सर-
साध्यकतुष्टतिपरौ, पञ्चाशच्छब्दविशेषणं पञ्चशब्दोऽपि । तेन
तादृशकतुष्टतिर्निर्णीत इयं पञ्चसख्यावच्छिन्ना पञ्चाशत्संख्येति पाष्टि-
कान्वयवेत्तार्या कसितार्थः । तदिह चिह्नदादिस्तोमकत्वं यद्यपि
शास्त्रात्मन्वेनाहन्त्येव, तथापि तादृशाहर्षटितत्वात्मन्मसरेऽपि
तत्सम्भवतीति न कोऽपि दोषः । तत्र सप्तसंवत्सरशब्दोऽपि मुख्यया
वृत्त्या संवत्सरमेवाभिधत्ते । तेन मनुष्याणां सहस्रायुस्याभावात्ति-
र्थमधिकरणे निरास्तोऽपि श्रुतिनानाङ्गत्वादीनामेवाधिकारः ।
तेषां लभ्याद्युपसंहारासामर्थ्यान्मनुष्याणामेव वा रसायनसम्बन्ध-
मायुषा स । रसायनादेरेतावदायुषस्यादकले प्रमाणाभावाच्छता-
युर्वै पुरुष इति श्रुत्यैकेनारभ्यस्य पुत्रादिपारम्पर्येण समापनमिति
कुलकल्पो वा । शास्त्रफलं प्रयोजकरीति न्यायस्य विना वचनमपवादो

प्रमाणाभावात्समस्तकर्मानुष्ठानाभावे विकलानुष्ठानिनां फलानुत्पत्ति-
प्रसङ्गात्प्रकारादेव सहस्रायुधं जायत इति वा कथ्यम् ।
एतादृशकल्पनेऽपि प्रमाणाभावान् पञ्चपञ्चाशत इति यजमानाभि-
प्राया संख्या । तेनैकोऽपि चित्स्तोमकयाम उक्तः संवत्सरः पञ्च-
पञ्चाशत्संख्याकैर्यजमानैः सम्बध्यमानत्वावत्संख्य इत्युपचर्यते । अतश्च
चतुःसम्बत्सरमिदं अत्र सार्धशतद्वयैर्यजमानैः कार्यमिति वा पञ्चा-
शतरम् । अद्यापि बुद्धावत्यन्तमनारोहास्तद्वशावराक्षतुर्विंशतिपरमा-
इत्यादिदेमिकपरिमाणबाधापत्तेस्तानुत्पत्तिः ।

तस्मात्संख्याशब्दं संवत्सरशब्दं वा गौषमाश्रित्यैवात्र मनुष्या-
धिकारः समर्थनीयः । तथापि संख्याशब्दस्योर्मुखात्तादेकार्थनिश्चय-
सामर्थ्याच्च न स्वार्यत्वात्तः । संवत्सरपदं तु जघन्यत्वात्सौर्यशान्द्रादि-
भेदेनैकार्थनिश्चयासमर्थं भवति गौषम् । तत्र यो भावः स संवत्सर-
इति दर्शनान्नासेच्छेवेत्येकः पक्षः । तथापि तत्रशक्तित्वद्वयैव । न
छाधानोत्तरं सहस्रमाशर्षयन्तं जीवनं सम्भवति । अतः संवत्सरमतिमा-
त्रे द्वादशरात्रय इति प्रयोगाद्द्वादशरात्रिचित्यपरः ।

मतिमाशब्दविशेषणं त्वच संवत्सरशब्दः, न तस्य द्वादशरात्रिषु
प्रयोगः । तेन चित्त्वादिशब्दसामञ्जसाद्विवक्षेण संवत्सरशब्दः ।
चित्त्वादिपदेर्हि स्तोममाशवाचकैरपि तद्विशिष्टमक्षरेण सहजया
प्रकाशते । अत्यन्तावच्छेदकगौरवाद्भूतकारेण वा । अतस्तद्विधा
संवत्सरपदं दिवसपरमेवेति सिद्धान्तः ।

इदं च ह्यतादियुगान्तरेष्वपि मनुष्याणां शतमेव परमायु-
रिति क्त्वा चिन्तया । यदा तु मृतिपुराणेतिहायादौ श्रुतं

प्रकृततरङ्गापकवलेन सहस्रवत्सरपरिमितस्यायुषोऽपि प्रकृतश्रुत्युप-
 ध्वस्य प्रमाणिकत्वं ; एतज्ज्ञापकवलेनैव च ज्ञातायुर्वै पुरुष इति
 श्रुतौ ज्ञातान्यायुर्यस्येतिविग्रहः, कस्यिद्युगाभिप्रायकत्वं वाऽऽश्रयणीयं,
 तदा चिदृदादिग्रन्थेभाहःसहस्रमेव चिदृतस्सोमकाहर्घटितत्वसम्बन्धेन
 लक्षयित्वा संवत्सरशब्दो यथाश्रुत एव । सचक्ष भोवधादिवद्युगान्तर-
 स्यतावदायुष्कमवुष्यपरमिति ध्येयम् । न हि मीमांसकमते
 युगादिवयस्साऽलौका । तत्तद्युगधर्मवस्थापकस्मार्त्तविधौनां निर्वि-
 पयत्वापत्तेः ॥ ६ ॥ ७ ॥ १२ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठस्यः सप्तमः पादः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अष्टमः पादः ।

इष्टिपूर्वकत्वात् ॥ सन्ति चतुर्होद्विषंज्ञकामन्त्राः प्रपिद्वी होता
धौरध्वर्षुरित्यादयः । तैर्जपाहोमाश्च विहिताः । तत्र ये तावन्मन्त्राः
सुरपार्था अपि वा वचनात्कृतप्रयोगमध्यवर्तिनस्तेषु विवाद एव
नास्ति । ये तु दृष्टगन्ताः काम्याजपास्तेष्वप्यविवाद एव ।
अहिताग्न्याहिताग्निषाधारण्यात् । ये तु तादृगाहोमास्तेषां
पदाहवनीये कुहोतीत्यनेनाहवनीयाधिकरणकत्वञ्च विहितत्वादि-
तरहोमवदेवाहिताग्निमात्राधिकारकत्वम् । यत्तेषां वै अनाहिताग्ने-
रिति रिति चतुर्होतृसन्निधौ वचनं, तस्येयमनाहिताग्नेः क्रिया
जपादिक्रिया, सा इष्टितुल्या । एवमिष्टिसादृशमात्रानुवादेन जपा-
द्यभिप्रायकतया नानुपपन्नम् ।

यदि तु विध्यन्तरग्रेष्वन्वाभावेनार्थवादत्वात्तुपपत्तेर्जपे इष्टिसादृ-
शस्य कथमप्यनुपपत्तेश्च येन त्यागघटितत्वसादृश्याच्चतुर्होद्विषोम-
रूपेष्टिः साऽनाहिताग्नेरित्यर्थान्नीकारेण विधिरित्याश्रीयते, तथापि
तस्यानाहिताग्निपरिसंख्यार्थत्वे, प्रमाणाभावात्पिण्डपितृयज्ञवदुभया-
धिकारकत्वमिति प्राप्ते ।

प्रत्यक्षवचनेनानाहिताग्नेः कर्तृत्वविधौ तत्र एव साक्षात्तान्यधि-

करणत्वप्राप्तेराहवनीयाधिकरणत्वावस्थावादेव बाधात् परि-
संख्यात्वानापत्तेरनाहिताग्नेरेकाधिकारः । पिण्डपिष्टयज्ञे तु एव-
मनाहिताग्निरिति वचनेनानाहिताग्नेरप्यभ्यनुष्ठानादुभयाधिकार-
इति विशेषः ॥ ६ ॥ ८ ॥ १ ॥

उपनयन् ॥ उपनयनाद्भूता होमा आचार्यकर्तृकामाणवक-
कर्तृकाश्च उभये ऋष्युपनयनद्वारा भाष्यकसंस्कारार्था इत्यविवादम् ।
तत्र ये तावदाचार्यकर्तृकालेवां षष्ठ्याचार्यस्याहिताग्नित्वे आधान-
गतात्मनेपदविरोधाच्चाचार्याग्निषु कार्याः, अपि तु लौकिके
एवाग्नौ ।

ये तु भाष्यककर्तृकास्ते श्रुतरां । कतुविधीनामिदोपनय-
नाद्भूतहोमानामपि आधानप्रयोजकत्वात्* । प्रयोजकत्वेऽपि वा
ऽऽधानक्षेत्रकर्मण्णु ज्ञानाक्षेपकत्वाभावेनोपनयनात्पूर्वं कर्तुमशक्य-
त्वाच्च । आक्षेपकत्वेऽपि चोभयाधिकारकस्याधानस्य भार्याभावेऽनुप-
पत्तेर्य । भार्यायाश्च स्वात्मा भार्यामधिगच्छेदिति नमावर्त्तनोक्तकालं
विवाहविधानेन पूर्वमसम्भवात् ।

न च प्रयोजनानुरोधेन कालादिविवादः । एतदात्मनः निर्विध-
यत्वापत्तेः । ॥ चापत्याद्यै दारान्तरकरणे कालविधिः । धर्मं चार्थं
पेत्यादिपर्यालोचनया धर्मार्थमशक्याये च दारान्तरानुपपत्तेः ।
दारक्रियायामपि स्वतन्त्रकालावधानेन कतुविधीनामाधानाद्ययन-
वदेव दारक्रियाप्रयोजकत्वाभावाच्च । अतएव विरक्तश्च न कर्मार्थं

* आद्यानामप्योजकत्वादिति भवितुमुचितम् ।

दारकिया किन्वाग्रमान्तरमेव । किं चोपनयनात्पूर्वमाधानकरणे
जातमुचलाद्याधानकालसोपोऽष्टवर्षत्वाद्युपनयनकालसोपोवा प्रसज्येत ।
अतस्तेऽपि सौकिकाम्नावेव ॥ ६ ॥ ८ ॥ २ ॥

स्यपतीष्टि ॥ निषादेष्टेर्देर्ग्रपूर्णमासविक्रतिष्वादतिदेशेनाहवनी-
यादिप्राप्तौ तेषामाधानाधीनत्वादप्यपि तस्य स्मृतन्नाधानविधौ
निषादेष्टिरेव तस्याधान प्रयोजयेदिति प्राप्ते ।

अथपि तस्या अग्निजनकाकाङ्क्षले जमकौभृतस्याधामस्य ब्राह्म-
णादिकर्तृकत्वेनैवोत्पन्नत्वात्निषादकृतेन तेनाग्निनिष्पत्तौ प्रमाणा-
भावात्, प्रकृतौ धर्मयुक्ताम्युपजीवनेनेहाहवनीयादिप्राप्तेरेवाभावाच्च,
न तेषु सा । विद्यायास्तु मद्भ्यतिरेकेण निषादेष्टेरेवासम्भवात्तदुपा-
यस्य सौकिकत्वेनाद्येपोपत्तिरिति वैषम्यम् । तेनाहवनीयाद्यनाद्येप-
कत्वेऽपि, यच्च कचन होष्यन् स्यात् पक्ष भूयस्कारान्न क्त्वा सौकि-
काग्नि प्रतिष्ठापयेदिति स्मृतिवचनेनाभ्यन्तराभावे होममाचोद्देशेन
सौकिकाग्निविधानान्तमेव तत्तद्देशे स्थापयित्वा तेखिष्टि कार्या ।

यत्तु तस्मिन् गृह्याणीति गौतमवचन सौकिकाग्निप्रापकत्वेन
तन्त्ररदे उदाहृत, तद्गौतमस्मृतौ तच्छब्देन स्मृताग्निरेव परामर्श-
स्त्रिषादेष्टेष्ट गृह्याभावाच्चोपेक्षितम् । न हि गृह्यशब्दवाच्य-
दम्योर्हितमिति व्युत्पत्त्या अस्या अपि गृह्यपदवाच्यत्वम् । अभि-
युक्तप्रसिद्धा गृह्यपदस्य गृह्यसूत्रोक्तकर्मक्षेपेण कृदन्तेन योगस्या
प्रयोजकत्वात् । इतरथा दर्शदिरपि गृह्यानापत्ते ॥ ६ ॥ ८ ॥ २ ॥

अशकौर्षि ॥ यो ब्रह्मन्वर्वावकिरेत्य नैर्द्यत गर्दभ पशुमालमे-
तेति श्रुत्यानोऽपि सौकिके एवाग्नौ । अथपि वैवर्णिकत्वे विदित्वे

वा भार्याऽभावेनाधानासम्भवात् । न चावकीर्णिनोऽपि स्नाता
विवाहे बाधकाभावः ।

अविभूतब्रह्मचर्योत्तचर्यां स्त्रियमुदहेत् ।

इति वचनेन विभूतब्रह्मचर्यस्यावकीर्णिनोऽकृतप्रायश्चित्तस्य
विवाहनिषेधात् । न ह्यचाविभूतब्रह्मचर्यपदेन कृतब्रह्मचर्यायमोक्षे-
राश्रमयोः पौर्वापर्यमाचक्षानेन विधानादवकीर्णिनोऽपि विवाहे
बाधकाभावः । स्नाता भार्यामुपेयादित्यनेनैव स्नानपूर्वभाविनो-
ब्रह्मचर्यस्य स्नानोत्तरभाविना विवाहेनार्यात्पौर्वापर्यभिद्वेष्टस्य वचनस्य
साङ्गब्रह्मचर्यवत् एव विवाहाधिकार इत्येवमर्पतयाऽवकीर्णिनो-
विवाहानुपपत्तेः । अतः सोऽपि स्त्रीकिकाद्यावेव । आपस्तम्बादि-
वचनादप्यु वा ।

अथ ह्यवकीर्णियागो न दैचप्रकृतिकः गर्ह्यं पशुमिति पशु-
शब्दोपादानवेद्यर्थात् । किं तु अथ पशुकस्य इत्याश्रयान्नोक्तायाः
स्मार्त्तपश्चित्तिकर्तव्यताया एतदङ्गत्वमिति केचित् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ४ ॥

उदगयन ॥ अतौ सतौ वा यस्मिन् कर्मणि दैवे पित्र्ये
योदगयनशुक्लरूपपचादित्यः कालः प्रत्यक्षवचनेनान्यार्थदर्शनकस्य-
विधिना वा विहितः, सोऽविरोधे मनुष्येन विरोधे विकल्पेन साध्य-
इत्येवं सुहृद्गता सूत्रकारः श्रियेभ्य उपदिष्टवान् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ५ ॥ ६ ॥

याजामकयणं ॥ दौचितोद्यति वशीतेति याज्या यथापि
दक्षिणाटानार्थं द्रव्यमस्ति तेनापि कार्या, न नविद्यमानद्रव्येणैव ।
नित्यवच्छ्रवणेन सर्वदैव कृतुना अपूर्वेषु च प्रयुक्तान् । न चाभ्या-
द्रव्यप्राप्तिद्वारा द्रव्यसंस्कारकत्वाद् द्रव्यपत्तेः च तन्प्राप्योपायवैय-

स्यात्, अतएव निमित्तत्वश्रवणे प्रयोजनवशादेवाकाङ्क्षितविधि-
न्यायेन नियमविधित्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । अनाकाङ्क्षितविधानस्य
फलकत्वकत्वेन दोषत्वात् । प्रकृते चाविद्यमानद्रव्यस्थले द्रव्य-
प्राप्तिरूपफलवद्विद्यमानद्रव्यस्थलेऽपि तत्फलत्वाविशेषात्कल्पनाऽभावेन
दोषत्वाभावाद्याप्राप्तद्रव्यस्यैव प्रत्यक्षपूर्वेण ग्रहणान् नित्यत्वोपपत्तेः ।
एवं विद्यमानेऽपि शोभे कथस्याप्यावश्यकत्वम् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ७ ॥

तथा भव ॥ एवं पद्योक्तताद्यपि विद्यमानेऽविद्यमानेऽपि भवा-
न्तरे स्यात् । अग्नौदग्नीन्विहरेति च प्रैषोऽन्यतोऽभवनुद्धेऽवनुद्धेऽपि च
स्यात् । पुद्धेऽप्यर्थे एतद्विधेयनिधमादृष्टमित्यर्थं प्रैषावश्यकत्वात् ।
अत एव प्रैषजन्यबोधानुष्ठितेनैव फलसिद्धिरिति कल्पनमपि
प्रामाणिकम् । प्रैषग्रहणं च मन्त्रमाचोपक्षणम् । तथा दर्भमयं
वाधो वाशपेष्टे वाधोऽन्तरसत्वेऽपि परिधेयमेव ।

तथा यत् पशुभिर्मायुमलतोरोवा पङ्क्तिराहते अग्निर्मा तस्मा-
देनघो विद्यान्मुच्चन्वः२३ इति मन्त्रेण विहितस्य संश्रज्जहोमस्यापि
पशुयाने नित्यं करणम् । न च संश्रज्जहोमस्य मान्त्रवर्णिकशब्द-
करणादिकन्यदोपनिर्घातार्थत्वप्रतीतेस्तदुत्तरोधेन माधुपदवाच्यशब्द-
करणादात्रेव होम इति वाच्यम् । शब्दादिकरणस्य दोषजनकत्वे
प्रमाणाभावेन मान्त्रवर्णिककणककल्पनानुपपत्तेः । एतद्वत्त्वेनैव दोष-
कल्पने भौरवाश्च । किं च नात्र शब्दादिकरणदोषोऽपि तु तदुत्त-
रुत्पत्त्यद्वयत्वादाख्यातार्थात् । तथा च प्रतिबन्धकवशाच्छब्दाद्य-
नुपपत्तावप्युत्पत्त्यावश्यकत्वेन संश्रज्जहोमस्य नित्यत्वम् ।

तथा योऽस्मान् देष्टि यं च तर्प दिश इति मन्त्रोऽपि देव-

निश्चयसत्त्वेऽसत्त्वे वा सर्वदैव प्रयोक्तव्य । न च मन्त्रलिङ्गवशेन
प्रकरणमङ्कोच । परकर्तृकदेशस्यायोग्यत्वेन तदभावनिश्चयायोगात् ।
स्त्रनिष्ठदेषविषयस्यान्ततः पापादेरपि सम्भवेन मन्त्रलिङ्गा-
विरोधात् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ८ ॥

अनर्थक ॥ पयोऽक्रम यदि रोगोत्पत्त्यादिना मरणादिहेतु
सम्भाव्यते, तदा क्रतुविरोधप्रसङ्गाच्च कार्यमपि । जातेष्टिन्यायेन
गतार्थमपीदं शिष्यहितार्थमुक्तम् ॥ ६ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पशुचोदनाया ॥ अग्नौधोमौष पशुमाशुभेतेत्यादौ पशुशब्दो-
न सामान्यवचनम् । न हि पशुत्व जातिः, प्रमाणाभावात् । कार्य
ताया कारणताया वाऽनवच्छेदकत्वात् । नापि पुष्पादिमत्त
तस्यानुगतत्वाभावेन सामान्यत्वाभावात् । अतः पशुशब्दोऽप्यतिवाची ।
ततश्च सर्वासां शब्दादिव्यक्तीनामप्युक्तत्वाच्चायं सन्दिग्धः । तथा च
नार्थवादवदनं आगच्छ वपाया इति मन्त्रस्य निर्णायकत्वम् ।

अथपि चायं सामान्यवाची भवेत्तथापि मन्त्रस्य भिन्नवाक्याना-
न्तर्गतातिरेकेणैव विधेः सर्वविषयतया पर्यवसानाच्च तत्सङ्कोचकत्वम् ।
एव सत्यपि यदि मन्त्रस्य विधायकता भवेत्तदाऽऽप्येव दृणीते चोन्-
दृणीत इतिवद्भेदपि विशेष्यविशेष्यभावः । ॥ त्वेतिहस्ति ।
अतोमन्त्रस्य हागपदं किञ्चपुस्तकस्यगमनवत्त्वयोगेन वयोविशेषवत्-
नत्वेन वा सर्वपशुपरम् । हागपदे वाऽयं मन्त्र इति प्राप्तेः ।

हागशब्दस्याग्नेः हृदत्वेन योगिकत्वानुपपत्तेः पुस्तकतरो विहितत्वेन
योगिकार्थग्रहणानुपपत्तेः न तावद्यौगिकम् । वयोऽवस्थाविशेष-
वचनत्वेऽपि च श्रोणादिशब्दवदजननस्येव वयसो वाच्यत्वादय्यादि-

पशुत्वानुपपत्तेः, कागवहणेनापि पशुत्वस्याविरोधोपपत्तौ मन्त्रस्य
पाक्षिकत्वकल्पनानुपपत्तेः, कागस्यैव ग्रहणम् ।

यद्यपि पशुशब्दोक्त्यक्तिवचनः स्यान्न तथापि युगपत्सर्वशक्तिग्रहणा-
भावेनैक्यक्तियहणे मन्त्रस्य निरवकाशत्वाच्छागव्यक्तिमात्रग्रहणेऽपि
न किञ्चिद्वाधकम् । वस्तुतस्तु सामान्यवाच्येवायम् । तदपि यद्यपि
न पुच्छवत्त्वादि, तथापि पुच्छत्वावच्छिन्नवत्त्वस्यैवानुगतस्य वस्तु
प्रकृत्यान् विरोधः ।

वस्तुतस्तु पुच्छाद्यप्रतीतावपि पशुत्वप्रतीतेः पशुत्वं आतिरेकेति
सामान्यवचनत्वमप्यव्याहृतम् । तेन युक्त एव मन्त्रेण निर्णयः ।
भिन्नवाक्येऽपि च पशुच्छागशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावोवाक्यैकवाक्य-
तया न विरुध्यते । इदं च सर्वमज्ञोऽग्नीषोमीय इति शाखान्तरवाक्य
नास्तीति कृत्वा चिन्तया बोध्यम् । तस्मिद्धं कागवत एवाधिकार-
इति निरूपितोऽधिकारः ॥ ६ ॥ ८ ॥ १० ॥

इति श्रीभाट्टद्वैपिकायां खण्डदेवकृतौ षष्ठ्याष्टमः पादः ॥

अध्यायश्च समाप्तः ॥

समाप्तश्च पूर्वषट्कम् ॥

प्रकृते तु प्रयाजादीनामाग्नेयैतिकर्तव्यतात्वेनैवानुगमात्तदेव विकृति-
सम्भितावच्छेदकम् । पुरोडाशकपास्तादेश्च पुरोडाशसम्भित्वे-
नावधारितस्य तेनैव रूपेण तुषोपवापाङ्गत्वात्तद्वोधकवाक्येऽति-
प्रसङ्गवारणाय तादृशोपकारद्वारेति विज्ञेयम् । पुरोडाशे अधि-
करणत्वेन तुषोपवापे करणत्वेनेति* तच्च द्वारभेदान् । केचित्तु
मादृशकस्मितवाक्यत्वमतिदेशत्वमित्याहुः । तदतिदेशान्तरेखयाप-
कत्वादुपेक्षितम् ।

अतिदेशनिरूपणोपोद्घातत्वेन चेदं निरूप्यते । किं प्रयाजा-
दीनामुपदेशेन प्रकृतिमाचार्यत्वसुत प्रकृतिविकृतिमाधारण्यमिति ।
साधारणे हि अतिदेशवैधर्म्यमित्युपोद्घातता । तच्च यद्यपि प्रया-
जादिषु आग्नेयादिमात्रविषयकप्रकरणादेर्विशेषविषयत्व, तथापि
तत्कल्पस्य वाक्यस्य प्रयाजादिभिर्यजेत्तरेयेतादृशस्यैव कल्पन, न तु
प्रयाजादिभिराग्नेयादि कार्यं इति । आग्नेयादिभेदेनानेकवाक्य
कल्पनापत्तेः । नापि दर्शपूर्णमासो कार्याविति । तथात्वे तु घृहेग्र-
वाचकस्य विधिवाचकस्य षट्दशस्य च कल्पनापत्तेः । तच्च च
यागत्वसंश्लेषोद्देशतावच्छेदकत्वात्सर्वार्थत्वमिदं ।

■ हि तच्च प्रयाजादिविशिष्टयागकरणकप्रकृतभावनाविधिर्चैन
विशिष्टकयविधिवप्रयाजादीनां प्रकृतभावनायामेवावधात्पाटिका-
न्वयेऽपि प्रकृतयाग एवावय इत्याशङ्क्यते । भावनानां व्युत्पत्ति
वाक्यादेव प्राप्तमात्रं विशिष्टविध्याग्रहात् । व्युत्पत्तिवाक्येभ्यो न

* एतादृशं अत्रयागस्योभूतवाक्यविशेषत्वेन तुषोपवापे भाट्टयो
नोभूतवाक्यवाक्यत्वेनेति,—इति भा० मुक्तकं वाच्यम् ।

भाट्टदौपिका ।

उत्तरपटकम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

श्रुतिप्रमाणत्वात् ॥ एव माधिकारे उपदेशोऽवगतेऽधुना तद-
धीमसिद्धिरतिदेशो निरूप्यते अतिदेशोनाम, यः पदार्था-
यादृशोपकारद्वारा यदङ्गत्वेनावधारितस्तस्य पदार्थस्य तत्सम्बन्धि-
त्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारैवान्याङ्गताबोधकं प्रमाणम् । भवति
हि प्रकृतिवद्विकृति कर्तव्येत्येवमादिवाक्यं प्रत्यायादिपदार्थानां
यादृशोपकारद्वारा आग्नेयाद्यङ्गत्वेनावधारितानामाग्नेयादिसम्बन्धित्वेन
रूपेण तादृशोपकारद्वारा सौम्याद्यङ्गत्वबोधकम् । एतद्वाङ्मन्येव पञ्च
इवौशीत्यपि च तदीयवाङ्मन्यत्वज्ञापनद्वारा तदीयधर्माणां वाङ्म-
न्यधर्मभूतानामुक्तरीत्यैव विस्तृत्यङ्गत्वबोधकम् । माममेकमग्निद्वौच-
मित्यग्निद्वौचनानामपि तदीयधर्मवत्त्वलक्षणया गौर्नैव चोक्तविधाङ्ग-
त्वबोधकम् । एव स्थानापत्यतिदेशे आश्रयतो धर्मातिदेशोऽपि च
लक्षणसम्बन्धयो बोध्यः ।

अथ च दर्शपूर्णमामादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वेनावधारितानां तेनैव
द्वारेण पापक्षयाङ्गताबोधके यावज्जीवादिवाक्येऽतिप्रसङ्गवारणाय
तत्सम्बन्धित्वरूपेणेति विशेषणम् । न हि दशादे स्वर्गसम्बन्धित्वेन
रूपेण पापक्षयार्थता । प्रमाणाभावात् । अपि तु दर्शनादिनैव ।

वदितिकर्तव्यतामामान्यस्यापीत्यमिति षट्कल्पनयाऽन्वयस्वीकारा-
 त्त्वर्गादिवाक्यवच्च प्रयागादिवाक्यानां विशेषममर्पकतया तददेव
 नाकैकवाक्यतोपपत्तेरश्वयविशिष्टविजातीयभावनाया एव विधाना-
 त्पाटिकाश्वये च प्रकृत एव तद्भावनाकरणीभूते घागेऽनुपाह्वकत्व-
 कल्पनास्य स्वार्थमौपदेशिकम् । उत्पत्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतामामा-
 न्यामयास्त न चष्टद्वयविरतस्य विरूपानेकबोधजनकता । वाक्यैक-
 वाक्यताजन्यबोधस्तु न श्रुतशाब्दबोध इति न नक्षपनाभावबोधजन-
 कत्वमपेक्ष्य । अतः पारिव्रजकत्वाभावादधर्मकालामैन्द्राग्रादीनां
 धर्माकाङ्क्षायामतिदेशमिति ।

यत्तु मुने अतिदेशमिच्छते अजिप्रयुक्तत्वं वा धर्माणां अपूर्वं
 प्रयुक्तत्वं वेति चिन्तान्तरं सतः, तथजिप्रयुक्तत्वेऽपि प्रकृतपजिप्रयुक्त-
 तोपपत्तेरितरथाऽप्यनं प्रयुक्तत्वेऽपि तदनापत्तेर्नाशमिक्तेन सौमहत्यापत्ते
 योपेक्षितम् । अथातिदेशोदिविधोवचनातिदेशोनामातिदेशश्चेति ।
 आद्योऽपि प्रत्यक्षवचनातिदेशोऽनुमितवचनातिदेशश्चेति । अनुमित-
 वचनातिदेशोऽपि त्रिविधः । सादृश्यकल्पितवचनातिदेशः । ध्याना-
 पत्तिकल्पितवचनातिदेशः । आश्रयोपस्थितिकल्पितवचनातिदेश-
 श्चेति ॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥ ० ॥

धर्मान् ॥ तत्र प्रत्यक्षवचनातिदेशो निरूप्यते । इदुनामैकादशो-
 ष्योतिष्टोमविकारः । तत्र प्राकृते मासि वयद्वारनिधनमाप्तात् ।
 प्राकृतविष्टुतौ च इत्याकारस्य श्लोके प्राकृते यज्ञाद्याय धाम । तत्र
 धर्मानमित्युपपत्तेर्नेति श्रुतम् । तत्किमनुवादः अत्रातिदेशविधि-
 रितिचिन्तायाः । इतरथाप्यस्य अविहितवचनमेव आश्रयं प्रमिहता

प्रयाजादिवैशिष्ट्यं भिन्नवाक्यत्वादेवासम्भवि । न हि तत्तदाकार्य-
बोधवेलायामनन्वितस्य प्रयाजादेर्वाक्यैकवाक्यतावेलायामन्ययसम्भवः ।
प्रकटुचरितस्य विधेरैकरूप्येणैकशब्दबोधजनकत्वमिति नियमात् ।
अतो न प्रयाजादीनां प्रकृतिमाचगामित्वम् ।

अथवा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन स्वर्ग-
फलसम्भवरम् । मार्गकाम्यवाक्येनैव प्राप्तेः । अपि तु ममिदादि-
वाक्यैकवाक्यतया यागोद्देशेन प्रयाजादितिधिपरम् । अतश्च तच्च
यागत्वस्यैवोद्देशतावच्छेदकत्वात्तत्त्वार्थता ।

न च तच्च दर्शपूर्णमासपद उद्देश्यविशेषण उद्देश्यममर्पकमेव
वास्तविति शङ्क्यम् । विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः । धातोर्द्देश्य-
परत्वे सम्भवति उपपदस्याऽन्याय्यत्वाच्च । अतश्च तच्चत्वं दर्शपूर्णमासपदं
कदा कालपरत्वेव सत्सर्वेषामपि य इत्येति वाक्यप्राप्तकालानुवाद-
कम् । अधिकरणन्यापि करणत्वाच्च तृतीया । तथा स्वर्गकामपदं
चावयुत्थानुवादः । सर्वथा सर्वधर्माणां सर्वफलवदर्थत्वमुपदेशेनैवेति
न छिदतिदेशः । एव च समानमितरन् श्वेनेनेत्याद्यनुवाद एव ।
अग्निहोचमित्यादि नामापि निहो देवदत्त इतिवत्सिद्धसादृश्य
संप्रत्ययन्यायमेव वाऽऽदायानुवादकमिति प्राप्तेः ।

यद्यपि यागानुवादेन धर्मविधिस्तथापि अनुवादस्य सति
समावे सन्निहितगामित्वनियमाद्वैशिष्ट्यमभिव्यजेतेतिवत्प्रकृतिमाचगामि-
त्वम् । विशेषतश्च नयमाद्यन्यायेन यागस्वरूपे आनर्पकादपूर्व-
साधनत्वसत्त्वणार्थमपि प्रकरणानुप्रवेशः ।

यत्तु नष्टमिति वाक्येष्टाकाङ्क्षायां नेष्टमागत्यस्य भाव्यत्वरूप्यम्

वितोदनादयस्त इहाणतिदिश्यन्ते । ये वा श्येने प्राकृताङ्गानुवादेन विहिता लोहितोष्णीषादयस्त एवातिदिश्यन्ते ।

यत्नस्मिन् पक्षे नैतेषामेव नियम इति तन्त्ररत्नोक्तं, तदन्तरमादृश्यात्माने प्रमाणाभावादुपेक्षितम् । अस्मिन् पक्षे इत्युपागोहेऽनेकपदार्थविधानाद्योगात्पदद्वयेन लक्षणया श्येनीयप्राकृताङ्गसम्बन्धिविकारमात्रेष्वुद्देशेन विधानम् । यदा इतरपदे सन्निहितत्वात् प्रमाणाभावात्प्राकृताङ्गाणामपि चोद्देश्यतया पूर्वमुक्तत्वात्पूर्वाक्तप्राकृताङ्गभिषत्तत्त्वदुशप्राकृताङ्गान्तराणामेवेतरपदेन* यदयम् । तेषामतिदेशेन सन्निहितत्वात् । तादृशप्राकृताङ्गोद्देशेनैव च श्येनसादृश्यविधिः ।

सादृश्यं चास्मिन् पक्षे श्येनीयप्राकृताङ्गवृत्तिधर्मसमानधर्मवत्त्वम् । न च धर्मं श्येने प्राकृताङ्गानुवादेन विहितो विकारो लोहितोष्णीषादिः । अतएव सादृश्यं न श्येननिरूपितम् । अपि तु श्येनीयप्राकृताङ्गनिरूपितमेव । उपमानतावच्छेदकसमन्वयेन श्येनवृत्तिधर्मस्य लोहितोष्णीषादेस्तेनैव समन्वयेन प्राकृताङ्गैस्वभावात् । उपमानतावच्छेदकसमन्वेनोपमेयवृत्तित्वे एवोपमानियमात् । अतएवास्मिन् पक्षे श्येनपदं श्येनीयप्राकृताङ्गपरम् । ततश्च फलतस्तादृशधर्मा एव इत्यपूर्वभाधानीभूततादृशप्राकृताङ्गोद्देशेन विधीयन्ते ।

अतएव विधेयमामर्शानुगोचेन श्येने यो विकारो यत्प्राकृताङ्गे विहितमाप्राकृताङ्ग एव सोऽव विधीयते । इतरथाऽप्राकृतकार्य-

* प्राकृताङ्गान्तराणामतिदेशेन,—इति व्या० पुस्तके पाठः ।

थास्य असन्निहितश्येनवैशिष्टिकधर्मवाचित्वम् । तेषामसन्निहितत्वात् ।
अपि तु ये ज्योतिष्टोमातिदेशेन सन्निहितास्तत्परत्वमेव । तेषां
च श्येनेऽप्यतिदेशप्राप्तत्वेन श्येनसादृश्योपपत्तेरनुवाद एवायमिति
न श्येनवैशिष्टिकाणां वचनातिदेश इति प्राप्ते ।

इतरशब्दस्य सन्निहितवाचिनवत्पूर्वोक्तेरतत्सदृशवाचित्वमपि
लोकसिद्धम् । शेषमैषयोः कम्बलकौश्लेये देये इतरद्विष्णुमिषाद्येष्टासु
सन्निहितपूर्वोक्तेरतत्सदृशवत्त्वादिरेव प्रतीतेः । अतश्च वार्तिक-
कारौषा पूर्वोक्तसादृश्यस्य अवाच्यत्वोक्तिरपेक्षणीयैव । ततश्च यत्स-
न्निहितं प्राकृतं, न तत्पूर्वोक्तसदृशम् । अप्राकृतानां सप्ताहादीनां
पूर्वोक्तत्वात् । यद्य सदृशं श्येनवैशिष्टिकं अप्राकृतत्वसाधन्यात्
न तत्सन्निहितम् । ततश्चावश्यावहेच्च अन्यतरस्मिन्वचनायैवत्वाय
सन्निधिं हित्वा सादृश्यपरिषहेन श्येनवैशिष्टिकाणामेव इतरशब्देन
वक्ष्यम । न ह्यन्यथा विध्यन्तराग्नेषभूतस्यानुवादस्यार्थवत्त्वं सम्भवति ।

ततश्च श्येनसादृश्यवत्पूर्वोक्तसदृशं पूर्वोक्तमिति, तदिदं कुर्या-
दिति वाक्यार्थः । श्येनसादृश्यं च श्येननिष्ठाद्भुतधर्मसमानजा-
तीयधर्मवत्त्वम् । भवति हि श्येननिष्ठाद्भुता कण्टकवितोदना-
दीनां ये धर्माः कण्टकवितोदनादप्यस्तसमानजातीयान्त एव
तदन्तं कण्टकवितोदनादौ । अतएव श्येनपदं श्येनाद्भुतपरम् । न तु
यथाश्रुतम् । न हि श्येनप्रतियोगिक सादृश्यं कण्टकवितोदनादौ
सम्भवति । अतश्च फलतः श्येनधर्मा एव पूर्वोक्तसदृशाः पूर्वोक्त-
मिषाद्य कार्या इति पर्यवसितोऽर्थः । पूर्वोक्तसादृश्यं अप्राकृतत्वेन
प्राकृताद्भुतमुद्दिश्यविहितत्वेन वा । तेन श्येने ये अपूर्वाधर्मा कण्टक-

स्योक्तत्वाच्चापवा*दपेक्षितत्वाच्चापार्थस्यैवातिदेशः । अतएवातिदेश
लक्षणमपि नामद्वयम् ।

तदिह हविर्विधायकत्वाकस्यैवेह ब्राह्मणपदेनोक्तत्वात्पार्थवादक-
स्यैव विधायकत्वादाकाङ्क्षाभावेन प्रधानातिदेशाभावेऽपि स्मृति-
मात्रस्यातिदेशो न तद्विज्ञानम् । तेषां स्मृत्त्याङ्गविधिविधेयत्वेन हवि-
र्विधिविधेयत्वाभावात् । अतएव बह्व्यप्रघासेषु अग्निं मन्यन्ति
प्रसुवो भवन्ति, इत्यादिविधयोऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथाऽतिदेशादेव
प्राप्तत्वेन वैयर्थ्यमिति प्राप्ते ।

अङ्गविधीनामप्येतद्विषयस्यैव विधायकत्वेनैतद्ब्राह्मणलोपपत्तेः
प्रास्तव्यं महाविषयत्वसिद्ध्यर्थं अङ्गानां स्मृत्यातिदेशः । न
चापेक्षाकस्यैव सर्वेषामप्यपेक्षितत्वात् इतिकर्तव्यतापेक्षाया-
मङ्गातिदेशेऽवगते पश्चात्तद्विशिष्टार्थभावनाया विधिसम्बन्धावग-
मोत्तरं तस्य स्मृत्यपेक्षार्था स्मृत्यतिदेश इति विरम्य व्यापारत्वा-
पत्तिः । दृष्टव्यामप्यवदितिकर्तव्यतासामान्याचेपादेव तद्विशिष्ट-
भावनाविधिमिद्वेः स्मृत्यपेक्षावेत्तासामेवातिदेशप्रवृत्तेः । अतएवापु-
मानिकवचनाद्यतिदेशेऽपि अर्थवादातिदेशसिद्धिः । या त्वेवं सति
विश्वमिति आतिदेशिकार्थवादिकपक्षकम्पनाप्रसङ्गः, सा कौस्तुभे
एव निरस्ता ।

वस्तुतस्तु वाचनिकातिदेशस्य भिन्नवाक्यविधेया प्रमाणत्वादुत्प-
त्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतासामान्याचेप आवश्यक एव । न च प्राग-

कारितापत्ते । अतोऽस्मिन्नपि पक्षे विवक्षितमत्या द्युसम्बन्धिवे-
नैव तादृशश्रेणीयविकारविधि । न चैवमस्यातिदेशस्य कल्पितत्वा-
भावादासुमानिकवचनातिदेशापेक्षया प्राबल्येऽपि श्रेणेन समान
मिति पदद्वये तादृशविकारलक्षणाया आवश्यकत्वान्नामातिदेशा-
पेक्षया प्राबल्ये प्रमाणाभाव । नामातिदेशस्यल्लेऽग्निहोत्रपदेनाम
भिहितानामेव धर्माणा लक्षणा, वचनातिदेशे तु समानपदे-
नोक्तानामेव तादृशधर्माणा विधेयतावच्छेदकीभूतश्रेणीयप्राकृतताङ्ग-
वृत्तिविकारत्वावच्छिन्नत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणेति तस्य तदपेक्षया प्राब-
ल्यात् ॥ ७ ॥ १ ॥ २ ॥

पञ्चमसरेषु ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि आद्यानि पञ्च
हवींषि सधर्मकाणि विधाय बह्वणप्रयागेषु विहितानि । तेषां
च विनिगमनाविरहेण अभ्यासात्कर्मान्तरत्वम् । बह्वणप्रयागस्य
हविःसन्निधौ चैतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणानीतराणि
इति श्रुतम् । इतराणि वैश्वदेविकानीत्यर्थः । अथ च ब्राह्मण-
स्यैवातिदेशः ।

यद्यपि आन्यत्रोपकारस्य तत्पृष्ठभावनन पदार्थानामेव चाति-
देशो ॥ तु पदार्थसोधकशास्त्राणां प्रयोजनाभावात्तत्रापौह लक्ष-
णायां प्रमाणाभावाच्छास्त्रस्यैवातिदेशः । न च शास्त्रस्यैवातिदेशे
तदोचितपदार्थानां प्राकृतोपकाराभावे उपकारान्तरकल्पनापत्ते-
रुद्बन्धाभासुपपत्तिः । शास्त्रस्यापि विजातीयोपकारमनकविजातीय
पदार्थप्रतिपादकतया निरूपितरूपस्यैवातिदेशादुपकारान्तरकल्प-
नानुपपत्त्योद्बन्धाधीपपत्तेः । वस्तुतस्तु ब्राह्मणपदेनार्थविधायकवाक्य-

देशवाक्यभ्याद्विधिपरत्वे लिङ्गमिति लिङ्गदर्शनसूचकत्वात् । अतः
मिदु अङ्गाभास्यतिदेश इति । न चामिद्वैककपालयामानुरोधेनैव
वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेरतिदेशविधानार्थकम् । यत्र धाम्याविरा
जादिविरुद्धधर्मविषये सुख्यत्वभूयस्त्वाभ्यां दार्शिकधर्मप्रसङ्गिस्तद्विषये
वैश्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् ॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥

एककपाल ॥ एवं साकमेधे युतयोरैन्द्राग्नैकपालयोरपि एत-
द्वाङ्मण ऐन्द्राग्नौ यद्वाङ्मण इतरः, एतद्वाङ्मण एककपालो यद्वाङ्मण-
इतर इति वाक्याभ्यां सार्धवादकसाङ्गविधिकाण्डस्यातिदेश इत्युत्तर-
विवक्षया स्मार्थते ॥ ७ । १ ॥ ४ ॥

एककपालानां ॥ एककपालस्य प्रकृतिभूतएककपालो वारुण
प्रधासिक एव । न तु धर्मभूयस्त्वेऽपि वैश्वदेविकः । वक्ष्यमाण-
त्ववैककपालेषु चोदनासिद्धातिदेशादेव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेः ।
अनन्यसम्भक्तिपथधर्मप्राप्त्यर्थं वारुणप्रधासिक एव । एव सैन्द्राग्न-
प्रायपाठोऽप्युपपद्यते । तत्र हि न दार्शिकैन्द्राग्न्यातिदेशविधिः ।
चोदनासिद्धातिदेशादेव सिद्धेः । नाथैन्द्राग्नान्तराणाम् । अनु-
प्रतिष्ठितत्वात् । अतएव चातुर्मास्यप्रकरणस्यत्वेनोपस्थितनादैश्वदेवे
सैन्द्राग्नभावादारुणप्रधासिकस्यैव । अतस्तत्राप्रायपाठादपि साकमेधेक
कपालस्य वारुणप्रधासिकैककपालप्रकृतित्वम् । धर्मो ह्य हिरण्यस्यः
सुचो भवन्तीत्यादय सामान्यविहिता इति भाव्यकारः ।

वस्तुतस्तु साकमेधस्यपञ्चमशरेषु अतिदेशविधिरस्ति न वा ?
अन्ये दर्शपूर्णमासविकारत्वापत्तेर्भूयोऽनुपपद्य न हिरण्यस्यत्वादि-
प्रसङ्गः । आद्येऽपि एतदधिकरणन्यायस्यान्यसम्भवनस्याभावाद्धर्मभूय-

स्वातिदेशे तस्य निरुक्ताङ्गत्वे प्रमाणभावाद्दतिदेशसंक्षेपस्याव्याप्तिः ।
 सङ्क्षेपेऽङ्गत्वपदेन भावनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
 अतस्त्वायं भावनेतिकर्तव्यतात्वस्य तत्करणोपकारजनकत्वरूपस्य शाब्द-
 भावनेतिकर्तव्यतात्वस्य च हृदिरूपां तत्करणोपकारजनकज्ञानविषय-
 तात्त्वस्य द्विविधस्य सङ्गः । अन्वितपदोपादानाच्चार्यिकप्रासङ्गिको-
 पकारजनकेऽपि भातिदेशः । तच्च प्रकृतभावनामन्वितत्वात् ।
 तस्मादुभयातिदेशः । अग्निमन्यनादीनां तु दक्षिणविचारैः प्राप्त-
 भावाद्युक्तदर्थं पुनर्विधिः । अतएव नवप्रयाजत्वादेरतिदेशाद्वागिनो-
 यजति आहुतीनां कल्पते चिञ्चत्वायेति सिद्धमप्युपपद्यते । इत-
 रथा चिञ्चत्वात्पपत्तेरिति सूत्रकारभाष्यकारौ ।

वस्तुतस्तु मादतीपागस्यापि वैश्वदेविकामिवायागविकारत्वा-
 न्नवप्रयाजत्वादिवदेशाग्निमन्यनादीनामपि प्राप्तिसम्भवाश्चाय वैश्व-
 परिहारः । आभिषेककपालातुरोधेनैव च नवप्रयाजत्वादिरिद्धे-
 क्षिप्रत्वस्याप्युपपत्तिः । न च भूयसां दर्शपूर्णमासविकारत्वात्तदु-
 रोधेन पञ्चप्रयाजत्वम् । परपुरोडाशवत्त्ववाहत्वावपि पञ्चत्वाविरो-
 धात् । अतो भायमनादृत्य सूत्रमेव व्याख्येयम् । अग्निमन्य-
 नादिवाक्वागामौचित्येनातिदेशविधिसंख्येत्यर्थत्वाज्जेतरार्धत्वादिति सूत्र-
 विधायकत्वातिरिक्तत्वावकलरूपप्रयोजनकथनार्थम् । तदेव अति-

* निरुक्ताङ्गत्वाभावेन,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† हृदिरूप,—इति नास्ति सो० पुस्तके ।

‡ भूयसा, इति आ० पुस्तके पाठः ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

पाठ ॥ प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अभिवक्ष्यामुत्पन्न रथन्तर विज्ञाति-
विशेषे अविवाक्यादौ कवतीषु कर्तव्यत्वेन श्रूयते, कवतीषु रथन्तर
गायत्रीत्यादिना । तथा यद्योन्या गायति तदुत्तरयोगायतौत्यादि
च युतम् । तच्च रथन्तरादिशब्दानाङ्गीतिविशेषविशिष्टार्थां अचि-
प्रयोगाद्विशिष्टवाचित्वे प्राप्ते । आहृत्यधिकरणन्यायेनैव गीति-
विशेषमात्रं विजातीयमौचित्यमात्रं वा वाच्यम् । एव सामग्र्य-
स्यापि गीतिमात्रं गीतित्वमात्रं वा वाच्यम् । न तु गीतिस्तदि-
शिष्टा वा अक् । तस्या व्यक्त्यायेनादृश्यपद इव सति मुख्यार्थबाधे
लक्षण्या बोधोपपत्तेः ।

आहृत्यधिकरण्यैव तु प्रयोजनकषणार्थानि सूत्राणि । यदि हि
अत्रापि भवेत्तदा अचि अच्यतिदेशासम्भवात्* कवतीशब्द
कार्यलक्षणां । तत्कार्यमर्थप्रकाशनं लक्षणादिना अभिवक्ष्या कुर्या-
दितिकवतीकार्ये अगन्तरस्यातिदेशः । देशलक्षणार्थो वा । कवती-
देशे अभिवती पठेदिति । अथन्य रथन्तरपदं वा तद्धर्मलक्षणार्थं
षड्भूमातिदेशार्थं कवतीषु षष्ठीलनादीन् रथन्तरधर्मान् कुर्यादि-
त्यर्थः । अन्ये तु भाष्यस्या पक्षा असम्भवदुक्तिकलाञ्जलि लिखिता ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । अचि अच्यतिदेशासम्भवात् — इति तु
भट्टितुसुचित्प्रतिभाति

स्तलाभाय वैद्यदेविकपञ्चमस्यराणामेव धमातिदेशान्तयेव वारुण-
प्रधामिकहिरण्यमयत्वाद्यप्राप्तिः ।

वस्तुतस्तु याज्निकाचाराद्यत्र वरुणप्रधानेषु सुगन्धरोत्पत्ति-
प्रमत्ति^१क्षेत्रैश्च हिरण्यमयत्वाभौमयत्वादेर्विध्यौचित्येन दक्षिणविहार-
एव तन्निवेद्यादैन्द्राग्नैककपालयोरपि न हिरण्यमयत्वाद्यतिदेशः ।
अस्तु वा न, तथापि यद्येन्द्राग्न्याद्यतिदेशविधिवैयर्थ्यमिषैव भूयमा-
मनुष्यमयत्वाद्भौमत्वाद् हिरण्यमयत्वाद्यनुष्ठानमित्युच्येत, तत उन्द्राग्नैक-
कपालयोर्मध्येन्यतरातिदेशेनैव तन्प्राप्तिमिद्वेदितरानर्थक्यम् । अतो-
ऽप्यतत्तद्विधेयविहितधर्मप्राप्तिमिद्वयमेवेदमतिदेशद्वयम् । विशेष-
विहितादैन्द्राग्ने याज्यादयः । एककपालेऽपि अन्विष्टाग्नान्तर्गम्य-
मन्वेदा इति ध्येयम् ॥ ७ ॥ १ ॥ ५ ।

इति श्रीयजुर्वेदसंहिता भावटीपिकायां

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पाठः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

उक्तम् । इदानीं नामातिदेश प्रवृत्तये । मासमग्निहोत्र-
जुहोतीत्यादौ नैयमिकाग्निहोत्रवाचिनोनाम्नो न तावत्कर्मान्तर-
वाचकत्वम् । अनेकग्रन्थिकल्पनापत्तेः । दर्विहोमत्वेन चोदनास्तिज्ञा-
तिदेशाभावात्नामातिदेशाभावेऽग्निदेवताकत्वे प्रमाणाभावेन तद-
न्यायानुपपत्तेश्च ।

न च यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनाग्ने प्राप्तत्वादभ्यधिकरणकत्वेन
योगोपपत्तिः । तस्यातिप्रसङ्गत्वेन वृथादिकल्पने पुनर्गौरवता-
दवस्थानम् । अनोदात्तस्वरस्य सप्तमोवज्जनीहावनुपपत्तेश्च । सप्तमी
तत्पुङ्गवस्य ग्रीष्मादिगणे पाठाभावेनानुपपत्तेश्च । यदि तु नित्या-
ग्निहोत्रे इवाग्निहोत्रं होम इति व्युत्पत्त्या अधिकरणत्वं वक्ष्यर्पमङ्गी-
कृत्य मासाग्निहोत्रेऽपि योग आग्नीषेत्, तत्पर्यं प्रचुरप्रयोगादग्नि-
होत्रपदस्य निरुद्धलक्षणया नित्याग्निहोत्रे प्रयोगात्तस्यास्य शक्ति-
तुल्यत्वेन नामाग्निहोत्रे तदसम्भवाद्गौणत्वमावश्यकम् । अतएव च
दिशा मास दशपूर्णमासाभ्यामित्यादौ गोचरानुपपादनं द्रष्टव्यम् ।

अन्यथा य इत्येत्यादिना पौर्णमासीकाशक्तत्वात्प्राप्तेरुभयत्र साप्त-
शक्तत्वाविशेषान् । दशादिकास्याप्राप्तावपि वा एकत्र मुख्यस्यापरत्र
गौणत्वनिवृत्त्याम् । प्रविद्धदशादौ निरुद्धलक्षणया आवगच्छे च
मौमिकचोदनामिद्विज्ञातिदेशेनैव रूपमाभ्युपगच्छी तदभावस्याप्यभा-

सिद्धान्ते तु लक्षणायां प्रमाणभावादृच इह बोधसैवाभावेन
गौतिमात्रस्यैव कवतीत्यतिदेश इति । प्रयोजनम्, प्रसङ्गादाकृत्यधि-
करणसिद्धस्यैव गौतिवाचित्वस्योपपत्तिकानि कानिचिसिद्धदर्शन-
सूत्राणि इति द्रष्टव्यम् ।

न च यद्यन्याङ्गायतौत्यादौ योनिमन्वन्धित्वेन रूपेण विधेय-
त्वादिदेशस्तत्त्वस्योपपत्तावपि कवतीषु रथमारं गायतौत्यादौ रथ-
कारत्वस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वादतिदेशत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
तत्रापि धर्मपाहककृतोपकारत्वाभार्यमभिवतीसम्वन्धित्वस्यैव विधेय-
तावच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु गृहमेधीये आख्यभागविधेरतिदेशत्वा-
भाववदस्त्राण्यतिदेशत्वाभावे न काचित्स्थितिः । साधवेनाभिवतीषु येन
रूपेणोपकारकत्वं तेनैव रूपेण कवतीषु उपकारकत्वस्वीकारेणो-
पपत्तेः ॥ ७ ॥ ९ ॥ १ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ माण्डूकीपिकायां

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

येनैव प्रथममवयवनेनेति व्युत्पत्त्या प्रायश्चययोगेन द्वादशा-
हिकेऽहनि प्रवृत्तिस्तेनैव गावामवयविकेऽपीति प्रायश्चययोगेनोभय-
त्रापि मुख्यतयैव प्रवृत्तौ गौणत्वे प्रमाणाभावः । न चात्र पूर्व-
षट्त्वादशाहिके प्रचुरतरः प्रयोगो येन तत्रैव कृदिर्निर्गुणलक्षणा वा
अन्यत्र तु गौणीत्याश्रीयेत । अतोऽत्र न नामातिदेश्य प्रायणीय-
पदे । वैश्वानरपदं तु प्रकरणे वैश्वानरपदविधानात्प्रत्ययान्तेन
नामधेयमपि वैश्वानरमंशकस्य सधर्मकस्य कर्मान्तरस्याप्रसिद्धेर्न-
वातिदेशकम् । ज्योतिष्टोमपदं तु ज्योतिष्टोमधर्मप्रतिप्रसवार्थं सम्भ-
वत्येवातिदेशकम् ।

तेनैव तत्प्रत्ययाणां* विरोधे न गण्यत्वामान्याद्वादशाधिकद्विती-
याहर्धमाः । अपि तु ज्योतिष्टोमिका । आधारेणास्तु भूयोऽनुग्रहाय
द्वादशाहिका एव । इदं चाधिकरणं गावामवयविके प्रथमेऽहनि
प्रायणीयपदस्य भाष्यकारादिभिर्लेश्यनादवगम्यम् । यदा तु
छन्दोगसूत्रानुसारेण प्रायणीयपदस्य गावामवयविके द्वितीये चतु-
र्विंशेऽहनि प्रयोगस्तदाऽतिदेशो भवत्येवेति धेयम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ ९ ।

विश्रजिति ॥ विश्रजिस्त्वर्षप्रष्टोऽतिरात्र इत्यत्र सर्वप्रष्टशब्दोऽनु-
वादोऽप्यवा षाडहिकानां रचन्तरस्यैकपदैक्यवैराग्यज्ञाकररैवतानां
मात्रां विधिरिति चिन्तायाम् । प्रष्टशब्दस्य स्तोत्रवाचितात्सामपरत्ये
विधौ सप्तपापसेर्त्वातिष्टोमे च प्रष्टैः श्रुतत्वेन पक्षां प्रष्टस्तो-
त्राणां विधानस्य चिन्ताधिकरणे कौमुभे व्युत्पादितत्वादतिदेशेन
वज्रसमाप्युपपत्तेर्विशिष्टविधिगौरवात्सामुदाहृतायमिति प्राप्ते ।

* तेनैतत्प्रत्ययाणां,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

साधकत्वाच्च । एतेन गौणत्वाभावेऽपि एकनामकत्वादृग्नेन
चोदनाभिज्ञातिदेशादेवाग्निहोत्रधर्मलामदत्यपास्तम् । उभयत्र मि-
हदक्षचण्णया प्रमाणाभावेनैकनामकत्वाभिद्धेः ।

न च तथापि देवताकालादिरूपगुणविधाटकत्वेनैवोपपत्तौ
गौणत्वे प्रमाणाभावः । तत्रत्याधिकरणोक्तकौस्तुभरीत्या समासासम्भ-
वेन देवताविध्यनुपपत्तेः । कालस्य प्राप्तत्वादिना विध्यनुपपत्तेश्च ।
अतयाग्निहोत्रादिशब्दाः कर्मान्तरे गौणाः । तत्र च तत्पर्यङ्कधर्म-
लक्षणापूर्वकं कर्मान्तरे गौणीति प्राच्यः । तस्मिद्धिसूत्रोक्तकौस्तुभ-
रीत्या तु गौणीज्ञानकार्यतावच्छेदकमेवाग्निहोत्रोपधर्मविशिष्टकर्मा-
न्तरशब्दबोधत्वमित्यपि शक्यं वक्तुम् । तत्र च सिद्धो देवदत्त-
इतिवत्प्रमाणान्तरस्मिद्धसादृग्नेन गौणत्वाम्भवेऽपि अस्मिन्नेव वाक्ये
तदौपधर्मविशिष्टकर्मान्तरविधानेन आध्यासादृग्नेन गौणत्वोपपत्ति-
रिति मिद्धो नामान्तिदेशः । पठार्थातिदेशेऽपि च निरूपितरूप-
मैवातिदेशादूहयाधभिद्धिः ॥ ७ ॥ ४ ॥ १ ॥

अपि वा ॥ दादशाहे प्रथममहः प्रायणीयं यधर्मकं विधाय
गवामयने वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवतीति कुतम् ।
तदेते दे कर्मणी विनिगमनाविरहादिति निर्णीतं प्रकरणान्-
राधिकरणे कौस्तुभे । तदप्यगावामयनिकप्रायणीयपदं पुर्वन्यायेनैव
दादशाहिकप्रायणीयधर्मातिदेशार्थम् । न च चोदनाभिज्ञाति-
देशादेव तत्रातिभिद्धेर्नामान्तिदेशवैयर्थ्यम् । गणनमात्रेऽपि दादशा-
हान्तर्गतदशाहस्यैव चोदनाभिज्ञातिदेशेन धर्मप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वा-
दिति प्राप्ते ।

अनुवादत्वे वैयर्थ्यापत्तेः । यत्रमाने रथन्तरमाभवे सृष्टमध्यत-
न्तराणि वैरूप्यं होतुः शृष्टे वैराज मेषावद्वृण्य रैवत माङ्गणाश्चमिनः
मातरमश्वावाकस्येति मन्त्रिवेगमात्रविधिरूपतात्पर्यं वाहकधलेन सर्व-
शृष्टमध्य निरुद्धमस्य वाहकान्तरादिमानपरत्वावगतेऽपि-
मेव विधिः । निरूपितस्य शृष्टमध्य निरुद्धमस्य नामात्म्यामार्थाऽर्थ-
वादः कौस्तुभे । अतएव सर्वपदेभ्योऽपि देवमात्राणां कल्पिकयोर्हृदय-
कारणैः समुच्चयविधिरित्यप्युक्तम् । होतुः शृष्टे वैरूप्योपदेशिक-
मेव तयोर्वाधात् । सर्वशृष्टस्य मङ्गलायेत्येव द्वयोरसम्भवाच्च । अतः
यावद्विधानां विधिः । यस्मिन् तु एकमेव महती शृष्टमोक्ष शृष्टदयं
वा, तस्मिन् अभावात्तदपि नानुवादः ।

अयं च यद्यपि न नामानिदेशः, सर्ववृद्धमव्ययं बहुवचनित्वा-
भावात् विश्वजिति वज्रमोहिनीव प्रवृत्तेर्गोविन्द्याभावात् । न चायं
वचनानिदेशः । ग्रहमेधीये चाख्यभागी घनतीतिवदेव पदधीय-
मस्य विधेयतानवच्छेदनात् । तथापि उपदेशेन एताव रचनरा-
दीनाम् । अतएव ॥ पदबोधमन्तराङ्गमिह करणम् । अन्य-
काराङ्गत्वमैतद्वाक्यप्रवृत्तेः पुरावयमभावात् । कर्मवसानाधिकरण-
पदगमनभावात् । सप्रमे नामानिदेशप्रसङ्गे समारम्भः । प्रधान-
मोयमानमिति व्याचक्षेत् च रचनरादिधर्माणां आशङ्ककमोभा-
दोनां च यवमानादिकार्यान्तरापेक्षानिरवयवरादिबाधनम् ॥ यं प्राप्ति-
रविष्ठा ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

महाभारत ॥ अथ धर्मशास्त्रेण शान्तिर्निरूप्यते ॥ अथ धर्मशास्त्रेण शान्तिर्निरूप्यते ॥

यत्नेन तन्प्राप्तौ, न वैशदेव उत्तरवेदिमुपवपन्ति* न शुनासीरीव-
इति तत्पदुदाहोऽपि सङ्गच्छते । तेन तयोरुत्तरवेदितिरिक्ताः
मौमिकप्रणयनधर्माः कार्याः । यत्तु उपाय उपन्तौत्युत्तरवेदे-
हपत्तिवाक्यं, यद्योत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति तस्या विनिर्गो-
वाक्यं, तन्मध्यमयोः पर्वणोः प्राकृतप्रणयने एवोत्तरवेदिविधायक-
मिति शास्त्रे ।

न प्रणयतिः सौमिकप्रणयनस्यैव विग्रिथ्योपस्थापकः । मन्त्रि-
हितत्वात्तु प्राकृतमेवोपस्थापयति । अतस्तस्यैवातिदेशप्राप्तेः पूर्वग्रहस्या
विधिरनुवाद एव वा । तत्प्रयोजनं च यद्यपि नेतरयोः परिपख्या,
चैदोद्याद्यापत्तेः । प्रणयनाभावे इतरपर्वणोरग्न्यभावेन यागानुप-
पत्तेश्च । नाद्यर्थवादोपपत्तिः, विध्यभावे अर्थवादस्यैवावस्यपत्तेः ।
तथायुत्तरवेदिह्यनुगार्थं पुनः श्रुतिः । एतदभावे हि चतुर्थ्यपि
प्राकृतप्रणयनप्राप्तौ देशापेक्षायामुत्तरवेदिविधानं चतुर्थ्यपि प्राप्नु-
याम् । एतत्सत्त्वे तु पर्वदयदन्तिप्रणयनस्यैव विग्रिथ्योपदेशेनोपस्थित-
त्वात्तस्यैवोत्तरवेदिस्तदीयाग्निनिधानमेव च दारमिति सिध्यति ।
अत इतरपर्वणोरुत्तरवेदिपरिषंखैवानुवादप्रयोजनमिति ॥

द्वितीयाधिकरणे ॥ सोऽयमनुवादः प्रथमोत्तमयोर्मध्यमयोर्वैति
चिन्तायाम् । मध्यमविषयत्वे तस्यैवोत्तरवेदिप्राप्तेः प्रथमोत्तमयो-
स्तत्पदुदाहानुपपत्तिप्रसङ्गात्प्रथमोत्तमविषयत्वमेव । ततश्च तस्यैवो-
त्तरवेदिप्राप्तौ तस्यैवाय निषेध इति तयोरुत्तरवेदेर्विकल्पः ।

विधायकत्वेन धर्मातिदेशकत्वानुपपत्तेः । न चातिदेशेनैव देवतायाः
प्राप्तिरशक्येन ब्रह्मर्षलाभाय धर्मातिदेशकत्वाङ्गीकरणम् । गौरव-
प्रमाणाभावात् । ब्रह्मर्षलाभाय जघन्यवृत्त्यङ्गीकारे अतिप्रसङ्गात् ।

७ ॥ १ ॥ ५ ॥

निर्मग्न्यादिषु चैवम् ॥ अग्नौ निर्मग्न्येनेष्टकाः पचन्ति, पशौ
वर्हिषा यूषावटमवस्तुणानि, आख्येन पशुमनक्ति इति श्रुतम् । तत्र
पूर्ववदेव निर्मग्न्यशब्दो मन्त्रन^{*}क्रियाविधायकत्वेन गौणत्वायोगात्
पाशुकानां अन्यमधर्माणामतिदेशार्थः । वर्हिराख्यशब्दौ च द्रव्य-
विधित्वाच्च दार्शनपूर्णमासिकवर्हिराख्यधर्मातिदेशार्थौ । न च
विकपास्तस्य नामातिदेशेन धर्मप्राप्तभावेऽपि ऐहिकधर्मातिदेशेन
निराकाङ्क्षत्वाच्च गौणत्वाङ्गीकारः । प्रकृते तु धर्माकाङ्क्षयैव गौण-
त्वाङ्गीकाराच्चातिदेशोपपत्तिरिति वाच्यम् । उक्ततोऽपि मन्त्र-
नादिधर्मलाभेन श्रुत्यर्थत्यागे प्रमाणाभावात् ॥ ७ ॥ २ ॥ ६ ॥

भौमिकस्य ॥ चातुर्मासेषु वैश्वदेववरुणप्रघाभपाकमेधशुभा-
घौरीपाख्यानं चत्वारि पर्वाणि । तत्र, द्वयोः प्रजयन्ति तस्माद्
दाभामेतीति श्रुतम् । तत्र भाव्यकारः सप्तभिः सूचैरधिकरण-
रूपमेवं व्याचक्ष्यौ । तत्रासौ तावत्सौमिकं यधर्मकं प्रणयनमिदं, एत-
न्प्राकृतमधर्मकं गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतीतिं चिन्तायाम् ।

प्राकृतस्य चोदकेनैव प्राप्तमेव विधिवैयर्थ्यापत्तेर्वचनार्थवत्त्वाय
प्रणयतिरयं सौमिकप्रणयनपरस्माद्विधानार्थः । अतएव तथोत्तरवेदेः

* मन्त्रन,—इति सो० श्रुत्युक्ते पाठः । एवं पठ्य सर्वत्र ।

एवौ पदेशिकप्रणयनविधिसन्नेऽपीतरयोरानिदेशिकप्रणयनसत्त्वादुत्तरवेद्यापत्तिरित्यपास्तम् । औपदेशिकप्रणयनस्य पुरःस्फूर्तिकत्वेन तत्रैवोत्तरवेदिविधानाम् । अतो भाष्यकारमतेऽपि न वार्तिकोक्तदूषणावकाशः ॥

वार्तिककारमतोपपादनं त्वेवम् । मग्नभि सूत्रैस्त्रिपञ्चमेकमधिकरणम् । तत्र ग्राह्यत औमिकं वा प्रणयनमिति पूर्वं पचद्वयं कृत्वा । अपूर्वं प्रणयनान्तरमत्र विधीयते । न तु औमिकम् । तस्यानुपस्थितत्वात् । नापि ग्राह्यतम् । ग्राह्यतप्रणयनस्याहवनीयोत्पादकत्वेनाहवनीयापादानकत्वासम्भवात् । आहवनीयाद्वावग्री प्रणयतोऽर्घ्येषु प्रतिप्रस्थाता चेति ग्राह्यान्तरवचने अवश्य ग्राह्यतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधानावगते । साकमेधेऽपि च बोधायनादिकल्पसूत्रानुसारेणैतत्समानार्थकस्याहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधायकविधे कल्पनेन प्रणयनान्तरविधानावगतेः । तदुभयसमानार्थकाया द्वयोः प्रणयनौत्पत्त्यापि आहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधायकत्वमेव निरुद्धेन ग्राह्यतप्रणयनानुवादकत्वानुपपत्तेः । अतः ग्राह्यतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकं प्रणयनान्तरमपूवं विधीयते ।

तच्च गत्यर्थवादाश्रयमयोरेव । तस्य चापेक्षितो देशविशेष-उत्तरवेदिदृष्टान्तिविनियोगविधिभिः विधीयतइति तावपि मध्यमवियथावेत् । एवं च प्रथमोत्तमयोस्तत्रतिवेधोऽपि नित्यानुवाद-एव, भाष्यकारमते इवावसानप्रकरणवाधार्थं इति सर्वमनाकुलम् । याज्ञिकान्त पश्यन्त्यत्र औमिकत्वेन धर्मानुतिष्ठति । उत्तरवेदि-

दाभ्यसेत्यूह वा एतद्यज्ञस्य यदङ्गप्रधाना माकमेधास्येति प्रणय-
नार्णवादस्तु सचक्षया प्रथमोत्तमपर इति प्राप्ते ।

स्रक्षणाया विकल्पस्य चान्तरवेदान्तरप्रकरणविषय एवायमनुवाद
उत्तरवेद्युपसंहारार्थः । एवं च प्रथमोत्तमयोस्तत्तरवेदिप्राप्त्यभावात्तत्र
तत्प्रतिषेधो नित्यानुवादः । तत्प्रयोजनं चोपायं वपन्तीत्यादिवङ्ग-
प्रधानावान्तरप्रकरणबाधः । एतदभावे हि तद्वान्तरप्रकरणे पठि-
ताया उत्तरवेदिस्तस्मान्नाङ्गत्वप्रसक्तौ तदितरेषु त्रिषु पूर्वेषु नित्यानु-
वादः स्यात् इत्यो । अतो दयोर्नित्यानुवादबलाद्वान्तरप्रकरणबाधेन
नशाप्रकरणात्सर्वाङ्गत्वप्रसक्तौ द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन मध्यमयोस्तत्तर-
वेद्युपसंहारोयुज्यते ।

न चैवमपि प्रथमोत्तमयोः पदुदासव्येनावान्तरप्रकरणबाधव-
न्मध्यममात्रविषयत्वस्यापि उत्तरवेद्युत्पत्तिविनियोगयोः सिद्धेर्द्वयो-
प्रणयन्तीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । उत्तरवेद्यामग्निं निधत्ता-
त्यनेन हि न निधानानुवादिनोत्तरवेदिर्विधीयते । अतिप्रसङ्गात् ।
नायमग्निनिधानानुवादेन विग्रिष्टोद्देशापत्तेः । नायमग्निनाचोद्देशेन,
गार्हपत्यादावप्युत्तरवेद्यापत्तेः ।

किं न अतिदेशप्राप्ते पूर्वं प्रवृत्त्या उत्तरवेदिविग्रिष्टप्राप्त-
निधानसेवान्युद्देशेन विधीयते उत्तरवेदिमात्रफलकम् । अतश्चोप-
देशिकप्रणयनविध्यभावे प्रणीताग्निनिधान इव कपाल-तापार्याग्नि-
निधानेऽपि तदापत्तिः । औपदेशिकप्रणयनविधिसत्त्वे तु तस्यैव
पुरस्कृतिरस्य देशापेक्षायामातिदेशिकविधितः पूर्वमुत्तरवेदिरूप-
देशविधानाच्च तापाक्षर्याग्निनिधाने उत्तरवेदिप्राप्त्यापत्तिः । अतः

स्थानेऽभिषर्वांहरन्ति चयाणां सप्तदशानामनूचीनताया इति दशोः
स्तरमाद्योः सप्तदशस्रोमकत्वदर्शनम् । मैत्रावरुणामित्रायाश्च न
वाजिनेन प्रचरन्तीति प्रतिषेधवचनम् । आपयजे घावाष्टयष्टैक-
कपालं विधाय यत्सर्वज्जतं जुहोति वा त्वेका परिचवाञ्जतो ज्ञतः
पर्वावर्तते वा द्वितीया आण्यष्टैश्च घावाष्टयष्टौ यजेतेति एक-
कपालयाने सर्वज्जतत्वादिप्रयुक्तं दोषमभिधाय वैकल्पिकान्ययाग-
विधिपरं वचनम् ।

न हि उक्तातिदेशाभावे सप्तदशस्रोमकत्ववाजिनेष्वामर्षज्जत-
त्वादीनां प्राप्तिः सम्भवति । तस्मादतिदेशः । अथ च तत्तद्माधा-
रणधर्माणां साधारणधर्माणां च नवप्रयाजसमूहमपत्वादीनां
चातिदेशः । मुख्यानां भूषणां च प्रधानान्तराणामनुरोधेन तु
क्षिप्रदिरोधे साधारणधर्माणां बाधः । याजिकामृत असाधारणा-
नामेवातिदेशं सम्यगेति ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ ॥

कर्मज्जे ॥ कर्मनामधेयानामग्निहोषादिपदानामतिदेशकत्व-
मुक्तम् । तददेव च मन्त्रारण्यसामपि घृपादिशब्दानां सत्त्वेवास्ती
घृपो भवतीत्यादौ सिद्धमेवातिदेशकत्वम् । तदस्तु अग्नौवातः
प्रभृतीनां पदानां किं तत्तदुत्पादकक्रियाणिमित्तत्वमुत जातिनिमि-
त्ततेति अतिदेशमिद्वयं विचार्यते । तत्र तद्यथादिक्रियाऽभावे
तत्त्वप्रयोगानावात्तत्क्रियाणिमित्तत्वा एवेति शब्दाः । निर्गन्ध-
घृपादिमन्त्रश्च । अतएव तददेवानोदटातिशब्दोदटातीत्यादौ तत्तत्-
वानरूपक्रियाविशिष्टशब्दैश्च दान्यान्नतया विधानानुवचनं वाच्यं च
प्रयोगमध्ये ह्यत्र अनोवावद्यु देयम् । अथ च तत्तत्क्रियायां यद्युत-

आहवनीये जुहोतीत्यादिविशेषवचनानाक्षुपक्षचणने प्रमाणा-
भावाद्यैरस्यधिकृत इत्यस्य च होममात्रविषयत्वेऽपि सार्वज्ञ्या-
दुपनिधानविधेस्तु लौकिकाग्निग्रहणेनापि चरितार्थतया आहव-
नीयादीनां, वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण अर्च्यते यस्याहिताग्नेरग्नि-
पचायतीति वचनेन निश्चितस्यावतनाच्चासनस्थानेऽग्नौ मग्नकालालौकि-
काग्निरेव पक्षम् । अतएव धिष्ण्याग्नीनामपि व्याघारणमात्रप्रयोग-
जनत्वादपक्षम् । यदि पर व्याघारणोत्तरं लौकिकत्वाविशेषा-
दुपस्थितत्वात्तेषामेव पक्षमिदं प्राप्नुते, तदाऽस्य नाम तत् ॥ ७ ॥
३ ॥ १. १ ॥

संज्ञतम् ॥ यूपैकादशिन्यां यूपवनीये एकं काष्ठं व्यापनीय-
मिति विधायोपश्रयो यूपो भवतीति श्रुतम् । तत्रोपश्रये काष्ठे
यूपधर्मान् जोषणादीन् वस्त्ररनिमित्तत्वादवश्यपि ज्ञानापत्ति-
देशे यूपपदं नामातिदेशविधयाऽतिदिशेदिति प्राप्ते ।

अस्य गौश्या गन्धैव वा धर्मविधाधिले वाक्यभेदापन्नेरुपश्रय-
स्तुत्यर्थत्वेन तदिधोक्वाक्यतापन्नं तस्य वृत्तिविधित्वानुपपत्तेरर्थप्राप्त-
कतिपयशब्देनादिधर्मयोगेन गौश्या वृत्त्योपश्रयस्तुतिरेवेद न ॥
'नामातिदेशकम् ॥ ७ ॥ २ ॥ १२ ॥

कर्मण ॥ अग्नीं वृष्टैरुपतिष्ठत इति श्रुतम् । तत्र वृष्टशब्देन
किं विधीयत इति चिन्तायाम् । वृष्टशब्दस्य स्तोत्रविशेषवचनता-
तस्य च वज्रत्वाभावेन यदनाहुतया विधानानुपपत्तेः, प्रत्ययाभि-
हितभावनात्पराश्रये वृष्टधर्मकाणि धातुपान्तसमीपावस्थानैतिकर्त-
व्यताकाणि विधीयन्ते । वृष्टधर्मकत्वाच्च तेषां स्तोत्रकृत्याभिद्धिः ।

वपदेशेऽपि अन्यत्र लोकादौ कृताया एव विधानादतिदेशत्वव-
हारोभाक् इति श्वेयम् । सर्वथा तत्त्वणादि प्रयोगमन्त्रेऽनुष्ठेयमिति
प्राप्तेः ।

क्रियानामोत्तरमपि जातिदशायां प्रयोगमाद्यवाच्यौगिकता-
भावाच्च ज्ञाताचेव शक्तिः । जातिस्तु पर क्रियाभिव्यक्त्या तज्जनित-
संयोगविशेषादिरूपकसाभिव्यक्त्या वेति तदुत्तरमेव शब्दप्रयोगः । न
लेतावता शब्दः क्रियावाचीति तस्या अविधेयत्वेनानङ्गत्वात्सौक्तिकत्वे
विद्वन्मनोवाचस्य देयम् । निर्मल्यशब्दस्तु यौगिक इति युक्तं तस्य
मपनक्रियाविधायकत्वम् । धूपशब्दे तु क्रियानामोत्तरं प्रयोगेऽपि
तज्जन्यावुष्टविशिष्टकाष्ठवाचित्वाच्च शुद्धजातिवाचित्वमिति* युक्त एव
तत्र संस्कारातिदेशः ।

वस्तुतस्तु धूपकार्यं खलोवालीविधानाधूपशब्दस्य न संस्काराति-
देशकत्वम् । संस्कारातिदेशस्तु स्नानापत्तेति पूर्वपक्षास्तुचोक्तधूपपद-
वृष्टान्तोऽप्यङ्गुल एव ॥ ७ ॥ २ ॥ १० ॥

विवक्षे ॥ नगंधिराचे आद्यदोषानि सामानि प्रकृत्याग्नि-
रुपनिधाय सुवीतेति श्रुतम् । तथाहि किं वैदिको सौक्तिको-
वेति विन्तायाम् । यद्यपि दाढगे आहवनीयादीना योऽन्यथा
सौक्तिकपाकाद्यर्थत्वं निरसिष्यते, तथापि यैरस्यधिहतयोऽंशं ग्रह्ये
प्रयोक्तुमिति सामान्यवचनेन वैदिककर्ममाचार्यत्वावगतेर्वैदिक एवेति
प्राप्तेः ।

* शुद्धजातित्वमिति,—इति सो० घन्ते पाठः ।

† पूर्वपक्षः,—इति भास्वि आदशमुक्तम् ।

मनूयते । पृष्ठपदेन तु श्रोत्रानेपदानुरोधेन पृष्ठलोपसाधनीभूता-
'मन्त्रा लक्ष्यन्ते ।

वस्तुतस्तु पाञ्चहिकेषु रचनरादिषु षट्सु सामसु पृष्ठशब्दस्या-
न्वाख्यानार्थशब्दयोगेन निरुद्धलक्षणायाश्चित्राधिकरणे कौस्तुभे व्यव-
स्थापितत्वात्तान्येषाभिधानं प्रति करणत्वेन विधीयन्ते । सम्यक् इति
च श्लोच इवाभिधानं प्रति सामः करणत्वं स्वगवराभिधक्तिद्वारा ।
अतएव तदाधारभूतानां योन्युच्चारणमभिधानाद्भूतम् । उत्तरयोस्तु
एकं साम द्वे च क्रियते श्लोचौघमिति श्लोच एव विनियोगा-
न्नाभिधानाद्भूतप्रसक्तिः । अतश्च योन्याधारकरचनरादिष्वहिक-
सामविशिष्टाभिधानमेवात्र स्पष्टिजनसंस्कारकत्वेन विधीयत इति
सिद्धम् । सामांशे उपदेशोऽप्ययं श्रव्याद्भूतस्य पूर्वविगममात्रेणैव
चिन्तितः ॥ ७ ॥ ३ ॥ १४ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

धातुपात्तमपि च समीपावस्थानमङ्गप्रकार्यत्वात्कर्माक्षराङ्गमेव । अथ-
वा पाशाधिकरणन्यायेन बहुवचनानुरोधेन वृष्टप्रातिपदिके
सौण्डीकारस्यायुक्तत्वादङ्गवचनेनैकत्वादि लक्षयित्वा चयनाङ्गतया
व्यौतिष्टोमिकवृष्टविधिरेवायम् । समीपस्थितित्त्वं पूर्ववत्पृष्ठस्योप-
सृष्टत्वात् ।

वस्तुतस्तु वृष्टवङ्गत्वस्यापि व्यौतिष्टोमे साधितत्वात्सर्वान्धेव वृष्ट-
स्योपाणि चयनाङ्गतया विधीयन्ते । न तु वृष्टमन्त्राणां रचनरा-
दिसाक्षां वा विधानम् । उपक्रमस्य वृष्टपदे लक्षणाप्रसङ्गात् । एवं च
अपत्यमात्मनेपदमेव वाङ्मूलकतया साधुत्वायै साध्येयमिति प्राप्ते ।

वृष्टशब्दस्य शरीरावयवेऽपि मन्त्रत्वेन तत्करणकसमीपापस्थिते-
रपि विधिवशमेव सौषविधादेव नियामकाभावेन सन्दिग्ध-
ताभिः सन्दिग्धात्मनेपदानुरोधेन वृष्टपदमेवान्यथा नेतुमुचितम् ।
तथा हि । उपान्मन्त्रकरण इति कृत्वा सात्मनेपदवत्तात्सवी-
पावस्थाने मन्त्रस्य करणत्वावगतेः साक्षात्सम्बन्धेनाभिधानातिरिक्ते
सापारे मन्त्रस्य करणत्वमन्त्रवेऽपि समीपावस्थानप्रयोजनीभूताभि-
धानद्वारा समीपावस्थानं प्रति करणत्वाङ्गीकारात्तदसुरोधेन वृष्ट-
शब्दस्य मन्त्रपरत्वावगतिः । अतएव समीपावस्थानजन्याभिधानजन-
कत्वसंशर्गेण मन्त्राणां समीपावस्थानं प्रति करणत्वमिति नाभि-
धामलक्षणाऽपि ।

वस्तुतस्तु ऐश्वर्याधिकरणस्य कौस्तुभोक्तव्यायेन लक्षण्या अभिधान-
मेव प्रकृताङ्गिकसंज्ञं धातुना विधीयते । तत्रैव वृष्टपदार्थस्य करण-
त्वम् । समीपावस्थानं परमत्र अभिनेत्यादिमन्त्राभिधानादेव प्राप्त-

यत्तु सौर्यादौ, प्रयाजे कृष्णस्य जुहोति, ऐन्द्रावर्जते अर्धं वर्धिवो-
क्षुनाति, पितृवर्जं न होतारं वृणुते, मरुमेधौ च आण्यभागौ यजति
इत्यादिलिङ्गदर्शनम् । तच्च नित्यानुवादवचनानि ध्रुवित्येवं परि-
हर्तव्यम् । तथा हि । यत्र प्रयाजा दर्शपूर्णमासादौ तत्र कृष्णस्य-
होमविधिरिति तत्परत्वात्कारः ।

वस्तुतस्तु प्रयाजोद्देशेन कृष्णस्यहोमान्तरविधावारादुपकारकत्वेन
सर्वप्रयाजार्थं तन्त्रेणानुष्ठानापत्तेः प्रयाजे प्रयाजे इति वीष्मातु-
वादानुपपत्तिः । प्रयाजीयहोमोद्देशेन कृष्णस्यमाचविधौ विशिष्टो-
द्देशः । होममाचोद्देशेन तदिधावतिप्रसङ्गः । अतः प्रयाजोद्देशेन
कृष्णस्यमाच पूर्वपक्षे आण्येन सह विकल्पेन प्रतिनिधित्वेन वा
विधीयते । सिद्धान्ते तु तद्वाधकत्वेन । प्रयाजास्य पूर्वपक्षे दर्श-
पूर्णमासीया* सिद्धान्ते सौर्याद्या इत्येतावान्विशेषः । जुहोतिष्ठ
वस्त्वाकारकत्वेन प्राप्तोऽनुद्यते ।

अत एव भाष्यकारोक्तमप्य वचनोदाहरणत्वमपि यद्व्यमविधि-
प्रकारापत्तेरयुक्तम् । याज्ञिकेभ्य आण्येनैव प्रयाजहोसे कृष्णस्यप्रक्षेप-
मधिकं कुर्वन्ति । एव अर्धं वर्धिव इत्याद्याश्च यत्र दर्शादौ वर्धि-
र्भवन् तत्र लवनानुवादिनाध्वनविधिः । न होतारमिति तु नित्यानु-
वादः । आण्यभागाविधिस्तु अपूर्वविधितया वचनमिति द्रष्टव्यम् ।
यत्र हि गुणोपादानं भवेत्तत्र सर्वत्र द्वितीयविधिप्रकारसोभेन
यथेत्यभेदोदाहरण भवेत्तत्र वचनम् । अस्तु वा तत्र* प्राकरणिक-

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इतिकर्तव्यता ॥ नदेवं सप्रसङ्गोनामातिदेशो निरूपितः ।
 इदानीं कश्चित्तत्त्वनातिदेशो निरूप्यते । यत्र छद्मिस्तौर्थादौ
 नेवेतिकर्तव्यताऽऽख्याता, यत्र वा द्रव्यदेवतोपहोमादिरूपा समान्ता-
 ताऽपि न निराकाङ्क्षीकरणसमर्था, तत्र भावनास्वाभावेन तस्याः
 करणानुपाहकस्यापाररूपेनिकर्तव्यताकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणमावृत्त्येन
 प्रकृतिभावनोपस्थितौ तदंशत्रयस्याप्युपस्थितेः, तत्र च फलकर-
 णयोरनपेक्षितत्वादित्यातिदेशस्य निराकरिष्यमाणत्वादितिकर्तव्यतैव
 प्रकृतिवदित्येव कश्चित्तेन विवृतिवाक्यशेषरूपातिदेशेन विवृत्यङ्ग-
 मया विधीयते । न च प्रवक्तृप्रमाणेन प्रवृत्त्यङ्गुत्तराद्व्यवहारायाः कथं
 विवृत्यङ्गत्वमिति वाच्यम् । प्रवक्तृस्यापि विवृतिविधेरितिकर्तव्यता-
 काङ्क्षाग्रान्त्यभावेनानर्थक्यप्रसङ्गादुर्वलप्रमाणबाधकत्वात्पपत्तेः ।

अतः सर्वत्रानाकृतेतिकर्तव्यताकक्षले आकृतेतिकर्तव्यताया
 चतिदेशः । आकृतेतिकर्तव्यताकाक्ष्यं सोमदर्भपूर्णमामादयः औताः
 औताग्निमाधाः । पार्वणस्यासौपाकादयश्च स्मार्ताग्निमाधाः । न एव
 मूले सौक्तिककथनेनोच्यन्ते । तत्राविशेषास्तौर्थादानुभयोरप्यतिदेशः ।
 यदि तु प्रकृतावेकैकस्थाः प्रत्येकं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थाया एव
 समुच्चयेन मिलिताया निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यकल्पने प्रमाणा-
 भावादेकस्या एवातिदेश इत्याशङ्क्यते । ततोऽप्युक्तौक्तिकस्या एवा-
 तिदेशः । तथाः कल्पसूचकारादिवचनैराश्रयणीकर्मादावतिदेशस्य
 कृत्रत्वेन दृष्टप्रवृत्तिकतया सौर्थादावपि तस्या एवातिदेशान् ।

दादशाहिकानिदेशेनैव तद्धर्मप्राप्तिरावश्यकी । तत्तदहस्यत्ति-
वाक्येव भावनाया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाश्चणान्तर्गतत्वसादृश्येन
सातुर्मास्यान्तर्गताग्नेयादिवप्रत्येकमेवातिदेशकल्पनेन व्योतिरादौ
नामातिदेशसत्त्वेन चोदनालिङ्गातिदेशस्यैवाकल्पनात् । न च साध-
वाङ्मयमयने एक एवातिदेशः । गवामयमत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन
प्रत्येकमेव फलमन्मन्मात्साधनानां समुच्चयेऽपि तत्तत्साधनानां प्रत्येक-
मेवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रत्येकमेव तत्कल्पनात् । अतो व्योति-
रादौ नैव चोदनालिङ्गातिदेशः ।

न चैवं तेषु व्युपपत्त्यस्यैव प्राप्तेर्दाभ्यां सोमाववति दाभ्यां मांभ-
मिच्छादिषट्दिकान्यनुकम्प यद्वाद्दशोपपदो भवन्तीति दादशाहिक-
दादशोपपत्तदर्शनानुपपत्तिः । तस्य भूयोऽहरन्तरानुरोधेन नामा-
तिदेशप्रापितचित्तसाधकलोपपत्तेः । दादशसु तिसृणामप्युपकारक-
लोपपत्तेः । तस्मात्तत्तत्प्राप्त्याकालीनाङ्गानामन्येषां वा चित्ताद्यति-
रिक्तानामेव नाम्नाऽतिदेश इति सिद्धम् ।

नन्वेवमप्येकादशिन्या विहारदर्शनानुपपत्तिः । तथा हि ।
व्योतिष्टोमे षोडशेऽहनि वैकल्पिकी एकादशिनौ समाजाता ।
तस्याद्य दादशाहे विहारः श्रुतः । तस्यातिदेशेन गवामयने
एकपक्षधिकशतत्रयस्यसप्तके प्राज्ञादिदं श्रुतम् । यस्यातिरिक्त-
मेकादशिन्यामासमेरसाप्रिण भावव्यमतिरिच्छेताश्च यद्द्वौ द्वौ पशु
समर्थेयुः कनीय आयुः कुर्वीरन्यसेते ब्राह्मणउन्तो नवपशव आल-
भ्यन्ते तामिषं भाव्यमतिरिच्छते न कनीय आयुः कुर्वत इति ।
गवामयने हि समूहैकादशिन्याः द्वाविंशदारमावृत्तौ द्विपक्षप्र-

तथावद्वे गुणान्तरस्य प्रतिनिधिलादिनापि कथञ्चिन्निवेशासम्भव-
सदचनोदाहरणम् । सर्वथातिदेशाभावेऽपि लिङ्गोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

अप्रत्यक्षपठितवेदविहितसामादृशादितानिकाग्निषाध्यलसादृशाश्च
वैदिक्या एवातिदेशः । अतिदेशाभावेऽपि हि सौर्यादीना गृह्य-
सूत्रेष्वनुमात्या अस्मात्तानिकाग्निषाध्यलम् । अत सामान्यविहिताहव-
नीयादिषाध्यले बाधकाभावात्सादृशोपपत्तिः । अत एवजातीयेष्वे-
दर्शपूर्णमासादिधर्माणामेवातिदेश इति सिद्धम् । लिङ्गान्यथेव
सत्पुपपन्नानि भवन्ति । इतरथा प्रकरणाबाधो वाक्यामर्षक्य वा
भवयेत् ॥ ७ । ४ । १ ॥

दादशाहिकम् ॥ तदेव निष्पत्तिस्त्रिविधोऽतिदेशः । तत्र
प्रत्यक्षवचनातिदेशस्य द्विविधादयतिदेशाभावस्य धर्माणामुपपत्त्या-
दाक्षवैषम्यापत्तेस्तु पूर्वमेव प्रब्रूयादुपपादितम् । अतस्तादृशविषये
षोडशास्त्रिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पना । नाद्यस्तु यदि समानविषयस्य
तदा प्रत्यक्षवचनापादितसिद्धसादृशमादायैव भावो गौणलोपपत्ते-
र्नातिदेशकत्वम् । यदि तु भिन्नविषयत्वेन सादृशसम्पत्तिस्तदा
नालोऽप्यविद्वद्धर्मातिदेशकत्वमवधेयम् । एव नामातिदेशसत्त्वेऽपि
समाने असमाने वा विषये षोडशास्त्रिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पनम् ।
नाय प्रत्यक्षत्वेन त्रैलोक्येति कर्मव्यताकाङ्क्षाशान्ते । अतएव गवा-
मयने ज्योतिर्मैराधुरित्येवमादिवत् स एकादकाष्टपठितज्योति-
रादिधर्माणां नाम्ना प्राप्तिः । न तु गण्यसादृशाद्वादशाह-
धर्माणाम् ।

न च अहरन्तरार्यमवशकस्येन गण्यसादृशाद्वावामवननिष्ठ-

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।



अथ विशेष ॥ तदेवं चिविधोऽतिदेशो निरूपितः । तथापि प्रत्यक्षवचननामातिदेशयोः कात्स्न्येन चिन्ता वृत्ता । शीदनासिद्धा-
तिदेशस्य सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थमष्टम-
आरभ्यते । तथैकस्मिन् सौम्यादौ एकविधन्तेनैव निराकाङ्क्षमात्सर्व-
विध्यन्तसमुच्चयायोगेऽपि नियामकाभावात् अनियमेनानेकप्रकृतिक-
विध्यन्तप्राप्तिरिति प्राप्ते ।

अष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेर्यस्यैव सादृश्यविशेषेण त्रीणोपस्थिति-
स्त एव धर्मातिदेशः । तच्च सादृश्यं ब्रह्मघटितसर्वघटितं बौत-
रूपं प्रवक्ष्यिष्यते । अत एव यत्र कचमपि न सादृश्यस्य नियाम-
कता, यथा छावाहयिष्यैकादशकपाले, तथाग्रीवोमौघैर्द्राग्रयोर्वि-
कल्पेनैव प्रकृतित्वम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥*

प्रवृत्तत्वात् ॥ यत्र द्रव्यदेवतादिष्वपि पत्योपकारकाङ्क्षसामग्री-
साकक्षाभानरूप इत्थं विधान, तथाग्रीवोषदर्शपूर्णमासज्योतिष्टो-
मादौ न परस्परं धर्मातिदेशः स्वयन्निधौ यावदास्मात्तैरङ्गैरेवेति-
कर्तव्यताकाङ्क्षाशान्ते । सादृश्यस्यापि सादृश्यस्य नियामकस्याभा-
वाच्च । ज्योतिष्टोमे ॥ तथैकग्रतः प्रयाजानयाजा इति प्रकृतिप्राप्त-
प्रयाजाद्यनुवादेन ग्रतमप्याविधानमिद्धादौ चण्डीयादिषु दार्मिक-

* भायकारेणात्र हे व्यधिकरणे लिखिते ।

दधिकप्रतयमहानि पूर्यन्ते । अवशिष्टानि नव । तत्र पुनरेका-
दशिनीकरणे अतिरेकः समाप्तो वा आपद्येत । अतो ब्राह्मण-
वर्ता तेषु विधानम् । तद्यदि चोदनाच्छिद्वातिदेगेन ज्योतिरादि-
सूत्यास्यपि विहारः प्राप्यते, तत एतच्छिद्वाप्यपद्यते । यदि तु
नामातिदेशप्राबल्यं, तदा तद्वलेन ज्योतिरादिसूत्यासु सम्पूर्णाया-
एकादशिन्या एव प्राप्तेर्विहारदर्शनानुपपत्तिरिति चेत् ।

न । एकादशिनीविहारस्यानारम्भात्मातस्य गवामयने औप-
देशिकत्वेन तदंशे नामातिदेशप्राधात् । तथाहि । यथाहि प्रभवः
प्राग्वः क्षुप्तानेतानमूषीनामालभेरन्नाग्नेयमेव प्रथमेऽह्न्यासभेरनसा-
रखर्तो मेपौ द्वितीये मौम्यं बभुं तृतीये वासणमन्ततोऽथ पुनर्ज्योति-
रादीनां पर्यावर्त्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनीत्याद्यनारम्भाधीतसैका-
दशिनीविहारस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे दादशाहे वा ज्योतिराद्यष्टः-
षट्पञ्चाभावेन निवेशानुपपत्तेस्तृतीयप्रकृतौ गवामयने निवेशः ।
अन्ततः एकादशेऽहनि । अतस्त्रौपदेशिकत्वाज्जामातिदेशस्तदंशे एव
प्राप्यत इत्युपपन्नं सिद्धम् ॥ ७ ॥ ४ ॥ २ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीप्तिभाष्यां

सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥

इहनि इत्यनेन औपवस्येऽहन्यनुष्ठानेऽवगतेऽनुष्ठानसादेशादुपहोम-
न्यायेन धूपादिग्रहणेऽपि नातिदेशकम्यनाप्रतिबन्ध । एकादश-
प्रयाजान्यजति, जौहव*भाधारमाधार्य पशुमनजौत्यादिकिङ्गम-
येषमुपपद्यते ।

अन्वेषु ॥ सवनीयादिपशुना दैवस्थानिदेश । आत्मभतिचो-
दनाकल्पपशुद्रव्यकलाधिकतरसादृश्यात् । धूपाद्यधिकधर्मलाभाच्च ।
अतएव वपया प्रातः सवने चरन्ति, सौदुमरो यूप इत्यादिकिङ्गम् ।

एकादशिन्येषु तु सूत्यादिशस्यत्याधिक्यात् प्रचारविप्रकर्षादि-
रूपधर्माधिक्याच्च सवनीयपशुनिकारत्वम् । अग्निष्टाद् दे दे रगने
आदाय दाभ्यां दाभ्यां रगनाभ्यामेकैक यूप परिष्ययतौत्येतदपि
दैरग्रन्यरूपसवनीयधर्मानुवादकमुपपद्यते । न ह्ययं विधिः । अग्नि-
ष्टाधूपादित्यस्याविधेयत्वात्किङ्गलोपपत्तेः ।

पशुगणेषु तु सौत्येवसौत्येषु वा पशुगणान्तर्गतत्वसादृश्याङ्गण-
धर्माधिक्यलाभाद्वैकादशिनविकारत्वम् । अत एवासौत्येषु प्रचार-
विप्रकर्षाद्यप्राप्तावपि गणधर्मान्तरप्राप्तिरविवक्षा । अतएव सौचा-
मप्या प्रतिपशु वैकल्पिके यूपानेकत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषिध्य धूपैवस-
नियमविधिरेकयूप आत्मभतेत्ययमुपपद्यते ।

उद्भिदादिषु तु अत्यक्तलसादृश्यात् ज्योतिष्टोमविकारत्वम् ।
अत्यक्तल ॥ स्वाङ्गतयाऽविहितदेवताकत्वम् । सद्यश्चाङ्गभूताया ऐन्द्र-

* जौहव — इति सो एतन्ने पाठः ।

† पशुषु सवनीयादिषु, — इति सो एतन्ने पाठः ।

धर्माणां प्रवृत्ततया तन्मध्यवर्तिनि सोमेऽपि दार्ष्टिकविध्यन्तप्राप्तिं
मन्यमानस्योत्तरम् ।

दीक्षणीयादिषु विद्यमानानामेव प्रयाजादीनां परम्परया
सोमसम्बन्धादाजपेयस्य घूप इतिवक्तव्येति पक्ष्यनुवादोपपत्तेः, प्रवृत्त-
तया हेतोराकाङ्क्षानिबन्धनेन तदभावे असाधकत्वान्न सोमेऽति-
देशः । अत एव, एतं वै देवावस्यं क्षत्वा सोममग्नं क्षुषौ बाह्व तस्मात्
क्षुषि सोमहविर्नामाद्यते माज्येनाभिघारयतीति दार्ष्टिकासादना-
द्यभावात्तुवाद् उपपद्यते । न ह्ययं पर्युदासविधिः । यदाहांशुरंशुस्ते
देव सोमाप्यायतामित्येतद्विधेकवाक्यत्वेन तदपवादस्यास्य स्रतन्त्र-
विधित्वात्तुपपत्तेः । किं च यदनुषोध्य प्रयायादधीवधद्वमेगमसु-
प्तिन् सोमे नेनीयेरन्, तस्मादनुषोध्य प्रयायात् इति उपोषणविधि-
रप्यनतिदेश उपपद्यते । अन्यथाऽतिदेशादेव तन्नाप्रिसिद्धेर्विधिर्वै-
पय्यात् । तस्माच्च कक्षायतिदेशः सोमे ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

इष्टिषु ॥ सौर्यादिषु इष्टिष्वमाख्यातेषु इष्टिष्वमाख्याकत्व-
सामान्यात् निर्वपतिधातुमदाक्यसम्बन्धित्वात्तद्धितपदविहितदेवता-
कत्वाच्च दर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अतएव प्रयाजे प्रयाजे इति
किन्नम् । एवं प्रयावण्यधीपोमीये दैवसंज्ञके, तद्धितपदविहितदेवता-
कत्वादेव । न च तत्र घूपादिवज्जतरधर्मविधानादेव निराकाङ्क्षा-
दनतिदेशः । तथाप्यावाहनाभादनकुम्भ्यादिवज्जतरदृष्टार्थधर्मानाया-
नेन धाकाङ्क्षत्वात् ।

किं च कस्यचिधावाप्रातोनिधर्मकोदैचः प्रथमं तावदतिदेशं
कल्पयत्येव । ततश्च प्राक्तनेधर्मेनिराकाङ्क्षस्य स एव औपवस्ये-

नामैवातिदेशः । सर्वेष्वपि मुख्यत्वेन तदपगमात् । एकत्र मुख्यस्य हि नास्योऽपरत्र गौणत्वे नामातिदेशः । न तु सर्वत्र प्रवृत्ति-
निमित्तमन्तेन मुख्यत्वेऽपि । न चैवं प्रायणीयस्येऽप्येकसंज्ञायोगा-
दतिदेशापत्तिः । तस्य प्रायस्यसिद्ध्यर्थेन दादग्राहिकदितौदाह-
धर्मदंशेनानतिदेशकत्वात् । अतएव प्रयोजनान्तररहित एवैक-
संज्ञायोगोऽतिदेशसाधकः ।

अथ च, य एव धर्मवांस्तथाधर्मक्षेपु प्रवृत्तिः । य पूर्वोवा
उत्तरो वा, युक्तिवाच्यात् । प्रायशः पूर्वं एव तादृश इति सूत्रादौ
तथोक्तिः । अतएव पूर्वपूर्वस्य किञ्चित् किञ्चिदधिकधर्मवत्त्वे
उत्तरोत्तरेषु प्रवृत्तिः । अतएव पूर्वस्मिन् सादृश्ये सदृशं विधायो-
त्तरस्मिन् यावदस्य सदृश्योत्तरा गौः समाहिता भवति
तावदस्माज्जोकादधौ लोका इति सदृशं दक्षिणां दर्शयति । सायस्त्रे
च पूर्वस्मिन् सायं सोमकयणं विधायोत्तरस्मिन्सायंसायं गौः
सोमकयणौ व्यावृत्ता द्वौर्वा स्थितेत्यनेन स्त्रियोविधानं स्थिता-
व्यावृत्त्यनुवादेष्टु सङ्गच्छते ॥ ८ ॥ १ ॥ २ ॥

कर्मणः ॥ एव प्रकृतिविशेषे निरूपिते कर्तव्यमकर्तृसमुदा-
याग्नि तेषां न प्रकृतिवत्तत्त्वेषामनतिदेशः । तथा हि प्रकृतिकर्तृ-
तावत् प्रकृतेरनतिदेशादेव नातिदिश्यते । न हि प्रकृतिरप्यतिदेष्टु-
शक्या । विवृतिभावनायाविकृतिकरणेनैव निराकाङ्क्षत्वात् । न च
भौयांदिवाक्ये द्रव्यदेवतामात्रविशिष्टभावणाविधौ कृते सादृश्येन

वायवादिदेवतायाः प्रसङ्गेन शोभयागोपकारकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमाङ्ग-
लाभावान् । अतथाव्यक्तत्वेन तदतिदेशे सिद्धे आतिदेशिकग्रहणा-
द्यङ्गदेवताया चङ्चिदाद्युपकारकत्वकल्पनेन रूपलाभः सुलभः ।
अतएव श्वेने दीक्षणीयादिमाप्तौ दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं
दक्षिणा चतुर्विंशतिमानं प्रायश्णीयायामिति दक्षिणादानविधिः
सङ्गच्छते ।

एवं गवामयनादिमन्त्रेषु द्वादशाक्षरीनेषु च सूत्यागणेषु द्वाद-
शाक्षविकारत्वम् । अहोरात्रसाध्यकर्मवाचिपदवाच्यत्वसामान्यात् । अत्र
चि रात्रिग्रन्थोऽष्टःग्रन्थस्याहोरात्रिसाध्यकर्मविशेषपरः । सूत्यागणा-
न्तर्वर्तित्वसादृश्याच्च द्वादशाक्षविकारत्वम् । अतएव गवामयनादौ
वाभ्यां क्षोमावयनीत्यादिना द्वादशोपसत्त्वानुवादोविध्यन्तरस्तुत्यर्थः
सङ्गच्छते । स्थिते च द्वादशाक्षविकारत्वे प्रथमोक्तमौ वर्जयित्वा
द्वादशाक्षैव प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते ।

तथापि श्वेषु शचात्मकस्याहीनेत्यहीनात्मकस्य द्वादशाक्षस्या-
न्तरसादृश्यादित्यपि वक्ष्यते । श्वेष्वपि यानि संवत्सरसाध्यानि
शचाणि तेषु संवत्सरसत्त्वसामान्यादयनग्रन्थवत्त्वसामान्याच्च संवत्सर-
नियमादिधर्मलाभाय गवामयनस्य विध्यन्तः । अतएव गवामय-
नान्तर्गतमहाप्रतिक षडय उपगायन्तीति धर्मं विध्यन्तरस्तुत्यर्थं
संवत्सरचान्तरेऽनुवदति ।

ये ॥ साक्षसा साक्षरका इत्येव एकसंज्ञायोगिनो यागाप्तौ
संज्ञातृरूपनिकाययोगाभिकायिन उच्यन्ते । तेषां य एवैकोधर्म-
वान् तस्माधर्मकेषु प्रवृत्तिः । एकसंज्ञायोगित्वसादृश्यात् । न चात्र

नियमोन्निमित्तम् । तस्य तु विवृतिभावमया अनपेक्षितता-
 देवानतिदेशः । न हि निमित्तमहं, येन प्रयाजादिवदतिदेशो-
 भवेत् । प्रमाणाभावात्कारकत्वाभावाच्च न तस्याङ्गत्वम् । एवं सत्यपि
 यदि प्रकृतिरतिदिशेत ततो भेदनवद्विज्ञतावेव निमित्तसन्निपाते
 नैमित्तिकं विवृत्यङ्गतया प्रकृत्यनुष्ठानं प्रचल्येत । भेदनहोमानु-
 स्थानवत् । न त्वेतदस्ति । सर्वथा न निमित्तान्तिदेशो नैमित्तिकत्व
 वा विवृतेः ।

कर्त्ता अधिकारी । तस्यापि प्रकृतावनङ्गत्वात् । अतश्च तदि-
 ग्रेषणाम् धर्मकामत्वादिताद्विज्ञादीनामनतिदेशः । अतएव स्वप-
 तीव्यादावादिताद्विज्ञानानतिदेशः । राजत्वादेस्तु कर्तृविग्रेषणत्वा-
 तस्य च प्रकृतावनङ्गत्वाद्विज्ञातावतिदेश इष्ट एव । न हि तत्प्रकृतावधि-
 कारिविग्रेषणम् । अधिकारिणः शाब्दविधिनोधितस्य च उद्देश्य-
 विग्रेषणस्य राजत्वादेरविवक्षापत्तेः । वस्तुतस्तु प्रथमापेक्षितत्वेन स्वारा-
 ज्यकामपदस्य फलपरत्वादधिकारिपरत्वाद्युपपत्तेरधिकारी आर्क्षि-
 कविधियोऽप्येवेति तत्र न शाब्दस्य राजत्वादेरन्वयसम्भव इति
 राजत्वादेः कर्तृविग्रेषणत्वमेव । अत एवादिताद्विज्ञादेर्वैतिक्त्या-
 र्थिकेऽधिकारिविधौ विग्रेषणत्वकल्पनम् । याज्ञिकान्तु राजत्वादे-
 रधिकारिविग्रेषणत्वमङ्गीकृत्यामतिदेशो भव्यन्ते ।

ममुटाघोऽग्नीषोमीयादिप्रधानान्तरमाहित्यम् । तस्य प्रकृता-
 वङ्गत्वेऽपि परप्रयुक्ताग्नीषोमीयादिप्रतिषेधिकत्वात्तदभावे विवृतौ
 नानतिदेशः ॥ ८ ॥ १ ॥ ३ ॥

माहृतभादभोपक्षितौ तत्तन्मन्त्रिकरणस्यैव प्रयाजादिवदतिदेशीय-
पत्तिरिति दाष्यम् । अनुमितिषामप्यायन्तस्मिन् सूर्यादिदेवतया
यागानुसामक्यावश्यकतया ग्राम्बोधे विजातीययागस्यापि
भावनाविमेयतया विधेरावश्यकत्वेन करणाकाङ्क्षाभावादतिदेशा-
नुपपत्तेः ।

न च तथापि तद्देशात्ते आग्नेयभेदकल्पने गौरवात्तथागे आग्ने-
यतापत्तिः । विनिगमनाविरहमहृतविधिपुनश्चरणेन वैजात्यानां
भेदविद्वेः । अन्यथाऽऽग्नेयेऽपि सौर्यतापत्तौ सूर्यादीनां साङ्ख्या-
पत्तेश्च । अतः सौर्यादीनां भिद्यमानमेव करणानां साभाव्यतेषा-
मतिदेश इति हिदुम् । अतश्च तदभावाच्च तत्त्वव्यफसातिदेशः । न
च तदभावेऽप्यङ्गवद्विद्वेः फलाकाङ्क्षाऽस्ति । ब्रह्मवर्धनादिश्रुतपक्षेनैव
निराकाङ्क्षत्वात् ।

यथापि विश्वजिदादौ न फलश्रवणं, तथापि न तदतिदेशः ।
न हि अङ्गातिदेशकेन प्रकृतिवच्छब्देन भवेत्, भिद्येन वा ? नाद्यः ।
एकेनैव प्रकृतिवद्विद्वतिः कार्येतिवाक्येन विश्वजिद्वेदेनाङ्गविधानं
फलोद्देशेन विद्वतिविधानमिति वैकल्यापत्तेः । यद्यपि च प्रकृति-
वच्छब्दमात्रेण विद्वतिविधिवाक्ययोग्यमकल्पनया अत्राप्यप्यविशिष्ट-
विद्वतिभावमङ्गविधानेनावैकल्यामिथाङ्गद्वयेन । तथाप्येकप्रकृतिवच्छब्द-
मात्रस्याङ्गातिविधेयमपेक्षकं फलाग्निं जहृश्वसमर्पकमिति वैकल्या-
पत्तिमादवक्ष्येत् । नान्यथा । स्वविधुपस्थापितविश्वजिदाद्येनैव
फलकत्वनोपपत्तावतिदेशकल्पने प्रमाणाभावात् । अतो न
फलसातिदेशः ।

साधनौभूतप्रत्ययनत्वेनैवावयत्वात् । विह्वलौ तद्भावेन गोदोहनानु-
ष्ठानानुपपत्तेः । अतएव खादिरलादेः संयोगप्रत्यक्षन्यायेन कर्तृ-
स्यापि सत्त्वादतिदेशोपपत्तावपि अग्नीशोमौयापूर्वसाधनौभूतपूपा-
भावान्न तेन वीर्षादिफलोत्पत्तिः ।

भायकारस्य तु एतादृशविषये फलोत्पत्तिं मन्त्रमानस्यभिप्रायं
न विप्रः । यच्च तु नाश्रयापेक्षा विजातीयप्रस्तरप्रहरणत्वादिनैव
चापुरादिफलं प्रति साधनत्वम् । चापुरादिप्रकाशकमन्त्रस्य च
सुप्रकाशफलजनकत्वेन प्रहरणाङ्गत्वम् । तच्च भवत्येव विह्वलावपि
तस्मात् फलोत्पत्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ ५ ॥

एककर्मणि ॥ शीर्षादिरौघघट्टयकलैकदेवताकृताभ्यां आग्नेय-
विकार इति वक्ष्यते । आग्नेयवाक्ये चाग्नेयद्वयं पौर्णमास्यमावास्या-
कालकर्मित्युक्तं कौस्तुभे पौर्णमास्यधिकरणे । शीर्षं च विनि-
गमनाविरहादुभयविकार इत्यप्यविवादम् । शीर्षं च य इत्येति
वचनादेकस्मिकः पौर्णमास्यमावास्याकालः । तद्चाग्नेययोः किं
पौर्णमासीकास्त्रीनशीर्षप्रयोगे पौर्णमासीकास्त्रीनाग्नेयस्यामावास्या-
कास्त्रीनशीर्षप्रयोगे चामावास्याकास्त्रीनस्य व्यवस्थितं प्रकृतितनु-
प्ताथवर्धितविकल्पेनेति धिन्तायाम् ।

तत्तत्कालत्वरूपावान्तरसादृश्यात् व्यवस्थितम् । एवं च चतुर्दशैवा
पौर्णमासीमभिमृशेत्पंचहोचाऽमावस्यामिति विहिततत्तदङ्ग मन्त्रयो-
रपि व्यवस्था । अत्र हि पौर्णमास्यादिमंजुकप्रधानममन्त्रिहविरेव
पौर्णमास्यादिपदेन सत्ययिना तदुद्देशेन मन्त्रमात्रविधिः । अभि-
मर्गं ॥ आश्वयानि हवींश्चभिमृशतीति वाक्यान्तरमात्रं आश्वयले-

गुणकामेषु ॥ ये प्रकृतौ गोदोहनादिगुणजन्याः कामास्तेषाम-
नङ्गत्वादसुपकारकत्वाच्च यद्यपि नातिदेशस्तथापि तज्जनकौभूत-
गोदोहनादिगुणानां प्रणयनोपकारकत्वेनातिदेशे विकृतावपि काम-
नार्था सत्यां फलोत्पत्तौ न किं सिद्धाधिक्यम् । न चाङ्गमेव
विकृतावतिदेश्यमिति निश्चये प्रमाणमस्ति । करणोपकार-
साक्षाद्वाप्यविकृतिभावनायास्तज्जनकापेक्षायामुपकारकमाचक्षेवाति-
देशात् । न हि विकृतिभावनाऽङ्गमपेक्षते । प्रमाणाभावात् ।
अतः सादिरनादिवदेव गोदोहनादीनामप्यतिदेशः फलोत्पत्ति-
येति प्राप्ते ।

सत्यम् । विकृतिभावनोपकारकमेवापेक्षते, तथापि सादृश्यात्
प्रकृतिषोदना तदर्थं एव वा प्रथमतः उपतिष्ठते । पश्चाच्च तदन्वित-
सुपकारकम् । तच्च शोदनार्थभूतार्थां प्रकृतिभावमायां वदन्वितं,
तदतिदिश्यते । अनन्वितस्योपस्थित्यभावेनातिदेशायोगात् । अन्वितं
चापशुक्रकामप्रयोगे चमसविशिष्टं प्रणयनम् । पशुकामप्रयोगे प्रण-
यनमात्रम् । तत्प्रयोगे प्रणयनस्य परप्रयुक्तगोदोहनोपजीवित्वेन
द्रव्यानाद्येपकत्वेन स्वरूपेणैव प्रधानभावनान्वयात् । अङ्गमेव प्रधान-
भावनायामन्वेतीत्यभिप्रायेण तस्यैवातिदेश इति प्रवादः । अतश्च
फलार्थगुणानामनतिदेशः ।

न चातिदेशाभावेऽप्याश्रयस्य प्रणयनस्य विकृतावपि सत्त्वान्तपैत्र
कामनार्था सत्यां गोदोहनात्तृष्टानोपपत्तिः । प्रकरणपाठवैयर्थ्या-
पत्तेः । गुणफलसम्बन्धविधेराश्रयप्रयोजकतश्चकित्कम्पनागौरवप्रस-
ङ्गाच्च । प्रणयनमात्रस्याश्रयस्याश्रयत्वानुपपत्तेरवयवं दर्शपूर्णमासापूर्व-

सम्भवेन प्रत्येकाक्षराणामेव तदधिष्ठानतया आग्नेयेऽप्यग्रे । पर्या-
ग्निसम्भवावच्छिद्याधिष्ठानत्वविवक्षायामग्नीषोमीयेऽप्यतिव्याग्रेय । स-
म्भन्वद्वयान्तिरेकेण पदमात्राधिष्ठानकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । तथापि
देवतात्वाग्र्यप्रतियोगार्थैकत्वमेवैकदेवताकत्वम् । एकत्वमेकस्या-
कत्वम् ।

अर्थस्तु देवतात्वपक्षे तु देवतात्वाधिष्ठानैकत्वमेव तत् । अस्मि
चेदमाग्नेये शोचं च । प्रथमातिरुमे कारणाभावेनेकवचनान्तेनैव
तद्धितविपश्चान् । अग्निमेव स्तेन भागधेयेन समर्द्धयति, अमुमेवा-
दित्यस्तेन भागधेयेनोपधावतौल्याथर्ववादाच्च । अग्निर्गूर्ध्ना, उदुत्य
जातवेदमिति सप्तवर्णाच्च । अग्नीषोमीयैश्चाग्रयोस्तु तदभावाभैक-
देवताकत्वम् । अतएव माहृतं सप्तकपाक्षमित्यादौ, मरुतो यस्य हि
स्ये इति सप्तवर्णादनेकदेवतात्वावगते. सत्यपि पदैक्ये नाऽऽग्नेयवि-
कारत्वम् । अग्नेये सामवते सहमित्यादौ च सत्यपि पदभेदे प्रमाणा-
न्तरेणार्थैकत्वावगमादाग्नेयविकारत्वम् । अनेकदेवतात्वे तु अग्नीषो-
मीयैश्चाग्रयो । तथाप्यग्नीषोमदेवत्यस्य सोमपदघटितानेकदेवत्यस्य
चतुरक्षरानेकदेवत्यस्य वाऽग्नीषोमीयविकारत्वमेव । इत्याग्नीदेवत्यस्ते-
नपदघटितानेकदेवत्यस्य अक्षरानेकदेवत्यस्य चैश्चाग्रविकारत्वमेवेति
व्यवस्था । तथैश्चाग्ने शास्त्रभेदेनैकादशकपालत्वदादशकपालत्वयो-
र्विकल्पाद् द्वादशकपालायां तदधिकसस्याककपालायां वा विहृता-
यैश्चाग्रविकारत्वमेव । तन्मूलसंख्यककपालायांमष्टकपालमिध्यायां तु
विकल्प एव व्यवस्थापकसामान्याभावे । अष्टकपालकायां तु सत्यथ-
नेकदेवताकत्वे द्रव्यघटितषाडुशस्य बलवत्त्वादाग्नेयविकारत्वमेवेत्या-

मानुषते इति साधितं द्वितीये । अतश्च मन्त्रयोरपि व्यवसोपपत्तेः
प्रकृतित्ववस्थेति भागे ।

भावनायाविजातीयधामत्वावच्छिन्नस्य बाऽनुपाहकरूपेति कर्त्त-
व्यताकाङ्क्षा न तु प्रयोगविशेषस्य । अतश्चैकजातीयस्य सौम्यस्य वैक-
ल्पिकोभयकालत्वाद्वैकल्पिकोभयविकारत्वावगतेरव्यवस्यैव तत्तदा-
ग्रेयप्रकृतिकाल मन्त्राणां स्थाव्यवस्थेति सिद्धम् ।

यत्तु पार्यधारायिना वार्त्तिकस्मारस्यादाग्रेयैकत्वमभ्युपगम्य मन्त्र-
योर्दुर्दृष्टार्थत्वेन विकल्पादेकस्मिन्नाग्रेये प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन
प्रकृतौ व्यवस्थायामपि विवृतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणाभावाद्-
व्यवस्थितविकल्पोमन्त्रयोरिति सिद्धान्तितम् । तन्मन्त्रविकल्पचिन्ता-
पादादग्रसङ्गततया ऽतिदेशविचाराभावेनाध्यायसङ्गत्यभावापत्तेराग्रे-
यभेदस्य च स्थापितत्वेनैकानुपपत्तेरुपेक्षितम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ६ ॥

सिद्धं ॥ इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तथापि
सौम्यादिषु श्रौषधद्रव्यकलविशिष्टैकदेवताकलरूपविशेषसादृश्यादाग्रेय-
विकारमम् । अथ च साध्याय्यैकदेवताकलेऽपि श्रौषधद्रव्यकला-
भावादाद्य विशेषणम् । अग्नौषोमीयादेरौषधद्रव्यकलेऽप्यनेकदेवता-
कलादपरम् ।

अथ यद्यपि एकदेवताकलं नाम नैकदेवतानकलम् । अग्नौ-
षोमीयादावपि व्याप्यग्रहत्तेर्देवतानकलेनातिप्रसङ्गात् । नाप्ये-
कदेवतात्वाधिष्ठानकलम् । देवतासंख्यं प्रत्यनिष्ठत्वेन देवतान्तोषरूप-

एव च धर्मानुग्रहोप्याञ्जलेन सङ्गच्छते । इतरथा पुरोडाशादौ
शाखाच्छेदादीनां नाधापत्तेः । एवमन्यथाप्यन्तरङ्गलादिना सर्वत्र
सादृश्योर्बलाबलं द्रष्टव्यम् । यच्च तु न्यायेनान्सादृश्यं बलान्नल, कल्प-
सूत्रमाञ्जिकाचाराद्यान्सादृशास्तत्र तन्मूलभूतश्रुतिरूपवचनातिदेशेन
न्यायकस्यातिदेशस्य बाध इत्यपि द्रष्टव्यम् । अतएव सौम्यस्वरि-
त्यादौ शब्दार्थगतसमानत्वरूपसादृश्यस्य विरुक्तैकदेवताकलरूपसा-
दृश्यापेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नीषोमीयविकारत्वमपि त्वाग्नेयवि-
कारत्वमेव । एवमाग्नेयएकादशकपालस्याद्यादौ देवतायामन्यस्य
कपालसख्यासादृश्यापेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नेयविकारत्वमपि
त्वग्नीषोमीयादिविकारत्वमेव । केचित्तेतादृशविषये कपालैकादश-
त्वादौर्नां द्रव्यनिष्ठसाधनतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् द्रव्यसादृश्य-
घटकत्वमेवेत्यग्नीषोमीयविकारत्व समर्थयन्ते ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

द्विरप्य ॥ द्रव्यनिष्ठसादृश्ययो परस्परविरोधे तु देवतासादृश्यो-
पपृथगपि द्रव्यसादृश्यस्य यौतस्त्रिद्वोपपृथग्वद्रव्यसादृश्यापेक्षया दुर्ब-
लत्वम् । यथा प्राजापत्यं हते चरुं निर्वपेच्छतल्लक्षमायुष्काम-
इत्येव लक्षणावान्दौर्गन्तल्लक्षयन्तेजस्वित्वसादृश्यस्य प्रजापतिदेवता-
कत्वसादृश्योपपृथगपि कठिनत्वापरपर्यायविग्रहत्वसादृश्यापेक्षया
दुर्बलत्वम् । तेन नायं चागस्तोजस्वित्वसादृश्यादुर्गाद्याजविकारोऽपि
तु कठिनत्वसादृश्यादाग्नेयविकार एव । चरुशब्दप्रयोगात् । हते
अपयतीति अपणविधानाच्च । यद्यपि नायं विकृत्यभावेन कुल्य-
स्वरुः । तथापि अक्षरौ चरुशब्दानुवादयश्चधर्मयोगादुपपद्यत इति
श्रौतधर्मप्रापक भवति लिङ्गम् ।

यूक्षम् । आद्यद्रव्यकायासुपांशुयाजस्य । दधिपयोरूपसाक्षाद्रव्य-
कायां तत्तद्रव्यकस्येत्यादिविशेषतः प्रकृतित्वं बोध्यम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ७ ॥

विप्रतिपत्तौ ॥ एवं सादृश्यनित्यामकले निरूपितेऽधुना तयोर्वि-
रोधे बलावच्छिन्नयते । तथापि द्रव्यघटितदेवताघटितसादृश्ययो-
र्यत्र विप्रतिपत्तिर्यथा । ऐन्द्रः पुरोडाशः आग्नेयं पय इत्यादौ ।
तत्र कस्य बलवत्त्वमिति चिन्तायाम् । देवतायाः प्रथमोपस्थितत्वेन
सुखत्वात् प्रधानत्वाच्च तस्यादृग्भवेव बलवत् । तत्र एवैव-
मिन्द्रः प्रजया पशुभिर्य तर्पयतीत्याद्यर्थवादवशाद्धि यागोदेवता-
राधनार्थः । आराधिता च सा फलं ददातीति तस्याः प्रधानत्वम् ।
देवतासादृश्यञ्च यद्यपि निरुक्तैकदेवताकलरूपं द्रव्यसादृश्यावि-
रोधि । तथापि समानग्रन्थार्थकलरूपं तद्विरोधीति तस्य बलवत्त्व-
मिति प्राप्ते ।

प्रथमोपस्थितत्वेऽपि कर्मविधुत्तरकालमतिवेशकल्पनात्तदा च
द्रव्यस्यैव प्रत्यावृत्तत्वेन श्रोत्रोपस्थितेसादृश्यस्यैव बलवत्त्वम् । यागो-
हि दृश्यवद्द्वारात् देवतोद्देशविशिष्टद्रव्यव्यागरूपः । तत्र द्रव्यस्य
प्रधानभूते त्यागे विशेषणत्वं, देवतायास्तु विशेषणीभूते उद्देशे ।
अतो द्रव्यं यागप्रत्यावृत्तम् । यद्यपि च देवताप्रसादस्यैवार्थवादवशा-
द्यागस्य फलसाधनत्वे दारत्वं कल्प्यते । तथापि देवतायाः शब्द-
बोधे याग इति द्रव्यं प्रति वा प्राधान्ये प्रमाणाभावात् प्रत्युत द्रव्य-
स्यैव पाष्टिकाण्ये विशेष्यत्वेन प्राधान्यावगतेर्न देवतायामान्यस्य बल-
वत्त्वाग्रहा । वस्तुतस्तु न देवताप्रसादस्य दारत्वमिति जैमिनिमत
वक्ष्यते एव । अतोऽनारद्भवत्वादेव द्रव्यसादृश्यस्य बलवत्त्वम् ।

मधूदकम् ॥ चित्रेष्टावनेके यागाः इत्युक्तं चित्राधिकरणे
 कौस्तुभे । तत्र दधिष्ठतपयोधामातपुष्टयागानां विर्णितैव प्रकृतिः ।
 मधूदकयोस्तु वर्षषाभ्यादुपांशुयाजविकारत्वम् । प्रहतोदाहरणे
 देवतासामान्यस्याधिकत्वाच्च । न तु स्वाभाविकद्रवत्वमादृश्यात्पयो-
 यामविकारत्वम् । सत्यपि मादृशद्वये स्निग्धविशेषस्य निर्णायकत्वा-
 भावे बद्धतराव्यधर्मानुपहस्यैव नियामकत्वात् । नैमित्तिकद्रवत्व-
 स्याज्येपि सत्त्वाच्च । अतएव सर्वयागानामेकसङ्गकत्वेनैकतन्त्रत्वाद्भूय-
 श्चामनुपहस्य चयाणां मधुघृतोदकानामुपांशुयाजधर्मास्तच्चानुष्ठीय-
 मानविरुद्धधर्मविषये कार्याः । आसृज्यानुष्ठीयमानद्रव्यसंस्कारविषये
 तु तत्तथागौयधर्मास्तत्तद्भूयेषु कार्याः ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

अष्टमस्य प्रथमः पादः ॥

न चाग्नेये चरोरभावादाग्नेयधर्माणां चक्षुगतत्वाभावेन कथं चक्षुन्दस्तनौषधधर्मप्रापक इति वाच्यम् । सौर्यचरोराग्नेयविकारत्वे-
नाग्नेयधर्माणामपि चक्षुगतत्वाच्चक्षुश्चक्षुश्च तत्प्रापकत्वसम्भवात् ।
एवं अपणस्याग्नेयेऽपि यद्यपि न अपणानुवादेन हतविधिः । अपण-
स्याग्नेयविकारत्वेऽपि विज्ञप्तिरूपप्रयोजनाभावेन बाधात् । हत-
स्योपपत्तिवाक्ये प्राप्तत्वाच्च । तथाप्यग्निर्धर्मयोगमात्ररूपं अपण शक्त्या
सचक्षुषा वा प्रतिप्रसवविधया विधीयते । तच्च हतविशिष्टं शुद्धं
वेद्यन्यदेतत् । अत्र विशिष्टविधित्वमित्यत्र निधामकाभावात् सप्त-
तिवाक्ये हतस्य परम्परान्वयेन यागान्वये तस्य विज्ञप्तिप्राप्ति-
कत्वादपैव विशिष्टविधिरिति न युक्तमुत्पश्याम ।

यद्यपि च अपणस्योपांशुयाजविकारत्वेऽपि प्रतिप्रसवविधित्वं
युज्यत एव । आख्येऽप्यग्निधर्मयोगसङ्गात्वात् । तथापि द्रव्यान्तरसंयोग-
स्यात्यन्ताप्राप्तस्योपांशुयाजविकारत्वे विधेयत्वापत्तेराग्नेयविकारत्वे
द्रव्यान्तरस्य जलस्य प्राप्तौ तत्र हतविधाने साधवमिति सिद्धस्योप-
पत्तिः । एतदस्मरवेनैव वा भाष्यकारेण तस्मिन् अपणयुतेरिति
सूत्रस्य हतद्रव्यकल्पसादृश्यादुपांशुयाजविकारत्वमाशङ्क्य एतच्छाधि-
करणत्वश्रुतेः प्रदेयत्वाभावादिति व्याख्यानान्तरं हतम् । सर्वथा
श्रौतसिद्धोपपत्त्यस्य सादृश्यस्य बलवत्त्वाद्विरण्ययाग औषधविकार
एव । एव च यत्र हिरण्ययागान्तरे सिद्धाभावस्तत्र देवतासादृश्या-
न्तर्भावेऽपि आख्यधर्माणां भूयपामनुषहत्तेजस्विन्यसादृश्याज्य-
विकारत्वमेव । चक्षुश्चक्षुश्च वा स्थालीपुष्पाकन्यायेन गमकत्वादौषध-
विकारत्वम् । कृष्णलेष्टविकारत्व वा ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

पशुपुरोडाशां क्षेते पशव इति ग्रहेषु पुरोडाशशब्दानुवादसङ्ग-
मंकले सङ्गच्छते ।

यद्यपि रैतेषां ग्रहयागान्तराणां वार्त्तिककारमते पशुपुरो-
डाशकार्यपक्षत्वस्य द्दग्धमे वक्ष्यमाणत्वात् स्थानापत्त्यैव पुरोडाश-
शब्दोपपत्तिस्तथापि स्थानापत्त्यापि नावत् पशुपुरोडाशधर्मप्राप्ते-
र्लिङ्गोपपत्तिः । वस्तुतस्तु । अङ्गापेक्षायामङ्गघटितसादृश्यस्यैव पुरो-
स्तूर्त्तिकत्वेन स्थापान्यतिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य बल-
वत्त्वादौषधद्रव्यकत्वेन सर्वप्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अतएव,

“एषामसम्भवे कुर्यादिष्टि वैश्वानरीं बुधः” ।

इत्यादौ चैधान्त्यादौषणीवेत्यादौ च न ज्योतिष्टोमादिधर्माः ।
यदा तु दाग्नमिकसूचभायकाररौत्या प्राहृतपशुपुरोडाशयान एव
पुरादिद्रव्यान्तरमात्रविधिरित्याश्रीयते । तदा शोमादिशब्दस्य
नामातिदिग्गनिराकरणमाचार्यमिदमधिकरक्षम् । न तु औषध-
द्रव्यकत्वलिङ्गकान्तिदेशसिद्ध्यर्थम् । एतदभावेऽपि पशुपुरोडाशस्य
दर्शपूर्णमासविकारत्वसिद्धेरिति श्रेयम् ॥ ८ ॥ २ ॥ १ ॥

पशुः ॥ दैच. पशुदर्शपूर्णमासविकार इत्युक्तम् । तथापि कि-
मग्नीषोमीयपुरोडाशविकार एत साध्याव्यविकार इति चिन्तायां,
यत्तत्त्वभादुभ्याम् पुरोडाशविकारः । न च पशुप्रभवत्वसादृश्यस्य
द्रव्यगतस्य साध्याये अन्ताक्षिवामकामाव. । घनत्वस्य लिङ्गोपपत्त्य-
त्वात् । अङ्गस्त्वौषधाभ्योऽग्नीषोमाभ्यां वा जुष्टं प्रोचामीति पशुं
प्रोचतीति हि प्रोचणं पुरोडाशधर्मः । तथा पशुं पर्यग्नं करोतीति
पर्यग्निकरणं पुरोडाशविकारत्वे लिङ्गम् । न च पशुप्रभवत्वसादृश्य-

अथ द्वितीयः पादः ।

वाजिने ॥ वाजिनयागस्यामिसाऽनुनिष्पद्यवाजिनप्रतिपत्तिकर्म-
णोऽप्यङ्गापेक्षाया किं सौमिकातिदेशेन जन दार्शिक इति चिन्त्यते ।
सौमिकमङ्गल देवतासंस्कारार्थसुराद्यष्टेषु चैवमेव चिन्ता । तत्र सोमो-
वै वाजिन सुरा सोम इत्यसोमे सोमग्रन्ध सोमधर्मातिदेशार्थः ।
न सोमग्रन्धोऽप्युभो भवतीतिवदर्थवादम्यत्वादनतिदेशकत्वम् । तददिह
सिद्धसादृशाभावेन नामातिदेशावश्यकत्वात् ।

अतएवानुषण्णद्वारमन्त्रौ समुपहृत्य भक्षणमुभयत्र दर्शयति ।
सुराया सीसेन ऋषेण, सुवस्त्रस्रुमि अयण, एका पुरोदक्, एका
पाण्या, उपयामेतिमन्त्रो गृहीत्वासादन, सीसे वायुमुपमहम
दर्शयति । गृह्यसम्बन्धेन सति सुतरामुपपद्यत इति प्राप्ते ।

आर्घवादिष्य सोमग्रन्धस्य प्रष्टुफलवत्त्वद्वयसिद्धसादृशेनोप-
पत्तौ वाक्यभेदापादकविधिपरत्वे प्रमाणाभावात् । गृह्यसम्बन्धस्य प्राय-
णीयवद्गृहणकौपदेशिकत्वेनैवोपपत्तेर्लिङ्गमात्रं वाचनिकतयाप्युप-
पादकमतिपद्धेन चोदनाक्षिप्तातिदेशेन दार्शिकविधन्त एव । तथापि
वाजिने पशुप्रभवत्त्वं न सादृश्यात्प्रयोगविधन्त । सुराया पौरो-
दार्शिक सोमग्रन्धव्यक्तत्वात् । अतएव ग्रन्थेरेव टीचणीयामाप्रतीति
दीपणीयातिवचनं मङ्गल्यते । इतरथा हि तस्या प्रत्यक्षेन
प्राप्तिवचनेन स्मृतिरप्यङ्गमेव स्यात् । तथा नैतेषा पुरोडाशाविद्यन्ते,

वादम् । तत्रापि तु विशेषचिन्तायां, तत्रैव यवधीत्यत्र द्वितीयानि-
र्दिष्टद्वय एव सा वैश्वदेवीति तच्छब्देन परामर्शो न तु सप्तम्यन्तप-
दनिर्दिष्टस्य पयसः । गुणभूतत्वात् । न चानघतेर्दिकर्मकत्वात्पयसो-
प्याप्तमानत्वेन दध्यपेक्षयापि प्राधान्यावगतिः । दिकर्मकधातुश्रुते
अधिकरणत्वादिकारकान्तराविवक्षायां कर्मकारकसम्बन्धमात्रविव-
क्षायां च सम्बन्धसामान्ये पठ्योपपत्तौ अकथितं चेति सूत्रेण कर्म-
मज्ञाकरणात् । द्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणाभा-
वात् । प्रकृते सप्तमीयवणेनाधिकरणत्वविवक्षावगतेर्द्वितीयकर्मत्र-
सत्त्वभावाच्च । अतश्च दधिरूपत्वादामिच्छायादधियागविकारत्वमे-
वेति लौकिकस्य पयसोऽधिकरणत्वमिति प्राप्ते ।

मधुररसभूयन्त्वाद्दध्यभावेऽपि च अचान्तरेणामिच्छासम्पत्तेर-
न्ययव्यतिरेकाभावात् जुषन्तां पुञ्यं पय इति मन्त्रवर्णाच्च पयस एवा-
वस्थाविशेषापक्षस्थामिच्छापदवाच्यत्वावगतेस्तदधुरोधेन तच्छब्दस्यापि
सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टपय परामर्शितत्वेवावगतेः यच्च एवामिच्छा । अतश्च
तद्व्यागविकारत्वमेव । एव च तत्रैव यवधीत्यत्र सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा,
द्वितीयया च सकुन्याद्येन करणत्वलक्षणेत्यपि श्रेयम् ।

अवस्थाविशेषरूपामिच्छा च न ताप विनेति तस्यापि विवक्षा ।
यदि तु ताप विनाश्यामिच्छा लोके संश्लेष्यते, तदा न सप्तम्या
प्राधान्यलक्षणापि । तत्रपयोधिकरणत्वविशिष्टदध्यानयनस्यैवावस्था-
विशेषविशिष्टपयोरूपामिच्छोद्देशेन विधेयत्वात् । उद्देशवाचकपद-
कल्पनया वा ताकार्यपूर्तिः । तस्यैव च तच्छब्देन परामर्शान् सुतरां
सिद्धोपपत्तिः । अधिकरणत्वस्यैव च दध्यानयन प्रत्यङ्गत्वेऽपि पय-

स्यापि सखादर्शनरूपलिङ्गोपपृथग्भावविद्यमानकाभाव । तथात्वेऽपि देवतासादृश्यस्यैवाग्नीषोमीयविकारत्वे गमकत्वादिति प्राप्ते ।

देवतासामान्योपपृथग्भावापि द्रव्यसादृश्यस्यान्यथासिद्धलिङ्गोपपृथग्भावेनान्यथासिद्धलिङ्गोपपृथग्द्रव्यसादृश्यापेक्षया दौर्बल्यात् मासाप्यविकार एव पश्य । तथा हि नात्र मोक्षणमुवादेन मन्त्रो विधीयते । येनेदं लिङ्गं भवेत् । तस्य तु लिङ्गादेव प्राप्तत्वात् मोक्षणभावनैवात्रापूर्वा विधीयत इति विपरीतसाधकत्वम् । पर्यग्निकरणं तु प्रदेशपुरोडाशग्रन्थेन प्रकृतौ कृतम् । तेन प्रदेशप्रकृतिभूतपशुसंस्कारकतया दृश्यमानं प्राकृतम् । अपि तत्पूर्वमेवेति न तदपि लिङ्गम् । अतो घनत्वसादृश्यं न लिङ्गोपपृथग् । यदि पशुसखाया पश्यमानं स्कन्देदिति सखादर्शनं तु अनुद्यमानत्वादन्यथासिद्धं लिङ्गम् । अतः तदुपपृथग् पश्यप्रभवत्वमेव यलीय ॥ ८ ॥ ९ ॥ ९ ॥

द्वयम् ॥ तथापि दधिविकारं पयोधिकारो वेति चिन्तायाः पशुत्वसादृश्यादधिविकारत्वमेव । न च साक्षात् पश्यप्रभवत्वसादृश्येन पयोविकारत्वग्रहः । कारणत्वस्य व्याप्तिरूपतया अतीन्द्रियत्वाभ्यामनिकलेन प्रत्यक्षगम्यघनत्वापेक्षया दौर्बल्यादिति प्राप्ते । चक्षुषा दौर्भाः पयमथैकदिनान्तरितानां विकारदर्शनादेकदिनस्थायित्वसादृश्यं स्तौगतिगम्यसादृश्यं च प्रत्यक्षमेवेति तत्त्वज्ञानेन साक्षात् पश्यप्रभवत्वेनेकस्य घनत्वस्यैव बाधात्पयोविकारनमेव ॥ ८ ॥ ९ ॥ ९ ॥

आमिषा ॥ आमिषा तावत्प्रापान्तरमपि तु दधिपयोऽन्यतररूपमिति बाधितं तत्सुर्षं । अतः तदन्यतरविकार इति तावदवि-

च न सचत्वम् । यदन्यतरतोऽतिराचक्षेनाहीन इति श्रुत्या अन्य-
तरतोऽतिराचत्वस्याहीनसंलक्षणकरणार्थाच्चोभयतोऽतिराचत्वस्य सच-
लक्षणत्वेन पञ्चदशराचादौ अहीनसंलक्षणमत्वेन तदनुपपत्तेः । अतए-
न सचाहीनयोर्भवदुक्तलक्षणं, न वैकादशराचान्तमेव शुद्धाहीनत्वम्
अतश्च पञ्चदशराचादौ अहीनात्मकद्वादशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति माप्ते

अहीनत्वाभावेऽपि प्राचुर्येणाहीनेऽन्यतरतोऽतिराचत्वादक्षिणमि-
पञ्चदशराचेऽन्यतरतोऽतिराचत्वेनाहीनत्वोपचारस्य सुव्यर्थत्वेनोपपत्ते-
रभियुक्तप्रसिद्ध्या निरुक्तसत्त्वकस्यैव सचत्वादेरङ्गीकारात् पञ्चदश-
राचकुण्डपायिनामयनयोरपि सचत्वमेव । अतएव गृहपतिर्गृहपति-
रिति गृहपतिशब्दः सदैकान्तवृत्तिः कुण्डपायिनामयने । अतः
सचात्मकद्वादशाहप्रकृतित्वमेवानयोः ॥ ८ ॥ २ ॥ ६ ॥

इति श्रीषण्डदेवविरचितायां

भाट्टदीपिकायामष्टमस्य द्वितीयः ।

शोनाङ्गलं कृष्णप्रयोजनत्वादिति ध्येयम् । अतः आमिषाया अवस्था-
विशेषविशिष्टपयोरूपत्वात्पयोयागविकारत्वम् । तेन पथस्यैव प्रात-
रह्ममांः, दधि तु लौकिकमेव संस्कारकम् ॥ १ ॥ ८ ॥ ॥

सचमहीनस्य ॥ अहर्गणेषु द्वादशाहस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । द्वाद-
शाहे चास्ति सचत्वमहीनत्वं चेति धर्मद्वयम् । तच्चासीरन्, उपेयुरि-
त्यादिशोदनाशोदिते सचत्वमखण्डोपाधिः । अनियतस्वामिके यज-
तिशोदनाशोदिते चाहीनत्वमखण्डोपाधिर्द्वयवहारात् । तत्तद्धर्म-
कत्वे निमित्ते च तच्च धर्मविशेषाविहिताः । तथान्येऽपि सचसंज्ञका-
अहीनसंज्ञकाद्याहर्गणा अधर्मकाः समाह्वताः । तच्च द्विविधेष्वपि
द्वादशाहस्यैकस्य धर्मप्रवृत्तिः । अतोऽविरुद्धाः समुच्चीयन्ते विरुद्धाश्च
विकल्पन्ते । ॥ एवञ्च द्वादशाहे भेदोऽस्ति । येनावान्तरघामान्या-
तत्तद्द्वादशाहवदित्यतिदेशवाक्यं कथ्येत । भेदे प्रमाणाभावात्तु
द्वादशाहवदित्येवानिदेशवाक्यकल्पनेऽव्यवस्यैव युक्तेत्येवं प्राप्ते ।

एतदपि द्वादशाहलेनैवातिदेशे सचत्वरूपनिमित्ताभावात्तच्चैमि-
त्तिकाधर्मानाहीने, अहीनत्वरूपनिमित्ताभावाच्च तच्चैमित्तिका-
धर्मांश्च सचे प्रवर्तन्ते । भेदनाभाव इव होमशपुञ्जयागादाविति
पक्षतो व्यवस्थितं प्रकृतित्वम् । अथात्मकेष्वहर्गणेषु अथात्मकस्य
द्वादशाहस्याहीनात्मकेष्वहीनात्मकस्येति । द्वादशाहस्यैकादशरा-
त्रान्तमहीनाः । द्वादशाह समयात्मका । अयोदशरात्रादारभ्य सर्वे
सचभूता एव । तच्चैवोक्तमवधारयन्नात् । द्वाव्यवहाराश्च । अतस्तेषु
तेषु तत्तद्रूपस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ ५ ॥

अन्यतरतोऽतिराधत्वात् ॥ पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपायिनामपनस्य

संस्कारत्वेनाग्निष्टोममुखलक्ष प्राप्तत्वात् । न चात्रैवेव चतुर्षु चितृत्व-
विधौ प्रमाणाभावेनाग्निष्टोममुखलक्षापि विधिरावश्यक इति
वाच्यम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्तयाणामन्येषां विध्यन्तरेण
स्तोमविधानाच्चाद्येवेव चतुर्षु चितृत्वप्राप्तेरिति भाव्यकाराभिप्रायः ।

वस्तुतस्तु चतुःसंख्याकोद्देशेन चितृत्वविधौ योग्यतया सप्तसंख्य-
हःस आद्येषु चतुर्षु स्तोत्रेषु चितृत्वविध्यापत्तेरहर्माषोद्देशेन तद्विधौ
च सर्वत्र तदापत्तेः चतुःसंख्याविशिष्टाहर्हमे च वाक्यभेदापत्ते-
रप्यनेव संख्याभिन्नचितृत्वविशिष्टकर्मात्पत्तिविधिः । चयाणां चान्येषां
विध्यन्तरेण विधिः ।

सर्वेषां च फलवाक्येन सम्बन्धमापकरणम् । एवं चोत्पत्तिवाक्ये
चतुर्षां कृष्यत्वप्रतीतेस्तथोत्पत्तिगतत्ववत् चितृत्वस्याप्युत्पत्तिगतत्वेन
साम्येऽपि चितृत्वस्याद्भुतस्तोत्रवृत्तित्वात् प्रधानवृत्तिगणत्वापेक्षया
दुर्बलत्वेन गणत्वसादृश्येनैवाद्यानां चतुर्णामतिदेशः प्रसाध्यः । सर्वथा
नाशकैव चतुर्व्यतिदेशः । एवं चाग्निष्टोममुखानीत्यनुवादीपपत्तिः ।
इतरेषां चयाणामन्यसंसाकलात् । इतरथाऽग्निष्टोमानीत्येवावच्छेत् ।
सर्वेष्वग्निष्टोमसंस्कारकत्वसैवातिदेशेन प्राप्तेः ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

कालाभ्यासे ॥ षट्चिंशद्रात्रे षड्दश भवन्ति चत्वारो भवन्तीति
श्रुतम् । दादशाहान्तर्गतदशात्रे चाद्य एक षड्दशः सधर्मकः श्रुतः ।
तदिह तस्यैव वारचतुष्टयमत्र प्रवृत्तिरत दशाहशतृत्येति चिन्ता-
याम् । न तावदत्र षड्दशशब्दो नामातिदेशकः । तस्य सख्याविशि-
ष्टाहर्वाचकस्य गुणविशिष्टकर्मविधायित्वेन नामत्वाभावात् । अन्येऽपि
वा यौगिकत्वेनोक्तविधायित्वाद्यतेर्नामातिदेशकत्वयोगाच्च । नापि

अथ तृतीयः पादः ।



इविर्गणे ॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं बारस्ततं चरं चार्हस्यत्यं
 चरं इत्यादिइविर्गणे क्रमसामान्यात् प्रथमद्वितीययोः आग्नावैष्णव-
 चार्हस्यत्योराग्नेयाग्नीषोमीयविकारत्वमिति प्राप्ते । क्रमसामान्यस्या-
 ग्राह्यस्थान्यापेक्षत्वेन चित्तम्बोपस्थितिकत्वादुत्पत्तिवाक्यगतदेवतासा-
 हस्यस्थान्यापेक्षत्वेन चाग्नस्वरूपपरिचायकत्वेन च त्रीण्योपस्थितिकस्य
 यत्नवत्त्वान्तेनाग्नावैष्णवस्याग्नीषोमीयविकारत्वं, चार्हस्यस्य चाग्नेय-
 विकारत्वम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ १ ॥

गणसोदनायां ॥ अन्नकमपरात्रे चत्वारि चित्तव्यवस्थान्निष्ठोम-
 सुत्तान्तीति श्रुतम् । तत्र चतुर्विध्यहःस्र द्वादशाहिकदशाहान्तर्गत-
 प्राथमिकस्य चित्तव्यवस्थोमकस्याहः प्रवृत्तिः । चित्तव्यवस्थान्निष्ठान् । न ह
 कमपरात्रेणगणत्वसामान्येनान्यापेक्षेण द्वादशाहान्तर्गतानामाद्यानां चतु-
 र्णान्तां प्रवृत्तिः । तत्तदहर्हन्तिचित्तव्यवस्थान्यापेक्षत्वेन बलवत्त्वा-
 दिति प्राप्ते ।

सर्गकामोन्नकसपरात्रेण यजेतेति वचनेनोत्पत्त्यां सप्तानां
 कर्मणां मध्ये चत्वार्यनूय चित्तव्यवस्थान्निष्ठान् चित्तव्यवस्थोत्पत्तिश्रितत्वेन
 दुर्बलत्वादुत्पत्तिश्रितेन गणत्वेनैव प्रथमस्य प्रथममित्यादिकमपरा-
 त्रतेन सप्तानामप्यहः द्वादशाहिकदशाहान्तर्गतसप्तहविकारत्वम् ।

न च प्राक्तकर्मानुवादेन चित्तव्यवस्थान्निष्ठोमसुत्तव्यवस्थे च
 विधिरिति वाक्यभेदः । द्वादशाहान्तर्गतचतुर्णां मध्ये प्रथमस्याग्निष्ठोम-

अथातोऽग्निष्टोमेनेत्यादौ प्राकरणिकोत्तरवेद्यवरोधेन चयनस्य विवृतौ निवेशापत्ते । अतो ज्योतिष्टोमनाच्चात्र द्वादशाहप्रवृत्तिः । अथवा, अग्निष्टोमादिग्रन्थानां नागृहीतविशेषणान्यायेन मष्टामात्रवाचिता-
ज्योतिष्टोमे निरुद्धवचणाऽङ्गीकारेऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणा-
भावाभित्यक्तान्यवस्थानुवादेनैव ग्रन्तावृत्तिविधिः । अस्मिन्नपि एते
ज्योतिष्टोमस्यैवाग्रयणादिना सत्ताम्र गणानिदेशः । अस्तु वेद कर्मा-
न्तरम् । तथाप्यन्यपदार्थस्यैकवचनान्तत्वादेकमेव तत् । ग्रन्तसंख्यायाश्च
संख्यागतत्वेनाभेदकत्वात् । अतः ग्रन्तसंख्याकमभ्यस्तनेक कर्म ज्योति-
ष्टोमविकार इति न गणानिदेश इति प्राप्ते ।

एकप्रभरतामङ्गापत्तेर्न तावज्ज्योतिष्टोमोद्देशेन सस्योद्देशेन वा
संख्याविधिः । अतो वषट्कत्वंमन्त्रवदेव कर्मान्तरम् । तदपि नैकम् ।
तथात्वे एकस्य कर्मणोऽनेकसंज्ञाकलस्याभ्यासमन्तरेणानुपपत्तेरन्युत-
संख्याभ्यासकल्पनापत्तेः । अतोऽग्निष्टोमोक्त्यादिपदानां चिह्नद्विष्टु-
द्विष्टोम उक्त्योर्वैकल्पमासेत्यादौ विकृतिप्रयोज्यमानाधिकरणे-
नापि काचित्कप्रयोगेण साम्यतिकल्पवशात् तत्तत्संज्ञाकल्पान्तर-
परत्वमङ्गीकृत्य ग्रन्तसंज्ञाभिन्नतावच्छिन्नविधिरेवायम् । एवं चान्य-
पदार्थो न कमापि तु ग्रन्त उक्त्यसंज्ञाकायश्च करण यस्मिन्निति-
ष्टुत्वात्ता फलमेवेति धेयम् । तदपि च बोद्धिश्च यज्ञविधिरेक-
प्रभरतामङ्गतादवस्थापत्तेः । अपि तु सात्पर्यगत्या अग्रयणविधि-
ग्रन्तावद्भाषणाविधिरेवेति युक्ता गणशेषानिदेशाद्दशवारमावृत्तिः ।
द्विगुणमागतादा न कश्चिदोषः । * [एकवचनान्तत्वापन्नने उपपत्ति-

* [] इति अत्राशङ्क्यते पाठ नास्ति सोऽप्युक्तः ।

प्राकृतपट्टहानुवादेन सख्याविधि । द्वादशाह्वानुपपत्त्या तस्या-
भनिवेशात् । अतः कर्मान्तराण्येव सख्यया चतुर्विंशतिर्विधीयन्ते ।
न तु षडहस्य चतुराष्टत्तिः । तथास्ते चतुः षडहोभवतीति क्रिया-
भ्याष्टत्तिविहितसुप्त्ययापत्तेः । चत्वारो भवन्तीति श्रवणानु पृषङ्-
त्तिनिवेशिन्या सख्यया भेद एव । अतश्च गणत्वसामान्याद्द्वादशाह-
द्विरभ्यासावशिष्टेषु चतुर्षु द्वादशाहानां चतुर्णां प्रष्टत्तिरिति प्राप्तेः ।

यद्यपि तन्त्ररत्नरीत्या चतुर्विंशतिरेताभिः कर्माणि, तथापि
षडहस्यश्रवत्वसादृश्येन तस्यैव चतुर्वारं प्रष्टत्तिः । वस्तुतस्तु नात्र तावन्ति
कर्माणि, चतुर्विंशतिसख्याया अथवस्यात् । षट्सख्यायां चतुः सख्याया-
शैक्य इयमिति न्यायेन कर्मांश्चमङ्गीकृत्य भेदाङ्गीकारे कर्मद्वय-
कापत्तिः । षट्सख्याया समासगतत्वेन तस्यान्वयानुपपत्तेः । अत-
एकविंशतिश्च अपरविंशतिश्चमिति न्यायेनेव षट्सख्याविंशतिश्च चतु-
सख्यान्वयोवाच्यः । अतश्च सत्यथैकवाक्यत्वे प्रयानैकादशत्वान्यायेन
भिज्ञांतसख्यत्वाच्चतुः सख्या आहृत्यापादिकैव । वस्तुतस्तु पृषगाख्यात-
श्रवणाद्वापि भिन्नवाक्यत्वमेव । तेन षष्ठामेव कर्मणा चतुर्वारमा-
ष्टत्तिः । सुप्तप्रत्ययाभावेऽपि च प्रमाणान्तरेणाष्टत्तिकल्पने न
कश्चिद्दोषः । अतः सूत्रभाष्यस्वरत्नेन षष्ठांशेवाष्टत्तेः षट्सख्याया
सादृश्यादिना षडहस्यैव वारचतुष्टयं धर्माः ॥ ८ ॥ २ ॥ २ ॥

सख्यागणे ॥ अनारभ्य, शताग्निष्टोमं भवति शतीक्य शताति-
रात्रमिति श्रुतम् । तत्राग्निष्टोमादिशब्दानां ज्योतिष्टोम एव
प्रचुरप्रयोगात्तदनुवादेन शतसख्याऽभ्यासापादिका विधीयन्ते । न
ह्यग्निष्टोमादिशब्दानां सख्याविंशतिश्चतुर्षु सामान्यवाचित्वम् । तथास्ते

सोचाणासुत्पत्तिर्व्यतिष्ठोम एव । द्वादशाष्टे तु अतिदेशप्राप्त-
सोचानुवादेन धर्मविशेषमात्रम् । अतश्च व्युत्पत्तिष्टोमिकानामेवोप-
देशेन विधानम् । अतएव राचिपर्यायादीनां व्युत्पत्तिष्टोमे क्लृप्तार्थ-
संख्याङ्गत्वेनेहानतिदेशेऽपि न काचित्पत्तिरूपदेशेनैव तद्विधानाङ्गी-
कारात् ॥ ८ ॥ २ ॥ ३ ॥

गायत्रीषु ॥ इदं व्युत्पत्तिष्वेव प्रकृतितो गायत्र्यैष्टुभादिनामाङ्गत्वः स
प्राप्तेषु हन्तोन्तरपरिसंख्यायं गायत्र्यमेतद्वर्धमानमिति श्रुतम् । तत्र
गायत्र्यादिशब्दानां चतुर्विंशत्याक्षरसंख्यामात्रवाचित्वात्प्राप्तमहीत-
विशेषणान्याद्येन लक्षणयापि अत्र प्रयोगोपपत्तेस्तथापि न शक्तिः ।
अतश्च प्राकृतौमेव अत्र अधिकक्षरलोपं कृत्वा चतुर्विंशत्याक्षराख्येव
पठनीयानि । अतएव, ये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति लिङ्ग-
मपि संख्यावाचित्वपक्षे उपपद्यते न च समाचित्वपक्षे । तिस्रोऽनुष्टुभ-
श्चतस्रो गायत्र्यौ भवन्तीति च । अतश्च प्रताप्रिष्टोमे उक्त्यादि-
लोचलोपवदिहाप्यधिकाक्षरलोपप्रसक्तौ,

न गायत्र्यादिशब्दानां संख्यामात्रवाचित्वम् । तथात्वे घटादि-
संख्यायामपि प्रयोगोपपत्तेः । प्रयोगानुसारेण चरसंख्यावाचित्वे तेनैव
अन्विषेक्ष्य वाच्यतापत्तेः । इतरथा तावदक्षरे गद्येऽपि प्रयोगा-
पत्तेः । अगोष्ठाक्षरपादत्रयादियुक्तमन्त्रविशेष एव गायत्र्यादिपद-
वाच्यः । निरुक्तलिङ्गेषु तु संख्यामात्रे सावर्णिकः । तेन द्वाग्रत-
योभ्य एतोत्पत्तिगायत्र्य आनेया न त्वक्षरावल्लोपः । तथात्वे
वाक्यार्थपरिपूर्वभावेनार्थप्रत्यायकत्वानुपपत्तेश्च* । पूर्वाधिकरणे

* प्रकाशकत्वानुपपत्तेश्च, -इति सो० शुक्लके पाठः ।

रूपः । कर्मैकत्वेऽपि आद्यत्तेरावशकत्वेन सुत्यागणत्वानपायाद्
दादशाहधर्माविरोधः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ४ ॥

गणदुषण्यः ॥ शताग्निष्टोमादौ द्वादशाहगतदशरात्रप्रवृत्ति-
रित्युक्तम् । द्वादशाहे च प्रथमोत्तमावतिरात्रसंज्ञाकौ । दशरात्र-
प्रथमोत्तमौ चाग्निष्टोमसंज्ञाकौ । मध्यतनानि चाष्टौ उक्थ्यसंज्ञा-
कानि । केषाञ्चिन्नोक्त्यसंज्ञाकानि, एक षोडशी । तदिह शता-
ग्निष्टोमे तावदतिदेशप्रमात्रानामुक्त्यादीनां बाधादग्निष्टोमसंज्ञाकत्वे न
कापि वृत्तिः । उक्त्यातिरात्रयोस्तु दिनेषु येषु* अतिदेशेनैवोक्त्य-
स्रोचादि प्राप्तम्, तेऽपि न काचिच्छिन्ताः । येषु ॥ अग्निष्टोम-
संज्ञाकालप्राप्तिसोपु वचनादेवोक्त्येषु कर्त्तव्येषु द्वादशाहिकान्वेवो-
क्त्यातिरात्रस्रोचाद्युपस्थितत्वात्कर्त्तव्यानीति प्राप्तेः ।

न तावदतिदेशेन तेषामुपस्थितिः । प्रथमस्य प्रथममित्येव प्रत्येक-
प्रत्येकमेव तत्तदहं स तत्तदह्नामतिदेशेन धान्यहानि उक्थ्यसंज्ञा-
कप्राप्ततादृर्विकाराणि तेषु तदीयोक्त्यप्राप्तत्वापि चाग्निष्टोमसंज्ञाक-
प्राप्ततादृर्विकारेषु तन्प्राप्तौ प्रमाणाभावात् । प्रथमोत्तमयोरेवाति-
रात्रसंज्ञाकत्वेन तयोः कायनतिदेशेन रात्रिपर्यायायाः सुतराम-
प्राप्तेः । अतः शतोक्त्यादौ तेषु तेऽहं स वाचनिकानि स्रोचापि ।
न हि भिक्षुको भिक्षुकाभारं धावते इति न्यायेन श्योतिष्टोम-
स्यान्येव कार्याणि । अथ च नातिदेशोऽपि तु कर्मान्तरत्वे प्रमाणा-
भावाद्युक्त्यप्रसिद्धिस्तत्त्वानि वचनेन विधीयन्ते । किञ्च

* दिनेषु येषु,—इति नास्ति सोऽप्युक्तम् ।

अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

दर्विहोमे ॥ तदेव चिद्धेतिदेशे दर्विहोमेयु तदपवाद वक्तुं दर्विहोमशब्दार्थो निरूप्यते । तच्च न तावदर्थं दर्शयित्वा गुणस्य विधिरिति श्रद्धितुं शक्यम् । सोमादिवदधिवाक्ये श्रवणाभावेन विधायकत्वशङ्कानुपपत्तेः । न च वास्तुहोमौयगुणविधेर्यथादे, यदे-
कया जुहुयादर्विहोम कृत्वादित्यत्र कुतश्च दर्विहोमपदस्य घृतादि-
पदस्यपदान्तरकल्पनया विधायकत्वसम्भवः । पुरोऽनुवाक्यामनूय
याव्यया यजतीति शब्दपरूपगुणविधेर्दर्थपेक्षाभावात् ।

न च चिद्धवचिर्देशान्वयानुपपत्त्योपरि हि देवेभ्यो धारय-
तीतिवद्वाच्यान्तरकल्पनया होमोद्देशेनैव दर्विविधायकत्वम् । वास्तु-
होमे तावत्पुत्रः प्रत्यक्षमिष्टलेन विधातुमशक्यत्वात् । होमान्तरे-
ष्वपि स्मार्त्तानु न्यमिश्रया मूलदृष्ट्या दद्यां जुहोतीति स्मार्त्त-
वचनेनैव तन्नातेः । औतेष्वपि स्वेष्व जुहोति जुह्वा जुहोतीत्या-
दिना तच्च तच्च पाचान्तरशङ्कावाच्य । अतश्च तन्नाख्यन्यायेन गुण-
विधित्वानुपपत्तेर्दर्विशब्द पाचान्तरस्थोपसप्तचणमग्नौल्यैकदेशमष्टति-
निमित्तेन वा तन्नाख्यहोममाचक्षेदं नामधेयम् ।

तत्रापि यथैव स्मार्त्तानां पार्वणस्यास्त्रीपाकादीनां कर्त्तरि दर्वि-
होमिक इति प्रयोगदर्शनात् प्रवृत्तिनिमित्तशङ्कावाच्य तेषां नाम-
धेयं, तथैव वास्तुहोमेऽपि प्रयोगात् औतानामपि । न च वास्तु-

अधिकारमरूप उपचयश्चिन्तितस्तत्प्रसङ्गादिहापचयसिक्त्यत इति

भाव तथाध्यायसंगतौ यतितव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

इति श्रीखण्डदेवस्तौ भाट्टद्वौपिकाया-

महामाध्यायस्य तृतीय पाद ॥

नवत्वेन यावदुक्तैकैकं यतयैव निराकाङ्क्षतात्मादृशस्य च विनि-
गमनाविरहेणानियामकत्वादपूर्वाः एव दर्विहोमा न प्रकृतिपूर्णाः ।
यत्तु परिधिवेदिदृष्टं, तद्देशोपलक्षणतयाप्युपपन्नम् । एव च
अमरकशोभेषु औचित्येन वाचेत्यावर्हिः सनक्षते न प्रयाजानूयाजा-
इत्येते न सामिधेनौरन्वाहेति सूतिरप्युपपद्यते । अतिदेशपचे स्वत-
न्त्रपर्युदासकल्पने विध्यन्तरैकवाक्यताभङ्गापत्तेः ।

शोमयागाद्यविकारत्वे इदमपरं छिद्रम् । औदुम्बरीहोमे हतेन
यावाष्टयिवी आश्रयेति अन्तरा वर्षो जुहोति भूमिगते शम्ये
स्वाहाकार इति । शोमयागादविकारत्वे हि अतिदेशेन वषट्कारः
प्राप्येत । तत्र स्वाहाकारस्यापि विधिरपूर्वविधिः स्यात् । अस्मन्मते
तु स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो शयिः प्रदोषते वषट्कारेण वेति
अन्तरभ्याधीतवाक्येन विहितयोः स्वाहाकारवषट्कारयोर्विकल्पेन
प्रदानमात्रे प्राप्तौ याव्यावा अधि वषट्करोतीति वचनेन याव्याव-
त्कर्मणि वषट्कारनियमानुद्दिष्टे परिशेषादेव स्वाहाकारप्राप्ते-
स्तदनुवादेन भूमिगमनोपलक्षितकालमात्रविधानास्माधवम् । ॥ सैव
परिशेषादेव सर्वत्र स्वाहाकारप्राप्तौ अग्निर्वैततिरित्यादौ ज्ञापितुम्,
स्वाहाकारपाठवेयर्थम् । तस्य मन्त्रलक्षित्यर्थेन साधक्यात् । यदि
अतिदेशपचेऽपि औपदेशिकमन्त्राधानादेव याव्यावाहित्यादवषट्कार-
प्राप्त्यभावेन परिशेषाभिद्धे, स्वाहाकारप्राप्तिरुद्भाष्येत, ततो नेदं लिङ्ग
इति ज्ञेयम् । अतः सिद्धं दर्विहोमा अपूर्वा इति ॥ ८ ॥ ४ ॥ ९ ॥

इति श्रीखण्डदेवस्तौ भाट्टदीपिकायां अष्टमः

चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

क्यदिवचणम् । प्रकृतावेव जीह्वित्वावच्छिन्नवृत्तिनेन श्रुतानामव-
घातादीनां तद्विषयवादिदृत्तित्वात्तदारणाय प्रकृतिविकृतिपदोप-
दानम् । प्रकृतिस्थजीह्वित्यत्रापेक्षया सौर्षादिविकृतिस्थजीह्वित्यत्रौर्णा
भेदादातिदेशिकजीह्वित्यसौर्षादावेवावघातौनामूहवारणार्थं यद्दर्मा-
वच्छिन्नेति विशेषणम् । सौर्षस्थजीह्वित्यु तद्वाक्त्रित्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकजीह्विभेदसत्त्वेऽपि जीह्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भेदा-
भावात् । यवसाध्यविकृतौ त्वाङ्गीकारेऽप्यदोषः । प्रकृतौ प्रोक्ष-
णादीनां तात्पर्यगत्या अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव विवक्षित-
त्वेन विकृतावपि तेनैव रूपेण ग्राह्याकृत्तित्वात्सम्भवमपूर्वयोर्दग्ध-
पूर्णमाधीयत्वादिना भेदविवक्षायां सौर्षस्थजीह्वित्यतिव्याप्तिमाशङ्क्य
श्रुतपदं निरुक्तप्रतीयमानत्वार्थकम् । अपूर्वसाधनत्वस्य तात्पर्यज्ञाना-
धीनत्वेन निरुक्तश्रुतत्वाभावात् । अथ चाग्निपदस्थाने सूर्यादिपद-
प्रक्षेपेऽपि अवाग्निपदमन्त्रस्य प्राकृतत्वानुपायात् सप्तमे तस्येति शब्दा-
नुपपत्तिः । एवं च यत्र प्राकृतश्चक्षुस्थाने अगन्तरस्रोक्षसप्तोक्ष-
शब्दोभाक्त इति धेयम् । अथवाऽस्तु तददुरोधेन तस्येति पदं
प्राकृततत्कार्यापत्तान्यतरपरमिति संक्षेपः ।

स चोक्षः प्राकृतपदार्थानां प्रकृतौ यद्द्रूपावच्छिन्नोद्देश्यसम्बन्धि-
त्वेन विधानं, तद्द्रूपावच्छिन्नसम्बन्धित्वेनैवातिदेशे सिध्येत् । न तु
स्वरूपेणैवातिदेशे । तत्रानेऽग्निपदस्यैवातिदेशेन सौर्षं तस्यैवा-
दृष्टादिप्रयोजनान्तरकल्पनया प्रयोगोपपत्तावूहानापत्तेः । अतएवो-
पकारप्रवृत्त्यावेन पदार्थानां विकृतावतिदेशः । प्रकृतौ निरूपित-
रूपाकमेव वा विकृतावतिदेश इति दृष्टमे वक्ष्यते ।

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।



पञ्चमं ॥ तदेव सिद्धेऽतिदेगे तन्नामितपदार्थविषय ऊहयि-
न्यते । विविधद्योहो निरूप्यते । मन्त्रोह, सामोह, अस्कारोहश्च ।
तथोहोनाम प्रकृतावन्यथा दृष्टस्य विहृतावन्यथा भावः । तस्य च,
येन सम्बन्धेन यद्गुमावच्छिन्नवृत्तित्वं यस्य प्रकृतौ श्रुतं, तस्य तेन
सम्बन्धेन विहृतौ तद्गुमावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वम् ।

अस्ति चेद् देवस्य त्वादिमन्त्रेषु मोक्षणादिसंस्कारेषु च ।
मन्त्राणां हि स्मारकत्वसम्बन्धेनाग्नित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वं श्रुतं प्रकृतौ,
विहृतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्गुमावच्छिन्नभिन्नसूर्यादिवृत्तित्वात् ।
एव मोक्षणावघातादीनामपि संस्कार्यतासम्बन्धेन ग्रीहित्वावच्छिन्न-
वृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विहृतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्गुमावच्छिन्न-
भिन्नध्यामाकादिवृत्तित्वात् । एव साध्यामपि, आर्द्रभावादिरूपाणां
येन सम्बन्धेन यत् स्थानगतैकारवृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विहृतौ तेषां
तेनैव सम्बन्धेन तत्स्थानभिन्नस्थानगतैकारवृत्तित्वाद्ब्रूहः ।

अथ श्रुतत्वं तात्पर्यमनपेक्ष्य प्रतीयमानत्वम् । तेनोक्तैकार-
वृत्तित्वादि शब्दादप्रतीतावपि न घटति । अथ च सम्बन्धेन-
विवचायां यद्गुपुरोडाशप्रथागीयोद्देशांशस्य प्रकृतौ स्मारकत्वसम्बन्धे-
नाग्रीधोमदेवतादृष्टेर्विहृतावनुपपत्तुक्तान्यदेवताविधानेनारादुपकार-
कस्य सम्बन्धान्तरेण ऋद्धपकारवृत्तित्वादतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धे-

अनु वा ब्रीहिपदे सचक्षा, तथापि साधवादुपस्थितत्वाच्च
विजातीययामसाधनब्रीहिलादिकमेव सचक्षतां, न तत्पूर्वसाधनत्वम् ।
न च यामस्यापि विज्ञातोपायत्वेन प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि
जायमानत्वादानर्थक्यापत्तिः । यागत्वावच्छिन्नस्यापूर्वत्वावच्छिन्नस्यैव
जायमानत्वेऽपि विजातीययागत्वावच्छिन्नस्य प्रोक्षणादिव्यतिरेकेण
जायमानत्वे प्रमाणाभावात् । न हि आग्नेयत्वावच्छिन्नं प्रति
काचित्सामघौ कृन्नाऽस्ति, येन तज्जन्यश्चकौ आग्नेयत्वाभिव्यक्तिर्भवेत् ।
प्रोक्षणादेरेव तु विधानवत्त्वेन तत्सामघौत्वात्, तद्व्यतिरेकेण तदुत्पत्तौ
प्रमाणाभावेन न यागस्वरूपार्थत्वे आनर्थक्यं प्रोक्षणादीनाम् ।
अतएवासादुपकारकणामपि यागस्वरूपार्थत्वे आनर्थक्यमिति प्राप्ते ।

अथपि तावद्विजातीययागसाधनत्वमेव प्रोक्षणादीनामुद्देश्य-
तावच्छेदकं, तथापि अपूर्वसाधनत्वं इव वक्ष्यमाणरीत्या न तच्च
ब्रीहिलादिकं प्रविष्टमिति श्यामाकेष्वपि तत्सत्त्वादुपस्थितिरनिवार्येव ।

अतस्तु न विजातीययागसाधनत्वं तथा । विजातीययागस्य-
कौणामपि व्यापकीभूतयागत्वावच्छिन्नस्य त्वन्तर्गतत्वात् तद्वच्छिन्नं प्रति
द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य लोकात् एव कारणत्वात् गतेः । सामघौषश्रेण
क्रीडादिद्रव्यं विनापि द्रव्यान्तरेण कदाचिद्विजातीययागस्य कौणा-
मुत्पत्तौ बाधकाभावेनानर्थक्यस्य तदवधानात् । न च सामान्य-
नामन्या विधेयसामघौषहिताया एव कार्यजनकत्वनिवृत्तिः । अन्यथा
तथात्वेऽपि प्रवर्ते तथा कल्पनार्था प्रमाणाभावात् । तदेव पादुक्
तादृक् शोभयमिति निष्ठानुपपत्तेयम् । अतएवावयवरीत्या पच-
प्राप्तिमुपपाद्य चमनो नियमविधिं क्रीडादिशिथीनामुपपाद्यते

तदिदोपोद्वाततथा किं प्रोक्षणावघातादीनामप्ये जुष्टं निर्वपा-
मीत्यादावम्यादिपदानां च प्रकृतौ ब्रीहिलाग्निलाघवच्छिन्नोद्देशेन
विधानं, ततश्च ब्रीह्यादिप्रयुक्तास्तेऽथवाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नो-
द्देशेन, ततस्यापूर्वप्रयुक्ता इति चिन्त्यते । ब्रीह्यादिप्रयुक्तत्वे ग्रामाको
रुतौ सौर्धं वा ब्रीह्यादीनामभावात्प्रोक्षणादीनां खोप एव न तद्वत् ।
अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु ग्रामाकादीनामपि तद्रूपावच्छिन्नत्वात्स्थित्युक्तः ।
तत्र यथापि आरादुपकारकस्थले न मुतमुद्देश्यतावच्छेदकम्, तथापि
करणातुपाहकाकाङ्क्षाकृपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणेन यागाङ्ग-
तयैव प्रयाजादिविधानाद्यागत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । न त्वपूर्व,
सनप्राधान्यापत्तेः । न चैतावता पारिमथत्वापत्तिः । अनुवादस्य
सति सन्धये सन्निहितगामित्वेनाग्नेयादित्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात् ।
न वा अग्निदेशोच्छेदः । अपूर्वविशेषार्थत्वं एव आग्नेयाद्यर्थत्वेऽपि
तद्वत् कुर्यादित्यतिदेशेनाग्नेयस्याभाप्ये सौर्धं धर्मानिदेशोपपत्तेः ।
अतस्ते आगप्रयुक्ता एव । तदा किमु वक्तव्यं यद्रूपेणादिसंयोगेनैव
प्रोक्षणादिप्रवक्ष्याद्ब्रीहिलादिकमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति ।

■ च ब्रीहियागादिस्वरूपार्थत्वे धर्माणां आनर्थक्यम् । तेषामपि
अग्निवत्फलत्वेन तदभावात् । न चाग्नीनामाधानव्यतिरेकेणोत्पत्तौ
प्रमाणाभावेन तदभावेऽपि ब्रीह्यादीनां प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि
जायमानतथाऽनर्थक्यापत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । एतादृशानर्थक्य-
परिवाराये प्रोक्षणविग्रहब्रीहिसागेव कल्पितवाक्यान्तरेण यागा-
र्थत्वस्यापूर्वार्थत्वस्य वा बोधोपपत्तौ निषादस्यपत्याधिकरणम्यायेन
ब्रीहिपदे यवादिमाधारण्येनापूर्वसाधनत्वज्ञापयार्थं प्रमाणाभावात् ।

दिशा घागत्वस्थाप्यारादुपकारकस्थले निमित्तत्वं प्रत्युक्तम् । अतो-
बाधकाभावात् सिध्यत्येवोक्तः । यानि चात्र मूले वर्णकान्यनेकानि
कृतानि, तानि पुनरुक्त्वादन्युपयुक्त्वाद्योपेक्षितानि । मूलकारैश्च
अन्यस्याख्यानरमिकतया कृतानीति ध्येयम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

सस्तारे ॥ अत्र मूले अन्विषत्युपकारकैषु पूर्वमुक्तमप्यपूर्वार्थत्वं
विभिरेभिरधिकरणैराचिष्य समाधीयते । तत्रैव वाक्यसंयुक्ते अवि-
भाधिकरणद्वये च लिङ्गश्रुतिमयुक्तयोरिति विवेकः । तदिह दगं-
पूर्णमासप्रकरणे श्रुते प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलभ्यामवहन्तीत्यादौ
प्रोक्षणं नापूर्वार्थम् । वाक्येन तस्यावघातार्थत्वावगममेव प्रकरण-
भावाद्पूर्वार्थत्वकल्पनानुपपत्तेः । न च निष्ठाप्रत्ययोक्तोऽलूखलमुसलो-
द्देगेनैव प्रोक्षणस्य औशीन् प्रोक्षतीतिवत् विधानात्कथं वाक्येनापि
तस्यावघातार्थत्वम् । द्वितीयावशिष्टया कर्मत्वस्य विशेष्यतयाऽनुक्तोः
कर्मत्वस्य द्रव्योपसर्जनमन्वप्रतीत्या तयोद्देश्यत्वानुपपत्तेः । अतश्च
प्रोक्षणस्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेनोऽलूखलमुसलयोरवतारोऽपि वाक्यादव-
घातोद्देगेनैव विधानम् । अस्तु वा उलूखलादावेवावतारे प्रमाणा-
भावात् प्रोक्षणस्य यदश्रुत्या तदन्वयेऽपि द्वितीयया अन्यसाधनौभूत-
योरेव तयोः प्रतीतिः प्रोक्षणस्यापि यदुलूखलमुसलयोः कार्यं
तदर्थत्वावगतेरवघातार्थत्वमिद्विः । सर्वथा नापूर्वार्थत्वम् । एवं च
नैवारयद्दर्शनमावपुतानामित्यादाववघातकोऽलूखलमुसलयोर्वाभावाद्य-
मेव न प्रोक्षणमिति प्राप्ते ।

पूर्वाधिकरणोक्तरीत्यापातस्य रूपे उलूखलमुसलस्य रूपे वाऽऽन-
र्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वमप्यस्या अपूर्वार्थत्वावगमादादुपपत्तिरित्यु-

प्रतिनिधित्व* । अतो द्रव्यतत्त्वस्वारविषय सर्वे अपूर्वसाधनीभूत-
विषया एव । व्यापकीभूतापूर्वत्वावच्छिन्न प्रति द्रव्यत्वादिना
कारणतस्तु लोकतोऽकृष्टत्वेन निरुक्तप्रतिबन्धानापत्तेः । आरादुप-
कारकाणामप्यन्यैव दिग्वा अपूर्वजननानुकूलयोग्यताभंपादकत्व न
तु धारणार्थम् । आनर्थक्यापत्तेः । यागनिष्ठयोग्यतासंपादकत्वाच्च
न साधन्यापत्तिरङ्गत्वविघातो वेत्यादि क्षुण्ण कौस्तुभे ।

एतु ग्रीहिलाद्यवच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधि । शाब्दबोधे
क्षणायाश्च अनङ्गीकरणात् । पश्चात्तु निपादस्थपतिन्यायेन प्रोक्ष-
णादिविशिष्टग्रीहीणां साक्षान्नारकत्वनया अपूर्वार्थत्वकल्पनमित्यु-
क्तम् । तत्प्रोक्षणादेस्तज्जन्यादृष्टत्वाच्च ग्रीहिलावच्छिन्नभाष्यकले
अयोग्यतानिश्चयस्तु प्रतिबन्धकत्वाच्चाब्दबोधसैवानुपपत्तेर्लक्षणाङ्गी-
करणात् प्रत्युक्तम् । अतो ग्रीह्यादिपदेनापूर्वसाधनत्वावच्छिन्न-
क्षणात्तदुद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिरिति ते अपूर्वपुक्षा एवेति
निह्न श्रामाकादाशूह । न चैवमपि धर्मानुष्ठाने ग्रीहिलादीना-
मपि अनुष्ठापकतया निमित्तत्वादिकृतौ तदभावे भेदनाभाव इव
धर्मलक्षणोपापत्तिः । यच्छब्दाद्यभावेन ग्रीहिलादीनां निमित्तत्वे
प्रमाणाभावात् । वक्ष्यमाणरीत्या उद्देश्यतावच्छेदककोटावप्रवेशेना-
नुष्ठापकत्वस्याप्यभावाच्च । अतएवापूर्वस्यैव तत्त्वानिमित्तत्वम् ।

यस्यगुण्य फलेच्छाया अनुष्ठापकत्वेऽपि फलस्यानिह्नस्यानुष्ठा-
पकत्वे प्रमाणाभावात् पक्षीभूतापूर्वमपि न निमित्तम् । अन्यथैव च

व्यापारवदिनिगमनाविरहेण साधनतावच्छेदकस्यापि विवक्षा ।
 इतरथा यथादावतिप्रसङ्गापत्तेः । अथवा साधनताया अवच्छेदक
 विना निरूपयितुमशक्यत्वादेव विवक्षितं नन् । न तु व्यापारः । न
 विनापि साधनतायाः सत्त्वेन निरूपयितुं शक्यत्वात् । अतश्च मध्येषु
 अवघातत्वाद्यभावाच्च प्रोक्षणम् । एव च यद्यपि युक्त्योच्छ्रित-
 तादेरपूर्वसाधनत्वस्यैवोपयिकतयोपक्षीयत्वात् । अविवक्षा स्यात्,
 तथाप्यान्तरालिकानां साधनतावच्छेदकानां धामन्यप्रभृतीनां विवक्षा
 दुर्मिवारैरेवेति प्राप्ते ।

अपूर्वमिष्टकार्यतानिरूपितकारणतादिस्वच्छायासमतिप्रसङ्गपरि-
 हारार्थं मध्यवर्त्तिनया द्यदित्युपस्थितव्यापारस्यैव व्यापारसत्त्वे
 विवक्षा न तु साधनतावच्छेदकस्य, तस्य कारणतायाः यथादुप-
 स्थिते* । अतएव यत्र मध्ये घातादौ न व्यापारस्य च कारणताया-
 एव शङ्क्यादिकया विवक्षणम् । न तु तदवच्छेदकस्य गौरवात् ।
 उपपादितश्चेतत् कौस्तुभे तेषामर्णाधिकरणे विस्तरेण । अतोऽव-
 घातत्वादेरविवक्षितत्वान्नखेपु प्रोक्षणविवक्षिरिति ।

। एव वा । एव तावदुद्देश्यस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाध-
 नत्वस्यैतत्पुङ्गवम् । तच्च किं प्रधानजन्यापूर्वमेव स्रज्जते प्रताङ्गजन्य-
 मपीति चिन्तायां, यत्र तावदवघातपेक्षणादौ* न व्रीह्यादिजन्य
 मध्येऽपूर्वान्तरं, तच्च प्रधानजन्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वस्यैव अविवक्षा ।
 यत्र तदुद्धारसंनिपत्योपकारिषु प्रोक्षणादीचक्षीयादिषु स्वजन्या-

कम् । तदनुपपन्नम् । आक्षेपप्रकारस्याधिकस्याभावेन पौनदत्तापत्तेः ।
किञ्च प्रोक्षणं न तावदवघातोद्देशेन विधीयते । छलूखलमुसल-
विशेषणत्वेनैव प्रतीतेः । न ह्यस्य प्रधानक्रियान्वयो व्युत्पन्नोऽपि तु
निष्ठाविप्रक्रियान्वय एव । नाप्यवघातसाधनीभूतोभूखलमुसलो-
द्देशेन, विमिश्रोद्देशापत्तेः । छलूखलमुसलयोर्विमिश्रयोः दृढयोर्वा
वद्देशत्वे एकप्रभरताभङ्गापत्तेर्य । अतो नैवं पूर्वं पक्षः सम्भवौ ।

अपि तु विध्यन्तरप्राप्तावघाताद्युवादेनार्थात् सम्भवत्प्राप्तिकयो-
रपि छलूखलमुसलयोः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रोक्षणविमिश्रयोर्विधा-
यार्थिकेन विशेषणविधिनोलूखलमुसलोद्देशेन प्रोक्षणविधिर्वाच्यः ।
ततपोलूखलमुसलत्वेनोद्देश्यताऽपूर्वसाधनत्वेन वेति विचारः कार्यः ।
सोऽपि च तदा भवेद्यदि सकलपौरुषाग्निकपाचसाधारण्येन प्रोक्षण-
विधिर्न स्यात् । न त्वेतदस्ति । उत्तमानि पाचयि प्रोक्षतीति
विध्यन्तरेण तस्य प्राप्त्यनात् । न हि मौर्माषकमते पौरोडाग्निक-
पाचप्रोक्षणाभावः । मन्त्राभावस्यैव परं तृतीये साधनात् । अतः
प्रकारान्तरेण प्राप्त्यर्थस्यायमतुवादः । अभ्युदयग्निरस्ततपोलूख-
लमुसलविधानार्थः । समाप्तोपात्तत्वाच्च नानेकविधेयता होवाप ।

अतएव विचारोवाच्यः । पाचप्रोक्षणविधिनैवोलूखलमुसलघोरपि
प्रोक्षणम् । तन्तु पूर्वाधिकरणन्यायेनैवोलूखलमुसलनिष्ठापूर्वसाध-
नत्वप्रयुतम् । तद्योय तत्साधनता न साक्षादपि तु यागपुरोडाश-
व्रीहितदवघातद्वारिकैव प्रयोजकत्वापरपर्याया । तच्च आतिप्रसङ्ग-
परिहाराय साधनतावच्छेदकस्य यागनपुरोडाशवव्रीहितवघा-
तत्वादेरपि विवक्षितं तत्तद्वापारकसाधनतामात्रस्यैवेति चिन्तायाम् ।

पक्षे दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु प्रसिद्धबेधातव्याधर्मा एवेति प्रयोजनमुक्तम् । तत्र, पूर्वपक्षवत्सिद्धान्तेऽपि स्नानापत्तौ बाधकाभावात् । यदि तु स्नानापत्त्यतिदेशापेक्षया विविधातिदेशस्यापि वक्तव्यत्वाद्युक्ते बाधितत्वात्प्राप्तिदेशेन प्रसिद्धबेधातव्याधर्मा एवेत्यागच्छेत, ततस्तत्पूर्वपक्षेऽपि तुल्यम् ।

वस्तुतस्तु नेयं बेधातव्या प्रसिद्धबेधातव्यातः कर्मान्तरम् । वस्तुतस्तुपादेययोगे आख्यातसामानाधिकरण्याभावात् । अतः प्रसिद्धायाः सधर्मकायाएव बेधातव्यायाः यजमानसंस्कारार्थत्वेन विधानाद्वर्माकाङ्क्षाविरहेण च स्नानापत्त्यतिदेशप्रसक्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

फलदेवतयोद्य ॥ पूर्वोक्ताया अपूर्वसम्बन्धित्वेनोद्देश्यतायाः कश्चित् आक्षिप्य समाधानार्थमिदमधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयोरगम्य सुयः सुवरगमेति स्वर्गप्रतिपादको मन्त्रोऽग्रेरहमुज्जितिमनूजेषमित्यादियाम्नादिप्रकाशको मन्त्रः श्रुतः । तयोद्य स्वर्गताम्रित्वादिनैव स्वर्गाग्न्योर्भिन्नकल्प्यश्रुताबुद्ध्यगता । उपस्थितत्वात् । न ॥ अपूर्वसम्बन्धित्वेन । मुख्य एवायं विनियोगस्त्रीकृतिकतया बाधितत्वेन तेन रूपेण स्वर्गादिपरैरनभिधानात् । न च स्वर्गादिस्वरूपे आनयंस्त्वं, बाधोत्पन्नरूपस्य तस्यानिर्वातोपायत्वाविशेषेण* तदर्थमेवैवस्थाभावात् । मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणेतराद्वयुक्तप्रधानमावादेयोत्पत्तिमिद्वेरागर्थक्यमपूर्वेऽपि तुल्यम् । प्रयोगविधिना सर्वाङ्गमाहित्यावगतेमन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणापूर्वाङ्गुत्पत्तिरिति तु स्वर्गोऽपि तुल्यम् । एवं

* तस्य निर्वातोपायत्वाविशेषेण, -इति व्या० सुल्लिखितं पठतः ।

इष्टमस्ति, तथापि तदङ्गानामुत्पत्तनादीनां, यावत्त्या वाचा कामधीत तावत्त्या दीक्षणीयायामनुष्ठूयादित्यादीनां च स्वरार्णां, दर्शपूर्णमास-
ज्योतिष्टोमाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वव्यवस्था तदर्थत्वमेव । न तु प्रोक्षण-
दीक्षणीयादिजन्योत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । तस्मिन्नपि फलवत्त्वाभावेनान-
र्थक्यादिति प्राप्ते ।

साक्षात्फलवत्त्वाभावेऽपि परस्परयाऽग्निवत्फलवत्त्वोपपत्तेरङ्गा-
पूर्वाणामप्यभिज्ञातोपायत्वेन स्वाङ्गाभावे निम्नतौ प्रमाणाभावा-
दङ्गापूर्वस्वरूपेऽप्यानर्थक्याभावेन तत्साधनत्वव्यवस्थायामपि बाधका-
भावात् । प्रधानापूर्वार्थत्ववादिनापि चाङ्गापूर्वाणामतिप्रसङ्गपरि-
वारार्थं द्वारत्वव्यावश्यकत्वेन तदर्थत्वयैवोपपत्तौ प्रधानापूर्वपर्यन्तग-
मने प्रमाणाभावात्तत्त्वव्यवस्थामङ्गाच्च स्रष्टुमुपस्थितदीक्षणीया-
द्यपूर्वसाधनत्वमेव दीक्षणीयादिपदैर्दृश्यत इति ते धर्माक्षान्न-
पुका एव ।

अतएवारादुपकारकाङ्गानामपि अभिक्रमणधृषादीनां प्रयोज-
दैवादिजन्यापूर्वार्थत्वमेव न तु दर्शज्योतिष्टोमाद्यपूर्वार्थत्वम् । अथ
क्षितापूर्वेऽप्यानर्थक्याभावात् । प्रयोजन, ज्योतिष्टोमविकारानङ्गभूत-
पशुपु मेय्यादिद्रव्यकेषूपपाकरणादीनामृहाभावादकरण पूर्वपक्षे,
ज्योतिष्टोमापूर्वस्थानापक्षापूर्वाभावेन प्राकृतकार्याभावात् । मिद्वान्ते
ह्युपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । एव दैवधर्मानतिदेशोऽपि पूर्वपक्षप्रयोजन-
मनुष्येयम् ।

यत्तु भाष्यकारेणान्येधे चेधातव्या दीक्षणीया भवतीति वच-
नेन दीक्षणीयाकार्यं यजमानमस्कृत्य विहिताया चेधातव्यायां पूर्वं

त्वादिनोद्देश्यता, अतिप्रसङ्गात् । नापि दर्शपूर्णमासफलोपहितस्वर्ग-
त्वेन । तत्फलोपहितस्यापूर्वद्वारकत्वेन* गुह्यभूतत्वात् । किं तु विद्या-
तीयापूर्वसम्बन्धित्वेनैव । अतएव सविपत्योपकारकत्वेऽपि स्वर्गप्रत्या-
सक्तत्वादपूर्वमपि परमापूर्वमेव, न त्ववान्तरापूर्वमुद्देश्यतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टम् । स्वर्गत्वञ्च तु त्रीचिलादिभूदेवामवेष्टो गौरवात् ।
अतश्चैव मन्त्रसिद्धकस्या भुक्ति, अनेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा
परमापूर्वसाध्यं संस्क्रुयान्,—इति । शक्तिजन्यबोधश्च वस्तुतः स्वर्गल-
प्रकारः स्वर्गविशेषश्च एव द्वारतायां शक्तिजन्यबोधत्वेन प्रविष्टः ।
न तु अपूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकः । तथात्वे शक्तिजन्यत्वानुपपत्तेः ।

अतएव ब्रह्मवर्चसादौ द्वारमावात्स्वर्गपदलोपे शक्तिजन्यबोध-
विहाये ब्रह्मवर्चसपदोक्तः । इतरथा प्रकृतावेव कल्पयत्या स्वर्गपदेना-
पूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकबोधजनने ब्रह्मवर्चसस्यापि तेनैव रूपेण बोधो-
पपत्तेरुद्धानुपपत्तिः । अत एव च पुनश्चर्चदर्शपूर्णमासप्रयोगेऽपि
मन्त्रलोपः । त्वापूर्वसाध्यकत्वञ्च स्वर्गत्वेन बोधानुपपत्तेः । अत एव
च मुख्ये एवार्थे मन्त्राणां विनियोग इत्युपपन्नम् । शक्तिजन्य-
बोधेन चापूर्वमाद्ये ज्ञातताया आधानासक्त्य संस्कार्यत्वं उद्देश्यता-
परपर्यायं नानुपपन्नम् । तादृशबोधश्च च स्वजन्यमज्ञानान्दादृष्ट-
द्वारा परमापूर्वं एव फलोत्पत्त्यनुकूलयोग्यताजन्यमात्मके उपयोगो-
न तु फलोत्पादकत्वम् । तथात्वे समग्रप्रधान्यापत्त्या प्रकरणसाधापत्ते-
रित्याद्यन्वय विस्तरः ।

* नापि दर्शपूर्णमासोद्देश्यस्वर्गत्वेन । तस्यापूर्वद्वारकत्वेन,—इति सो-
पुस्तके पाठः ।

देवतायामपि मन्त्रार्थवादेतिहासादिवशात्कृत्यपूर्वं तज्जनितदेवता-
प्रसादादेव ऋक्षोत्पत्त्यवगतेः प्रसादस्य च मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यति-
रेकेणोत्पत्तौ प्रमाणाभावात्तदर्थत्वम् । अतएव सिद्धकल्पविनि-
योगविधौ उपस्थितलाक्षणसादाश्रयीभूताग्नेरेव तत्त्वेनोद्देश्यता न
तत्पूर्वयदेवतात्वेनेति ■ सौर्यादौ ब्रह्मवर्चससूर्यादिपदो-
दति प्राप्ते ।

न तावत्पूर्वेषामेवावघातादीनामपूर्वार्थत्वमपह्नाय स्वर्गार्थत्व
शङ्कितं शक्यं, बीज्यादिपदेन प्रत्यासन्नतया तेषामर्थाधिकरण-
न्यायेनाग्नेषाद्युत्पत्त्यपूर्वत्वान्न तद्वैव लक्षणात् । एवमपूर्वाङ्गीकारेण
देवताप्रसादार्थत्वमवघातादीनां निराकर्तव्यम् । देवताप्रसादस्या-
पूर्वजन्यत्वेनाप्रत्यासन्नत्वात् । उदाहृतमन्त्रस्येऽपि च न स्वर्गमन्त्रस्य
स्वर्गार्थत्वसम्भवः । तद्धि किं दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तिं प्रत्येव मन्त्र-
जन्यप्रकाशनस्योपयोग उत स्वर्गव्यक्त्यन्तरं प्रतीतिः ।

मान्यः । तस्यामे दर्शपूर्णमासाहुत्वाभावात् सामान्यसम्बन्ध-
बोधकप्रमाणभावेन सिद्धकल्पश्रुतेरेवाकल्पनेन स्वर्गार्थत्व एव
प्रमाणाभावात् । न च स्वर्गाधिकार एव सामान्यसम्बन्धबोधक
प्रमाणम् । स्वर्गस्य धारात्यकरणेनैव निराकाङ्क्षतया तदधिकार-
स्याकल्पकत्वात् । न च मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षैव सिद्धेन श्रुति-
कल्पन, वाचस्मोने विनियोगेन निराकाङ्क्षमात् । अत एव सिद्ध-
भाषेऽपि न श्रुतिकल्पनम् । पाके समर्थस्यापि देवदत्तप्रा-
काङ्क्षाभावे विनियोगाटङ्गनात् ।

माद्यः । तस्यामे हि दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्त्योर्ना ■ स्वर्ग-

भावेऽपूर्ववत्ते सुतरां प्रमाणाभावः । यद्यपि देवताया अभिप्रेथ-
माणलोकावपि तस्य ब्राह्मणाय गां ददातीत्यादौ ब्राह्मणस्य फल-
दायत्वसम्भवेन उपयोगाभावात्प्राधान्यावच्छेदेन प्राधान्यविचारेण
तत्कल्पनामुपपत्तेः । प्रत्युत भावार्थाधिकरणन्यायेन धागकरणि-
कायां भावनायां भाष्यापेक्षायां स्वर्गस्यैव तत्तेनाश्रयादेवताया-
अपि संस्कार्यत्वे उद्देश्यनेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेर्देवताया एव
धागाङ्गत्वम् ।

तथापि धामस्य फलजनकत्वे व्यापारापेक्षायामनुतापूर्वकल्पना-
पेक्षया रात्रिश्चतुर्दश्यादिकदेवताप्रसादस्यैव दारत्वकल्पनात् तत्र-
युक्तत्वमिद्विः । प्रसादश्च च विषयभोगादिशक्तिरेकेणानुपपत्तेरर्थ-
वादाद्यनुसारेण विषयभोगादिकल्पनेऽपि न दोषः इति प्राप्ते ।

प्रसादो हि यदि दृष्टारूपस्तदा तस्येच्छात्वेन तत्फलं प्रति
कारणत्वे अतिप्रसङ्गापत्तेरवयवं दर्शादिकर्तृमुत्पत्तं भवत्वित्येवमाका-
रित्वेच्छात्वं तदाश्रयम् । तथाच कारणवच्छेदके गौरवम् ।
दर्शादिजन्यफलभोगेऽपि तत्कर्तृत्वानपायादन्यस्तदर्शपूर्णमासजन्य-
प्रसादादन्यस्य फलापत्तिश्च । अतस्तत्फलव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति
तद्व्यक्तिकर्तुः सा फलव्यक्तिर्भवत्वित्येवमाकारित्वेच्छात्वेन कारणत्वं
वाच्यम् । तथा धानेककार्यकारणभावकल्पनं कारणतावच्छेदके
गौरवञ्च । किञ्चेतादृशः प्रसादो यदि ब्राह्मणतर्पणान्ते, तदा
धागानां नष्टत्वादेवोत्पत्त्यनापत्तिः । यदि तु तत्तद्यागेभ्योऽथवा-
नतरप्रसादा आग्नेयव्यक्तिकर्तृत्वव्यक्तित्वं फलं भवत्वित्याकारका-
दृश्यन्ते, तदा देवानामभोगेच्छत्वस्थार्थवादेऽपि प्रतिपादनाद्देवादमी-

• एवमन्यादिप्रकाशकमन्त्रेष्वपि स्वतन्त्राग्निप्रकाशनार्थत्वात्तुप-
युक्तत्वात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावाच्च पूर्ववत्तत्कल्पनानुप-
पत्तेरवयवमात्रेयसम्बन्ध्याग्निप्रकाशनार्थत्वेव कल्पनीयत्वादाग्नेयस्व-
रूपे चानर्थक्येन प्रत्यासन्नतया तदुत्पत्त्यपूर्वीयदेवतात्वेनेवान्यादे-
रहेत्यवकल्पना । न तु प्रसादाश्रयत्वेन, प्रसादस्य परमापूर्वजन्यत्वेन
विप्रकटत्वात्तद्देव प्रयोजकत्वानुपपत्तेः । अतएव नाग्नित्वादेरपि
उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशो गौरवान् ।

एवं च प्रसादाश्रयत्वस्याप्युद्देश्यतावच्छेदककल्पनेऽपि ऊहयिष्ठि-
रपत्नूहेव । परन्तु प्रसादसामान्याश्रयत्वस्याग्निषोषादावतिप्रसङ्गाजो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वम् । आग्नेयापूर्वजन्यप्रसादाश्रयत्वापेक्षया तदौष-
देवतात्वस्य लघुत्वाच्च । अतश्चाश्रयत्वेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा
आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वीयदेवतां संस्क्रुयात्,—इति सिद्धकल्पश्रुति कल्प-
यित्वा ऊहयिष्ठिः पूर्ववदुपपादनीया । उपयोगोऽपि निवांपादि-
मन्त्रेषु कृतिदार्ढ्येन त्यागकाले झटिति देवताकृतिदारोत्पत्त्य-
पूर्वाद्युक्तयोग्यतासन्नादन एवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८ ॥ १ ॥ २ ॥

देवतायाः ॥ एव तावदपूर्वमङ्गीकृत्यैव देवताप्रसादस्य प्रयोज-
कत्वं निराकृतम् । इह तु तदनङ्गीकृत्य देवताप्रसाद एव प्रयोज-
कोऽस्तु इत्याशङ्का प्रसङ्गान्निराक्रियते । तत्र देवतायाः सद्यदान-
त्वात्तस्य च कर्मकारकापेक्षयाऽप्यभिप्रेयमाणत्वेन प्रधान्याद्यागस्य
पूजारूपस्य तन्मंस्कारलावगतेस्तस्यासोपयोगापेक्षायां च एवैन भृति
गमयति, तन्न एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयतीत्याद्यर्थवादा-
नुभारान्प्रस्थाया. फलदाहतावगतेर्यागस्यैव फलजनकत्वे प्रमाणा-

तेष्वपि न स्मृतिस्मृत्यन्तरेऽन्या काचिद्वचना । अस्तु वा सा,
तथापि विधौ गौरवापत्तेः सा न दोषाय ।

न चैवं विधनपेक्षितत्वादार्षवादिकप्रसादाद्यकल्पनेऽपि
स्मृत्यन्तरेऽपि प्राशस्त्यतात्पर्यकस्याप्यर्थवादस्यासति प्रमाणान्तरविरोधे
स्मृत्यर्थेऽपि प्रमाणाभ्युपगमादिपक्षभोगप्रसादादिस्त्रीकारादपूर्-
वान्ते एव प्रसादस्त्रीकरणमस्त्विति वाच्यम् । अन्यतात्पर्यकस्य
वाक्यस्यान्यत्र प्रामाण्यायोगात् । अन्यथा शुद्धपुरुषतात्पर्यके पट्टोः
प्रवेशयेत्यादौ, पराश्रमभोजननिवृत्तितात्पर्यके मृदं मुञ्चेत्यादौ च
प्रमाणान्तराविरोधात्स्मृत्यर्थेऽपि प्रमाणापत्तिः । अतः सकृदुक्त-
रितस्तु शब्दस्थानेकार्थबोधकत्वाभावनिश्चयानुरोधेन शब्दबोधत्वा-
वच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारकत्वानुरोधेन चार्थवादानां
शक्यार्थं प्रमाणाभ्युपपत्तेर्न देवताविग्रहादिस्त्रीकारः । न च तथापि
प्रत्यर्थविशिष्टप्राशस्त्ये एव शक्यार्थवादानां तात्पर्यादिशेषणार्थेऽपि
प्रामाण्योपपत्तिः । स्मृत्यन्तरेऽपि न गौरवापत्तेः । अन्यथा त्रीहि-
त्वादेरपि विवक्षापत्त्या क्लृप्तापत्तिः । अतः कथमपि न विग्रहा-
दिस्त्रीकारः । किन्तु शब्दमार्गं देवता, अर्थस्तु प्रातिपादिकानु-
रोधाच्चेतनोऽचेतनो वा कथितस्त्रीक्रियते न तु विग्रहादिमात्रम् ।
उपासनादौ परं ध्यानमात्रमाहार्यन्तरेति जैमिनिमतनिष्कर्षः ।
मम त्वेवं वदतोऽपि वाणी दुष्यति । तच्च हरिस्मरणमेव
प्रकरणम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

द्रव्यमद्वयम् ॥ अत्र मूले द्रव्यमद्वयहेतुममुदायानां यच्च मुक्त्या
उद्देश्यता तच्च त्रीहिन्वादिनेव न सपूर्वसाधनत्वेन, प्रकरणेन स्मृति-

योगोपायकरणेऽपि कक्षापत्तिः । अथैतस्यार्थवादस्यैवाभ्युपगम्य
तादृशमहाप्रसादस्य विजातीयेष्वहान्तेनैवापूर्ववादिन इव विजातीय-
फलतावच्छिद्यं प्रति कारणता । अवान्तरप्रसादानाञ्च विजातीय-
तत्तदिच्छान्तेभ्यः महाप्रसादं फलं च प्रति कारणता । कारणता-
वच्छेदकसम्बन्धस्य स्त्रजमकयागममवाधित्वं, कार्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य
फलमि समवायः । नातः कर्षन्तरे कक्षापत्तिः । अवान्तरप्रसाद-
महाप्रसादयोः परस्परं कार्यकारणभावे प्रत्यासत्तिस्तु उभयत्र
स्त्रजमकयागममवाधित्वमेव । देवतानिष्ठमेव वा तत्कार्यकारणभाव-
मग्नौक्त्य समवाय एव प्रत्यासत्तिरिति चेत् ।

सम्बन्धमग्नौत्वमेव दोषनाम् । यागनिष्ठकारणतानिर्दिष्ट-
कार्यतापटकसम्बन्धस्य भवता निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । मन्त्रते तु
धर्मकार्यकारणभावानां समवाय एव सम्बन्ध इति व्याचक्षत् ।
एतेन प्रसादो नाम सुखविशेष इत्यपि पक्षः प्रत्युक्तः । न चात्र
गौरवव्याप्यार्थशब्दिके प्रसादाग्रे व्यापारे विद्धे फलमुपगममिति
वाच्यम् । अर्थवादस्य व्यापकतयाद्युपपत्तौ क्षतस्तत्त्वस्वरूपाभावात् ।
व्यापारापेक्षायां शक्तिमत्त्वाद्येन तदावक्तव्यदानरक्षणयथा तस्य
व्यापारत्वकल्पने च व्यापारतया कारणतापटितत्वेन तस्या-
सम्बन्धाद्यनग्नौत्वाकसम्बन्धगौरवस्य फलमुपगमनुपपत्तेः । अतो-
ये तावत्प्रसादादिप्रतिपादकसम्बन्धो देवस्य सादिमन्त्रादेव
प्रसादादिविभिन्नदेवताप्रसादात्वात् फलो विवेचनांति प्रसादमप्या-
दृष्टान्मात्रानुपपत्त्या । किञ्चिदपटकसम्बन्धस्य तद्विजायतेति वा
च्यते चेत्तद्विज्ञेयम् । अर्थवादस्य तेनेव सम्बन्धेन व्यापकता इति

योगिकप्रतिपादकत्वेनापि चरितार्थत्वाच्च विवक्षा । अतएव तत्त-
ज्ञापारिकायाः विजातीयपूर्वसाधनताया एव सूत्रेति कौस्तुभे
रुच्यम् । तत्तज्ञापारकसाधनतात्वावच्छिन्नसाधनताया एव सूत्रेणास-
ग्रीह्यविनिष्ठकारणताया गुणादिप्रमाणेन भेदेऽपि यवसाधारण-
स्वाभोऽपोत्यपि तत्रैव व्यक्तम् । अतश्च ग्रीहिलादेरविवक्षितत्वाद्युक्तो-
न्नीवारादिषूहो विवक्षितौ ।

एवं यथापि अपूर्वसाधनत्वं ग्रीहीगवहन्तीतिवत्पूर्वप्रमित
स्ववाक्य एव तु चस्कारविशिष्टस्य ग्रीह्लादेः साधनताविधानं, यथा
प्रोचिताभ्यामुलूखलमुपलाभ्यामित्यादौ तत्समानजातीयवाक्यान्तरे
वा । तथापि प्रोचणविशिष्टस्य ग्रीहिलविशिष्टस्य च विधेयक्रिया-
विशेषणत्वेन विधौ कृते पश्चादरूपैकहायनीन्यायेन परस्परान्ययात्र-
कृतौ तज्जातीयस्य प्रोचणेऽपि विवक्षितौ तज्जातीयस्योपेऽपि तत्-
स्यानापन्नद्रव्यान्तर एव प्रोचणस्वाभाक्त्विति प्रोचणं प्रति विशेषण-
विधिनेत्याया अपूर्वसाधनत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । सूत्रेणा पर-
म तथापि, ग्रीहिपदेन ग्रीहित्वस्यैवाभिधानात् । अपूर्वसाधनत्वस्य
कप्रत्ययेनाभिधानात् ।

एवं यथापि चस्कारविधुत्तरं तच्छब्देन संस्कृतस्य विविधोगो-
पया तत्रैव यथापि इत्यादौ, तथापि चस्कारवाक्ये पयस्तत्समानाधि-
कारणधर्मावच्छिन्नोद्देशेनैव ध्यानयनविधिः । न तु पयस्ताव-
च्छिन्नोद्देशेन । आनर्पकात् । स च धर्म उत्पत्तिवाक्ये रष्टमामा-
न्यमित्वा सामान्यत एव पयपदेन प्रथमं प्रतीयते । यथाश्च तच्छ-
ब्देन पयस्तावच्छिन्नस्यापूर्वसाधनत्वे प्रमिते स धर्मोऽपूर्वसाधनत्वस्य-

षड्दोषायोगादित्यागच्छ स्वरूपे आनर्पक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वेनेति
सिद्धान्तितम् । तत्र त्रींशीन् प्रोचतीति द्रव्योदाहरणस्य चतुर्होत्रा
पौर्णमासीमिति समुदायोदाहरणस्य च कथञ्चित्सम्भवेऽपि षड्दो-
दाहरणस्य चीन परिधीनिति मन्त्रस्यागच्छ सुवरिति मन्त्रवदपूर्व
साधनौभूतपरिधीयत्ताप्रकाशनार्थतस्तस्य सिद्धत्वादसुदाहरणत्वमिति
वार्तिककारेणैवोक्तम् ।

तथा हेतुदाहरणेऽपि । यत्तु शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्न
क्रियत इति अन्नकरणहेतुना तस्य व्याप्यत्वावगमाद्वाप्यस्य च
सर्वत्र प्राधान्यदर्शनादन्नकरणोद्देशेन होम संस्कारकतया विधीयते
इत्यागच्छ इतौयथा होम प्रति शूर्पस्य करणत्वावगतेस्तेन ह्यन्न
क्रियत इत्यस्य सायंवादलाहोमोऽपमारादुपकारकोऽपूर्वार्थ इति
विचारितम् । तद्वाप्यस्यापि जुह्वादेः कतु प्रति प्राधान्यादर्शनादर्श-
नादस्य च हेतुधिकरणे व्यापितत्वादेतद्विचारस्योद्धानुपयोगित्वा-
द्योपेक्षितम् । किञ्च सर्वस्वीवास्य विचारस्याद्याधिकरणेन मतार्थत्वे-
त्यन्यथा धर्षते ।

यद्यपि यज्ञकर्मतिसूत्रेण अविपत्योपकारकत्वाच्च पूर्वसाधनत्व
सत्तया सिद्धा । संस्कारे चेति सूत्रेण आन्तरात्मिकाणां सागत्यादि-
कारणतावच्छेदकानामविवक्षा सिद्धा । तथापि श्रुतस्य त्रींशत्वादे-
कारणतावच्छेदकस्य त्यागे प्रमाणाभावः । न च शुभपट्टतिदय-
विरोधः । अपूर्वसाधनौभूतत्रींशत्तावच्छिन्नस्यैव सत्त्वयोदशत्वाङ्गी-
कारात् । अतस्तत्तदस्य त्रीनारादावधत्वाद्योदशसिद्धिरिति प्राप्ते ।

सत्त्वतावच्छेदके नौरवापत्ते श्रुतस्य त्रींशत्तस्य च सत्त्वयोप-

कारेण त्वराशब्दस्यैव विशेषणं यज्ञशब्दः । तथापि प्रकृतमाङ्गागो-
यज्ञसम्बन्धेव ।

आवश्यकं चेद सिद्धान्तिनोऽपि । अग्नीषोमीयावधिकयज्ञप्रा-
ग्भागवर्तिपदार्थत्वस्यैव तन्मते उद्देश्यतावच्छेदकत्वात् । तत्र च पदा-
र्थानामनुक्तेर्लाघवाच्चाग्नीषोमीयावधिकयज्ञप्राग्भागतत्वेवोद्देश्यताव-
च्छेदकम् । तदवच्छिन्नोद्देश्योपांशुत्वविधिः । भागे उपोऽंशुत्वस्य
साक्षादसम्बन्धान्तर्दारभ्यकपदायाङ्गमन्त्राणां द्वारत्वं योऽग्न्यावल्-
लाभ्यम् । उद्देश्यस्य च भागस्य स्वरूपे चानर्थक्ये प्रवृत्ते भागजन्या-
पूर्वसङ्गात्वे प्रमाणाभावाद्दीर्घणीयावाङ्मनियमन्यावासम्भवेन भाग-
सम्बन्धिपञ्चम्यपरमापूर्वसाधनत्वमेव भागविष्टं वदन्त्य इति परमा-
पूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । एवं उपोऽंशुत्वस्य द्रष्टव्यत्वं वक्तव्यम् । अग्नी-
षोमीयावधि उपोऽंशुकरणे अमाभावेन योत्येहानि वक्तव्यपदा-
र्थानामविच्छेपेण करणात् । एवं च तत्तत्पदार्थधर्मत्वमादातङ्गागा-
रभक्ते विवृता अपूर्वेऽपि पदार्थं दर्शितोमादौ उपोऽंशुत्वस्योद्देशः ।
इतरथा तत्तत्पदार्थावाप्तरापूर्वप्रयुक्तत्वे अप्राकृतकार्यापत्तेर्येदान्तरीये
स्वातिदेशरहिते च तस्मिन्नुपांशुत्वस्य कथमर्थप्राप्तेः ।

यत्तु भाष्यकारेण मावाग्निषोमे तङ्गागारभक्ते उपोऽंशुत्वस्योद्देश-
इति प्रयोजनमुक्तं, तथाभातिदेशप्रापितस्य विरुद्धभाविरुद्धस्य वा
स्वरस्य धत्ते चोदनाशिङ्गातिदेशप्रापितोपांशुत्वप्राप्त्यनुपपत्तेरुपे-
क्षितम् । यदपि वार्तिकेमादौ पुरश्चादुपपदां भौत्येन चरन्तीत्यादौ
उपांशुत्वोच इत्युक्तम् । तदपि भौत्यमाचपुरस्कारेण कल्पितस्याति-
दिग्गन्ध सामान्यविहितोपांशुत्वातिदेशापेक्षया प्रावक्ष्यादुपेक्षितम् ।

इति प्रतीयते । तत्र च पयःपदस्य लक्षणेति पश्चादवगम्यते इति न कश्चिद्विरोधः ।

यस्तुतस्तु यद्यपि यज्ञमीश्वरणात्तापविशिष्टपयोधिकरणकदध्या-
नयनस्य विहितस्य प्रयोजनापेक्षायां उद्देश्यवाचकं पदमनु-
मीयते, तथापि मन्त्रवर्णाक्षरुरोधादवस्थाविशेषविशिष्टपयोवाच्या-
मितापदसमभिव्याहृततच्छब्दबलेन पयस एवोद्देश्यतावगतेऽप्यभिष्ट-
विज्ञातीयापूर्वसाधनत्ववाचिपदस्यैव कल्पनात् नात्र लक्षणापीति
ध्येयम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥

देश्यपदम् ॥ शोमे, क्षरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चिन्ना-
चोगमग्नौधोमीयात् तेनोपांशु चरन्तीति श्रुतम् । तचोपांशुत्वं कि-
ञ्चोतिष्ठोमसमन्ध्यग्नौधोमीयप्राग्यागधर्मं यस्तदीयपरमापूर्वप्रयुक्तम्,
उताग्नीधोमीयप्राग्यागवर्तिततत्पदार्थधर्मः यन् तत्तज्जन्वाशान्तरा-
पूर्वप्रयुक्तमिति चिन्तायाम् ।

विधेये उपांशुत्वे उद्देश्यसमर्पकत्वावतच्छब्द इत्यविवादम् ।
य च पूर्वप्रकृतम् अग्नीधोमीयप्राग्यागमेव परामृशति न तु पदा-
यान् । प्राचीनशब्दस्याल्लङ्घ्यधिकरणन्यायेन प्राग्यागमाववाचित्वात् ।
एकवचनप्रयोगेन भागस्यैव तदुक्तस्य तच्छब्देन परामर्शश्च । अत-
एवैकेनैव तच्छब्देनोद्देश्यसमर्पणात्पूर्वपक्षे सिद्धान्ते वाऽग्नीधोमीयादे-
र्विशेषणत्वेऽपि न विशिष्टोद्देशः । तत्र च भागं प्रति अग्नीधो-
मीयोऽवधिलेन विशेषण, यज्ञस्य प्रयोगद्वारा सम्बन्धित्वेन । अतएव
यज्ञपदं न क्षराशब्दविशेषणम् । अग्रवृत्तिविशेषकरत्वापत्तेः ।
अमु वा तस्मात्पदेन व्यवधानाद्यग्नस्य लक्षणतिरिक्त्येवमयांङ्गी-

प्रणीतादि ॥ इदमधिकरण सूत्रकारेण पूर्वाधिकरणे अन्तरा-
गभिरीत्वेन कृतमपि व्याख्यायौकायार्थं प्रथगभिधीयते । दर्शपूर्ण-
मासयो , यज्ञन्तर्निश्चयान्तावध्वर्युयजमानौ वाच यच्छत यदध्वर्युयज-
मानौ वाच यच्छतस्रस्रजापतिभूयद्गतौ यज्ञ तच्चाते तस्मात्प्रणीता
प्रणेष्यन् वाच यच्छति ता च हविष्कृता विसृजतीति श्रुतम् ।

तत्राय वाग्यम प्रणीताप्रणयनाद्भवेव विधिवाक्यस्यैव प्रत्ययेन
तन्माचार्यत्वावगमात् । अतो हविष्कृदाज्ञानकासावधिकवाग्यमस्य
तन्माचार्यत्वावगमाच्च भागधर्मत्वं न वा तावत्पदार्थधर्मत्वं । यदि
तु प्रणीता प्रणेष्यन्निति वाक्यस्य वाग्यमोत्पत्तिपरत्वे उत्पत्तिशिष्ट-
कर्त्तृत्वानुरोधेन* तत्र यजमानप्राप्त्यभावात् पूर्ववाक्यस्यार्थवादत्वा-
त्तुपपत्तेर्यजमानमात्रविधानस्य च सुतरामनुपपत्तेरवश्यं यज्ञ तनि
यन्ताविति वाक्यस्यैव वाग्यमविधायनमुच्येत, ततोऽस्य तत्रत्यल्लट्
श्रुत्या यज्ञवित्तारार्थत्वेव । तदा हि उत्तरवाक्याभ्यां वाग्यमानु-
वादेन प्रणीताप्रणयनहविष्कृदाज्ञानयो पूर्वोत्तरावधित्वेन विधीः ।

अतएव तत्रत्यमेकवचनमपि अनुवाद्यगतत्वाद्गृह्य समार्थीतिवद-
विवक्षितम् । अतश्च विधेयसामर्थ्यानुसारादुद्देश्यभूतो यज्ञवित्ता
रापरानामधेयो यज्ञभागोऽपि तदवधिक एव । यन्तु मूले पूर्व-
पक्षे यज्ञशब्दस्य वित्तारविशेषकत्वमनङ्गीकृत्य भागधर्मत्वमुक्तम् । तत्
यज्ञशब्दस्य वित्तार विनाऽन्यत्रावयवस्य दुरुपपादत्वाद्भागवाचक-
पदाश्रयव्याप्तेरिति चेत्तत् । अतोऽध्वर्युयजमानकर्त्तृत्ववाग्यम एव यज्ञ-

* कर्त्तृत्वानुरोधेन इति श्रो० पुस्तके पाठः ।

† विधि, -इति आ० पुस्तके पाठः ।

न चोपांशुतातिदेशस्य प्रधानमन्वितया प्राबल्यात् । आधान-
सामादाविव प्रधानमन्वितस्याङ्गेषु दौर्बल्यप्रयोजकत्वात् । इतरथा
सामाग्रिहोत्रेषु तदापत्या भाष्यकारमतद्वयस्यानुपपत्तेः । न चैवं
प्रकृतावेव दौघणीयाङ्गेषु तदनापत्तिः । औपदेशिकत्वेन तत्रो-
पांशुत्वस्य प्राबल्यात् । इतरथा प्रकृतावेव नामातिदेशविषये
तादृशि उपांशुत्वप्राप्तिनापत्तेः । अतः पूर्वोक्तविषय एवोपांशुत्वप्राप्तिः
प्रयोजनमिति प्राप्ते ।

यत्किञ्चित्कश्चिदस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणोक्तेषु तत्तद्विशेषधर्म-
पुरस्कारेणानुक्तेषु वक्तव्यं पदार्थत्वेव प्रयोगात्पुंसकनिर्द्देशाभागी-
योनीयावधिकत्वप्राप्तागवर्तिकर्मत्वेनैव तत्तत्पदार्थानामुद्देश्यता ।
अन्यथा भागस्य पुंस्त्रिङ्गत्वात्पुंसकनिर्द्देशो यन्माचीनमित्येतावतैव
मिद्वेयैत्किञ्चित्कश्चिदस्य धर्मः स्यात् । एकवचनं च सामान्याभि-
प्रायेण वक्तव्यमवधार्यम् । अतश्च तत्तत्पदार्थानामेवोद्देश्यत्वात्तत्स्वरूपे
आमर्षकप्रमत्तौ तत्तद्वान्तरापूर्वमाधनमेव साधनामप्यते । इत-
रथा पदार्थमनुदायस्य भागस्य* भाषाद्वयज्ञापूर्वमाधनमेव प्रमाणा-
भावात् पदार्थद्वारा तदान्वयणे लक्ष्यतावच्छेदके गौरवम् । पुनरु-
पांशुत्वस्य भाषाङ्गामेवमन्यथापदार्थमन्ताणां दारमकल्पन-
गित्यात्मनोगौरवम् । अतश्चावत्पदार्थधर्म एवोपांशुत्वम् । अतश्च
वित्तौ तद्भागारगते अपूर्वं न लब्धोहः । इदं चोपांशुत्वं विषेय-
विहितनिरवकाशस्वरान्तरावच्छेदप्राप्तीयादिपदार्थानिर्दिष्टपदार्थ-
विषयमिति स्वरूपसांघां कौस्तुभे वक्तव्यम् ॥८॥१॥५॥

रावयवाकर्षणं यच्च वा न सम्भिदन्तं तत्रैव शरीरघटादाववय-
व्यन्तराभ्युपगमः । न चेद्देहेष्टकाकर्षणेनेतरेष्टकाकर्षणम् सम्भि-
पुरीषच्छन्नानामपीष्टकानामनुमानेन दृश्यत एव । अतो व्यापका-
भावात्प्रज्ञानमसयोगो न द्रव्यान्तरमिति । काशपदनाच्चावयव्यन्तरे
प्रमाणाभावादिष्टकायस्कारार्थमेव प्रोचणम् । अतश्च दृष्टकालसमा-
नाधिकरणमेवापूर्वसाधनत्वमग्निपदेन लक्ष्यत इति तस्य प्रत्येक-
वृत्तिमात्रतौष्टक्यं प्रोचणमित्यपि सिद्धं भवति । न चैवं ग्रीहि-
पाचप्रोक्षणादावपि प्रत्येकं तदापत्तिः । व्यायतस्तथापत्तावपि अप्रये-
वो जुष्टं प्रोक्षामि शुन्धध्वमिति मन्त्रे वज्रवचनोपादानवशेन
तन्त्रत्वप्रतीतिः । प्रकृते तु तादृशगमकाभावात्प्रत्येकमेवेति प्राप्ते ।

एकावयवाकर्षणेनेतरावयवाकर्षणश्च नावयवविद्यापकत्वं, नापि
सन्ध्यदर्शनम् । दृष्टपटादौ व्यभिचारात् । अतो यच्चैकाकार-
प्रतीतिरवाधिता तच्चैवावयवविस्तीकारः । इतरथा दृष्टकाया अपि
स्तीकारे प्रमाणाभावः । काशपौयस्तु वचनं मूलाभावादनादर-
णीयम् । वनमित्यादौ तु बाधिता एकाकारप्रतीतिः । अतस्त्राग्निपदे-
नावयविन एवोक्तत्वानुदर्शनमेव प्रोचणं, तस्य चेकत्वात्सकृदेव प्रोचणम् ।

न चैवमग्निस्वरूपे* आगर्थक्येऽपूर्वसाधनीभूताग्न्याधारत्व-
लक्षणायां यथेष्टविकीर्णवेष्टामपि क्षिरस्यशकलप्रक्षोभधर्मापत्तिः ।
दृष्टकादिष्वग्नादितत्त्वौक्तिकलक्षविशेषे अग्न्यादिपदप्रयोगाभावेना-
दृष्टविशेषावच्छिन्नलक्षविशेषवैवाग्न्युत्तरवेद्यादिशब्दाभिधेयत्वात्तत्र

विस्तारपदवाच्यभागधर्मत्वेन विधीयते । न तु पदार्थधर्मत्वेन, तदाचकपदभावात् । अतश्च पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवदेव यज्ञापूर्वप्रयु-
क्तोभागधर्मस्य वाग्यम् इति प्राप्ते ।

यजमानाध्वर्युकर्तृविशिष्टवाग्यमस्य यज्ञभागार्थत्वे षष्ठविधि-
प्रकारापत्तेः सन्निपत्योपकारकत्वलाभाय द्वितीयविधिप्रकारलिप्सया
चाध्वर्युयजमानसंस्कारकत्वेनैव वाग्यमविधिः । यथाच नैव सत्यु-
द्देशानेकता तथोक्तं यद्वैकत्वाधिकरणे कौस्तुभे । तस्य च दृष्टार्थ-
त्वात्मन प्रणिधानमेव संस्कारः । सञ्ज्ञतयोश्च तयोः रूपयोगापेक्षाया
तत्तत्प्रमाणककरिष्यमाणकर्मार्थत्वमेव कृत्तुं न तु भागार्थत्वम् ।

न च तयोर्भागोपयोगित्वस्यापि तद्द्वारा कथञ्चित्त्वत्वाद्यज्ञ-
तन्निव्यन्ताविति विशेषणसामर्थ्याद्यज्ञविस्तारोपयोग्यध्वर्युयजमान-
संस्कारकत्वमेव वाग्यमस्य कल्प्यतामिति वाच्यम् । यज्ञ तन्नि-
व्यन्तावित्यस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् । अतश्च हविर्हभयत्न-
वद्यज्ञ तन्निव्यन्तावित्यनुवादो वाग्यमस्तुत्यर्थः । अतो दृष्टार्थत्वलाभाय
पूर्वात्तरावधिकातावत्पदार्थधर्मत्वमेव । न च ऋद्धश्रुत्या प्रणीता-
प्रणयनमात्रार्थत्वमेव कल्प्यतामिति वाच्यम् । हविष्कृदाह्नावाधेर-
दृष्टार्थतापत्तिभयेन तस्यापि आलोचनचणत्वात् । अतः सिद्ध-
वाग्यमस्यापि तावत्पदार्थधर्मत्वम् ॥८॥१॥६॥

अग्निधर्मः ॥ अग्नौ जुते िरश्वाग्रक्षत्तसहस्रेणाग्निं प्रोवतीत्यादौ
किं अग्निशब्देन सप्तानविशेषमाधनीभूता दृष्टका एवोच्यते ।
तदर्थं च प्रोचणम् । उत्तरेष्टकारव्यमवयव्यन्तरमेव अग्निशब्देनो-
च्यते, तदर्थं च प्रोचणमिति चिन्त्यते । तच्च, यथैकावयवाकर्षणेनेत-

तर्हि तेनैवाक्ताः शर्करा इतिवच्चिर्णयः । तद्वदिह सन्दिग्धताभावेन
तस्यानिर्णायकत्वान् । प्रत्युद्देशं गुणस्यावश्यकत्वेन अविशेषप्रवृत्त-
विधेरप्यवादेन सङ्कोचानुपपत्तेश्च । अतयार्थवादोऽपि यदुद्दिन-
नाप्यसाक्षिरसंख्याभिप्रायेण गौण्या दृष्ट्या व्याख्येयः ।

ननु विधेरेव द्रव्य नियमविधिस्वाध्यायानुरोधेनोक्तमभिस्रविद्ययत्नं
प्रतीयते । तथा हि द्वादशानामथक्तां एकफलसाधनत्वात्प्रयोगैक्य-
मवगम्यते । अत एवाग्नीधोमीयान्तपदार्थानां तत्त्वेण करणम् ।
अवधृष्टाद्यानां च ब्राह्मणतरेषाम्नामानाम् । अहःशब्दवाच्यस्याद्यानां
तु द्वादशत्वमन्यानुरोधेनादावृत्तिः । अहःशब्दो हि उपांशपक्षाभा-
सादारभ्य द्वायांशपक्षाभासावपर्यन्ते प्रयोगे अद्यपया यादिकानां
प्रभिहूः । अतएव तत्प्रत्यवर्त्तमानि यद्विपक्षोपकारकाणि चारादुप-
कारकाणि चाङ्गानि तन्निस्त्यमावर्त्तन्त इति वक्ष्यते । एवञ्च
एकैकमहर्षिगन् कश्चिद्विद्वद्भेदेनियतेन समान्यापरमहरारमणीय-
मिति प्राप्ते ।

पयोधंदाजान्तमविधिरैकादशसु नियमविधि सम्पद्यते ।
अस्मिन्ने तु सर्वेभ्यः समापनीयत्वान् पयोधंदाजान्तमविधिरपूर्व-
विधिरावृत्तेन । अतश्च सर्वेभ्यः अपूर्वविधिनियमविधिरतरेषु द्वा-
पत्तेर्नियमविधिपक्षाध्यायानुरोधेनोक्तमवगम्यं विधिरिति चेत् ।

द्वादशतमस्यानुरोधेनाह द्वादशाच्यद्वायांजान्तमभ्येताप्येवाप्या-
नीयमेव तद्विधात्रे यस्मिन् अस्मिन्दिक्कामापमधेवाप्रपन्नौ सर्वेभ्यो-
पूर्वविधिमान् । पयोधंदाजानां द्वायांशभोजनरेव सर्वेष्वप्यु-
द्गायास्त्रापातेन पयोधंदाजानामपि अवधृष्टादिवत्त्वेनानुरोधेन

पानयं क्वाभावेनापूर्वसाधनत्वलक्षणाया एवाभावात् । अतश्च नाग्यु-
त्तरवेदिधर्माणां सांकर्यम् । न चैवं उत्तरवेदिधर्माणां श्रद्धौ
अतिदेशकथनं सङ्कर्षे विरुध्येतेति वाच्यम् । दैचवदग्नौ यजुतर-
वैशेषिकधर्मांश्चानपि अपेक्षितद्विविधानपूर्वदेशवर्जित्वादिकतिपय-
धर्माणां स्त्रानापत्यतिदेशेनोत्तरवेदितः प्राप्तेरविरोधात् । उत्तर-
वेद्यां ॥ यावदपेक्षितधर्ममाकस्माच्च वैपरीत्याशङ्का ।

अतश्च प्रकृतौ तत्प्रोक्षणादिधर्माणामग्युत्तरवेदिमाचार्यत्वेऽपि
यत्र विज्ञतौ तदुभयकार्यापन्नं उक्तपरिमाणं स्वतःसिद्धभूमिकं
तद्वहिः स्वातन्त्र्यमिकं स्रष्टुं श्रद्धाधारत्वेन समान्नातं, तत्र
प्रोक्षणादीनामूहमिद्धिः । सस्यानविशेषोपधायकक्रियासाधनीभूत-
तदवयवार्थत्वपूर्वपक्षे तु उक्तविज्ञतौ तदभावात् प्रोक्षणादीति
ऊहविचारोपयोगिन्न चाप्यधिकरणस्य । यदि चैवविधिविहितिर्न
सम्भाव्यते, तदा कृताचिन्ताया उदाहरणान्तरे वा ऊहोपयोगोत्तु-
सन्त्येव । प्रासङ्गिक वेदमधिकरणम् ॥८॥१॥७॥

पक्षीमयाजान्तत्वं ॥ हादशाहे पक्षीमयाजान्तान्यहानि
सन्तिष्ठन्त अमन्त्रितो हि तर्हि* यज्ञ इति श्रुतम् । तत्र किं
पक्षीमयाजान्तत्वं हादशस्यैव सु विधीयते, उत उत्तमवर्जमिति
चिन्ताया, अहस्ताविशेषात् सर्वेषु । न चासस्याया पक्षीमयाजान्तत्वे
हेतुमावगमात्तस्योत्तमवर्जमेव सत्त्वेन तत्रैव पक्षीमयाजान्तत्वावगतिः ।
एतस्य, तेन ह्यत्र कियत् इतिवद्वैलर्थादन्तेनाहेतुत्वात् । न च

* तर्हि,—इति शान्ति आ- पुस्तके ।

एवं ॥ निमित्तोपादानवलास्यैव द्वादशाहे अन्तिमेऽहनि न पत्नीमंयाजान्तत्वं, तथैव पञ्चदशराचादौ द्वादशेऽहनि न पत्नीमंयाजान्तत्वं, द्विराचादौ च द्वितीयादिस्वरूपएवान्तिमे न तदित्यूहोपयोगिता बाधोपयोगितापि । अत एव प्रकृतौ तद्विजातीयपूर्वसाधनत्वस्यैवाहःपदेन लक्षणायामपि विहृतौ निमित्ताभावादेव न पत्नीमंयाजान्तत्वं, निमित्तोपादानरत्नेन वा प्रकृत्यामंस्यावत्त्वपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणाच्च कोऽपि दोषः ॥८॥१॥८॥

अभ्यासः ॥ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यवाक्तरप्रकरणे चिः प्रथमामन्वाह चिह्नतमामिति श्रुतम् । तथानुवचनं तावत्प्रकरणप्राप्तमनुद्यते चिरभ्यासमार्चं तु विधीयते प्रथमामिति बोद्देश्यसमर्पकमित्यविवादमेव । तच्च प्रथमामिति विशेष्यनिर्णयं प्राथम्यविशिष्टमभिधत्ते । श्रुत्यादिपदवत् । तच्च विशेष्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् सामिधेनौप्रकरणाच्च ऋणैव । प्राथम्यरूपविशेषणयोगाच्च ऋणिविशेषप्रतीतिरार्थिकी । न तु प्रवोवाजादित्वप्रकारिकोपस्थितिः शब्दो, तदाशक्तपदाभावात् । अत एव प्राथम्यमेवोद्देश्यतावच्छेदकं पक्षत्वादिवत् । न तु तदुपलक्षितप्रवोवाजादिनम्, विना कारणं लक्षणायां प्रमाणाभावादित्यविवादमेव ।

इदं तु विचार्यते । प्रथमास्वरूपे आनर्थक्ये प्रसक्ते अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां अपूर्वसाधनीभूताग्निमन्थनप्रकाशकश्चक्षुस्त्वमात्रलक्षणे अतिप्रसङ्गापत्तेस्तन्निराकरणार्थं किमुद्देश्यतावच्छेदककोटौ चक्षुस्त्वविशेषणतया प्रवोवाजादिनस्य विवक्षणमुत प्राथम्यस्येति चिन्तायाम् ।

त्वात्तेषु पक्षेपि समापनस्याप्रसङ्गेऽपि । अतएव शास्त्रदीपिकायान्त-
त्तरत्वे च पक्षीसंयाजोत्तरत्वकथनं हार्योजनस्य निर्मूलमेव ।
अतएवाचक्ष्वाहःशब्दस्य हार्योजनान्तप्रयोगवाचकस्य पक्षीसंयाजान्ते
प्रयोगैकदेशे लक्षणेति केपाद्भिदुक्तमपास्तम् । स्वयमेव पक्षी-
संयाजानां हार्योजनोत्तरत्वसौकर्येनैकदेशसंशयाः अनुक्ति-
सहतात् । अतः सर्वास्तेवाहानि पक्षीसंयाजान्तानि कार्याणि ।
न तु अवधृषादीनि अन्ते तन्मेष कार्याणि । पक्षीसंयाजा-
न्तविधिना तेषां पर्युदासत् । पक्षीसंयाजानाञ्च तन्मेष प्रसङ्गा-
नामावृत्तिरूपफलप्रतिपादनादिति याज्ञे ।

असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति तेन ह्यज्ञं क्रियते इति वक्ष्य
हेत्वर्थवादः । तद्वदिह हेतुविधित्वे लक्षणाऽभावात् । तच्च तु होम-
काशीनवर्तमानाश्चकरणस्य बाधितत्वात्तदो भूताद्यर्थकत्वे विधौ
लक्षणापत्तेरगत्या हेत्वर्थवादत्वाङ्गीकरणम् । अतो न ह्यचानूयाजान्
पक्ष्यन् भवतीतिवदस्य हेतुपरत्वादसंज्ञाहेतुकपक्षीसंयाजान्त-
विशिष्टसमापनभावनाया एवाहर्हदेशेन विधानादिधेयसामर्थ्यात्तु-
रोधेनोद्देश्यानामङ्गी सङ्कोचोपपत्तेः, उत्तमे वाचस्थारूपहेत्वभावात्
पक्षीसंयाजान्तत्वस्याप्यभावोपपत्तेरुक्तमवश्यं पक्षीसंयाजान्तता ।

न च हेत्वभावेऽपि व्यापकत्वमिचारस्यादोषनादुत्तमे पक्षी-
संयाजान्तत्वोपपत्तेः । विशेषणभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात् साधक-
प्रमाणाभावेनैव तच्च तस्याधिदे । अस्तु वा हिशब्दोच अव्यया-
नामनेकार्थत्वाभिहितत्वपरः । तथा चान्तिमे निमित्ताभावाच्चैमि-
त्तिकाभाव सुखम एव ।

तत्रान्यन्वाधानादिरूपे प्रथमपदार्थं याज्ञिकानां दर्शपूर्णमाश-
रम्भप्रसिद्धेरन्यन्वाधानमेव तत्तेनारम्भपदार्थः । तदर्थां चान्वारम्भ-
णीया तत्कार्यप्रयुक्ता । न तु प्रथमपदार्थत्वेन रूपेण प्रथमपदार्था-
ङ्गम् । येन पूर्वषडम्बन्वाधानरहितायां विहतावारम्भाङ्गतयोद्येत ।
न चान्वाधानस्याप्यप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वेनैवारम्भपदवाच्यता नान्वा-
धानत्वेनेति कथं न पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम् । अन्वाधाने
दर्शपूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वस्य बाधितत्वात् ।

तथा हि दर्शपूर्णमासविषयकप्रवृत्तिर्मासान्वाभावतः पुरुषस्य
या दर्शपूर्णमासविषयिणी प्रवृत्तिरतिविषयत्वं तत् । न तु निवृत्त-
पुरुषस्य यत्किञ्चिद्विषयप्रवर्त्तनविषयत्वम् । तस्यान्वाधानभोजनादावपि
सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वात् । अतश्च निरुक्तपुरुषपनिष्ठदर्शपूर्णमासविषयक-
कतिविषयत्वं दर्शपूर्णमासयोरेव नान्वाधाने । अङ्गप्रधानभेदेन
तत्तद्विषयकयोर्भेदात् । न ह्यत्र दर्शपूर्णमासकरुणिका भावना
युता । ता उपांशु कर्त्तव्या इति बहिर्द्वितीयानिर्देशेन दर्शपूर्णमास-
कर्मकृतेरेवारम्भपदार्थघटकत्वस्य त्वया वाच्यत्वात् । अन्वाधाने
तस्य याधायाज्ञिकप्रसिद्ध्या रूढिरेव तवारम्भपदस्य । द्वितीया च
षष्ठ्या मतो अनुवादः । ततश्च तदर्थांश्चारम्भणीया न तद्रहितायां
विहतावृत्तित्वया । अतोऽन्वाधानस्य प्रतिदर्शपूर्णमासप्रयोगमावृत्ते-
रावर्त्तनीया चेति प्राप्तिः ।

वृत्तिकारेण तावदेवं सिद्धाङ्गितम् । सामान्वाधानमारम्भपदार्थः
तदभावेऽपि देवतायेवं यज्ञमारभत इति ज्योतिषोभे आरम्भ-
शब्दप्रयोगात् । किन्तु इदं मया कर्त्तव्यमीति षडम्बापरपदायो-

प्राथम्यरूपस्य श्रुतस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य त्रीहिलादिवदपूर्व-
साधनत्वसंज्ञोपयोगिप्रत्ययोपस्थिताद्युपसौण्येन निरुक्तापूर्वसाधनत्व-
रूपोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेगे प्रमाणाभावात्प्रवोवाजात्वमेवर्क्ष-
विशेषणम् । अतश्च विज्ञतौ यत्तत्तस्या प्रवोवाजैव चिरभ्यसितव्या
न प्रथममन्यतपतित षष्ठगन्तारमिति प्राप्ते ।

अतिप्रसङ्गपरिहारार्थमवश्यकस्ये केनचित्तत्तद्वापारकसाधन-
त्वातिरिक्तेन विशेषणे उपस्थितत्वादुपसौण्येनापि प्राथम्येनैव
विशेषणम्, न तदुपस्थितेन प्रवोवाजात्वेन । अवघातादौ
तु तदुक्तनिष्पत्तिव्यापारकसाधनतामात्रेणैवोद्देश्यत्वपर्यवसानाद्यवधाना-
धमाकाङ्क्षाबलेन यवसाधारण्यकल्पनेऽपि च वाक्यवैयर्थ्याभावाच्चा-
तिप्रसङ्गपरिहारार्थं त्रीहित्वप्रमेय । प्रकृते तु अतिप्रसङ्गाङ्गीकारे
प्रथमोत्तमापदघटितवाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तेस्तु पञ्चदश सप्तम्यन्ते
इत्यर्थवादानुपपत्तेय विशेषणविवक्षा आवश्यकी । अतश्च या काचित्
प्रथमोत्तमा चिरभ्यसितव्येत्सूत्रोपयोगोऽपि ॥८॥१॥८॥

इच्छावृत्तौ ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दर्शपूर्णमासावारस्यमानोऽन्वारम्भणी-
यामिष्टि निर्वपेदिति श्रुतम् । तच्च न तावदिय प्रकरणावध्यावादि-
वसाचात् सत्यम् । दर्शपूर्णमासावारस्यमान इति पदद्वयवैयर्थ्यापत्ते ।
नापि वक्ष्यमाणे आरम्भे निमित्ते भेदनहोमादिवन्नैमित्तिकी । क्रिया-
यां क्रियायामुपपदे विहितेन छट्प्रत्ययेनास्य आरम्भार्थत्वप्रती-
तेरिति तावदविवादम् । आरम्भशब्दार्थशोद्देश्यकोटिप्रविष्ट क इति
चिन्त्यते । प्रतिप्रयोगमाहृत्यनावृत्तौ तु सूत्रकाराशुक्ते अपि फल-
मिति नेहाधिकरणशरीरम् । एकादशोपयुक्तत्वेनोक्तानुपयुक्तत्वात् ।

तथाहि चकृविधप्रवर्तनविषयत्वं दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्ति-
ध्वमाममानकालीनतदुद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वम् । तच्च न दर्शपूर्ण-
मासीयप्रथमप्रयोगाद्यपदार्थभिन्ने सम्भवति । तदितरस्य सर्वत्र
तदुद्देश्यकस्य तादृशध्वंसमानकालीनत्वात् । अतश्च दर्शपूर्णमासपदे
अपूर्वसाधनत्वसंज्ञायां तत्पदार्थरहितायां तादृशप्रथमप्रयोगीया-
द्यपदार्थान्तरवत्यां विद्यतावूहितस्यैवान्वारण्यता । स्मृत्युक्त्या च
तादृशप्रथमपदार्थप्राग्भावविधानात्प्रयोगवद्भिर्भावमिद्विः । द्विती-
यादिप्रयोगे चोक्तविधधर्मावच्छिन्नपदार्थाभावादकरणम् ।

अथ हि दर्शपूर्णमासयोर्न तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रवृत्तिं प्रत्युद्देश्यता ।
येन तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिध्वंसमानकालीनतद्व्यक्तुद्देश्यक-
प्रवृत्तिविषयत्वाद्द्वितीयप्रयोगीयाद्यपदार्थान्नत्वेनापि सा स्यात् ।
दर्शपूर्णमासाविति अवगात्तु दर्शपूर्णमासत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् ।
आवगच्छती चोभयत्रापि प्रवृत्तिनिष्पितोद्देश्यतावच्छेदकविवक्षा ।
इतरथा सामान्यतो विहितक्रिया मे जायतामित्याकारको-
द्देश्यतया गङ्गास्नानप्रवृत्तावपि दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तित्वात्तत्राप्या-
वगच्छीयापत्तेः ।

अतोदर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिध्वमाममानकालीन-
तद्व्यच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वेनैव प्रथमपदार्थस्य उद्देश्यता ।
अथ सामान्याकारकेष्वपि गङ्गास्नानानुष्ठानोत्तरमाद्यदर्शपूर्णमास-
प्रयोगेष्वन्वारण्यता न स्यात् । अतः प्रथमावच्छेदकविवक्षा ।
दर्शपूर्णमासकरणेषु कविधेष्वपि गङ्गास्नानकरणे तदापत्तेर्द्वितीया-
वच्छेदकविवक्षा । अतस्तु दर्शपूर्णमासो मे जायेतामित्याकार-

अथवसायविशेषः । तदर्थान्वारम्भाणीयान्वाधानरक्षितायामपि विहृतौ
वत्तात्कृत्यैव । प्रकृतौ चान्वाधानोत्तरं सर्वथावज्जीविकप्रयोगाणां
सहदेव सङ्कल्पकरणात् सङ्कदेवान्वारम्भाणीयेति ।

तच्च, तत्तत्कासावस्थिततत्तज्जीवनाख्यनिमित्तवशेन तत्तन्नैमि-
त्तिकप्रयोगाणां तत्तत्काल एवोपस्थितत्वेनाथवसायापत्तौ सर्वसाधा-
रण्यवसाये प्रमाणाभावात् । तच्च यथैवैकस्मिन् पुत्रे जाते वैशा-
नरीं निहृष्य पुत्रान्तरजन्मनि पुनर्निर्वापे नाथवसायैकं, तद-
दिहाप्यथवसायभेदात् सङ्कत्करणानापत्तिः ।

तस्मादेवं भाष्यकारादिभिः सिद्धान्तितम् । नाथवसायवाच्य-
णारम्भशब्दः । तत्राप्यप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वेनैवारम्भशब्दप्रयोगात् ।
अतोऽप्रवृत्तप्रवर्तनमेवारम्भः तद्विषयत्वात् तु पदार्थान्वारम्भशब्द-
प्रयोगः । अतस्तदर्थान्वारम्भाणीया । अपि न सावादपि तु
मानसा कर्तुंरुपात्तत्वात् अज्ञान्यमानवत् कर्तारमारम्भयोग्य करो-
तीति तद्वारा आरम्भार्था ।

यद्यपि च दर्शपूर्णमासाविति द्वितीयायाविषयत्वार्यकत्वाद्दर्श-
पूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वस्य च दर्शपूर्णमासाख्यप्रधानकैव
सम्भवात् ततः पूर्वं प्रयोगमग्रे एवारम्भाणीयानुष्ठेयेत्यर्थो दर्शपूर्ण-
मासावारम्भमान इत्यस्य प्राप्नोति, तथापि उक्तार्थस्य पाठादेव
प्राप्तेः पदद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गेन द्वितीयोद्देश्यलपरा* । तेनाह विषय-
प्रवृत्तेरपि प्रधानोद्देश्यकत्वाविघाताद्दर्शपूर्णमासोद्देश्यकाप्रवृत्तप्रवर्तन-
विषयत्वं तत्प्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थ एवेति तद्वद्गमारम्भाणीया ।

* द्वितीयोद्देश्यलपरा,— इति सो० मुक्तके पाठः ।